શ્રીઆગમોદયસમિતિગ્રન્થોદ્ધારે ગ્રન્થાંક ૫૭

મહોપાધ્યાય શ્રીકીર્તિવિજયગણિના શિષ્યરત્ન-
મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયગણિવિરચિત

श्रीलोकप्रकाश.

प्रथम भाग—द्रव्यलोक.

(સર્ગ ૧ થી ૧૧)

ભાષાન્તરકર્ત્તા
શ્રીયુત મોતીચંદ ઓધવજી શાહ—ભાવનગર.
'ભરતેશ્વરબાહુબલીવૃત્તિ', 'સમ્યક્ત્વકૌમુદી', 'અભયકુમાર ચરિત્ર મહાકાવ્ય'
ઇત્યાદિના અનુવાદક

પ્રકાશક
શ્રીઆગમોદય સમિતિ તરફથી
રા. જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી—મુંબઇ

આવૃત્તિ ૧ લી] ઈ સ ૧૯૨૯ [પ્રત ૧૨૫૦

વીર સંવત ૨૪૫૫ વિક્રમ સંવત ૧૯૮૫

મૂલ્ય રૂા ૩-૮-૦

પ્રકાશક —
શ્રી આગમોદય સમિતિ માટે
શા જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી
૧૨૧-૧૨૩-૧૨૫ જવેરી બજાર—મુંબઈ

મુદ્રક —
શાહ ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈ
ધી આનંદ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ—ભાવનગર

Shri Agamodaya Samiti Series No 57

LOKA--PRAKÁSH.

BY

MAHOPADHYAYA SHRI VINAYAVIJAYÁ GANI.

PART 1—CANTOES 1-11.

EDITED & TRANSLATED

by

MOTICHAND ODHAVJI SHAH

TRANSLATOR OF SAMYAKTVA-KAUMUDI, ETC

Published by

JIVANCHAND SAKERCHAND ZAVERI,

One of the Hon Secretaries

of

SHRI AGAMODAYA SAMITI.

First Edition] A D 1929 [Copies 1250

Price Rs. 3-8-0

ॐ ह्रीँ श्रीँ शांतिम् ।

આમુખ.

જૈનદર્શનનું સાગોપાગ નિરૂપણ કરનારું એક અપૂર્વ ગ્રન્થ આજે અમે અનુવાદ સહિત પ્રસિદ્ધ કરવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ, એથી અમોને પરમ આહ્લાદ થાય છે આ દાર્શનિક ગ્રન્થના કર્ત્તા મહામહોપાધ્યાય શ્રી**વિનયવિજય**ગણિ છે ચૌદપૂર્વધારી શ્રુતકેવળી શ્રી**ભદ્રબાહુસ્વામી**એ રચેલા **કલ્પસૂત્ર**ની 'સુબોધિકા અર્થાત્ 'સુખબોધિકા' વૃત્તિ દ્વારા તેઓ જૈન–અજૈન સમાજને વિશેષ પરિચિત છે કેમકે મોટે ભાગે—બલ્કે સર્વ સ્થળે પર્યુષણ–પર્વમા એ વૃત્તિ વાચવામા આવે છે એમની બીજી લોકપ્રિય કૃતિ **શ્રીપાલરાજાનો રાસ** છે કે જે પ્રતિવર્ષ બેવાર આયબિલની ઓળીમા વચાય છે એ રાસ પૂર્ણ કર્યા પૂર્વે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હોવાથી તેને પૂર્ણ કરવાનુ સૌભાગ્ય તેમના વિશ્વાસ–ભાજન સહાધ્યાયી ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રી**યશોવિજય**ગણિને મળે છે ગ્રન્થકાર[1] **વિચારરત્નાકરના** કર્ત્તા મહોપાધ્યાય **શ્રીકીર્તિવિજયગણિ**ના શિષ્ય થાય છે

વીશ હજાર શ્લોક પ્રમાણ પદ્યબદ્ધ **લોકપ્રકાશ**ના કર્ત્તાના જીવન તેમજ તેની અન્ય કૃતિઓના સબધમા વિશેષ વક્તવ્યની આવશ્યકતા અમે સ્વીકારીએ છીએ વિશેષમા અનેક ગ્રન્થોના સાક્ષીભૂત પાઠોનુ અને પારિભાષિક શબ્દોનુ સુચિપત્ર પણ આપવાની અમને જરૂર જણાય છે આ ઉપરાત સ્થાપના ચિત્ર તથા બીજી જે કાઇ હકીકત આ મહા નિબન્ધને યોગ્ય સ્વરૂપમા પ્રકટ કરતી વેળાએ ઉપયોગી ગણાય તેનો પણ આસ્વાદ પાઠક વર્ગને મળે તેવી અમારી ઇચ્છા છે આ પ્રથમ વિભાગ હોવાથી અત્યારે તો અનુવાદક શ્રીયુત **મોતીચદભાઇ**એ આને ન્યાય આપવા વિશિષ્ટ પ્રયાસ કર્યો નથી, પરતુ અમે આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ અતિમ વિભાગની પ્રસ્તાવનામા આ હકીકતોને અવશ્ય યોગ્ય સ્થાન આપશે આ ગ્રથમા એકદર ૭૦૦ ગ્રથોનો આધાર લેવામા આવેલ છે તે હકીકત બનતા સુધી ગ્રથાદિકના નામ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે તે બાબત પણ તેઓ ધ્યાનમા રાખશે

આ અમૂલ્ય ગ્રન્થનુ સશોધનાદિ કાર્ય **અભયકુમારચરિત્ર** વિગેરેના અનુવાદક ભાવનગર નિવાસી શ્રીયુત **મોતીચદ ઓધવજી** શાહ દ્વારા કરવામા આવ્યુ છે ભાષાતર શબ્દસર કે સમાસાદિ અન્વયપ્રમાણે કરવામા આવ્યુ નથી, પણ માત્ર વાચનારને શ્લોકોનો ભાવાર્થ જાણવામા આવે તે પદ્ધતિથી કર્યું છે કેટલાક મૂળ શ્લોકો વિના માત્ર અર્થની જિજ્ઞાસાવાળા વાચનારાઓને આ અનુકૂળ થઇ પડશે તેમ ધારી આવુ ભાષાતર પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર વિચારી છે

શ્રી આગમોદય સમિતિ તરફથી અત્યાર સુધીમા મોટે ભાગે મૂળ ગ્રન્થો બહાર પડતા હતા, પરતુ સવત્ ૧૯૭૮ ની **રતલામ**ની સભામા ભાષાન્તર આદિ છપાવવાનો ઠરાવ

---

૧ શ્રીવિચારરત્નાકર શેઠ દેવચદ લાલભાઇ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફડમાથી અક ૭૨ તરીકે પ્રગટ થયો છે અને ઉપર જણાવેલ સુબોધિકાવૃત્તિ પણ એજ ફડમાથી પૂર્વે બે વાર અક ૭ અને ૬૧ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવેલ છે

થયેલો હોવાથી તદનુસાર અમે પૂર્વધર શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત **શ્રીવિશેષાવશ્યક** ભાષ્યનુ ભાષાતર બે વિભાગમા પ્રસિદ્ધ કર્યું હતુ તેમજ સ્તુતિ આદિના કેટલાક ગ્રન્થો પણ જેવા કે શોભનસ્તુતિ, બપ્પભટ્ટિસ્તુતિ, જિનાનદસ્તુતિ, ભકતામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસગ્રહો ગુજરાતી અનુવાદ સહિત તથા બની શકયુ ત્યા પ્રતિકૃતિઓ સહિત પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યા છે આવા તાત્વિક ગ્રન્થોની અભિરુચિવાળા અભ્યાસકોને આ ગ્રન્થ પણ આદરણીય થઇ પડશે એવી અમારી નમ્ર માન્યતા છે આ ગ્રન્થનો વિષય ઘણો ગહન હોવાથી ઘણી ઓછી વ્યક્તિઓ આવા વિષયનો લાભ લે છે એમ અમારા જાણવામા હોવાથી આ ગ્રન્થ ભાષાન્તર સહિત પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન સેવવામા આવ્યો છે [1]

આ ગ્રન્થ સબધે કાઇ ન્યૂનતા આદિ માલુમ પડે, તેમજ બીજી કાઇ વિશેષ માહિતી દાખલ કરવી રહી ગયેલી જણાય તેમજ અન્ય કોઈ સૂચના કરવી યોગ્ય લાગે તે જો પાઠક વર્ગ તરફથી અમને લખી જણાવવામા આવશે તો તેનો અમલ કરવા અવશ્ય બનતુ કરીશુ

ભાષાતરને સાગોપાગ અને સમ્પૂર્ણ શુદ્ધતાવાળુ ઉતારવાને માટે વખતો વખત અનુવાદક મહાશયને પ્રેરણા કરવામા આવતી, અને અન્ય વિદ્વાનો તરફ ફારમો વગેરે કવચિત તપાસવા મોકલવામા પણ આવતા અનુવાદક મહાશયે બને એટલી કાળજીપૂર્વક કામ કર્યું હશે તથાપિ, વિષય અતિ ગહન હોઇ એના અભ્યાસી તેઓ ન હોવાથી તેમાયે ઉંડાણમા ઉતરી મથનવડે કરાયેલા અભ્યાસી અતિ અલ્પ હોવાથી, ભાષાતરની શુદ્ધતાની વિશેષ પ્રતીતિ માટે છપાયેલા ફારમો ફરીથી વિદ્વાનો તરફ મોકલવામા આવતા માલુમ પડયુ કે અશુદ્ધિઓ ઘણી રહી ગઈ છે અને શુદ્ધિપત્ર દાખલ કરવા જેવી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઇ છે

વિદ્વાનોદ્વારા ફારમોની ફેરવણી, શુદ્ધાશુદ્ધિની તારવણી તેમજ અનુવાદક મહાશય અને વિદ્વાનોની મતફેરીના કારણે આ તૈયાર થઇ ગયેલા ગ્રથને બહાર પાડવામા લગભગ બે વર્ષ નીકળ્યા અને ક્ષેત્રલોકવાળો બીજો ભાગ લગભગ પોણો છપાઇ તૈયાર થયો આખરે શુદ્ધિપત્ર આપવુ એવો અમારો ઇરાદો થવાથી શુદ્ધિપત્ર તૈયાર કરાવીને આની અદર જ દાખલ કરવામા આવ્યુ છે

સસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામા રચેલા આગમાદિ ગ્રન્થોને સુપરરોયલ સાઇઝમા ૧૨ પેજી પોથી આકારે બહાર પાડવામા આવે છે, જ્યારે **વિચારસાર-પ્રકરણને** ડેમી આઠ પેજી પુસ્તક આકારે અને **વિશેષાવશ્યક** ભાષાતરને બે ભાગમા સુપરરોયલ સાઇઝમા આઠ પેજી પુસ્તકાકારે બહાર પાડવામા આવ્યા છે તેમજ આને પણ સુપરરોયલ ૮ પેજી સાઇઝમા પુસ્તક આકારે બહાર પાડવામા આવે છે અને સ્તુતિ આદિના તથા ભકતામરપાદપૂર્તિના પુસ્તકોને ક્રાઉન ૮ પેજી સાઇઝમા પ્રસિદ્ધ કર્યા છે

આગમોદય સમિતિ દ્વારા અપૂર્વ ગ્રન્થો બહાર પડે છે તેનો સામાન્ય ઇતિહાસ આપવો અસ્થાને લેખાશે નહિ

---

૧ મૂળ ગ્રન્થ પોથી આકારે શેઠ દે લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફડમાથી દ્રવ્ય અને ક્ષેત્રલોકનો બે ભાગમાં અક ૬૫ અને ૭૪તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવેલ છે બાકીના કાલ અને ભાવલોકને પ્રસિદ્ધ કરવાનુ કાર્ય ચાલુ છે

સ્થાપના—

આ સંસ્થાની સ્થાપના અમદાવાદ જીલ્લાના વિરમગામ તાલુકાના ભોયણી ગામમાં સંવત્ ૧૯૭૧ ના મહા શુદિ ૧૦ (ઇ. સ. ૧૯૧૫ની જાન્યુઆરીની ૨૫ મી તારીખ) ને સોમવારે કરવામાં આવી છે ભોયણી ગામની ખ્યાતિ જૈનોના ઇતિહાસમાં ઘણી મશહુર છે, કારણ કે આ ગામ ૧૯ મા તીર્થંકર શ્રીમલ્લિનાથની યાત્રાનું ધામ છે પંન્યાસ શ્રીઆનંદસાગરગણિ (આગમોદ્ધારક શ્રીઆનંદસાગરસૂરીશ્વર) ના ઉપદેશથી સ્વર્ગસ્થ પંન્યાસ શ્રી મણિવિજયજી, પંન્યાસ શ્રી મેઘવિજયજી, (આચાર્ય શ્રી વિજયમેઘસૂરિ) અને બીજા જૈન સાધુ મહારાજે તેમજ આ સંસ્થાના માનનીય સેક્રેટરી સ્વર્ગસ્થ શેઠ વેણીચંદ સૂરચંદ વગેરે ગૃહસ્થોની હાજરીમાં સ્થાપના કરવામાં આવી હતી

ઉદ્દેશ—

(૧) ગીતાર્થ મુનિરાજ પાસેથી અન્ય મુનિવર્યો આગમોની વાચના લઇ તેનો અભ્યાસ કરી યથાર્થ સદ્બોધ મેળવે તથા (૨) વિદ્વાન્ મુનિરાજોની દૃષ્ટિ હેઠલ શોધાવીને જોઇતી સંખ્યામાં શુદ્ધ પ્રતો છપાવી તેનો પ્રચાર કરી શકાય એ ઉદ્દેશ લક્ષ્યમાં રાખીને આ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે

કાર્યસિદ્ધિ—

પહેલા હેતુની પૂર્તિ કરવા માટે પાટણ (ઉત્તર ગુજરાત), કપડવંજ (ખેડાજીલ્લો), અમદાવાદ, સુરત, પાલીતાણા, અને રતલામ (માળવા)માં આગમોની વાચનાનો પ્રબંધ યોજવામાં આવ્યો હતો. એનો લાભ ઘણા સાધુ–સાધ્વીઓએ લીધો હતો બીજા હેતુની પૂર્ણતા માટે આ સંસ્થાએ આગમ વગેરે જૈન ધર્મના પુસ્તકો છપાવી બહાર પાડ્યાં છે, જેની વિગત જાહેરાતમાં રજુ કરવામાં આવે છે

કાર્યવાહક મંડળ—

આ સંસ્થાના સર્વ સાધારણ મંડળમાં ઘણા સભાસદો છે, તેમાં કાર્યવાહક સેક્રેટરી મંડળના સભાસદો નીચે મુજબ છે

૧	શેઠ સૂરચંદભાઇ પુરૂષોત્તમદાસ બદામી	અમદાવાદ *
૨	,, કુંવરજી આણંદજી કાપડીઆ	ભાવનગર
૩	,, કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી	અમદાવાદ
૪	,, કમળશીભાઇ ગુલાબચંદ	રાધનપુર
૫	,, +ચુનીલાલ છગનચંદ શ્રોફ	સુરત
૬	,, ભોગીલાલ હાલાભાઇ	પાટણ
૭	,, મણિલાલ સૂરજમલ જવેરી	પાલણપુર
૮	જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી	મુંબાઇ

* શેઠ વેણીચંદ સુરચંદના અવસાનની નોંધ લેતાં અત્યંત દિલગીરી થાય છે અમે એઓશ્રીના પરમ પવિત્ર આત્માને, પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા પરમ શાંતિ આપે એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ શેઠ વેણીચંદભાઇની ખાલી રહેલી જગ્યા ઉપર માનનીય સબ જજ સુરચંદભાઇ પુરુષોત્તમદાસ બદામીને ચુંટવામાં આવ્યા છે

+ શ્રીયુત ચુનીલાલ છગનચંદ શ્રોફના અવસાનની નોંધ લેતાં પારાવાર શોક થાય છે અમે એઓશ્રીના આત્માને પરમાત્મા પરમ શાંતિ આપે એવી પ્રાર્થના કરીએ

કાર્યાલય—

થોડા વખત સુધી આ સસ્થાની ઓફીસ જ્યા જ્યા આગમ વાચનાનુ કાર્ય થતુ ત્યા ત્યા રાખવામા આવતી ને જરૂર પ્રમાણે બીજે સ્થળે સગવડ માટે ફેરવવામા આવતી હતી હમણા મુખ્ય ઑફીસ મુબાઇ જવેરી બજાર ન ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૫ના મકાનમા રાખવામા આવેલી છે, જ્યારે ગ્રન્થોના વેચાણ માટેની શાખા સુરત ગોપીપુરા શેઠ દેવચદ લાલભાઇની ધર્મશાળામા (વિદ્યાર્થી ભુવનમા) રાખેલી છે

મુબાઇ જવેરી બજાર
સ૦ ૧૯૮૫ વૈશાખ શુક્લ ૩

જીવણચદ સાકરચદ જવેરી,
આનદ સેક્રેટરી

શુદ્ધિપત્રકારકના બે બોલ.

આ દ્રવ્યલોકનુ ભાષાતર પૂરૂ છપાઇ રહ્યા પછી મારી પાસે તેના છાપેલા ફારમો આવ્યા, મને તેના ગ્રથમા ઘણી અશુદ્ધિ જણાઇ તેથી મે તમામ (૭૨) ફારમો તપાસી શુદ્ધિપત્ર તૈયાર કર્યું તે આ સાથે છપાવીને બહાર પાડવામા આવ્યુ છે

આ શુદ્ધિપત્રમા મૂળ ઉપર તો દષ્ટિ આપવામા આવી જ નથી તેને માટે આ સસ્થા તરફથી દ્રવ્યલોક પ્રકાશ મૂળ છપાયેલ છે તે જોઇને શુદ્ધિ કરવી

ભાષાતરમાં દરેક શ્લોક સાથે અર્થનો મુકાબલો કરેલ નથી, પણ ગ્રથમા જ્યા સ્ખલના જણાઇ ત્યા મૂળ શ્લોક સાથે મેળવીને સુધારેલ છે એમા કાઇપણ સ્ખલના થઇ હોય તો કૃપા કરીને વિદ્વાન મુનિરાજોએ મને જણાવવા કૃપા કરવી જેથી હુ મારી સ્ખલના સમજી શકુ

આ અનુવાદ શ્લોકના શબ્દાર્થ પ્રમાણે જ કરવામા આવેલ નથી એમ આમુખમા તેના લેખક મહાશય જણાવે છે, પરતુ આવા દ્રવ્યાનુયોગના ગ્રથનુ ભાષાતર સ્વતત્ર થાય જ નહીં, તેમા શબ્દાર્થ ઉપરાંત અનુભવ-વિષયનુ પરિજ્ઞાન મેળવીને અર્થ લખાય વળી જે શબ્દ ખાસ વપરાતો હોય તેજ વપરાય તેનો અર્થ લખાય નહીં દાખલા તરીકે—વ્યજનાવગ્રહ કે જઘન્ય યુક્ત અસખ્યાત, આતપ, ઉદ્યોત વિગેરેના અર્થ ન લખાય-તે શબ્દ જ લખવા પડે

આ ગ્રથના ખરીદદારાઓને ખાસ વિનતિ કરવાની કે-આ શુદ્ધિપત્ર પ્રમાણે પ્રથમ ગ્રથ સુધારીને પછી જ ભાષાતર વાંચવાનુ શરૂ કરવુ

વૈશાક વદિ ૧
સ ૧૯૮૫

કુવરજી આણદજી
ભાવનગર

પ્રસ્તાવના.

શ્રીમતી આગમોદય સમિતિના માનવતા મત્રી રા રા જીવણચદ સાકરચદ ઝવેરી, જેમની ઉત્સાહપૂર્ણ દેખરેખ નીચે અત્યારસુધીમા અનેક ઉપયોગી પુસ્તકોની હારમાળા પ્રસિદ્ધ થઇ છે એમની ઇચ્છાનુસાર ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ વિનયવિજય વિરચિત સુપ્રસિદ્ધ 'લોક પ્રકાશ' ગ્રન્થની પ્રસ્તુત 'મૂળ' અને ભાષાન્તરવાળી આવૃત્તિ તૈયાર કરવામા આવી છે

'મૂળ (TEXT) માટે નીચે જણાવેલી હસ્તલિખિત પ્રતિઓનો આધાર લીધો છે

(A) સુરત–ગોપીપુરાના શ્રીમદ્ મોહનલાલજી જૈન જ્ઞાનભડારની પ્રતિ આ પ્રતિ મારા હસ્તગત પ્રતિઓમા સૌથી જુની છે, અને હુ એમ પણ અનુમાન કરૂ છુ કે કદાચ તે અત્યારે ઉપલબ્ધ એવી લોકપ્રકાશની સર્વ કોઈ પ્રતિઓમા પણ જુનામા જુની હોય કેમકે એનો લેખનકાળ[1] સવત્ ૧૭૩૩ ની સાલ છે અને લોકપ્રકાશ ગ્રન્થ રચાયાનો[2] સમય સવત્ ૧૭૦૮ છે એટલે મૂળ કર્ત્તા કૃત મૂળ લેખ અને આ આદર્શ વચ્ચે ફક્ત ૨૫ વર્ષનુ અન્તર છે એને આપણે ગ્રન્થની રચના પછી પસાર થયેલા પોણાત્રણ સૈકા જેટલા સમયની આગળ નહિ વત્ ગણી શકીએ

આજથી અઢીસો વર્ષ પહેલા લખાયેલી હોઇને, આ પ્રતિ બહુ જીર્ણ થઇ ગઈ છે અને મારા હાથમા આવી ત્યારે એના પાના ઘણા ખરા એક બીજા સાથે ચોટી ગયેલા હતા, જે હુ ધારૂ છુ કે, હમણા કોઇના હાથમા ન ગયેલી હોઈ, વચાયા વિના પણ પડી રહી હોય તેથી અને ભીનાશવાળા સ્થળ–ભડાર–મા ભડારેલી પડી રહી હોય તેથી હશે

---

૧ આ પ્રતિના લેખક–લહીઆ–નુ, ગ્રન્થની સમાપ્તિ પછી નીચે પ્રમાણે colophon લખાણ છે —

गुणत्रिसप्तावनि(१७३३)मानवर्षसहस्य राकाविधुवासरेऽस्मिन् ।
पुष्येन्दुयोगे मृगराशिसूर्ये ग्रन्थो मुदाय लिखितो महीयान् ॥ १ ॥
समस्तसामन्तकिरीटकोटिमणिप्रभामडितपादपद्म' ।
चारित्रसरसागरनामधेयो बभूव शश्वत् सुकृतैकसद्म ॥ २ ॥
सरूळ्यवर्णोदितमडलीभिर्नता लसद्ज्ञानविराजमानाः ।
कल्याणसत्सागरसञ्ज्ञकाश्च चिराय जीयासुरमी प्रबुद्धा ॥ ३ ॥
विद्वद्यश सागरसज्ञका सच्चारित्रचार्वाचरणप्रवीणा ।
यशस्वत सागरसज्ञकात विचारत सागरसज्ञकेन ॥ ४ ॥

श्रीरस्तु । शुभ भवतु लेखकपाठकयो ॥

૨ वसुखाश्वेन्दु(१७०८)प्रमिते वर्षे हर्षेण जीर्णदुर्गपुरे ।
गणोज्ज्वलपचम्या ग्रन्थ पूर्णोऽयमजनिष्ट ॥ સર્ગ ૩૭ નો શ્લોક ૩૯ મો

આ પ્રતિ ઠીક શુદ્ધ છે, જે એ લખનાર કોઇ જેવો તેવો અજ્ઞાન લહીયો નહિ પણ **વિચારસાગર** નામના કોઇ સસ્કૃતભાષાના અભિજ્ઞ યતિએ લખેલી હોઇને, હોવી જોઇએ. (જુઓ ઉપર ટાકેલો ૪ થો શ્લોક)

આખી પ્રતિના એકદર ૪૯૪ પાના છે, પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે ૫દર પક્તિ બહુ સુદર અક્ષરોથી લખેલી છે વચ્ચે વચ્ચે લેખકે 'પડિમાત્રા' કહેવાતી લેખનરૂઢિનો છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે, કે જે રૂઢિ આજથી ૨૦૦–૩૦૦ વર્ષ ઉપર પુષ્કળ પ્રચલિત હતી વળી અગત્યની 'સ્થાપના'–ચિત્રો, આકૃતિઓ, કોષ્ટકો વગેરે પણ આ પ્રતિના લેખકે, કોઇ કોઇ જગ્યાએ તો રગ પૂરીને પણ આપ્યા છે

(B) **શ્રીમન્ મોહનલાલજી** મહારાજના પ્રશિષ્ય '**મનહર મુનિ**' ની પ્રતિ સુદર મોટા અક્ષરમા લખેલા ૫૮૭ પાનાની આ પ્રતિ છે સવત્ ૧૯૫૫ મા કોઇ મારવાડી લહીઆની લખેલી છે, ભાષાભિજ્ઞ નહિ હોય એટલે લેખકે તો અનેક ભૂલો કરી છે, પણ આ પ્રતિ સદ્ભાગ્યે એ વિદ્વાન મુનિએ વાચેલી જણાય છે, કેમકે ઠામ ઠામ સુધારા વધારા કરેલ છે ૧ લી (A) પ્રતિની ઉપરથી જ આ પ્રતિ લખેલી જણાય છે આમા પણ 'સ્થાપના', જરૂરની આકૃતિઓ વગેરે આપેલા છે છેવટનો colophon આ પ્રમાણે છે —

लिपीकृत लहीया श्रीकृष्ण अमरदत्त । रेनेवाले जोधपुर—मारवाड—गुदी के मोलेमे । हाल अमदावादमे रेते हे । देवसाके पाडे । सवत् १९११ ना दुसरा जेठ वद ९ मगलवार पूर्णकीया हे । श्रीरस्तु कल्याणमस्तु ॥

(C) પહેલી (A) ની જેમ શ્રીમન્ **મોહનલાલજી** જ્ઞાન ભડાર સુરત–ની પ્રતિ બીજી (B) પ્રતિના જેવા સુદર મ્હોટા અક્ષરોવાળી આ પ્રતિના પણ લગભગ બીજીના જેટલા ૫૮૯ પાના છે કોઇ કોઇ સ્થળે અશુદ્ધ છ પણ સાધારણ ભાષાજ્ઞાનવાળા લહીઆ દ્રવ્યને માટે ઉતાવળે લખી કાઢે તેમા એવા દોષ રહી જાય એ સ્વાભાવિક છે એ પ્રત સવત ૧૯૬૦ મા લખેલી છે લખાવનારના કે કોઈ અન્ય ભાગ્યશાળી વિદ્વાનના હાથમા જઇ વચાયેલી જણાતી નથી ભડારમા સચવાઈને પેકબધ નવીજ રહી છે વચાઇ હોત તો તો યોગ્ય શોધન થયુ હોત આ પ્રતિને છેવટે colophon આ પ્રમાણે છે —

सवत १९६० ना वर्षे माघमासे शुक्लपक्षे २ तिथौ कुजवासरे सपूर्णकृत । प खुबकुशल-गुरुसुदरकुशलेन लिपिकृत श्रीनामनयरे । मूळ ग्रथमा १७६७० श्लोक स्वग्रन्थना 'अने' साक्षीना ३००० । सर्व ग्रथाग्र २०६७० ॥

(D) ભાવનગરના શેઠ **ડોસાભાઇ અભેચદ** એટલે મોટા જિનમદિરના હસ્તગત જ્ઞાન ભડારની પ્રતિ આ પ્રતિ ઘણીજ અશુદ્ધ માલમ પડવાથી એનો કશો ઉપયોગ થઇ શક્યો નથી

આમ ત્રણ હસ્તલિખિત પ્રતિઓને આધારે પ્રસ્તુત લોકપ્રકાશ ગ્રન્થનુ મૂળ TEXT તૈયાર કરવામા આવ્યુ છે પરન્તુ એ પ્રતિઓમા પણ કોઇ કોઇ સ્થળે ન વાચી કે ન સમજી

શકાય એવા, અથવા બધબેસતા નહિ—એવા, અક્ષરો કે શબ્દો માલમ પડેલા ત્યા પડિતવર્ય **હીરાલાલ હસરાજે** મુદ્રિત કરેલા એ ગ્રન્થની સહાય પણ મે લીધી છે અને એટલા માટે બીજાઓની સાથે એ અગ્રગણ્ય વિદ્વાન્ ગૃહસ્થનો પણ મારે આ સ્થળે આભાર માનવાનો છે

આ લોકપ્રકાશ ગ્રન્થનુ લગભગ વીશ હજાર શ્લોક પ્રમાણ પૂર છે એટલે આખો ગ્રન્થ મૂળ અને અનુવાદ સાથે એક જ પુસ્તકમા પ્રસિદ્ધ થઈ શકે નહિ માટે 'સમિતિ' ના માન્યવર કાર્યવાહકે એના વિભાગ કરી કરીને પ્રકાશિત કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે

આ પ્રસિદ્ધિમા મૂકીએ છીએ એ પુસ્તક, જેને આપણે પહેલો વિભાગ કરીને કહેશુ એમા દ્રવ્યલોક પૂરતા અગ્યાર સર્ગ આવ્યા છે એકદર સાડત્રીશ સર્ગો છે એટલે શેષ છવ્વીશ સર્ગો—જેમાથી પણ એક છેલ્લો તો 'પ્રશસ્તિ' રૂપ છે એટલે શેષ પચવીશ સર્ગોમા ક્ષેત્રલોક, કાળલોક અને ભાવલોક ની હકીકત છે બારમાથી સત્યાવીશમા સુધીના સોળ સર્ગોમા ક્ષેત્રલોક ની અને અઠ્યાવીશમાથી પાત્રીશમા સુધીના આઠ સર્ગોમા કાળલોકની હકીકત છે એક છત્રીશમા સર્ગમા ભાવલોક નુ—છ ભાવનુ સમ્યક્ નિરૂપણ કરેલુ છે છાપવાનુ કાર્ય ચાલેજ છે એટલે ક્ષેત્રલોક આદિક બીજા વિભાગો પણ થોડા વખતમા પ્રસિદ્ધ થઇ શકશે

ચારેમા દ્રવ્યલોકનો વિષય બહુ સૂક્ષ્મ હોઇ ગ્રહણ કરવો સામાન્યત મુશ્કેલ છે અન્ય વિષયોના વિશેષ અભ્યાસવાળા ગૃહસ્થ કે ત્યાગી નિર્ગ્રન્થો પણ, કહે છે કે એના દુર્ગ્રાહ્યત્વને લઇને એમા ચચુપાત કરવાની ઓછી ઇચ્છા રાખે છે અત્ર મે પોતે તો, સસ્કૃત (અને અગ્રેજી પણ) ગદ્યપદ્યાદિનો સ્વદેશીય ભાષામા અનુવાદ ઉતારવાની મને સ્વાભાવિક જ હાથ બેસી ગયેલી ધાટીને લઇને, મારા સસ્કૃતના જ્ઞાનપર મુસ્તકીન રહીને અને એમા પણ ફિલસુફી જેવા ગહન વિષયનુ સસ્કૃત પદબધમા સ્વરૂપ દર્શાવવા જેટલી અગાધ કાવ્યકળાવાળા પ્રાચીન પડિતજનો મહેલી કે અઘરી પણ પડે એવી રચનાવાળા શ્લોકોમા પણ વગર અર્થે (નિષ્પ્રયોજન) એક પણ શબ્દ દાખલ કરતા નથી તેમ જરૂરીયાતવાળો એક પણ શબ્દ છોડી દેતા નથી—એ બાબત સપૂર્ણપણે ધ્યાનમા રાખીને, *या निशा सर्वभूताना तस्या जागर्त्ति सयमी*—આ સૂત્રના સયમીની પેઠે નિશાના શાન્ત વાતાવરણમા સતત છતા મનના વિનોદપૂર્વક બેસી 'મૂળ' લખ્યુ છે અને ભાષાન્તર કર્યુ છે એમ 'દીલના રગે' આ મહાન ગ્રન્થ મે તૈયાર કર્યો છે છતા એમા દોષ નહિંજ રહેવા પામ્યો હોય એમ હુ—માનવ કહી શકુ નહિ, કેમકે સર્વથા દોષરહિત, સપૂર્ણ તો ભગવાન જ છે, એટલે અદર રહેવા પામેલી હરકોઇ ભૂલચૂક માટે હુ અન્ત કરણપૂર્વક ક્ષમા યાચુ છુ

છેવટ, ગ્રન્થકર્ત્તા ઉપાધ્યાયજીની જ

एतद्ग्रन्थग्रथनप्रचितात्सुकृतान्निरन्तर भूयात् ।
श्रीजिनधर्मप्राप्ति श्रोतु कर्त्तुश्च पठितुश्च ॥

આ આશીર્વાદાત્મક ગાથા અત્ર ટાકીને આ મારી પ્રસ્તાવના હુ બધ કરૂ છુ

ભાવનગર
તખ્તેશ્વર પ્લોટ—જૈન સેનેટોરીયમ
તા. ૨૩-૩-૨૭

મોતીચદ ઓધવજી.

આ પ્રતિ ઠીક શુદ્ધ છે, જે એ લખનાર કોઇ જેવો તેવો અજ્ઞાન લહીયો નહિ પણ **વિચારસાગર** નામના કોઇ સસ્કૃતભાષાના અભિજ્ઞ યતિએ લખેલી હોઇને, હોવી જોઇએ. (જુઓ ઉપર ટાકેલો ૪ થો શ્લોક)

આખી પ્રતિના એકદર ૪૯૪ પાના છે, પૃષ્ટે પૃષ્ટે ૫દર ૫ક્તિ બહુ સુદર અક્ષરોથી લખેલી છે વચ્ચે વચ્ચે લેખકે 'પડિમાત્રા' કહેવાતી લેખનરૂઢિનો છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે, કે જે રૂઢિ આજથી ૨૦૦–૩૦૦ વર્ષ ઉપર પુષ્કળ પ્રચલિત હતી વળી અગત્યની 'સ્થાપના'– ચિત્રો, આકૃતિઓ, કોષ્ટકો વગેરે પણ આ પ્રતિના લેખકે, કોઇ કોઇ જગ્યાએ તો રગ પૂરીને પણ આપ્યા છે

(B) **શ્રીમન્ મોહનલાલજી** મહારાજના પ્રશિષ્ય '**મનહર મુનિ**' ની પ્રતિ સુદર મોટા અક્ષરમા લખેલા ૫૮૭ પાનાની આ પ્રતિ છે સવત્ ૧૯૫૫ મા કોઇ મારવાડી લહીઆની લખેલી છે, ભાષાભિજ્ઞ નહિ હોય એટલે લેખકે તો અનક ભૂલો કરી છે, પણ આ પ્રતિ સદ્‌ભાગ્યે એ વિદ્વાન મુનિએ વાચેલી જણાય છે, કેમકે ઠામ ઠામ સુધારા વધારા કરેલ છે ૧ લી (A) પ્રતિની ઉપરથી જ આ પ્રતિ લખેલી જણાય છે આમા પણ 'સ્થાપના', જરૂરની આકૃતિઓ વગેરે આપેલા છે છેવટનો colophon આ પ્રમાણે છે —

लिपीकृत लहीया श्रीकृष्ण अमरदत्त । रेनेवाले जोधपुर–मारवाड–गुदी के मोलेमे । हाल अमदावादमे रेते हे । देवसाके पाडे । सवत् १९५५ ना दुसरा जेठ वद ९ मगलवार पूर्णकीया हे । श्रीरस्तु कल्याणमस्तु ॥

(C) પહેલી (A) ની જેમ શ્રીમન્ **મોહનલાલજી** જ્ઞાન ભડાર સુરત–ની પ્રતિ બીજી (B) પ્રતિના જેવા સુદર મહોટા અક્ષરોવાળી આ પ્રતિના પણ લગભગ બીજીના જેટલા ૫૮૯ પાના છે કોઇ કાઇ સ્થળે અશુદ્ધ છે પણ સાધારણ ભાષાજ્ઞાનવાળા લહીઆ દ્રવ્યને માટે ઉતાવળે લખી કાઢે તેમા એવા દોષ રહી જાય એ સ્વાભાવિક છે એ પ્રત સવત ૧૯૬૦ મા લખેલી છે લખાવનારના કે કોઈ અન્ય ભાગ્યશાળી વિદ્વાનના હાથમા જઇ વચાયેલી જણાતી નથી ભડારમા સચવાઇને પેકબધ નવીજ રહી છે વચાઇ હોત તો તો યોગ્ય શોધન થયુ હોત આ પ્રતિને છેવટે colophon આ પ્રમાણે છે —

सवत १९६० ना वर्षे माघमासे शुक्लपक्षे २ तिथौ कुजवासरे सपूर्णकृत । प खुबकुशल-गुरुसुदरकुशलेन लिपिकृत श्रीनामनयरे । मूळ ग्रन्थमा १७६७० श्लोक स्वग्रन्थना 'अने' साक्षीना ३००० । सर्व ग्रथाग्र २०६७० ॥

(D) ભાવનગરના શેઠ ડોસાભાઇ અભેચદ એટલે મોટા જિનમદિરના હસ્તગત જ્ઞાન ભડારની પ્રતિ આ પ્રતિ ઘણીજ અશુદ્ધ માલમ પડવાથી એનો કશો ઉપયોગ થઇ શકયો નથી

આમ ત્રણ હસ્તલિખિત પ્રતિઓને આધારે પ્રસ્તુત લોકપ્રકાશ ગ્રન્થનુ મૂળ TEXT તૈયાર કરવામા આવ્યુ છે પરન્તુ એ પ્રતિઓમા પણ કોઇ કોઇ સ્થળે ન વાચી કે ન સમજી

શકાય એવા, અથવા બંધબેસતા નહિ—એવા, અક્ષરો કે શબ્દો માલમ પડેલા ત્યાં પંડિતવર્ય હીરાલાલ હંસરાજે મુદ્રિત કરેલા એ ગ્રન્થની સહાય પણ મેં લીધી છે અને એટલા માટે બીજાઓની સાથે એ અગ્રગણ્ય વિદ્વાન્ ગૃહસ્થનો પણ મારે આ સ્થળે આભાર માનવાનો છે

આ લોકપ્રકાશ ગ્રન્થનું લગભગ વીશ હજાર શ્લોક પ્રમાણ પૂર છે એટલે આખો ગ્રન્થ મૂળ અને અનુવાદ સાથે એક જ પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થઇ શકે નહિં માટે 'સમિતિ'ના માન્યવર કાર્યવાહકે એના વિભાગ કરી કરીને પ્રકાશિત કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે

આ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકીએ છીએ એ પુસ્તક, જેને આપણે પહેલો વિભાગ કહીને કહેશું એમાં દ્રવ્યલોક પૂરતા અગ્યાર સર્ગ આવ્યા છે એકંદર સાડત્રીશ સર્ગો છે એટલે શેષ છવ્વીશ સર્ગો—જેમાંથી પણ એક છેલ્લો તો 'પ્રશસ્તિ' રૂપ છે એટલે શેષ પચવીશ સર્ગોમાં ક્ષેત્રલોક, કાલલોક અને ભાવલોક ની હકીકત છે બારમાથી સત્યાવીશમા સુધીના સોળ સર્ગોમાં ક્ષેત્રલોક ની અને અઠ્યાવીશમાથી પાંત્રીશમા સુધીના આઠ સર્ગોમાં કાલલોકની હકીકત છે એક છત્રીશમા સર્ગમાં ભાવલોક નું—છ ભાવનું સમ્યક્ નિરૂપણ કરેલું છે છાપવાનું કાર્ય ચાલુ જ છે એટલે ક્ષેત્રલોક આદિક બીજા વિભાગો પણ થોડા વખતમાં પ્રસિદ્ધ થઇ શકશે

ચારેમાં દ્રવ્યલોકનો વિષય બહુ સૂક્ષ્મ હોઇ ગ્રહણ કરવો સામાન્યતઃ મુશ્કેલ છે અન્ય વિષયોના વિશેષ અભ્યાસવાળા ગૃહસ્થ કે ત્યાગી નિર્ગ્રંથો પણ, કહે છે કે એના દુર્ગ્રાહ્યત્વને લઇને એમાં ચંચુપાત કરવાની ઓછી ઇચ્છા રાખે છે અત્ર મેં પોતે તો, સંસ્કૃત (અને અંગ્રેજી પણ) ગદ્યપદ્યાદિનો સ્વદેશીય ભાષામાં અનુવાદ ઉતારવાની મને સ્વાભાવિક જ હાથ બેસી ગયેલી ધાટીને લઇને, મારા સંસ્કૃતના જ્ઞાનપર મુસ્તકીન રહીને અને એમાં પણ ફિલસુફી જેવા ગહન વિષયનું સંસ્કૃત પદબંધમાં સ્વરૂપ દર્શાવવા જેટલી અગાધ કાવ્યકળાવાળા પ્રાચીન પંડિતજનો સહેલી કે અઘરી પણ પડે એવી રચનાવાળા શ્લોકોમાં પણ વગર અર્થે (નિષ્પ્રયોજન) એક પણ શબ્દ દાખલ કરતા નથી તેમ જરૂરીયાતવાળો એક પણ શબ્દ છોડી દેતા નથી—એ બાબત સંપૂર્ણપણે ધ્યાનમાં રાખીને, या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी—આ સૂત્રના સંયમીની પેઠે નિશાના શાન્ત વાતાવરણમાં સતત છતાં મનના વિનોદપૂર્વક એમી 'મૂળ' લખ્યું છે અને ભાષાન્તર કર્યું છે એમ 'દીલના રંગે' આ મહાન ગ્રન્થ મેં તૈયાર કર્યો છે છતાં એમાં દોષ નહિં જ રહેવા પામ્યો હોય એમ હું—માનવ કહી શકું નહિ, કેમકે સર્વથા દોષરહિત, સંપૂર્ણ તો ભગવાન જ છે, એટલે અંદર રહેવા પામેલી હરકોઇ ભૂલચૂક માટે હું અન્તઃકરણપૂર્વક ક્ષમા યાચું છું

છેવટ, ગ્રન્થકર્ત્તા ઉપાધ્યાયજીની જ

एतद्ग्रन्थग्रथनप्रचितात्सुकृतान्निरन्तरं भूयात् ।
श्रीजिनधर्मप्राप्तिः श्रोतुः कर्त्तुश्च पठितुश्च ॥

આ આશીર્વાદાત્મક ગાથા અત્ર ટાંકીને આ મારી પ્રસ્તાવના હું બંધ કરૂં છું

ભાવનગર
તખ્તેશ્વર પ્લોટ—જૈન સેનેટોરીયમ
તા. ૨૩–૩–૨૭.

મોતીચંદ ઓધવજી.

શુદ્ધિ પત્રક.

મૂળ શ્લોકની શુદ્ધાશુદ્ધતા તરફ લક્ષ આપ્યુ નથી દરેક શ્લોક સાથે અર્થ સરખાવ્યો નથ
પણ જ્યા અર્થમા સ્ખલના જણાણી ત્યા શ્લોક અનુસારે સુધારેલ છે

પૃષ્ટ	ગુજરાતી મેટરની પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	૧૨	આત્માંગુલ	પ્રમાણાંગુલ
૯	૪	કલ્પાય	હોય છે
	૫	કલ્પા	કલ્પ્યા
	૭	છે	કલ્પવામા આવે છે
	૯	છે	કલ્પાય છે
૧૧	૧૨	યવ	યવોદર
૧૩	૮	સાત રોમ કરીને એ રોમને ખાડતા	સાતવાર આઠ આઠ ટુકડા કરતાં
	૧૧	ચોવીશગણુા	ઉપરની સખ્યાથી ચોવીશ ગણા
૧૪		૮૭ મા શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે—' એવા દશ કોટાકોટિ પલ્યોપમનુ એક બાદર ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય છે '	
૧૮	૭	દ્રષ્ટાંત તરીકેની પછી—	કોળાથી ભરેલા માચામાં બીજોરા માય છે
	૮	પટારામા	માંચામા
	૧૨	ન સમાય '	ન હોય '
૨૩	૧	ભરાય છે	ભરાય ત્યારે
	૯	પ્રત્યેક	એક
૨૪	૧૦	થાય.	કહેવાય.
૨૬	૬	ઉત્કૃષ્ટ અસખ્યાત	ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસખ્યાત
	૬	જઘન્ય અસખ્યાત	જઘન્ય યુક્ત અસખ્યાત.
	૭	થાય	કહેવાય
૨૭	૨	થાય	કહેવાય.
	૨	હવે એક રૂપહીન	હવે
	૩	અભ્યાસ ગુણિત	અભ્યાસ ગુણિત કરી એકરૂપ ઉણુ
	૫	એકરૂપ રહિત	+
	૫	અભ્યાસ ગુણિત—	કરીને એક રૂપહીન (આટલું વધારવુ)
૨૮	૨	એકરૂપહીન	+
	૩	(પ્રારભમાં વધારવુ)	કરીને એકરૂપહીન
૩૪	૧૪	અન્તર્મુહૂર્ત	મુહૂર્ત
	૧૪	૨૩	૩૦

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમા લખેલ કાઢી નાખવાનુ સમજવુ

૩૬	૩	કેમકે	કેમકે સ્વભાવે સંચરતા એવા
૩૬	૧૧	જે છાપેલ છે તેને બદલે—(તેમ અધર્માસ્તિકાય તે જીવ અને પુદ્ગળને સ્થિરતામા ઉપષ્ટભકારી થાય)	
૪૧	૧	તેથી	તેથી પરમાણુઓ
૪૨	૮	પણ	+
	૯	ધારો કે—	ધારો કે જો તેને
	૧૦	અક્ષરનુ (જ્ઞાનનુ) તો	જીવનું તો અક્ષર (જ્ઞાન)
૫૨	૫	પુરૂષવેદથી	પુરૂષ વેદથી પુરૂષપણે
૫૩	૧૧	અસંખ્ય	અસંખ્યગુણા અનંતા
૫૪	૫	વૃદ્ધિ પામતા	ગોળ
	૧૨	ટીકા	+
	૧૩	કરતાં પૂર્વભવની	પૂર્વભવની અવગાહના કરતા
૫૬	૧	હોય કે	હોય. અને
	૫	સંહનન	કુળકરની ઓનુ સંહનન
૫૭	નોટમાં સંસ્થાન બાબત લખ્યુ છે. તેને બદલે આ પ્રમાણે જોઇએ ' સમચતુરસ્ર સંસ્થાન મનુષ્યને પણ હોય અને ધ્વજા, સોય વિગેરે આકૃતિઓ લખી છે તે તો એકેંદ્રિય પૃથ્વીકાય વિગેરેની છે તેમાં પણ પ્રથમ નાનાવિધ લખવી જોઇએ. તે વનસ્પતિકાયની છે "		
૬૦	૩	જીવો માને છે '	જીવોને સર્વદા છે
	૪	ઉપનામ	ઉપમાન
૬૪	૧૨	જેઓ	જેઓએ
	૧૨	ખીલવા પામ્યા શિવાય મૃત્યુ પામે છે	હજુ કર્યાં નથી
૬૬	૨	જાણપણુ પામે	જાણપણુ ધરાવે એવી ઇંદ્રિયો રચે.
	૭	એ ધાતુમાથી વળી	વળી
	૧૩	સાધ્યો	સાધ્ય
	૧૩	એની	+
૬૭	૮	ધાતુમાથી ભાષાને	ભાષાને
	૧૦		(કૌંસમાં શબ્દો છે તે ન જોઇએ)
	૧૩	પ્રાણી	અપર્યાપ્ત પ્રાણી પણ
	૧૩ મી પંક્તિમાં મૃત્યુ પામે પછી—પંક્તિ ૧૪ મી માં ' પણ ' સુધી કાઢી નાખવુ,		
૬૮	૨	અન્તમુહૂર્ત લગી	અન્તર્મુહૂર્તના
	૮	' અંતમુહૂર્ત ' એમાં	જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત મુહૂર્તમાં
	૯	સુધીમાં	સુધી
	૯	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત કહેવાય તે
	૧૦	પર્યન્ત અનેકત્વ	અનેકત્વવાળુ
૭૨	૧૦	અથવા	અને કેટલાક
૭૩	૭	દ્રવવા લાગ્યુ હતુ	દ્રવીભૂત થઇ ગયુ હતુ
૭૪	૮	સંસાર યોનિમાં પતિત	એવી યોનિઓને પ્રાપ્ત
૭૯	૪	પાછળથી	ઉત્પન્ન થઇને

+ જ્યાં શુદ્ધમા આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમા લખેલ કાઢી નાખવાનુ સમજવુ.

૮૦	૧	તથા પુન ઉત્પન્ન થઈને એક સાથેજ એજ	પુન ત્યાંને ત્યાં ને જાતિમાં ઉત્પન્ન થઈને એજ
૮૧	૪	શરીરના અનુગામી	શરીરનુ અનુગામી છે અને
૮૨	૧૧	આત્મા	તૈજસ અને કાર્મણ શરીર
	૧૧	એ	આત્મા એ બે શરીર સહિત
	૧૩-૧૪	શ્લોક ૧૦૯ નો અર્થ લખ્યો છે તેને બદલે—અન્યત્ર કહ્યું છે કે—માર્ગમાં આત્મા આવરેલ—કાર્મણ શરીરવાળો છતાપણ તે શરીર સૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાતુ નથી તેમજ શરીરમાથી નીકળતો કે પ્રવેશ કરતો પણ (ચર્મચક્ષુથી) દેખાતો નથી તેથી-તેવી રીતે ન દેખાવાથી તેનો અભાવ માનવો નહીં ૧૦૯ (આ પ્રમાણે અર્થ જોઇએ)	
૮૪	૪	આ	એની
	૬	શરીર કર્મોને લીધે ઉપજ્યુ છે	કર્મો ઉપજ્યુ છે
૮૫	૧૨	ગમન કર્યુ	આહારક શરીરી ગમન કરે છે
૮૬	૬	શરીરો કેવળી પ્રભુના	શરીર કેવળી
	ઉપરથી	બેજ	એ બેજ
૮૭	૮	જીવોનો એવાજ	જીવોનોજ એવા
	૧૨	તિર્યંચ લોકથી	તિર્યગ્ લોકમાં
૮૮	૫	લોકામના	તિર્ચ્છાલોકના.
૮૯	૨	તળીઆને	પડખાને
૯૫	૪	અંતર્મુહૂર્તનો	મુહૂર્તનો
	૧૧	વૈક્રિય પછી છે તે કાઢી નાખવુ	
૯૬	૧૨	કરનારા.	સ્વામી
	ઉપરથી	મનુષ્યો અને	અને
૯૭	૧૦	વગર શરીરે	વિગ્રહ ગતિ કર્યા શિવાય
૯૯	૩	ન્યગ્રોધનુ અર્થનુ મળતાપણુ	ન્યગ્રોધ એ શબ્દના અર્થનુ યથાયોગ્યપણુ
૧૦૪	૨	વધારે	વધારે સ્થિતિવાળા
૧૦૫	૧૨	શરીર	કાયયોગ
	૧૩	મિશ્ર ઔદારિક કાયનો યોગ	ઔદારિક મિશ્ર કાયયોગ
૧૦૬	૧	એ કાર્મણ શરીર	કાર્મણ કાયયોગ
	૧૦	કાયયોગ થાય	કાયયોગ પ્રવર્તે.
૧૦૮	૭	છમાસ શેષ	છમાસ અને તેથી અધિક
	૧૫	આહારક	તૈજસ
૧૦૯	૫	બે ત્રણ જ	ત્રણ
	૫	બે ત્રણજ	તેજ ત્રણ
૧૧૧	૭	એક સમયની સંખ્યા તથા મૃત્યુ અને ઉત્પત્તિનુ અન્તર	મૃત્યુ અને ઉત્પત્તિની એક સમયની સંખ્યા તથા તેનુ અન્તર
૧૧૨	૧૩	ઉદયાદિકરૂપ	ઉદયાદિકનુ
૧૧૩	૮	આવે	આવશે
	૯	ન હોય, અને તેથીજ	ન હોય એમ કહેશો તો
	૯	પણ ન હોય	પણ ન હોય એમ થશે. (પણ એને તો છે)

૧૧૭	૧૧	દ્રવ્યલેશ્યાઓ	અવસ્થિતપણે દ્રવ્યલેશ્યાઓ
૧૨૫	૧૫	અનન્ત	અસંખ્ય.
	૧૬	અસખ્યસ્થાનો	અસખ્ય સ્થાનો અસખ્ય પ્રદેશાવગાઢ
૧૨૬	૧૦	રૂપદુપ	ફળદુપ
૧૩૦	૨	સૂક્ષ્મ અસ્તિકાયો	સૂક્ષ્મો તો
૧૩૨	૯	‘ વજ્રઋષભ ’	‘ ઋષભનારાચ ’
	૧૦	‘વજ્રઋષભ’	‘ ઋષભ નારાચ ’
૧૩૩	૧૦	જીવોને સહનન	જીવોને
૧૩૫	૯	માણસોને	જીવોને
	૧૨	આ જગતમા	જીવમા
	છેલ્લી	કરાવે	રોકે
૧૩૬	૨	સારી રીતે	ધ્યાત
	૧૧	અનતાનુબધી	અનતાનુબધી જેવો
૧૩૭	૫	માટીપર	પૃથ્વીપર
	૫	પડેલી	પાડેલી
	૬	પથ્થરપર	પર્વતપર
	૧૦	સરારલાનો	ગાડાના પૈડાનો
	૧૦	ગાડાના પૈડાનો મેલ	કર્દમનો રગ
	૧૦	કીરમજ	કીરમજનો રગ.
૧૩૮	૭	અને કોઇને વગર કારણે	વગર કારણે
૧૩૯	૩	વગર ભોગે	અનાભોગે
૧૪૦	૧૧	ઉપભોગ રહિત	અનાભોગ
૧૪૧	૮	માયાજ	માયા સૂચવે છે
૧૪૩	૧૩	માણસને	જીવને
	છેલ્લી	માણસ	જીવ
	છેલ્લી	એ પ્રમાણે ચિતવન કર્યા પછી	+
૧૪૪	૩	ઉપદેશ દેનારી દૃષ્ટિવાદા	દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી
	૭	દૃષ્ટિવાદા સજ્ઞા છે	દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સજ્ઞા હોય છે
	૮	વ્યાપારથી છુટી આગળ ગયેલા હોવાથી	વ્યાપાર વિનાના
	૮	સર્વે જિનેશ્વરો તો	સર્વ કેવળી તો
૧૪૫	૨	પ્રવૃત્તિ	ઉપકરણ
૧૪૬	૫	કાર્ય ક્ષેત્રને	અર્થને
૧૪૭	૫	ઉપકારને	ઇંદ્રિયને ઉપકાર
	૭	એના	ઉપકરણેન્દ્રિયના
	૧૧	અન્તરગ વૃત્તિ	અન્તરગનિવૃત્તિ
	૧૩	કઇક ભેદ છે	છતા કઇક ભેદ છે
૧૪૮	૮	વડે	સાથે
૧૫૦	૪	શરીરમા	આખા શરીરમા

+ જ્યા શુદ્ધમા આવી નિશાની હોય ત્યા અશુદ્ધમા લખેલ કાઢી નાખવાનુ સમજવુ

૧૫૦	૭	અભિન્ન સ્વરૂપમાં	આખા શરીર વડે
	૧૩	પર્યન્ત સુધી	પર્યન્ત ભાગમાં
૧૫૨	છેલ્લી	જાણી જાય છે	જાણી શકે છે
૧૫૩	૧	વ્યગ્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે	વ્યજનાવગ્રહ છે (મન ને ચક્ષુને નથી)
	૮	વ્યગ્યાર્થનુ એમ	વ્યજનાવગ્રહની ભાવના
	૮	પણ કહ્યુ છે	એ રીતે કહી છે
૧૫૪	૧૨	જો એમને	એને
	૧૨-૧૩	હોય નહિ તો	નથી
૧૫૭	૧૨	બહુ મોટા	વધારે
	છેલ્લી	(ઉત્સેધ) આંગળ	આત્માંગુલ
૧૫૮	૧	લાંબી થાય એવી	લાગી એવી
૧૫૯	૧	ઉછળવાને લીધે	ઉછળવાને લીધે સભળાય છે તેથી
	૪	એથી આગળ છે પણ	અર્થાત્ પૂર્વમાં ને પશ્ચિમમાં એટલે એટલે દૂરથી એઓ સૂર્યને જુએ છે
૧૬૦	૨	૫૪૩ મા શ્લોકનો બાકી રહેલ અર્થ—(તેથી અસખ્યાત ગુણી અવગાહનાવાળી જીહ્વા છે અને તેથી સખ્યાત ગુણા અવગાહવાળાં સ્પર્શેન્દ્રિય છે)	
	૧૨	એના જીવોની	એ જીવોની તો
	છેલ્લી	છપાયેલ છે તેને બદલે "ઇંદ્રિયો પોતાનીજ જાતિમાં અનત થએલી છે " આમ જોઇએ	
૧૬૧	૧-૨	એમના જ વિષે	એમને આશ્રયીને જ શ્રુતવિશારદોએ
૧૬૨	૧૪	દ્રવ્યેદ્રિયો અનતવાર	દ્રવ્યેદ્રિઓ હોય છે અને કેટલાકને અનતી
	૧૫	એકવાર નરકમાં	હવે પછી નરકમા નહીં
૧૬૩	૧	અને કેટલાકને	અને હજુ એકવાર નરકમા જનાર
૧૬૪	૩	ભવમાંજ મોક્ષ પામે છે	ભવમાં મોક્ષ પામે છે જ
	૧૩	એઓ અન્ય ભવ કરે ત્યારે	એઓને અન્ય ભવમાં
	૧૪	થવાની	થવાની હોય છે
૧૬૫	૭	ચૂર્ણિ-ટીકામા	ચૂર્ણિમા
	૭	યોગ્યમનોદ્રવ્ય	મનોયોગ્ય દ્રવ્ય
	૮	લઇને જે	લઇને જે મનપણે
૧૬૬	૧	કેવળીની પેઠે	કેવળીને
	૨	થાય	હોય
	૧૫-૧૬	છપાયેલ છે તેને બદલે આ પ્રમાણે જોઇએ— મન પર્યાપ્તિવાળા પચેદ્રિયો સજ્ઞી કહેવાય	
૧૬૮	૧૪	છાણાના	બકરાની લીડીના
૧૭૦	૫	સહિત અન્ય	વાળી અને ભર્તાર વિનાની
૧૭૧	૧	એક કોડી સાગરોપમથી કાંઇક ઓછા	એક કોટાકોટી સાગરોપમ પલ્યોપમના અસખ્ય [ભાગઉણુ
૧૭૨	૧૩	કોઇ	અભવ્યો
૧૭૩	૧૩	ચિરસ્થાયી	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના
૧૭૪	૧	ભવ્ય જીવો તથા	પર્યાપ્ત સજ્ઞી પચેન્દ્રિય ભવ્ય જીવો
	૨	છે જીવો	હોય છે એઓ
	છેલ્લી	આવી વળે	આવીને પણ પાછો વળે

૧૭૫	૧	એવો પ્રાણી	દુર્ભાવથી પાછો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બધ કરનારો પ્રાણી
	૧૦	થાય છે	કરે છે
૧૭૬	૧૨	કોઇ	પણ
૧૭૭	૯	તે આવી રીતે	તે ત્રણ પુજમાથી
	૧૦	હોય-હોય	આવે-આવે
	૧૧	હોય	થાય
	૧૨	વળી	સમકિત
૧૭૮	૮	'મતિ આદિને આવરનારા' તેની નોટ-(જ્યા સુધી મિથ્યાત્વ હોય ત્યાસુધી મતિજ્ઞાનાદિ પણ થતા નથી-મતિ અજ્ઞાનાદિ હોય છે તેથી દર્શન મોહનીય કર્મને મતિ આદિ જ્ઞાનને આવરનારા પણ કહ્યા છે)	
૧૭૯	૧૦-૧૩	સમ્યક્ત્વ	સમ્યક્ત્વ મોહની
૧૮૨	૨	છાણા	છાણ
૧૮૩	૫	નિજ	અન્યના
૧૮૪	૮	વેદ	વેદક
	છેલી	ચોથે, આઠમે અને બારમે	ચોથા વિગેરે ચારમા (૪-૫-૬-૭)
૧૮૫	૨	વેદ	વેદક
	૧૦	એક ભવમા પામે છે	એ બધા ભાવો પામે છે અને કોઇ જીવ એકભવમા પણ બે શ્રેણિમાથી એકને વર્જીને બાકીના બધા (ભાવ પામે છે
૧૮૬	૧-૨	ચારિત્ર અનુક્રમે'	
	૨	ઓછી થયે	ઓછી થયે સર્વવિરતિપણુ
	૬	સમ્યક્ત્વ સામાયિક	સામાયિક
૧૮૭	૧૪	વર્તવુ	સમજવુ
૧૯૩	૨	(પ્રાણ એટલે શ્વાસોશ્વાસ સમજવો)	
૧૯૫	૮	જે છાપેલ છે તેને બદલે નીચે પ્રમાણે જોઇએ— (આ મતિજ્ઞાન ઇંદ્રિયોના નિમિત્તવિના પણ થાય છે તેથી તેના)	
૧૯૭	૬	અવગ્રહ	અર્થાવગ્રહ
	૭	વ્યજન	વ્યજનાવગ્રહ
૧૯૯	૧૦-૧૩	અવગ્રહ	અર્થાવગ્રહ
૨૦૦	૨	અવગ્રહ	અર્થાવગ્રહ
૨૦૨	૭	અભ્યુદય થયે	અભ્યુદય અને
૨૦૬	"લિપિ તે આકૃતિ ને વ્યજન તે ઉચ્ચાર સમજવો"		
૨૧૦	૧૨	રચેલુ	કહેલુ
૨૧૧	૮	ભવનો હેતુ યદચ્છાપણે કહ્યો છે માટે	ભવનો હેતુ છે માટે યદચ્છાપણે કહેલ છે માટે
૨૧૨	૮	એનુ શ્રુત	એનુ શ્રુત નાશ પામે છે અથવા
	૯	તેજ ભવમા	તે ભવમા પણ
૨૧૩	૧	પાઠ કરવો નહીં તે	અજ્ઞાનપણુ
	૩-૪	જ્ઞાન	શ્રુત
	૧૦	ઉત્પાદ આદિ પુર્વો છે—ત્યાર પછી "આ પાચ ભેદમા એકથી વધારેનુ જ્ઞાન તે સમાસ સમજવુ" એટલુ વધારવુ	

૨૧૮	૪–૭	ક્ષીણ	ક્ષીયમાન
૨૨૦	૫	મનસ્ત્વ વડે	મનપણે
	૧૦	મનોદ્રવ્ય	મનોદ્રવ્યની પરિચ્છિત્તિ (મન પર્યવ જ્ઞાન)
	૧૩	વિપુળમતિ	વિપુળમતિ મન પર્યવજ્ઞાનવાળો કહેવાય
૨૨૨	૪	દર્શનરૂપ	દર્શન
૨૨૫	૫	પરિપૂર્ણ જોઇ	પરિપૂર્ણ
	૯	સર્વ કાળ સુધીનો	સર્વ કાળનો
	૧૦	જાણવા સુધીનો	જાણવાનો
૨૨૬	૨–૩	તેથી છે	તેથી શ્રુતથી પ્રાપ્ત થયુ હોય એ શ્રુતાનુસારી મતિજ્ઞાન અને તે વિના થયુ હોય એ અશ્રુતાનુસારી મતિજ્ઞાન
	૧૨	કહ્યુ છે કે અનન્તમો	કહ્યુ છે કે અનભિલાપ્ય પદાર્થોનો અનન્તમો ભાગ અભિલાપ્ય છે અને અભિલાપ્યનો અનન્તમો
૨૨૭	૧૨	ભાષા અને તેજના રૂપી	ભાષા અને તૈજસ વર્ગણાની મધ્યના
૨૨૮	છેલ્લી	પનક	પનકપણે
૨૩૦	૨	એટલાજ સમયમા	+
	૧૦–૧૧	કેટલો હોય એ	+
૨૩૧	૪	આવળીનો અંતર્ભાગ પણ	આવળીથી ઓછુ
	૮	એક છુટા છવાયા	+
	૧૦	સમય	ભાવ
૨૩૨	૧૨	અને તે	તે
૨૩૩	૧૧–૧૨	જુએ	જાણે
૨૩૪	૮	અધિક હોય તે છતા પણ	અધિકને
	૧૨	વિશેષ અશુદ્ધ	અવિશુદ્ધ
૨૩૫	છેલ્લી	કેવળજ્ઞાની દ્રવ્યના	કેવળજ્ઞાની ' દ્રવ્યથી ' રૂપી અરૂપી સર્વ દ્રવ્યોને ' કાળથી ' સર્વ કાળને અને ' ક્ષેત્રથી ' સર્વ ક્ષેત્રને જુએ છે વળી ભાવથી પ્રત્યેક દ્રવ્યના
૨૩૬	૩	કાળની રૂઢી એવી છે	કાળ કહેવાની રૂઢી છે
૨૪૦	૨	બે પ્રમાણમા	બે જ્ઞાનમા
	૨–૩	કારણ કે અથવા તો	કારણકે એ બંને જ્ઞાન ઇંદ્રિયાર્થના સંનિકર્ષપણાથી થાય છે
૨૪૧	૯	અક્ષરની છે	અક્ષર રૂપ શ્રુતજ્ઞાન પણ છે
૨૪૫	૧૦	ખોઇ નાખે	વમી નાખે
	૧૩	મનુષ્યના થાય	તેમા મનુષ્યના ભવોની સ્થિતિ વધારામાં ગણવી
૨૪૬	૩	વિભંગના થાય છે	વિભંગના છેના સમયેજ એને અવધિજ્ઞાન થાય છે
૨૪૭	૪	પહેલા પ્રકારની પછી– અનાદિ સાંતસ્થિતિ અજ્ઞાન મટીને (આટલુ જોઇએ)	
	૪	હોય તો	થાય ત્યારે
૨૪૮	૨	વિભ	વિભંગ

+ જ્યાં શુદ્ધમા આવી નિશાની હોય ત્યા અશુદ્ધમા લખેલ કાઢી નાખવાનુ સમજવુ

૨૪૯	૫	અનતગુણા	અસખ્યાત ગુણા
	૯	આઠેમા	આઠેના
	૧૨	છ સ્થાનમા વ્હેચાઇ ગયેલુ હોઇ	ષટ્સ્થાનપતિત હોવાથી
૨૫૧	૪	એવા પરતુ	એવુ વિશેષણ ન હોવા છતા
	૫	એ પર્યાયો	એ પરપર્યાયો પણ
	૭ મી લીટી છપાયેલ છે તેને બદલે		' સ્વપર્યાય એવા વિશેષણનો ત્યાગ છતા-એવુ વિશેષણ ન હોવા છતા '
	૧૦	પરપર્યાય એનો	પરપર્યાયપણાનો
૨૫૨	૧	શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનોના	શ્રુતાનુસારી બોધના
	૨	પરિચ્છેદો	પરિચ્છેદો પણ અનતા
૨૫૩	છેલ્લી	ભેદને લઇને	ભેદને લઇને અનત ભેદવાળુ
૨૫૪	૧	ભેદને લઇને	ભેદને લઇને અસખ્ય ભેદવાળુ
	૧	વિભાગોને લઇને	વિભાગોને લઇને અનત ભેદવાળુ
૨૫૫	૪	અનત છે	અનત ગુણા છે
૨૫૮	૧૦	મિથ્યાત્વ	મિથ્યા રૂપ
૨૫૯	૮-૯	અવધિ જ્ઞાન	અવધિ
૨૬૧	૧૦	તેમા પણ	અને વક્રગતિમા
૨૬૫	૫	જાય	ઉપજે
૨૬૬	૭	અધોગતિ કરી	ત્રસનાડીની
	૧૧	ઉત્પત્તિ ન હોય	ઉત્પત્તિ થતી નથી.
૨૬૮	૩	કહે છે	લે છે
૨૬૯	૫	પ્રથમ	પ્રથમ સમયે
	૫	અતર રહિત આહાર (કર્તા) કરે છે	આહાર લે છે
૨૭૦	૧	પ્રારભમા ' શરીર પર્યાપ્તિએ ' (એટલુ વધારવુ)	
	૩-૪	જ્યારે .નથી	જ્યારે લોમ આહાર આભોગે પણ હોય છે એકે-દ્રિયોને લોમાહાર અનાભોગેજ હોય છે
	૬	ભોગને વિષે અશકત	આભોગની મદતા
	૧૦	આહારક પ્રાણીઓને	આહારીપણામાં પ્રાણીઓની
૨૭૧	૫-૬	શુદ્ધિ છે	શુદ્ધિને અશુદ્ધિના પ્રકર્ષ અને અપકર્ષને લઇને થાય છે
	૭	તત્વોને તે	તત્વોને વિષે જે મિથ્યાત્વથી વિપર્યસ્ત દૃષ્ટિવાળો હોય તે
૨૭૨	૪	સ્પર્શ છે	સ્પર્શમાત્રની પ્રતિપત્તિ યથાસ્થિત હોય છે
	૮	સમકિતના ઉપશમનામના	ઉપશમનામના સમકિતના
	૮	હરકત પહોચાડે છે	વિનષ્ટ કરે છે
૨૭૩	૭	એથી આગળ વધતા	ત્યાર પછી
૨૭૭	૬	દળીઆની ન્હાની	અલ્પ દળીઆની
	૭	કરી હતી	કરતો હતો
	૭	મ્હોટી રચનાને	મ્હોટી દળીઆની રચનાને
	છેલ્લી	બાધેલી	બાધતો હતો

૨૭૮	૨	કરીને ઘટાડતો જાય	હીન હીનતર બાંધે
	૧૧	લોકાકાશના અસંખ્ય	અસંખ્ય લોકાકાશના
૨૭૯	૫	આ	આ ગુણસ્થાને
	૫	આવૃત્તિરૂપ	વ્યાવૃત્તિરૂપ
	૬	કહેવાય છે	હોય છે
	૧૦	આવૃતિ રૂપ	વ્યાવૃત્તિ રૂપ
	છેલ્લી	એમ વિશેષણ થયું	એવું આ ગુણસ્થાનનું નામ થયું
૨૮૦	૫	એક જ	એક સરખું જ હોય
૨૮૧	૪	પ્રદેશના	પ્રદેશ
	૭-૮	રહીને ત્યજીને	ગુણઠાણે કે દેશવિરતિ ગુણઠાણે અથવા પ્રમત્ત કે અપ્રમત્ત ગુણઠાણે પ્રથમ
	૯	બુદ્ધિથી	બુદ્ધિવાળો તે
૨૮૨	૪	એણે	એ મુનિ
૨૮૩	૧૩	શ્રેણિએ પહોંચી અથવા	શ્રેણિ અંગીકાર કરીને
૨૮૪	૧-૨	કેમકે થાય છે	અને તે, જીવિતનો ક્ષય થવાથી અનુત્તર દેવોને વિષે જતા જીવોને માટે સમજવી
	૬	એક ઉપશમક	એકવાર ઉપશમ
	૭	શ્રેણિએ જાય	શ્રેણિ પણ કરે
	૭	એ ભવમાં	એક ભવમાં
	૭	બે વખત ગયો હોય	બે વાર કરી હોય
	૧૧	નગરને ઓળખાવનારો	નગરમાં પ્રવેશ કરવાનો
૨૮૫	૨	શ્રેણિએ પહોંચે છે	શ્રેણિ માંડે છે
	૪	શ્રેણિએ પહોંચેલો	શ્રેણિ માંડનાર
	૫	એક	એક ગુણઠાણે વર્તતો
	૬	હોય,	હોય તે
	૯	આદિ સંયમીઓ	આદિ
૨૮૭	૧	આઠમાંથી અર્ધ	આઠ અર્ધ
	૨	પણ ખપી જાય	મધ્યમાં ખપાવે
	૫	એકેન્દ્રિયો	એકેન્દ્રિય નામકર્મ
	૧૫-૧૬	છપાયેલ છે તેને બદલે નીચે પ્રમાણે—'વચમાં આઠ કષાયોને ખપાવે છે અને પછી સોળ પ્રકૃતિઓને ખપાવવાનું પૂર્ણ કરે છે ઇતિ કર્મગ્રંથવૃત્તૌ	
૨૮૮	૫	સ્ત્રીવેદ	નપુંસક વેદ
	છેલ્લી	અંતને પહેલે	અન્યની અગાઉની
૨૮૯	૨	કર્મને	કર્મપ્રકૃતિઓને
	૮	છેલ્લી બે ક્ષણે	છેલ્લા ક્ષણથી આગળને ક્ષણે
	૯	ને એકદમ	ને
૨૯૧	૫	આકાશ ગતિ	વિહાયોગતિ
૨૯૨	૧	પુદ્ગલના વિપાકી	પુદ્ગલ વિપાકી
	૨	ભાવથી	કાયયોગનો અભાવ છતાં

૨૯૩	૫	(આકાશ ગતિ)	+
	૮	એટલા (૧૭) નામકર્મ	+
૨૯૫	૭	યોગી પ્રમત્ત ને અપ્રમત્ત	અયોગી, અપ્રમત્ત ને પ્રમત્ત
	૮	છે	હોય છે
	૯	બીજા પાચમા	પાંચમા બીજા, ત્રીજા ને ચોથા
	૧૩	ક્યાંઈ ક્યાંઇ અન્યથા	કોઇ વખત
	૧૩	પણ છે	પણ હોય છે
૨૯૬	૧૩	રહી પામી	અવિરત સમ્યક્ત્વપણે રહી
	૧૩	અહીં પણ	અહીં
૨૯૭	૧	ક્રોડ પૂર્વથી આશરે નવ વરસે ન્યૂન	કાંઇક ઉણા નવવર્ષ ન્યૂન ક્રોડ પૂર્વનો
	છેલ્લી	એમની પર્યાયો	એ બન્નેના પર્યાયોનો કાળ
૨૯૮	૫	અપ્રમત્ત કાળ	અપ્રમત્ત ભાવ
	૫	અન્ત	તેના અન્ત
૨૯૯	૮	તેમજ	તે ભાવ
	૧૩	મિશ્ર ઔદારિક	ઔદારિક મિશ્ર
	૧૩	મિશ્ર વૈક્રિય	વૈક્રિય મિશ્ર
	૧૩	મિશ્ર આહારક	આહારક મિશ્ર
૩૦૦	૨	કાયયોગ છે	કાયયોગ હોય છે
	૨–૩	મિશ્ર ઔદારિક	ઔદારિક મિશ્ર
	૩–૪	કાયાયે કરીને	કાયયોગ સાથે
	૯	સતત	પ્રથમ સમયે
	૧૦	મિશ્ર	ઔદારિક મિશ્ર
૩૦૧	૫	શું મિશ્ર ?	કોની સાથે મિશ્ર ?
૩૦૨	૩	બન્નેથી	બન્નેની
૩૦૩	૬	થાય છે	હોય છે
	૭	કરવાથી	કરવા વખતે
૩૦૪	૯	ચિન્તય	ચિન્તન
૩૨૩	૭	ત્રસ	ગતિ ત્રસ
૩૨૪	૯	એક	+
	૯	જે	જે એક
૩૨૫	૪	સર્વ	સર્વ સૂક્ષ્મ
	૫	થઇ શકે એટલા	એ કરીને
	૮	પાછા અસખ્ય	અસખ્ય

૩૨૬ ૧૧ ૧૨–૧૩ છાપેલ છે તેને બદલે આ પ્રમાણે જોઇએ " વળી એક પણ દિશામા પ્રદેશની વૃદ્ધિ કર્યા સિવાય એકજ નિગોદાવગાહનામા તેટલીજ અવગાહનાવાળા બીજા નિગોદો પણ રહેલા છે વળી એ વિવક્ષિત નિગોદના કેટલાક પ્રદેશો છોડીને અને બીજા પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલા અસખ્ય નિગોદવાળા ગોળાઓ હોય છે "

૩૨૭	૪	હાનિને લીધે	હાનિ વૃદ્ધિને લીધે બીજા

+ જ્યા શુદ્ધમા આવી નિશાની હોય ત્યા અશુદ્ધમા લખેલ કાઢી નાખવાનુ સમજવુ

૩૨૭	૫	એક ગોળો	અનેક ગોળા
	૬	એક બીજો ગોળો	બીજા ગોળા
	૯	પૂર્વક	પૂર્વક બીજુ
૩૨૮	૧	આવી	આવી રીતે
૩૩૦	૧–૨	એમણે જાણેલો	એઓ વ્યવહારમા આવેલા
	૬	પરિણામે પણ ત્રસત્વ	ત્રસત્વાદિ પરિણામને
	૧૨	હોય છે	હોય છે પર્યાપ્તને ચાર, અપર્યાપ્તને ત્રણ
	૧૩	ચાર કહેવાય	ચાર પ્રાણ કહ્યા
૩૩૨	૭	અનત છે	અનત હોય છે
	૧૦	થાય છે	થાય
	૧૨	થશે	થાય.
	૧૨	જશે	જાય
	૧૩	છે ખરા	છે
૩૩૩	૨	વ્યવહાર જાણી લઇને	વ્યવહાર રાશિમાં આવીને
	૫	લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય આકાશ ખડના	અસખ્ય લોકાકાશના જેટલા આકાશ
	૬	ઉખડી	ખુટી
	૭	કાળચક્ર	કાળચક્રની
	૭	રહે	છે
	૭	છે	જાણવી.
	૧૨	સૂક્ષ્મ કાળ કરતા પણ	કાળ સૂક્ષ્મ છે પણ તે કરતાં
૩૩૪	૧૦	અન્ય પ્રત્યેકના	પ્રત્યેકના જુદા જુદા
૩૩૬	૪	સમુર્છિમ	સમુર્છિમ તિર્યંચ અને
૩૩૭	૭	એકલા એક	એક
૩૩૮	૧૧	બેઉ છે નથી	સતત થયા કરે છે એમા વિરહ છે જ નહિ
	૧૨	એઓ પ્રમાણમા	એઓ નિરન્તર–પ્રત્યેક સમયે અસખ્યભાગ રૂપ અનત
૩૪૦	૭	એમ બે જ્ઞાન છે	એ બે હોય છે
	૧૦–૧૧	ઉપયોગો	ઉપયોગ
૩૪૨	૨	મિશ્રઔદારિક	ઔદારિક મિશ્ર
	૫	લોક પ્રમાણ અસખ્ય	અસખ્ય લોકપ્રમાણ
	૬	પરતુ તોયે	+
	૮	વધારેમાં વધારે	એથી વધારે
૩૪૩	૬	લોક પ્રમાણ અસખ્ય	અસખ્ય લોક પ્રમાણ
	૮	નિગોદના જીવો	નિગોદ
	૧૨	બીજાઓની	અપર્યાપ્તની
૩૪૪	૫	એકેન્દ્રિય પર્યાપ્ત	એકેન્દ્રિય
	૬	એવા	પર્યાપ્ત
૩૪૬	૧	લોક	લોકાકાશના પ્રદેશ
	૬	ભાવ	જાતિ

+ જ્યાં શબ્દમાં આવી નિશાની ! લખેલ કાઢી નાખો

૩૫૧	૫-૬	વળી (૧૯)	વળી (૧૬-૧૭-૧૮-૧૯) ઘૃતવર, ઇક્ષુવર, વારૂણીવર અને ક્ષીરવર સમુદ્રનુ તે તે રસયુક્ત પાણી અને (૨૦)
	૧૦	એટલે કોલસાનો	એટલે ઉબાડીયાનો
૩૫૪	૫	વર્ષિત	હર્ષિત
	૮	પણ યુક્તિ	પણ શુ યુક્તિ
	૯	કોઇ આત્મા જેવો	પોતાના આત્માને
૩૫૫	૧૩	ડેદાયાથી	છેદાયા પછી
૩૬૦	છેલ્લી	બીલકુલ નથી	મૂળના જીવથી અવશ્ય ઉત્પન્ન થયેલ હોય એમ નથી
૩૬૪	૩	મુળા, શીંગોડા	મુળાના કાદા ને આદુ

પૃષ્ઠ ૩૭૭ નીચે નોટ કરવી–'ઉપર કહી તે સખ્યા મણની સમજવી અને તેટલા મણનો એક ભાર સમજવો

૩૭૯	૨	તિર્યક્	તિર્યક્ લોકમા
	૮	સર્વ	બાકીની
૩૮૨	૪	લોકોના ગૃહોદ્યાનોમા	લોકના નિષ્કુટ (પોલાણ) મા
૩૮૩	૭	સાગરોપમ	સાગર
૩૮૫	૨	કપાટની અદર	કપાટના અતરાળમા
	૬	પહોંચ્યા છે	કલ્પવા
૩૮૬	૨	અસખ્યાત જેટલા	અસખ્યાત
૩૮૭	૧૧	ઉપદેશ છે ત્યા	ઉપદેશકોએ
૩૮૮	૫	વળી છે	અગ્નિકાય સિવાયના બીજા બધાની ત્રણ જાતિ-ની છે અને અગ્નિકાયની ઉષ્ણ યોનિજ છે
	છેલ્લી	હોય તેની	પૃથ્વીની
૩૮૯	૧૦-૧૧	શ્રી છે	ત્રણ જગતના દષ્ટા શ્રી જિનભગવાને દીઠી છે
૩૯૦	૩	અને છે	ઓઘથી બાદરપણામા અને
૩૯૧	૭	વનસ્પતિ કાયની	પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની
૩૯૨	૧૨	તેજસ્	તેઉ અને વાયુ
	છેલ્લી	મ્હોટુ છે	ઉત્કૃષ્ટ મ્હોટુ છે
૩૯૩	૭	ભૌમ	પૃથ્વીકાયીક
૩૯૬	૩	વગેરેનુ	વગેરે ચારનું
	છેલ્લી	ભેદ	એ પાચે પ્રકારના જીવના શરીર સબધી પ્રમાણના ૪૦ ભેદ થયા
૩૯૭	૩	થયા	શરીરના પ્રમાણના
૨૯૮	૧	વળી	+
૪૦૧	૩	દેવ જાતિમા	દેવ જાતિને
૪૦૨	છેલ્લી	સર્વવિરતિ સમકિત	સમકિત, સર્વવિરતિ
૪૦૩	૨	અન્તર ભવમા	અનન્તર ભવમા
૪૦૪	૭	મિશ્રવૈક્રિય	વૈક્રિયમિશ્ર
	૧૧	પ્રમાણ	પ્રમાણ ક્ષેત્રમા
	૧૨	અશો	અશો (આકાશ પ્રદેશો)

+ જ્યા શુદ્ધમા આવી નિશાની હોય ત્યા અશુદ્ધમા લખેલ કાઢી નાખવાનુ સમજવુ

૪૦૫	૭	અસખ્ય ભાગવાળા પ્રદેશો જેટલા	અસખ્યાતમા ભાગમા જેટલા પ્રદેશો હોય તેટલા
૪૦૬	૪	લોકાકાશના અસખ્યાત	અસખ્યાત લોકાકાશના
	૫	લોકપ્રમાણુ અનન્તા	અનન્ત લોકપ્રમાણુ
	૧૦	નિગોદના જીવો	નિગોદ (શરીરો)
૪૦૭	૫	પર્યાપ્તની	એક પર્યાપ્તની
	૫	એક	અસખ્ય
૪૧૫	૯–૧૦	પ્રત્યેકની પ્રકારમા	પ્રત્યેકની તેમજ ત્રણે પ્રકારની ભેળી
૪૧૬	૧	કાયસ્થિતિ	એ કાયસ્થિતિ
	૭	દષ્ટાતમા	+
૪૧૭	૮–૯	ભેલામાં છે	સખ્યાતા અને અસખ્યાતાની છે
૪૨૦	૨	બે વક્રોવાળો	દ્વિવક્ર,
	૨	પર્યન્તનો વિગ્રહ	પર્યન્તની વિગ્રહગતિ '
	૪	આહાર–	આહારી–
૪૨૧	૨–૪	લબાઇવાળા	લબાઇવાળી
	૮	થી ભરેલા પ્રતરને	એ ભાગ આપેલા પ્રતરને પૃથક્ પૃથક્
	૯	અપર્યાપ્ત	અપર્યાપ્ત, અસજ્ઞી એવા
	૯–૧૦	તથા સજ્ઞી છે	અવહરે છે
૪૨૩	૪	ધીજા	બીજા
૪૨૬	૧૦	'તેમજ યુગલિયાના સમયમાં પાચે	તેમા ૧૦ કર્મભૂમિમા જ્યારે યુગલિયાનો સમય હોય ત્યારે પાચ
૪૨૯	૧૦	ગર્ભજ	ગર્ભજ અને સમૂર્છિમ બેઉ
૪૩૦	૧૦	સજ્ઞા કે મન એકયે વાતુ ન	અસજ્ઞી મનવિનાના
૪૩૨	૪	પૂર્વ કોટિ	પૂર્વ કોટિ વર્ષની
	૧૧	ભવસ્થિતિ	ભવસ્થિતિ યુગલિકની અપેક્ષાએ
૪૩૬	૬	અસખ્યમાં	સખ્યાતા
	૮	ત્રણે	ત્રણ
૪૩૭	૬	એમા પણ	ઉત્કૃષ્ટ
	૭	જઘન્યત પલ્યોપમના	પલ્યોપમના નાના
	૧૧	હોતુ	બધાતુ
૪૩૮	૧	રૌદ્રઆદિ	રૌદ્ર
	૫	જેઓ	આ સર્વ–પાચે જાતિઓ–માથી જેઓ
	૯	નહિ	પ્રાપ્ત કરતા નથી
	૧૦	અસખ્યજીવી થયેલા	અન્તરદ્વીપમા ઉત્પન્ન થયેલા અસખ્યજીવી ખેચર
૪૪૨	૧૦	ગુણ	ગુણસ્થાન
૪૪૪	૫	સમૂર્છિમ નપુસકો	સમૂર્છિમ સહિત
૪૪૬	૫	(૩)	અને (૩)
	૬	અકર્મભૂમિઓમાં,	અકર્મભૂમિઓમા (એમ કુલ ૧૦૧ ક્ષેત્રોમા)
	૭	કલેવરમા	મૃત કલેવરમા

+ જ્યા શુદ્ધમા આવી નિશાની હોય ત્યા અશુદ્ધમા લખેલ કાઢી નાખવાનુ સમજવુ

૪૪૬	૬, ૭, ૮	આ પારીગ્રાફમા (૪), (૫), (૬) આદિ અંકો લખ્યા છે તે બધામાથી ૩ બાદ કરીને અંકો વાચવા (૪) ની જગ્યાએ (૧), (૫) ની જગ્યાએ (૨) એમ છેલ્લે (૧૭) ની જગ્યાએ (૧૪) વાચવા	
	૯	સબધવાળી છે	સબધવાળા સ્થાનોમા ઉત્પન્ન થાય છે
૪૪૭	૧	સ્થાન	સ્થાન (સ્વસ્થાન)
૪૪૮	૨	એઓ મનુષ્યમાથી	એઓ મનુષ્ય હોવાથી અગ્નિકાય અને વાયુકાય-માથી (એમાં)
	૩	૪૮ નાડીઓનુ છે તેની નોટ આ પ્રમાણે લખવી—" જન્મ મરણનુ અતર એટલે ઉપપાત વિરહ કાળ અર્થાત્ કેટલા વખત સુધી તે જાતિમાં કોઇપણ જીવ ન ઉપજે તે તેવો કાળ ૪૮ નાડીઓ એટલે ઘડીઓ અર્થાત્ ૨૪ મુહૂર્તનો કહેલો છે	
૪૪૯	૫	મિશ્રઔદારિક	ઔદારિકમિશ્ર
	૭	રાશિમાં વર્તતા	રાશિના
	૭	કરેલા એવા	કરીને
	૭	પહેલા વર્ગ	પહેલા વર્ગમૂળને ત્રીજા વર્ગમૂળ સાથે ગુણતા
	૮	મૂળમા હોય	જેટલો પ્રદેશરાશિ આવે
૪૫૩	૮	ત્રણ પ્રકારમાની પણ	+
૪૫૪	૫	પુન	પુન ત્યા જ
	૬	તે	અને પાછો
૪૫૫	૬	ફકત	+
૪૫૭	૫	જ્યોતિષ દેવલોકમા	જ્યોતિષમા
	૧૦	વિમાનો	વૈમાનિકો
	૧૦	ભવન	ભવનપતિને
	૧૨	આજીવિક એનાઓને	આજીવિક મતિ અને અભિયોગિક જાતિવાળાઓને
	૧૩	ભવનપતિસુધી	ભવનપતિમા
૪૫૮	૬	પૂરે	પૂરા
	૧૦	જાય છે	પણ જઇ શકે છે
૪૬૦	૧	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા	+
	૨	જાય છે	જાય છે ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા પણ થાય છે
	૯	સાગરોપમની	સાગરોપમના અતરની
૪૬૨	૫	ને લીધે	મા
	૬	વળી લઇને	અને
૪૬૩	૭	સ્ત્રીઓમા	સ્ત્રીઓમા પણ
૪'૫	૩	યુગ્મ	યુગ્મ જ જન્મતા
	૪	વળી એમા	+
	૧૧-૧૨	અશરીર	વિગ્રહ
૪૬૮	૨	અવિકલ	ગર્ભ જ
૪૭૧	૨	ભાલા	ભાલામાં

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યા અશુદ્ધમા લખેલ કાઢી નાખવાનુ સમજવુ

૪૭૧	૪	ખાડી ખાય છે	કરીને તેને ખવરાવે છે
	૫	કુડ	અગ્નિકુડ

નોટ–અસીપત્રવન સાતમો બનાવે છે તે તેમાં નારકી જીવોને બેસાડે છે તેને માથે તે વનના વૃક્ષના પત્ર જે તલવાર જેવા છે તે પડે છે તેથી તે વિંધાય છે આઠમો વૈતરણી નદી બનાવી તેમા તેને તરાવે છે

૪૭૪	૩	તાલમુખર પિશાચ	તાલપિશાચ, મુખરપિશાચ,
	૭	જે	વ્યતરના જે બીજા
	છેલ્લી	વગર વિભાગે	સામાન્યરીતે તમામ વસ્તુની
૪૭૬	૯	ખુટતા હોય તો પૂરી	ઓછીવત્તી
	૧૦	હોય તો	તેમ જ
૪૭૭	૧	ચિ। વિચિગ	ચિત્ર વિચિગ, યમક, સમક ઉપર તથા
૪૮૨	૨	જન્મે	ઉપજે
૪૮૪	૩	મિશ્રઔ ।રિક મિશ્રઆહારક	ઔદારિકમિશ્ર, આહારકમિશ્ર
	૧૦	બૃહત ક્ષેત્રપલ્યોપમના	ક્ષેત્રપલ્યોપમના બૃહત્
૪૮૫	૬	રાશિમા રહેલા અને	રાશિના
૪૮૬	૩	થી માડી	કરતા
	૩	સુધીમા	મા
	૩–૪	એક બીજાથી છે	સખ્યાતગણી
૪૮૭	૫	ચારણ	આરણ
	૫–૬	રહેલા હોય છે	રહેલા દેવો છે
	૭	બહોળા	વિશેષ વિસ્તૃત
૪૮૮	૬	અવટ્ટ	અર્ધ
૪૮૯	૧	છે	વધારે છે
	૮	અસખ્યગણા	સખ્યગણા
૪૯૦	૬	અધિક છે	અધિક અધિક છે
૪૯૨	૧૦	દિશાઓની જ વિવક્ષા છે	દિશાઓ પણ એ વિભાગે આવી જાય છે
૪૯૫	૭	સ્થાન	સ્વસ્થાન
૪૯૬	છેલ્લી	યોજન	ધનુષ્ય
૪૯૭	૨	અસખ્યાતમા	સખ્યાતમા
૪૯૮	પક્તિ ૪ ની નોટ લખવી		ત્યારપછીના નીકળેલા સિદ્ધિ પામતા નથી ’
	૨	સબળા સાને	ઓને
	૬	છદિશિ	છદિશિને
૫૦૧	૧	તે પણ	તે પણ પ્રાયે
૫૦૩	૪	પામે છે	પામે છે એટલે મનુષ્ય હોય તો તિર્યંચ થાય કે અને તિર્યંચ હોય તો મનુષ્ય થાય છે
	૯	તિર્યંચ કે બીજો પ્રાણી	તિર્યંચ
	૧૦	આયુષ્યે	આયુષ્યે અથવા બીજા આયુષ્યે
	૧૦	થાય તો સાત જ	સાત જ
૫૦૫	૬	વળી	જઘન્યથી સજ્ઞી મનુષ્ય
	૯	રહેનો	જાય તે

૫૧૧	૧-૨	દરેક , પરસ્પર	પરસ્પરમાં ઉત્પન્ન થતિ ઉત્કૃષ્ટ
	૮	અને	નવમે ભવે
	૧૧	થતા	થયા
	૧૩	પામવા અસભતિ છે	પામવાનો અસભવ છે
૫૧૨	૫-૮	છપાયલ છે તેને બદલે	"અને નારકી ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને તેટલા આયુષ્યવાળા તિર્યંચોમાં જાય છે તેટલી સ્થિતિ વાળા તિર્યંચો આઠમા દેવલોક સુધી ઉપજે છે"
	૭	દેવગતિ	તિર્યંચગતિ
	૧૧-૧૨	એટલા આયુષ્યવાળા	તે
	૧૦	૭૩-૫ ટી આટનુ વધારવુ	' સાતમી નરકવાળા મનુષ્ય થતા નથી '
૫૧૩	૦	તો	તો વધારેમાં વધારે
	૭	બાકી	ઉપર કહ્યા સિવાયના બાકી
૫૧૬	૩	સખ્યગણા	અસખ્યગણા
	૭	દેવો છે	દેવો-એ સાત છે
૫૧૮	૪	બાદરનિગોદ	બાદરનિગોદ (શરીર)
	૫	અધિક	અધિક અધિક
૫૧૯	૧	અનન્ત	અસખ્ય
૫૨૧	છેલ્લી	પ્રકૃતિ ૧૩૮	પ્રકૃતિ
૫૨૨	૨	છોડે છે	તજી દે છે
	૧૪	ગેરના દળ (વજન)	ગેર જેટલા દળ
	૧૪	બગેરના	બગેર જેટલા
	૧૫	ભારે હળવા હોય	ઓછા વધતા દળ (કર્મપ્રદેશ)વાળા હોય
૫૨૩	૧૪	વાસુદેવના અરધા બળ જેટલી	વાસુદેવ કરતા અરધા બળવાળા
	૧૫	કામને કરનારી	કાર્યને ઉદયમાં ગત્રે કરનારી
૫૨૪	૯	વાસુદેવનુ	વાસુદેવથી
	૧૦	બળ આવે	બળ હોય
૫૨૫	૦	એવુ	એવુ કૃત્રિમ આકારવાળુ
૫૨૮	૧૦	આમકત	+
	ઉપર	મેળવીને કરેલી બનાવટ	આપનાર લાખ વિગેરેની
૫૨૯	૦	સધાતન કરનાર	નજીક કરી આપનાર
	૯	સધરી રાખેલા	ગ્રહણ કરેલા
૫૩૧	૮	ન હોય	ન કરીએ
૫૩૨	૧	થાય છે	ગણાય છે
	૮	સત્તામા છે	સત્તામાં ગણાય છે
૫૩૩	૧	અને તે	અને
	૨-૩	જણનાર અને	જણનાર ત્રણ પ્રકારનુ અગોપાગ નામ કર્મ છે

* જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઢી નાખવાનુ સમજવુ

૪૭૧	૪	ખાઈ ખાય છે	કરીને તેને ખવરાવે છે
	૫	કુડ	અગ્નિકુડ

નોટ–અસીપત્રવન સાતમો બનાવે છે તે તેમાં નારકી જીવોને બેસાડે છે તેને માથે તે વનના વૃક્ષના પત્ર જે તરવાર જેવા છે તે પડે છે તેથી તે વિધાય છે આ મો વૈતરણી નદી બનાવી તેમા તેને તગાવે છે

૪૭૪	૩	તાલમુખર, પિશાચ	તાનપિશાચ, મુખરપિશાચ,
	૭	જે	વ્યતરના જે બીજા
	છેલ્લી	વગર વિભાગે	સામાન્યરીતે તમામ વસ્તુની
૪૭૬	૯	ખુટતી હોય તો પૂરી	ઓછીવત્તી
	૧૦	હોય તો	તેમ જ
૪૭૭	૧	ચિત્ર વિચિ ।	ચિત્ર વિચિત્ર, યમક, સમક ઉપર ૪૭૬
૪૮૨	૨	જન્મે	ઉપજે
૪૮૪	૮	મિશ્રઔદારિક, મિશ્રઆહારક	ઔદારિકમિશ્ર, આહારકમિશ્ર,
	૧૦	બૃહત ક્ષેત્રપલ્યોપમના	ક્ષેત્રપલ્યોપમના બૃહત્
૪૮૫	૬	રાશિમા રહેલા અને	રાશિના
૪૮૬	૩	થી માંડી	કરતા
	૩	સુધીમા	મા
	૩–૪	એક બીજાથી છે	સખ્યાતગણી
૪૮૭	૫	ચારણ	આરણ
	૫–૬	રહેલા હોય છે	રહેલા દેવો છે
	૭	બહોળા	વિશેષ વિસ્તૃત
૪૮૮	૬	અવદ્	અર્ધ
૪૮૯	૧	છે	વધારે છે
	૮	અસખ્યગણા	સખ્યગણા
૪૯૦	૬	અધિક છે	અધિક અધિક છે
૪૯૨	૧૦	દિશાઓની જ વિવક્ષા છે	દિશાઓ પણ બે વિભાગે આવી જાય છે
૪૯૫	૭	સ્થાન	સ્વસ્થાન
૪૯૬	છેલ્લી	યોજન	ધનુષ્ય
૪૯૭	૨	અસખ્યાતમા	સખ્યાતમા
૪૯૮	પક્તિ ૪ ની નોટ લખવી		ત્યારપછીના નીકળેલા સિદ્ધિ પામતા નથી'
	૨	સઘળા સાતે	ઓને
	૬	છદિશિ	છદિશિનો
૫૦૧	૧	તે પણ	તે પણ પ્રાયે
૫૦૩	૪	પામે છે	પામે છે એટલે મનુષ્ય હોય તો તિર્યંચ થાય ? અને તિર્યંચ હોય તો મનુષ્ય થાય છે
	૯	તિર્યંચ કે બીજો પ્રાણી	તિર્યંચ
	૧૦	આયુષ્યે	આયુષ્યે અથવા બીજા આયુષ્યે
	૧૦	થાય તો સાત જ	સાત જ
૫૦૫	૬	વળી	જઘન્યથી સજ્ઞી મનુષ્ય
	૯	રહેનો	જાય તે

૫૧૧	૧-૨	દરેક પરસ્પર	પરસ્પરમાં ઉત્પન્ન થઈને ઉત્કૃષ્ટ
	૮	અને	નવમે ભવે
	૧૧	થતા	થયા
	૧૩	પામવા અસભતિ છે	પામવાનો અસભવ છે
૫૧૨	૫-૬	છપાયેલ છે તેને બદલે	"અને નારકી ત્યાથી મૃત્યુ પામીને તેટલા આયુષ્યવાળા તિર્યચોમા જાય છે તેટલી સ્થિતિ વાળા તિર્યચો આઠમા દેવલોક સુધી ઉપજે છે"
	૭	દેવગતિ	તિર્યચગતિ
	૧૧-૧૨	એટલા આયુષ્યવાળા	તે
	૧૨	૭૩-૫ પછી આટલુ વધારવુ	સાતમી નરકવાળા મનુષ્ય થતા નથી'
૫૧૩	૨	તો	તો વધારેમાં વધારે
	૭	બાકી	ઉપર કહ્યા સિવાયના બાકી
૫૧૬	૩	સખ્યાતગુણા	અસખ્યગુણા
	૭	દેવો છે	દેવો-એ સાત છે
૫૧૮	૪	બાદરાનગોદ	બાદરનિગોદ (શરીર)
	૫	અધિક	અધિક અધિક
૫૧૯	૧	અનન્ત	અસખ્ય
૫૨૧	છેલ્લી	પ્રકૃતિ ૧૩૮	પ્રકૃતિ
૫૨૨	૨	છોડે છે	તજી દે છે
	૧૪	ગેરના દળ (વજન)	શેર જેટલા દળ
	૧૪	બશેરના	બશેર જેટલા
	૧૫	ભારે હળવા હોય	ઓછા વધતા દળ (કર્મપ્રદેશ)વાળા હોય
૫૨૩	૧૪	વાસુદેવના અરધા બળ જેટલી	વાસુદેવ કરતા અરધા બળવાળી
	૧૫	કામને કરનારી	કાર્યને ઉત્તમ રાત્રે કરનારી
૫૨૪	૮	વાસુદેવનુ	વાસુદેવથી
	૧૦	બળ આવે	બળ હોય
૫૨૬	૦	એવુ	એવુ કુત્સિત આકારવાળુ
૫૨૮	૧૦	આમન્ત	+
	છેલ્લા	મેળવીને કરેલી બનાવટ	આપનાર લાખ વિગેરેની
૫૨૯	૨	સઘાતન કરનાર	નજીક કરી આપનાર
	૯	સઘરી રાખેલા	ગ્રહણ કરેલા
૫૩૧	૮	ન હોય	ન કરીએ
૫૩૨	૬	થાય છે	ગણાય છે
	૮	સત્તામા છે	સત્તામાં ગણાય છે
૫૩૩	૧	અને તે	અને
	૨-૩	બન્ધનાના અને	બન્ધનાર ત્રણ પ્રકારનુ અગોપાગ નામ કર્મ છે

+ જ્યા શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યા અશુદ્ધમાં લખેલ કાઢી નાખવાનુ સમજવુ

૫૩૩	૮	ગ્રહણ કરી લેનાર	નજીક લાવનાર
	૯	ગ્રહણ કરી લે	નજીક લાવે
૫૩૪	૨–૩	રીતસર ચતાવવા	પોતાને સ્થાને પહોંચાડવા
	૩	જાય	જવાનો હોય
૫૩૫	૧	આદિથી	આદિથી સ્પર્શ કરતાં
	૨	ચરણાદિકથી	ચરણાદિકથી સ્પર્શ કરતા
૫૩૮	૧૦–૧૧	છાપેલછે તેને બદલે—	પ્રાણી પ્રતિજિહ્વા આદિ પોતાના જ અવયવો વડે પોતે ઉપઘાત પામે એ ઉપઘાત નામ કર્મ ૨૪૭'
૫૩૯	૯	ઉપભોગ	ઉપભોગના સાધનો
૫૪૦	૩	ગુરૂ	ગુરૂ વિગેરે
	૫	ગુરૂ	ગુરૂ વિગેરે
૫૪૧	૬	કરનારો	કરનારો અને હિંસક
૫૪૨	૫	બાધેલા	બધાતા
૫૪૩	૫	(નિર્જરા)	(ભોગવવા પણ)
	૬	પરિભોગ	કર્મના પરિભોગ
૫૪૯	૧–૨–૩	(ત્રણેમા) પ્રદેશો છે	પ્રદેશો હોય છે (ત્રણેમાં)
	૪	એઓમાંના પ્રત્યેક અનત છે	એ પ્રત્યેક જાતિના અનેક સ્કધો
	૪	છે	હોય છે
	૬	સુધીની છે	સુધીની પણ હોય છે
૫૫૦	૧૨	અનર્થ	અનર્ઘ
૫૫૧	૫	ઘડન	સડન
૫૫૨	૭	છે	હોય છે
૫૫૪	૧૨	શરીર થકી	કોઇપણ સમુદ્ઘાતમા શરીર થકી
	૧૨	અન્ય સમુદ્ઘાતને વિષે	+
	૧૪	સમુદ્ઘાતથી	કેવળી સમુદ્ઘાતથી
૫૫૫	૨	સહાર	સંકોચ
	૨	સઘાત	સકોચ
૫૬૧	૪	પરમાણુઓ	પરમાણુઓ દ્વારોદ્વાર
૫૬૪		જ્યાં છે ' છે ત્યા	હોય છે (કરો)
૫૬૯	૧	આ સવ	આ ચાર વર્ગણા
	૨	ઉચ્છ્વાસ યુક્ત	ઉચ્છ્વાસ,
	૨	વચન એ	ભાષા એ ચાર વર્ગણા
	૬	મન વચન આદિ	મન ભાષા ને શ્વાસોશ્વાસના દ્રવ્યો
૫૭૩	૭	તડકો અને ઉજાશ	આતપ અને ઉદ્યોત

+ જ્યાં શુદ્ધમા આવી નિશાની હોય ત્યા અશુદ્ધમા લખેલ કાઢી નાખવાનુ સમજવુ

અનુક્રમણિકા.

સર્ગ ચોથો

સર્ગ પાચમો

સર્ગ છઠ્ઠો

સર્ગ સાતમો

સર્ગ આઠમો

સર્ગ નવમો

સર્ગ દશમો

સર્ગ અગ્યારમો

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ

અને

શ્રી આગમોદય સમિતિના હાલ મળતાં ગ્રન્થો.

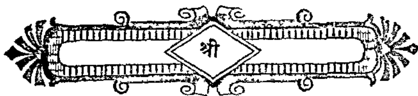
અંક	ફંડના ગ્રંથો	મુલ્ય
૫૬	શ્રીપાલ ચરિત્ર સંસ્કૃત	૦ ૧૪ ૦
૫૭	સુક્ત મુક્તાવલી	૨-૦-૦
૫૯	તંદુલ વેયાલીયપયન્નો	૧-૮-૦
૬૦	વિંશતિ સ્થાનક ચરિત્ર	૧-૦-૦
૬૨	સુબોધા સમાચારી	૦-૮-૦
૬૩	શ્રીપાલ ચરિત્ર પ્રાકૃત	૧-૪-૦
૬૬	આનંદ કાવ્ય મ૦ મૌક્તિક ૭	૧-૮-૦
૫૮	પ્રવચન સારોદ્ધાર પૂર્વાર્ધ	૩-૦-૦
૬૪	,, ઉતરાર્ધ	૪-૦-૦
૬૫	લોક પ્રકાશ ભાગ ૧ લો	૨-૦-૦
૬૭	તત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર ભાષ્ય ટીકા યુક્ત પૂર્વાર્ધ	૬-૦-૦
૬૮	નવપદ પ્રકરણ લઘુવૃત્તિ	૧-૦-૦
૬૯	પંચ વસ્તુક ગ્રંથ સટીક	૩-૦-૦
૭૧	આચાર પ્રદીપ	૧-૮-૦
૭૩	નવપદ પ્રકરણ બૃહદ્વૃત્તિ	૪-૦-૦
૩૨	આનંદ કા મ મૌક્તિક ૫ મુ	૦ ૧૦ ૦
૪૩	,, ,, ૬ ઠું	૦ ૧૨ ૦
૫૪	જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સટીક ઉતરાર્ધ	૨-૦-૦
૭૨	વિચાર રત્નાકર	૩-૦-૦
૭૪	(ક્ષેત્ર) લોકપ્રકાશ ભાગ ૨ જો	૨-૮-૦
૭૦	આનંદ કા મ મૌ ૮ મુ	૧-૮-૦
૭૫	મહાવીર ચરિત્ર પ્રાકૃત	૪-૦-૦

અંક	સમિતિના ગ્રંથો	મુલ્ય
૩૪	વિશેષા૦ ગાથા વિષય ક્રમ	૦-૫-૦
૩૫	વિચાર સાર પ્રકરણ	૦-૮-૦
૩૬	ગચ્છાચાર પયન્નો સટીક	૦-૬-૦
૩૭	ધર્મબિંદુ પ્રકરણ સટીક	૦ ૧૨ ૦
૪૩	અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર સટીક	૨-૮-૦
૪૬	દશ પયન્ના છાયાયુક્ત	૨-૦-૦
૪૭	પંચ સંગ્રહ સટીક	૨-૮-૦
૫૦	જીવ સમાસ સટીક	૧-૮-૦
૩૯	જૈન ફીલોસોફી	૧-૦-૦
૪૦	યોગ ફીલોસોફી	૦ ૧૪ ૦
૪૧	કર્મ ફીલોસોફી	૦ ૧૨ ૦
૪૫	ભક્તામર સ્તોત્ર પાદપૂર્તિ કાવ્ય સંગ્રહ ભાગ ૧ લો ટીકા ભાષાંતર યુક્ત	૩-૦-૦
૫૪	ભાગ બીજો	૩-૮-૦
૪૮	વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મુલ તથા ટીકાનું ગુજરાતી ભાષાંતર ભાગ ૨ જો	૩-૦-૦
૩૮	વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂલ તથા ટીકાનું ગુજરાતી ભાષાંતર ભાગ ૧ લો	૨-૦-૦
૫૨	સ્તુતિ ચતુર્વિંશતિકા સચિત્ર શોભન મુનિ કૃત ટીકા તથા ભાષાંતર યુક્ત	૬-૦-૦
૫૩	ચતુર્વિંશતિકા સચિત્ર બપ્પભટ્ટિ કૃત ટીકા તથા ભાષાંતર યુક્ત	૬-૦-૦
૫૫	નંદ્યાદિ ગાથા વિષયક્રમ	૨-૦-૦
૫૬	આવશ્યક સૂત્ર સટીક પૂર્વાર્ધ	૪-૦-૦
૫૯	જ્ઞાનાનંદ સ્તુતિ સચિત્ર ટીકા ભાષાંતર સહિત	૬-૦-૦

માસ્તર વિજયચંદ મોહનલાલ શાહ

ઠે૦—શેઠ દે૦ લા૦ ધર્મશાળા

ગોપીપુરા—સુરત

श्रीमद्विनयविजयोपाध्यायविरचित

श्री लोकप्रकाशः

गूर्जरभाषानुवादसमेतः ।

प्रथम द्रव्यलोकप्रकाशः

अथ प्रथमः सर्ग ।

ॐनमः परमानन्दनिधानाय महस्विने ।
शंखेश्वरपुरोत्तंसपार्श्वनाथाय तायिने ॥ १ ॥

---

[1]શંખેશ્વરનગરના આભૂષણરૂપ, ઉત્કૃષ્ટ આનન્દના નિધાન, રક્ષણહાર અને કાન્તિમાન— એવા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરૂં છું [2] ૧

---

૧ શંખેશ્વર ગામ શ્રીપાર્શ્વપ્રભુનું પુરાતન ધામ છે અત્યારે પણ એ ગામ-ધામ વિદ્યમાન છે, અને યાત્રાનું પ્રસિદ્ધ સ્થળ છે ૨ પોતાની ગદ્યપદ્યાદિ હરકોઇ કૃતિ-કાવ્યગ્રંથાદિ-ની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિને અર્થે, જૈન વા જૈનેતર, હરકોઇ ગ્રંથકારનો, પોતાના ઇષ્ટદેવદેવીની સ્તુતિ કરી એમને પોતાની મદદે ઉભા રહેવાની માગણી કરવાનો પ્રચલિત રિવાજ છે એ પ્રમાણે અત્રે આ 'લોકપ્રકાશ' ગ્રંથના કર્તા શ્રીમાન્ વિનયવિજયઉપાધ્યાય પોતાના ઇષ્ટ દેવ-પાર્શ્વપ્રભુ-ની અને ઇષ્ટદેવી સરસ્વતીની સ્તુતિ કરે છે આ પ્રસંગમાં જૈનગ્રંથકારો છેલ્લા થઇ ગયેલા ચોવીશ તીર્થંકરો પૈકી વિશેષ આદેયનામકર્મવાળા આદિનાથ, શાન્તિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને વર્દ્ધમાનસ્વામી (મહાવીર)—એ પાંચમાંથી કોઇ એકને નામે સ્તુતિ આદિ કરતા જોવામાં આવે છે 'કલ્લાણકંદ' વાળી સ્તુતિમાં પણ પઢમ જિણંદ, સંતિજિણં, નેમિજિણં, પાસજિણં અને વદ્ધમાણં ના નામ લીધા છે એમના એવા 'આદેયનામકર્મ' ના પ્રભાવે એ પાંચ નામથી જ જૈનેતરપ્રજા ઝાઝી પરિચિત છે

पिपर्ति सर्वदा सर्वकामितानि स्मृतोऽपि य ।
स कल्पद्रुमजित्पार्श्वो भूयात्प्राणिप्रियंकर ॥ २ ॥
पार्श्वक्रमनखाः पान्तु दीप्रदीपांकुरश्रिय ।
प्लुष्टप्रत्यूहशलभा. सर्वभावावभासिन' ॥ ३ ॥
जयन्ति व्यञ्जिताशेषवस्तवोन्तस्तमोद्रुह ।
गिर सुधाकिरस्तीर्थकृतामद्भुतदीपिका ॥ ४ ॥
कृपाकटाक्षनिक्षेपनिपुणीकृतसेवका ।
भक्तव्यक्तसवित्री सा जयति श्रुतदेवता ॥ ५ ॥
जीयाज्जगद्गुरुर्विश्वजीवातुवचनामृत' ।
श्रीहीरविजय सूरिर्मदीयस्य गुरोर्गुरु ॥ ६ ॥
श्रीकीर्तिविजयान् सूते श्रीकीर्तिविजयाभिध. ।
शतकृत्वोऽनुभूतोऽय मन्त्र स्यादिष्टसिद्धिदः ॥ ७ ॥
अस्ति लोकस्वरूप यद्विप्रकीर्णं श्रुताम्बुधौ ।
परोपकारिभि. पूर्वपण्डितै पिण्ड्यते स्म तत् ॥ ८ ॥

સ્મરણમાત્રથી સર્વ મનકામના પૂર્ણ કરનારા, કલ્પવૃક્ષ કરતા પણ અધિક-શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીપાર્શ્વપ્રભુ સર્વદા સર્વ પ્રાણીઓનુ ભલુ કરે ૨

તેજસ્વી દીપકની શિખાની જેમ ઝગઝગાટ કરી રહેલા, વસ્તુમાત્રના સ્વરૂપને વ્યક્ત કરનારા, વિઘ્નહર શ્રીપાર્શ્વજિનના ચરણના નખ સર્વનુ રક્ષણ કરે ૩

અજ્ઞાનરૂપી અ ધકારને દૂર કરી સર્વ પદાર્થોને પ્રકટ કરતી અદ્‌ભુત દીપિકા જેવી, જિન પ્રભુની અમૃતઝરતી વાણી સર્વત્ર વિજય પામે છે ૪

કૃપામૃતના છાટા નાખીને જેણે પોતાના આરાધક-વર્ગને સચેતન કર્યા છે એવી ભક્તવત્સળ શ્રુતદેવી નિર તર જયશાળી વર્તે છે ૫

પોતાની ઉપદેશાત્મક વાણીવડે સકળ જગતના લોકોને ધર્મને વિષે જાગ્રત રાખનારા મારા ગુરૂના ગુરૂ જગતગુરૂ હીરવિજયસૂરિનો સદા વિજય થાઓ ૬

શ્રી (લક્ષ્મી), કીર્તિ અને વિજય પ્રાપ્ત કરાવનારો ' શ્રીકીર્તિવિજય ' મ ત્ર જે મે અનેક વખત અનુભવ્યો છે તે સર્વ મનવાછિત પૂર્ણ કરો ૭

દ્રવ્યલોક, ક્ષેત્રલોક, કાળલોક, અને ભાવલોક-એમ ચારે પ્રકારના ' લોક ' નુ સ્વરૂપ શાસ્ત્રસમુદ્રમા છૂટુ છવાયુ પડયુ છે-ભિન્નભિન્ન સ્થળે વર્ણવેલુ છે એને, પૂર્વે થઇ ગયેલા પરોપકારી પ ડિતોએ એકસ્થળે સામટુ એકત્ર કરેલ છે ૮

ततः संक्षिप्य निक्षिप्तमाम्नायैः करणादिभिः ।
सग्रहण्यादिसूत्रेषु भूयिष्ठार्थं मिताक्षरम् ॥ ९ ॥
साम्प्रत च क्रमात्प्राय. प्राणिनो मन्दमेधसः ।
असुबोधमतस्तैस्तत् कवित्वमिव बालकैः ॥ १० ॥
ततस्तदुपकृत्यै तन्मया किञ्चिद्वितन्यते ।
करणोक्त्यादिकाठिन्यमपाकृत्य यथामतिः ॥ ११ ॥
अयि प्रसन्नास्ते सन्तु सन्तः सर्वोपकारिण· ।
मयि प्रवृत्ते पुण्यार्थमविमृश्य स्वशक्यताम् ॥ १२ ॥
शिशुक्रीडागृहप्राया ममेय वचसां कला ।
निवेशनीयास्तत्रामी कथमर्था द्विपोपमाः ॥ १३ ॥
श्रीगुरूणां प्रसन्नानामचिन्त्यो महिमाथवा ।
तेजःप्रभावादादर्शे किं न मान्ति धराधराः ॥ १४ ॥

ત્યાથી, એને સક્ષિપ્ત કરીને ‘ કરણુ ’ આદિ આમ્નાય[1] પ્રમાણે ‘ સગ્રહણી[2] ’ આદિ સૂત્રોમા દાખલ કર્યું છે એ સક્ષેપમા છે છતા એમાથી અર્થ બહોળો–વિસ્તારવત નીકળે છે ૯

સાપ્રતકાળમા પ્રાય પ્રાણીઓની બુદ્ધિ ક્રમેક્રમે મદ થતી જાય છે તેથી, બાળકોને જેમ કવિતા સહેલાઇથી સમજાતી નથી એમ, એ (લોકસ્વરૂપ) એમને (મદબુદ્ધિવાળાઓને) સહેલાઈથી સમજાતુ નથી માટે હુ એમના ઉપકારાર્થે ‘ કરણુ આમ્નાય ’ મા રહેલી કઠિનતા દૂર કરી એના વિષે કઇક યથામતિ લખુ છુ ૧૦–૧૧

આ પ્રવૃત્તિ મે પુણ્યાર્થે જ આદરી છે મારામા એ પ્રવૃત્તિને અગે જોઈએ એટલુ સામર્થ્ય નથી માટે સર્વપર ઉપકારદૃષ્ટિથી જોનારા સતપુરૂષો મારાપર પણ પ્રસન્ન થઇ એ જ દૃષ્ટિએ જોજો ૧૨

મારૂ લેખનસામર્થ્ય–ભડોળ બાળકોના ક્રીડાગૃહ જેવુ અલ્પપ્રમાણુ છે એની અદર હસ્તિપ્રમાણુ વિસ્તારવત અર્થોનો[3] કેવી રીતે સમાવેશ કરી શકાશે એનો મને વિચાર થાય છે પરતુ મારા સદાકૃપાળુ ગુરૂરાજનો અચિન્ત્ય પ્રભાવ છે તેથી બધુ થઈ શકશે. ન્હાનાશા દર્પણમા મહાન પર્વતો સમાઇ જાય છે–એ એ દર્પણના સહાયક તેજના પ્રભાવથી થતુ જોઇએ જ છીએ ને. ૧૩–૧૪

---

૧ લેખિત કે પરપરાગત સાભળેલા ધર્માનુશાસનો પ્રમાણે (કરણુ=લેખિત સાબીતી આમ્નાય–ઉક્તિ–પરપરાગત દતકથા ૨ લઘુ સગ્રહણી ’ અને ‘ બૃહત્ સગ્રહણી ’ એમ બે પ્રકરણો છે એમા યે ‘ લોક ’ સબધી હકીકત છે ૩ (૧) ભાવાર્થ ઇત્યાદિ, (૨) વસ્તુ, ચીજ

संक्षिता· सग्रहाः प्राच्या यथा ते सुपठा मुखे ।
तथासविस्तरत्वेन सुबोधो भवतादयम् ॥ १५ ॥

लोकप्रकाशनामानं ग्रन्थमेनं विचक्षणा ।
आद्रियध्वं जिनप्रोक्तविश्वरूपनिरूपकम् ॥ १६ ॥

प्राप्यानुशासनमिदं समुप्रक्रमेहमैदयुगीनविहरद्गुरूगौतमस्य ।
श्रीमत्तपागणपतेर्विजयादिदेवसूरीशितुर्विजयसिंहमुनीशितुश्च ॥ १७ ॥

मानैरगुलयोजनरज्जूनां सागरस्य पल्यस्य ।
संख्यासख्यानन्तैरुपयोगोऽस्तीह यद् भूयान् ॥ १८ ॥

तत· प्रथमस्तेषां स्वरूप किञ्चिदुच्यते ।
तत्राप्यादावगुलानां मानं वक्ष्ये त्रिधा च तत् ॥ १९ ॥

उत्सेधाख्य प्रमाणाख्यमात्माख्यं चेति तत्र च ।
उत्सेधात्कमतो वृद्धेर्जातमुत्सेधमगुलम् ॥ २० ॥

પૂર્વાચાર્યોએ અનેક સગ્રહો સક્ષેપમા લખ્યા છે એ જેમ અલ્પપ્રયાસે સુખપાઠે થઈ શકે છે એજ પ્રમાણે આ મારૂ સક્ષિપ્ત લખાણ પણ શીઘ્રબોધદાયક થાઓ ૧૫

જિનભાષિત જગત્સ્વરૂપનુ, હુ જેનેવિષે નિરૂપણ કરનારો છુ એ આ 'લોકપ્રકાશ' ગ્રથ સર્વ વિચક્ષણ સજ્જનોનો સત્કાર પામો ૧૬

જાણે ગૌતમગણધર પોતે આ યુગમા વિચરવા આવ્યા હોયની એવા તપગચ્છાધિપતિ શ્રીમાન વિજયદેવસૂરિની તેમજ વિજયસિહસરિની અનુજ્ઞા લઈને હુ આ ગ્રથ રચુ છુ ૧૭

ગ્રંથારંભ

આ ગ્રથમા સખ્યાત–અસખ્યાત–અને–અનન્ત, **આગળ–યોજન–રજ્જુ–સાગરોપમ**–અને **પલ્યોપમ** એ નામના (ક્ષેત્ર અને કાળના) માપોની વારવાર વાત આવ્યા જ કરશે માટે પ્રથમ એમની થોડી માહિતી આપુ છુ ૧૮.

પહેલુ **આગળ.** આગળ ત્રણ પ્રકારના છે (૧) ઉત્સેધ–આગળ, (૨) પ્રમાણ–આગળ અને (૩) આત્મ–આગળ ૧૯–૨૦

तथा हि—द्विविधः परमाणुः स्यात्सूक्ष्मश्च व्यावहारिकः ।
अनन्तैरणुभिः सूक्ष्मैरेकोऽणुर्व्यावहारिक. ॥ २१ ॥

सोऽपि तीव्रेण शस्त्रेण द्विधाकर्तुं न शक्यते ।
एवं सर्वप्रमाणानामादिमाहुर्मुनीश्वराः ॥ २२ ॥

व्यवहारनयेनैव परमाणुरयं भवेत् ।
स्कन्धोऽनन्ताणुको जातसूक्ष्मत्वो निश्चयात्पुनः ॥ २३ ॥

अनन्तव्यवहाराणुनिष्पन्नोत्श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका ।
निष्पद्यते पुनः श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका ताभिरष्टभिः ॥ २४ ॥

ताभिरष्टाभिरेकः स्यादूर्ध्वरेणुर्जिनोदितः ।
अष्टोर्ध्वरेणुनिष्पन्नस्त्रसरेणुरुदीरितः ॥ २५ ॥

त्रसरेणुभिरष्टाभिरेक· स्याद्रथरेणुक ।
अष्टभिस्तैर्भवेदेकं केशाग्रं कुरुयुग्मिनाम् ॥ २६ ॥

ततोऽष्टघ्न हरिवर्षरम्यकक्षेत्रभूस्पृशाम् ।
ततोऽष्टघ्नं हैमवतहैरण्यवतयुग्मिनाम् ॥ २७ ॥

तस्मादष्टगुणस्थूलं वालस्याग्रमुदीरितम् ।
पूर्वापरविदेहेषु नृणां क्षेत्रानुभावत ॥ २८ ॥

---

(१) ઉત્સેધ–આગળ સૂક્ષ્મ અને વ્યવહારિક એમ બે પ્રકારના પરમાણુ હોય છે અનન્ત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓનો એક વ્યવહારિક પરમાણુ થાય છે (એ પણ એટલો સૂક્ષ્મ હોય છે કે) એના, તીવ્ર શસ્ત્રવડે પણ બે ટુકડા થઈ શકતા નથી શ્રીજિનભગવાને આ પરમાણુને (માપના કોષ્ટકમા) સૌથી પહેલુ માપ કહ્યુ છે વળી એ વ્યવહારનયે[1] જ પરમાણુ કહેવાય છે નિશ્ચયનયે અનન્ત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓવાળો તે એક સ્કંધ કહેવાય છે અનન્ત વ્યવહારિક પરમાણુઓની એક 'ઉત્શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકા' થાય છે આઠ ઉત્શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકાઓની એક 'શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકા' થાય છે[2] આઠ શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકાનો એક 'ઉર્ધ્વરેણુ' થાય આઠ ઉર્ધ્વરેણુનો એક 'ત્રસરેણુ' થાય આઠ ત્રસરેણુનો એક 'રથરેણુ' આઠ રથરેણુનો કુરૂક્ષેત્રના યુગલિયાનો એક 'કેશાગ્ર' એવા આઠ કેશાગ્રોનો હરિવર્ષ ક્ષેત્ર અને રમ્યકક્ષેત્રના યુગલિયાઓનો એક કેશાગ્ર થાય આવા

१ વ્યવહારમા (નિશ્ચયનયે–નિશ્ચયથી નહિ) ૨ આ અભિપ્રાય ભગવતીઆદિ સૂત્રોનો છે 'જીવસમાસ' ગ્રંથમા તો એમ કહ્યુ છે કે અનન્ત ઉત્શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકાઓની એક શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકા થાય છે

स्थूलमष्टगुण चास्माद्भरतैरवताङ्गिनाम् ।
अष्टभिस्तैश्च वालाग्रैर्लिक्षामान भवेदिह ॥ २९ ॥
लिक्षाष्टकमिता यूका भवेद्यूकाभिरष्टभिः ।
यवमध्य ततोऽष्टाभिस्तै स्यादुत्सेधमगुलम् ॥ ३० ॥
चत्वार्युत्सेधांगुलाना शतान्यायामतो मतम् ।
तत्सार्द्धद्वयगुलव्यास प्रमाणागुलमिष्यते ॥ ३१ ॥
प्रमाण भरतश्चक्री युगादौ वादिमो जिन ।
तदंगुलमिद यत्तत् प्रमाणांगुलमुच्यते ॥ ३२ ॥
यदुत्सेधांगुलै पञ्चधनु शतसमुच्छ्रितः ।
आत्मांगुलेन चाद्योऽर्हन् विंशांगुलशतोन्मित. ॥ ३३ ॥
तत· पाणवतिघ्नेपु धनुःशतेपु पञ्चसु ।
शतेन विंशत्याढ्येन भक्तेष्वाप्ता चतुःशती ॥ ३४ ॥

આઠ કેશાગ્રોનો હૈમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રોના યુગલિયાઓનો એક કેશાગ્ર થાય વળી એવા આઠ કેશાગ્રોનો પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહના માણસોનો એક કેશાગ્ર થાય એથી આઠગણો સ્થૂળ ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રના માણસોનો એક કેશાગ્ર થાય આવા આઠ કેશાગ્રોવડે એક 'લીખ'નુ માન થાય[1] આઠ લીખના માનવડે એક 'જૂ' અને આઠ જૂ પ્રમાણે 'યવનો મધ્યભાગ' થાય છે આવા આઠ માપપ્રમાણ એક ઉત્સેધ આગળ થાય ૨૧-૩૦

(૨) પ્રમાણ-અગુલ (આગળ) એક 'ઉત્સેધ' આગળથી ચારસોગણો લાબો અને અઢીગણો જાડો (પહોળો) એક પ્રમાણ-અગુલ થાય યુગાદિપ્રભુ શ્રી ઋષભદેવ અથવા ભરતચક્રવર્તી એટ પ્રમાણભૂત છે અને એમનુ અગુલ પ્રમાણાગુલ કહેવાય છે યુગાદિજિન 'ઉત્સેધ' આગળના માપે પાચસો ધનુષ્ય ઉંચા હતા અને આત્માગુલના માપે એકસોવીશ આગળ ઉંચા હતા તે પરથી પાચસો ધનુષ્યને છન્નુવડે ગુણવાથી અડતાળીશ હજાર આગળ થાય અને એને એકસોવીશ વડે ભાગતાથી ચારસો થાય છે સ્થળે એમ કહ્યુ છે કે 'ઉત્સેધ' આગળથી એક હજારગણો હોય તે 'આત્માગુલ'—એ એક આગળની પહોળાઈવાળી દીર્ઘ

---

[1] આ અભિપ્રાય મગ્રહણી બૃહદ્વૃત્તિ તથા પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ આદિનો છે જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર ની વૃત્તિ આદિમા તો એમ કહ્યુ છે કે પૂર્વપશ્ચિમવિદેહના મનુષ્યના આઠ કેશાગ્રોવડે જ એક લીખનુ માન થાય હરિવર્ષ રમ્યક હૈમવત હૈરણ્યવત પૂર્વવિદેહ પશ્ચિમવિદેહ ભરત અને ઐરવત-એ જમ્બૂદ્વીપના આઠ ભાગ છે

यच्च क्वाप्युक्तमौत्सेधात्सहस्रगुणमेव तत् ।
तदेकांगुलविष्कम्भदीर्घश्रेणिविवक्षया ॥ ३५ ॥

यच्चतुःशतदीर्घाया सार्द्धद्व्यगुलविस्तृते ।
स्यादेकांगुलविस्तारा सहस्रांगुलदीर्घता ॥ ३६ ॥

दृष्टान्तश्चात्र— चतुरंगुलदीर्घाया सार्द्धद्व्यंगुलविस्तृते ।
पट्या यथांगुलव्यासश्चीरो दैर्घ्ये दशांगुलः ॥ ३७ ॥

वस्तुतः पुनरौत्सेधात्सार्द्धद्विगुणविस्तृतम् ।
चतुःशतगुण दैर्घ्ये प्रमाणांगुलमास्थितम् ॥ ३८ ॥

एतच्च भरतादीनामात्मांगुलतया मतम् ।
अन्यकाले त्वनियतमानमात्मांगुलं भवेत् ॥ ३९ ॥

यस्मिन्काले पुमांसो ये स्वकीयांगुलमानतः ।
अष्टोत्तरशतोत्तुंगा आत्मांगुलं तदंगुलम् ॥ ४० ॥

एतत्प्रमाणतो न्यूनाधिकानां तु यदंगुलम् ।
तत्स्यादात्मांगुलाभास न पुन• पारमार्थिकम् ॥ ४१ ॥

શ્રેણિની વિવક્ષાએ કહેલુ છે કારણકે ચારસો આગળ લાબી અને અઢી આગળ પહોળા શ્રેણિ હોય એની, એક–આગળ–પહોળાઈવાળી–લબાઈ એકહજાર આગળ થાય ૩૧–૩૬

જેવી રીતે કે, ચાર આગળ લાબો અને અઢી આગળ પહોળો પાટો હોય એના એક એક આગળ પહોળા લીરા કરીએ તો તે દશ આગળ લબાઈમા થાય ૩૭

એટલે કે વસ્તુત ઉત્સેધાગુલથી અઢીગણુ પહોળુ અને ચારસોગણુ લાબુ પ્રમાણાગુલનું માપ આવી રહ્યુ ૩૮

(૩) **આત્માગુલ.** જે કાળે જે માણસો પોતાના આગળના માપે એકસોને આઠ આગળ ઉંચા હોય, એવાઓનુ આગળ 'આત્માગુલ' કહેવાય આ પ્રમાણ 'ભરત' આદિના કાળના મનુષ્યોના આત્માગુલના માપે માનેલુ છે કારણ કે અન્યકાળે આત્માગુળનુ પ્રમાણ અચોક્કસ હોય આ એકસોને આઠ આગળના માપ કરતા જેમનુ માપ ન્યૂન હોય કે અધિક હોય એમનુ અગુલ–આગળ 'આત્માગુલાભાસ' કહેવાય, પારમાર્થિક આત્માગુલ નહિ [1] ૩૯–૪૧

---

૧ આ કથન 'પ્રવચનસારોદ્ધાર'નુ છે પન્નવણા' સૂત્રની વૃત્તિમા તો એમ કહ્યુ છે કે "જે કાળમા જે મનુષ્યો હોય એમનુ માન–તેજ આત્માગુલ." પરન્તુ એ માન અનિયમિત છે, માટે એનુ ખરુ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે —પરમાણુ, રથરેણુ, ત્રસરેણુ, કેશાગ્ર, લીખ જૂ અને જવ–આમને અનુક્રમે આ આઠગણા કરતા

उत्सेधांगुलमानेन ज्ञेयं सर्वाङ्गिनां वपुः ।
प्रमाणांगुलमानेन नगपृथ्व्यादिशाश्वतम् ॥ ४२ ॥

तत्रापि— तस्यांगुलस्य दैर्घ्येण मीयते वसुधादिकम् ।
इत्याहु केचिदन्ये च तत्क्षेत्रगणितेन वै ॥ ४३ ॥

तद्विष्कम्भेण केऽप्यन्ये पक्षेष्वेतेषु च त्रिषु ।
ईष्टे प्रामाणिकं पक्षं निश्चेतु जगदीश्वर. ॥ ४४ ॥

वापीकूपतडागादि पुरदुर्गगृहादिकम् ।
वस्त्रपात्रविभूषादि शय्या शस्त्रादि कृत्रिमम् ॥ ४५ ॥

इन्द्रियाणां च विषया· सर्वं मेयमिदं किल ।
आत्मांगुलैर्यथामानमुचितै स्वस्ववारके ॥ ४६ ॥ युग्मम्

સર્વ પ્રાણીઓના શરીર 'ઉત્સેધ' અગુલના માપે મપાય, અને પર્વત તથા પૃથ્વી આદિ જે શાશ્વત પદાર્થો છે એઓ, 'પ્રમાણ' આગળના માપે મપાય એમા પણ પૃથ્વી વગેરે એ આગળની લબાઈ વડે મપાય એમ કેટલાકનો મત છે, જ્યારે બીજાઓ એમ કહે છે કે એનુ ક્ષેત્રફળ કઢાય વળી એમ પણ કહેનારા છે કે એની પહોળાઇ-એજ એનુ માપ આમ ત્રણ પક્ષ છે એ ત્રણમા પ્રમાણિક પક્ષ કયો એનો નિશ્ચય તો પરમાત્મા કરી શકે [2] ૪૨-૪૪

વાવ, કુવા, તળાવ વગેરે, નગર, દુર્ગ, ઘર વગેરે, વસ્ત્ર, પાત્ર, આભૂષણ વગેરે તથા શસ્ત્ર વગેરે —આ બધા કૃત્રિમ પદાર્થો અને એ ઉપરાત બધા ઇન્દ્રિયોના વિષયો—એ સર્વનુ માપ 'આત્માગુલ' વડે કાઢવુ, અને તે પણ યથાસ્થિત માનપૂર્વક અને એમને યથોચિત વારે જ કાઢવુ ૪૫-૪૬

જવા-એટલે ઉત્સેધાગુલનુ માપ આવશે પછી ઉત્સેધાગુલને હજારગણાકરવાથી 'પ્રમાણાગુલ' આવશે, અને એને જ બમણ્ કરવાથી વીરપ્રભુનુ 'આત્માગુલ' આવશે

૨ અહિ પહેલો પક્ષ સ્વીકારીએ તો એક યોજનમા 'ઉત્સેધ' આગળના માપે ચારસો યોજન થાય છે, બીજા પક્ષ સ્વીકારીએ તો હજાર યોજન થાય છે અને ત્રીજે પક્ષ સ્વીકારતા દશ કોશ થાય છે 'અનુયોગદ્વાર'ની ચૂર્ણીમા ત્રીજો જ પક્ષ સ્વીકારેલ છે એમા કહ્યુ છે કે પૃથ્વી આદિનુ માન પ્રમાણાગુલોથી કરાય છે અને એ માન, જેટલા પ્રમાણાગુળ એની પહોળાઇ હોય એજ સમજવુ મુનિચદ્રસૂરિ પોતાની 'આગુલસપ્તતિકા'મા કહે છે કે 'પૃથ્વી આદિનુ ક્ષેત્રફળ-એ એનુ માન એમ કેટલાકનુ માનવુ છે બીજાઓ 'લબાઇ-એજ માન' એમ માને છે પરન્તુ સૂત્રમા એમ નથી કહ્યુ ' આની વિસ્તારયુક્ત ચર્ચા માટે એમનો એ 'અગુલસપ્તતિકા' ગ્રથ જોવો

आत्मोत्सेधप्रमाणाख्यं त्रैधमप्यंगुलं त्रिधा ।
सूच्यगुलं च प्रतरांगुल चापि घनांगुलम् ॥ ४७ ॥
एकप्रदेशवाहल्यव्यासैकांगुलदैर्घ्ययुक् ।
नभःप्रदेशश्रेणिर्या सा सूच्यंगुलमुच्यते ॥ ४८ ॥
वस्तुतस्तदसंख्येयप्रदेशमपि कल्प्यते ।
प्रदेशत्रयनिष्पन्न सुखावगतये नृणाम् ॥ ४९ ॥
सूची सूच्यैव गुणिता भवति प्रतरांगुलम् ।
नवप्रादेशिकं कल्प्य तद्दैर्घ्यव्यासयो. समम् ॥ ५० ॥
प्रतरे सूचीगुणिते सप्तविंशतिखांशकम् ।
दैर्घ्यविष्कम्भवाहल्यैः समान स्याद् घनांगुलम् ॥ ५१ ॥

तत्र गुणनविधिश्चैवम्—

अंकोऽन्तिमो गुण्यराशेर्गुण्यो गुणकराशिना ।
पुनरुत्सारितेनोपान्त्यादयोऽप्येवमेव च ॥ ५२ ॥

પૂર્વકથિત ઉત્સેધાગુલ, પ્રમાણાગુલ અને આત્માગુલ–એ પ્રત્યેકના વળી ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે (૧) સૂચ્યગુલ, (૨) પ્રતગગુલ અને (૩) ઘનાગુલ ૪૭

(૧) સૂચ્યગુલ એક પ્રદેશ જાડીપહોળી તથા એક આગળ લાબી–એવી 'આકાશ પ્રદેશની શ્રેણિ' ને સૂચ્યગુલ કહે છે ખરી રીતે તો એના અસખ્ય પ્રદેશ કલ્પાય, પરન્તુ સૌ કોઇ એ સહેલાઇથી સમજી શકે માટે એના ત્રણ પ્રદેશ કહ્યા છે ૪૮–૪૯

(૨) પ્રતગંગુલ. સૂચ્યગુલને સૂચ્યગુલ વડે ગુણવાથી 'પ્રતગગુલ' થાય છે એના, સમાનલબાઇપહોળાઇવાળા નવ પ્રદેશો છે ૫૦

(૩) ઘનાગુલ. પ્રતરાગુલને સૂચ્યગુલવડે ગુણવાથી 'ઘનાગુલ'[1] થાય છે એના સત્તાવીશ પ્રદેશો છે એમની લબાઇ, પહોળાઇ, જાડાઇ, એક સરખી જ હોય ૫૧

ઉપર, ગુણાકાર કરવાનો કહ્યો તે ગુણાકારની રીત આ પ્રમાણે —જે રકમનો ગુણાકાર કરવો હોય તે રકમના છેલ્લા આકડાને, જે રકમે ગુણવાનુ હોય તેના છેલ્લા આકડાએ ગુણવો, અને એની જ રીતે પુન પુન ઉપાન્ત્ય ઉપાન્ત્ય આકડાએ ગુણ્યે જવુ ગુણક અને ગુણ્યની રકમના પહેલા અને છેલ્લા આકડાને, એ બાગ્ણાની સધિની પેઠે ઉપર નીચે મૂકવા આકડાનો

---

1 ઉપર ઉપર ત્રણ પ્રતર સ્થાપના–એ ઘનાગુલની સ્થાપના (એ ઘનાગુલ થયો કહેવાય)

उपर्यधश्चादिमान्त्यौ राश्योर्गुणकगुण्ययो· ।
कपाटसन्धिवत्स्थाप्यौ विधिरेवमनेकधा ॥ ५३ ॥
स्थानाधिक्येन सस्थाप्य गुणितेऽके फल च यत् ।
यथास्थानकमकानां कार्या सकलना तत. ॥ ५४ ॥

अंकस्थानानि चैवम्—

एक दशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटय. क्रमत. ।
अर्बुदमब्ज खर्व निखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात् ॥ ५५ ॥
जलधिश्चान्त्य मध्य परार्ध्यमिति दशगुणोत्तर सज्ञाः ॥ इति ॥

अत्रोदाहरणम्—

पञ्चत्र्येकमितो राशिर्दिवाकरगुणीकृतः ।
स्याद्विंशा षोडशशती क्रमोऽकाना च वामत. ॥ ५६ ॥

अथ प्रसगादुपयोगित्वाच भागहारविधिरुच्यते—

यद्गुणो भाजक· शुद्ध्येदन्त्यादेर्भाज्यराशित ।
तत्फल भागहारे स्यात् भागाप्राप्तौ च ख फलम् ॥ ५७ ॥
अग्रे यथाप्यते भाग पूर्वमकं तथा भजेत् ।
षड्भिर्भागे यथा षष्टे प्राप्यन्ते केवलं दश ॥ ५८ ॥

ગુણાકાર કરતા જે 'ફળ' આવે એને એના અધિકઅધિક સ્થાન પ્રમાણે અનુક્રમે સ્થાપવા–મૂકવા પછી યથાસ્થાનક આકડાઓનો સરવાળો કરવો ૫૨–૫૪

આ કના સ્થાનકો આ પ્રમાણે છે —એક, દશ, સો, હજાર, દશહજાર, લાખ, દશલાખ, ક્રોડ, દશક્રોડ, અબજ, ખર્વ, નિખર્વ, મહાપદ્મ, શ કુ, જલધિ, અન્ત્ય, મધ્ય અને પરાર્ધ્ય આ સર્વ સ જ્ઞા ઉત્તરોત્તર દશગણી સમજવી ગુણાકારનુ એક દષ્ટાન્ત ટયો ધારો કે ૧૩૫ ને ૧૨ વડે ગુણના છે તો ઉપર દર્શાવેલ રીતિ પ્રમાણે ગણી આકડા માડી સરવાળો કરતા ૧૬૨૦ આવશે. ૫૫–૫૬

ગુણાકારની વિધિ કહી ત્યારે પ્રસ ગોપાત્ત ભાગાકારની વિધિ–રીત પણ ઉપયોગી હોવાથી તે કહીએ છીએ —અન્ત્યાદિક ભાજ્યરાશિથી જેટલાગણો ભાજક થાય તેટલુ ભાગાકારમા 'ફળ' થાય, જ્યારે ભાગ ન ચાલે ત્યારે 'ફળ' મા શૂન્ય મૂકવુ જેમ જેમ આગળ ભાગ ચાલે તેમ તેમ પૂર્વના આકડાને ભાગતા જવુ દષ્ટાન્ત —૬૦ ને ૬ એ ભાગવાથી 'ફળ' મા ૧૦ આવે છે ૫૭–૫૮

अथ प्रकृतम्—पादः स्यादंगुलैः षड्भि र्वितस्तिः पादयोर्द्वयम् ।
वितस्तिद्वितय हस्तौ द्वौ हस्तौ कुक्षिरुच्यते ॥ ५९ ॥
कुक्षिद्वयेन दण्डः स्यात्तावन्मानं धनुर्भवेत् ।
युग वा मुसलं वापि नालिका वा समा समे ॥ ६० ॥
अगुलैः षण्णवत्यैव सर्वेऽपि प्रमिता अमी ।
सहस्रद्वितयेनाथ क्रोशः स्याद्धनुषामिह ॥ ६१ ॥
चतुष्टयेन क्रोशानां योजनं तत्पुनस्त्रिधा ।
उत्सेधात्मप्रमाणाख्यैरगुलैर्जायते पृथक् ॥ ६२ ॥
एवं पादादिमानानां सर्वेषां त्रिप्रकारताम् ।
विभाव्य विनियुञ्जीत स्वस्वस्थाने यथायथम् ॥ ६३ ॥
प्रमाणांगुलनिष्पन्नयोजनानां प्रमाणत ।
असंख्यकोटाकोटीभिरेका रज्जुः प्रकीर्तिता ॥ ६४ ॥
स्वयम्भूरमणाब्धेर्ये पूर्वपश्चिमवेदिके ।
तयोः परान्तान्तरालं रज्जुमानमिदं भवेत् ॥ ६५ ॥

लोकेषु च—यवोदरैरगुलमष्टसंख्यैः हस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।
हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥ ६६ ॥

હવે પ્રસ્તુત બાબત વિષે

છ અ ગુલનો એક ' પાદ ' થાય બે પાદની એક 'વેત' થાય બે વેતનો એક ' હાથ,' અને બે હાથની એક ' કુક્ષિ ' થાય છે બે કુક્ષિનો એક ' દડ ' થાય ' ધનુષ્ય, ' ' યુગ ' એટલે મુસળ, અને ' નાલિકા '–એ ત્રણે દડ જેવડા જ છે આ ગણત્રીએ ધનુષ્યના ૯૬ આગળ થયા વળી બે હજાર ધનુષ્યનો એક 'કોસ' થાય છે, અને ચાર કોસનો એક 'યોજન' કહેવાય છે આ ' યોજન, ' ઉત્સેધાગુલ, આત્માગુલ અને પ્રમાણાગુલ—આ ત્રણ માપને માટે ભિન્નભિન્ન ત્રણ પ્રકારનો છે ' પાદ ' આદિક સર્વના પણ એજ રીતે ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે, એમને યોગ્યરીતે પોતપોતાને સ્થાનકે યોજવા ૫૯–૬૩

'પ્રમાણાગુલ' ને માપે જે યોજન (નિષ્પન્ન) થાય–એવા અસખ્યાત કોડાકોડી યોજનોનો એક ' રજ્જુ ' એટલે રાજલોક થાય છે ' સ્વયભૂરમણ ' સમુદ્રની, પૂર્વ અને પશ્ચિમ (બે) વેદિકાઓ વચ્ચે જે અન્તર છે તેટલુ એક ' રજ્જુ ' નુ માન થાય છે ૬૪–૬૫

લોકોમા જે માપ પ્રવર્ત્તે છે તે આ પ્રમાણે —આઠ યવ ' નો એક આગળ ચોવીશ

स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन तथा कराणां दशकेन वंश· ।
निवर्त्तन विंशतिवंशसंख्यै क्षेत्रं चतुर्भिश्च भुजैर्निबद्धम् ॥६७॥

इत्याद्यभिधीयते ।

मान पल्योपमस्याथ तत्सागरोपमस्य च ।
वक्ष्ये विस्तरतः किञ्चित् श्रुत्वा श्रीगुरुसन्निधौ ॥ ६८ ॥
आद्यमुद्धारपल्य स्यादद्धापल्य द्वितीयकम् ।
तृतीय क्षेत्रपल्य स्यादिति पल्योपम त्रिधा ॥ ६९ ॥
एकैक द्विप्रकार स्यात् सूक्ष्मबादरभेदत· ।
त्रैधस्यैव सागरस्याप्येव ज्ञेया द्विभेदता ॥ ७० ॥
उत्सेधांगुलसिद्धैकयोजनप्रमितोऽवटः ।
उण्डत्वायामविष्कम्भैरप पल्य इति स्मृत. ॥ ७१ ॥
परिधिस्तस्य वृत्तस्य योजनत्रितय भवेत् ।
एकस्य योजनस्योनषष्टभागेन सयुतम् ॥ ७२ ॥
स पूर्य उत्तरकुरुनृणां शिरसि मुण्डिते ।
दिनैरेकादिसप्तान्तैरूढकेशाग्रराशिभि. ॥ ७३ ॥
त्रयस्त्रिंशत्कोटय. स्यु. सप्तलक्षाणि चोपरि ।
द्वाषष्टिश्च सहस्राणि शतं च चतुरुत्तरम् ॥ ७४ ॥

આગળનો એક ' હાથ, ' ચાર હાથનો એક ' દડ, ' બે હજાર દડનો એક ' કોશ ' અને ચાર કોશનો એક ' યોજન ' વળી દશ ' હાથ ' નો એક ' વશ ' કહેવાય છે, વીશ વશનુ એક ' નિવર્તન ' કહેવાય છે અને ચાર હાથનુ એક ' ક્ષેત્ર ' કહેવાય છે ૬૬–૬૭

હવે ' પલ્યોપમ ' તથા ' સાગરોપમ ' વિષે

એ બેઉના મ ણ ધમા ગુરૂરાજ પાસેથી જે કઇ સાભળ્યુ છે તે કહીએ છીએ —

' પલ્યોપમ ' ત્રણ પ્રકારે છે, ઉદ્ધારપલ્યોપમ, અદ્ધાપલ્યોપમ અને ક્ષેત્રપ લ્યોપમ આ પ્રત્યેકના વળી ' સૂક્ષ્મ ' અને ' બાદર ' એમ બબ્બે ભેદ છે ' સાગરોપમ ' ના પણ એવા જ ત્રણ પ્રકાર છે અને એ ત્રણે પ્રકારના વળી એવા જ બબ્બે ભેદ છે ૬૮–૭૦

ઉત્સેધાગુલના માપે માપતા જે યોજન થાય તે યોજનપ્રમાણ ઉંડાઇ, પહોળાઈ અને લબાઇવાળો કુવો–ને ' પ લ્ય ' કહેવાય છે એ કુવાની પરિધિ એટલે ઘેરાવો ૩ 1/6 યોજન લગ

एतावत्यः कोटिकोटिकोटाकोट्यः स्मृता अथ ।
चतुर्विंशतिर्लक्षाणि पञ्चषष्टिः सहस्रकाः ॥ ७५ ॥

पञ्चविंशाः शताः षट् च स्युः कोटाकोटिकोटयः ।
कोटाकोटीनां च लक्षा द्विचत्वारिंशदित्यथ ॥ ७६ ॥

एकोनविंशतिरपि सहस्राणि शता नव ।
षष्टिश्चोपरिकोटीनां मानमेवं निरूपितम् ॥ ७७ ॥

लक्षाणि सप्तनवतिस्त्रिपञ्चाशत्सहस्रक ।
षट् शतानि च पल्येऽस्मिन् स्युः सर्वे रोमखण्डकाः ॥ ७८ ॥

पञ्चभिः कलापकम्॥

त्रित्रिखाश्वरसाक्ष्याशावार्ध्यंक्ष्यब्धिरसेन्द्रियम् ।
षड्द्विपञ्चचतुर्द्व्यैकांकांकषड्खांकवाजिनः ॥ ७९ ॥

पञ्च त्रीणि च षट् किञ्च नव खानि ततः परम् ।
आदितः पल्यरोमांशराशिसंख्यांकसग्रह ॥ ८० ॥ युग्मम् ॥

भग છે એ કુવામા, ઉત્તરકુરૂક્ષેત્રના યુગલીયાના મસ્તકના એક દિવસથી આરંભી સાત દિવસ સુધીના વધેલા વાળ (કાઠા સુધી દાબી દાબીને) ભરવા [1] એવી રીતે ભરેલા એ કેશાગ્રોની સંખ્યા તેત્રીશક્રોડ સાતલાખ બાસઠહજાર અને એકસોનેચાર—એટલી 'કોટીકોટી કોટાકોટી,' ચોવીશ લાખ પાસઠહજાર અને છસોપચીશ—એટલી 'કોટાકોટીકોટી,' બેતાળીશ લાખ

---

૧ આ અભિપ્રાય 'ક્ષેત્રસમાસબૃહદ્વૃત્તિ' અને જમ્બૂદ્વીપપન્નતિ ' મા છે પરન્તુ 'પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ' અને સગ્રહણીબૃહદ્વૃત્તિ ' મા 'ઉત્તરકુરૂક્ષેત્રના યુગળીઆઓના કેશાગ્રો' એમ નથી કહ્યુ સામાન્યરૂપે 'કેશાગ્રો' એટલુ જ કહેલુ છે 'વીરજયસેહર ક્ષેત્રવિચાર ' ની સ્વોપજ્ઞ ટીકામા વળી એમ કહ્યુ છે કે 'દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્રમા જન્મેના સાત દિવસના ઘેટાના વાળના, ઉત્સેધાંગુલના પ્રમાણના, સાત રોમ કરીને એ રોમને ખાંડતા વીશલાખ સત્તાવનહજાર એકસોબાવન ટુકડા થાય છે એવી રીતના રોમખંડો—કેશાગ્રો—વડે આ કુવાને ભરવો આવા વાળના ટુકડા એક 'હાથ' મા ચોવીશગણા સમાય છે, તેથી ચોગણા એક 'ધનુષ્ય' મા સમાય છે, અને એથી વળી બેહજારગણા એક 'કોશ' મા સમાય છે

૭૯–૮૦ એક જબરી સંખ્યા બતાવવા માટે કર્તાએ નવ 'અંક' તથા 'શૂન્ય' માટે જૂદા જૂદા શબ્દો વાપરી ૭૯–૮૦ શ્લોકોની અજાયબીભરી રચના કરવામા બહુ ખુબી કરી છે ખ=૦ કારણ કે ખ (આકાશ) ખાલી શૂન્ય છે, अश्व અને वाजिन्=૭ કારણ કે (સૂર્યના) वाजि (અશ્વો) ૭ છે, रस (૭ હોવાથી) =૬, अक्षि (આંખ બે હોવાથી)=૨, आशा (દિશા) દશ હોવાથી=૧૦ अब्धि, वार्धि (સમુદ્ર)=૪ इन्द्रिय=૫, अंक=૯ કારણ કે એ નવ છે (એકથી તે નવ સુધી)

तथा निविडमाकण्ठ भ्रियते स यथा हि तत् ।
नाग्निर्दहति वालाग्रं सलिल च न कोथयेत् ॥ ८१ ॥

यथा च चक्रिसैन्येन तमाक्रम्य प्रसर्पता ।
न मनाक् क्रियते नीचैरेवं निविडतां गतात् ॥ ८२ ॥

समये समये तस्मात् वालखण्डे समुद्धृते ।
कालेन यावता पल्य स भवेन्निष्ठितोऽखिलः ॥ ८३ ॥

कालस्य तावत संज्ञा पल्योपममिति स्मृता ।
तत्राप्युद्धारमुख्यत्वादिदमुद्धारसंज्ञितम् ॥ ८४ ॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

इद वादरमुद्धारपल्योपममुदीरितम् ।
प्रमाणमस्य सख्याताः समया, कथिता जिनै, ॥ ८५ ॥

अस्मिन्निरूपे सूक्ष्म सुबोधमबुधैरपि ।
अतो निरूपित नान्यत्किञ्चिदस्य प्रयोजनम् ॥ ८६ ॥

एतेषामथ पल्याना दशभि कोटिकोटिभि ।
भवेद्वादरमुद्धारसंज्ञक सागरोपमम् ॥ ८७ ॥

'કોટાકોટી,' ઓગણીશહજાર નવસો ને સાઠ 'કોટી,' તથા સતાણુ લાખ ત્રેપન હજાર ને છસો છે આ સખ્યા આકડામા લખીએ તો તે આકડા નીચે મુજબ આવે—૩૩૦૭૬૨૧૦૪૨૪૬૫૨૫૪૨૧૯૯૬૦૯૭૫૩૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦ આ કુવાને ઠાઠાસુધી એવો તો દાબીને ભરવો કે જેથી અગ્નિ એમા રહેલા વાળને બાળી શકે નહિ તેમ પાણી કોહવરાવી શકે નહિ, તેમ વળી એના પર ચક્રવર્તીની આખી સેના ખુદતી–ક્ચરતી ચાલી જાય તોયે એ વાળ ઠાઠાથી લેશમાત્ર નીચે જાય નહિ આવી રીતે ભરેલા એ કુવામાથી પ્રત્યેક સમયે એક એક કેશાગ્ર કાઢતા જેટલે કાળે એ આખો કુવો ખાલી થાય એટલા કાળનુ નામ 'પલ્યોપમ' વળી આ કાળમા કેશ (કુવામાથી) બહાર કાઢવાના હોવાથી–કેશોનો ઉદ્ધાર કરવાનો હોવાથી, એને–એ કાળને 'ઉદ્ધારપલ્યોપમ' કહે છે એનુ પ્રમાણ 'સખ્યાત' સમયનુ છે આ બધી વાત 'બાદર' પલ્યોપમ સબધી કહી છે, 'સૂક્ષ્મ' સબધી નહિ 'બાદર' નુ નિરૂપણ પહેલુ એટલા માટે કર્યું છે કે એમ કર્યાથી વળતો 'સૂક્ષ્મ' નો બોધ ઓછી સમજણવાળાને પણ શીઘ્ર–સહેલાઇથી થાય ૭૧–૮૬

દશ કોટાકોટિ પલ્યોપમનુ એક 'સાગરોપમ' થાય છે એક બાદર ઉદ્ધારસાગરોપમ, તે જ પ્રમાણે, દશ કોટાકોટિ બાદર ઉદ્ધારપલ્યોપમનુ થાય ૮૭

આ સર્વ કહ્યુ તે 'બાદર' પલ્યોપમ–સાગરોપમ વિષે કહ્યુ

अथैकैकस्य पूर्वोक्तवालाग्रस्य मनीषया ।
असंख्येयानि खण्डानि कल्पनीयानि धीधनैः ॥ ८८ ॥
यत्सूक्ष्म पुद्गलद्रव्य छद्मस्थश्चक्षुपेक्षते ।
तदसंख्यांशमानानि तानि स्युर्द्रव्यमानत ॥ ८९ ॥
सूक्ष्मपनकजीवांगावगाढक्षेत्रतोऽधिके ।
असंख्येयगुणे क्षेत्रेऽवगाहन्त इमानि च ॥ ९० ॥
व्याचक्षतेऽथ वृद्धास्तु मानमेषां बहुश्रुता ।
पर्याप्तबादरक्षोणीकायिकांगेन सम्मितम् ॥ ९१ ॥
समानान्येव सर्वाणि तानि च स्यु· परस्परम् ।
अनन्तप्रादेशिकानि प्रत्येकमखिलान्यपि ॥ ९२ ॥
ततस्तैः पूर्यते प्राग्वत् पल्यः पूर्वोक्तमानकः ।
समये समये चैक खण्डमुद्ध्रियते ततः ॥ ९३ ॥
निःशेषं निष्ठिते चास्मिन् सूक्ष्ममुद्धारपल्यकम् ।
संख्येयवर्षकोटीभिर्मितमेतदुदाहृतम् ॥ ९४ ॥
सुसूक्ष्मोद्धारपल्यानां दशभि. कोटिकोटिभिः ।
सूक्ष्मं भवति चोद्धाराभिधान सागरोपमम् ॥ ९५ ॥

હવે 'સૂક્ષ્મ' સબધી —

પૂર્વે કહેલા એકેક રોમના, બુદ્ધિવાનોએ, બુદ્ધિપૂર્વક 'અસંખ્યાત' ખડ કલ્પવા આવો પ્રત્યેક રોમખડ, 'છદ્મસ્થ' માણસ નરી આખવડે જોઇ શકે એવા સુક્ષ્મપુદ્ગળદ્રવ્યના અસખ્યાતમા ભાગ જેવડો હોય છે, એઓ વળી સૂક્ષ્મનિગોદના જીવના શરીરથી વ્યાપ્ત એવા ક્ષેત્ર કરતા અસખ્યગણા અધિક ક્ષેત્રમા બરાબર સમાઇ રહે છે, બહુશ્રુતવૃદ્ધો એમનુ પ્રમાણ પર્યાપ્તબાદરપૃથ્વીકાયના અગ જેવડુ કહે છે, અને એમનામાના પ્રત્યેકના ઘણ઼ કરીને અનન્ત પ્રદેશો છે આ તરેહના જે રોમખડો કહ્યા—એ રોમખડો પૂર્વે કહેલા પ્રમાણવાળા કુવામા પૂર્વોક્તરીતે ભરવા પછી સમયે સમયે એમાથી એકેક બહાર કાઢવો જેટલા વખતમા કુવામાથી બધા બહાર નીકળી રહે (અને કુવો ખાલી થાય) તેટલા વખતને 'સૂક્ષ્મ' ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કહે છે એનુ માન સખ્યાત ક્રોડો વર્ષોનુ છે ૮૮–૯૪

દશ કોટાકોટિ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર 'પલ્યોપમો' નુ એક સૂક્ષ્મઉદ્ધાર 'સાગરોપમ' થાય છે ૯૫

आभ्यां सागरपल्याभ्यां मीयन्ते द्वीपसागरा. ।
अस्या. सार्द्धद्विसागर्या समयै प्रमिता हि ते ॥ ९६ ॥
यद्वैतासु पल्यकोटाकोटीपु पञ्चविशतौ ।
यावन्ति वालखण्डानि तावन्तो द्वीपसागरा. ॥ ९७ ॥
एकादिसप्तान्तदिनोद्गते केशाग्रराशिभि. ।
भृतादुक्तप्रकारेण पल्यात्पूर्वोक्तमानत. ॥ ९८ ॥
प्रतिवर्पशतं खण्डमेकमेक समुद्धरेत् ।
निशेप निष्ठिने चास्मिन्नद्धापल्य हि वादरम् ॥ ९९ ॥ युग्मम्॥
एतेपामथ पल्यानां दशभिः कोटिकोटिभि. ।
भवेद्बादरमद्धाख्य जिनोक्तं सागरोपमम् ॥ १०० ॥
पूर्वरीत्याथ वालाग्रैः खण्डीभूतैरसंख्यशः ।
पूर्णात्पल्यात्तथा खण्ड प्रतिवर्पशत हरेत् ॥ १०१ ॥
कालेन यावता पल्य स्यान्निर्लेपोऽखिलोऽपि स ।
तावान्कालो भवेत्सूक्ष्ममद्धापल्योपम किल ॥ १०२ ॥
एतेपामथ पल्याना दशभि कोटिकोटिभि ।
सूक्ष्ममद्धाभिध ज्ञानसागरा सागर जगुः ॥ १०३ ॥

આ સાગરોપમ અને પ-યોપમ બેઉ માન સર્વ દ્વીપો અને સર્વ સમુદ્રોના માન માટે છે કેમકે અઢી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમના જેટલા ‘ સમયો ’ છે તેટલી જ સખ્યા દ્વીપસમુદ્રોની છે, અથવા એમ પણ મ્હેવાય કે પચીશ કોટાકોટિ સૂક્ષ્મઉદ્ધાર ‘ પ-યો ’ મ જેટલા રોમખડો (સમય) છે તેટલી સખ્યા દ્વીપસમુદ્રોની છે ૯૬–૯૭

હવે, એકથી આરભી સાત દિવસોના ઉગેલા મસ્તકના કેશ પૂર્વોક્ત કુવામા પૂર્વોક્તરીતે ભરી, પછી તેમાથી દર સો વર્ષે એકેક કેશ બહાર કાઢતા જેટલો વખત લાગે તેટલા વખતને એક બાદર ‘ અદ્ધા પલ્યોપમ ’ કહે છે એવા દશ કોટાકોટિ બાદર અદ્ધા પલ્યોપમો નુ એક ‘બાદર અદ્ધા સાગરોપમ’ થાય, તેમજ પૂર્વે કહેલા કેશાગ્રોના અસખ્યાત ટુકડા કરી પૂર્વોક્ત પ્રકારે જ પૂર્વોક્તમાનવાળા પ ય એટલે કુવામા ભરી પછી એમાથી દર સો વર્ષે એકેક ટુકડો કાઢી કુવો ખાલી કરતા જે વખત લાગે તે ‘ સૂક્ષ્મ ’ અદ્ધા પ યોપમ કહેવાય અને એવા દશ કોટાકોટિ પલ્યોપમનુ એક ‘ સૂક્ષ્મ ’ અદ્ધા સાગરોપમ કહેવાય ૯૮–૧૦૩

सूक्ष्माद्धापल्यवार्द्धिभ्यामाभ्यां मीयन्त आर्हतैः ।
आयूंषि नारकादीनां कर्मकायस्थिती तथा ॥ १०४ ॥

एतेषामेव वार्द्धीनां दशभि. कोटिकोटिभि ।
उत्सर्पिणी भवेदेका तावत्येवावसर्पिणी ॥ १०५ ॥

एकादिसप्तान्तरूढकेशाग्रराशिभि. ।
भृतादुक्तप्रकारेण पल्यात्पूर्वोक्तमानतः ॥ १०६ ॥

तत्तद्वालाग्रसंस्पृष्टखप्रदेशापकर्षणे ।
समये समये तस्मिन् प्राप्ते निःशेषतां तथा ॥ १०७ ॥

कालचक्रैरसख्यातैर्मितं तत्क्षेत्रनामकम् ।
बादरं जायते पल्योपममेवं जिनैर्मतम् ॥१०८॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

कोटाकोटयो दशैषां च बादरं क्षेत्रसागरम् ।
सुबोधतायै सूक्ष्मस्य कृतमेतन्निरूपणम् ॥ १०९ ॥

छिन्नैरसंख्यशः प्राग्वत् केशाग्रैः पल्यतो भृतात् ।
समये समये चैकः खप्रदेशोऽपकृष्यते ॥ ११० ॥

જેનો નારકી આદિના આયુષ્યો તથા કર્મોની સ્થિતિ તથા પૃથ્વી આદિ જીવોની કાય સ્થિતિ વગેરે (જીવનકાળ) આ ' સૂક્ષ્મ અદ્ધા ' પલ્યોપમ અને સાગરોપમ વડે માપે છે ૧૦૪

એવા દશકોટાકોટિ સાગરોપમોના કાળને એક ' ઉત્સર્પિણી '–એવુ નામ આપેલુ છે એક ' અવસર્પિણી ' પણ એવડી જ છે ૧૦૫

આમ પલ્યોપમ અને સાગરોપમના ત્રણ પ્રકારમાથી ' ઉદ્ધાર ' અને ' અદ્ધા ' વિષે સમજુતિ આપી હવે ત્રીજા પ્રકાર ' ક્ષેત્ર ' વિષે કહે છે—

મસ્તકપર ઉગેલા એકથી સાત દિવસના વાળ પૂર્વોકત માનવાળા કુવામા પૂર્વોકત રીતે જ ભરી પછી એમને સ્પર્શીને રહેલા આકાશ પ્રદેશોનુ સમયે સમયે આકર્ષણ કરવુ એમ કરતા કુવો ખાલી થતા જે અસખ્યાત કાળચક્રો વીતે છે તેને જિનપ્રભુએ બાદર ક્ષેત્ર પલ્યોપમ કહ્યુ છે એવા ' દશ કોટાકોટિ ' પલ્યોપમ થાય ત્યારે એક બાદર ક્ષેત્ર સાગરોપમ થાય છે વળી પૂર્વની રીતે જ અસખ્યાત ટુકડા કરેલા કેશાગ્રો એવાજ કુવામા ભરી પછી એ કેશાગ્રોને

एवं केशांशसस्पृष्टासस्पृष्टाभ्रांशकर्षणात् ।
तस्मिन्नि:शेषिते सूक्ष्म क्षेत्रपल्योपम भवेत् ॥ १११ ॥

नन्वेव निचिते पल्ये वालाग्रैः सम्भवन्ति किम् ।
नभ प्रदेशा अस्पृष्टास्तदुद्धारो यदीरित ॥ ११२ ॥

उच्यते सम्भवत्येवास्पृष्टास्ते सूक्ष्मभावत ।
नभोंऽशकानां वालाग्रखण्डौघात्ताद्दशादपि ॥ ११३ ॥

यथा कूष्माण्डभरिते मातुलिगानि मञ्चके ।
मान्ति तैश्च भृते धात्रीफलानि बदराण्यपि ॥ ११४ ॥

तत्रापि मान्ति चणकादय सूक्ष्मा यथाक्रमम् ।
एवं वालाग्रपूर्णेऽपि तत्रास्पृष्टा नभोंऽशका ॥ ११५ ॥

यद्वा—यतो घनेऽपि स्तम्भादौ शतशो मान्ति कीलका ।
ज्ञायन्तेऽस्पृष्टखांशानां ततस्तत्रापि सम्भवः ॥ ११६ ॥

एव वालाग्रखण्डौघैरत्यन्त निचितेऽपि हि ।
युक्तैव पल्ये खांशानामस्पृष्टानां निरूपणा ॥ ११७ ॥

સ્પર્શેલા અને નહિ સ્પર્શેલા એમ બેઉ જાતના આકાશપ્રદેશોને આકર્ષતા કુવો ખાલી થતા જેટલો વખત લાગે એટલા વખતને એક ' સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ ' કહ્યુ છે[1] ૧૦૯–૧૧૧

(એવા દશકોટાકોટિ પલ્યોપમોનુ એક સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર સાગરોપમ થાય)

અહિં કોઈ એવી શકા ઉઠાવે કે એવી રીતે ' દાબીને ' કેશાગ્રો ભર્યા હોય એવા કુવામા એ કેશાગ્રોને નહિ સ્પર્શેલા આકાશ પ્રદેશોનો ' સભવ ' જ ક્યાથી ? પછી ઉદ્ધાર કોનો ? આવી જાતની શકાનુ સમાધાન એ કે–કેશાગ્રોના ખડોના સમૂહ કરતા પણ આકાશપ્રદેશો સૂક્ષ્મ છે, એટલે નહિ સ્પર્શેલા આકાશપ્રદેશોનો એમા સભવ છે જ દૃષ્ટાત તરીકે બીજોરાથી ભરેલા પટારામા (વચ્ચે વચ્ચે ખાલી જગ્યા રહે એમા, એના કરતા કદમા નહાના હોઇને) આમળા કે બોર સમાઈ શકે છે, અને એવી જ રીતે આમળા કે બોરથી ભરેલા વાસણમા ચણા સમાઇ શકે છે વળી બીજુ દૃષ્ટાન્ત કઠણમા કઠણ નકર કાષ્ટસ્તભમા ને કડો ખીલાઓ સમાઇ જાય છે જ તો તે જ પ્રમાણે એવા કુવામા અણુસ્પર્શેલા આકાશપ્રદેશો શા માટે ન સમાય ? માટે જે નિરૂપણ કર્યું છે તે યુક્તજ છે ૧૧૨–૧૧૭

---

૧ અહિં કેશાગ્રના ખડને સ્પર્શેલા અને અણુસ્પર્શેલા એમ બેઉ પ્રકારના આકાશપ્રદેશોના આકર્ષણની વાત કહી ત્યારે પછી એકેક કેશાગ્રના અસખ્ય ભાગો કરવાની કરી જરૂર નહોતી કેમકે એ બેઉ સમાન છે પણ ' પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ ' આદિ પૂર્વગ્રથોમા એવો ઉલ્લેખ છે, તેથી અહિં અમે પણ એમ કહ્યુ છે

एतेषामथ पल्यानां दशभिः कोटिकोटिभिः ।
सूक्ष्मं सूक्ष्मेक्षिभि क्षेत्रं सागरोपममीक्षितम् ॥ ११८ ॥
बादरक्षेत्रपल्याम्भोनिधिभ्यां सूक्ष्मके इमे ।
असंख्यगुणमाने स्तः कालतः पल्यसागरे ॥ ११९ ॥
क्षेत्रसागरपल्याभ्यामाभ्यां प्रायः प्रयोजनम् ।
द्रव्यप्रमाणचिन्तायां दृष्टिवादे क्वचिद् भवेत् ॥ १२० ॥
पल्यं पल्योपमं चापि ऋषिभिः परिभाषितम् ।
सारं वारिधिपर्याय सागरं सागरोपमम् ॥ १२१ ॥
अथ संख्यातादिकानां स्वरूप किञ्चिदुच्यते ।
श्रोतव्यं तत्सावधानैर्जनैस्तत्त्वबुभुत्सुभि ॥ १२२ ॥
त्रिधा संख्यात जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदतः ।
असंख्यातानन्तयोस्तु भेदा नवनवोदिताः ॥ १२३ ॥
परित्तासंख्यातमाद्यं युक्तासंख्यातकं परम् ।
तार्तीयिकमसख्यातासख्यातं परिकीर्तितम् ॥ १२४ ॥

એકસો અગ્યારમા શ્લોકમા જે ‘ સૂક્ષ્મક્ષેત્રપલ્યોપમ ’ ની વાત કહી એવા દશકોટાકોટિ હોય ત્યારે એક ‘ સૂક્ષ્મક્ષેત્રસાગરોપમ ’ થાય ૧૧૮

‘ સૂક્ષ્મ’ક્ષેત્રપલ્યોપમ અને ‘ સૂક્ષ્મ ’ ક્ષેત્રસાગરોપમનો કાળ ‘ બાદર ’ ક્ષેત્રપલ્યોપમ અને ‘ બાદર ’ ક્ષેત્રસાગરોપમના કાળ કરતા અસખ્યગણો છે ૧૧૯

આ ‘ક્ષેત્ર’ પલ્યોપમ–સાગરોપમનુ દ્રવ્યપ્રમાણુ સબધી વિચારણાને પ્રસગે દૃષ્ટિવાદમા ક્યાઇ ક્યાઇ કામ પડે છે ૧૨૦

પૂર્વાચાર્યોએ ‘ પલ્ય ’ અને ‘ પલ્યોપમ ’ બેઉને પર્યાય એટલે સમાનાર્થવાચક કહ્યો છે તેમ ‘ સાગરોપમ ’ ને સ્થાને ‘ સાર ’, ‘ વારિધિ ’ અને ‘ સાગર ’ શબ્દો વાપરી એ ચારેને પર્યાય ગણ્યા છે ૧૨૧

હવે ‘ સખ્યાત ’, ‘ અસખ્યાત ’ અને ‘ અનન્ત ’ નુ કઇક સ્વરૂપ કહીએ છીએ તે તત્વજિજ્ઞાસુ જનો એક ચિત્તે સાભળો— ૧૨૨

‘ સખ્યાત ’ ના ‘ જઘન્ય ’, ‘ મધ્યમ ’ અને ‘ ઉત્કૃષ્ટ ’ એમ ત્રણ ભેદ છે ૧૨૩

‘ અસખ્યાત ’ ના પણ ત્રણ ભેદ છે ‘ પરીત્ત ’, ‘ યુક્ત ’ અને ‘ અસખ્યાત ’ પરન્તુ આ ત્રણયે પાછા જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારે છે એ ગણત્રીએ આ ‘ અસખ્યાત ’ ના ૩×૩=૯ નવ ભેદ થયા ૧૨૩–૧૨૪

परित्तानन्तमाद्य स्याद्युक्तानन्तं द्वितीयकम् ।
अनन्तानन्तक तार्तीयीक च गदित जिनैः ॥ १२५ ॥
षडप्येते स्युर्जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदतः ।
अष्टादशाथ सख्यातैस्त्रिभि सहैकविंशतिः ॥ १२६ ॥
द्वावेव लघुसख्यात त्र्यादिकं मध्यमं तत ।
अर्वागुत्कृष्टसंख्यातात् नैकस्तु गणनां भजेत् ॥ १२७ ॥
यत्तु सख्यातमुत्कृष्ट तत्तु ज्ञेय विवेकिभि ।
चतुष्पल्याद्युपायेन सर्षपोत्करमानतः ॥ १२८ ॥
तच्चैवम्—जम्बूद्वीपसमायामविष्कम्भपरिवेषका ।
सहस्रयोजनोद्वेधाः पल्याश्चत्वार ईरिताः ॥ १२९ ॥

'અનન્ત' ના, 'પરીત્ત', 'યુક્ત' અને 'અનન્ત' એમ ત્રણ ભેદ છે એ ત્રણ્યે વળી જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ–એમ ત્રણ પ્રકારે છે એટલે આ 'અનન્ત' ના પણ 'અસખ્યાત' ની પેઠે નવ ભેદ થયા ૧૨૪–૧૨૫

એ રીતે ૩+૯+૯=૨૧ એકવીશ ભેદ થયા ૧૨૬

આમ 'બે'–એજ સખ્યા 'જઘન્ય' સખ્યાત છે, ઉત્કૃષ્ટ સખ્યાતની પહેલાનુ 'ત્રણ' આદિ સખ્યાવાળુ–એ 'મધ્યમ સખ્યાત' છે, 'એક' ની સખ્યાની ગણુના જ નથી ૧૨૭

'સખ્યાત' નો ત્રીજો પ્રકાર જે 'ઉત્કૃષ્ટ સખ્યાત' છે તે સમજવા માટે 'ચાર પાલા અને સરસવ' ની રહસ્યપૂર્ણ હકીકત નીચે મુજબ આપીએ છીએ —

જબુદ્રીપ જેવડા (લાખ યોજન) લાબા પહોળા અને ઘેરાવાવાળા તથા એક હજાર

૧ સખ્યાત ૩	અસખ્યાત ૯	અનન્ત ૯
૧ જઘન્ય સખ્યાત	૧ જઘન્ય પરીત્ત અસખ્યાત	૧ જઘન્ય પરીત્ત અનન્ત
૨ મધ્યમ ,,	૨ મધ્યમ પરીત્ત ,	૨ મધ્યમ પરીત્ત ,,
૩ ઉત્કૃષ્ટ ,	૩ ઉત્કૃષ્ટ પરીત્ત	૩ ઉત્કૃષ્ટ પરીત્ત ,
	૪ જઘન્ય યુક્ત ,	૪ જઘન્ય યુક્ત ,
	૫ મધ્યમ યુક્ત ,	૫ મધ્યમ યુક્ત ,
	૬ ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત ,	૬ ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત ,
	૭ જઘન્ય અસખ્ય ,,	૭ જઘન્ય અનન્ત ,
	૮ મધ્યમ અસખ્ય ,	૮ મધ્યમ અનન્ત ,
	૯ ઉત્કૃષ્ટ અસખ્ય ,	૯ ઉત્કૃષ્ટ અનન્ત ,

उच्चया योजनान्यष्टौ जगत्या ते विराजिताः ।
जगत्युपरि च क्रोशद्वयोच्चवेदिकाञ्चिताः ॥ १३० ॥

दिदृक्षवो द्वीपवार्धीन् स्वीकृतोद्ग्रीविका इव ।
ध्यायन्तो ज्येष्टसंख्यात योगपट्टभृतोऽथवा ॥१३१॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

आद्योऽनवस्थिताख्यः स्याच्छलाकाख्यो द्वितीयकः ।
तृतीयः प्रतिशलाकस्तुर्यो महाशलाकक ॥ १३२ ॥

आवेदिकान्त सशिखस्तत्र पल्योऽनवस्थितः ।
मायाद्येकोऽपि न यथा सर्षपैर्भ्रियते तथा ॥ १३३ ॥

असत्कल्पनया कश्चिद्देवस्तमनवस्थितम् ।
कृत्वा वामकरे तस्मात्सर्षप परपाणिना ॥ १३४ ॥

जम्बूद्वीपे क्षिपेदेकं द्वितीय लवणोदधौ ।
तृतीयं धातकीखण्डे तुर्यं कालोदवारिधौ ॥ १३५ ॥

एव द्वीपे समुद्रे वा स पल्यो यत्र निष्ठितः ।
तत्समायामविष्कम्भपरिधिः कल्प्यते पुन. ॥ १३६ ॥

उद्वेधतोत्सेधत प्राग्वद् भ्रियते सर्षपैश्च सः ।
क्रमाद्द्वीपे समुद्रे च पूर्ववन्न्यस्यते कणः ॥ १३७ ॥

યોજન ઉંડા ચાર પાલા કહ્યા છે એ પ્રત્યેકને આઠ યોજન ઉંચી શોભાયમાન 'જગતી'[1] છે, અને એ જગતી ઉપર બે કોશ ઉંચી સુંદર વેદિકાઓ છે એને લીધે એ (પાલા) જાણે દ્વીપો અને સમુદ્રોને, ઉંચી ડોક કરીને, જોઈ રહ્યા હોયની ! અથવા 'ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત' ની વિચારણા કરતા 'યોગપટ્ટધારી'[2] હોયની એવા વિરાજી રહ્યા છે આ ચાર પાલાઓના અનુક્રમે 'અનવસ્થિત', 'શલાક', 'પ્રતિશલાક' અને 'મહાશલાક'–એવા નામ છે એમાના પહેલા 'અનવસ્થિત' નામના પાલામા છેક વેદિકાસુધી, ઉપર શગ પણ ચઢાવીને, એવી રીતે સરસવ ભરવા કે પછી એમા એક પણ વધારે દાણો સમાય નહિ હવે એવી કઈ કલ્પના કરો કે કોઈ દેવ એ પાલાને ડાબા હાથમા ઉપાડી તેમાનો એક કણ

---

૧ દિવાલ ૨ યોગપટ્ટ–એકાગ્ર ધ્યાનમા હોય ત્યારે પૃષ્ઠ ભાગથી ઘુટણ પર્યન્ત યોગીજને પહેરેનુ વસ્ત્ર યોગપટ્ટ ધારી–ધ્યાનસ્થ યોગી

एव द्वितीयवारं च रिक्तीभूतेऽनवस्थिते ।
मुच्यते सर्षपः साक्षी शलाकाभिधपल्यके ॥ १३८ ॥

पूर्यमाणो रिच्यमानैरेवं भूयोऽनवस्थितैः ।
शलाकाख्योऽपि सशिखं पूर्यते साक्षिसर्षपैः ॥ १३९ ॥

अत्रेद ज्ञेयम्–आद्येऽनवस्थिते रिक्तीभूते साक्षी न मुच्यते ।
सर्वै॰ पल्यैः समानत्वान्नानवस्थितताऽस्य तत् ॥ १४० ॥

यास्याऽनवस्थितेत्याह्वा ज्ञेया योग्यतया तु सा ।
घृतयोग्यो घटो यद्वद् घृतकुम्भोऽभिधीयते ॥ १४१ ॥

साक्षी च सर्षपकणो मुच्यते य॰ शलाकके ।
अनवस्थितसत्क त जगुरेके परे परम् ॥ १४२ ॥

पूर्णीभूते शलाकेऽथ स्थाप्यस्तत्राऽनवस्थित ।
क्रमागतद्वीपवार्धिसमान सर्षपैर्भृत ॥ १४३ ॥

अथोत्पाट्य शलाकाख्य प्राग्वत्तस्य कणान् क्षिपेत् ।
अनवस्थान्तिमकणाक्रान्तद्वीपाम्बुधे पुर ॥ १४४ ॥

જમણા હાથે જબૂદ્રીપમા ફેકે છે, બીજો એક કણ લવણ સમુદ્રમા ત્રીજો એક કણ ધાતકીખડમા અને ચોથો એક 'કાલોદધિ' સમુદ્રમા ફેકે છે–એવી રીતે ફેકતા ફેકતા જે દ્રીપ કે સમુદ્રમા એ પાલો ખાલી થાય એ દ્રીપ કે સમુદ્ર જેવડો ફરીને પાલો કલ્પો જેની ઉંડાઇ અને ઉંચાઇ પૂર્વે કહી છે–એવા એ પાલામા પૂર્વની પેઠે ફરી સરસવ ભરવા અને પુન એમાનો એકેક કણ ઉપર કહેલા દ્રીપસમુદ્રોમા ફેકવો આમ કરતા બીજી વખત પણ જ્યારે એ પાલો ખાલી થાય ત્યારે બીજા 'શલાકા' નામના પાલામા સરસવનો એક દાણો એ ધાણ્ય કે સાક્ષી તરીકે નાખવો એવી રીતે એ 'અનવસ્થિત' પાલો વારવાર ભરાતા અને ખાલી થતા, 'શલાકા' પાલો પણ શાક્ષીરૂપ કણોવડે શગ ચડે એટલો ભરાઈ જાય ત્યારે ત્યા પુન અનુક્રમે (ક્રમવાર) દ્રીપ અથવા સમુદ્ર જેવડો અને સરસવ ભરેલો 'અનવસ્થિત' પાલો સ્થાપવો પછી 'શલાક' પાલાને ઉપાડીને એના કણોને 'અનવસ્થિત' પાલાના છેલ્લા કણવાળા દ્રીપ અથવા સમુદ્રની આગળ આગળ ફેકવા એમ કરતા એ 'શલાક' પાલો પણ ખાલી થાય ત્યારે સાક્ષી માટે સરસવનો એક કણ ત્રીજા 'પ્રતિશલાક' પાલામા 'નાખવો પછી વળી એ પૂર્ણ ભરેલા 'અનવસ્થિત' પાલાને ઉપાડીને 'શલાક' ના છેલ્લા કણવાળા દ્રીપસમુદ્રથી આગળના દ્રીપ સમુદ્રોમા પૂર્વની રીતિએ સરસવના કણ ફેકવા એવી રીતે વારવાર 'અનવસ્થિત' પાલા

रिक्तीभूते शलाकेऽथ पल्ये प्रतिशलाकके ।
क्षिप्यते सर्षपस्तस्य साक्षीभूतस्तृतीयके ॥ १४५ ॥
अथ तत्र स्थितं पूर्णं तं गृहीत्वाऽनवस्थितम् ।
शलाकान्त्यकणाक्रान्तादग्रे प्राग्वत् कणान् क्षिपेत् ॥ १४६ ॥
पूर्यमाणे रिच्यमाने भूयोभूयोऽनवस्थिते ।
पुनः शलाको भ्रियते प्राग्वत्तथानवस्थित ॥ १४७ ॥
प्राग्वत् शलाकमुत्पाट्य परतो द्वीपवार्धिषु ।
रिक्तीकृत्य च तत्साक्षी स्थाप्य प्रतिशलाकके ॥ १४८ ॥
एवं प्रतिशलाकेऽपि सशिखं सम्भृते सति ।
अनवस्थशलाकाख्यौ स्वयमेव भृतौ स्थितौ ॥ १४९ ॥
शलाकसाक्षिणः स्थानाभावात्स रिच्यते कथम् ।
आद्यस्यापि तदभावात् कथं सोऽपि हि रिच्यते ॥ १५० ॥
ततः प्रतिशलाकाख्यमुत्पाट्य तस्य सर्षपान् ।
क्षिपेत् पूर्वोक्तया रीत्या परतो द्वीपवार्धिषु ॥ १५१ ॥
एवं प्रतिशलाकेऽपि निखिलं निष्ठिते सति ।
साक्षीभूतं कणमेकं क्षिपेन्महाशलाकके ॥ १५२ ॥

ભરાતા અને ખાલી થતા પૂર્વની પેઠે ' શલાક ' પાલો ભરાય છે વળી પૂર્વની પેઠે ' શલાકા ' પાલાને ઉપાડીને તથા એની આગળ આગળના દ્વીપસમુદ્રોમા ખાલી કરીને, એના સાક્ષીરૂપી કણો ત્રીજા ' પ્રતિશલાક ' પાલામા નાખવા આ ' પ્રતિશલાક ' પવાલુ પણ જ્યારે શિખા એટલે શગ સુધી ભરાઇ જાય ત્યારે 'અનવસ્થિત' અને ' શલાક ' બેઉ પોતાની મેળેજ ભરેલા રાખી મૂકવા કેમકે એના સાક્ષીરૂપ કણ શામા નાખવા ? ' શલાક ' મા સાક્ષીરૂપ નાખેલા સરસવો ભરેલા છે એ નાખવાનું અન્ય સ્થાન નથી તેમ પહેલા ' અનવસ્થિત ' ના સાક્ષીરૂપ કણને નાખવાનુ પણ સ્થાન નથી પછી ' પ્રતિશલાક ' પાલાને ઉપાડીને, પૂર્વપ્રમાણે, એમાથી સરસવના કણોને, આગળઆગળના દ્વીપસમુદ્રોમા ફેકવા એમ કરતા કરતા જ્યારે એ આખો ખાલી થાય ત્યારે એના સાક્ષીભૂત પ્રત્યેક કણને ચોથા ' મહાશલાક ' પાલામા નાખવો પછી ' શલાક ' પાલાને ઉપાડીને એના સરસવોને એની આગળના દ્વીપસમુદ્રોમા નાખીને, એના સાક્ષીકણોને ' પ્રતિશલાક ' પાલામા નાખવા પછી અનુક્રમે વૃદ્ધિપામતા વિસ્તારવાળા ' અનવસ્થિત ' પાલાને ઉપાડીને એના કણોને આગળઆગળના દ્વીપસમુદ્રોમા

ततः शलाकमुत्पाट्य द्वीपाब्धिषु तदग्रत ।
सर्षपान्न्यस्य तत्साक्षी स्थाप्य प्रतिशलाकके ॥ १५३ ॥
ततः क्रमाद्वर्द्धमानविस्तारमनवस्थितम् ।
उत्पाटय परतो द्वीपपाथोधिषु कणान् चिपेत् ॥ १५४ ॥
प्राग्वदेतत्साक्षिकणे. शलाकास्य. प्रपूर्यते ।
तमप्यनेकश प्राग्वत् सरिच्चैतस्य साक्षिभि ॥ १५५ ॥
तृतीय परिपूर्येतासकृदेतस्य साक्षिभि ।
पल्यो महाशलाकोऽपि सशिख पूर्यते तत. ॥ १५६ ॥ युग्मम् ॥
यथोत्तरमथो साक्षिस्थानाऽभावादिमे समे ।
भृता स्थिता दिक्कनीनां क्रीडासमुद्गका इव ॥ १५७ ॥
यत्रान्तिमाया वेलायां रिक्तीभूतोऽनवस्थित' ।
तावन्मानस्तदास्त्येष त्रयस्त्वन्ये यथोदिता ॥ १५८ ॥
अथैतांश्चतुर. पल्यान् सावकाशे स्थले क्वचित् ।
उद्वम्य तत्सर्षपाणां निचय रचयेद्धिया ॥ १५९ ॥
ततश्च जम्बूद्वीपादिद्वीपवार्धिषु सर्षपान् ।
उच्चित्य पूर्वनिक्षिप्तास्तत्रैव निचये क्षिपेत् ॥ १६० ॥
एकसर्षपरूपेण न्यूनोऽय निचयोऽखिल ।
भवेदुत्कृष्टसंख्यातमानमित्युदित्त जिनै ॥ १६१ ॥

रेडवा पूर्वनीपेठे એના સાક્ષીરૂપ કણોથી ' શલાક ' પાલો ભરાઈ જશે એને પણ અગાઊની જેમ વારવાર ખાલી કરીને એના સાક્ષીકણોવડે ત્રીજો પાલો ભરવો એને પૂર્વોક્ત રીતિએ ખાલી કરતા એના સાક્ષીકણોથી ' મહાશલાક ' પાલો પણ શગ સુધી ભરાઇ જાય છે આમ ઉત્તરોત્તર સાક્ષીકણોને નાખવાનુ સ્થાન નહિં રહેવાથી ચારે પાલા ભરેલા રહ્યા એઓ સર્વ જાણે દિક્કન્યાઓના રમવાના ડાબલા હોયની એવા સુદર શોભી રહે છે આ વખતે અનવસ્થિત પાલાનુ માન, એ છેલ્લી વખતે ખાલી થયો ત્યારે જેટલુ હતુ તેટલુ રહે છે બીજા ત્રણ્યેના માન પૂર્વવત્ હોય છે હવે એ ચારે પાલાને કોઈ અવકાશવાળે સ્થળે ખાલી કરવા-એમાના સરસવોનો એક ઢગલો કરવો વળી પછી જબૂદ્વીપ આદિમા પૂર્વે ફેંકેલા કણોને એકઠા કરીને એ પણ એ ઢગલામા નાખવા પછી આ સમસ્ત ઢગલામાથી એક કણ ઓછો કરવો એ એકકણન્યૂન ઢગલાનુ માન 'ઉત્કૃષ્ટસખ્યાત' થાય-એમ શ્રી જિનપ્રભુનુ કહેવુ છે ૧૨૮-૧૬૧

एतदुत्कृष्टसख्यातमेकरूपेण सयुतम् ।
भवेत्परीत्तासंख्यातं जघन्यमिति तद्विदः ॥ १६२ ॥
ज्येष्ठात्परीत्तासंख्यातादर्वाग् जघन्यतः परम् ।
मध्यं परीत्तासख्यात भवेदिति जिनै स्मृतम् ॥ १६३ ॥
जघन्ययुक्तासंख्यातमेकरूपविवर्जितम् ।
भवेत्परीत्तासंख्यातमुत्कृष्टमिति तद्विदः ॥ १६४ ॥

जघन्ययुक्तासंख्यप्रकारश्चायम्—

यावत्प्रमाणो यो राशिर्भवेत्स्वरूपसख्यया ।
स न्यस्य तावतो वारान् गुणितोऽभ्यास उच्यते ॥ १६५ ॥
यथा पञ्चात्मको राशि पञ्चवारान् प्रतिष्ठितः ।
मिथ· संगुणितो जातः प्रथमं पञ्चविंशति· ॥ १६६ ॥
शतं सपादं सञ्जातो गुणितः सोऽपि पञ्चभि ।
पुनः संगुणितः पञ्चविंशानि स्युः शतानि षट् ॥ १६७ ॥
जातश्चतुर्थवेलायामेकत्रिंशच्छतानि सः ।
पञ्चविंशत्युपचितान्यभ्यासगुणित ह्यदः ॥ १६८ ॥

'ઉત્કૃષ્ટ સખ્યાત' મા એક સરસવ ભેળવવાથી 'જઘન્યપરીત્તઅસખ્યાત' થાય 'ઉત્કૃષ્ટપરીત્તઅસખ્યાત' ની પહેલાનુ અને 'જઘન્યપરીત્તઅસખ્યાત' થી આગળનુ 'મધ્યમપરીત્તઅસખ્યાત' કહેવાય છે વળી એકરૂપહીન 'જઘન્ય યુક્ત અસખ્યાત' 'ઉત્કૃષ્ટ પરીત્તઅસખ્યાત' કહેવાય છે ૧૬૨–૧૬૪

'જઘન્યયુક્તઅસખ્યાત' નો પ્રકાર આ પ્રમાણે —

સ્વરૂપની સખ્યાએ જે રાશિ જેટલા પ્રમાણુનો હોય તેટલો સ્થાપીને, એને એટલી વાર એટલાગણો કરવાથી જે રાશિ આવે એ રાશિ 'અભ્યાસ' કહેવાય દૃષ્ટાન્ત તરિકે ૫ (પાચ) નો રાશિ એટલે આકડો લ્યો એ પાચને પાચે ગુણો એટલે પચીશ થાય એ પચીશને વળી પાચે ગુણો એટલે એકસોપચીશ થાય એ એકસોપચીશને પાછા પાચે ગુણો એટલે છસો પચીશ થાય. આ છસો પચીશની રકમને (છેલ્લે) પાચે ગુણવાથી ત્રણહજાર એકસોને પચીશ થાય એનુ નામ 'અભ્યાસગુણિત' હવે પૂર્વે કહેલા સરસવના ઢગલામા જેટલા સરસવા

ततश्च—प्रागुक्ते सार्षपे पुञ्जे यावन्तः किल सर्षपाः ।
तत्संख्यान् मुख्यनिचयतुल्यान् राशीन् पृथक्पृथक् ॥ १६९ ॥
कृत्वा मिथस्तद्गुणने यो राशिर्जायतेऽन्तिम ।
जघन्ययुक्तासंख्य तदावलीसमयैः समम् ॥ १७० ॥ युग्मम् ॥

इयमत्र भावना—स सर्षपाणां निकर कल्प्यते चेद्दशात्मक ।
प्राग्वदभ्यासगुणित सहस्रकोटिको भवेत् ॥ १७१ ॥
गरिष्टयुक्तासंख्यातादर्वाग् जघन्यत परम् ।
मध्यम जायते युक्तासंख्यातमिति तद्विदः ॥ १७२ ॥
जघन्ययुक्तासंख्यात प्राग्वदभ्यासताडितम् ।
हीनमेकेन रूपेण युक्तासंख्यातक गुरु ॥ १७३ ॥
एतदेव रूपयुक्तमसंख्यासंख्यकं लघु ।
मध्यासंख्यातासंख्यातमस्मादुत्कृष्टतावधि ॥ १७४ ॥
जघन्यासंख्यासंख्यात भवेदभ्यासताडितम् ।
एकरूपोनितं ज्येष्टासंख्यासंख्यातकं स्फुटम् ॥ १७५ ॥
अत्रैकरूपक्षेपे च परीत्तानन्तकं लघु ।
मध्य चास्मात्समुत्कृष्टपरीत्तानन्तकावधि ॥ १७६ ॥

હોય, તેટલા, મુખ્યઢગલાજેવડા–જૂદા જૂદા ઢગલા કરીને એઓને પરસ્પર ગુણવાથી જે છેલ્લો રાશિ આવે તે ‘ જઘન્યયુક્તઅસ ખ્યાત ’ કહેવાય (અને તે એક ‘ આવળિ ’ ના સમયો જેટલો છે) ૧૬૫–૧૭૦

અહિં ભાવાર્થ એવો છે કે–ધારો કે એ ઢગલામા દશ કણ છે, તો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ‘ અભ્યાસ ગુણાકાર ’ કરવાથી, એ ઢગલો એકહજારક્રોડનો થાય) ૧૭૧

હવે ‘ ઉત્કૃષ્ટ અસ ખ્યાત ’થી પહેલાનુ, અને ‘ જઘન્ય અસ ખ્યાત ’થી આગળનુ–તે ‘મધ્યમ યુક્ત અસ ખ્યાત’ થાય. વળી અભ્યાસગુણિત અને એકરૂપહીન એવુ ‘જઘન્ય યુક્ત અસ ખ્યાત ’ ‘ ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસ ખ્યાત ’ કહેવાય છે વળી તે એકરૂપયુક્ત હોય તો તે ‘જઘન્ય અસ ખ્ય અસ ખ્યાત’ કહેવાય. અને એથી તે છેક ઉત્કૃષ્ટ સુધીનુ ‘ મધ્યમ અસ ખ્યાત અસ ખ્યાત ’ કહેવાય વળી ‘ જઘન્ય અસ ખ્યાત અસ ખ્યાત ’ ને અભ્યાસગુણિત કરતા ‘ ઉત્કૃષ્ટ અસ ખ્યાત અસ ખ્યાત ’ થાય, જો તે એક રૂપહીન હોય તો વળી (એકરૂપહીનને

ह्रस्वं परीत्तानन्तं च प्राग्वदभ्याससंगुणम् ।
परीत्तानन्तकं ज्येष्ठमेकरूपोनितं भवेत् ॥ १७७ ॥
सैकरूपं तज्जघन्ययुक्तानन्तकमीरितम् ।
परमस्मात्पराच्चार्वाग् युक्तानन्तं हि मध्यमम् ॥ १७८ ॥
युक्तानन्तं तज्जघन्यमभ्यासपरिताडितम् ।
निरेकरूपमुत्कृष्टयुक्तानन्तकमाहितम् ॥ १७९ ॥
अत्रैकरूपक्षेपे स्यादनन्तानन्तकं लघु ।
अस्माद्यदधिकं मध्यानन्तानन्तं च तत्समम् ॥ १८० ॥
उत्कृष्टानन्तानन्तं तु नास्ति सिद्धान्तिनां मते ।
अनुयोगद्वारसूत्रे यदुक्तं गणधारिभि ॥ १८१ ॥
अभिप्राय समग्रोऽयं प्रोक्तः सूत्रानुसारत, ।
अथ कार्मग्रन्थिकानां मतमत्र प्रपंच्यते ॥ १८२ ॥
समद्विघातो वर्ग, स्यात् इति वर्गस्य लक्षणम् ।
पञ्चानां वर्गकरणे यथा स्युः पंञ्चविंशतिः ॥ १८३ ॥

અટલે) એકરૂપયુક્ત હોય તો તે ' જઘન્ય પરીત્ત અનત ' થાય અને ત્યાથી તે છેક ' ઉત્કૃષ્ટ પરીત્તાનત ' સુધીનું ' મધ્યમ પરીત્ત અનત ' થાય હવે એકરૂપહીન ' જઘન્યપરીત્તઅનત ' ને પૂર્વની જેમ અભ્યાસગુણિત કરના 'ઉત્કૃષ્ટ પરીત્ત અનત' થાય છે અને એમા જ્યારે એકરૂપ ઉમેરવામા આવે છે ત્યારે જઘન્યયુકતઅનત થાય તેના પછીનુ અને 'ઉત્કૃષ્ટયુકતઅનન્ત'ની પહેલાનુ–તે 'મધ્યમયુકતઅનન્ત' થાય. એકરૂપરહિત 'જઘન્યયુકતઅનત' ને અભ્યાસગુણિત કરવાથી ઉત્કૃષ્ટયુક્તઅનત થાય છે અને એમા જો એકરૂપ ભેળવીએ તો ' જઘન્યઅનતાનત ' થાય છે એનાથી અધિક હોય એ સઘળુ ' મધ્યમઅનન્તાનન્ત ' છે અને ' ઉત્કૃષ્ટ અનન્ત અનન્ત ' તો સિદ્ધાન્તીઓને મત છે જ નહિ ગણધરોએ પણ અનુયોગદ્વારસૂત્રમા એમ જ કહ્યુ છે ૧૭૭–૧૮૧

ઉપરનો સર્વ અભિપ્રાય સૂત્રોને અનુસારે કહ્યો છે હવે કર્મગ્રથવાળાઓ શુ કહે છે તે જુઓ કોઇ પણ સખ્યાને એજ સખ્યાએ ગુણતા જે (સખ્યા) આવે એ એનો ' વર્ગ ' કહેવાય છે જેમકે પાચને પાચે ગુણતા પચીસ આવે–એ (પચીસ) પાચનો વર્ગ કહેવાય. સૂત્રો અને કર્મગ્રથ–એઉ મતમા ' જઘન્ય યુક્ત અસખ્યાત ' સુધી તો બધુ સરખુ છે. ત્યારપછી મતભેદ છે એ આ પ્રમાણે —

जघन्ययुक्तासंख्यातावधि तुल्यं मतद्वये ।
अतःपर विशेषोऽस्ति स चायं परिभाव्यते ॥ १८४ ॥

जघन्ययुक्तासंख्यातादारभ्योत्कृष्टतावधि ।
मध्यमं युक्तासंख्यात स्यादुत्कृष्टमथोच्यते ॥ १८५ ॥

जघन्ययुक्तासंख्यात वर्गित रूपवर्जितम् ।
उत्कृष्टयुक्तासंख्यातं प्राग्रूपै प्ररूपितम् ॥ १८६ ॥

एकरूपेण युक्त तदसंख्यासंख्यक लघु ।
अर्वागुत्कृष्टतो मध्यमथोत्कृष्ट निरूप्यते ॥ १८७ ॥

जघन्यासंख्यासंख्यात यत्ततो वर्गित त्रिशः ।
अमीभिर्दशभि क्षेपैर्वक्ष्यमाणैर्विमिश्रितम् ॥ १८८ ॥

तद्यैवम्—त्रिंशत्कोटाकोटिसारा ज्ञानावरणकर्मणः ।
स्थितिरुत्कर्षतो ज्ञेया जघन्यान्तर्मुहूर्तकी ॥ १८९ ॥

अनयोरन्तराले च मध्यमा स्युरसंख्यशः ।
आसां बन्धहेतुभूताध्यवसाया असंख्यशः ॥ १९० ॥

एवमेवाध्यवसाया अपरेष्वपि कर्मसु ।
स्युरसंख्येयलोकाभ्रप्रदेशप्रमिता इमे ॥ १९१ ॥

'જઘન્ય યુક્ત અસખ્યાત' થી શરૂ કરીને ઠેઠ 'ઉત્કૃષ્ટયુક્તઅસખ્યાત' સુધીનુ 'મધ્યમયુક્તઅસખ્યાત' કહેવાય વળી એકરૂપહીન 'જઘન્યયુક્તઅસખ્યાત' નો 'વર્ગ' કરવાથી 'ઉત્કૃષ્ટયુક્તઅસખ્યાત' થાય છે, પણ જો એ એકરૂપયુક્ત હોય તો 'જઘન્યઅસખ્ય અસખ્યાત' થાય ઉત્કૃષ્ટની પૂર્વનુ-તે 'મધ્યમ' (અસખ્ય અસખ્યાત) થાય ૧૮૨-૧૮૭

હવે 'ઉત્કૃષ્ટઅસખ્યઅસખ્યાત' વિષે

'જઘન્ય અસખ્ય અસખ્યાત' નો ત્રણવાર 'વર્ગ' કરવો, અને એમા નીચે કહેવા દશ અસખ્યાતો' ભેળવવા —

(જ્ઞાનાવરણી કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કોટાકોટી સાગરોપમની, અને જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્ મુહૂર્તની છે એ બેઉ વચ્ચે અસખ્ય મધ્યમ સ્થિતિ છે અને એના બન્ધના હેતુભૂત 'અસખ્ય' અધ્યવસાયો છે એજ પ્રમાણે અન્ય 'કર્મો' મા પણ અધ્યવસાયો અસખ્ય

जघन्यादिभेदवन्तोऽनुभागाः कर्मणां रसाः ।
तेप्यसंख्येयलोकाभ्रप्रदेशप्रमिताः किल ॥ १९२ ॥

ततश्च—लोकाभ्रधर्माधर्मैकजीवानां ये प्रदेशकाः ।
अध्यवसायस्थानानि स्थितिबन्धानुभागयो· ॥ १९३ ॥

मनोवचःकाययोगविभागा निर्विभागकाः ।
कालचक्रस्य समयास्तथा प्रत्येकजन्तवः ॥ १९४ ॥

अनन्तांगिदेहरूपा निगोदाश्च दशाप्यमून् ।
त्रिवर्गिते लब्धसंख्यासंख्येऽसंख्यान्नियोजयेत् ॥ १९५ ॥

त्रिशः पुनर्वर्गयेच्च भवेदेवंकृते सति ।
असंख्यासंख्यमुत्कृष्टमेकरूपविनाकृतम् ॥१९६॥ चतुर्भिः कलापकम्

तत्रैकरूपप्रक्षेपे परीत्तानन्तकं लघु ।
परीत्तानन्तकाज्ज्येष्टाद्यदर्वाक् तच्च मध्यमम् ॥ १९७ ॥

લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલાજ છે આમ જેમ કર્મના સ્થિતિબધ અસખ્ય છે તેમ એના 'અનુભાગ' રૂપ રસના બન્ધ પણ અસખ્ય છે)

૧ લોકાકાશના પ્રદેશો ૨ ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો ૩ અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો ૪ એકજીવના પ્રદેશો ૫ [1]સ્થિતિબધના અધ્યવસાયના સ્થાનો ૬ અનુભાગબધના અધ્યવસાયના સ્થાનો ૭ મન યોગના, વચનયોગના અને કાયયોગના અવિભાજ્ય વિભાગો ૮ કાળચક્રના[2] સમયો ૯ પ્રત્યેક (શરીરી) જતુઓ ૧૦ અનન્તકાયના જીવો (નિગોદના) ના શરીરો

(આ બધા 'અસખ્યાત') ભેળવ્યા પછી પુન એનો ત્રણ વખત 'વર્ગ' કરવો પછી એમાથી એકરૂપ ઓછુ કરવુ એટલે 'ઉત્કૃષ્ટ અસખ્યઅસખ્યાત' થાય છે ૧૮૮–૧૯૬

'ઉત્કૃષ્ટ અસખ્યઅસખ્યાત' મા એકરૂપ ઉમેરીએ તો 'જઘન્ય પરીત્તઅનન્ત' થાય. એની પછીનુ અને 'ઉત્કૃષ્ટપરીત્તઅનન્ત'થી પહેલાનુ તે મધ્યમપરીત્તઅનન્ત વળી અગાઉ પ્રમાણે 'જઘન્યપરીત્તઅનન્ત'નો 'અભ્યાસ' ગુણાકાર કરી એકરૂપ બાદ કરતા 'ઉત્કૃષ્ટપરીત્તઅનન્ત' થાય અને એકરૂપ વધારવામા આવે તો 'જઘન્યયુક્તઅનન્ત'

---

૧ અમુક કર્મ અમુક કાળ કે મુદત સુધી રહે એ એ કર્મનો 'સ્થીતિબધ' કહેવાય. કર્મના શુભાશુભ ફળ એ કર્મનો અનુભાગ કે રસ કહેવાય, એનો નિશ્ચય તે 'અનુભાગ બધ'

૨ દશ કોટાકોટી સાગરોપમના એક 'ઉત્સર્પિણી' કહેવાય છે અવસર્પિણી પણ એટલી જ અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી બેઉ થઇને એક 'કાળચક્ર' કહેવાય

अभ्यासगुणिते प्राग्वत्परीत्तानन्तके लघौ ।
परीत्तानन्तमुत्कृष्टमेकरूपोज्झित भवेत् ॥ १९८ ॥
सैकरूपे पुनस्तस्मिन् युक्तानन्त जघन्यकम् ।
अभव्यजीवैस्तुलितं मध्यं तूत्कृष्टकावधि ॥ १९९ ॥
जघन्ययुक्तानन्ते च वर्गिते रूपवर्जिते ।
स्याद्युक्तानन्तमुत्कृष्टमित्युक्त पूर्वसूरिभिः ॥ २०० ॥
अत्रैकरूपप्रक्षेपादनन्तानन्तक लघु ।
प्राग्वदेतदपि ज्ञेय मध्यमुत्कृष्टकावधि ॥ २०१ ॥
जघन्यानन्तानन्त तत् वर्गयित्वा त्रिशस्ततः ।
क्षेपानमूननन्तान् षट् वक्ष्यमाणान्नियोजयेत् ॥ २०२ ॥
ते घामी—वनस्पतीन्निगोदानां जीवान् सिद्धांश्च पुद्गलान् ।
सर्वकालस्य समयान् सर्वालोकनभोंशकान् ॥ २०३ ॥
पुनस्त्रिवर्गिते जातराशौ तस्मिन् विनिक्षिपेत् ।
पर्यायान् केवलज्ञानदर्शनानामनन्तकान् ॥ २०४ ॥
अनन्तानन्तमुत्कृष्ट भवेदेवकृते सति ।
मेयाभावादस्य मध्ये नैव व्यवहृति पुन ॥ २०५ ॥

થાય ત્યારપછીનુ છેક ‘ ઉત્કૃષ્ટ ’ સુધીનુ ‘ મધ્યમયુક્તઅનન્ત ’ વળી ‘ જઘન્યયુક્તઅનન્ત ’ નો વર્ગ કરી એમાથી એકરૂપ બાદ કરીએ તો ‘ઉત્કૃષ્ટયુક્તઅનન્ત’ થાય, અને એક ઉમેરીએ તો ‘ જઘન્ય અનન્તઅનન્ત ’ થાય ત્યારપછીનુ છેક ‘ ઉત્કૃષ્ટ ’ સુધીનુ ‘ મધ્યમ અનન્ત અનન્ત ’ ૧૯૭–૨૦૧

હવે ઉત્કૃષ્ટઅનન્તઅનન્ત વિષે

‘ જઘન્યઅનન્તઅનન્ત ’ નો ત્રણ વખત ‘ વર્ગ ’ કરી તેમા નીચે દર્શાવેલા છ ‘ અનન્ત ’ ઉમેરવા —

૧ વનસ્પતિ કાયના જીવો ૨ નિગોદના જીવ ૩ સિદ્ધ ૪ પુદ્ગળના પરમાણુ ૫ સર્વકાળના સમયો ૬ સર્વ અલોકાકાશના પ્રદેશો

એ ઉમેરવાથી જે રાશિ થાય તેનો પુન ત્રણવાર ‘વર્ગ’ કરવો, અને એમા કેવળજ્ઞાનના અને કેવળદર્શનના અનન્ત પર્યાય ભેળવવા એ રાશિ થયો તે ‘ ઉત્કૃષ્ટઅનન્તઅનન્ત ’ પરન્તુ એ માનના પદાર્થના અભાવથી એ સખ્યા વ્યવહારમા નથી ૨૦૨–૨૦૫

एवं च नवधानन्तं कर्मग्रन्थमते भवेत् ।
भवत्यष्टविधं किञ्च सिद्धान्ताश्रयिणां मते ॥ २०६ ॥
सर्वेषां रूपमेकैकमेषां ज्येष्टकनीयसाम् ।
मध्यमानां तु रूपाणि भवन्ति बहुधा किल ॥ २०७ ॥
सख्यातभेदं संख्यातमसख्यातविध पुनः ।
असख्यातमनन्त चानन्तभेद प्रकीर्तितम् ॥ २०८ ॥
प्रयोजन त्वेतेषाम्—अभविश्र चउत्थणते पचम्मि सम्माइपरिवडिय्र सिद्धा ।
सेसा अट्ठमणंते पज्जथूलवणाइ बावीसम् ॥ २०९ ॥
ते चामी—बायरपजत्तवणा बायरपज्ज अपज्जबायरवणा य ।
बायरअपज्ज बायर सुहुमापज्जवण सुहुमअपज्जा ॥ २१० ॥
सुहुमवणापज्जत्ता पजसुहुमा सुहुम भव्वय निगोया ।
वण एगिंदिय तिरिया मिथ्थदिट्ठी अविरया य ॥ २११ ॥

આમ ' અનન્ત ' ના, સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આઠ, અને કર્મગ્રંથને અનુસારે નવ પ્રકાર થયા ૨૦૬

સર્વ ' જઘન્યો ' નુ અને સર્વ ' ઉત્કૃષ્ટો ' નુ એકેક જ રૂપ થાય ' મધ્યમો ' ના ઘણા થાય ૨૦૭

જે ' પ્રકાર ' ની, સખ્યાથી ગણત્રી થઇ શકે એ પ્રકાર ' સખ્યાત ' કહેવાય, અને જે પ્રકારની એવી રીતે ગણત્રી ન થઇ શકે એ ' અસખ્યાત ' કહેવાય વળી જે ' પ્રકાર ' નો અન્ત જ નથી તે પ્રકાર ' અનન્ત ' કહેવાય છે ૨૦૮.

' અનન્ત ' નુ પ્રયોજન આ પ્રમાણે છે —

અભવિઓ ચોથે ' અનન્તે ' હોય છે, સમકિતભ્રષ્ટ થયેલા જીવો અને સિદ્ધો પાચમે ' અનન્તે ' હોય છે, અને બાદર પર્યાપ્ત વનસ્પતિ વગેરે શેષ બાવીશ–તે આઠમે ' અનન્તે ' હોય છે આ બાવીશના નામ —

(૧) બાદર પર્યાપ્ત વનસ્પતિ (૨) બાદર પર્યાપ્ત (૩) અપર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિ (૪) બાદર અપર્યાપ્ત (૫) બાદર (૬) સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત વનસ્પતિ (૭) સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત (૮) સૂક્ષ્મપર્યાપ્ત વનસ્પતિ (૯) સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત (૧૦) સૂક્ષ્મ (૧૧) ભવિ (૧૨) નિગોદ (૧૩) વનસ્પતિ (૧૪) એકેન્દ્રિ (૧૫) તિર્યંચ (૧૬) મિથ્યાદષ્ટિ (૧૭)

सकसाइणो य छउमा सजोगि ससारि सव्वजीवा य ।
जहसंभवमप्भहिया बावीस अट्ठमेऽणते ॥ २१२ ॥

इत्यादि यथास्थान ज्ञेयम् ॥

इत्यगुलादिप्रकृतोपयोगिमान मयाप्तोक्तिमपेक्ष्य इत्थम् ।
अथो यथास्थानमिद नियोज्य कोशस्थित द्रव्यमिवागमज्ञै ॥२१३॥

विश्वाश्चर्यदकीर्तिकीर्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिष-
द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनय' श्रीतेजपालात्मज ।
काव्य यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे
सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभगो पूर्णः सुखेनादिमः ॥ २१४ ॥

અવિરતિ (૧૮) સકષાયી (૧૯) છદ્મસ્થ (૨૦) સયોગી (૨૧) સસારી (૨૨) સર્વ જીવો આ બાવીશે આઠમે ' અનન્તે ' છે અને તેઓ એક બીજાથી અધિક અધિક છે ૨૦૯—૨૧૨

આ પ્રમાણે મે આ પ્રકૃત ગ્રથના ઉપયોગી એવુ—અગુલાદિકના માનનુ, આપ્ત પુરૂષોના વચનોની અપેક્ષાએ, વર્ણન આપ્યુ છે એનો શાસ્ત્રજ્ઞોએ નિધિમાના દ્રવ્યની જેમ યથાસ્થાને ઉપયોગ કરવો ૨૧૩

સકળ જગતને આશ્ચર્ય પમાડનારી છે કીર્તિ જેની એવા શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય, અને માતા—રાજશ્રી અને પિતા—તેજપાળના પુત્ર વિનયવિજયઉપાધ્યાયે આ કાવ્યગ્રથની રચના કરી છે જગતના નિશ્ચિત તત્વોપર અજવાળુ પાડવામા દીપક સમાન એવા આ ગ્રથનો, એમાથી નીકળતા અર્થસમૂહથી સુભગ—એવો, પ્રથમ સર્ગ નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થયો ૨૧૪

अथ द्वितीयः सर्गः ।

स्तुमः शंखेश्वरं पार्श्वं मध्यलोके प्रतिष्ठितम् ।
देहलीदीपकन्यायाद् भुवनत्रयदीपकम् ॥ १ ॥
प्रस्तूयतेऽथ प्रकृतं स्वरूपं लोकगोचरम् ।
द्रव्यतः क्षेत्रतः कालभावतस्तच्चतुर्विधम् ॥ २ ॥
एकः पंचास्तिकायात्मा द्रव्यतो लोक इष्यते ।
योजनानामसंख्येयाः कोटयः क्षेत्रतोऽमितः ॥ ३ ॥
कालतो भूच्च भाव्यस्ति भावतोऽनन्तपर्यवः ।
लोकशब्दप्ररूप्यास्तिकायस्थगुणपर्यवैः ॥ ४ ॥

સર્ગ બીજો.

[1]'મધ્ય' લોકમા રહ્યા છતા, 'દેહલીદીપક' ન્યાયે 'ત્રણે' લોકને પ્રકાશિત કરતા એવા શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ ૧

આ ગ્રંથનુ નામાભિધાન 'લોકપ્રકાશ' છે તો એ 'લોક' શુ એ વિષયપરત્વે અર્થાત્ એનુ સ્વરૂપ કહીએ છીએ —

લોકસ્વરૂપ (૧) દ્રવ્યપરત્વે, (૨) ક્ષેત્રપરત્વે, (૩) કાળપરત્વે અને (૪) ભાવપરત્વે—એમ ચાર પ્રકારે છે 'લોક' પંચાસ્તિકાયાત્મક[2] છે—એ પહેલો પ્રકાર 'લોક' અસંખ્યાત કોટિ યોજન વિસ્તૃત છે—એનો એટલો વિસ્તાર છે—એનુ એટલુ ક્ષેત્રફળ છે—એ બીજો પ્રકાર 'લોક' (ભૂતકાળમા) હતો, (ભવિષ્યમા) રહેશે અને અત્યારે વર્તમાન છે—એ ત્રીજો પ્રકાર વળી 'લોક' મા (પાચ) અસ્તિકાયો છે એ અસ્તિકાયોમા 'ગુણ' અને 'પર્યાય[3]' રહેલા છે એને લીધે 'લોક' અનન્તપર્યાયી છે—એ ચોથો પ્રકાર ૨-૪ અથવા,

---

૧ રહે ફક્ત મધ્યલોકમા, અને પ્રકાશિત કરે ત્રણે (ઉર્ધ્વ, અધ અને મધ્ય) લોકને,—એ વિરોધ 'દેહલી દીપક ન્યાયે'—આ શબ્દો મૂક્યા છે એટલે એ વિરોધ શમે છે દેહલી દીપક=ઘરના ઉંબરા ઉપર મુકેલો દીવો એ દીવો જેમ બેઉ બાજુના ઓરડામા સુદ્ધા પ્રકાશ પાડે છે તેમ પ્રભુ પણ પોતાના મધ્ય લોક ઉપરાંત બેઉ બાજુના (ઉર્ધ્વ અને અધ) લોકમા પણ પ્રકાશ પાડે છે (પ્રકાશ=અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર કરી જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ આપવો તે) ૨ જુઓ શ્લોક ૧૨ મો ૩ Qualifications and modifications

अथवा—जीवाजीवस्वरूपाणि नित्यानित्यत्ववन्ति च ।
द्रव्याणि षट् प्रतीतानि द्रव्यलोक स उच्यते ॥ ५ ॥

तथोक्त स्थानागवृत्तौ—

जीवमजीवे रुवमरुवि सपएसमप्पएसे अ ।
जाणाहि दव्वलोगं निच्चमनिच्च च ज दव्व ॥ ६ ॥
ये संस्थानविशेषेण तिर्यगूर्ध्वमध स्थिता ।
आकाशस्य प्रदेशास्त क्षेत्रलोकं जिना जगु ॥ ७ ॥
समयावलिकादिश्च काललोको जिनै स्मृत ।
भावलोकस्तु विज्ञेयो भावा औदयिकादय ॥ ८ ॥

यदाहु स्थानागवृत्तौ—

उदईए उवसमिए खइए अ तहा खओवसमिए अ ।
परिणामसन्निवाए छव्विहो भावलोओत्ति ॥ ९ ॥

જીવ–અજીવ રૂપ [૪]છ નિત્યાનિત્ય (પ્રસિદ્ધ) દ્રવ્યો છે એ દ્રવ્યલોક (૧) ૫

સ્થાનાગ (ઠાણાગ) સૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે—રૂપી–અરૂપી, સપ્રદેશી–અપ્રદેશી, તથા નિત્યાનિત્ય જીવઅજીવરૂપ (છ) દ્રવ્યને ' દ્રવ્યલોક ' કહે છ

ઊર્ધ્વ, અધ અને તીર્ચ્છા–એમ વિશિષ્ટ સસ્થાનો–સ્થાનોવાળા આકાશના પ્રદેશો છે–એને ' ક્ષેત્રલોક ' કહે છે (૨)

[१]સમયો અને ' [२]આવળિ ' વગેરેને[३] ' કાળલોક ' કહે છે (૩)

અને ઔદયિક વગેરે અમુક [૪]ભાવો છે એને ' ભાવલોક ' કહે છ (૪)

ભાવલોકના, ઠાણાગસૂત્રવૃત્તિમા છ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે —ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, પરિણામી, સન્નિપાતિ ૬–૯

---

૪ આને માટે જુઓ શ્લોક ૧૧ મો

૧ અતિ સૂક્ષ્મ કાળ તે ' સમય ' કહેવાય (આખ મીચીને ઉઘાડીએ એટલી વારમા અસખ્યાત ' સમય ' થઇ જાય છે) ૨ અસખ્યાત સમય થાય ત્યારે એક ' આવળી ' થાય છે એક ક્રોડ સડસઠ લાખ શિત્તેર હજાર બસો ને સોળ–એટલી ' આવળી ' નુ એક મુહૂર્ત (બે ઘડી) થાય છે ૩ વગેરે–આ શબ્દથી નીચે પ્રમાણે કાળ–Time સમજવો –૨ ઘડી=૧ અતર્મુહૂર્ત ૩૦ મુહૂર્ત=૧ દિવસ ૧૫ અહોરાત્રી=૧ પખવાડીયુ ૨ પખવાડીઆ=૧ માસ. ૧૨ માસ=૧ વર્ષ અસખ્યાત વર્ષ=૧ પલ્યોપમ દશ કોટાકોટી પલ્યોપમ=સાગરોપમ દશ કોટાકોટી સાગરોપમ=૧ ઉત્સર્પિણી એક અવસર્પિણી ' પણ એવડી જ એક ઉત્સર્પિણી અને એક અવસર્પિણી બેઉ મળી એક ' કાળચક્ર ' કહેવાય છે અનન્ત કાળચક્રે એક પુદ્ગળપરાવર્તન' થાય છે (આ સવનો ' કાળલોક ' મા સમાવેશ થાય) ૪ વસ્તુસ્વભાવ Innate properties

तत्र प्रथमतो द्रव्यलोकः किंचिद्वितन्यते ।
मया श्रीकीर्तिविजयप्रसादप्राप्तबुद्धिना ॥ १० ॥
धर्मास्तिकायाधर्मास्तिकायावाकाश एव च ।
जीवपुद्गलकालाश्च षड् द्रव्याणि जिनागमे ॥ ११ ॥
धर्माधर्माभ्रजीवाख्या. पुद्गलेन समन्विताः ।
पंचामी अस्तिकाया' स्युः प्रदेशप्रकरात्मकाः ॥ १२ ॥
अनागतस्यानुपत्तेरुत्पन्नस्य च नाशतः ।
प्रदेशप्रचयाभावात् काले नैवास्तिकायता ॥ १३ ॥
विना जीवेन पंचामी अजीवा कथिताः श्रुते ।
पुद्गलेन विना चामी जिनैरुक्ता अरूपिणः ॥ १४ ॥
धर्मास्तिकाय तत्राह पंचधा परमेश्वरः ।
द्रव्यतः क्षेत्रतः कालभावाभ्यां गुणतस्तथा ॥ १५ ॥
द्रव्यतो द्रव्यमेक स्यात् क्षेत्रतो लोकसम्मितः ।
कालतः शाश्वतो यस्मादभूद्भाव्यस्ति चानिशम् ॥ १६ ॥

શ્રીમાન કીર્તિવિજય ગુરૂની કૃપાથી બુદ્ધિમાન થયેલો હુ હવે પ્રથમત ' દ્રવ્યલોક સબધી કઈ વિવેચન કરૂ છુ,—

જૈનશાસ્ત્રમા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદગલાસ્તિકાય અને કાળ—એ છ દ્રવ્યો ગણાવ્યા છે એમા ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ અને પુદ્ગળ એ પાચના વિસ્તારવત (ઘણા) પ્રદેશો હોવાથી એમને ' અસ્તિકાય ' કહ્યા છે કાળ ' અસ્તિકાય ' નહિ, કેમકે [1]અનાગતને ઉત્પત્તિ ન હોવાથી, અને ' ઉત્પન્ન ' નો નાશ થવાથી એને (કાળને) પ્રદેશસમહ નથી ૧૧-૧૩

જીવ શિવાયના પાચે ' દ્રવ્યો ' ને શાસ્ત્રમા ' અજીવ ' કહ્યા છે અને પુદગળ શિવાયના પાચેને ' અરૂપી " કહ્યા છ ૧૪

ધર્માસ્તિકાય (૧) દ્રવ્યપરત્વે, (૨) ક્ષેત્રપરત્વે, (૩) કાળપરત્વે, (૪) ભાવપરત્વે અને (૫) ગુણપરત્વે—એમ પાચ પ્રકારનો છે દ્રવ્ય પરત્વે એક દ્રવ્યરૂપ છે, ક્ષેત્રપરત્વે

---

૧. અનાગત=અનાગત–ભવિષ્ય કાળ ૨ ઉત્પન્ન=ઉત્પન્ન કાળ

वर्णरूपरसैर्गंधस्पर्शैः शून्यश्च भावत ।
गत्युपष्टम्भधर्मश्च गुणतः स प्रकीर्तित. ॥ १७ ॥

स्वभावतः संचरतां लोकेऽस्मिन् पुद्गलात्मनाम् ।
पानीयमिव मीनानां साहाय्य कुरुते ह्यसौ ॥ १८ ॥

जीवानामेष चेष्टासु गमनागमनादिषु ।
भाषामन वचोकाययोगादिष्वेति हेतुताम् ॥ १९ ॥

अस्यासत्त्वादलोके हि नात्मपुद्गलयोर्गति· ।
लोकालोकव्यवस्थापि नाभावेऽस्योपपद्यते ॥ २० ॥

द्रव्यक्षेत्रकालभावैर्धर्मभ्रातेव युग्मज ।
स्यादधर्मास्तिकायोऽपि गुणत· किन्तु भिद्यते ॥ २१ ॥

स्थित्युपष्टम्भकर्त्ता हि जीवपुद्गलयोरयम् ।
मीनाना स्थलवद्येनालोके नासौ न तत्स्थिति ॥ २२ ॥

अयं निषदनस्थानशयनालम्बनादिषु ।
प्रयाति हेतुतां चित्तस्थैर्यादिस्थिरतासु च ॥ २३ ॥

લોકાકાશસુધી છે, કાળપરત્વે શાશ્વત છે (કારણ કે ભૂતકાળમા એ હતો, વર્તમાનમા પણ છે, અને ભવિષ્યમા પણ રહેવાનો), અને ભાવપરત્વે વર્ણ–રૂપ–રસ–ગ ધ–સ્પર્શ—એ પાચેથી રહિત છે વળી ગુણપરત્વે એ ‘ ગતિમા સહાયક ’ છે, કેમકે પુદ્ગળોને અને આત્માઓને એ સચારમા સહાય કરે છે, જેમ જળ મત્સ્યને સહાય કરે છે એમ ૧૫–૧૮

વળી સવ જીવો ગમન, આગમન આદિ કરી શકે છે એમા પણ એ હેતુરૂપ છે, તેમજ એઓ ભાષા અને મનવચનકાયના યોગ—આદિ ચેષ્ટાઓ કરી શકે છે એનુ પણ એજ કારણ છે અલોકમા એ (ધર્માસ્તિકાય) ન હોવાથી ત્યા આત્માની કે પુદ્ગળની ગતિ થતી નથી વળી એના અભાવે ‘ લોક ’ અને ‘ અલોક ’ એવી વ્યવસ્થાજ ન હોય ૧૯–૨૦

અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ–એ ચારપરત્વે તો જાણે ધર્માસ્તિકાયનો યુગ્મજ બન્ધુ હોયની એવો છે ફક્ત ગુણપરત્વે ભિન્ન છે સ્થળપર જેમ મત્સ્યો સ્થિર થઈ જાય છે, તેમ અધર્માસ્તિકાયને લીધે જીવ અને પુદ્ગળ બેઉ સ્થિરતામા આવી જાય છે એ અધર્માસ્તિકાય અલોકમા નથી માટે ત્યા જીવ કે પુદ્ગળની સ્થિતિ નથી. બેસવામા, ઉભા થવામા, સવામા, આલમ્બનમા તથા ચિત્તની સ્થિરતામા પણ એ અધર્માસ્તિકાય જ હેતુભૂત

गतिस्थितिपरिणामे सत्येवैतौ सहायकौ ।
जीवादीनां न चेत्तेषां प्रसज्येते सदापि ते ॥ २४ ॥

भवेदभ्रास्तिकायस्तु लोकालोकभिदा द्विधा ।
लोकाकाशास्तिकायः स्यात्तत्रासंख्यप्रदेशकः ॥ २५ ॥

स भात्यलोकाकाशेन परीतोऽतिगरीयसा ।
गोलकं मध्यशुषिरं महान्तमनुकुर्वता ॥ २६ ॥

असौ च धर्माधर्माभ्यां स्वतुल्याभ्यां सदान्वितः ।
भूपाल इव मन्त्रिभ्यां बिभर्ति सकलं जगत् ॥ २७ ॥

अलोकाभ्रं तु धर्माद्यैर्भावैः पंचभिरुज्झितम् ।
अनेनैव विशेषेण लोकाभ्रात् पृथगीरितम् ॥ २८ ॥

अनन्तस्याप्यस्य पूज्यैर्महत्तायां निदर्शनम् ।
असद्भावस्थापनया पचमांगे प्रकीर्तितम् ॥ २९ ॥

છે ગતિ અને સ્થીતિનો પરિણામ હોતે છતે જ એ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય-એઉ જીવને અને પુદ્ગળ-બન્નેને સહાયકર્તા છે જો એમ ન હોય તો જીવ અને પુદ્ગળ ગતિમા હોય એ હમેશા ગતિમાજ રહે અને સ્થિર હોય એ સદા સ્થિરજ રહે ૨૧–૨૪

આકાશાસ્તિકાય (૧) લોકાકાશ અને (૨) અલોકાકાશ—એમ બે પ્રકારનો છે એમા લોકાકાશ અસખ્ય પ્રદેશોનો છે, અને અદરથી એકદમ પોકળ એક મ્હોટો ગોળો[1] હોય એવા ચોમેર આવેલા અત્યન્ત વિસ્તૃત અલોકાકાશવડે શોભી રહ્યો છે ૨૫–૨૬

આકાશાસ્તિકાય, વળી પોતાના જ જેવા ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયની સહાયવડે અખિલ જગતને ધારણ કરી રહ્યો છે, એક રાજા પોતાના બે મત્રીઓની સહાયવડે જગતને ધારણ કરે છે એમ ૨૭

અલોકાકાશ તો ધર્માસ્તિકાય આદિ પાચે દ્રવ્યોથી રહિત છે. અને એજ ભેદને લીધે એ લોકાકાશથી ભિન્ન છે ૨૮

આવા અનન્ત અલોકાકાશના વિસ્તૃતપણા ઉપર પ્રભુએ પાચમા ' અગ ' મા એક કાલ્પનિક દૃષ્ટાન્ત આપ્યુ છે ૨૯ તે આ પ્રમાણે —

---

૧ ભગવતીસૂત્રના ૧૧મા શતકના ૧૧મા ઉદ્દેશમા ગૌતમના પ્રશ્નના ઉત્તરમા શ્રીવીર કહે છે કે—હે ગૌતમ! અલોકાકાશ પોકળ ગોળા જેવો છે

तथा हि सुदर्शनं सुरगिरिं परितो निर्जरा दश ।
केऽपि कौतुकिन सन्ति स्थिता दिक्षु दशस्वपि ॥ ३० ॥
मानुषोत्तरपर्यन्तेऽष्टासु दिक्षु वहिर्मुखाः ।
वलिपिंडान् दिक्कुमार्य किरन्त्यष्टौ स्वदिक्ष्वथ ॥ ३१ ॥
विकीर्णान् युगपत्ताभिस्तान् पिंडानगतान् क्षितिम् ।
यया गत्या सुरस्तेषामेकः कोप्याहरेद्द्रुतात् ॥ ३२ ॥
तया गत्याथ ते देवा अलोकान्तदिदृक्षया ।
गन्तु प्रवृत्ता युगपद्यदा दिक्षु दशस्वपि ॥ ३३ ॥
तदा च वर्षलक्षायु. पुत्रोऽभूत्कोऽपि कस्यचित् ।
तस्यापि तादृश पुत्र पुनस्तस्यापि तादृशः ॥ ३४ ॥
कालेन तादृशा सप्त पुरुषाः प्रलयं गता. ।
ततस्तदस्थिमज्जादि तन्नामापि गत क्रमात् ॥ ३५ ॥
अस्मिंश्च समये कश्चित्सर्वज्ञ यदि पृच्छति ।
स्वामिस्तेषां किमगत क्षेत्र किं वा गत वहु ॥ ३६ ॥
तदा वदति सर्वज्ञो गतमल्प पर वहु ।
अगतस्यानन्ततमो भागो गतमिहोह्यताम् ॥ ३७ ॥

ધારો કે—મેરૂ પર્વતની આસપાસ દશે દિશામાં કોઇ દશ દેવો કૌતુકને લઈને આવી ઉભા છે એ વખતે માનુષોત્તર પર્વતને છેડે રહીને આઠ દિક્કુમારીઓ પોતપોતાની દિશાઓમાં બલિપિંડો ફેંકે છે દિક્કુમારીઓએ એવી રીતે એકી વખતે ફેંકેલા એ આઠે બલિપિંડોને પૃથ્વીપર પડવા ન દેતાં, પેલા દેવોમાંનો એક જે ગતિવડે એકદમ ઝીલી લે છે તેજ ગતિ વડે જ્યારે એ દેવો અલોકના અન્તભાગને જોવાની ઇચ્છાને લઇને, સૌ સાથે દશે દિશાઓમાં ચાલી નીકળે છે તે વખતે કોઈ એક મનુષ્યને લાખવર્ષના આયુષ્યવાળો એક પુત્ર થયો વળી પછી એ પુત્રને પણ એટલાજ આયુષ્યવાળો એક પુત્ર થયો આ 'પુત્રના પુત્ર'ને પણ એટલાજ આયુષ્યવાળો એક પુત્ર થયો એમ નાશ વળી જતાં સાત પેઢી થઈ ગઇ અનુક્રમે એમનાં અસ્થિ, રક્ષા, મજ્જા આદિ પણ નષ્ટ થયા, એમનાં નામ પણ નષ્ટ થયા ૩૦-૩૫

આ સમયે કોઇક જો સર્વજ્ઞને પ્રશ્ન કરે કે 'હે સ્વામી, એ દેવોએ જેટલું ક્ષેત્ર પસાર કર્યું એ વધારે છે કે પસાર કરવું હજુ બાકી રહ્યું એ વધારે છે?' ત્યારે પ્રભુ કહે કે પસાર કર્યું એ તો અલ્પ છે, હજુ તો એથી વિશેષ પસાર કરવું રહ્યું એમ સમજો કે એક (પસાર કર્યું તે) અન્યના અનન્તમા ભાગ જેટલું છે ૩૬-૩૭

स्थित्वा सुरोऽपि लोकान्ते नालोके स्वकरादिकम् ।
ईष्टे लम्बयितु गत्यभावात्पुद्गलजीवयो ॥ ३८ ॥

तदुक्तम्—वस्तुतस्तु नभोद्रव्यमेकमेवास्ति सर्वगम् ।
धर्मादिसाहचर्येण द्विधाजातमुपाधिना ॥ ३९ ॥

लोकालोकप्रमाणत्वात् क्षेत्रतोऽनन्तमेव तत् ।
असख्येयप्रमाण च परं लोकविवक्षया ॥ ४० ॥

कालत॰ शाश्वत वर्णादिभिर्मुक्त च भावत ।
अवगाहगुणं तच्च गुणतो गदित जिनै ॥ ४१ ॥

अवकाशे पदार्थानां सर्वेषा हेतुतां दधत् ।
शर्कराणां दुग्धमिव वह्नेर्लोहादिगोलवत् ॥ ४२ ॥ युग्मम् ॥

यतः—परमाण्वादिना द्रव्येणैकेनापि प्रपूर्यते ।
खप्रदेशस्तथा द्वाभ्यामपि ताभ्या तथा त्रिभि॰ ॥ ४३ ॥

अपि द्रव्यशतं मायात्तत्रैवैकप्रदेशके ।
मायात् कोटिशत मायादपि कोटिसहस्रकम् ॥ ४४ ॥

વળી પુદ્ગળ અને જીવ અલોકમા ગમન કરી શકતા નથી, એટલે લોકાંતે રહેલો કોઈ દેવ પણ એ અલોકમા પોતાનો હસ્તપાદાદિ લબાવી શકતો નથી ૩૮

વસ્તુત તો આ સર્વવ્યાપક આકાશદ્રવ્ય એક જ છે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના સાહચર્યને લીધે જ એના બે ભેદ થયા છે એનુ ક્ષેત્ર લોકાલોક જેટલુ વિસ્તૃત છે એટલે 'અનન્ત' છે, પરન્તુ લોકાકાશની વિવક્ષાએ એનુ પ્રમાણ 'અસખ્યાત' છે કાળપરત્વે એ (આકાશ) શાશ્વત છે ભાવપરત્વ વર્ણ–રૂપ–રસ–સ્પર્શ–ગધ–થી મુક્ત છે ગુણપરત્વે અવગાહગુણવાળુ છે જેમ દુધમા સાકરને માટે અવકાશ છે, અને લોખડ આદિના ગોળામા અગ્નિ માટે અવકાશ છે એટલે કે એક અન્યમા સમાઇ શકે છે તેવી રીતે આકાશમા સર્વ પદાર્થોને માટે અવકાશ છે–અર્થાત્ એમા એઓ સમાઈ જાય છે ૩૯–૪૨

કહ્યુ છે કે પરમાણુ આદિ એક દ્રવ્યવડે એક આકાશપ્રદેશ પૂરાઇ જાય છે તેમ બે કે ત્રણ દ્રવ્યવડે પણ તે જ પ્રદેશ પૂરાઇ જાય છે તેમ વળી સેંકડો દ્રવ્યો પણ એ જ આકાશ

---

* આ વાતનુ ભગવતીસૂત્રના ૧૬ મા શતકના આઠમા ઉદ્દેશમા શ્રીવીર અને ગૌતમના પ્રશ્નોત્તર સમર્થન કરે છે

अवगाहस्वभावत्वादन्तरिक्षस्य तत्समम् ।
चित्रत्वाच्च पुद्गलानां परिणामस्य युक्तिमत् ॥ ४५ ॥

द्वयोरपि क्रमात् दृष्टान्तौ—

दीप्रदीपप्रकाशेन यथापवरकोदरम् ।
एकेनापि पूर्यते तत् शतमप्यत्र माति च ॥ ४६ ॥

तथा—विशत्यौषधसामर्थ्यात् पारदस्यैककर्षके ।
सुवर्णस्य कर्षशतं तौल्ये कर्षाधिक न तत् ॥ ४७ ॥
पुनरौषधसामर्थ्यात्तद्द्वय जायते पृथक् ।
सुवर्णस्य कर्षशत पारदस्यैककर्षक ॥ ४८ ॥

इत्यर्थतो भगवतीशतक १३ उ० ४ वृत्तौ ।

किं च— धर्मास्तिकायस्तद्देशस्तत्प्रदेश इति त्रयम् ।
एव त्रयं त्रय ज्ञेयमधर्माम्रास्तिकाययो. ॥ ४९ ॥
तत्रास्तिकाय सकलस्वप्रदेशात्मको भवेत् ।
कियन्मात्रांशरूपाश्च तस्य देशा प्रकीर्तिता· ॥ ५० ॥

પ્રદેશમા સમાઇ જાય, સો ક્રોડ પણ સમાય અને સહસ્રક્રોડ પણ સમાય (યાવત્ સખ્યાત અસખ્યાત અને અનન્તા પરમાણુઓ પણ સમાય છે) આકાશનો અવગાહ સ્વભાવ હોવાથી એને એ સર્વ સમાન છે, અને પુદ્ગગળના પરિણામ વિચિત્ર હોવાથી, એમ થવુ યુક્તિવાળુ પણ છે ૪૩ ૪૫

ઉપરની એક વાતોના સમર્થનમા ભગવતીસૂત્રના તેરમા શતકના ચોથા ઉદ્દેશામા અનેક દૃષ્ટાન્ત આપેલુ છે (૧) એક ઓરડાની અદરના ભાગમા 'એક' તેજસ્વી દીપકનો પ્રકાશ સમાઇ રહે છે, તેમ 'એકસો " દીપકનો પ્રકાશ પણ સમાઇ શકે છે (૨) વળી ઔષધીના સામર્થ્યથી એક 'કર્ષ' પ્રમાણ પારામા સો 'કર્ષ' પ્રમાણ સુવર્ણ સમાય છે, અને છતા એનુ વજન એક 'કર્ષ' થી વધારે થતુ નથી ઔષધના સામર્થ્યથી પુન જૂદા પાડતા સુવર્ણ સો 'કર્ષ' અને પારો એક 'કર્ષ' અર્થાત એજ મૂળ હતા તેટલા થઈ રહે છે ૪૬ ૪૮

ધર્માસ્તિકાયના (૧) અસ્તિકાય (સ્કધ) (૨) એના દેશો અને (૩) એના પ્રદેશો એમ ત્રણ ભેદ છે એવીજ રીતે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના પણ એજ પ્રમાણે ત્રણત્રણ ભેદ છે ૪૯

પોતાના સર્વ પ્રદેશરૂપ અર્થાત્ સ્કધ એ 'અસ્તિકાય', અને અલ્પપ્રદેશરૂપ એ 'દેશ' ૫૦

× સ્કધ (આખો પદાર્થ) દેશ (કટકો-ભાગ) અને પ્રદેશ (સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ અવિભાજ્ય ભાગ)—આમ ત્રણ પ્રકાર

स्कन्दन्ति शुष्यन्ति पुद्गलविचटनेन धीयन्ते च पुष्यन्ते पुद्गलचटनेनेति स्कन्धाः । पृषोदरादयः इति रूपनिष्पत्तिः । इति प्रज्ञापनावृत्तौ व्युत्पादितत्वादेते स्कन्धव्यपदेशं नार्हन्ति । अत एव सूत्रे प्रायः धम्मत्थिकाए धम्मत्थिकायस्स देसे इत्याद्येव श्रूयते ॥ नवतत्त्वावचूरौ तु चतुर्दशरज्ज्वात्मके लोके सकलोऽपि यो धर्मास्तिकायः स सर्व. स्कन्धः कथ्यते इत्युक्तमिति ज्ञेयम् ॥

निर्विभागा विभागाश्च प्रदेशा इत्युदाहृताः ।
ते चानन्तास्तृतीयस्यासख्येया आद्ययोर्द्वयोः ॥ ५१ ॥

अनन्तैश्चागुरुलघुपर्यायैः संश्रिता इमे ।
त्रयोऽपि यदमूर्त्तेषु संभवन्त्येत एव हि ॥ ५२ ॥

अथ जीवास्तिकायस्य स्वरूपं वच्मि तस्य च ।
चेतनालक्षणो जीव इति सामान्यलक्षणम् ॥ ५३ ॥

પુદ્‍ગળનો પૂરણગલન સ્વભાવ છે, તેથી ઘટવા વધવાથી સુકાય યા પોષાય એ સ્કધ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિમા આ પ્રમાણે 'સ્કધ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ 'પૃષોદરાદય' એ વ્યાકરણ-સૂત્રને આધારે કરેલી છે આમ વ્યુત્પત્તિ કરેલી હોવાથી એ 'સ્કધ' નામને લાયક નથી એથી જ સૂત્રમા પ્રાય ધર્માસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાયના દેશો ઇત્યાદિ પાઠ જ દેખાય છે જો કે 'નવતત્ત્વ'ની અવચૂરી-ટીકા-મા તો ચૌદ રાજલોકમા જેટલો ધર્માસ્તિકાય છે તેટલો બધો 'સ્કધ' કહેવાય છે એમ કહ્યુ છે

ઉપર 'અસ્તિકાય' અને 'દેશ' વિષે સમજણ આપી હવે (૩) 'પ્રદેશ' વિષે

જેના બીલકુલ ભાગ ન થઇ શકે એવો જે વિભાગ-તે 'પ્રદેશ'

આવા પ્રદેશો 'આકાશાસ્તિકાય' ના 'અનન્ત' છે, અને 'ધર્માધર્માસ્તિકાય' ના 'અસખ્યાત' છે ૫૧

વળી આ ત્રણ્યે (ધર્મ-અધર્મ-આકાશ અસ્તિકાય) અનન્ત અગુરૂલઘુપર્યાયોથી સશ્રિત છે કેમકે 'અમૂર્તો' મા એઓ જ સભવે છે ૫૨

હવે 'જીવાસ્તિકાય' ના સ્વરૂપ વિષે કઇક —

ચેતનાલક્ષણવાળો-એ 'જીવ' આ 'જીવ' ની સામાન્ય વ્યાખ્યા-લક્ષણ છે ૫૩.

मतिश्रुतावधिमन·पर्यायकेवलान्यपि।
मत्यज्ञान श्रुताज्ञानं विभंगज्ञानमित्यपि ॥ ५४ ॥
अचक्षुश्चक्षुरवधिकेवलदर्शनानि च ।
द्वादशामी उपयोगा विशेषाज्जीवलक्षणम् ॥ ५५ ॥ युग्मम् ॥
उपयोगं विना कोऽपि जीवो नास्ति जगत्त्रये ।
अक्षरानन्तभागो यद्व्यक्तो निगोदिनामपि ॥ ५६ ॥
त चाक्षरानन्तभागमपि त्रैलोक्यवर्तिन ।
न शक्नुवन्त्यावरितु पुद्गलाः कर्मतां गता· ॥ ५७ ॥
एषोऽप्याव्रियते चेत्तत् स्याज्जीवाजीवयोर्न भित् ।
अक्षरं त्विह साकारेतरोपयोगलक्षणम् ॥ ५८ ॥
खेर्यथातिसान्द्राभ्रच्छन्नस्यापि भवेत्प्रभा ।
कियत्यनावृता रात्रिदिनाभेदोऽन्यथा भवेत् ॥ ५९ ॥
इय चाल्पीयसी ज्ञानमात्राद्यसमये भवेत् ।
अपर्याप्तनिगोदानां सूक्ष्माणां क्रमतस्तत ॥ ६० ॥

અને (૧) મતિજ્ઞાન (૨) શ્રુતજ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મન પર્યવજ્ઞાન (૫) કેવળજ્ઞાન* (૬) મતિઅજ્ઞાન (૭) શ્રુતઅજ્ઞાન (૮) વિભગજ્ઞાન† (૯) અચક્ષુદર્શન (૧૦) ચક્ષુદર્શન (૧૧) અવધિદર્શન તથા (૧૨) કેવળદર્શન—આ બાર પ્રકારનો જેને 'ઉપયોગ' છ એ 'જીવ' આ 'જીવ' નુ વિશેષ લક્ષણ ૫૪–૫૫

ત્રણે જગતમા 'ઉપયોગ' વિનાનો કોઇ પણ જીવ નથી કેમકે અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ 'નિગોદ' ના જીવોને પણ વ્યક્ત છે ૫૬

ત્રણે લોકમા રહેલા કર્મપુદ્ગળો (પોતાના એકત્ર–મ ચુક્ત બળે પણ) એ અક્ષરના અનન્તમા ભાગને પણ આવરવાને શક્તિમાન નથી ૫૭

ધારો કે આવરવામા આવે તો પછી 'જીવ', 'અજીવ' એવો ભેદ રહે નહિ અને અક્ષરનુ (જ્ઞાનનુ) તો સાકારનિરાકારના 'ઉપયોગ' રૂપ 'લક્ષણ' છે ૫૮

જેમકે (દૃષ્ટાન્ત લ્યો) સૂર્ય અત્યન્ત ઘાટા વાદળાઓથી છવાયલો હોય તો યે એની કઇક પ્રભા તો અણુછવાયલી હોય જ નહિ તો રાત્રી કે દિવસ પરખાય નહિ ૫૯

આ જ્ઞાનમાત્રા સૂક્ષ્મ 'અપર્યાપ્ત' નિગોદોને આદ્ય ક્ષણે અન્યન્ત અ૫ હોય છે,

---

* આ પાચ જ્ઞાન સમ્યક્ત્વને આશ્રયીને ત્રણ છે † આ ત્રણે (૬–૭ ૮) મિથ્યાત્વ આશ્રયી છ

शेषैकाक्षद्वित्रिचतुष्पंचाक्षादिषु मात्रया ।
वर्धमानेन्द्रिययोगलब्धिवृद्धिव्यपेक्षया ॥ ६१ ॥

क्षयोपशमवैचित्र्यान्नानारूपाणि बिभ्रती ।
सर्वज्ञेयग्राहिणी स्याद् घातिकर्मक्षयेण सा ॥ ६२ ॥ विशेषकम् ॥

नन्वेवमात्मनो ज्ञानं यदि लक्षणमुच्यते ।
अभेद स्यात्तदनयो· सास्नावृषभयोरिव ॥ ६३ ॥

एवं चास्य सदा ज्ञानमिष्यतेऽखिलवस्तुगम् ।
ज्ञानरूपो न जानातीतिवयुक्तिसहं न यत् ॥ ६४ ॥

कथं च ज्ञानरूपस्यात्मनः स्युः सशयस्तथा ।
अव्यक्तबोधाबोधौ च किञ्चिद्‌बोधविपर्यया. ॥ ६५ ॥

अत्रोच्यते—सत्यप्यस्य चिदात्मत्वे नोपयोगो निरन्तरम् ।
भवत्यावरणीयानां कर्मणां वशतः खलु ॥ ६६ ॥

અને પછી ક્રમે ક્રમે શેષ એકેન્દ્રિ, બેદ્રિ, ત્રેદ્રિ, ચૌરિન્દ્રિય, અને ૫ચેન્દ્રિય જીવોને વિષે વૃદ્ધિ પામતી પામતી ઇન્દ્રિયોના યોગની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિની અપેક્ષાએ, ક્ષયોપશમના વિચિત્ર-પણાને લઇને વિવિધરૂપ ધારણ કરતી, ઘાતિકર્મ*ને ક્ષય થયે, સર્વજ્ઞપણાને ગ્રહણ કરાવનારી થાય છે ૬૦–૬૨

અહિ કોઇ એવી શકા કરે કે જ્યારે 'જ્ઞાન' એ આત્માનુ લક્ષણ છે એમ કહેશો તો 'ગલકબળ*' અને વૃષભ'ની જેમ આત્મા અને જ્ઞાનનો' અભેદ થશે. આમ આ માને 'સર્વવસ્તુના સદા જ્ઞાનવાળો' કહો અને જ્ઞાનરૂપ એવો આત્મા એ જાણે નહિ–એ વાત યુક્તિયુક્ત નથી–'ન બને એવી' છે વળી 'જ્ઞાનરૂપ આત્મા' કહીએ ત્યારે પછી એને સશય કે અપ્રકટ જ્ઞાન કે અજ્ઞાન કે કિંચત્ જ્ઞાન કે વિપરીત જ્ઞાન–કેમ હોય ? ૬૩–૬૫.

એ શકાનુ નિવારણ આ રીતે —આત્મા જ્ઞાનરૂપ હોવા છતા પણ એ આવરણીય કર્મોને વશ હોવાથી એને નિરતર 'ઉપયોગ' હોતો નથી જુઓ કે–એ આત્મા તો મધ્યના આઠ

---

* વૃષભ–બળદ વગેરે પશુઓને ગળા નીચે લટકતો ભાગ કબળ કે કામળો' કહેવાય છે

* આઠ પ્રકારના કર્મોમા (૧) જ્ઞાનાવરણીય (૨) દર્શનાવરણીય (૩) મોહનીય અને (૪) અન્તરાય આ ચાર 'ઘાતિ' કહેવાય છે કેમકે એઓ આત્માના જ્ઞાન–દર્શન આદિ ગુણોને ઘાત–નાશ કરનાર છે

तथाहि—आत्मा सर्वप्रदेशेषु त्यक्त्वांशानष्ट मध्यगान् ।
प्रक्वथ्यमानोदकवत् सदा विपरिवर्तते ॥ ६७ ॥

ततः स चिरमेकस्मिन्न वस्तुन्युपयुज्यते ।
अर्थान्तरोपयुक्तः स्याच्चपलः कृकलासवत् ॥ ६८ ॥

उत्कर्षेणोपयोगस्य कालोप्यान्तमुहूर्तिकः ।
उपयोगान्तर याति स्वभावात्तदनन्तरम् ॥ ६९ ॥

न सर्वमपि वेत्त्येष प्राणी कर्मावृतो यथा ।
नार्कस्याभ्राभिभूतस्य प्रसरन्त्यभितः प्रभा ॥ ७० ॥

सशयाव्यक्तबोधाद्या अप्यस्य कर्मणां वशात् ।
कुर्वतां ज्ञानवैचित्र्य क्षयोपशमभेदतः ॥ ७१ ॥

किं च—आभोगानाभोगोद्भववीर्यवतो यदा क्षयोपशम ॥
लब्धिकरणानुरूप तदात्मनो ज्ञानमुद्भवति ॥ ७२ ॥

वीर्यापगमे च पुनस्तदेव कर्मावृणोत्यपाकीर्णम् ।
शैवलजालमिवाम्भो दर्पणमिव विमलितं पंकः ॥ ७३ ॥

પ્રદેશો સિવાયના અન્ય સર્વ પ્રદેશોને વિષે, ઉકળતા જળની માફક ઉથલ પાથલ થયા કરે છે અને એથી એને ચિરકાળ પર્યન્ત એક વસ્તુમા 'ઉપયોગ' રહેતો નથી, પરન્તુ કાકીડાની જેમ ચપળ થઇ અન્ય અન્ય પદાર્થોને વિષે 'ઉપયુક્ત' થાય છે જો કે એ 'ઉપયોગ' એટલે 'ઉપયુક્તપણા'નો ઉત્કૃષ્ટ કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે અને ત્યારપછી તો એ (આત્મા) પુન અન્ય વિષયમા 'ઉપયુક્ત' થાય છે જેમ વાદળાથી આચ્છાદિત થયેલા સૂર્યની કાન્તિ સર્વત ફેલાતી નથી તેમ કર્મોથી આચ્છાદિત થયેલ પ્રાણી સર્વ વાત જાણી શકતો નથી ૬૬–૭૦

વળી આત્માને સશય, અપ્રકટ બોધ, અજ્ઞાન, કિંચિત્ જ્ઞાન વગેરે થાય છે એ પણ ક્ષયોપશમના ભેદથી વિચિત્ર જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતા કર્મોને એ (આત્મા) વશ છે એથી થાય છે વળી આભોગ કે અનાભોગથી ઉદ્ભવેલુ વીર્ય એ આત્માને વિષે 'આવે છે અને એને ક્ષયોપશમ થાય છે ત્યારે જ એનામા લબ્ધિ (શકિત) અને કરણ (કાર્ય) ને અનુરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, પણ એ વીર્ય જ્યારે ગયુ ત્યારે સમજવુ કે એજ કર્મ આત્માને આવરી મૂકે છે, શેવાળ જેમ જળને અને કાદવ જેમ નિર્મળ દર્પણને આવરે છે એમ ૭૧–૭૩ (ઇતિ શકાનિવારણમ્)

હવે પ્રસ્તુત વિષય

अथ प्रकृतम्– द्विधा भवन्ति ते जीवाः सिद्धसंसारिभेदतः ।
सिद्धाः पंचदशविधास्तीर्थातीर्थादिभेदतः ॥ ७४ ॥

यदाहुः— जिणअजिणतित्थतित्थागिहिअन्नसलिंगथीनरनपुंसा ।
पत्तेयसयंबुद्धा बुद्धबोहिक्कणिका य ॥

जीवन्तीति स्मृता जीवा जीवनं प्राणधारणम् ।
ते च प्राणा द्विधा प्रोक्ता द्रव्यभावविभेदतः ॥ ७५ ॥

सिद्धानामिन्द्रियोच्छ्वासादयः प्राणा न यद्यपि ।
ज्ञानादिभावप्राणानां योगाज्जीवास्तथाप्यमी ॥ ७६ ॥

' જીવ 'ના બે પ્રકાર છે (૧) સિદ્ધ અને (૨) સંસારી

(૧) ' સિદ્ધ ' વળી પંદર પ્રકારના છે તે આ પ્રમાણે (૧) જિનસિદ્ધ (૨) અજિનસિદ્ધ (૩) તીર્થસિદ્ધ (૪) અતીર્થસિદ્ધ (૫) ગૃહિલિંગસિદ્ધ (૬) અન્યલિંગસિદ્ધ (૭) સ્વલિંગસિદ્ધ (૮) સ્ત્રીસિદ્ધ (૯) પુરૂષસિદ્ધ (૧૦) નપુંસકસિદ્ધ (૧૧) પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ (૧૨) સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ (૧૩) બોધબોધિતસિદ્ધ (૧૪) એકસિદ્ધ અને (૧૫) અનેકસિદ્ધ. ૭૪ ×

જીવે છે એઓ જીવ જીવવું એટલે પ્રાણ હોવા–ધારણ કરવા

દ્રવ્યપ્રાણ અને ભાવપ્રાણ–એમ બે પ્રકારના પ્રાણ છે ૭૫

સિદ્ધોને જો કે ઇન્દ્રિયો અને શ્વાસોશ્વાસરૂપ પ્રાણ નથી અર્થાત્ દ્રવ્યપ્રાણ નથી તોપણ એમને જ્ઞાન આદિ ભાવપ્રાણ છે એટલે એઓ પણ જીવ કહેવાય ૭૬

× (૧) તીર્થંકર પદવી પામીને મોક્ષે જાય તે (૨) સામાન્ય કેવળી મોક્ષે જાય તે (૩) તીર્થંકરને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી મોક્ષે ગયેલા (૪) તીર્થંકરને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પહેલાં મોક્ષે ગયા એવા (૫) ગૃહસ્થપણામાંથી મોક્ષે જાય એ (૬) સંન્યાસી–તાપસ વગેરેમાંથી મોક્ષે જાય તે (૭) સાધુપણામાંથી મોક્ષે જાય એ (૮) સ્ત્રીવેદવાળા મોક્ષે જાય એ (૯) પુરૂષવેદવાળા જીવ મોક્ષે જાય એ (૧૦) નપુંસકો મોક્ષે જાય એ (૧૧) કોઇ પદાર્થ દેખીને પ્રતિબોધ પામી ચારિત્ર લઇ મોક્ષે જાય તે (૧૨) ગુરૂના ઉપદેશ વિના પોતાની મેળે જાતિસ્મરણ આદિથી પ્રતિબુદ્ધ થઇ મોક્ષે જાય તે (૧૩) ગુરૂના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય પામી મોક્ષે જાય એ (૧૪) એક સમયે એકજ મોક્ષે જાય એ (૧૫) એક સમયમાં ઘણા મોક્ષે જાય એ દ્રષ્ટાન્ત (૨) પુંડરીક ગણધર (૩) સામાન્ય કેવળી ગણધર (૪) મરૂદેવી માતા (૫) ભરતચક્રી (૬) વલ્કલચીરિ તાપસ આદિ (૮) ચંદનબાલા–વગેરે (૯) ગૌતમ આદિ (૧૦) ગાંગેય વિગેરે (૧૧) કરકંડુ (૧૨) કપિલ (૧૪) શ્રી મહાવીર (૧૫) શ્રી ઋષભની સાથે ૧૦૮ સિદ્ધ થયા એ

अलोकस्खलिता. सिद्धा लोकाग्रे च प्रतिष्ठिताः ।
इह संत्यज्य देहादि स्थितास्तत्रैव शाश्वताः ॥ ७७ ॥
ते ज्ञानावरणीयाद्यैर्मुक्ता कर्मभिरष्टभिः ।
ज्ञानदर्शनचारित्राद्यनन्ताष्टकसंयुता· ॥ ७८ ॥

तथोक्त गुणस्थानक्रमारोहे—

अनन्तं केवलज्ञान ज्ञानावरणसत्क्षयात् ।
अनन्तं दर्शन चापि दर्शनावरणक्षयात् ॥ ७९ ॥
क्षायिके शुद्धसम्यक्त्वचारित्रे मोहनिग्रहात् ।
अनन्ते सुखवीर्ये च वेद्यविघ्नक्षयात्क्रमात् ॥ ८० ॥
आयुष क्षीणभावत्वात् सिद्धानामक्षया स्थिति ।
नामगोत्राक्षयादेवामूर्त्तानन्तावगाहना ॥ ८१ ॥ इति ॥
रोगमृत्युजराद्यर्त्तिहीना अपुनरुद्भवाः ।
अभावात्कर्महेतूनां दग्धे बीजे हि नांकुरः ॥ ८२ ॥
यावन्मात्रं नरक्षेत्र तावन्मात्रं शिवास्पदम् ।
यो यत्र म्रियते तत्रैवोर्ध्वं गत्वा स सिद्ध्यति ॥ ८३ ॥

અલોકથી સ્ખલિત હોવાથી અર્થાત્ અલોકમા ગતિ–ગમન ન હોવાથી એઓ લોકને અગ્રભાગે રહેલા છે શરીરાદિને અહિં ત્યજીને એઓ શાશ્વત ત્યાજ રહેલા છે ૭૭

એઓ 'જ્ઞાનાવરણીય' આદિ આઠે કર્મોએ રહિત છે, અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદિ આઠ અનન્ત વસ્તુએ યુક્ત છે ૭૮

'ગુણસ્થાન ક્રમારોહ' નામના ગ્રથમા કહ્યુ છે કે–જ્ઞાનના આવરણના ક્ષયથી અનત કેવળજ્ઞાન, અને દર્શનના આવરણના ક્ષયથી અનત દર્શન થાય છે મોહના વિનાશથી ક્ષાયિક શુદ્ધસમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે 'વેદનીય' અને 'અતરાય' કર્મોના ક્ષયથી અનુક્રમે અનત સુખ અને અનત વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે આયુકર્મ ક્ષીણ થવાથી અક્ષય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા નામકર્મ અને ગોત્રકર્મના ક્ષયથી અમૂર્ત્ત–અનત અવગાહના થાય છે કર્મના હેતુઓના અભાવથી જન્મ–જરા–મરણ આદિના દુખ ટળી જાય છે એટલે એમને પુનર્જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી કેમકે બીજ બળી જાય એટલે અકુરની ઉત્પત્તિ રહી નહિ ૭૯–૮૨

જેટલો વિસ્તાર આ મનુષ્યક્ષેત્રનો છે તેટલો જ (એટલે કે પીસતાલીશ લાખ યોજન) મોક્ષના સ્થાનનો છે જે જ્યા મરણ પામે છે તે ત્યાથી સમશ્રેણિએ ઉંચે જઈ સિદ્ધ થાય છે

उत्पत्योर्ध्वं समश्रेण्या लोकान्तस्तैरलंकृतः ।
यत्रैकस्तत्र तेऽनन्ता निर्बाधा सुखमासते ॥ ८४ ॥ युग्मम् ॥

तथोक्त तत्त्वार्थभाष्ये—

कृत्स्नकर्मक्षयादूर्ध्वं निर्वाणमधिगच्छति ।
यथा दग्धेन्धनो वह्निः निरुपादानसन्ततिः ॥ ८५ ॥

तदनन्तरमेवोर्ध्वमालोकान्तात्स गच्छति ।
पूर्वप्रयोगासगत्वबन्धच्छेदोर्ध्वगौरवैः ॥ ८६ ॥

कुलालचक्रे दोलायामिषौ चापि यथेष्यते ।
पूर्वप्रयोगात्कर्मेह तथा सिद्धगति. स्मृता ॥ ८७ ॥

मृल्लेपसंगनिर्मोक्षाद्यथा दृष्टाप्स्वलाबुनः ।
कर्मसगविनिर्मोक्षात्तथा सिद्धगतिः स्मृता ॥ ८८ ॥

एरडयन्त्रपेडासु बन्धच्छेदाद्यथा गति· ।
कर्मबन्धनविच्छेदात् सिद्धस्यापि तथेष्यते ॥ ८९ ॥

व्याघ्रपादबीजबन्धनच्छेदात् यन्त्रबन्धनच्छेदात् पेडाबन्धनच्छेदात् च गतिर्दृष्टा मिजाकाष्ठपेडापुटानाम् एव कर्मबन्धनविच्छेदात् सिद्धस्य गति· इति भावः ॥

એ સિદ્ધોથી જ 'લોક' નો અગ્રભાગ શોભી રહ્યો છે જેટલામા એક રહી શકે એટલામા એ અનત પણ બાધાવિના સુખે રહી શકે છે ૮૩-૮૪

'તત્ત્વાર્થભાષ્ય' મા કહ્યુ છે કે-ઈંધન બળી જવાથી, ઉપાદાન કારણ ગયુ એટલે અગ્નિ જેમ નિર્વાણ પામે છે-ઠરી જાય છે તેમ કર્મ સર્વે બળી જવાથી-ક્ષીણ થવાથી આત્મા નિર્વાણ પામે છે અને તે પછી જ એ (આત્મા) (૧) પૂર્વ પ્રયોગવડે, (૨) આસગ ત્યજી દેવા વડે, (૩) બધન છેદી નાખવા વડે અને (૪) પોતાના ઉર્ધ્વગામી સ્વભાવવડે ઠેક લોકાન્ત સુધી ઊચે જાય છે ૮૫-૮૬

(૧) પૂર્વ પ્રયોગવડે કુભારના ચક્રની, હિંડોળાની અને બાણની જેવી ગતિ-તેવી જ ગતિ સિદ્ધોની સમજવી (૨) માટીના લેપનો સગ મૂકાવાથી જેવી તુબડાની પાણી ઉપર તરી આવવા રૂપ ગતિ-તેવી જ કર્મોનો સગ મૂકાવાથી સિદ્ધોની ગતિ સમજવી (૩) એરડામા, યત્રમા અને પેડાપુટમા બન્ધનના છેદાવાથી જેવી ગતિ-તેવી જ કર્મબન્ધનના છેદાવાથી સિદ્ધની ગતિ સમજવી એટલે કે એરડાના બીજના બન્ધનના છેદથી, યત્રના બન્ધનના

ऊर्ध्वगौरवधर्माणो जीवा इति जिनोत्तमैः ।
अधोगौरवधर्माणः पुद्गला इति चोदितम् ॥ ९० ॥

ऊर्ध्वगमन एव गौरवं धर्मः स्वभावो जीवानाम् । पुद्गलास्तु अधोगमनधर्माण इति सर्वज्ञवचनम् इति भावः ॥

यथाधस्तीर्यगूर्ध्वं च लोष्टवाय्वग्निवीतयः ।
स्वभावतः प्रवर्तन्ते तथोर्ध्वगतिरात्मनः ॥ ९१ ॥

अतस्तु गतिवैकृत्यमेषां यदुपलभ्यते ।
कर्मणः प्रतिघाताच्च प्रयोगाच्च तदिष्यते ॥ ९२ ॥

अधस्तिर्यगथोर्ध्वं च जीवानां कर्मजा गतिः ।
ऊर्ध्वमेव तु तद्धर्मा भवति क्षीणकर्मणाम् ॥ ९३ ॥

तत्रापि गच्छतः सिद्धिं संयतस्य महात्मनः ।
सर्वैरंगैर्विनिर्याति चेतनस्तनुपंजरात् ॥ ९४ ॥

तदुक्तं स्थानांगपञ्चमस्थानके—

पञ्चविहे जीवस्स णिज्जाणमग्गे पन्नत्ते । पाएहिं ऊरूहिं उरेण सिरेणं सव्वंगेहिं ॥ पाएहिं निज्जायमाणे निरयगामी भवति । ऊरूहिं निज्जायमाणे तिरियगामी भवति । उरेण निज्जायमाणे मणुयगामी

છેદથી તથા પેડાના બન્ધનના છેદાવાથી, બીજ, કાષ્ટ અને પેડાપુટની જેવી ઉછળીને ઉંચે જવા રૂપ ગતિ થાય છે તેવી જ કર્મબન્ધનના છેદથી સિદ્ધોની ગતિ સમજવી (૪) જિન ભગવાનના વચન છે કે જીવ ઊર્ધ્વગતિપરિણામવાળા છે અને પુદ્ગળ અધોગતિપરિણામ વાળા છે, અર્થાત્ ઊર્ધ્વ ગમન કરવુ એજ જીવોનો સ્વભાવ છે અને અધોગમન-એ પુદ્ગળોનો સ્વભાવ છે એવુ સર્વજ્ઞનુ વચન છે પત્થર આદિ વજનદાર વસ્તુઓનો સ્વભાવ અધોગમન છે, વાયુનો સ્વભાવ તિર્યગ્ ગમન છે અને અગ્નિની જ્વાળાનો સ્વભાવ ઊર્ધ્વગમન છે એમ આત્માનો પણ અનાદિ સ્વભાવ ઊર્ધ્વગમન છે માટે કદાચ કોઈ વખતે એના એ સ્વભાવમા વિકાર માલમ પડે તો એ કર્મના પ્રતિઘાતથી અને પ્રયોગથી સમજવો જીવની તીર્છી, ઊર્ધ્વ કે અધોગતિ એના તે તે કર્મોને જ આભારી છે સ્વાભાવિક ઊર્ધ્વ ગતિ તો જેમના કર્મો ક્ષીણ થયા હોય છે એમની જ થાય છે ૮૭-૯૩

હવે, સિદ્ધની ગતિ પ્રાપ્ત કરનાર સંયમી મહાત્માના પ્રાણ નીકળે છે તે એના સર્વ અંગોમાથી નીકળે છે ૯૪

भवति । सिरणं निज्जायमाणे देवगामी भवति । सव्वंगेहिं निज्जायमाणे सिद्धिगतिपज्जवसाणे पणत्ते ॥

भवोपग्राहिकर्मान्तक्षण एव स सिद्ध्यति ।
उद्गच्छन्नस्पृशद्गत्या ह्यचिन्त्या शक्तिरात्मन. ॥

अत्र च अस्पृशन्ती सिद्ध्यन्तरालप्रदेशान् गतिर्यस्य सः अस्पृशद्गतिः । अन्तरालप्रदेशस्पर्शने हि नैकेन समयेन सिद्धिरिष्यते । तत्र च एक एव समय. अत· अन्तराले समयान्तरस्याभावात् अन्तरालप्रदेशानाम् असंस्पर्शनम् इति औपपातिकसूत्रवृत्तौ ॥ अवगाढप्रदेशेभ्य. अपराकाशप्रदेशान् तु अस्पृशन् गच्छति इति महाभाष्यवृत्तो ॥ यावत्सु आकाशप्रदेशेषु इह अवगाढ· तावतः एव प्रदेशान् ऊर्ध्वमपि अवगाहमानः गच्छति इति पचसग्रहवृत्तौ ॥ तत्त्वं तु केवलिगम्यम् ।

एकस्मिन्समये चोर्ध्वलोके चत्वार एव ते ।
सिद्ध्यन्त्युत्कर्षतो दृष्टमधोलोके मतत्रयम् ॥ ९५ ॥

સ્થાનાગ સૂત્રના પાચમા સ્થાનમા કહ્યુ છે કે—

જીવને નીકળવાના પાચ દ્વાર છે જીવ પગેથી, ઉરૂએથી, હૃદયેથી, મસ્તકેથી કે સર્વ અગોથી નીકળે છે પગેથી નીકળે તો નરકગામી, ઉરૂએથી નીકળે તો તિર્યંચ, હૃદયેથી નીકળે તો મનુષ્ય, મસ્તકેથી નીકળે તો દેવ અને સર્વાગેથી નીકળે તો સિદ્ધિગામી થાય

સસારમા જકડી રાખનારા કર્મોના જે ક્ષણે અત આવે છે તેજ ક્ષણે એ વચ્ચે રહેલા પ્રદેશોને સ્પર્શ્યા વિના ઉચે ચઢી સિદ્ધ થાય છે, કેમકે આત્માની અચિન્ત્ય શક્તિ છે

સિદ્ધિએ પહોચવાના માર્ગમા જે પ્રદેશો આવે એને સ્પર્શ કર્યા વિના ચાલ્યો જાય એ ' અસ્પૃશદ્ગતિ ' કહેવાય વચ્ચેના પ્રદેશોને સ્પર્શ કરતો જાય તો એ સિદ્ધિએ એક સમયમા પહોચે નહિ અને અહિ તો ફક્ત એકજ સમય છે—વચ્ચે બીજા સમયનો અભાવ છે માટેજ કહ્યુ છે કે વચ્ચેના પ્રદેશોને સ્પર્શે નહિ આ વાત ઉવવાઈ સૂત્રની વૃત્તિમા કહી છે મહાભાષ્યની વૃત્તિમા ' જીવ અવગાઢ કરેલા પ્રદેશો સિવાયના બીજા આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શ્યા વિના જાય છે ' એવા શબ્દો છે પચસગ્રહની વૃત્તિમા વળી એમ કહ્યુ છે કે ' જેટલા આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને જીવ અહિ રહેલ છે તેટલા જ આકાશપ્રદેશોને, ઊર્ધ્વ જતા અવગાહતો જાય છે ' તત્ત્વ કેવળીગમ્ય છે

એક સમયમા, ઊર્ધ્વલોકમાથી ઉત્કૃષ્ટ ચાર જ સિદ્ધ થાય છે અધોલોક માટે ત્રણ ભિન્નભિન્न

विंशतिर्द्वाविंशतिश्च चत्वारिंशदिति स्फुटम् ।
उत्तराध्ययने संग्रहण्यां च सिद्धप्राभृते ॥ ९६ ॥

वीस अहे तहेव इति उत्तराध्ययने जीवाजीवविभक्त्यध्ययने॥ उड्ढहोतिरियलोए चउबावीसट्ठसयं इति सग्रहण्याम् ॥ वीस पुहुत्त अहोलोए इति सिद्धप्राभृते। तट्टीकाया विंशतिपृथक्त्वं द्वे विंशती इति ॥

अष्टोत्तरशतं तिर्यग्लोके च द्वौ पयोनिधौ ।
नदीनदादिके शेषजले चोत्कर्षतस्त्रय ॥ ९७ ॥

विंशतिश्चैकविजये चत्वारो नन्दने वने ।
पडके द्वावष्टशत प्रत्येकं कर्मभूमिषु ॥ ९८ ॥

प्रत्येक सहरणातो दशाकर्ममहीष्वपि ।
पचचापशतोच्चौ द्वौ चत्वारो द्विकरांगक ॥ ९९ ॥

जघन्योत्कृष्टदेहानां मानमेतन्निरूपितम् ।
मध्यांगास्त्वेकसमये सिद्ध्यन्त्यष्टोत्तरं शतम् ॥ १०० ॥

મત છે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમા ‘ વીશ ’ ની સખ્યા કહી છે, ‘ સગ્રહણી ’ મા બાવીશ કહ્યા છે અને ‘ સિદ્ધપ્રાભૃત ’ મા ચાળીશ કહ્યા છે ૯૫-૯૬

वीस अहे तहेव (અધોલોકમાથી વીશ) એમ ‘ ઉત્તરાધ્યયન ’ ના ‘ જીવાજીવવિભક્તિ ’ નામના અધ્યયનમા પાઠ છે उड्ढहोतिरियलोए चउबावीसट्ठसय (ઊર્ધ્વલોકમાથી ચાર, અધોલોકમાથી બાવીશ અને તિર્યક્લોકમાથી એકસો ને આઠ) એમ ‘ સગ્રહણી ’ મા પાઠ છે वीस पुहुत्त अहोलोए (અધોલોકમાથી બે વીશ) એમ ‘ સિદ્ધપ્રાભૃત ’ મા પાઠ છે [वीस पुहुत्त=विंशति-पृथक्त्वम्=द्वे विंशती (વીશ પૃથક્ત્વ એટલે બે વીશ-ચાલીશ) એમ એની ટીકામા છે]

ઉત્કૃષ્ટ, તિર્યક્લોકમાથી ૧૦૮, સમુદ્રમાથી બે અને નદીનદાદિક શેષ જળાશયમાથી ત્રણ સિદ્ધ થાય ઉત્કૃષ્ટ, એક વિજયમાથી વીશ, નદનવનમાથી ચાર, પડકવનમાથી બે અને પ્રત્યેક કર્મભૂમિમાથી ૧૦૮ સિદ્ધિ પામે (દેવતા આદિના) સહરણને લીધે દરેક અકર્મભૂમિમાથી પણ દશ સિદ્ધ થાય પાચસો ધનુષ્યની કાયાવાળા ઉત્કૃષ્ટ બે જ સિદ્ધિ પામે બે હાથની કાયાવાળા ઉત્કૃષ્ટ ચાર સિદ્ધગતિએ જાય. આ બધુ, ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય શરીરવાળાઓ વિષે સમજવુ મધ્યમ શરીરમાનવાળાઓ તો એક સમયે એકસોને આઠ સિદ્ધિપદ વરે ૯૭-૧૦૦

उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योस्तार्तीयीकतुरीययोः।
अरयोरष्टसहितं सिद्ध्यन्त्युत्कर्षतः शतम्॥ १०१ ॥

यत्तु अस्याः अवसर्पिण्याः तृतीयारकप्रान्ते श्रीऋषभदेवेन सहाष्टोत्तरं शतं सिद्धाः तदाश्चर्यमध्ये अन्तर्भवतीति समाधेयम्॥

विंशतिश्चावसर्पिण्याः सिद्ध्यन्ति पचमेऽरके।
उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योः शेषेषु दश संहृताः ॥ १०२ ॥

पुंवेदेभ्य. सुरादिभ्यश्च्युत्वा जन्मन्यनन्तरे ।
भवन्ति पुरुषा. केचित् स्त्रियः केचिन्नपुंसकाः ॥ १०३ ॥

स्त्रीभ्योऽपि देव्यादिभ्यः स्युरेव त्रेधा महीस्पृशः।
क्लीबेभ्यो नारकादिभ्योऽप्येवं स्युर्मनुजास्त्रिधा ॥ १०४ ॥

नवस्वेतेषु भङ्गेषु पुंभ्य स्युः पुरुषा हि ये।
सिद्ध्यन्त्यष्टोत्तरशतं तेऽन्ये दशदशाखिलाः ॥ १०५ ॥

दशान्यभिक्षुनेपथ्याश्चत्वारो गृहिवेषकाः।
सिद्ध्यन्त्यष्टोत्तरशतं मुनिनेपथ्यधारिण ॥ १०६ ॥

ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા અને અવસર્પિણીના ચોથા આરામા ઉત્કૃષ્ટ એકસોને આઠ સિદ્ધ થાય આ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાને છેડે શ્રીઋષભદેવની સગાથે એકસોને આઠ સિદ્ધયા છે એ બાબત એક આશ્ચર્યભૂત થઈ છે એમ સમાધાન કરવુ અવસર્પિણીના પાચમા આરામા વીશ અને બેઉના શેષ આરાઓમા દશ સિદ્ધ થાય ૧૦૧–૧૦૨

પુરૂષવેદવાળા દેવ આદિથી ચ્યવીને અન્ય જન્મ લે એમા કેટલાક પુરૂષો થાય, કેટલાક સ્ત્રી થાય અને કેટલાક વળી નપુસકો પણ થાય† સ્ત્રીવેદવાળી દેવી આદિકથી તથા નપુસક વેદવાળા નારકી આદિથી પણ એજ પ્રમાણેત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો થાય ૧૦૩–૧૦૪

આમ નવ ભાગા થયા–એમા જેઓ પુરૂષવેદથી પુરૂષો થાય છે એવા એકસોને આઠ સિદ્ધ થાય છે અને શેષ સર્વ દશ દશ સિદ્ધિ પામે ૧૦૫

એકસોને આઠ સ્વલિંગે, દશ અન્યભિક્ષુલિગે અને ચાર ગૃહસ્થલિગે, સિદ્ધ થાય વળી

---

† જન્મનપુંસકો સિદ્ધિપદને પામતા નથી

विंशतिर्योषितः किं च पुमांसोऽष्टोत्तरं शतम् ।
एकस्मिन्समये क्लीवाः सिद्ध्यन्ति दश नाधिका. ॥ १०७ ॥

एकसमये अष्टोत्तरशतसिद्धियोग्यतासग्रहश्चैवम्—

तिर्यग्लोके च्पितकलुषा. कर्मभूमिस्थलेपु
जाता वैमानिकपुरुषतो मध्यमांगप्रमाणाः ।
सिद्धयन्त्यष्टाधिकमपि शत साधुवेषा' पुमांस
तार्तीयीके नियतमरके चिन्त्यतां वा तुरीये ॥ १०८ ॥

यत्रैको निर्वृत सिद्धस्तत्रान्ये परिनिर्वृता ।
अनन्ता नियमाल्लोकपर्यन्तस्पर्शिन समे ॥ १०९ ॥

अयमर्थः—सम्पूर्णमेकसिद्धस्यावगाहक्षेत्रमाश्रिताः ।
अनन्ता पुनरन्ये च तस्यैकैक प्रदेशकम् ॥ ११० ॥

समाक्रम्यावगाढा स्युः प्रत्येक तेऽप्यनन्तकाः ।
एव परे द्वित्रिचतु पचाद्यंशाभिवृद्धित ॥ १११ ॥ युग्मम् ॥

એક સમયે સ્ત્રીલિ ગે વીશ, પુરૂષલિ ગે એકસોને આઠ, તથા નપુસકલિ ગે ઉત્કૃષ્ટ દશ સિદ્ધિ પામે. એથી અધિક નહિ ૧૦૬–૧૦૭

એક સમયે એકસોને આ૦ કોણ કોણ સિદ્ધિને યોગ્ય હોય એ બધાનો સ ગ્રહ નીચે મુજબ —
તિર્યક્ લોકમા અને કર્મભૂમિઓમા પ્રત્યેકમા એકસોને આઠ સિદ્ધિને યોગ્ય હોય. વૈમાનિક પુરૂષવેદથી ઉત્પન્ન થયેલા, મધ્યમ અગપ્રમાણવાળા તથા સાધુવેષધારી–એ ત્રણેમાથી પણ પ્રત્યેકમાથી એકસોને આઠ સિદ્ધિને યોગ્ય હોય તથા (ઉત્સર્પિણીના) ત્રીજા આરામા અને (અવસર્પિણીના) ચોથા આરામા પણ એટલી સ ખ્યાના સિદ્ધિને યોગ્ય હોય ૧૦૮

જ્યા એક સિદ્ધ રહેલ છે ત્યા (તેટલી જ અવગાહનામા) અન્ય પણ અ નત સિદ્ધ રહેલા છે, અને એ સર્વ ' લોક ' ના અગ્ર ભાગને સ્પર્શીને રહેલા છે એટલે કે એક સિદ્ધે સ પૂર્ણ અવગાઢ કરેલા ક્ષેત્રને વિષે અનત સિદ્ધો રહી શકે છે–રહેલા છે, અને ઉપરાત બીજાઓ પણ એના (ઓળગેલા) એકેક પ્રદેશને આશ્રયીને રહેલા છે એઓ પણ ' અનન્ત ' છે એવી જ રીતે બીજાઓ પણ બે, ત્રણ, ચાર, પાચ આદિક વધતા વધતા અ શોને આશ્રયીને રહેલા અનન્તા છે ૧૦૯–૧૧૧

तथा—सिद्धावगाहक्षेत्रस्य तस्यैकैकं प्रदेशकम् ।
त्यक्त्वा स्थितास्तेऽप्यनन्ता एव द्वयादिप्रदेशकान् ॥ ११२ ॥

एवं च—प्रदेशवृद्धिहानिभ्यां येऽवगाढा अनन्तकाः ।
पूर्णक्षेत्रावगाढेभ्यः स्युस्तेऽसंख्यगुणाधिकाः ॥ ११३ ॥

ततश्च—एकः सिद्धः प्रदेशैः स्वैः समग्रैरतिनिर्मलैः ।
सिद्धाननन्तान् स्पृशति व्यवगाढैः परस्परम् ॥ ११४ ॥
तेभ्योऽसंख्यगुणान् देशप्रदेशैः स्पृशति ध्रुवम् ।
क्षेत्रावगाहनाभेदैरन्योऽन्यैः पूर्वदर्शितैः ॥ ११५ ॥

तथोक्तं प्रज्ञापनायां औपपातिके आवश्यके च—

फुसइ अणन्ते सिद्धे सव्वपएसेहिं नियमसो सिद्धो ।
तेवि असंखिज्जगुणा देसपएसेहिं जे पुट्ठा ॥

अशरीरा जीवघना ज्ञानदर्शनशालिनः ।
साकारेण निराकारेणोपयोगेन लक्षिताः ॥ ११६ ॥

વળી સિદ્ધના અવગાહક્ષેત્રના એકેકા પ્રદેશને છોડીને જેઓ રહેલા છે એઓ પણ અનંત એ જ પ્રમાણે બે, ત્રણ વિગેરે પ્રદેશો છોડીને રહેલા છે એઓ પણ અનન્ત છે ૧૧૨

એવી રીતે પ્રદેશો ઓછા કરીને કે વધારીને જે અનન્ત (સિદ્ધો) અવગાહીને રહેલા છે એઓ, પૂર્ણક્ષેત્રે અવગાહીને રહેલા (સિદ્ધો) કરતા અસંખ્યગણા (અધિક) છે ૧૧૩

આમ બાબત હોવાથી એક સિદ્ધ પોતાના અત્યન્ત નિર્મળ અને પરસ્પર અવગાહેલા સર્વ પ્રદેશોવડે 'અનંત' સિદ્ધોને સ્પર્શ કરી રહે છે અને એ કરતા અસંખ્યગણાઓને, પૂર્વદર્શિત અન્ય અન્ય (ઓછાવત્તા) ક્ષેત્રાવગાહનાના ભેદોને લઈને, દેશપ્રદેશોવડે સ્પર્શ કરે છે ૧૧૪-૧૧૫

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા, ઉવ્વાઈસૂત્રમા તથા આવશ્યકસૂત્રમા પણ આ વાતનુ સમર્થન છે — સિદ્ધનો જીવ નિશ્ચયે કરીને સર્વ પ્રદેશોવડે અનંત સિદ્ધોને સ્પર્શ કરે છે અને એઓ પણ, દેશપ્રદેશોવડે જેઓએ સ્પર્શ કર્યો છે એવા અસંખ્ય સિદ્ધોને સ્પર્શ કરે છે

આ સિદ્ધના જીવો અશરીરી (શરીર વિનાના) છે, ફક્ત જીવરૂપ છે, જ્ઞાન અને દર્શને યુક્ત, સાકાર-નિરાકાર* 'ઉપયોગ' વડે લક્ષિત છે એઓ ત્રણે જગતને કેવળજ્ઞાને

---

* સાકાર ઉપયોગ=જ્ઞાન. નિરાકાર ઉપયોગ=દર્શન

ज्ञानेन केवलेनैते कलयन्ति जगत्त्रयीम् ।
दर्शनेन च पश्यन्ति केवलेनैव केवला: ॥ ११७ ॥ युग्मम् ॥

पूर्वभवाकारस्यान्यथाऽव्यवस्थापनाच्छुषिरपूर्त्या ।
संस्थानमनित्थस्थं स्यादेषामनियताकारम् ॥ ११८ ॥

केनचिदलौकिकेन स्थित प्रकारेण निगदितुमशक्यम् ।
अत एव व्यपदेशो नैषां दीर्घादिगुणवचनै ॥ ११९ ॥

तथाहुः—से न दीहे । से न हस्से । से न वट्टे । इत्यादि ॥

नतु—सस्थान ह्याकारः स कथममूर्त्तस्य भवति सिद्धस्य ।
अत्रोच्यते—परिणामवत्यमूर्त्तेऽप्यसौ भवेत्कुम्भनभसीव ॥ १२० ॥

पूर्वभवभाविदेहाकारमपेक्ष्यैव सिद्धजीवस्य ।
संस्थानं स्यादौपाधिकमेव न वास्तव किंचित् ॥ १२१ ॥

तथाहुरावश्यकनिर्युक्तिकृतः—

ओगाहणाइ सिद्धा भवत्ति भागेण हुंति परिहीणा ।
सठाणमणित्थत्थ जरामरणविप्पमुक्काण ॥

કરીને જાણે છે અને કેવળદર્શનવડે જૂએ છે પોકળ ભાગ પૂરવાથી એમનો પૂર્વભવનો આકાર બદલાઇ, એમનુ ભિન્નપ્રકારનુ અચોક્કસ આકૃતિવાળુ 'સસ્થાન' થાય છે એ 'સસ્થાન' કોઈ એવા અલૌકિક પ્રકારે રહેલુ છે કે તે વાણીવડે વર્ણવી શકાતુ નથી, અને એથી જ એમનુ દીર્ઘ-હ્રસ્વ આદિ ગુણવાચક શબ્દોવડે બ્યાન આપી શકાતુ નથી ૧૧૮-૧૧૯

આગમમાયે કહ્યુ છે કે—એ સિદ્ધના જીવ દીર્ઘ નથી, હ્રસ્વ નથી, વૃદ્ધિ પણ પામતા નથી ઇત્યાદિ

અહિં કોઇ એવી શકા ઉપસ્થિત કરે કે–'સસ્થાન' એટલે તો આકાર–એ આકાર અમૂર્ત–અશરીરી એવા સિદ્ધના જીવને કયાથી હોય ? આ શકાનુ સમાધાન એમ કરવુ કે—એક કુભમાના આકાશમા (ઘટાકાશમા) જેમ આકાર છે તેમ, પરિણામી એવા એ અમૂર્તમા પણ આકાર સભવે છે પૂર્વભવના દેહાકારને અપેક્ષીને જ સિદ્ધના જીવોનુ ઔપાધિક સસ્થાન થાય, વાસ્તવિક કઈ થાય નહિ ૧૨૦-૧૨૧

આ સબધમા આવશ્યકસૂત્રની નિર્યુક્તિ–ટીકામા કહ્યુ છે કે—

સિદ્ધના જીવોની અવગાહના કરતાપૂર્વભવની કરતા ત્રીજે ભાગે ઉણી હોયઅર્થાત્ પૂર્વભવની

उत्ताणओ व पासिल्लओ व अहवा निसन्नओ चेव ।
जो जह करेइ काल सो तह उववज्जए सिद्धो ॥
इहभवभिन्नागारो कम्मवसाओ भवंतरे होइ ।
न य तं सिद्धस्स तओ तमीतो से तयागारो ॥
जं संठाणं तु इह भव चयंतस्स चरमसमयम्मि ।
आसीअ पएसघणं तं सठाणं तहि तस्स ॥

शतानि त्रीणि धनुषां त्रयस्त्रिंशद्धनूंषि च
धनुस्त्रिभागश्च परा सिद्धानामवगाहना ॥ १२२ ॥
जघन्याष्टांगुलोपेतहस्तमाना प्ररूपिता ।
जघन्योत्कृष्टयोरन्तराले मध्या त्वनेकधा ॥ १२३ ॥
षोडशांगुलयुक्ता या मध्या करचतुष्टयी ।
आगमे गीयते सर्वमध्यानां सोपलक्षणम् ॥ १२४ ॥
प्राच्ये जन्मनि जीवानां या भवेदवगाहना ।
तृतीयभागन्यूना सा सिद्धानामवगाहना ॥ १२५ ॥

બે તૃતીયાશ હોય આવુ જરામૃત્યુથી મુક્ત એવા સિદ્ધોનુ સંસ્થાન હોય જીવ સૂતેલો ઉભેલો કે બેઠેલો—જેવી સ્થિતિએ રહ્યો કાળ કરે એવી જ સ્થિતિએ સિદ્ધપણે ઉત્પન્ન થાય અહિં પણ પુન કોઇ એમ શકા ઉઠાવે કે જીવનો આ ભવમા જેવો આકાર હોય તેથી ભિન્ન આકાર ભવાન્તરમા થાય એ કર્મના વશે થાય, પણ સિદ્ધને તો કોઇ કર્મો જ રહ્યા નથી તો પછી સિદ્ધને તેવો કોઇ આકાર જ શાનો હોય ? તેનો ઉત્તર એ કે—આ ભવમા ચ્યવતી વખતના ચરમ સમયે જે સંસ્થાન હોય છે તેવુ પ્રદેશઘન સંસ્થાન તેમનુ ત્યા પણ હોય છે

સિદ્ધોના જીવની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૩૩૩⅓ ધનુષ્યપ્રમાણ હોય જઘન્ય (અવગાહના) એક હાથ અને આઠ આગળ હોય મધ્યમ એટલે ' ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય વચ્ચેની ' (અવગાહના) અનેક પ્રકારની હોય. આગમમા મધ્યમ અવગાહના ચાર હાથ અને સોળ આગળની કહેલી છે તે સર્વ મધ્યમોના ઉપલક્ષણથી એટલે કે તીર્થંકરની જઘન્ય અવગાહનાને અપેક્ષીને છે ૧૨૨–૧૨૪

કેહો મનુષ્ય ભવમા જીવની જે અવગાહના હોય તેનો બે તૃતીયાશ સિદ્ધની અવગાહના હોય પૂર્વભવમા તે ઉત્કૃષ્ટ પાચસો ધનુષ્ય ની હોય, મધ્યમ અનેક પ્રકારની હોય અને જઘન્ય બે હા

उत्कृष्टा च भवे प्राच्ये धनुःपंचशतीमिता ।
मध्यमा च बहुविधा जघन्या हस्तयोर्द्वयम् ॥ १२६ ॥
जघन्या सप्तहस्तैव जिनेन्द्राणामपेक्षया।
त्र्यशोनत्वे किलैतासा ता स्यु. सिद्धावगाहना. ॥१२७॥युग्मम्॥

एतदभिप्रेत्यैव औपपातिकोपागे उक्तम्—

जीवाण भंते सिज्झमाणा कयरमि उच्चत्ते सिज्झन्ति। गोअम
जहण्णेण सत्तरयणीए उक्कोसेण पचधणुसइए सिज्झन्ति ॥

मरुदेवा कथ सिद्धा नन्वेव जननी विभो ।
साग्रपचचापशतोत्तुगा नाभिसमोच्छ्रया ॥ १२८ ॥

सघयण सठाण उच्चत्त चेव कुलगरेहिं समम्–इति वचनात् ॥

अत्र उच्यते—स्त्रियो ह्युत्तमसंस्थाना. पुंस· कालार्हसस्थिते ।
किंचिदूनप्रमाणा स्युर्नाभेरूनोच्छ्रयेति सा ॥ १२९ ॥
गजस्कन्धाधिरूढत्वान्मनाक्सकुचितेति वा ।
पचशापशतोच्चैव सेति किंचिन्न दूषणम् ॥ १३० ॥

अय च भाष्यकृदभिप्रायः ॥ सग्रहणीवृत्त्यभिप्रायस्त्वयम्—

થની હોય કે જિનેશ્વરોની અપેક્ષાએ જઘન્ય સાત હાથની હોય–એ અવગાહનાઓનો બે તૃતીયાશજ તે સિદ્ધોની અવગાહના હોય આ અભિપ્રાય 'ઉ-વાઇ' ઉપાગનો છે ૧૨૫–૧૨૭

અહિ કોઇ એવી શકા લાવે કે—જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પાચસો ધનુષ્યની કાયાવાળા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે એમ કહો છો ત્યારે પ્રથમ તીર્થકરની માતા મારૂદેવી જે નાભિરાજા જેટલા એટલે પાચસો ધનુષ્ય કરતા વધારે ઊચા હતા તે કેવીરીતે સિદ્ધ થયા ? 'સહનન, સસ્થાન તથા ઉચાઇ કુલકરો જેટલી હોય છે'–એ શાસ્ત્રવચન પ્રમાણે એ ચોક્કસ નાભિરાજા જેટલા ઉચા હતા આ શકાના નિવારણમા એમ કહેવાનુ કે–એ નાભિરાજાથી ઓછા ઉચા હતા કેમકે સ્ત્રીઓની ગમે એટલી ઉચાઇ હોય પણ તે પુરૂષોની વધારેમા વધારે ઉચાઇ કરતા ઓછી જ હોય અથવા હસ્તિના સ્કધપર ચઢવાથી તે જરા સકાચાયલા હતા માટે એનુ વધારે માન ન હોતા પાચસો ધનુષ્ય જ હતુ એમ સમજવુ આ અભિપ્રાય ભાષ્યકારનો છે ૧૨૮–૧૩૦

એ સબધમા 'સગ્રહણી'† ની વૃત્તિ–ટીકામા તો એમ કહ્યુ છે કે—

---

† પર્વતો નદીઓ, ક્ષેત્રો, વિજયો, દ્રહો, શ્રેણિઓ શિખરો તીર્થો, ખાડવા અને યોજન–આ દશ દ્વારોનો 'સગ્રહ' જે ગ્રથમા કરેલો છે અર્થાત્ એમનુ વર્ણન–હકીકત જેમા આપેલી છે એ ગ્રથનુ નામ 'સગ્રહણી' એકલા જબૂદ્વીપમા આવેલા એ પર્વતો વગેરેનો સગ્રહ એ 'લઘુસગ્રહણી' અને અઢીદ્વીપમા આવેલાનો સગ્રહ એ 'બૃહત સગ્રહણી'

यदिदमागमे पंचधनु शतान्युत्कृष्टं मानमुक्तं तद्बाहुल्यात् । अन्यथा एतद्ध धनु पृथक्त्वैः अधिकमपि स्यात् तच्च पंचविंशत्यधिक पंचधनुःशतरूपं बोद्धव्यम् ॥ सिद्धप्राभृतेऽपि उक्तम्–

ओगाहणा जहण्णा रयणिदुगं अह पुणाइ उक्कोसा ।
पचेव धणुसयाइ धणुअपुहुत्तेण अहियाइंति ॥

एतद्वृत्तिश्च—

प्रथक्त्वशब्दः अत्र वहुत्ववाची । वहुत्व चेह पंचविंशतिरूपं द्रष्टव्यमिति ।

आद्यसंहनना एव सिद्ध्यन्ति न पुनः परे ।
सस्थानानां त्वनियमस्तेपु पट्स्वपि निर्वृतिः ॥ १३१ ॥
पूर्वकोट्यायुरुत्कर्पात् सिद्ध्येन्नाधिकजीविन. ।
जघन्यान्नववर्पायु. सिद्ध्येन्न न्यूनजीविनः ॥ १३२ ॥

આગમમા જે આ પાચસો ધનુષ્યનુ ઉત્કૃષ્ટ માન કહેલુ છે તે બહોળે ભાગે એટલે 'પ્રાય એમ હોય' એમ કહેલુ છે એમ ન હોય તો એ માન કદાચ ધનુષ્યના પ્રથક્ત્વપણાને લઈને પાચસોથી અધિક એટલે દૃષ્ટાન્ત તરીકે પાચસોને પચવીશ ધનુષ્ય પણ થાય ટીકામા વળી એમ કહેલ છે કે પૃથક્ત્વ શબ્દ બહુત્વવાચી છે, અને એ બહુત્વ એટલે 'પચવીશ ધનુષ્ય' એમ સમજવુ

પહેલા સઘયણવાળા એટલે વજ્રઋષભનારાચસઘયણ+ વાળા જ એ રીતે સિદ્ધે છે, બીજા નહિ *સસ્થાનોના સબધમા કઇ નિયમ નથી છએ સસ્થાનોમા સિદ્ધિપ્રાપ્તિ છે ૧૩૧

આયુષ્યના સબધમા બોલીએ તો ઉત્કૃષ્ટ ક્રોડપૂર્વના આયુષ્યવાળા હોય તે સિદ્ધિ પામે છે, અધિક આયુષ્યવાળો સિદ્ધિ પામતો નથી જઘન્ય નવ વર્ષના આયુષ્યવાળો સિદ્ધ થાય, ઓછા આયુષ્યવાળો ન થાય. ૧૩૨

+ સહનન એટલે સઘયણ એટલે શરીરનો બાધો–બધ–કાઠુ ૭ પ્રકારનુ છે (૧) વજ્રઋષભનારાચ (૨) ઋષભનારાચ (૩) નારાચ (૪) અર્ધનારાચ (૫) કીલિકા (૬) સેવાર્ત પહેલુ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને છઠ્ઠુ સૌથી અનુત્કૃષ્ટ છે *સસ્થાન=શરીરની આકૃતિ એ, દેવતાઓની 'સમચતુરસ્ર' ચારે ખુણે સમાન હોય. 'સમચતુરસ્ર' શિવાય બીજી આકૃતિઓ (૧) હુડક (વાઘ–મેપ), (૨) ધ્વજા, (૩) સોપ, (૪) પરપોટો, (૫) મસુરની દાળ અને (૬) ચદ્રમા જેવી હોય છે દેવના શિવાય અન્ય સર્વ જીવોની આ છમાથી એક આકૃતિ હોય

द्वात्रिंशदता एकाद्याश्चेत् सिद्धयन्ति निरन्तरम् ।
तदाष्टसमयान् यावन्नवमे त्वन्तर ध्रुवम् ॥ १३३ ॥
अष्टचत्वारिंशदन्तास्त्रयस्त्रिंशन्मुखा यदि ।
सिद्धयन्ति समयान् सप्त ध्रुवमन्तरमष्टमे ॥ १३४ ॥
एकोनपञ्चाशदाद्याः षष्ट्यन्ता यदि देहिनः ।
सिद्धयन्ति समयान् षट् वै सप्तमे त्वन्तर भवेत् ॥ १३५ ॥
एकषष्टिप्रभृतयो यावद् द्वासप्ततिप्रमाः ।
सिद्धयन्ति समयान् पञ्च षष्ठे त्ववश्यमन्तरम् ॥ १३६ ॥
त्रिसप्ततिप्रभृतयश्चतुरशीतिसीमकाः ।
चतुर समयान् यावत् सिद्धयन्त्यग्रेतनेऽन्तरम् ॥ १३७ ॥
पञ्चाशीत्याद्याः क्षणांस्त्रीन् यान्त्यापण्णवति शिवम् ।
क्षणौ सप्तनवत्याद्या द्वौ च द्वयाद्यशतावधि ॥ १३८ ॥
त्र्याधिकशताद्याश्चेत् यावदष्टोत्तर शतम् ।
सिद्धयन्ति चैकसमय द्वितीयेऽवश्यमन्तरम् ॥ १३९ ॥

એકથી આરભીને બત્રીશ સુધી જો આતરો પડ્યા વિના સિદ્ધ થાય તો આઠ સમય સુધીમા થાય નવમે સમયે તો આતરો પડે જ ૧૩૩

તેત્રીશથી માડીને અડતાળીશ સુધી સિદ્ધ થાય તો સાત સમય સુધીમા થાય આઠમે સમયે આતરો પડે ૧૩૪

ઓગણપચાસથી સાઠની સખ્યા સુધી સિદ્ધ થાય તો છ સમય સુધીમા થાય સાતમે સમયે આતરો પડે ૧૩૫

એકસઠથી બ્હોતેર સુધી પાચ સમય સુધીમા સિદ્ધ થાય છઠ્ઠે સમયે અવશ્ય આતરો પડે ૧૩૬

તોતેરથી શરૂ કરી ચોર્યાસી સુધી સિદ્ધ થાય એ ચાર સમયમા થાય પછી આતરો પડે ૧૩૭

પચાશીથી માડીને છન્નુ સુધી સિદ્ધ થાય ત્યારે ત્રણ સમયમા, અને સતાણુથી એકસોને બે સુધી બે સમયમા સિદ્ધ થાય ૧૩૮

એકસોને ત્રણથી એકસોઆઠ સુધી એક સમયમા સિદ્ધ થાય બીજે સમયે અવશ્ય આતરો પડે ૧૩૯

जघन्यमन्तरं त्वेकसमय परमं पुनः ।
षएमासान्नास्ति सिद्धानां च्यवनं शाश्वता हि ते ॥ १४० ॥

सर्वस्तोका क्लीवसिद्धास्तेभ्यः संख्यगुणाधिकाः ।
स्त्रीसिद्धा पुनरेभ्य. पुंसिद्धाः संख्यगुणाधिकाः ॥ १४१ ॥

सर्वस्तोका दक्षिणस्यामुदीच्यां च मिथः समा ।
प्राच्यां संख्यगुणा. पश्चिमायां विशेषतोऽधिका· ॥ १४२ ॥

न तत्सुखं मनुष्याणां देवानामपि नैव तत् ।
यत्सुख सिद्धजीवानां प्राप्तानां पदमव्ययम् ॥ १४३ ॥

त्रैकालिकानुत्तरान्तनिर्जराणां त्रिकालजम् ।
भुक्तं भोग्यं भुज्यमानमनन्तं नाम यत्सुखम् ॥ १४४ ॥

पिण्डीकृतं तदैकत्रानन्तैर्वर्गैश्च वर्गितम् ।
शिवसौख्यस्य समतां लभते न कदाचन ॥ १४५ ॥ युग्मम् ॥

सर्वाद्धा पिण्डितः सिद्धसुखराशिर्विकल्पतः ।
अनन्तवर्गभक्तोऽपि न मायाद् भुवनत्रये ॥ १४६ ॥

સિદ્ધના જીવોને સિદ્ધપણે ઉપજવામા જઘન્ય અતર—આતરો એક સમયને છે ઉત્કૃષ્ટ છ માસ સુધીનો હોય છે સિદ્ધોને ચ્યવવાનુ હોતુ નથી કેમકે એઓ શાશ્વત છે ૧૪૦

નપુસકસિદ્ધો સર્વથી ઓછા છે, સ્ત્રીલિગે સિદ્ધ થયેલા એ કરતા સખ્યાતગણા છે, અને પુરૂષલિગસિદ્ધો એ કરતા યે સખ્યાતગણા છે ૧૪૧

દક્ષિણ દિશામા સર્વથી અલ્પસખ્યા સિદ્ધ થાય છે, ઉત્તરમા દક્ષિણ જેટલા જ સિદ્ધ થાય છે, પૂર્વ દિશામા એથી સખ્યાતગણા, અને પશ્ચિમમા એથી યે વિશેષ સિદ્ધ થાય છે ૧૪૨

અવ્યયપદને પામેલા આ સિદ્ધના જીવોને જે સુખ હોય છે તે મનુષ્યોને કે દેવોને કોઇને હોતુ નથી છેક અનુત્તરવિમાન સુધીના ત્રણે કાળના દેવોનુ ભોગવેલુ, ભોગવાતુ અને ભવિષ્યમા ભોગવવાનુ જે ત્રિકાળિક અનન્ત સુખ છે તેને એકસ્થળે એકત્ર કરી અનન્ત 'વર્ગ' કરીએ તો યે એ મોક્ષના સુખને તોલે આવે નહીં અથવા—વિકલ્પે સિદ્ધના સર્વસુખોને એકત્ર કરી એનો અનત 'વર્ગમૂળ' કાઢવામા આવે તે પણ ત્રણ્યે જગતમા પણ સમાઇ શકે નહીં. ૧૪૩-૧૪૬

वर्गविभागश्चैवम्—

स्युः षोडश चतुर्भक्ताश्चत्वारो वर्गभागत. ।
द्वावेव परिशिष्येते चत्वारोऽपि द्विभाजिता. ॥ १४७ ॥

सुखस्य तस्य माधुर्यं कलयन्नपि केवली ।
वक्तु शक्नोति नो जग्धगुडादेर्मूकदेहिवत् ॥ १४८ ॥

यथेप्सितान्नपानादिभोजनानन्तर पुमान् ।
तृप्तः सन् मन्यते सौख्य तृप्तास्ते सर्वदा तथा ॥ १४९ ॥

एवमापातमात्रेण दर्श्यते तन्निदर्शनम् ।
वस्तुतस्तु तदाह्लादोपमान नास्ति विष्टपे ॥ १५० ॥

औपम्यस्याप्यविषयस्तत' सिद्धसुख खलु ।
यथा पुरसुख जज्ञे म्लेच्छवाचामगोचरः ॥ १५१ ॥

तथा चाहुः—म्लेच्छ कोऽपि महारण्ये वसति स्म निराकुल. ।
अन्यदा तत्र भूपालो दुष्टाश्वेन प्रवेशित ॥ १५२ ॥

म्लेच्छेनासौ नृपो दृष्ट सत्कृतश्च यथोचितम् ।
प्रापितश्च निज देश सोऽपि राज्ञा निज पुरम् ॥ १५३ ॥

આ સિદ્ધના સુખની મીઠાશ કેવળીપ્રભુ પોતે જાણતા છતા પણ મિષ્ટ પદાર્થ પ્રાશન કરનારા મુગા માણસની જેમ, બીજાની આગળ વર્ણવી શકતા નથી મનવાછિત ભોજનથી તૃપ્ત થયેલ પુરૂષ જે સુખ માને છે તેવુ જ સુખ સિદ્ધના જીવો માને છે મોક્ષના સુખનુ આ કિંચિત્ માત્ર દિગ્દર્શન છે વસ્તુત તો એના આહ્લાદનુ અખિલ જગતમા કોઈ ઉપનામ જ નથી ખરેખર સિદ્ધના સુખનુ તો, એક નગરના સુખનુ જેમ એક પ્રાકૃત સામાન્ય માણસથી વર્ણન થઇ શકયુ નહોતુ તેમ કોઇથી વર્ણન થઇ શકે જ નહિ ૧૪૮–૧૫૧

એ દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે —

કોઇ પ્રાકૃત (સાધારણ) પુરૂષ સુખે અરણ્યમા રહેતો હતો એકદા કોઇ રાજાને એનો અવળી ચાલનો અશ્વ એ વનમા લઇ આ યો રાજાને જોઇને પેલાએ એનો યથોચિત સત્કાર કર્યો, અને એને પાછો એને નગર પહોચાડયો રાજાએ પણ એને પ્રત્યુપકારાર્થે પોતાના નગરમા રાખ્યો, એને પોતાનો ઉપકારી સમજીને એનુ સન્માન કર્યું અને ઉત્તમ પ્રકારના

ममायमुपकारीति कृतो राज्ञा तिगौरवात् ।
विशिष्टभोगभूतीनां भाजनं जनपूजितः ॥ १५४ ॥

तुंगप्रासादशृंगेषु रम्येषु काननेषु च ।
वृतो विलासिनीवृन्दैर्भुंक्ते भोगसुखान्यसौ ॥ १५५ ॥

अन्यदा प्रावृषः प्राप्तौ मेघाडम्बरमम्बरे ।
दृष्ट्वा मृदंगमधुरैर्गर्जितैः केकिनर्तनम् ॥ १५६ ॥

जातोत्कंठो दृढ जातोऽरण्यवासगमं प्रति ।
विसर्जितश्च राज्ञापि प्राप्तोऽरण्यमसौ ततः ॥ १५७ ॥ युग्मम् ॥

पृच्छन्त्यरण्यवासास्त नगर तात कीदृशम् ।
परं नगरवस्तूनामुपमाया अभावतः ॥ १५८ ॥

न शशाकतमां तेषां गदितुं स कृतोद्यम ।
एवमत्रोपमाभावात् वक्तुं शक्यं न तत्सुखम् ॥ १५९ ॥ युग्मम् ॥

सिद्धा बुद्धा गता पारं परं पारगता अपि ।
सर्वामनागतामद्धां तिष्टन्ति सुखलीलया ॥ १६० ॥

ભોજન આદિ વૈભવથી એને સતુષ્ટ કર્યો નાગરિકોએ સુદ્ધા એનો સત્કાર કર્યો ત્યા રહીને એ તો આ પ્રમાણે રાજમહેલની અટારીઓમા અને મનહર ઉદ્યાનોમા વિલાસિની સ્ત્રીઓની સગાથે સુખ ભોગવતો રહેવા લાગ્યો એકદા વર્ષાઋતુના દિવસો આવ્યા એમા આકાશને વિષે મેઘાડમ્બર, તથા મૃદગના જેવી મધુર કેકારવ કરતા મયૂરોને નૃત્ય કરતા જોઇને એને પોતાના પૂર્વના અરણ્યમા જવાની દૃઢ ઉત્કઠા થઇ એટલે રાજાએ પણ એને જવાની રજા આપી પોતાના વનમા ગયો ત્યા વનવાસીઓએ એને પૂછ્યુ—ભાઇ, નગર કેવુ હોય ? પરન્તુ, એને નગરની વસ્તુઓનુ કોઇ પણ ઉપમાન અરણ્યમા ન દેખાવાથી, કોઇ પણ રીતે નગરનુ વર્ણન આપી શક્યો નહિ ૧૫૭–૧૫૯

એવી જ રીતે ઉપમાનના અભાવથી સિદ્ધના સુખોનુ પણ વર્ણન કરવુ અશકય છે

બુદ્ધ એટલે જ્ઞાની અને પારગત એવા સિદ્ધના જીવો પરપરાથી સર્વ ભવિષ્યકાળમા પણ સુખ અને આનદમા રહે છે ૧૬૦

अरूपा अपि प्राप्तरूपप्रकृष्टा
अनंगा स्वयं ये स्वनगद्रुहोऽपि ।
अनन्ताक्षराश्चोज्झिताशेषवर्णाः
स्तुमस्तान् वचोऽगोचरान् सिद्धजीवान् ॥ १६१ ॥

इति सिद्धा ॥

विश्वाश्चर्यदकीर्तिकीर्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिप
द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनयः श्रीतेजपालात्मज ।
काव्य यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे
सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभगः पूर्णो द्वितीय. सुखम् ॥ १६२ ॥

† અરૂપી છતા પણ ઉત્કૃષ્ટ રૂપવાળા‡, અશરીરી છતા અશરીરી–અનગ–નો દ્રોહ કર નાગ અને અનન્તાક્ષર× છતા પણ સર્વ વર્ણથી રહિત, એવા, અવર્ણનીય સિદ્ધના જીવોની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ ૧૬૧

(એ પ્રમાણે સિદ્ધનુ સ્વરૂપ કહ્યુ)

સર્વ જગતને આશ્ચર્યમા ગરકાવ કરનારી કીર્તિવાળા કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તેવાસી–શિષ્ય, માતા રાજબા અને પિતા તેજપાળના સુપુત્ર વિનયવિજયજીએ આ, જગતના તત્ત્વોને પ્રકાશિત કરવામા દીપક સમાન, કાવ્યગ્રથ રચ્યો છે તેનો, અદરથી પ્રકટ થતા અનેક અર્થોને લીધે મન હરણ કરનારો બીજો સર્ગ નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થયો ૧૬૨

† કારણ કે સિદ્ધના જીવોને રૂપ હોય નહીં ‡ ઉત્કૃષ્ટ દશા–મોક્ષપદવી પામેલા × અન્–અત અને અ–ક્ષર છતા, અથવા અનત અક્ષર–જ્ઞાન વાળા છતા સર્વ વર્ણ–અક્ષરથી રહિત એ વિરોધ પણ 'વર્ણ' નો અર્થ રૂપરગ' લેવાથી એ વિરોધ શમે અહિ બધે વિરોધાભાસ અલકાર છે

अथ तृतीयः सर्गः ।

अथ संसारिजीवानां स्वरूपं वर्णयाम्यहम् ।
द्वारैः सप्तत्रिंशता तान्यमूनि स्युर्यथाक्रमम् ॥ १ ॥
भेदाः स्थानानि पर्याप्तिः सङ्ख्ये योनिकुलाश्रिते ।
योनीनां संवृतत्वादि स्थिती च भवकाययोः ॥ २ ॥
देहसंस्थानांगमानसमुद्घाता गतागती ।
अनन्तराप्ति समये सिद्धिर्लेश्या दिगाहृतौ ॥
संहननानि कषायाः सञ्ज्ञेन्द्रियसंज्ञितास्तथा वेदाः ।
दृष्टिर्ज्ञानं दर्शनमुपयोगाहारगुणयोगाः ॥ ४ ॥
मानं लघ्वल्पबहुता सैवान्या दिगपेक्षया ।
अन्तरं भवसंवेधो महाल्पबहुतापि च ॥ ५ ॥
भेदा इह प्रकाराः स्युर्जीवानां स्वस्वजातिषु ।
समुद्घातनिजस्थानोपपातः स्थानकं त्रिधा ॥ ६ ॥

સર્ગ ત્રીજો.

હવે હુ સસારી જીવોના સ્વરૂપનુ સાડત્રીશ દ્વાર વડે વર્ણન કરૂ છુ એ સાડત્રીશ દ્વાર અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે —

(૧) ભેદ, (૨) સ્થાન, (૩) પર્યાપ્તિ, (૪) યોનિસખ્યા, (૫) કુળસખ્યા (૬) યોનિઓનુ સવૃતત્વ વગેરે, (૭) ભવસ્થિતિ, (૮) કાયસ્થિતિ, (૯) દેહ, (૧૦) સસ્થાન, (૧૧) અગમાન, (૧૨) સમુદ્ઘાત, (૧૩) ગતિ, (૧૪) આગતિ, (૧૫) અનન્તરાપ્તિ, (૧૬) સમયસિદ્ધિ, (૧૭) લેશ્યા (૧૮) દિગાહાર, (૧૯) સઘયણ, (૨૦) કષાય, (૨૧) સજ્ઞા, (૨૨) ઇન્દ્રિય, (૨૩) સજ્ઞિત, (૨૪) વેદ, (૨૫) દૃષ્ટિ, (૨૬) જ્ઞાન, (૨૭) દર્શન, (૨૮) ઉપયોગ, (૨૯) આહાર, (૩૦) ગુણ, (૩૧) યોગ, (૩૨) માન, (૩૩) લઘુ અલ્પબહુતા, (૩૪) દિગાશ્રી અલ્પબહુતા, (૩૫) અન્તર, (૩૬) સવેધ, (૩૭) મહા અલ્પબહુતા ૧-૫

પહેલુ દ્વાર 'ભેદ' પોતપોતાની જાતિને વિષે જીવના જે 'પ્રકાર' છે એનુ નામ ભેદ

બીજુ દ્વાર 'સ્થાન' સમુદ્ઘાત, નિજસ્થિતિ, અને ઉત્પત્તિ—એમ ત્રણ પ્રકારના સ્થાન કહેવાય છે. ૬

पर्याप्ता व्यपदिश्यन्ते याभि पर्याप्तयस्तु ता. ।
पर्याप्तापर्याप्तभेदादत एव द्विधांगिनः ॥ ७ ॥
पर्याप्तय· स्वयोग्या ये सकला. साधिता सुखम् ।
पर्याप्तिनामकर्मानुभावात्पर्याप्तकास्तु ते ॥ ८ ॥
द्विधामी लब्धिकरणभेदात्तत्रादिमास्तु ये ।
समाप्य स्वार्हपर्याप्तीर्म्रियन्ते नान्यथा ध्रुवम् ॥ ९ ॥
करणानि शरीराक्षादीनि निर्वर्त्तितानि यै ।
ते स्यु करणपर्याप्ताः करणानां समर्थनात् ॥ १० ॥
अपर्याप्ता द्विधा प्रोक्ता लब्ध्या च करणेन च ।
द्वयोर्विशेष श्रृणुत भाषित गणधारिभि ॥ ११ ॥
असमाप्य स्वपर्याप्तीर्म्रियन्ते येऽल्पजीविता ।
लब्ध्या ते स्युरपर्याप्ता यथा नि स्वमनोरथा· ॥ १२ ॥
निर्वर्त्तितानि नाद्यापि प्राणिभि· करणानि यै ।
देहाक्षादीनि करणपर्याप्तास्ते प्रकीर्तिता ॥ १३ ॥

त्रीजु द्वार ' पर्याप्ति ' जेने लईने जीव ' पर्याप्त ' कहेवाय, तेनु नाम पर्याप्ति આને લીધે જ પ્રાણિના ' પર્યાપ્ત ' અને ' અપર્યાપ્ત '—એવા બે ભેદ પડે છે ૭

જેઓએ પોતપોતાને યોગ્ય સર્વ પર્યાપ્તિઓ સાધેલી છે એઓ પર્યાપ્તિનામકર્મના અનુભાવથી પર્યાપ્ત (સપૂર્ણપર્યાપ્તિવાળા) કહેવાય છે ૮

' પર્યાપ્ત ' વળી બે પ્રકારના છે લબ્ધિપર્યાપ્ત અને કરણપર્યાપ્ત

પોતાને યોગ્ય પર્યાપ્તિઓને સપૂર્ણ કરીને મરે, સપૂર્ણ કર્યા શિવાય નહિ, એઓ ' લબ્ધિપર્યાપ્ત ', જેઓએ પોતાના શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરે ' કરણ ' નિર્વર્ત્તન કર્યા છે અર્થાત સપૂર્ણપણે સમર્થ કર્યા છે એઓ ' કરણપર્યાપ્ત ' ૯–૧૦

' અપર્યાપ્ત ' પણ બે પ્રકારના છે લબ્ધિઅપર્યાપ્ત અને કરણઅપર્યાપ્ત

આ બેનો તફાવત આ પ્રમાણે —જેઓ અલ્પઆયુષ્યવાળા હોઈને નિર્ધનના મનોરથોની જેમ પોતાની પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા વિના મૃત્યુ પામે એઓ ' લબ્ધિઅપર્યાપ્ત ' કહેવાય, અને જેઓ પોતાના શરીર તથા ઇન્દ્રિય આદિ કરણ સપૂર્ણ ખીલતા પામ્યા શિવાય મૃત્યુ પામે છે એઓ ' કરણઅપર્યાપ્ત ' કહેવાય ૧૧–૧૩

म्रियन्तेऽल्पायुषो लब्धपर्याप्ता इह येऽङ्गिनः ।
तेऽपि भूत्वैव करणपर्याप्ता नान्यथा पुनः ॥ १४ ॥

याहारादिपुद्गलानामादानपरिणामयोः ।
जन्तोः पर्याप्तिनामोत्था शक्तिः पर्याप्तिरत्र सा ॥ १५ ॥

पुद्गलोपचयादेव भवेत्सा सा च षड्विधा ।
आहारांगेन्द्रियश्वासोच्छ्वासभाषामनोऽभिधाः ॥ १६ ॥

तत्रैषाहारपर्याप्तिर्ययादाय निजोचितम् ।
पृथक्खलरसत्वेनाहार परिणतिं नयेत् ॥ १७ ॥

वैक्रियाहारकौदारिकांगयोग्यं यथोचितम् ।
त रसीभूतमाहारं यया शक्त्या पुनर्भवी ॥ १८ ॥

रसासृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रादिधातुताम् ।
नयेद्यथासम्भव सा देहपर्याप्तिरुच्यते ॥ १९ ॥ युग्मम् ॥

धातुत्वेन परिणतादाहारादिन्द्रियोचितात् ।
आदाय पुद्गलांस्तानि यथास्थं प्रविधाय च ॥ २० ॥

' લબ્ધિઅપર્યાપ્ત ' અલ્પાયુ પ્રાણીઓ મૃત્યુ પામે છે એ પણ ' કરણપર્યાપ્ત ' થઈનેજ (અર્થાત્ શરીર ઇન્દ્રિયાદિ સંપૂર્ણ સમર્થ થયા પછી જ) મૃત્યુ પામે છે ૧૪

પર્યાપ્તિ એટલે શું ? પ્રાણીની આહારાદિક પુદ્ગળોને ગ્રહણ કરવાની—અને ગ્રહણ કરીને પાછી તે પરિણમાવવાની—જે શક્તિ—એનું નામ પર્યાપ્તિ. ૧૫

આ ' પર્યાપ્તિ ' પુદ્ગળોના સંચયથી જ થાય છે તે વળી છ પ્રકારની છે —(૧) આહારપર્યાપ્તિ, (૨) શરીરપર્યાપ્તિ, (૩) ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, (૪) શ્વાસોશ્વાસપર્યાપ્તિ, (૫) ભાષાપર્યાપ્તિ અને (૬) મન પર્યાપ્તિ ૧૬

પ્રાણી પોતાની જે શક્તિવડે ઉચિત આહાર ગ્રહણ કરીને પછી એમાથી મળ અને રસ બેઉ જૂદા પરિણમાવે એ ' આહારપર્યાપ્તિ ' ૧૭

પ્રાણી પોતાની જે શક્તિવડે પોતાના વૈક્રિય, આહારક કે ઔદારિક શરીરને ઉચિત એવો આહાર લઈ, તે આહાર રસરૂપ થયે, એમાથી રૂધિર, માસ, મજ્જા, મેદ, શુક્ર આદિ ધાતુઓ પરિણમાવે (પરિણામરૂપે ઉત્પન્ન કરે) એ શક્તિનુ નામ ' શરીરપર્યાપ્તિ ' ૧૮-૧૯

આમ ઇન્દ્રિયોની ઉચિતતા પ્રમાણે લેવાયલા આહારની ધાતુ બની એ ધાતુમાથી, પુદ્

ईष्टे तद्विषयज्ञप्तौ यया शक्त्या शरीरवान् ।
पर्याप्ति सेन्द्रियाव्हाना दर्शिता सर्वदर्शिभि. ॥२१॥ युग्मम् ॥

इति संग्रहणीवृत्त्यभिप्रायः ॥

प्रज्ञापनाजीवाभिगमप्रवचनसारोद्धारवृत्यादिपु तु यया धातु तया परिणमितमाहारमिन्द्रियतया परिणमयति सा इन्द्रियपर्याप्ति इति एतावदेव दृश्यते ॥

ययोच्छ्वासार्हमादाय दल परिणमय्य च ।
तत्तयालम्ब्य मुचेत्सोच्छ्वासपर्याप्तिरुच्यते ॥ २२ ॥

ननु देहोच्छ्वासनामकर्मभ्यामेव सिद्ध्यत ।
देहोच्छ्वासौ किमेताभ्या पर्याप्तिभ्यां प्रयोजनम् ॥ २३ ॥

अत्रोच्यते पुद्गलानां गृहीतानामिहात्मना ।
साध्या परिणतिर्देहतया तन्नामकर्मणा ॥ २४ ॥

आरब्धांगसमाप्तिस्तु तत्पर्याप्त्या प्रसाध्यते ।
एव भेदः साध्यभेदाद्देहपर्याप्तिकर्मणो ॥ २५ ॥

ગળોને લઇને, એમને યથાસ્થિત કરી, પ્રાણી પોતાની જે શકિતવડે એમના સબધી જ્ઞાન-જાણપણુ પામે એ શકિત ' ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ ' કહેવાય છે ૨૦-૨૧

એ અભિપ્રાય કહ્યો એ ' સગ્રહણીકાર ' નો છે

પન્નવણા, જીવાભિગમ અને પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિ વગેરે ગ્રથોમા તો એટલા જ શબ્દો છે કે ' આહારમાથી ધાતુ બન્યા પછી એમાથી ઇન્દ્રિયો પરિણમે એવી પ્રાણીની શકિતને ' ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ ' કહેવા ।

એ ' ધાતુ 'માથી વળી, પ્રાણી જે શકિતવડે ઉચ્છ્વાસને ઉચિત એવા ' દળ ' લઇ, પરિણમાવી, એનુ આલમ્બન લઇ એને મૂકે એ ' ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ ' ૨૨

અહિં એવી શકા ઉપસ્થિત થાય છે કે દેહ અને ઉચ્છ્વાસ બેઉ જ્યારે ' દેહનામકર્મ ' અને 'ઉચ્છ્વાસનામકર્મ' થી જ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે એ બે પર્યાપ્તિઓનુ શુ પ્રયોજન છે? ૨૩

એ શકાનુ સમાધાન આ પ્રમાણે —

આત્માએ ગ્રહણકરેલા પુદ્ગળોનુ જે દેહરૂપ પરિણામ છે એ એના ' નામકર્મ ' વડે સાધ્યો છે અને આરભેલા અગની સમાપ્તિ એની પર્યાપ્તિવડે સધાય છે આમ સાધ્યભેદને

एवमुच्छ्वासलब्धिः स्यात्साध्या तन्नामकर्मणा ।
साध्यमुच्छ्वासपर्याप्तिस्तस्या व्यापारणं पुनः ॥ २६ ॥

सतीमप्युच्छ्वासलब्धिमुच्छ्वासनामकर्मजाम् ।
व्यापारयितुमीश. स्यात्तत्पर्याप्त्यैव नान्यथा ॥ २७ ॥

सतीमपि शरक्षेपशक्तिं नैव भटोऽपि हि ।
विना चापादानशक्तिं सफलीकर्तुमीश्वर. ॥ २८ ॥

भाषार्हं दलमादाय गीस्त्व नीत्वावलम्ब्य च ।
यया शक्त्या त्यजेत्प्राणी भाषापर्याप्तिरित्यसौ ॥ २९ ॥

दलं लात्वा मनोयोग्य तत्तां नीत्वावलम्ब्य च ।
यया मननशक्तः स्यान्मनःपर्याप्तिरत्र सा ॥ ३० ॥

म्रियन्ते येऽप्यपर्याप्ताः पर्याप्तित्रयमादिमम् ।
पूर्णीकृत्यैव न पुनरन्यथा सम्भवेन्मृति. ॥ ३१ ॥

લીધે દેહનામકર્મ અને પર્યાપ્તિનામકર્મ (બેઉ) ભિન્ન છે ૨૪-૨૫ એ જ પ્રમાણે ઉચ્છ્વાસ લબ્ધિ પણ 'ઉચ્છ્વાસનામકર્મ' થી સાધ્ય થાય છે અને એ લબ્ધિનો 'વ્યાપાર' ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિથી થાય છે ૨૬ આમ ઉચ્છ્વાસલબ્ધિ જો કે 'ઉચ્છ્વાસનામકર્મ'થી થયેલી જ છે તો યે એને વ્યાપૃત કરવાને તો 'ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ' જ જોઇએ, બીજુ નહિ ૨૭ કારણકે (દૃષ્ટાન્ત તરીકે લ્યો કે) એક સુભટમા તીર ફેકવાની શક્તિ તો છે, પરન્તુ તે છતા, અપાદાન શક્તિ એટલે એ તીરને પહેલા જ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ જોઇએ એ શક્તિ ન હોય તો એ સુભટનુ એ કાર્ય સફળ ન જ થાય ૨૮

'ધાતુ' માથી ભાષાને યોગ્ય 'દળ' લઈ એને વચન રૂપે પરિણમાવી અને અવલબી, જે શક્તિવડે પ્રાણી એને (પાછુ) મૂકે એ શક્તિ 'ભાષાપર્યાપ્તિ' કહેવાય ૨૯

(એજ આહારમાથી પરિણમેલી ધાતુમાથી વળી) મનને યોગ્ય 'દળ' લઇ એને એ રૂપે પરિણમાવી, અવલબી પ્રાણી મનન કરવાને શકિતમાન થાય છે આ શકિતનુ નામ 'મન પર્યાપ્તિ' ૩૦

પ્રાણી મૃત્યુ પામે એ હમેશા ઉપર વર્ણવેલી 'છ' એ પર્યાપ્તિ પૂરી કરીને જ મૃત્યુ પામે એમ તો ન જ કહેવાય પણ એણે પહેલી ત્રણ પર્યાપ્તિ તો પૂર્ણ કરેલી જ હોય, તે પછી જ મૃત્યુ સભવે ૩૧

तथाहि—पर्याप्तित्रययुक्तोऽन्तर्मुहूर्तेनायुरग्रिमम् ।
बद्ध्वा ततोऽन्तर्मुहूर्तमबाधान्तस्य जीवति ॥ ३२ ॥
ततो निबद्धायुर्योग्यां याति तां गतिमन्यथा ।
अबद्धायुरनापूर्णतदाबाधो व्रजेत्क्व स ॥ ३३ ॥

तथोक्त प्रज्ञापनावृत्तौ—

यस्मादागामिभवायुर्बध्ध्वा म्रियन्ते सर्वदेहिनो नाबध्ध्वा। तच्च शरीरेन्द्रियपर्याप्तिभ्यां पर्याप्तानां बन्धमायाति नापर्याप्तानाम्॥

समयेभ्यो नवभ्य· स्यात्प्रभृत्यन्तर्मुहूर्त्तकम् ।
समयोनमुहूर्त्तान्तमसख्याततविध यतः ॥ ३४ ॥
ततः सूक्ष्मक्ष्मादीनामन्तर्मुहूर्त्तजीविनाम् ।
अन्तर्मुहूर्तानेकत्वमिद सगतिमंगति ॥ ३५ ॥ युग्मम् ॥
उत्पत्तिक्षण एवैता स्वाः स्वा युगपदात्मना ।
आरभ्यन्ते सविधातु समाप्यन्ते त्वनुक्रमात् ॥ ३६ ॥

तद्यथा—आदावाहारपर्याप्तिस्तत शरीरसज्ञिता ।
तत इन्द्रियपर्याप्तिरेव सर्वा अपि क्रमात् ॥ ३७ ॥

કારણ કે ત્રણ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી હોય તો જ પ્રાણી (અન્તર્મુહૂર્તમા) આગામિ ભવનુ આયુષ્ય બાધે અને અન્તર્મુહૂર્ત લગી અબાધાકાળ સુધી જીવે ૩૨

આમ આયુષ્ય બાધીને જ (મૃત્યુ પામી) પ્રાણી યોગ્ય ગતિએ જાય આયુષ્ય બ ધાયા વિના અને અબાધાકાળ પૂરો થયા સિવાય જાય પણ ક્યા ? ૩૩

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર–પન્નવણા–મા પણ કહ્યુ છે કે–સર્વ પ્રાણીઓ આગામી ભવનુ આયુષ્ય બાધીને જ મૃત્યુ પામે છે તે વિના નહિ એ આયુષ્યબ ધ પણ શરીર–અને ઇન્દ્રિય–પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરેલી હોય એને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અન્યને નહિ

ઓછામા ઓછા નવ ' સમય ' એટલે ' અન્તર્મુહૂર્ત ' એમા એક ' સમય ' જ્યાસુધી ઓછો હોય ત્યા સુધીમા એ ' અન્તર્મુહૂર્ત ' અસ ખ્ય પ્રકારનુ છે અને તેથી ફકત અન્તર્મુહૂર્ત સુધી જીવતા સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયોનુ અન્તર્મુહૂર્તપર્યંત અનેકત્વ કહેવાય છે એ યોગ્ય છે ૩૪–૩૫

આત્મા પોતપોતાની આ સર્વ પર્યાપ્તિઓને એકી વખતે ઉત્પત્તિ સમયે જ બનાવવા માડે છે, અને પછી અનુક્રમે સમાપ્ત કરે છે —પહેલી આહારપર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે, પછી શરીરપર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે, પછી વળી ઇન્દ્રિયસજ્ઞિતા એટલે ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે એમ અનુક્રમે છયે પર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે ૩૬–૩૭,

तत्रैकाहारपर्याप्तिः समाप्येतादिमे क्षणे ।
शेषा असंख्यसमयप्रमाणान्तर्मुहूर्त्ततः ॥ ३८ ॥
अनुक्रमोऽयं विज्ञेय औदारिकशरीरिणाम् ।
वैक्रियाहारकवतां ज्ञातव्योऽयं पुन क्रम. ॥ ३९ ॥
एका शरीरपर्याप्तिर्जायतेऽन्तर्मुहूर्त्तत· ।
एकैकक्षणवृद्ध्यात समाप्यन्ते परा. पुनः ॥ ४० ॥
निष्पत्तिकालः सर्वासां पुनरान्तर्मुहूर्त्तिकः ।
आरम्भसमयाद्यान्ति निष्टां ह्यन्तर्मुहूर्त्ततः ॥ ४१ ॥

आहारपर्याप्तिस्त्वत्रापि प्राग्वत् ॥

मनोवचःकायबलान्यक्षाणि पच जीवितम् ।
श्वासश्चेति दश प्राणा द्वारेऽस्मिन्नेव वक्ष्यते ॥ ४२ ॥

इति पर्याप्तिस्वरूपम् ॥ ३ ॥

अथ योनिसंख्यास्वरूपम्——

'આહારપર્યાપ્તિ' પ્રાણી પહેલા ક્ષણમા જ સમાપ્ત કરે શેષ પાચ રહી એ અમ ખ્યાત મમયપ્રમાણ અન્તર્મુહૂર્તમા મમાપ્ત કરે. ૩૮

આ અનુક્રમ ઔદારિકશરીરવાળાઓને મમજવો.

વૈક્રિય અને આહારક શરીરવાળાઓની તો ફકત શરીરપર્યાપ્તિ અન્ત ર્મુહૂર્તમા થાય બાકીની પાચ એકેક ક્ષણ મોડી સમાપ્ત થાય ૩૯–૪૦

છયેનો નિષ્પત્તિકાળ તો અન્તર્મુહૂર્તનો જ છે કેમકે એઓ આરભના સમયથી શરૂ કરીને અ તર્મુહૂર્તમા જ સ પૂર્ણ થાય છે ૪૧

આહારપર્યાપ્તિ તો અહિ પણ પૂર્વ પ્રમાણે જ સમજવી

મનોબળ, કાયબળ, વચનબળ, પાચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય અને શ્વાસોશ્વાસ–આ ન દશ પ્રાણ છે, એનુ વિવેચન પણ આ જ 'દ્વાર'ના પ્રકરણમા આગળ કરીશુ ૪૨

આ પ્રમાણે સ સારી જીવોના સ્વરૂપના સાડત્રીશ દ્વારોમાના 'પર્યાપ્તિ' નામના ત્રીજા દ્વારનુ સ્વરૂપ સમજાવ્યુ

હવે ચોથાદ્વાર–યોનિસ ખ્યા–વિષે

तैजसकार्मणवन्तो युज्यन्ते यत्र जन्तवः स्कन्धैः ।
औदारिकादियोग्यै. स्थानं तद्योनिरित्याहुः ॥ ४३ ॥

तथा च-व्यक्तितोऽसंख्यभेदास्ता. सख्यार्हा नैव यद्यपि ।
तथापि समवर्णादिजातिभिर्गणनां गता ॥ ४४ ॥

तथोक्तं प्रज्ञापनावृत्तौ—

केवलमेव विशिष्टवर्णादियुक्ता· संख्यातीताः स्वस्थाने व्यक्ति भेदेन योनयः । जातिं अधिकृत्य एकैव योनिर्गण्यते ।

लक्षाश्चतुरशीतिश्च सामान्येन भवन्ति ता ।
विशेषात्तु यथास्थानं वक्ष्यन्ते स्वामिभावतः ॥ ४५ ॥

किं च संवृता विवृता चैव योनिर्विवृतसंवृता ।
दिव्यशय्यादिवद्वस्त्राद्यावृता तत्र संवृता ॥ ४६ ॥

તેજસશરીરવાળા અને કાર્મણ શરીરવાળા જન્તુઓ ઔદારિક આદિ શરીરને યોગ્ય એવા 'સ્કંધો'વડે જ્યા જોડાય છે તે સ્થાનને 'યોનિ' કહે છે ૪૩

આ યોનિ વ્યક્તિપરત્વે અસખ્યાત ભેદોવાળી હોઇ, એની સખ્યા બધાઇ શકે નહિ, પરન્તુ સમાન વર્ણ આદિની જાતિને લઇને એની ગણુત્રી થઇ શકે ૪૪

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિ–ટીકા–મા કહ્યુ છે કે—

વિશિષ્ટ વર્ણ આદિથી યુક્ત હોવાથી યોનિઓ 'નિજસ્થાન'મા વ્યક્તિભેદને લઇને અસખ્યાત કહેવાય છે, પરન્તુ જાતિની અપેક્ષાએ એક જ યોનિ ગણાય

એકદર યોનિઓ ચોરાશી લાખ છે એ વિષે વિશેષ વિસ્તાર [1]સ્વામિભાવથી યથા સ્થળે કહેશુ ૪૫

યોનિના (૧) સવૃત, (૨) વિવૃત અને (૩) વિવૃતસવૃત–એમ ત્રણ પ્રકાર પણ પડી શકે

દિવ્ય શય્યા વગેરેની જેમ વસ્ત્રાદિથી આચ્છાદિત થયેલી હોય એ (૧) સવૃત યોનિ ૪૬

---

૧ કોની કોની કેટલી કેટલી યોનિઓ છે એ સબધે જેમકે સાત લાખ પૃથ્વીકાયની, સાત લાખ અપકાયની, સાત લાખ તેઉકાયની, સાત લાખ વાઉકાયની, દશ લાખ પ્રત્યેક વનસ્પતિ કાયની ચૌદ લાખ સાધારણ વનસ્પતિકાયની બે લાખ બેન્દ્રિયોની બે લાખ તેન્દ્રિયોની બે લાખ ચોરિન્દ્રિયોની, ચાર લાખ દેવતાની ચાર લાખ નારકીની, ચાર લાખ તિર્યંચપચેન્દ્રિયોની અને ચૌદ લાખ મનુષ્યોની મળીને એકદર ૮૪ લાખ

तथा विस्पष्टमनुपलक्ष्यमाणापि संवृता ।
विवृता तु स्पष्टमुपलक्ष्या जलाशयादिवत् ॥ ४७ ॥

उक्तोभयस्वभावा तु योनिर्विवृतसंवृता ।
वहिर्दृश्याऽदृश्यमध्या नारीगर्भाशयादिवत् ॥ ४८ ॥

तृतीययोनिजाः स्तोकास्ततो द्वितीययोनय.
असंख्यघ्नास्ततोऽनन्तगुणिताः स्युरयोनय· ॥ ४९ ॥

तेभ्योऽप्यनन्तगुणिता ख्याताः प्रथमयोनय ।
एव शीतसचित्तादिष्वप्यल्पवहुतोह्यताम् ॥ ५० ॥

शीता चोष्णा च शीतोष्णा तत्तत्स्पर्शान्वयात् त्रिधा ।
सचित्ताचित्तमिश्रेति भेदतोऽपि त्रिधा भवेत् ॥ ५१ ॥

जीवप्रदेशैरन्योऽन्यानुगमेनोररीकृता ।
जीवद्देहादिः सचित्ता शुष्ककाष्टादिवत् परा ॥ ५२ ॥

अत एवांगिभि· सूक्ष्मैस्त्रैलोक्ये निचितेऽपि हि ।
न तत्प्रदेशैर्योनीनामचित्तानां सचित्तता ॥ ५३ ॥

સ્પષ્ટ રીતે ન જણાતી હોય એ પણ આ ' સ વૃત ' ના પેટામા આવે
જળાશયાદિની પેઠે સ્પષ્ટપણે જણાય તે (૨) ' વિવૃત યોનિ ' ૪૭

કઇક સ્પષ્ટ જણાતી હોય અને કઇક અસ્પષ્ટ જણાતી હોય એ (૩) વિવૃતસ વૃતા અથાત્ મિશ્ર કહેવાય, એનો સ્રીના ગર્ભાશયની પેઠે બહારનો ભાગ દેખાતો હોય, અદરનો અદૃશ્ય હોય ૪૮

ત્રીજી યોનીથી ઉત્પન્ન થયેલા થોડા હોય છે બીજા પ્રકારની યોનીથી ઉત્પન્ન થયેલા એ કરતા અસ ખ્યગણા હોય છે એનાથી અનન્તગણા અયોનિજ એટલે ' યોનીથી નહિ ઉત્પન્ન થયેલા ' હોય છે એથી પણ અનન્તગણા પ્રથમ પ્રકારની યોનીથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે એવી જ રીતે ' શીત ' આદિક તથા ' સચિત્ત ' આદિક યોનીઓને વિષે ઉત્પન્ન થયેલાઓની સ ખ્યા પણ અલ્પ-અનલ્પ સમજી લેવી ૪૮-૫૦

સ્પર્શપરત્વે જોઇએ તો યે યોનીના અમુક ત્રણ પ્રકાર થાય છે શીત, ઉષ્ણ અને શી તોષ્ણ (મિશ્ર) વળી સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર-એમ પણ એના ત્રણ ભેદ થાય છે ૫૧

પરસ્પર અનુગમન કરીને જીવપ્રદેશોએ સ્વીકારેલી અને જીવતા શરીર વગેરે જેના હોય એવી યોનિ ' સચિત્ત ' કહેવાય સુક્કા કાષ્ટ જેવી ' અચિત્ત ' કહેવાય છે ૫૨

આમ છે માટે જ (સુક્કા કાષ્ટ જેવી હોવાને લીધે) ત્રણે લોકોમા સૂક્ષ્મ જ તુઓ ભરેલા છે છતા એના પ્રદેશોએ કરીને, અચિત્ત યોનિ સચિત્ત થતી નથી ૫૩

सचित्ताचित्तरूपा तु मिश्रा योनिः प्रकीर्तिता ।
नृतिरश्चां यथा योनौ शुक्रशोणितपुद्गलाः ॥ ५४ ॥

आत्मसाद्विहिता येऽस्युस्ते सचित्ताः परेऽन्यथा ।
सचित्ताचित्तयोगे तद्योनेर्मिश्रत्वमाहितम् ॥ ५५ ॥ युग्मम् ॥

योषिता किल नाभेरधस्तात् शिराद्वय पुष्पमालावैकक्षकाकारमस्ति। तस्याधस्तात् अधोमुखसंस्थितकोशाकारा योनिः। तस्याश्चवहि. चूतकलिकाकृतयो मासमजर्यो जायन्ते । ना किल असृक्स्यन्दित्वात् ऋतौ स्रवन्ति । तत्र केचित् असृज. लवा. कोशाकारकां योनिं अनुप्रविश्य सन्तिष्ठन्ते पश्चात् शुक्रसंमिश्रान् तान् आहारयन् जीवः तत्र उत्पद्यते । तत्र ये योन्या आत्मसात् कृता. ते सचित्ताः कदाचित् मिश्रा इति । ये तु न स्वरूपतामापादिताः ते अचित्ता. । अपरे वर्णयन्ति असृक् सचेतन शुक्रमचेतन इति। अन्ये ब्रुवते शुक्रशोणितम् अचित्त योनिप्रदेशा· सचित्ता. इत्यतः योनि मिश्रा। इति तु तत्त्वार्थवृत्तौ द्वितीये अध्याये ॥

સચિત્તઅચિત્તરૂપ હોય એ યોનિ ‘ મિશ્ર યોનિ ’ કહેવાય દૃષ્ટાન્ત તરીકે, મનુષ્ય અને તિર્યંચની યોનિમા શુક્ર તથા રૂધિરના પુદ્ગળો હોય છે તેમાથી જે પુદ્ગળો આત્મા સાથે જોડાયેલા છે તે ‘ સચિત્ત ’ છે અને બીજા ‘ અચિત્ત ’ છે—આ સચિત્તઅચિત્તનો યોગ જેમા હોય એવી યોનિ ‘ મિશ્રયોનિ ’ કહેવાય ૫૪–૫૫

સ્ત્રીઓને નાભિની નીચે વિકસ્વર પુષ્પાની માળા જેવી બે નાડી હોય છે, એની હેઠળ અધોમુખ રહેલા કોશ એટલે ડોડાના આકારની યોનિ હોય છે એની આસપાસ, આંબાની મંજરી હોય એવી માસની માંજર થાય છે તે માંજરોમાથી સ્વાભાવિકપણે ઋતુકાળે રૂધિર ઝરે છે એ રૂધિરના કોઇ કોઇ કણ યોનિમા દાખલ થાય છે, અને એમા જ્યારે પુરૂષનુ વીર્ય ભળે છે ત્યારે એ મિશ્રણમાથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે જે એ કણોનો આહાર લે છે એ કણોમાથી જે યોનિમા યોનિરૂપ થઈ જાય છે એ ‘ સચિત્ત ’ છે અથવા સચિત્તઅચિત્ત–મિશ્ર છે, અને જેઓ યોનિમા રહેલા છતા યોનિરૂપ થતા નથી એઓ અચિત્ત છે આ વિષયપરત્વે કેટલાકનો મત એવો છે કે રૂધિર સચિત્ત છે અને વીર્ય અચિત્ત છે, કેટલાકના મતે બેઉ અચિત્ત છે, પણ યોનિના પ્રદેશો સચિત્ત હોઈ, એમા દાખલ થવાથી મિશ્રભાવને પામ્યા કહેવાય છે આ પ્રમાણે ‘ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ ’ ના બીજા અધ્યાયમા કહ્યુ છે.

योनिस्त्रिधा मनुष्याणां शंखावर्त्तादिभेदतः ।
यस्यां शख इवावर्त्तः शंखावर्त्ता तु तत्र सा ॥ ५६ ॥

कूर्मोन्नता भवेद्योनिः कूर्मपृष्टमिवोन्नता ।
वंशीपत्रा तु संयुक्तवशीपत्रद्वयाकृतिः ॥ ५७ ॥

स्त्रीरत्नस्य भवेच्छंखावर्त्ता सा गर्भवर्जिता ।
व्युत्क्रामन्ति तत्र गर्भा निष्पद्यन्ते न ते यतः ॥ ५८ ॥

अतिप्रबलकामाग्नेर्विलीयन्ते हि ते यथा ।
कुरुमत्या करस्पृष्टोऽप्यद्रवल्लोहपुत्रकः ॥ ५९ ॥

तथा च प्रज्ञापनायाम् । संखावत्ताणं जोणी इत्थिरयणस्स ॥

अर्हच्चक्रिविष्णुबलदेवाम्बानां द्वितीयिका ।
तृतीया पुनरन्यासां स्त्रीणां योनि· प्रकीर्तिता ॥ ६० ॥

इद च योनीनां त्रिधा त्रैविध्यं स्थानांगतृतीयस्थाने ॥ आचारांगवृत्तौ तु शुभाशुभभेदेन योनीनामनेकत्वमेव गाथाभि. प्रदर्शितम्—

મનુષ્યોની યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે જેમા શખની પેઠે 'આવર્ત્ત' હોય એ (૧) શખાવર્ત્તા, જે કૂર્મ–કાચબાની પીઠની જેમ ઉન્નત–ઉંચી હોય એ (૨) કૂર્મોન્નત, અને જેની વાસના બે સયુકત પત્રો જેવી આકૃતિ હોય એ (૩) વશીપત્રા ૫૬–૫૭

સ્ત્રીરત્નની યોનિ 'શખાવર્ત્ત' હોય અને એ ગર્ભવર્જિત હોય એટલે કે એમા ગર્ભ રહેજ નહિં, નષ્ટ થઇ જાય કેમકે એવા સ્ત્રીરત્નોનો કામાગ્નિ અત્યત પ્રબળ હોય છે એટલે ગર્ભ ભસ્મસાત્ થઇ જાય કહે છે કે કુરૂમતિ જે એક 'સ્ત્રીરત્ન' હતી–એના હાથનો સ્પર્શ થતાજ કોઈ લોહનુ પુતળુ હશે એ પણ દ્રવવા લાગ્યુ હતુ ૫૮–૫૯

પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર પણ સાક્ષી પૂરે છે કે સ્ત્રીરત્નની શખાવર્ત્ત યોનિ હોય

અરિહત, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ તથા બળદેવ—એટલાની માતાઓની યોનિ બીજા પ્રકારની એટલે 'કૂર્મોન્નત' હોય શેષ સર્વ સ્ત્રીઓની ત્રીજા પ્રકારની અર્થાત્ 'વશીપત્રા'(યોનિ) હોય. ૬૦

આવી, યોનિના ત્રણ પ્રકારની અને અંકેક પ્રકારના પાછા ત્રણ ત્રણ ભેદની વાત સ્થાનાગ સૂત્રના ત્રીજા 'સ્થાન'મા કહી છે

આચારાગ સૂત્રની વૃત્તિમા તો યોનીઓનુ શુભાશુભ ભેદે કરીને અનેકત્વ બતાવ્યુ છે એ આ પ્રમાણે —

सीआदीजोणीओ चउरासीती अ सयसहस्सेहिं ।
असुहाओ य सुहाओ तत्थ सुहाओ इमा जाण ॥ ६१ ॥
असंखाउ मणुस्सा राइसर संखमादिआऊण ।
तित्थयरनामगोअं सव्वसुहं होइ नायव्वं ॥ ६२ ॥
तत्थवि य जाइसपन्नयाइ सेसाओ होति असुहाओ ।
देवेसु किब्बिसाइ सेसाओ होति उ सुहाओ ॥ ६३ ॥
पंचेंदियतिरिएसु हयगयरयणा हवंति उ सुहाओ ।
सेसाओ असुहाओ सुहवन्नेगिंदियादीया ॥ ६४ ॥
देविंदचक्कवट्टित्तणाइ मोत्तु च तित्थयरभावं ।
अणगारभावियावि य सेसाओ अणंतसो पत्ता ॥ ६५ ॥

इति योनिस्वरूपम् ॥ ४ ॥

कुलानि योनिप्रभवान्याहुस्तानि बहून्यपि ।
भवन्ति योनावेकस्यां नानाजातीयदेहिनाम् ॥ ६६ ॥
कृमिवृश्चिककीटादिनानाक्षुद्रांगिनां यथा ।
एकगोमयपिंडान्त कुलानि स्युरनेकश ॥ ६७ ॥

ચોરાશીલાખ ‘ શીત ’ આદિ શુભઅશુભ ચોનિઓ છે એમા અસખ્યાતઆયુષ્ય વાળા મનુષ્યોની અને સખ્યાતઆદિઆયુષ્યવાળા ચક્રવર્તીની તથા તીર્થંકરનામગોત્ર વાળાની ‘ શુભ ’ (ચોનિ) જાણવી એમા પણ ‘ જાતિસપન્ન ’ ની શુભ અને બીજાઓની ‘ અશુભ ’ સમજવી દેવોમા ‘ કિલ્બિષ ’ આદિની ‘ અશુભ ’ અને બાકીનાઓની ‘ શુભ ’ જાણવી પચેન્દ્રિય તિર્યંચોમા અશ્વરત્નની તથા ગજરત્નની ‘ શુભ ’, અને બીજાઓના ‘ અશુભ ’ છે ઉત્તમ વર્ણવાળા એકેન્દ્રિયો–રત્ન વગેરે–ની ‘ શુભ છે ६१–६४

દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી, તથા તીર્થંકર અને અણુગાર–આટલા સિવાય બાકીના–બીજાઓ અનન્તવાર સસારયોનિમા પતિત થયા છે

એ પ્રમાણે ‘ યોનિ ’ નુ વર્ણન કર્યું ६५

હવે પાચમા દ્વાર ‘ કુળ સખ્યા ’ વિષે —

યોનિમા ઉત્પન્ન થાય એ ‘ કુળ ’ એક યોનિને વિષે નાનાપ્રકારની જાતિવાળા પ્રાણીના અનેક કુળો હોય છે દૃષ્ટાન્ત તરીકે—છાણના પિંડમા કૃમિ, વીંછી, કીડા આદિ અનેક પ્રકારના

कोट्येका सप्तनवतिर्लक्षाः सार्धा भवन्ति हि ।
सामान्यात्कुलकोटीनां विशेषो वक्ष्यतेऽग्रतः ॥ ६८ ॥

इति योनिकुलस्य रूपं तत्संवृतत्वादि च ॥ ५ ॥ ६ ॥

भवस्थितिस्तद्भवायुर्द्विविधं तच्च कीर्तितम् ।
सोपक्रम स्यात्तत्राद्यं द्वितीय निरुपक्रमम् ॥ ६९ ॥

कालेन वहुना वेद्यमप्यायुर्यत्तु भुज्यते ।
अल्पेनाध्यवसानाद्यैरागमोक्तैरुपक्रमैः ॥ ७० ॥

आयु· सोपक्रम तत्स्यादन्यद्वा कर्म तादृशम् ॥
यद्बंधसमये वद्ध श्लथं शक्यापवर्तनम् ॥ ७१ ॥ युग्मम् ॥

दत्ताग्निरेकतो रज्जुर्यथा दीर्घीकृता क्रमात् ।
दह्यते सपिण्डिता तु सा झटित्येकहेलया ॥ ७२ ॥

यत्पुनर्वन्धसमये वद्ध गाढनिकाचनात् ।
क्रमवेद्यफल तद्धि न शक्यमपवर्त्तितुम् ॥ ७३ ॥

ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓના અનેક કુળ હોય છે એકદર એવા કુળ એક કોટી ને સાડીસત્તાણુ લાખ હોય છે આ સબધમા આગળ વિશેષ કહેશુ ૬૬–૬૮

આમ ‘ કુળ ’ વિષે સમજણ આપી

છઠ્ઠુ દ્વાર ‘ યોનિનુ સવૃતત્વ આદિ ’—એને વિષે પણ કહેવાઈ ગયુ

હવે **સાતમા દ્વાર** ‘ ભવસ્થિતિ ’ વિષે

ભવસ્થિતિ એટલે ‘ તે ભવનુ આયુષ્ય ’ તે બે પ્રકારનુ છે —(૧) સોપક્રમ અને (૨) નિરૂપક્રમ ૬૯

ઘણે કાળે વેદાય એવુ છતા પણ, શાસ્ત્રોક્ત અધ્યવસાયાદિ ઉપક્રમોવડે અલ્પકાળમા ભોગવાઈ જાય—એવુ જે આયુષ્ય તે ‘ સોપક્રમ આયુષ્ય ’ ૭૦

અથવા, ઢીલુ અને નિવર્તન થઇ શકે એવુ બાધેલુ જે ‘ કર્મ ’ તે પણ ‘ સોપક્રમ ’ કહેવાય જેમ છૂટી મૂકેલી–લાબી કરેલી દોરી એક છેડેથી સળગાવતા ‘ અનુક્રમે ’ બળે છે, પણ તેજ દોરીનુ ગુચળુ વાળી અગ્નિમા નાખતા, ‘ એકદમ–એકીવખતે ’ બળી જાય છે ૭૧–૭૨

પણ જે કર્મ ગાઢ નિકાચિત બાધ્યુ હોય એનુ ફળ અનુક્રમે ભોગવવુ પડે છે અને એનુ અપવતન કરી શકાતુ નથી ૭૩

क्षीयतेऽध्यवसानाद्यैर्यैः स्वोत्थैः स्वस्य जीवितम् ।
परैश्च विषशस्त्राद्यैस्ते स्युः सर्वेऽप्युपक्रमाः ॥ ७४ ॥

यदाहु'–अज्झवसाणनिमित्ते आहारे वेयणापराघाए ।
फासे आणापाणू सत्तविहं जिज्झए आउ ॥ ७५ ॥

त्रिधा तत्राध्यवसान रागस्नेहभयोद्भवम् ।
व्यापादयन्ति रागाद्या अप्यत्यन्तविकल्पिताः ॥ ७६ ॥

यथा प्रपालिकाया युवानमनुरागतः ।
पश्यन्त्या क्षीणमायुर्यत्कामस्यान्त्या दशा मृतिः ॥ ७७ ॥

यतः—चिंते दट्ठुमिच्छइ दीह नीससइ तह जरे दाहे ।
भत्तअरोयण मुच्छा उम्माय न याणई मरणं ॥ ७८ ॥

कस्याश्चित् सार्थवाहाश्च विदेशादागते प्रिये ।
मित्रैः स्नेहपरीक्षार्थं विपन्ने कथितेऽथ सा ॥ ७९ ॥

ઉપક્રમ એટલે શું ? આપણા પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલા અધ્યવસાયો વગેરે, તથા બીજાઓએ પ્રેરેલા વિષ શસ્ત્ર વગેરે જે આયુષ્યનો નાશ કરનારા છે તે સર્વ 'ઉપક્રમ' કહેવાય ૭૪

કહ્યું છે કે અધ્યવસાય, નિમિત્ત, આહાર, વેદના, પરાઘાત, સ્પર્શ અને શ્વાસોશ્વાસ–એ સાત પ્રકારે આયુષ્ય નષ્ટ થાય છે ૭૫

અધ્યવસાય ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે (૧) રાગથી થયેલો (૨) સ્નેહથી થયેલો અને (૩) ભયથી થયેલો અત્યન્ત મંદ પવિકલ્પયુક્ત રાગ વગેરે પણ મૃત્યુના કારણ બને છે, ૭૬

દૃષ્ટાન્ત તરિકે —એક યુવાન પુરૂષને વિષે 'રાગનેલીધે' આસક્ત થયેલી એક સ્ત્રી મૃત્યુ પામે છે કેમકે કામની દશ દશા ગણાવી છે એમા છે લી દશા મૃત્યુ છે ૭૭

(૧) ચિન્તવન થવું, (૨) સ્નેહના ભાજનને જોવા ઇચ્છવું, (૩) દીર્ઘનિ શ્વાસ મૂકવો, (૪) જ્વર ચઢવો, (૫) દાહ થવો, (૬) ભોજનપર અરૂચિ થવી, (૭) મૂર્ચ્છા આવવી, (૮) ઉન્માદ થવો, (૯) ભાન જતું રહેવું, (૧૦) મૃત્યુ—આ દશ કામની દશા છે ૭૮

કોઇ સાર્થવાહ પરદેશથી 'ઘેર આવતો હતો એ અવસરે એના મિત્રોએ, એના ઘેર પહોચ્યા પહેલા એની સ્રીના પ્રેમની પરીક્ષા કરવા માટે તેણીને જઇને ખબર આપ્યા કે એનો સ્વામી મૃત્યુ પામ્યો છે એ સાંભળતા જ એ સ્રી પતિપ્રેમને લીધે મૃત્યુ પામી સાર્થવાહે

सार्थवाही विपन्नेव सार्थवाहोऽपि तां मृताम् ।
श्रुत्वा तत्संगमायेव तूर्णं स्नेहाद्व्यपद्यत ॥ ८० ॥ युग्मम् ।
भयाद्यथा वासुदेवदर्शनात् सोमिलो द्विज ।
हत्वा गजसुकुमारं नगरीमाविशन् मृत· ॥ ८१ ॥

निमित्ताद्विपशस्त्रादेराहाराद्वहुतोऽल्पतः ।
स्निग्धतश्चास्निग्धतश्च विकृतादहितावहात् ॥ ८२ ॥
शूलादेर्वेदनायाश्च गर्त्ताप्रपतनादिकात् ।
पराघातात्स्पर्शतश्च त्वग्विपादिसमुद्भवात् ॥ ८३ ॥
श्वासोच्छ्‌वासाच्च विकृतत्वेनात्यन्तं प्रसर्पत. ।
निरुद्धाद्वा म्रियेतांगी तस्मादेते उपक्रमाः ॥८४॥विशेषकम्॥
स्यु केषांचिद्यदप्येतेऽनुपक्रमायुषामपि ।
स्कंदकाचार्यशिष्याणामिव यंत्रनिपीलना ॥ ८५ ॥
तथापि कष्टदास्तेषां न त्वायु क्षयहेतवः ।
सोपक्रमायुप इव भासन्ते तेऽपि तैर्मृता. ॥८६॥ युग्मम् ॥

પણ ઘેર આવી એવુ જોઇ ' સ્નેહને લીધે ' પોતે જાણે એને મળવા જતો હોયની એમ પ્રાણ ત્યાગ કર્યો ૭૯–૮૦

ગજસુકુમારનો ઘાત કરી નગરમા આવતો સોમિલ બ્રાહ્મણ શ્રીકૃષ્ણને જોઇને, ' ભયને લીધે ' મૃત્યુ પામ્યો ૮૧

(એમ 'રાગ','સ્નેહ'ને 'ભય'થી મૃત્યુ પામેલાના અનુક્રમે એ ત્રણ દૃષ્ટાન્ત સમજવા)

'નિમિત્ત'થી એટલે વિષપાનથી કે શસ્ત્રઘાતથી મૃત્યુ થાય છે, 'આહાર'થી એટલે અતિ અલ્પ, અતિ ઘણા, બહુ ભારે, છેક લુખા, વિકારી કે અહિતકારી ભોજનથી મૃત્યુ થાય છે, 'વેદના'થી એટલે શૂળિ વગેરેથી મૃત્યુ થાય છે, 'પરાઘાત'થી એટલે કોઇનુ કઈ અનિષ્ટ કર્યું હોય એના આઘાતથી મૃત્યુ થાય છે, 'સ્પર્શ'થી એટલે ત્વચા આદિને કોઈ આકરા વિષનો સ્પર્શ થવાથી મૃત્યુ થાય છે, 'શ્વાસોશ્વાસ'થી એટલે કોઇ એવા વ્યાધિને લઇને જોસબધ શ્વાસોશ્વાસ ચાલવા લાગે એથી મૃત્યુ થાય છે, અથવા શ્વાસોશ્વાસ રોકવાથી પણ મૃત્યુ થાય છે —આ સર્વ 'ઉપક્રમ' જાણવા ૮૨–૮૪

એ ઉપક્રમ કેટલાક અનુપક્રમી આયુષ્યવાળાને પણ જો કે લાગે છે, (જેમકે સ્કધકાચાર્યના શિષ્યોને યત્રમા પીલાવુ પડ્યુ હતુ) તો પણ એ (ઉપક્રમો) એમને ફક્ત કષ્ટ આ

अथ प्रकृतम्– सोपक्रमायुषः केऽप्यनुपक्रमायुषः परे ।
इति स्युर्द्विविधा जीवास्तत्र सोपक्रमायुषः ॥ ८७ ॥
तृतीये नवमे सप्तविंशे भागे निजायुषः ।
बध्नन्ति परजन्मायुरन्त्ये वान्तर्मुहूर्तके ॥ ८८ ॥ युग्मम् ॥

यदाहुः श्यामाचार्याः । सियतिभागे सियतिभागतिभागे सियतिभागतिभागतिभागे इति ॥

केचित्तु सप्तविंशादप्यूर्ध्वं विकल्पयन्ति वै ।
त्रिभागकल्पनां यावदन्त्यमन्तर्मुहूर्तकम् ॥ ८९ ॥
असंख्यायुर्नृतिर्यंचश्चरमाङ्गाश्च नारकाः ।
सुरा शलाकापुमांसोऽनुपक्रमायुष स्मृताः ॥ ९० ॥

अपरे वर्णयन्ति । तीर्थकरौपपातिकानां नोपक्रमतो मृत्युः । शेषाणामुभयथा । इति तत्त्वार्थवृत्तौ ॥ कर्मप्रकृतिवृत्तावपि अद्धाजोगुक्कस इति गाथाव्याख्यानेऽभोगभूमिजेषु तिर्यक्षु मनुष्येषु च त्रिपल्योपमस्थितिपूरपन्न, पश्चादाशु सर्वाल्पजीवितमन्तर्मुहूर्तं विहाय शेषमायुः त्रिपल्योपमस्थितिकं अपवर्त्तयन्ति अन्तर्मुहूर्त्तोनम् इति ॥

મનારા જ હોય, નહિ કે આયુષ્યનો અંત લાવનારા તેથી સોપક્રમી આયુષ્યવાળાઓની પેઠે એઓ પણ એ ઉપક્રમોને લીધે મૃત્યુ પામ્યા છે એવો ભાસ થાય છે ૮૫-૮૬

હવે પાછી પ્રસ્તુત બાબત —

કેટલાક જીવોનુ આયુષ્ય 'સોપક્રમી', અને કેટલાકનુ 'નિરૂપક્રમી' હોય એમા સોપક્રમી આયુષ્યવાળા પોતાના આયુષ્યના ત્રીજે, નવમે કે સત્યાવીશમે ભાગે અથવા છેવટને અન્તર્મુહૂર્તે પરભવનુ આયુષ્ય બાંધે છે [શ્યામાચાર્યજી પણ એમ જ કહે છે] કેટલાક વળી સત્યાવીશથી પણ આગળ છેક છેલ્લા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી એ ત્રિભાગની કલ્પના કરે છે ૮૭-૮૯

અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તિર્યંચો, ચરમશરીરવાળાઓ નારકીના જીવો, દેવો તથા (ત્રેસઠ) 'શલાકાપુરૂષો' કહેવાય છે એઓ-સર્વ નિરૂપક્રમી આયુષ્યવાળા સમજવા ૯૦

કેટલાકોનો એવો મત છે કે તીર્થંકરોનુ તથા દેવતાઓનુ મૃત્યુ 'ઉપક્રમ' થી મતુ

सुरनैरयिकाऽसंख्यजीवितिर्यग्मनुष्यका ।
बध्नन्ति षण्मासशेषायुषोऽन्यभवजीवितम् ॥ ९१ ॥

मतान्तरेण उत्कर्षतः षण्मासावशेषे जघन्यतश्च अन्तर्मुहूर्त्तशेषे नारका परभवायुर्बध्नन्ति इति भगवतीसूत्रे (शतक १४ उद्देश १)॥

निजायुषस्तृतीयेंशे शेषेऽनुपक्रमायुषः ।
नियमादन्यजन्मायुर्निर्बध्नन्ति परे पुनः ॥ ९२ ॥

यावत्यायुष्यवशिष्टे परजन्मायुरर्ज्यते ।
कालस्तावानबाधाख्यस्ततः परमुदेति तत् ॥ ९३ ॥

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

નથી તે શિવાયના બીજાઓનું મૃત્યુ ઉભય પ્રકારનુ એટલે સોપક્રમી અને નિરૂપક્રમી હોય છે–એમ 'તત્ત્વાર્થવૃત્તિ' ના કર્ત્તા કહે છે 'કર્મપ્રકૃતિ'ની વૃત્તિ–ટીકામા વળી 'અદ્ધાજોગુક્કસ' એ ગાથાના વ્યાખ્યાનમા કહ્યુ છે કે 'અકર્મભુમિ' મા થયેલા તિર્યંચો તથા મનુષ્યોને વિષે ત્રણ 'પલ્યોપમ' ના આયુષ્યવાળો જીવ, પાછળથી તુરત, અતિપષ્ટ અન્તર્મુહૂર્તના આયુષ્યને છોડીને, બાકીનુ અન્તર્મુહૂર્તન્યૂન એવુ ત્રણ 'પલ્યોપમ'ની સ્થિતિવાળુ આયુષ્ય સક્ષેપી શકે છે

દેવતા, નારકીના જીવો તથા અસખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્યંચો અને મનુષ્યો, જ્યારે છ માસ આયુ બાકી રહે ત્યારે આગામી ભવનુ આયુ બાધે છે ૯૧

બીજો મત એવો છે કે —

ઉત્કૃષ્ટ છ માસ બાકી રહે ત્યારે, અને જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત બાકી રહે ત્યારે, નારકીના જીવો, પરભવનુ આયુષ્ય બાધે છે–એમ ભગવતીસૂત્રના ચૌદમા 'શતક' ના પહેલા 'ઉદ્દેશ' મા કહ્યુ છે

વળી બાકીના નિરૂપક્રમી આયુષ્યવાળાઓ પોતાના આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ શેષ રહે ત્યારે નિશ્ચયે પરભવાયુ બાધે છે ૯૨

જેટલુ આયુષ્ય બાકી રહ્યે પરભવાયુષ્ય બાધવામાં આવે તેટલા કાળને 'અબાધકાળ' કહે છે; અને ત્યારપછી તે 'ઉદય' મા આવે છે ૯૩

આ પ્રમાણે સાતમા દ્વાર—'ભવસ્થિતિ'—નુ સ્વરૂપ કહ્યુ

कायस्थितिस्तु पृथिवीकायिकादिशरीरिणाम् ।
तत्रैव कायेऽवस्थान विपद्योत्पद्य चासकृत् ॥ ९४ ॥

इति कायस्थितिस्वरूपम् ॥ ८ ॥

औदारिक वैक्रिय च देहमाहारकं तथा ।
तैजस कार्मण चेति देहा पचोदिता जिनैः ॥ ९५ ॥
उदारैः पुद्गलैर्जातं जिनदेहाद्यपेक्षया ।
उदार सर्वतस्तुगमिति चौदारिक भवेत् ॥ ९६ ॥
क्रिया विशिष्टा नाना वा विक्रिया तत्रसंभवम् ।
स्वाभाविक लब्धिज च द्विविध वैक्रिय भवेत् ॥ ९७ ॥
यत्तदेकमनेक वा दीर्घं ह्रस्व महल्लघु ।
भवेत् दृश्यमदृश्य वा भूचर वापि खेचरम् ॥ ९८ ॥
आकाशस्फटिकस्वच्छ श्रुतकेवलिना कृतम् ।
अनुत्तरामरेभ्योऽपि कान्तमाहारक भवेत् ॥ ९९ ॥

પૃથ્વીકાય આદિ જીવો, મૃત્યુ પામીને તથા પુન ઉત્પન્ન થઇને, એક સાથે જ એ જ 'કાય' મા રહે–એ 'કાયસ્થિતિ' કહેવાય ૯૪

એટલુ આઠમા દ્વાર 'કાયસ્થિતિ' વિષે

હવે નવમા દ્વાર–'દેહ' અથવા 'શરીર' વિષે —

જિનેશ્વરોએ પાચ પ્રકારના શરીર કહ્યા છે (૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મણ ૯૫

જિનેશ્વરના શરીર આદિની અપેક્ષાએ મનહર પુદ્ગલનુ બનેલુ સર્વોત્તમ શરીર 'ઔદારિક' શરીર કહેવાય (૧) ૯૬

નાનાવિધ વિશિષ્ટ ક્રિયા એનુ નામ વિક્રિયા–એથી થયેલુ તે વૈક્રિય (૨) આના બે પ્રકાર છે સ્વભાવિક અને 'લબ્ધિ' થી થયેલુ આ વૈક્રિય શરીર એકના અનેક થઇ શકે, હ્રસ્વદીર્ઘ થઇ શકે, ન્હાના મ્હોટા થઇ શકે, દૃશ્ય અદૃશ્ય થઈ શકે, તેમ ભૂમિપરથી આકાશમા કે આકાશમાથી ભૂમિપર સચાર કરી શકે ૯૭–૯૮

ત્રીજુ આહારક શરીર —આકાશ અને સ્ફટિકરત્નના સમાન સ્વચ્છ–નિર્મળ તથા અનુત્તર વિમાનના દેવોથી પણ અધિક કાન્તિવાળુ શ્રુતકેવળીકૃત શરીર 'આહારક' કહેવાય (૩)

श्रुतावगाहात्सामर्षौषध्याद्यृद्धिः करोत्यदः ।
मनोज्ञानी चारणो वोत्पन्नाहारकलब्धिकः ॥ १०० ॥
तैजसं चोष्णतालिंगं तेजोलेश्यादिसाधनम् ।
कार्मणानुगमाहारपरिपाकसमर्थकम् ॥ १०१ ॥
अस्मात्तपोविशेषोत्थलब्धियुक्तस्य भूस्पृशः ।
तेजोलेश्यानिर्गम स्यादुत्पन्ने हि प्रयोजने ॥ १०२ ॥

तथोक्त जीवाभिगमवृत्तौ—

सव्वस्स उन्हसिद्ध रसाइआहारपागजणग च ।
तेअगलद्धिनिमित्तं च तेअग होइ नायव्वम् ॥ १०३ ॥

अस्मादेव भवत्येवं शीतलेश्याविनिर्गमः ।
स्यातां च रोषतोषाभ्यां निग्रहानुग्रहावितः ॥ १०४ ॥

तथोक्त तत्त्वार्थवृत्तौ—

यदा उत्तरगुणप्रत्यया लब्धिः उत्पन्ना भवति तदा परं प्रति दाहाय विसृजति रोषविषाध्मातो गोशालादिवत् । प्रसन्नस्तु शीततेजसा अनुगृह्णाति इति ॥

શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી આમર્ષઔષધિઆદિની ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી, અથવા આહારક લબ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી, મન પર્યવજ્ઞાની અથવા ચારણમુનિ એવુ આહારકશરીર કરી શકે છે ૯૯-૧૦૦

ચોથુ 'તેજસ' શરીર 'તેજસ' એટલે ઉષ્ણતાવાળુ-ઉષ્ણ એ, તેજોલેશ્યા આદિને સાધનારૂ છે અને 'કાર્મણ' શરીરના અનુગામી આહારને પચાવવામા સમર્થ છે જે પ્રાણીને કોઈ વિશિષ્ટ તપશ્ચર્યાથી લબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય એને, કાર્ય પડયે, એના તેજસ શરીરમાથી તેજોલેશ્યા નીકળીને એનુ એવા પ્રકારનુ કાર્ય સાધી આપે છે ૧૦૧-૧૦૨

'જીવાભિગમસૂત્ર'ની વૃત્તિ-ટીકામા કહ્યુ છે કે-ઉષ્ણતાથી સિદ્ધથયેલુ, રસાદિક આહારને પચાવનારૂ અને તેજોલેશ્યાની લબ્ધિના નિમિત્તરૂપ આ 'તેજસશરીર' સર્વને છે એમ સમજવુ ૧૦૩

વળી એવી રીતે તેજસ શરીરમાથી શીતલેશ્યા પણ નીકળે છે એ શીતલેશ્યાને લીધે પ્રાણી, તુષ્ટમાન થયો હોય તો, અનુગ્રહ કરી શકે છે, જ્યારે ઉપર કહી એ તેજોલેશ્યાવડે, રોષે ભરાયલો પ્રાણી નિગ્રહ કરી શકે છે ૧૦૪

क्षीरनीरेवदन्योऽन्य श्लिष्टा जीवप्रदेशकै ।
कर्मप्रदेशा येऽनन्ता कार्मण स्यात्तदात्मकम् ॥ १०५ ॥

सर्वेषामपि देहानां हेतुभूतमिदं भवेत् ।
भवान्तरगतौ जीवसहाय च सतैजसम् ॥ १०६ ॥

नन्वेताभ्यां शरीराभ्या सहात्मायाति याति चेत् ।
प्रविशन्निरयन्वापि कुतोऽसौ तर्हि नेक्ष्यते ॥ १०७ ॥

अत्रोच्यते—न चक्षुर्गोचरः सूक्ष्मतया तैजसकार्मणे ।
ततो नोत्पद्यमानोऽपि म्रियमाणोऽप्यसौ स्फुटः ॥ १०८ ॥

परैरप्युक्तम्—अन्तराभवदेहोऽपि सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यते ।
निष्क्रामन्प्रविशन्वापि नाऽभावोऽनीक्षणादपि ॥ १०९ ॥

स्वरूपमेवं पचानां देहानां प्रतिपादितम् ।
कारणादिकृतांस्तेषां विशेषान् दर्शयाम्यथ ॥ ११० ॥

'तत्त्वार्थवृत्ति' मा कह्यु छे के—

ज्यारे उत्तरगुणनी प्रतीतिवाळी लब्धि उत्पन्न थाय छे त्यारे रोषरूपी विषथी धमधमा यमान थयेलो माणस 'गोशाळा'नी जेम शत्रुने बाळी नाखवाने माटे तेजोलेश्या मूके छे अथवा तो प्रसन्न-तुष्टमान थयो होय तो शीतलेश्या-शीतळतेज-थी अनुग्रह करे छे

हवे पाचमु अने छेल्लु 'कार्मण' शरीर जीवप्रदेशोनी साथे क्षीरनीरनी पेठे परस्पर भळी गयेला कर्मप्रदेशोरूप 'कार्मण शरीर' होय आ कार्मण शरीर सर्व शरीरोनु हेतुभूत छे, अने तेजस तथा कामणु-बेउ साथे मळीने, जीवने भवान्तरमा जवा माटे सहायकर्ता थई पडे छे १०५-१०६

अहि एवी श का उपस्थित थाय के—ज्यारे आत्मा आ बेउ शरीर सहित आव-जा करे छे त्यारे आवतो-प्रवेश करतो अने जतो-नीकळतो केम देखातो नथी? ए श कानु निवारणु आम करवु —आत्मा सूक्ष्म छे तेथी दृष्टिगोचर थाय नहि, तेथी ए उत्पन्न थतो के मृत्यु पामतो (आवतो जतो) पणु स्फुट देखाय नहि १०७-१०८

अन्य दर्शनमा पणु कह्यु छे के—अ तर ग आत्मशरीर सूक्ष्म होवाथी नीकळतु के प्रवेश करतुं जणातु नथी पणु ए परथी 'एनी हयाति नथी' एम न जाणुवु १०९

आ प्रमाणे पाचे प्रकारना शरीरनु स्वरूप समजाव्यु

हवे ए शरीरो स बधी कारणु आदि कृत 'विशेष' (तफावत) कहु छु —११०

संजातं पुद्गलैः स्थूलैर्देहमौदारिक भवेत् ।
सूक्ष्मपुद्गलजातानि ततोऽन्यानि यथोत्तरम् ॥ १११ ॥

इति कारणकृतो विशेष ॥

यथोत्तरं प्रदेशैः स्युरसंख्येयगुणानि च ।
आतृतीयं ततोऽनन्तगुणे तैजसकार्मणे ॥ ११२ ॥

इति प्रदेशसंख्याकृतो विशेषः ॥

आद्यं तिर्यग्मनुष्याणां देवनारकयोः परम् ।
केषांचिल्लब्धिमद्वायुसंज्ञितिर्यग्नृणामपि ॥ ११३ ॥

आहारकं सलब्धीनां स्याच्चतुर्दशपूर्विणाम् ।
सर्वसंसारिजीवानां ध्रुवे तैजसकार्मणे ॥ ११४ ॥

तत्वार्थभाष्ये तु उक्तम्—

एके तु आचार्या नयवादापेक्षं व्याचक्षते कार्मणमेवैकमनादिसम्बन्धम् । तेनैवैकेन जीवस्य अनादिः सम्बन्ध· भवति इति । तैजस तु लब्ध्यपेक्षं भवति । सा च तैजसलब्धिः न सर्वस्य भवति कस्यचिदेव भवति ॥ एतट्टीकालेशः अपि—एवं एकीयमतेन प्रत्याख्यातमेव तैजसं शरीरं अनादिसम्बन्धतया सर्वस्य च इति । या पुनः अभ्यवहृताहार प्रति पाचकशक्ति· विनाऽपि लब्ध्या सा तु कार्मणस्यैव भविष्यति कर्मोष्णत्वात् । कार्मणं हि इद शरीरं अनेकशक्ति·

ઔદારિક શરીર સ્થૂલ પુદ્ગલોનુ બનેલુ હોય, એની પછીના બીજા ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોના બનેલા હોય (એ કારણકૃત વિશેષ–તફાવત) ૧૧૧

પહેલા શરીરથી લઈને ત્રીજા શરીર સુધીના ઉત્તરોત્તર અસખ્યપ્રદેશવાળા હોય, અને ચોથુ અને પાચમુ એથી અનન્તગણા પ્રદેશવાળા હોય (એ પ્રદેશસખ્યાકૃત વિશેષ–તફાવત) ૧૧૨

પહેલુ એટલે 'ઔદારિક' શરીર તિર્યંચોને અને મનુષ્યોને હોય. બીજુ એટલે 'વૈક્રિય' શરીર દેવોને અને નારકીના જીવોને, કેટલાક લબ્ધિવાનોને, વાયુને, સજ્ઞિ તિર્યંચોને અને મનુષ્યોને પણ હોય. ત્રીજુ—' આહારક ' શરીર લબ્ધિવત ' ચૌદ પૂર્વ ' ધારીઓને હોય, અને ચોથુ પાચમુ સર્વ સસારીઓને હોય ૧૧૩–૧૧૪

गर्भत्वात् अनुकरोति विश्वकर्मणः । तदेव हि तथासमासादितपरिणति. व्यपदिश्यते यदि तैजसशरीरतया ततो न कश्चिद्दोष इति ॥ अत्र भूयान् विस्तरोऽस्ति । स तु तत्त्वार्थवृत्तेः अवसेय ॥

युगपच्चैकजीवस्य द्वयं त्रयं चतुष्टयम् ।
स्याद्देहानां न तु पंच नाप्येक भवर्वातनः ॥ ११५ ॥

वैक्रियस्याहारकस्याऽसत्त्वादेकस्य चैकदा ।
न पच स्यु. सदा सत्त्वादन्त्ययोर्नैकमप्यदः ॥ ११६ ॥

स्यादेकमपि पूर्वोक्तमतान्तरव्यपेक्षया ।
भवान्तर गच्छतस्तन्मते स्यात्कार्मण परम् ॥ ११७ ॥

इति स्वामिकृतो विशेषः ॥

आद्यस्य तिर्यगुत्कृष्टा गतिरारुचकाचलम् ।
जंघाचारणनिर्ग्रंथानाश्रित्य कलयन्तु ताम् ॥ ११८ ॥

તત્ત્વાર્થભાષ્યમા તો એમ કહ્યુ છે કે—

કેટલાક આચાર્યો ‘ નયવાદ ’ ની અપેક્ષાએ એમ કહે છે કે “ એક ‘ કાર્મણ ’ શરીરનેજ (જીવસાથે) અનાદિ સબધ છે, ‘ તેજસ ’ શરીર તો લબ્ધિને અપેક્ષીને થાય છે એ લબ્ધિ કઈ સૌ કોઇને હોતી નથી ” આ ટીકાનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે—કેટલાકને મતે તેજસ શરીરને ને જીવને અનાદિ સબધ નથી લબ્ધિ વિના પણ આહારને પાચન કરવાની જે શક્તિ દેખાય છે તે કાર્મણ શરીરને લઇને જ છે, કેમકે શરીર કર્મોને લીધે ઉપજ્યુ છે વળી કાર્મણ શરીરમા અનેક શક્તિઓ છે તેથી એ વિશ્વકર્માનુ અનુકરણ કરે છે અને એવી રીતે પરિણતિ પ્રાપ્ત કરી હોવાને લીધે જો કાર્મણ શરીરને તેજસ શરીર કહેવામા આવે તો કઇ દૂષણ નથી (અહિ ટીકામા ઘણો વિસ્તાર છે તે ‘ તત્ત્વાર્થ ’ ની વૃત્તિ–ટીકા–મા જોઈ લેવો)

એક સસારી જીવને એકસાથે બે, ત્રણ અથવા ચાર ‘ શરીર ’ હોય, પાચ ન હોય, તેમ એક ન હોય કેમકે ‘ વૈક્રિય ’ અને ‘ આહારક ’ બેઉ એકસાથે એક જીવને ન હોય તેથી પાચેપાચ શરીરો ન હોય, તેમ ‘ તેજસ ’ તથા ‘ કાર્મણ ’ બન્ને હમેશા હોવાથી એક (શરીર) પણ ન હોય પણ પૂર્વે જે મતાતર કહ્યો એની અપેક્ષાએ એક (તે એકલુ ‘કાર્મણ’) હોય કેમકે ભવાન્તરમા જતા જીવને ‘ તેજસ ’ તથા ‘ કાર્મણ ’ બેઉ ન હોતા એક ફકત કાર્મણ હોય (આ પ્રમાણે સ્વામિકૃત વિશેષ છે) ૧૧૫–૧૧૭

પહેલા–ઔદારિક શરીરની ઉત્કૃષ્ટ ‘તીર્છી’ ગતિ છેક ‘રૂચક’ પર્વત સુધી હોય, અને એ

आनन्दीश्वरमाश्रित्य विद्याचारणखेचरान् ।
ऊर्ध्वं चापंडकवन तन्नयापेक्षया भवेत् ॥ ११९ ॥
विषयो वैक्रियांगस्याऽसख्येया द्वीपवार्धयः ।
महाविदेहा विषयो ज्ञेय आहारकस्य च ॥ १२० ॥
लोक सर्वोऽपि विषयस्तुर्यपंचमयोर्भवेत् ।
भवाद्भवान्तरं येन गच्छतामनुगे इमे ॥ १२१ ॥

इति विषयकृतो भेदः ॥

धर्माधर्मार्जनं सौख्यदु खानुभव एव च ।
केवलज्ञानमुक्त्यादिप्राप्तिराद्यप्रयोजनम् ॥ १२२ ॥
एकानेकत्वसूक्ष्मत्वस्थूलत्वादि नभोगतिः ।
संघसाहाय्यमित्यादि वैक्रियस्य प्रयोजनम् ॥ १२३ ॥
सूक्ष्मार्थसंशयच्छेदो जिनेन्द्रर्द्धिविलोकनम् ।
ज्ञेयमाहारकस्यापि प्रयोजनमनेकधा ॥ १२४ ॥

यदाहुः— तित्थयररिद्धिदंसणसुहुमपयत्थावगाहहेउं वा ।
संसयवोच्छेअत्थं गमणं जिणपायमूलंमि ॥ १२५ ॥

'જ ઘાચારણુ' મુનિઓને હોય વિદ્યાચારણુ તથા વિદ્યાધરોની એ ગતિ છેક 'નદીશ્વર' દ્વીપ સુધી હોય, ઊંચી ' ઉર્ધ્વ ' ગતિ તો ત્રણેની ' પડક ' વન સુધી હોય ૧૧૮-૧૧૯

'વૈક્રિય ' શરીરવાળાની ગતિ અસ ખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રો સુધી જાણવી ' આહારક ' ની ' મહાવિદેહ ' ક્ષેત્રો સુધી ચોથા અને પાચમા–' તેજસ ' અને ' કાર્મણુ ' શરીરવાળાની ગતિ સર્વ લોકમા હોય, કેમકે એક ભવમાથી બીજા ભવમા જતા સર્વ પ્રાણીઓને એ બેઉ ' શરીરો ' હોય છે (આ પ્રમાણે વિષયકૃત વિશેષ–ભેદ છે) ૧૨૦–૧૨૧

પહેલા—' ઔદારિક ' શરીરનુ પ્રયોજન ધર્માધર્મોપાર્જન, સુખદુ ખાનુભવ, કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત, મોક્ષપ્રાપ્તિ—એ છે ' વૈક્રિય ' શરીરનુ પ્રયોજન એકત્વ, અનેકત્વ, સૂક્ષ્મત્વ, સ્થૂલત્વ આદિ, આકાશગમન અને સ ઘને સહાય ઇત્યાદિ છે ' આહારક ' શરીરનુ પ્રયોજન સૂક્ષ્માર્થ શ કાઓનુ નિવારણ, જિનેન્દ્રઋદ્ધિદર્શન, ઇત્યાદિ છે ૧૨૨–૧૨૪

શાસ્ત્રના વચનો છે કે તીર્થ કરપ્રભુની સમૃદ્ધિ અવલોકવા માટે, સૂક્ષ્મપદોના અર્થના બોધને માટે અને સ શયના ઉચ્છેદને માટે જિનેશ્વરપ્રભુના ચરણ પાસે ગમન કરવુ ૧૨૫

शापानुग्रहयो शक्तिर्भुक्तिपाक' प्रयोजनम् ।
तैजसस्य कार्मणस्य पुनरन्यभवे गति· ॥ १२६ ॥

इति प्रयोजनकृतो विशेषः ॥

उत्कर्षत' सातिरेकसहस्त्रयोजनप्रमम् ।
औदारिक वैक्रिय साधिकैकलक्षयोजनम् ॥ १२७ ॥

आहारकं हस्तमान लोकाकाशमिते उभे ।
समुद्घाते केवलिन. स्यातां तैजसकार्मणे ॥ १२८ ॥

अवगाढं प्रदेशेषु स्वल्पेष्वाहारक किल ।
तत. सख्यगुणांशस्यमुत्कृष्टौदारिक स्मृतम् ॥ १२९ ॥

ततोऽपि सख्यगुणितदेशस्थं गुरु वैक्रियम् ।
समुद्घातेऽर्हतोऽन्त्ये द्वे सर्वलोकावगाहके ॥ १३० ॥

दीर्घे मृत्युसमुद्घाते तूत्पत्तिस्थानकावधि ।
अन्यदा तु यथास्थान स्वस्वदेहावगाहिनी ॥ १३१ ॥

मरणान्तसमुद्घातं गतानां देहिना भवेत् ।
यावत्येकेन्द्रियादीनां तैजसस्यावगाहना ॥ १३२ ॥

'તૈજસ' શરીરનુ પ્રયોજન 'શાપ' અને 'અનુગ્રહ' ની શક્તિ, તથા ભોજન કર્યું હોય એને પચાવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી એ છે 'કાર્મણ' શરીરનુ પ્રયોજન અન્ય ભવમા ગમન કરવા માટે છે (એ પ્રમાણે પ્રયોજનકૃત 'વિશેષ' છે) ૧૨૬

'ઔદારિક' શરીરનુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ એક સહસ્ર યોજનથી કઇક અધિક છે, 'વૈક્રિય નુ એકલક્ષ યોજનથી સહેજ વધારે છે 'આહારક' નુ એક હાથનુ પ્રમાણ છે 'તૈજસ' તથા 'કાર્મણ' શરીરો કેવળીપ્રભુના સમુદ્ઘાત વખતે 'લોકાકાશ' જેવડા હોય છે ૧૨૭–૧૨૮

'આહારક' શરીર સર્વથી અ પ પ્રદેશોમા અવગાહેલુ હોય છે 'ઔદારિક' ઉત્કૃષ્ટ એથી સ ખ્યાતગણા પ્રદેશોમા અવગાહેલુ હોય છે ૧૨૯

તેથી પણ ઉત્કૃષ્ટ સ ખ્યાતગણા પ્રદેશોમા 'વૈક્રિય' શરીર અવગાહેલુ હોય છે, અને અર્હત્પ્રભુના સમુદ્ઘાત વખતે તો છેલ્લા બેઉ શરીરો સર્વ લોકને અવગાહેલા હોય છે ૧૩૦

મૃત્યુસમુદ્ઘાત વખતે તો બેઉ શરીરો છેક ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી લાબા હોય છે, અન્યદા

ब्रवीमि तां जिनप्रोक्तस्वरूपां सोपपत्तिकम् ।
भाव्यैव कार्मणस्यापि सोभयोः साहचर्यतः ॥१३३॥ युग्मम् ॥

स्वस्वदेहमिता व्यासस्थौल्याभ्यां सर्वदेहिनाम् ।
मरणान्तसमुद्घाते स्यात्तैजसावगाहना ॥ १३४ ॥

आयामतो विशिष्येत तत्रैकेन्द्रियदेहिनाम् ।
अंगुलासंख्येयभागप्रमाणा सा जघन्यत. ॥ १३५ ॥

उत्कर्षतश्च लोकान्ताल्लोकान्त यावदाहिता ।
एकेन्द्रियाणां जीवानामेवमुत्पत्तिसंभवात् ॥ १३६ ॥ युग्मम् ॥

सामान्यतोऽपि जीवानां विभाव्यैतदपेक्षया ।
लोकान्तावधि लोकान्तात्तैजसस्यावगाहना ॥ १३७ ॥

अंगुलासंख्यभागेन प्रमिताथ जघन्यतः ।
निर्दिष्टा विकलाक्षाणां तैजसस्यावगाहना ॥ १३८ ॥

तिर्यग्लोकाच्च लोकान्तावधि तेषां गरीयसी ।
संभवो विकलाक्षाणां यत्तिर्यग्लोक एव हि ॥ १३९ ॥

યથાસ્થાને પોતપોતાના શરીર જેવડા હોય છે વળી મરણાન્તસમયે, સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલા એકેન્દ્રિયાદિ પ્રાણીઓના તૈજસ શરીરની જેવડી અવગાહના હોય છે—તેવડી જ ‘ કાર્મણ ’ શરીરની પણ હોય છે કેમકે જિનવચન પ્રમાણે એ બેઉ શરીરો સહચારી છે ૧૩૧-૧૩૩

મરણાત સમુદ્ઘાત વખતે સર્વ પ્રાણીઓની તૈજસ શરીરની અવગાહના પોતપોતાના શરીરની જાડાઇ પહોળાઇ પ્રમાણે હોય છે ૧૩૪

એમા, એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓની અવગાહનાની લબાઇમા ફેર છે કેમકે તે જઘન્યપણે અગુલના અસખ્યાત ભાગ જેવડી છે, અને ઉત્કૃષ્ટપણે ‘ લોક ’ ના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી છે કેમકે એકેન્દ્રિય જીવોનો એવાજ પ્રકારનો ઉત્પત્તિસભવ છે ૧૩૫-૧૩૬

વળી આ અપેક્ષાને લઇને સામાન્યપણે પણ જીવોની તૈજસ શરીરની અવગાહના ‘લોક’ ના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી છે ૧૩૭

વિકલેન્દ્રિય જીવોના તૈજસ શરીરની અવગાહના જઘન્યપણે અગુલના અસખ્ય ભાગ જેટલી કહેલી છે, અને ઉત્કૃષ્ટપણે તિર્યચલોકથી લોકાત સુધીની છે કેમકે વિકલેન્દ્રિયોનો સભવ ફક્ત તિર્યગ્લોકમા જ છે ૧૩૮-૧૩૯

अधोलोकेऽप्यधोलोकग्रामेषु दीर्घिकादिषु ।
ऊर्ध्वं च पांडकवनवर्त्तिवापीह्रदादिषु ॥ १४० ॥

सम्भवो विकलाक्षाणां यद्यप्यस्ति तथापि हि ।
सूत्रे स्वस्थानमाश्रित्य तिर्यग्लोको निरूपित ॥१४१॥ युग्मम् ।

तत उक्तातिरिक्तापि विकलाना भवत्यसौ ।
अधोग्रामात्पांडकाच्च लोकाग्रान्ता गरीयसी ॥ १४२ ॥

सातिरेकं योजनाना सहस्र स्याजघन्यत ।
नारकाणां तैजसावगाहना साथ भाव्यते ॥ १४३ ॥

सन्ति पातालकलशाश्चत्वारोऽब्धौ चतुर्दिशम् ।
अधो लक्ष योजनानामवगाढा इह क्षितौ ॥ १४४ ॥

सहस्रयोजनस्थूलकुड्यास्तेषां च निश्चिते ।
अधस्तने तृतीयांशे वायुर्वर्वर्त्ति केवलम् ॥ १४५ ॥

मध्यमे च तृतीयांशे मिश्रितौ सलिलानिलौ ।
तथोपरितने भागे तृतीये केवल जलम् ॥ १४६ ॥

જો કે અધોલોકમા પણ અધોલોકગ્રામોની વાવડીઓને વિષે, તથા ઊર્ધ્વલોકમા પાડકવન મધ્યે આવેલી વાવો તથા દ્રહ વગેરેમા વિકલેન્દ્રિયોનો સભવ છે તોપણ સૂત્રમા સ્વસ્થાનને આશ્રીને તિર્યગ્લોક કહ્યો છે. ૧૪૦–૧૪૧

તેથી, એ કહી એથી અધિક પણ અવગાહના વિકલેન્દ્રિયોની હોય છે એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ, અધોગ્રામ અને પાડકવનથી તે લોકાગ્રના અત સુધીની હોય છે ૧૪૨

નારકીના જીવોની જઘન્ય તૈજસ અવગાહના એક સહસ્ર યોજનથી કઈક વધારે હોય. ૧૪૩

એ વિષે નીચે મુજબ —

સમુદ્રની અદર ચોદિશ ચાર પાતાળકળશ છે એ કળશ પૃથ્વીની અદર એક લાખ યોજન અવગાહીને રહેલા છે એક હજાર યોજન જાડા તળીયાને લીધે નિશ્ચળ રહેલા એ કળશોમા એકદમ નીચલા ત્રીજાભાગમા ફક્ત વાયુ જ છે, વચલા ત્રીજા ભાગમા જળ અને વાયુ મિશ્ર રહેલા છે અને છેક ઉપલા ત્રીજા ભાગમા ફક્ત જળ જ રહેલ છે ૧૪૪–૧૪૬

ततश्च—सीमन्तकादिनरकवर्त्ती कश्चन नारक ।
पातालकलशासन्नो मरणान्तसमुद्धतः ॥ १४७ ॥
कुडयं पातालकुम्भानां विभिद्योत्पद्यते यत· ।
मत्स्यत्वेन तृतीयांशे मध्यमे चरमेऽपि वा ॥ १४८ ॥ युग्मम् ॥
तस्मादर्वाक् तु नैवास्ति तिर्यग्मनुजसम्भवः ।
उत्पत्तिर्नारकाणां च न तिर्यग्मनुजौ विना ॥ १४९ ॥
उत्कर्षतस्त्वधो यावत्सप्तमीं नरकावनीम् ।
नारकाणामेतदन्तं स्वस्थानस्थितिसम्भवात् ॥ १५० ॥
तिर्यक् स्वयम्भूरमणसमुद्रावधि सा भवेत् ।
नारकाणां तत्र मत्स्यादित्वेनोत्पत्तिसम्भवात् ॥ १५१ ॥
ऊर्ध्वं च पडकवनस्थायितोयाश्रयावधि ।
अत ऊर्ध्वं तु कुत्रापि नृतिर्यक्सम्भवोऽस्ति न ॥ १५२ ॥
पंचेन्द्रियतिरश्चां च जघन्या परमापि च ।
विकलेन्द्रियवत् ज्ञेया तैजसस्यावगाहना ॥ १५३ ॥

તેથી, સીમતક આદિ નરકમા રહેલો કોઇ પણ નારકી એક પાતાળકળશની નજીકમા મરણાત સમુદ્ઘાત કરે તો એ પાતાળકળશના તળીઆને ભેદીને (એ નારકીનો જીવ) કળશના વચલા અથવા છેક ઉપરના ભાગમા મત્સ્ય (ઉત્પન્ન) થાય કેમકે એથી આગળ તિર્યંચ કે મનુષ્યનો સભવ જ નથી અને નારકીઓની ઉત્પત્તિ તિર્યંચ અથવા મનુષ્ય શિવાયની છે નહિ ૧૪૭-૧૪૯

હવે નારકીના જીવોની ' ઉત્કૃષ્ટ ' તેજસ અવગાહના વિષે

એ અવગાહના ' નીચે ' છેક સાતમી નરક સુધી હોય કેમકે એઓનો ' પોતાના સ્થાનોને વિષે ' રહેવાનો સભવ છે અને એ સ્થાનોનો ત્યાજ છેડો આવે છે, ' તીર્છી ' છેક સ્વયભૂરમણ સમુદ્ર સુધી હોય કેમકે ત્યા તેઓનો મત્સ્યાદિકપણે ઉત્પન્ન થવાનો સભવ છે, અને ' ઉચે ' છેક પાડકવનના જળાશયો સુધી હોય કેમકે એથી ઉપર તિર્યંચ કે મનુષ્યની હયાતિનો ક્યાંય સભવ નથી. ૧૫૦-૧૫૨

પચેન્દ્રિય તિર્યંચોના તેજસ શરીરની અવગાહના જઘન્યપણે અને ઉત્કૃષ્ટપણે પણ વિકલેન્દ્રિય સમાન્ જાણવી

अंगुलासंख्येयभागमात्रा नृणां जघन्यतः ।
उत्कर्षतश्च नृक्षेत्राल्लोकान्तावधि कीर्तिता ॥ १५४ ॥

भवनव्यन्तरज्योतिष्काद्यद्विसर्गनाकिनाम् ।
अंगुलासंख्येयभागमाना ज्ञेया जघन्यतः ॥ १५५ ॥

ममत्वाभिनिविष्टानां स्वरत्नाभरणादिषु ।
पृथिव्यादितया तेषां तत्रैवोत्पत्तिसम्भवात् ॥१५६॥ युग्मम् ॥

उत्कर्षतस्त्वधः शैलानरकक्ष्मातलावधि ।
गतानां तत्र केषांचित्तेषां मरणसम्भवात् ॥ १५७ ॥

तिर्यक् स्वयंभूरमणापरान्तवेदिकावधि ।
ऊर्ध्वं तथेषत्प्राग्भारापृथिव्युपर्यतलावधि ॥ १५८ ॥

एतावदन्तं पृथिवीकायत्वेन समुद्भवात् ।
ततः परं च पृथिवीकायादीनामसम्भवात् ॥ १५९ ॥

सनत्कुमारकल्पादिदेवानां स्याज्जघन्यतः ।
अंगुलासंख्येयभागमाना सैव विभाव्यते ॥ १६० ॥

મનુષ્યોના તેજસ શરીરની અવગાહના જઘન્યપણે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટપણે છેક મનુષ્યક્ષેત્રથી લોકાંત સુધીની જાણવી ૧૫૩-૧૫૪

ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને પહેલા બે દેવલોકના દેવોની તેજસ અવગાહના જઘન્યપણે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી જાણવી, કેમકે એમના રત્નાભરણો વગેરેમા મારાપણું સમજતા દેવોનો એઓમા જ પૃથ્વીકાયાદિકપણે ઉપજવાનો સંભવ છે વળી એ ઉત્કૃષ્ટપણે 'નીચે' છેક 'શૈલા' નરકના તળીયા સુધીની જાણવી, કેમકે ત્યા ગયેલા—એઓમાના કેટલાકનુ ત્યા મરણ નીપજવાનો સંભવ રહે છે 'તીર્છી' છેક 'સ્વયંભૂરમણ' સમુદ્રની અન્તિમ છેડાની વેદિકા સુધી જાણવી, અને ઊર્ધ્વ છેક સિદ્ધશિલાની પૃથ્વીના ઉર્ધ્વ તળીઆ સુધી જાણવી, કેમકે તેટલે સુધી એઓ પૃથ્વીકાયપણે ઉપજે છે, ત્યાથી આધે પૃથ્વીકાયાદિકની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી ૧૫૫-૧૫૯

સનત્કુમાર આદિ દેવલોકના દેવોની જઘન્ય તૈજસ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડી હોય ૧૬૦

देवा सनत्कुमाराद्या उत्पद्यन्ते स्वभावतः ।
गर्भजेषु नृतिर्यक्षु ध्रुवं नैकेन्द्रियादिषु ॥ १६१ ॥
यदा सनत्कुमारादिसुधाभुग्मन्दरादिषु ।
दीर्घिकादौ जलक्रीडां कुर्वाण. स्वायुषः च्ययात् ॥ १६२ ॥
उत्पद्यते मत्स्यतया स्वात्यासन्नप्रदेशके ।
तदा जघन्या स्यादस्य यद्वैव सम्भवत्यसौ ॥ १६३ ॥ युग्मम् ॥
पूर्वसम्बन्धिनीं नारीमुपभुक्तां महीस्पृशा ।
कश्चित्सनत्कुमारादिर्देवः प्रेमवशीकृतः ॥ १६४ ॥
तदवाच्यप्रदेशे स्वमवाच्यांश विनिक्षिपन् ।
परिष्वज्य मृतस्तस्या एव गर्भे समुद्भवेत् ॥ १६५ ॥ युग्मम् ॥
उत्कर्षतस्त्वधो यावत्पातालकलशाश्रितम् ।
मध्यमीय तृतीयांशं तत्र मत्स्यादिसम्भवात् ॥ १६६ ॥
तिर्यक् स्वयंभूरमणपर्यन्तावधि सा भवेत् ।
अच्युतस्वर्गपर्यन्तमूर्ध्वं सा चेति भाव्यते ॥ १६७ ॥

એ આ પ્રમાણે —સનત્કુમાર આદિ દેવો સ્વાભાવિક રીતે ગર્ભજ મનુષ્યો અને તિર્યચોમા ઉત્પન્ન થાય છે એકેન્દ્રિય આદિમા તેઓ ઉપજતાજ નથી ૧૬૧ એવો એક દેવ જ્યારે 'મન્દરાચળ' પર્વત વગેરેમા વાવડીઓ, દ્રહો ઇત્યાદિને વિષે જળક્રીડા કરતો છેવટ, આયુષ્યના ક્ષયથી પોતાથી અતિ નજીકના પ્રદેશમા મત્સ્યપણે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેની જઘન્ય તૈજસ અવગાહના થાય ૧૬૨–૧૬૩

અથવા તે નીચે પ્રમાણે સભવે છે–ઉત્પન્ન થાય છે—

કોઇક સનત્કુમારાદિક દેવ, પોતાની પૂર્વ સબધવાળી, મનુષ્યે ભોગવેલી, સ્ત્રી પ્રત્યે પ્રેમાતુર થઇ, એના અવાચ્ય પ્રદેશમા પોતાના અવાચ્ય અશને નાખી, આલિંગન દેતા મૃત્યુ પામી એના જ ગર્ભમા ઉત્પન્ન થાય ૧૬૪–૧૬૫

હવે એઓની ઉત્કૃષ્ટી અવગાહના 'નીચે' પાતાળ કળશના વચલા ત્રીજા ભાગ સુધી હોય, કેમકે ત્યા મત્સ્યાદિનો સભવ છે 'તીર્છી' વળી 'સ્વયભૂરમણ' સમુદ્રના છેડા સુધી હોય, અને 'ઊર્ધ્વ' છેક અચ્યુત દેવલોક સુધી હોય અને એની ભાવના નીચે પ્રમાણે —૧૬૬–૧૬૭

कश्चिदच्युतनाकस्थसुहृद्देवस्य निश्रया ।
देव सनत्कुमारादिर्गतस्तत्र म्रियेत यत् ॥ १६८ ॥
सहस्रारान्तदेवानां भावनीयानया दिशा ।
कनिष्ठा च गरिष्ठा च तैजसस्यावगाहना ॥ १६९ ॥
आनताद्यच्युतान्तानां देवानां स्याजघन्यतः ।
अंगुलासंख्येयभागपरिमाणावगाहना ॥ १७० ॥
उत्पद्यन्ते नरेष्वेव देवा नन्वानतादय ।
नराश्च नृक्षेत्र एव तदियं घटते कथम् ॥ १७१ ॥
अत्रोच्यते—उपभुक्तां मनुष्येण मानुषीं पूर्ववल्लभाम् ।
उपलभ्यावधिज्ञानात्प्रेमपाशनियन्त्रित ॥ १७२ ॥
इहागत्यासन्नमृत्युतया बुद्धिविपर्ययात् ।
मलिनत्वाच्च कामानां वैचित्र्यात्कर्ममर्मणाम् ॥ १७३ ॥
गाढानुरागादालिंग्य तदवाच्यप्रदेशके ।
परिक्षिप्य निजावाच्य म्रियते स्वायुप क्षयात् ॥१७४॥ विशेषकम् ॥

કોઇક સનત્કુમારાદિક દેવ, અચ્યુત દેવલોકમા રહેલા કોઇ મિત્ર–દેવની નિશ્રાથી ત્યા ગયેલો હોય ત્યા મૃત્યુ પામે ૧૬૮

' સહસ્રાર ' દેવલોક સુધીના દેવોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ તૈજસ અવગાહના આવી રીતે ભાવી લેવી ૧૬૯

' આનત ' દેવલોકથી તે ' અચ્યુત ' દેવલોક સુધીના દેવોની જઘન્ય તૈજસ અવગાહના એક અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેવડી હોય, ૧૭૦

અહિ કોઇ એવી શકા ઉઠાવે છે કે ' આનત ' દેવલોક વગેરેના દેવો તો ચ્યવીને મનુષ્યલોકને વિષે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્યો તો મનુષ્યક્ષેત્રને વિષેજ હોય. એમ હોઇને આ જઘન્ય અવગાહના શી રીતે ઘટે ? ૧૭૧

આ આશકાનુ નિવારણ આ રીતે —મનુષ્યે ભોગવેલી પોતાની પૂર્વભવના સ્નેહવાળી મનુષ્યણીને અવધિજ્ઞાનથી જાણીને, કોઈ ' આનત ' આદિનો દેવ સ્નેહાકૃષ્ટ થઇ, અહિ આવીને, મૃત્યુ નજદીક હોવાને સબબે બુદ્ધિમા વિપર્યય થવાથી, કામની દુષ્ટ વાસનાથી, કર્મોની વિચિત્રતાથી, ગાઢ આલિગન દઇને એ સ્ત્રીના અવાચ્ય પ્રદેશમા પોતાના અવાચ્ય અશને ક્ષે

गर्भेऽस्या एव मृत्वायं यद्युत्पद्येत निर्जरः ।
आनतादिकतुभुजस्तदेयमुपपद्यते ॥ १७५ ॥

आनतादिकतुभुजां मनोविषयसेविनाम् ।
कायेनास्पृशतां देवीमपि क्षीणमनोभुवाम् ॥ १७६ ॥
मनुष्यस्त्रियमाश्रित्य यद्येवं स्याद्विडम्बना ।
तर्हि को नाम दुर्वार कन्दर्पं जेतुमीश्वर' ॥१७७॥ युग्मम् ।

अधो यावदधोग्रामास्तिर्यग् नृक्षेत्रमेव च ।
तत· पर मनुष्याणामुत्पत्तिस्थित्यसम्भवात् ॥ १७८ ॥
ऊर्ध्वमच्युतनाकान्तं गतानां मित्रनिश्रया ।
आनतादिकतुभुजामच्युते मृत्युसम्भवात् ॥ १७९ ॥
ऊर्ध्वमच्युतजानां तु स्वविमानशिरोऽवधि ।
स्वैरं तत्र गतानां यत् केषांचित् सम्भवेन्मृतिः ॥ १८० ॥

ग्रैवेयकानुत्तरस्थसुराणां सावगाहना ।
यावद्विद्याधरश्रेणीमास्वस्थानाज्जघन्यतः ॥ १८१ ॥

પીને, પોતાના આયુષ્યના ક્ષયને લીધે મૃત્યુ પામે છે એવીરીતે મૃત્યુ પામેલો એ દેવ જો એજ સ્રીના ગર્ભમા ઉપજે તો એની એ જઘન્ય તેજસ અવગાહના (સુખેથી) ઘટી શકે છે ૧૭૨-૧૭૫

ફક્ત મનવડેજ વિષય સેવનારા, દેવીનો પણ શરીરસ્પર્શ નહિ કરનારા અને વળી ક્ષીણ કામી, એવા, ' આનત ' આદિ દેવલોકના દેવની, મનુષ્યણીને આશ્રીને આવી વિડબના થાય છે ત્યારે એવા દુર્વાર કામદેવને અન્ય કોણ જીતી શકે ? ૧૭૬–૧૭૭

એમની (આનતાદિકના દેવોની) નીચી અવગાહના અધોગ્રામ સુધીની હોય છે, અને તિર્યગ્ અવગાહના મનુષ્યક્ષેત્ર સુધી જ હોય છે કેમકે એથી આગળ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ–સ્થિતિનો અસભવ છે ૧૭૮

એમની ઉર્ધ્વ અવગાહના ' અચ્યુત ' દેવલોક સુધી હોય છે કેમકે મિત્રની નિશ્રાથી ત્યા ગયેલાનુ ત્યા મરણ સભવે છે

' અચ્યુત ' દેવલોકના દેવોની ઉર્ધ્વ અવગાહના પોતાના વિમાનના શિખરપર્યન્ત હોય છે કેમકે સ્વચ્છદપણે ત્યા ગયેલા ઘણાનુ મૃત્યુ સભવે છે ૧૮૦

' ગ્રૈવેયક ' અને ' અનુત્તર ' વિમાનના દેવોની તેજસ અવગાહના જઘન્યપણે પોતાના

खेचरश्रेणिपरतो मनुष्याणामसम्भवात् ।
ग्रैवेयकादिदेवानामप्यत्रागत्यसम्भवात् ॥ १८२ ॥

अधो यावदधोग्रामानूर्ध्वं च स्वाश्रयावधि ।
तिर्यक् पुनर्नरक्षेत्रपर्यन्त सा प्रकीर्तिता ॥ १८३ ॥

यावन्नदीश्वर खेटाः सस्त्रीका यान्ति यद्यपि ।
सभोगमपि कुर्वन्ति तत्र कामेपुनिर्जिताः ॥ १८४ ॥

पर नोत्पद्यते गर्भे नरो नृक्षेत्रतो बहिः ।
तत. उत्कर्षतस्तिर्यग् नृक्षेत्रावधि सोदिता ॥ १८५ ॥

इत्यर्थत. प्रज्ञापनसूत्रैकविंशतितमपदे ॥

इति प्रमाणावगाहकृत विशेष· ॥

स्थितिरौदारिकस्यान्तर्मुहूर्तं स्याज्जघन्यतः ।
उत्कृष्टा त्रीणि पल्यानि सा तु युग्मिन्यपेक्षया ॥ १८६ ॥

दशवर्षसहस्राणि जघन्याजन्म वैक्रिये ।
त्रयस्त्रिंशत्सागराणि स्थितिरुत्कर्षत पुनः ॥ १८७ ॥

સ્થાનથી તે વિદ્યાધરોની શ્રેણિપર્યન્ત હોય છે કેમકે વિદ્યાધરોની શ્રેણિથી આગળ મનુષ્યોનો અસભવ છે અને ગ્રૈવેયક આદિકના દેવોને પણ અહીં આવવાનો અસભવ છે ૧૮૧-૧૮૨

એમની ' નીચી ' અવગાહના અધોગ્રામ સુધીની છે, ' ઉર્ધ્વ ' પોતાના સ્થાન સુધીની છે અને ' તિર્યક્ ' મનુષ્યક્ષેત્ર સુધીની છે ૧૮૩

અગર જો કે વિદ્યાધરો સ્રીસહવર્તમાન નન્દીશ્વરદ્વીપ સુધી આવે છે અને કામના બાણથી પરાજીત થઇ ત્યા સભોગ પણ કરે છે, પરન્તુ મનુષ્યક્ષેત્રથી બહાર, ગર્ભમા મનુષ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી માટે એમની તિર્યક્ અવગાહના ઉત્કૃષ્ટપણે મનુષ્ય ક્ષેત્ર સુધી કહી છે ૧૮૪-૧૮૫ આમ ' પન્નવણા ' સૂત્રના એકવીશમા પદમા અર્થ કહ્યો છે (આમ પ્રમાણાવગાહકૃત ' વિશેષ ' જણાવ્યો)

' ઔદારિક ' શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની હોય છે, અને ' ઉત્કૃષ્ટ ' ત્રણ પલ્યોપમની હોય છે અને એ યુગલીયાઓની અપેક્ષાએ છે ૧૮૬

' વૈક્રિય ' શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ જન્મથી માંડીને દશહજાર વર્ષોની હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની હોય છે ૧૮૭

वैक्रियस्य कृतस्यापि जघन्यान्तर्मुहूर्त्तिकी ।
ज्येष्टा तु जीवाभिगमे गदिता गाथयानया ॥ १८८ ॥

अंतमुहुत्तं नरएसु होइ चत्तारि तिरियमणुएसु ।
देवेसु अद्धमासो उक्कोस विउवणाकालो ॥ १८९ ॥

पंचमांगे तु वायूनां संज्ञितिर्यग्नृणामपि ।
ज्येष्टाप्येकान्तर्मुहूर्ता प्रोक्ता वैकुर्विकस्थिति· ॥ १९० ॥

श्रीसूत्रकृतांगे तु—

वेयालिए नाम महब्भियावे एगायए पव्वतमतरिक्खे ।
हम्मंति तत्था बहुकूरकम्मा पर सहस्सा उ मुहुत्तयाणं ॥१९१॥

[नामेति सभावने । एतन्नरकेषु यथान्तरिक्ते महाभितापे महादुःखे एकशिलाघटित. दीर्घः वेयालिएति वैक्रिय. परमाधार्मिकनिष्पादित' पर्वतः । तत्र हस्तस्पर्शिकया समारुहन्तो नारका बहुक्रूरकर्माणो हन्यन्ते पीड्यन्ते । सहस्रसंख्यानां मुहूर्त्तानां पर प्रकृष्टं प्रभूतं काल हन्यन्ते । इत्यर्थ']

'कृत्रिम' वैक्रिय शरीरनी जघन्य स्थिति अन्तर्मुहूर्तनी छे 'उत्कृष्ट' स्थिति 'जीवाभिगम' सूत्रमा नीचे प्रमाणे बतावी छे —१८८

कृत्रिम वैक्रियनो उत्कृष्ट काळ नारकीओमा अन्तर्मुहूर्तनो, तिर्यच अने मनुष्योमा चार अन्तर्मुहूर्तनो अने देवोमा अर्धमासनो होय छे १८९

पाचमा अगमा तो वायुनी तथा सज्ञि तिर्यच अने मनुष्योनी पण कृत्रिम वैक्रिय स्थिति उत्कृष्टपणे एक अन्तर्मुहूर्तनी कही छे १९०

श्री सूत्रकृताग (सूयगडाग) सूत्रमा तो कह्यु छे के—

आकाशमा शिलानो घडेलो जे वैक्रिय पर्वत छे त्या बहु क्रूरताथी, नारकीओने हजारो मुहूर्तोना घणा काळ सुधी हणवामा आवे छे १९१

[अहि 'नाम' शब्द 'सभावना' अर्थमा छे आ नरकोमा, अन्तरिक्षनी जेम, महा दु खदायक एक शिलानो घडेलो, लाबो, वैक्रिय एटले धार्यारूप करावी शकीए एवो– परमाधामीनो बनावेलो पर्वत छे तेनी उपर हाथ टेकवी टेकवीने चढता नारकीना हजारो जीवोने बहु क्रूरता पूर्वक हणवामा आवे छे]

(अत्र परमाधार्मिकदेवविकुर्वितस्य पर्वतस्य अर्धमासाधिकापि स्थितिरुक्ता इति ज्ञेयम् । तत्व तु जिनो जानीते ।)

अन्तर्मुहूर्तं द्वेधापि स्थितिराहारकस्य च ।
अनादिके प्रवाहेण सर्वतैजसकार्मणे ॥ १९२ ॥

सावसाने तु भव्यानां सिद्धत्वे तदभावतः ।
अभव्यानां निरन्ते च पगूनां मुक्तिवर्त्मनि ॥ १९३ ॥

इति स्थितिकृतः विशेषः ।

आहारकं सर्वतोऽल्पं यत्कदाचिद्भवेदिदम् ।
भवेद्यदि तदाप्येतदेकं द्वे वा जघन्यत. ॥ १९४ ॥

सहस्राणि नवोत्कर्षादसत्तास्य जघन्यतः ।
एकं समयमुत्कृष्टा षण्मासावधि विष्टपे ॥ १९५ ॥ युग्मम् ॥

उक्त च—आहारगाइं लोगे छम्मासा जा न होंति विकयाइ ।
उक्कोसेण नियमा एक्क समयं जहन्नेणं ॥ १९६ ॥

आहारकादसख्येयगुणानि वैक्रियाणि च ।
तत्स्वामिनामसख्यत्वान्नारकांगिसुपर्वणाम् ॥ १९७ ॥

(અહિ પરમાધામીઓએ વિકુર્વેલા પર્વતની અર્ધમાસથી અધિક સ્થિતિ પણ કહી છે ખરૂ શુ તે પરમાત્મા જાણે)

' આહારક ' શરીરની બેઉ સ્થિતિ (જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ) અન્તર્મુહૂર્તની છે તેજસ અને કાર્મણ શરીરની વળી પ્રવાહે કરીને અનાદિ છે ભવ્ય જનોને નો સિદ્ધપણામા એ બેઉનો અભાવ હોવાથી ' સાન્ત '–નાશવત છે જ્યારે મોક્ષમાર્ગે જવાને અશક્ત એવા અભવ્ય જીવોને એ બેઉ ' અનન્ત ' છે (આ પ્રમાણે સ્થિતિસબધી ' વિશેષ ' જણાવ્યો) ૧૯૨–૧૯૩

આહારક શરીર સર્વથી અલ્પ છે કેમકે એ કદાચિત જ થાય છે અને જ્યારે થાય છે ત્યારે પણ જઘન્યથી એક અથવા બે થાય છે અને ઉત્કૃષ્ટ નવ હજાર થાય છે એની જગતને વિષે ' અસત્તા ' જઘન્ય એક સમય પર્યન્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ પર્યન્તની છે ૧૯૪–૧૯૫

કહ્યુ છે કે–આ લોકમા નિશ્ચયે આહારક શરીર ઉત્કૃષ્ટ છમાસપર્યન્ત વિકુર્વાય નહિ, અને જઘન્યથી એક સમય સુધી એનો અભાવ રહે ૧૯૬

આહારક શરીરથી અસખ્યાતગણા વૈક્રિય શરીરો હોય છે, કેમકે વૈક્રિય શરીરના કરનારા નારકીના જીવો, મનુષ્યો અને દેવો અસખ્ય છે ૧૯૭

अप्यौदारिकदेहा स्युस्तदसंख्यगुणाधिकाः ।
आनन्त्येऽपि तदीशानामसंख्या एव ते यतः ॥ १९८ ॥

प्रत्येकं प्राणिनो यत्स्युः साधारणवनस्पतौ ।
अनन्तास्तानि चासंख्यान्येवांगानि भवन्ति हि ॥ १९९ ॥

तेभ्योऽनन्तगुणास्तुल्या मिथस्तैजसकार्मणाः ।
यत्प्रत्येकमिमे स्यातां द्वे देहे सर्वदेहिनाम् ॥ २०० ॥

इति अल्पबहुत्वकृतो विशेषः ॥

एकजीवापेक्षया स्याज्ज्येष्ठमौदारिकान्तरम् ।
अन्तर्मुहूर्ताभ्यधिकास्त्रयस्त्रिंशत्पयोधयः ॥ २०१ ॥

तथोक्तं जीवाभिगमवृत्तौ—

उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि अन्तर्मुहूर्ताभ्यधिकानि ॥ तानि चैवम् । कश्चिच्चारित्री वैक्रियशरीरं कृत्वान्तर्मुहूर्तं जीवित्वा स्थितिक्षयादविग्रहेणानुत्तरसुरेषु जायत इति ॥

वैक्रियस्यान्तरं कायस्थितिकालो वनस्पतेः ।
अर्धस्य पुद्गलपरावर्त्त आहारकान्तरम् ॥ २०२ ॥

ઔદારિક શરીરો પણ ' વૈક્રિય ' થી અસખ્યાતગણા છે (વળી) ઔદારિક શરીરવાળા જીવો ' અનન્ત ' છે તોપણ શરીરો તો અસખ્યાત છે, કેમકે દૃષ્ટાન્ત તરિકે ' સાધારણ ' વનસ્પતિમા દરેક અગે જીવો અનન્ત છે પણ શરીરો અસખ્યાત જ હોય છે ' ઔદારિક ' થી અનન્તગણા ' તૈજસ ' અને ' કાર્મણ ' શરીરો હોય છે એ બેઉની સખ્યા સમાન છે કેમકે બેઉ દરેક પ્રાણીને હોય છે (આ પ્રમાણે અલ્પબહુત્વ કૃત ' વિશેષ ' જણાવ્યો) ૧૯૮–૨૦૦

એક જીવની અપેક્ષાએ ઔદારિક શરીરનો આતરો ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમ ને એક અન્તર્મુહૂર્તનો હોય ૨૦૧

' જીવાભિગમ ' સૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે ઔદારિક શરીરનો આતરો ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમ ને એક અન્તર્મુહૂર્તનો છે એવી રીતે કે-કોઈક ચારિત્રવત જીવ વૈક્રિય શરીર કરી, સ્થિતિક્ષયને લીધે ફકત અન્તર્મુહૂર્ત્ત જીવી, (ત્યાથી) વગર શરીરે અનુત્તર વિમાનના દેવોમા ઉત્પન્ન થાય છે

વૈક્રિયશરીરનો ઉત્કૃષ્ટ આતરો વનસ્પતિકાયના સ્થીતિકાળ જેટલો છે, અને આહારક શરીરનો ઉત્કૃષ્ટ અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન જેટલો છે ૨૦૨

लघु चाद्यस्य समयोऽन्तर्मुहूर्त्तं तदन्ययो. ।
न सम्भवत्यन्तर च देहयोरुक्तशेषयो ॥ २०३ ॥

इत्यन्तरकृतो विशेषः ।

इति देहस्वरूपम् ॥ ९ ॥

सदसल्लक्षणोपेतप्रतीकसन्निवेशजम् ।
शुभाशुभाकाररूपं षोढा सस्थानमाङ्गिनाम् ॥ २०४ ॥

समचतुरस्र न्यग्रोधसादिवामनकुब्जहुडानि ।
सस्थानान्यंगे स्यु. प्राक्कर्मविपाकतोऽसुमताम् ॥ २०५ ॥

तत्र चाद्यं चतुरस्रं संस्थान सर्वतः शुभम् ।
न्यग्रोधमूर्ध्वं नाभे· सत् सादि नाभेरधः शुभम् ॥ २०६ ॥

इद साचीति केऽप्याहु साचीति शाल्मलीतरु· ।
मूले स्याद्वृत्तपुष्टोऽसौ न च शाखासु तादृशः ॥ २०७ ॥

तथोक्त पंचसग्रहवृत्तौ—

પહેલા એટલે ઔદારિક શરીરનો આતરો જઘન્યથી 'એક સમયનો' છે પછીના બે (વૈક્રિય અને આહારક) નો જઘન્ય આતરો 'અન્તર્મુહૂર્ત' નો છે શેષ બે-'કાર્મણ' અને 'તેજસ'-નો આતરો સભવતો નથી (આમ અન્તર એટલે આતરા સબધી ભેદપ્રભેદ-તફાવત સમજાવ્યો ૨૦૩

આ પ્રમાણે 'દેહ' નામના નવમા દ્વારનુ સ્વરૂપ સપૂર્ણ

શુભાશુભલક્ષણોવાળુ, સારી નરસી આકૃતિરૂપ પ્રાણીનુ 'સસ્થાન', એના અવયવોના સન્નિવેશને લઇને છ પ્રકારનુ હોય છે ૨૦૪

પૂર્વકર્મના વિપાકથી પ્રાણીને સમચતુરસ્ર, ન્યગ્રોધ, સાદિ, વામન, કુબ્જ અને હુડક એ છ જાતના, શરીરના 'સસ્થાન' હોય છે ૨૦૫

પહેલુ સમચતુરસ્ર સસ્થાન સર્વપ્રકારે શુભ હોય છે બીજુ એટલે ન્યગ્રોધસસ્થાન નાભિથી ઉપરના ભાગમા શુભ હોય છે અને ત્રીજુ (સાદિ) સસ્થાન નાભિથી નીચેના ભાગમા શુભ હોય છે ૨૦૬

આ 'સાદિ' સસ્થાનને કેટલાક 'સાચિ' કહે છે 'સાચિ' એટલે શાલ્મલી નામનુ વૃક્ષ, જે મૂળમા ગોળ અને પુષ્ટ હોય છે પણ જેની શાખાઓ એવી નથી ૨૦૭

'પચસગ્રહ' ની વૃત્તિ-ટીકામા કહ્યુ છે કે—

अपरे तु साचीति पठन्ति तत्र साचीति प्रवचनवेदिन. शाल्मलीतरुमाचक्षते । ततः साचीव यत्संस्थानं तत्साचीति । एव च न्यग्रोधसाचिनोरन्वितार्थता भवतीति ज्ञेयम् ॥

मौलिग्रीवापाणिपादे कमनीयं च वामनम् ।
लक्षितं लक्षणैर्दुष्टैः शेषेष्ववयवेषु च ॥ २०८ ॥

रम्यं शेषप्रतीकेषु कुब्ज संस्थानमिष्यते ।
दुष्टं किन्तु शिरोग्रीवापाणिपादे भवेदिदम् ॥ २०९ ॥

हुडं तु सर्वतो दुष्ट केचिद्वामनकुब्जयोः ।
विपर्यासमामनन्ति लक्षणे कृतलक्षणाः ॥ २१० ॥

इति संस्थानस्वरूपम् ॥ १० ॥

अगमान तु तुंगत्वमानमंगस्य देहिनाम् ।
स्थूलतापृथुताद्यं तु ज्ञेयमौचित्यत. स्वयम् ॥ २११ ॥

इति अंगमानस्वरूपम् ॥ ११ ॥

समित्येकीभावयोगाद्वेदनादिभिरात्मनः ।
उत्प्राबल्येन कर्मांशघातो यः स तथोच्यते ॥ २१२ ॥

બીજાઓ 'સાદિ' ની જગ્યાએ 'સાચિ' કહે છે સિદ્ધાન્તના જ્ઞાનવાળા 'સાચિ'નો 'શાલ્મલીવૃક્ષ' એવો અર્થ કહે છે માટે સાચિ વૃક્ષ જેવુ સસ્થાન તે સાચિસસ્થાન આમ સાચિ અને ન્યગ્રોધનુ અર્થનુ મળતાપણુ કહેવાય

મસ્તક, ગ્રીવા, હસ્ત અને ચરણ—આટલા વાના સુદર-મનહર હોય, અને શેષ અવયવોના દુષ્ટ લક્ષણો હોય—એવા 'સસ્થાન' ને વામન સસ્થાન કહે છે ૨૦૮

મસ્તક, ગ્રીવા, હસ્ત અને ચરણ—આટલા ચાર દુષ્ટલક્ષણવાળા હોય અને શેષ અવયવો સુદર હોય-એવા સસ્થાનને કુબ્જ સસ્થાન કહે છે ૨૦૯

અવયવમાત્ર દુષ્ટ હોય એવુ સસ્થાન 'હુડક' સસ્થાન કહેવાય કેટલાક લક્ષણશાસ્ત્રીઓ 'વામન' અને 'કુબ્જ' સસ્થાનોના ઉપર જણાવ્યા તે કરતા વિપરીત લક્ષણો કહે છે ૨૧૦

આ પ્રમાણે **દશમા દ્વાર** 'સસ્થાન' નુ સ્વરૂપ સપૂર્ણ

અગમાન એટલે પ્રાણીના શરીરની ઉંચાઈનુ પ્રમાણ એની જાડાઇ અને પહોળાઇ આદિ તો એને ઉચિતપણે સ્વયમેવ સમજી લેવી ૨૧૧

આ પ્રમાણે **અગીયારમા દ્વાર** 'અગમાન' નુ સ્વરૂપ કહ્યુ

यतः— समुद्‌घातगतो जीव प्रसह्य कर्मपुद्‌गलान् ।
कालान्तरानुभवार्हानपि क्षपयति द्रुतम् ॥ २१३ ॥

तच्चैवम् । कालान्तरवेद्यानयमाकृष्योदीरणेन कर्मांशान् ।
उदयावलिकायां च प्रवेश्य परिभुज्य शातयति ॥ २१४ ॥

ते चैवम् । वेदनोत्थः कषायोत्थो मरणान्तिकवैक्रियौ ।
आहारकस्तैजसश्च छद्मस्थाना षडप्यमी ॥ २१५ ॥

स्यात्केवलिसमुद्‌घातः सप्तम सर्ववेदिनाम् ।
अष्टसामयिकश्चायमान्तर्मुहूर्त्तिकाः परे ॥ २१६ ॥

तथा हि— करालितो वेदनाभिरात्मा स्वीयप्रदेशकान् ।
विक्षिप्यानन्तपरमाणुवेष्टितान् देहतो बहि ॥ २१७ ॥

आपूर्यासाद्यन्तराणि मुखादि शुषिराणि च ।
विस्ताराायामतः क्षेत्र व्याप्य देहप्रमाणकम् ॥ २१८ ॥

सम् એટલે એકીભાવ એના યોગથી, વેદના આદિ ભોગવાઇને, આત્માના કર્મોના ઉદ્‌ઘાત (પ્રથમ સહાર) થાય–એનુ નામ સમુદ્‌ઘાત २१२

કારણ કે સમુદ્‌ઘાતગત જીવ, ઘણા કાળ પછી ભોગવવાના હોય એવા કર્મપુદ્‌ગળોને પણ ‘ તુરત ’ બળ વાપરીને ખપાવી નાખે છે ૨૧૩

તે આ પ્રમાણે આત્મા કાળાતરે વેદવાલાયક કર્મના પુદ્‌ગળોને ઉદીરણાવડે આકર્ષીને ઉદયમા લાવી, ભોગવી, ખેરવી નાખે છે ૨૧૪

આતમાથી ૭ પ્રકારના સમુદ્‌ઘાત (૧) વેદનાથી થયેલ, (૨) કષાયથી થયેલ, (૩) મરણાન્તિક, (૪) વૈક્રિય, (૫) આહારક અને (૬) તૈજસ—એ ‘ છદ્મસ્થ જીવોને હોય છે ૨૧૫

સાતમો ‘ કેવળિ ’ સમુદ્‌ઘાત સર્વજ્ઞોને હોય છે અને એ આઠ સમય સુધીનો હોય છે જ્યારે પહેલા છ એક અન્તર્મુહૂર્તના હોય છે ૨૧૬

તે આ પ્રમાણે —

(૧) વેદનાથી દુઃખિત થયેલ આત્મા, અનન્તકર્મપરમાણુઓવડે વીંટાયના એવા પોતાના આત્મપ્રદેશોને, શરીરથી બહાર કાઢી, ખભા વગેરેના અન્તરોને તથા મુખ વગેરે પોકળ ભાગોને પૂરીને, લબાઈપહોળાઇએ શરીરપ્રમાણ ક્ષેત્રમા વ્યાપી, અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહે, અને

तिष्ठेदन्तर्मुहूर्त्तं च तत्र चान्तर्मुहूर्त्तके ।
असातवेदनीयांशान् शातयत्येव भूरिश. ॥२१९॥ विशेषकम् ॥

इति वेदनासमुद्‌घातः ।

समाकुल· कषायेन जीवः स्वीयप्रदेशकैः ।
मुखादिरंध्राण्यापूर्य तान् विक्षिप्य च पूर्ववत् ॥ २२० ॥
विस्तारायामतः क्षेत्रं व्याप्य देहप्रमाणकम् ।
कपायमोहनीयाख्यकर्मांशान् शातयेद्बहून् ॥२२१॥ युग्मम् ॥
शातयंश्चापरान् भूरीन् समादत्ते स्वहेतुभि ।
ज्ञेय सर्वत्र नैवं चेदस्मात् मुक्तिः प्रसज्यते ॥ २२२ ॥
कषायस्य समुद्‌घातश्चतुर्द्धाय प्रकीर्तितः ।
क्रोधमानमायालोभैर्हेतुभि. परमार्थतः ॥ २२३ ॥

इति कषायसमुद्‌घातः ।

अन्तर्मुहूर्तशेषायुर्मरणान्तकरालितः ।
मुखादिरन्ध्राण्यापूर्य शरीरी स्वप्रदेशकैः ॥ २२४ ॥
स्वांगविष्कम्भवाहल्य स्वशरीरातिरेकत ।
जघन्यतोऽगुलासंख्येयांशमुत्कर्षतः पुन· ॥ २२५ ॥

એ અન્તર્મુહૂર્તમા એ (આત્મા) અશાતાવેદનીય કર્મના ઘણા અશોને ખેરવી નાખે છે (આનુ નામ વેદનાસમુદઘાત) ૨૧૭–૨૧૯

(૨) કષાયવ્યાકુળ પ્રાણી આત્મપ્રદેશોવડે મુખ વિગેરે પોકળ ભાગો પૂરીને, અને તેમને પૂર્વવત્ વિક્ષેપીને લાબાપ્હોળા, શરીરપ્રમાણક્ષેત્રમા વ્યાપી 'કષાયમોહનીય' નામના કર્મના ઘણા અશોને ખેરવે છે, અને ખેરવતા ખેરવતા, હેતુપૂર્વક અન્ય અનેક અશોને ગ્રહણ કરે છે (એમ સર્વત્ર સમજવુ) (જો એમ ન હોય તો પછી એને મોક્ષપ્રાપ્તિનો પ્રસગ આવી જાય) આ કષાયસમુદઘાત ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ–રૂપ હેતુઓવડે કરીને ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે આનુ નામ કષાયસમુદ્દ્ઘાત) ૨૨૦–૨૨૩

(૩) મરણાતથી દુખિત થયેલા જીવનુ જ્યારે અન્તર્મુહૂર્ત આયુષ્ય બાકી રહ્યુ હોય ત્યારે એ જીવ આત્મપ્રદેશોવડે મુખાદિ છિદ્રભાગોને પૂરી, જાડાઈપ્હોળાઈમા પોતાના શરીર જેટલો, તથા લબાઈમા જઘન્યપણે અગુળના અસખ્યાત ભાગ જેટલો અને ઉત્કૃષ્ટપણે

असंख्ययोजनान्येकदिश्युत्पत्तिस्थलावधि ।
आयामतोऽपि व्याप्यान्तर्मुहूर्त्तान्म्रियते तत.॥२२६॥ विशेषकम्।

मरणान्तसमुद्घातं गतो जीवश्च शातयेत् ।
आयुषः पुद्गलान् भूरीनादत्ते च नवान्न तान् ॥ २२७ ॥

अत्राय विशेषः । कश्चिज्जीव एकेनैव मरणान्तिकसमुद्घातेन नरकादिपूत्पद्यते तत्राहार करोति शरीर च बध्नाति । कश्चित्तु समुद्घातान्निवृत्य स्वशरीरमागत्य पुन समुद्घात कृत्वा तत्रोपपद्यते । अयमर्थो भगवतीषष्टशतकषष्टोद्देशके नरकादिषु अनुत्तरान्तेषु सर्व स्थानेषु भावितोऽस्तीति ज्ञेयम् ॥

इति मरणान्तिकसमुद्घातः ।

वैकुर्विकसमुद्घातं प्राप्तो वैक्रियशक्तिमान् ।
कर्मावृतानामात्मीयप्रदेशानां तनोर्बहिः ॥ २२८ ॥

निसृज्य दंड विष्कम्भबाहल्याभ्यां तनुप्रमम् ।
आयामतस्तु संख्यातयोजनप्रमित तत ॥ २२९ ॥

એકદિશામા છેક ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી અસખ્યાત યોજન જેટલો, વ્યાપીને અન્તર્મુહૂર્તમા મૃત્યુ પામે છે આ જીવ ઘણા આયુપુદ્ગલોને ખેરવી નાખે છ, પણ નવાને ગ્રહણ કરતો નથી ૨૨૪-૨૨૭

આ બાબતમા નીચે પ્રમાણે વિશિષ્ટતા છે —

કોઇક જીવ એક જ મરણાન્તિક સમુદ્ઘાતે કરીને નરકાદિમા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યા આહાર કરે છે અને શરીર પણ બાધે છે વળી કોઇક તો સમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થઇ પાછો પોતાના શરીરમા આવી પુન સમુદ્ઘાત કરી ત્યા ઉત્પન્ન થાય છે (આ અર્થ 'ભગવતીસૂત્ર' ના છઠ્ઠા શતકના છઠ્ઠા ઉદ્દેશમા, 'નરકાદિ'થી અનુત્તરના અન્તભાગ સુધીના સર્વ સ્થાનોમા કહેલો છે

આ પ્રમાણે (૩) મરણાન્તિક સમુદ્ઘાત

(૪) વૈક્રિય સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલો વૈક્રિયશક્તિવાળો જીવ કર્મોથી વીંટાયલા આત્મપ્રદેશોને શરીરથી બહાર કાઢીને, જાડાઇ પહોલાઇમા પોતાના શરીર પ્રમાણે તથા લબાઇમા સખ્યાત યોજન જેવડો દડ બનાવીને, પછી પૂર્વોપાર્જિત વૈક્રિયશરીરનામકર્મના અશોને

वैक्रियांगाभिधनामकर्मांशान् पूर्वमर्जितान् ।
शातयन् वैक्रियांगार्हान् स्कन्धाँल्लात्वा करोति तत् ॥ २३० ॥
[विशेपकम् ॥

इति वैक्रियसमुद्घातः ।

समुद्धतस्तैजसेन तेजोलेश्याख्यशक्तिमान् ।
कर्मावृतात्मप्रदेशराशेर्वैक्रियवद्बहिः ॥ २३१ ॥

देहविस्तारवाहल्य सख्येययोजनायतम् ।
निसृज्य दंड प्राग्वद्धान् शातयेत्तैजसाणुकान् ॥२३२॥ युग्मम् ॥

अन्यानादाय तद्योग्यान् तेजोलेश्यां विमुंचति ।
तैजसोऽय समुद्घातः प्रज्ञप्तस्तत्त्वपारगैः ॥ २३३ ॥

इति तैजससमुद्घातः ।

चतुर्दशानां पूर्वाणां धर्त्ताहारकलब्धिमान् ।
जिनर्द्धिदर्शनादीनां मध्ये केनापि हेतुना ॥ २३४ ॥

आहारकसमुद्घातं कुर्वन्नात्मप्रदेशकैः ।
दंड स्वांगप्रथुस्थूलं सख्येययोजनायतम् ॥ २३५ ॥

निसृज्य पुद्गलानाहारकनाम्न पुरातनान् ।
विकीर्यादाय तद्योग्यान् देहमाहारक सृजेत् ॥२३६॥ विशेपकम् ॥

ખેરવતો અને વૈક્રિયશરીરને યોગ્ય સ્કન્ધોને લેતો સમુદ્ઘાત કરે છે આનુ નામ વૈક્રિયસમુદ્ઘાત ૨૨૮–૨૩૦

(૫) તૈજસસમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલો 'તેજોલેશ્યા' નામની શકિત–વાળો જીવ, 'વૈક્રિય'ની પેઠે, કર્મોથી વીંટાયલા આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢીને તેમનો, સ્વશરીરપ્રમાણુ જાડો પહોળો અને સખ્યાત યોજન લાબો દડ કરીને પૂર્વબદ્ધ તૈજસ અશોને ખેરવે છે, અને અન્ય યોગ્ય અશોને લેઇને તેજોલેશ્યા મૂકે છે આનુ નામ તૈજસસમુદ્ઘાત ૨૩૧–૨૩૩

(૬) આહારકલબ્ધિવાળા ચૌદપૂર્વધારી, જિનપ્રભુની સમૃદ્ધિ નીરખવા વગેરેના કોઇક હેતુથી, આત્મપ્રદેશોવડે શરીરપ્રમાણુ જાડો પહોળો અને સખ્યાતયોજન લાબો દડ કરીને પુરાતન આહારકપુદ્ગળોને વિખેરીને તથા તેને યોગ્ય પુદ્ગળોને ગ્રહણ કરીને આહારક શરીર સરજે–એનુ નામ આહારકસમુદ્ઘાત ૨૩૪–૨૩૬

इति आहारकसमुद्घातः ।

यस्यायुषोऽतिरिक्तानि कर्माणि सर्ववेदिन ।
वेद्याख्यनामगोत्राणि समुद्घात करोति स ॥ २३७ ॥

आन्तर्मुहूर्त्तिक पूर्वमावर्जीकरण सृजेत् ।
अन्तर्मुहूर्त्तशेषायु समुद्घातं ततो व्रजेत् ॥ २३८ ॥

आवर्जीकरण शस्तयोगव्यापारण मतम् ।
इद त्ववश्यं कर्तव्य सर्वेषां मुक्तिगामिनाम् ॥ २३९ ॥

आत्मप्रदेशैर्लोकान्तस्पृशमूर्ध्वमधोऽपि च ।
कुर्यादाद्यक्षणे दड स्वदेहस्थूलविस्तृतम् ॥ २४० ॥

द्वितीये समये तस्य कुर्यात्पूर्वापरायतम् ।
कपाट पाटवोपेत· समयेऽथ तृतीयके ॥ २४१ ॥

ततो विस्तार्य प्रदेशानुदीचीदक्षिणायतम् ।
मथान कुरुते तुर्ये ततोऽन्तराणि पूरयेत् ॥ २४२ ॥ युग्मम् ॥

स्वप्रदेशैस्तदा सर्वान् लोकाकाशप्रदेशकान् ।
स व्याप्नोति समा ह्येते लोकाकाशैकजीवयोः ॥ २४३ ॥

---

(७) હવે સાતમા અને છેલ્લા ' કેવલિસમુદ્ઘાત ' વિષે

જે સર્વજ્ઞ કેવળીને આયુથી વધારે, વેદનીય–નામ–અને ગોત્ર–કર્મો હોય છે, તે કેવળી સમુદ્ઘાત કરે છે ૨૩૭

પ્રથમ અન્તર્મુહૂર્ત પર્યન્ત ' આવર્જીકરણ ' કરે, અને પછી જ્યાર આયુષ્ય અન્તર્મુહૂર્ત શેષ રહે ત્યારે સમુદ્ઘાત કરે ૨૩૮

' આવર્જીકરણ ' એટલે શુભયોગોનો વ્યાપાર તે સર્વ મોક્ષગામીઓને અવશ્ય કરવો પડે છે ૨૩૯

પહેલા ક્ષણમા એ કેવળી, આત્મપ્રદેશોવડે, સ્વશરીરપ્રમાણ જાડો પહોળો, ઉંચે અને નીચે સુદ્ધા લોકાન્તને સ્પર્શ કરનારો દ ડ સર્જે ૨૪૦

બીજે ક્ષણે એ કેવળી ચાતુર્યપૂર્વક એ દ ડનો પૂર્વપશ્ચિમ લાબો કપાટ કરે પછી ત્રીજે ક્ષણે એમાથી પ્રદેશોને ઉત્તરદક્ષિણ લાબા વિસ્તારીને મથાન કરે; અને ચોથે ક્ષણે એના અન્તરો પૂરે ૨૪૧–૨૪૨

તે સમયે તે આત્મપ્રદેશોવડે લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશોમા વ્યાપી જાય છે કેમકે લોકાકાશ અને એકજીવના સમાનપ્રદેશો છે ૨૪૩

सहरेत् पचमे चासौ समयेऽन्तरपूरणम् ।
षष्टे सहृत्य मन्थान संहरेत्सप्तमेऽररिम् ॥ २४४ ॥

संहरेदष्टमे दंड शरीरस्थस्ततो भवेत् ।
अन्तर्मुहूर्त्तं जीवित्वा योगरोधाच्छिवं व्रजेत् ॥ २४५ ॥

यदाहुः— यस्य पुन. केवलिनः कर्म भवत्यायुषोऽतिरिक्ततरम् ।
स समुद्घातं भगवानुपगच्छति तत्समीकर्तुम् ॥ २४६ ॥

दंडं प्रथमे समये कपाटमथ चोत्तरे तथा समये ।
मन्थानमथ तृतीये विश्वव्यापी चतुर्थे तु ॥ २४७ ॥

सहरति पंचमे त्वन्तराणि मन्थानमथ पुनः षष्टे ।
सप्तमके तु कपाटं संहरति ततोऽष्टमे दडम् ॥ २४८ ॥

औदारिकप्रयोक्ता प्रथमाष्टमसमयोरसाविष्टः ।
मिश्रौदारिकयोक्ता सप्तमषष्ठद्वितीयेषु ॥ २४९ ॥

પછી પાચમે સમયે તે આતરા સહરી લે, છઠ્ઠે સમયે મથાન સહરે અને સાતમે સમયે કપાટને સહરી લે ૨૪૪

આઠમે સમયે દડને સહરી લે અને શરીરસ્થ થાય પછી અન્તર્મુહૂર્ત જીવીને યોગ રાધન કરી મોક્ષે જાય ૨૪૫

કહ્યુ છે કે —

આયુષ્ય કરતા અધિક કર્મ જે કેવળી મહારાજને હોય છે તે બેઉને સમાન કરવાને 'સમુદ્ઘાત ' કરવાનુ નામ લે છે ૨૪૬

(અને એ માટે) પહેલે સમયે દડ કરે, બીજે સમયે કપાટ કરે, ત્રીજે સમયે મથાન કરે, ચોથે સમયે વિશ્વવ્યાપી થાય ૨૪૭

પાચમે સમયે અન્તર સહરે, છઠ્ઠે સમયે મન્થાન સહરે, સાતમે કપાટ સહરે અને પટી આઠમે મમયે દડ સહરે ૨૪૮

પહેલા અને આઠમા મમયમા એને ઔદારિક શરીર હોય છે જ્યારે સાતમા, છઠ્ઠા અને બીજા સમયમા મિશ્રઔદારિકકાયનો યોગ હોય છે ૨૪૯

कार्मणशरीरयोक्ता चतुर्थके पञ्चमे तृतीये च ।
समयत्रयेऽपि तस्मिन् भवत्यनाहारको नियमात् ॥ २५० ॥

किंच । समुद्घातान्निवृत्यासौ त्रिधा योगान् युनक्त्यपि ।
सत्यासत्यामृषाभिख्यौ योगौ मानसवाचिकौ ॥ २५१ ॥

पृष्टेषु मनसार्थेषु तत्रानुत्तरनाकिभि' ।
दातु तदुत्तरं चेतोयोगयुग्म युनक्ति स ॥ २५२ ॥

तथा मनुष्यादिना च पृष्टोऽपृष्टोऽपि स प्रभु ।
प्रयोजनविशेषेण युनक्त्येतौ च वाचिकौ ॥ २५३ ॥

काययोगं प्रयुजानो गमनागमनादिषु ।
चेष्टेत पीठपट्टाद्यमर्पयेत्प्रातिहारिकम् ॥ २५४ ॥

एवं च—कैश्चिदित्युच्यते यत्तु शेषषण्मासजीवितः ।
जिन' कुर्यात्समुद्घातं तदसत्यत्तथासति ॥ २५५ ॥

प्रातिहारिकपीठादेरादानमपि सम्भवेत् ।
श्रुते तु केवल प्रोक्तं तत्प्रत्यर्पणमेव हि ॥२५६॥ युग्मम् ॥

ચોથા, પાચમા અને ત્રીજા સમયમા એનુ કાર્મણ શરીર હોય છે આ ત્રણ સમયોમા વળી એ નિશ્ચયે અનાહારક હોય છે ૨૫૦

વળી,

સમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થઇને આ કેવળી ભગવાન ત્રણે પ્રકારના યોગને પણ જોડે છે એમા, (૧) સત્ય અને (૨) નહિ સત્ય કે નહિ અસત્ય અર્થાત્ વ્યવહાર–એ નામના બે યોગ તે ' મનોયોગ ' અને ' વચનયોગ ' ૨૫૧

અનુત્તરવિમાનના દેવો મન વડે કંઈ પણ પ્રશ્ન કરે અને એમને કેવલી મન વડે જ ઉત્તર આપે–એ (૧) મનોયોગ વળી મનુષ્ય આદિના પૃષ્ટાપૃષ્ટ સશયો ટાળવા માટે કેવલીને, વિશિષ્ટ પ્રયોજન હોવાથી, બોલવુ જ પડે એ (૨) વચન યોગ અને ગમનાગમનાદિ કરવામા તથા પીઠપટ્ટ આદિ પાછુ સોપવુ હોય ત્યારે (૩) કાયયોગ થાય ૨૫૨–૨૫૪

એમ હોવાથી છ માસ શેષ આયુ રહે છે ત્યારે કેવળીભગવાન સમુદ્ઘાત કરે છે એમ જે કેટલાક કહે છે–એ અસત્ય છે, કેમકે જો તેમ હોય તો (સોપેલા) પીઠપટ્ટનુ પુન'ગ્રહણ પણ સભવે પરન્તુ સિદ્ધાન્તમા તો કેવળ એમને સોપવાની જ વાત કરી છે ૨૫૫–૨૫૬

इत्याद्यधिकं प्रज्ञापनान्तिमपदवृत्तितोऽवसेयम् ॥

ततश्च—पर्याप्तसंज्ञिपचाक्षमनोयोगाज्जघन्यतः ।
असंख्यगुणहीनं त निरुंधानः क्षणे क्षणे ॥ २५७ ॥
असंख्येयैः क्षणैरेवं साकल्येन रुणद्धि तम् ।
ततः पर्याप्तकद्व्यक्षवचोयोगाज्जघन्यतः ॥ २५८ ॥
असंख्यगुणहीन तं निरुधानः क्षणे क्षणे ।
एवं क्षणैरसंख्येयैः साकल्येन रुणद्धि स· ॥ २५९ ॥ विशेषकम् ॥
ततः पर्याप्तसूक्ष्मस्य काययोगाज्जघन्यतः
असंख्यगुणहीन तं निरुंधानः क्षणे क्षणे ॥ २६० ॥
असंख्येयैः समयैरेवं साकल्येन रुणद्धि स. ।
योगान् रुधश्च स ध्यायेत् शुक्लध्यानतृतीयकम् ॥ २६१ ॥ युग्मम् ॥
एतेन स उपायेन सर्वयोगनिरोधतः ।
अयोगतां समासाद्य शैलेशीं प्रतिपद्यते ॥ २६२ ॥
पंचानां ह्रस्ववर्णानामुच्चारप्रमितां च ताम् ।
प्राप्त. शैलेशनिष्कम्पः स्वीकृतोत्कृष्टसंवरः ॥ २६३ ॥

આ કહ્યુ એથી વિશેષ વિસ્તાર જોવો હોય તો 'પન્નવણા' સૂત્રના છેલ્લા પદની ટીકામા છે ત્યાથી જાણી લેવો.

પછી, પર્યાપ્ત-સંજ્ઞી-પચેન્દ્રિયના મનોયોગથી અસખ્યગણા હીન-ઓછા એવા એ મનોયોગને ક્ષણે ક્ષણે રૂધતા રૂધતા અસખ્યાત ક્ષણોમા સર્વ મનોયોગોને રૂધે છે પછી જઘન્યથી પર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિના વચનયોગથી અસખ્યગણા ઓછા એવા એ વચનયોગને ક્ષણે ક્ષણે રૂધતા રૂધતા, અસખ્યાત ક્ષણોમા સર્વવચનયોગને રૂધે છે ૨૫૭-૨૫૯

પછી સૂક્ષ્મપર્યાપ્તના કાયયોગથી જઘન્યત અસખ્યગણા ઓછા એવા તે કાયયોગને ક્ષણેક્ષણે રૂધતા થકા, અસખ્યાત ક્ષણોમા સર્વકાયયોગને રૂધે છે આવી રીતે યોગોને રૂધતા શુક્લધ્યાનના ત્રીજા પાયાને ધ્યાવતા હોય છે ૨૬૦-૨૬૧

આવી રીતના ઉપાયથી સર્વયોગોને રૂધી અયોગીપણુ પામી 'શૈલેશી' અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે ૨૬૨

પાચ હ્રસ્વ અક્ષરોનો ઉચ્ચાર જેટલા વખતમા થઇ શકે એટલો કાળ રહેનારી એ શૈલેશી

शुक्लध्यान चतुर्थं च ध्यायन् युगपदजसा ।
वेद्यायुर्नामगोत्राणि क्षपयित्वा स सिद्ध्यति ॥ २६४ ॥ युग्मम्॥

अगत्वापि समुद्घातमनन्ता निर्वृता जिनाः ।
अवाप्यापि समुद्घातमनन्ता निर्वृता जिना ॥ २६५ ॥

अत्राय विशेष ।

य षण्मासाधिकायुष्को लभते केवलोद्गमम् ।
करोत्यसौ समुद्घातमन्ये कुर्वन्ति वा न वा ॥

इति गुणस्थानक्रमारोहे ॥

छम्मासाऊसेसे उप्पण जेसि केवल नाणम् ।
ते नियमा समुघाइय सेसा समुघाय भइयव्वा ॥ इत्यस्य वृत्तौ ॥

इति केवलिसमुद्घातः ॥

आद्या. पच समुद्घाता· सर्वेषामपि देहिनाम् ।
अनुभूता अनन्ता· स्युर्यथास्व सर्वजातिषु ॥ २६६ ॥

અવસ્થા પામીને મેરૂપર્વત સમાન નિષ્ક પ રહી, ઉત્કૃષ્ટ મ વરતત્વ સ્વીકારી શુકલ ધ્યાનના ચોથા પાયાને ધ્યાવતા એકદમ વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર—કર્મો ખપાવીને તે સિદ્ધ થાય છે ૨૬૩–૨૬૪

અનન્ત કેવળિઓ સમુદ્ઘાત વિના પણ મોક્ષે ગયેલા છે અને અનન્ત સમુદ્ઘાતવડે મોક્ષે ગયા છે ૨૬૫

અહિ વિશેષ એટલુ કે —

છ માસ શેષ આયુષ્ય રહ્યુ હોય ત્યારે જે કેવળજ્ઞાન પામે છે તે સમુદ્ઘાત કરે છે બી જાઓ કરે અથવા ન પણ કરે

એવી રીતે ' ગુણસ્થાન ક્રમારોહ ' ગ્રથમા કહ્યુ છે

વળી એ ગ્રથની વૃત્તિમા આમ શબ્દો છે —છમાસ આયુષ્ય બાકી રહે તે વખતે જેઓને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એઓ નિશ્ચયે સમુદ્ઘાત કરે છે બાકીનાઓના સમુદ્ઘાતની 'ભજના' જાણવી—અર્થાત્ એઓ ' સમુદ્ઘાત ' કરે યા ન કરે

એ પ્રમાણે સાતમા કેવલીસમુદ્ઘાત ' વિષે કહ્યુ

પહેલા પાચ એટલે કે (૧) વેદનાથી નીપજેલો (૨) કષાયથી નીપજેલો (૩) મરણાન્તિક (૪) વૈક્રિય અને (૫) આહારક–આ સમુદ્ઘાતો સર્વ પ્રાણીઓએ સર્વજાતિઓમા અનન્તવાર અનુભવ્યા હોય છે ૨૬૬

भाविनस्तु न सन्त्येव केषांचिल्लघुकर्मणाम् ।
केषांचित्त्वंगिनामेकद्वयादयः स्युरनेकशः ॥ २६७ ॥

यावद् गण्या अगण्या वा स्युः केषांचिदनन्तकाः ।
यथास्वं सर्वजातित्वे विज्ञेया बहुकर्मणाम् ॥ २६८ ॥

नवरम्– सूक्ष्मानादिनिगोदैस्तु निगोदे त्रय एव ते ।
अनुभूता अनन्ताः स्युर्भाविनस्ते तु सर्ववत् ॥ २६९ ॥

आहारका नरान्येषां केषांचिन्नृभवे त्रय ।
अतीताः स्युर्भाविनस्तु ते चत्वारो न चाधिकाः ॥ २७० ॥

सम्भवेयुश्चत्वारोऽनुभूता नृभवे नृणाम् ।
भविष्यन्तोऽपि विज्ञेया स्तावन्तो नृभवे नृणाम् ॥ २७१ ॥

चत्वारोऽपि व्यतीतास्तु नान्येषां नॄन् विना यतः ।
आहारक तुर्यवारं कृत्वा सिध्यति तद्भवे ॥ २७२ ॥

तथोक्त प्रज्ञापनावृत्तौ—

इह यश्चतुर्थवेलमाहारकं करोति स नियमात्तद्भव एव मुक्तिमासादयति न गत्यन्तरमिति ।

કેટલાક લઘુકર્મી જીવોને એ સમુદ્ઘાત થનારા હોતા જ નથી જ્યારે કેટલાકને એ એક બે–એમ અનેક થાય છે ૨૬૭

વળી કેટલાક બહુકર્મી જીવોને સખ્યાત સમુદ્ઘાત થાય છે, કેટલાક બહુકર્મીને અસખ્યાત થાય છે અને કેટલાકને તો અનન્ત થાય છે ૨૬૮

ફેરમા એટલુ કે—સૂક્ષ્મઅનાદિક નિગોદના જીવોએ નિગોદમા ભૂતકાળમા એ ત્રણ જ સમુદ્ઘાત અનન્તવાર અનુભવેલા હોય છે ભવિષ્યકાળમા તો સર્વની પેઠે ૨૬૯

મનુષ્ય શિવાય કેટલાક અન્ય પ્રાણીઓને મનુષ્યભવમા ત્રણ આહારક સમુદ્ઘાત થયેલા હોય છે અને થવાના ચાર જ હોય છે અધિક નહિ ૨૭૦

મનુષ્યોને મનુષ્યભવમા અનુભવેલા આહારક સમુદ્ઘાતો ચાર જ સભવે છે મનુષ્યભવમા થવાના પણ તેટલા જ હોય ૨૭૧

કેમકે મનુષ્ય શિવાય બીજાઓને ચારે આહારક સમુદ્ઘાતો વ્યતીત થયેલા ન હોય, કારણ એ કે એઓ ચોથો આહારક સમુદ્ઘાત કરીને તે જ ભવમા સિદ્ધ થાય છે ૨૭૨

'પ્રજ્ઞાપ્તસૂત્ર' મા પણ કહ્યું છે કે—

सप्तमस्तु न कस्यापि स्यादतीतो नरं विना।
भाव्यप्येकोऽन्यजन्तूनां केषांचिन्नृत्व एव सः ॥ २७३ ॥
समुद्घातोत्तीर्णजिनं प्रतीत्यैको निषेवितः।
मनुष्यस्य मनुष्यत्वेऽनागतोऽप्येक एव सः ॥ २७४ ॥
असद्वेद्यादिश्रितश्चाद्यो मोहनीयाश्रितः परः।
अन्तर्मुहूर्त्तशेषायुःसश्रितः स्यात्तृतीयकः ॥ २७५ ॥
तुर्यपंचमषष्ठाश्च नामकर्मसमाश्रिताः।
नामगोत्रवेद्यकर्मसंश्रितः सप्तमो भवेत् ॥ २७६ ॥

इति जीवसमुद्घाताः ॥

योऽप्यचित्तमहास्कन्धः समुद्घातोऽस्त्यजीवजः।
अष्टसामयिकः सोऽपि ज्ञेयः सप्तमवत्सदा ॥ २७७ ॥
पुद्गलानां परीणामाद्विश्रसोत्थात्स जायते।
अष्टभिः समयैर्जातसमासो जिनसत्कवत् ॥ २७८ ॥

અહિં જે ચોથીવાર આહારક સમુદ્ઘાત કરે છે તે તેજ ભવમાં 'મોક્ષ' પામે છે, બીજી ગતિમાં એને જવાનું હોય નહિં

સાતમો સમુદ્ઘાત મનુષ્યભવ શિવાય અતીત થયેલો હોતો નથી જે કોઇ પ્રાણીને એ સમુદ્ઘાત થવાનો હોય તે મનુષ્યભવમાં જ, અને તે યે વળી એક જ થાય છે ૨૭૩

સમુદ્ઘાતથી ઉત્તીર્ણ થયેલા કેવળીએ તો એક સાતમો જ સવેલો હોય છે, અને મનુષ્ય પણામાં મનુષ્યને, અનાગત એવો તે સમુદ્ઘાત પણ એક જ હોય છે ૨૭૪

પહેલો સમુદ્ઘાત 'અસાતાવેદનીય'કર્મના આશ્રયવાળો છે, બીજો 'મોહનીય' કર્મના આશ્રયવાળો અને ત્રીજો 'અન્તરમુહૂર્તશેષ આયુકર્મના' આશ્રયવાળો છે ૨૭૫

ચોથો, પાંચમો અને છઠ્ઠો—એ ત્રણ સમુદ્ઘાત નામકર્મના આશ્રયવાળા છે, અને સાતમો નામકર્મ, ગોત્રકર્મ અને વેદનીયકર્મ એ ત્રણેના આશ્રયવાળો છે ૨૭૬

એવી રીતે જીવોના સમુદ્ઘાતના સબંધમાં જાણવું

વળી અચિત્ત મહા સ્કંધરૂપ, અજીવથી થયેલો જે સમુદ્ઘાત છે તેનો કાળ સાતમા સમુદ્ઘાતની પેઠે આઠ સમયનો છે ૨૭૭

સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા પુદ્ગળોના પરિણામથી, તે, કેવળિસમુદ્ઘાતની પેઠે આઠ સમયમાં સમાપ્ત થાય છે ૨૭૮

इति समुद्घातः ॥ १२ ॥

विवक्षितभवादन्यभवे गमनयोग्यता ।
या भवेद्देहिनां सात्र गतिर्गतं च कथ्यते ॥ २७९ ॥

इति गतिस्वरूपम् ॥ १३ ॥

विवक्षिते भवेऽन्येभ्यो भवेभ्यो या च देहिनाम् ।
उत्पत्तौ योग्यता सात्रागतिरित्युपदर्शिता ॥ २८० ॥
एकसामयिकीसंख्या मृत्यूत्पत्त्योस्तथान्तरम् ।
द्वारेऽस्मिन्नेव वक्ष्यन्ते तद्द्वाराणि पृथग् न तत् ॥ २८१ ॥

इति आगतिस्वरूपम् ॥ १४ ॥

विवक्षितभवान्मृत्वोत्पद्य चानन्तरे भवे ।
यत्सम्यक्त्वाद्यश्नुतेऽगी सानन्तराप्तिरुच्यते ॥ २८२ ॥

इति अनन्तराप्तिस्वरूपम् ॥ १५ ॥

लब्ध्वा नृत्वादिसामग्रीं यावन्तोऽधिकृतांगिनः ।
सिद्ध्यन्त्येकक्षणे सैकसमयेसिद्धिरुच्यते ॥ २८३ ॥

આ પ્રમાણે ' સમુદ્ઘાત ' નામના બારમા ' દ્વાર ' નુ સ્વરૂપ સ પૂર્ણ

વિવક્ષિત ભવથી અન્ય ભવમા ' જવાની યોગ્યતા ' પ્રાણીઓમા આવે એ ગતિ કે ગત કહેવાય ૨૭૯

એ ' ગતિ ' નામના તેરમા દ્વારનુ સ્વરૂપ

અન્ય ભવોથી વિવક્ષિત ભવમા ' આવવાની યોગ્યતા ' પ્રાણીઓમા આવે એ 'આગતિ' કહેવાય. ૨૮૦

એકસમયવાળી સ ખ્યા તથા મૃત્યુ અને ઉત્પત્તિનુ અન્તર—એ સર્વ આ જ ' દ્વાર ' મા કહેશુ એના જૂદા જૂદા દ્વારો નથી કર્યા ૨૮૧

એ પ્રમાણે ' આગતિ ' નામના ચૌદમા દ્વાર નુ સ્વરૂપ

વિવક્ષિત ભવથી મૃત્યુ પામીને અને બીજા ભવમા ઉત્પન્ન થઇને પ્રાણી સમકિત આદિને ફરસે છે એને ' અનન્તરાપ્તિ ' કહે છે ૨૮૨

એ પ્રમાણે એ ૫ દરમુ ' દ્વાર ' સમજાવ્યુ

મનુષ્યપણા—આદિની સામગ્રી પામીને લાયકાતવાળા થયેલા પ્રાણીઓ જેટલા એક સમયમા સિદ્ધિ પામે છે એને ' એકસમયેસિદ્ધિ ' કહે છે ૨૮૩

इति एकसमयसिद्धिस्वरूपम् ॥ १६ ॥

कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यात्परिणामो य आत्मन. ।
स्फटिकस्येव तत्राय लेश्याशब्द॰ प्रवर्त्तते ॥ २८४ ॥
द्रव्याण्येतानि योगान्तर्गतानीति विचिन्त्यताम् ।
सयोगत्वेन लेश्यानामन्वयव्यतिरेकत॰ ॥ २८५ ॥
यावत्कपायसद्भावस्तावत्तेपामपि स्फुटम् ।
अमून्युपवृंहकाणि स्यु साहायककृत्तया ॥ २८६ ॥
दृष्ट योगान्तर्गतेषु द्रव्येपु च परेष्वपि ।
उपवृंहणसामर्थ्यं कपायोदयगोचरम् ॥ २८७ ॥
यथा योगान्तर्गतस्य पित्तद्रव्यस्य लक्ष्यते ।
क्रोधोदयोद्दीपकत्वं स्याद्यच्चडोऽतिपित्तक ॥ २८८ ॥
द्रव्येपु वाह्येष्वप्येव कर्मणामुदयादिपु ।
सामर्थ्य दृश्यते तर्त्किं न योगान्तर्गतेपु तत् ॥ २८९ ॥

એ સોળમુ દ્વાર

હવે ' લેશ્યા ' નામના સત્તરમા ' દ્વાર ' નુ સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે —

કૃષ્ણ આદિક દ્રવ્યના સયોગથી સ્ફટિકરત્નનુ જેમ બીજુ નવુ પરિણામ થાય છે તેમ કર્મોના સયોગથી આત્માનુ પરિણામ થાય છે તેને ' લેશ્યા ' કહે છે ૨૮૪

' અન્વય ' અને ' વ્યતિરેક ' થી ' લેશ્યા ' ના સયોગપણાને લીધે આ દ્રવ્યો યોગને વિષે અન્તર્ગત છે–એમ સમજવુ ૨૮૫

જેટલા પ્રમાણુમા કષાયને સદ્ભાવ હોય તેટલા પ્રમાણુમા એ કષાયોને, આ દ્રવ્યો, મહાયકારક થઇ, પ્રકટ કરે છે ૨૮૬

કેમકે યોગાન્તર્ગત અન્ય દ્રવ્યોમા પણ, કષાયના ઉદયમા જે પ્રકટનસામર્થ્ય છે તે સામર્થ્ય દેખાઈ આવે છે ૨૮૭

જેમકે યોગાન્તર્ગત પિત્તદ્રવ્યમા ક્રોધના ઉદયને ઉદ્દીપન કરવાનો ગુણ દેખાય છે કેમકે ક્રોધાતુર માણસની અતિ પિત્ત પ્રકૃતિ હોય છે ૨૮૮

એવી રીતે કર્મના ઉદયાદિકરૂપ 'બાહ્ય' દ્રવ્યોમા પણ જ્યારે એવુ સામર્થ્ય દષ્ટિ ગોચર થાય છે ત્યારે યોગના 'અન્તર્ગત' દ્રવ્યોમા એ સામર્થ્ય કેમ ન હોય ? ૨૮૯

सुरादध्यादिक ज्ञानदर्शनावरणोदये ।
तत्क्षयोपशमे हेतुर्भवेद्ब्राह्मीवचादिकम् ॥ २९० ॥

एव च । कषायोद्दीपकत्वेऽपि लेश्यानां न तदात्मता ।
तथात्वे ह्यकषायाणां लेश्याभावः प्रसज्यते ॥ २९१ ॥

लेश्याः स्यु कर्मनिष्यन्द इति यत्कैश्चिदुच्यते ।
तदप्यसार निष्यन्दो यदि तत्कस्य कर्मणः ॥ २९२ ॥

चेद्यथायोगमष्टानामप्यसौ कर्मणामिति ।
तच्चतुःकर्मणामेताः प्रसज्यन्तेऽप्ययोगिनाम् ॥ २९३ ॥

न यद्ययोगिनामेता घातिकर्मक्षयान्मता ।
तत एव तदा न स्युर्योगिकेवलिनामपि ॥ २९४ ॥

ननु च । योगस्य परिणामत्वे लेश्यानां हेतुता भवेत् ।
प्रदेशबन्धं प्रत्येव न पुनः कर्मणां स्थितौ ॥ २९५ ॥

"जोगा पयडिपएस । ठिइअणुभागं कसायओ कुणइ" इति वचनात्।

જેમકે, મદિરા, દહી આદિક જ્ઞાનાવરણી અને દર્શનાવરણીના ઉદયના હેતુરૂપ છે અને બ્રાહ્મી, વજ આદિક એઓના ક્ષયોપશમના હેતુરૂપ છે ૨૯૦

વળી એવી રીતે કષાયોની ઉદ્દીપકતા થયા છતા પણ લેશ્યાઓની તદાત્મકતા થતી નથી કેમકે જો એમ થાય એમ કહીએ તો અકષાયોને લેશ્યાના અભાવનો પ્રસગ આવે ૨૯૧

વળી લેશ્યા—એ કર્મનો નિષ્યદ છે એમ કેટલાક કહે છે તે પણ યોગ્ય નથી, કેમકે નિષ્યદ હોય તો ક્યા કર્મનો નિષ્યદ હોય ? (એ કહો) ૨૯૨

જો એમ કહેતા હો કે એ આઠે કર્મોનો નિષ્યદ છે, તો ચાર કર્મોવાળા અયોગીઓને પણ તેઓનો પ્રસગ આવે પણ ઘાતીકર્મોનો ક્ષય થયેલો હોઇને, એ લેશ્યાઓ અયોગીઓને ન હોય, અને તેથીજ સયોગી કેવળીને પણ ન હોય ૨૯૩–૨૯૪

અહિ કોઇ એવો પક્ષ માડે કે "યોગનુ પરિણામપણુ કબુલ કરીએ તો લેશ્યાઓ પ્રદેશબધની જ હેતુભૂત થાય, પણ કર્મની સ્થિતિની હેતુભૂત ન થાય, કેમકે એમ કહ્યુ છે કે– યોગો પ્રકૃતિપ્રદેશબધને અને કષાયો સ્થિતિઅનુભાગબધને કરે છે " ૨૯૫.

अत्रोच्यते । न कर्मस्थितिहेतुत्व लेश्याना कोऽपि मन्यते ;
कपाया एव निर्दिष्टा यत्कर्मस्थितिहेतवः ॥ २९६ ॥
लेश्याः पुन. कपायान्तर्गतास्तत्पुष्टिकृत्तया ।
तत्स्वरूपा एव सत्योऽनुभाग प्रति हेतव· ॥ २९७ ॥

एतेन । यत्क्वचिल्लेश्यानामनुभागहेतुत्वमुच्यते शिवशर्माचार्यकृत शतकग्रन्थे च कपायाणामनुभागहेतुत्वमुक्तम् तदुभयमपि उपपन्नम् । कपायोदयोपबृंहिकाणां लेश्यानामपि उपचारनयेन कपायस्वरूपत्वात् ॥ इत्याद्यधिक प्रज्ञापनालेश्यापदवृत्तित. अवसेयम् ॥

सा च पोढा कृष्णनीलकापोतसञ्ज्ञितास्तथा ।
तेजोलेश्यापद्मलेश्याशुक्ललेश्येति नामत· ॥ २९८ ॥
खजनांजनजीमूतभ्रमद्भ्रमरसन्निभा ।
कोकिलाकलभीकल्पा कृष्णलेश्या स्ववर्णत ॥ २९९ ॥
पिच्छत शुकचापानां केकिकापोतकठतः ।
नीलाब्जवनतो नीला नीललेश्या स्ववर्णत· ॥ ३०० ॥

તો એનુ સમાધાન એમ કરવુ કે લેશ્યાઓ કર્મસ્થિતિનુ કારણ છે એમ કોઈ પણ માનતુ નથી કર્મસ્થિતિના કારણભૂત તો કષાયો જ છે લેશ્યાઓ તો એ કષાયોમા અન્તર્ગત થઇને એની પુષ્ટિ કરનારી હોઇને તત્સ્વરૂપ થઈ અનુભાગણ ધની હેતુભૂત થાય છે ૨૯૬-૨૯૭

આમ હોવાથી જ, કવચિત્ લેશ્યાઓ ' અનુભાગ ' ની હેતુરૂપ કહી છે એ વાત, અને શિવશર્મા આચાર્યે પોતાના ' શતક ' ગ્રથમા કષાયોને અનુભાગહેતુ ઠરાવ્યા છે એ વાત— બેઉ યોગ્ય જ છે કેમકે કષાયોના ઉદયને સહાય કરનારી લેશ્યાઓ ઉપચારનયે કષાયસ્વરૂપ જ કહેવાય. આથી અધિક ખુલાસો, ' પ્રજ્ઞાપના ' સૂત્રમા ' લેશ્યાપદ ' ઉપર વૃત્તિ-ટીકા આપી છે તે પરથી મેળવવો

લેશ્યા છ પ્રકારની છે (૧) કૃષ્ણલેશ્યા (૨) નીલલેશ્યા (૩) કાપોતલેશ્યા (૪) તેજોલેશ્યા (૫) પદ્મલેશ્યા અને (૬) શુકલલેશ્યા ૨૯૮

(૧) કૃષ્ણલેશ્યા ખજનપક્ષી, અજન (મસી), મેઘ, ભ્રમર, કોકિલ અને હાથણીના રગની છે ૨૯૯

(૨) નીલલેશ્યા પોપટ અને ચાષપક્ષીના પિચ્છ, મયૂર અને કપોતના કઠ, તથા નીલ કમળના વનના રગની છે ૩૦૦

जैत्रा खदिरसाराणामतसीपुष्पसोदरा ।
कापोतलेश्या वर्णेन वृन्ताककुसुमौघजित् ॥ ३०१ ॥

पद्मरागनवादित्यसंध्यागुंजार्धतोऽधिका ।
तेजोलेश्या स्ववर्णेन विद्रुमांकुरजित्वरी ॥ ३०२ ॥

सुवर्णयूथिकास्वर्णकर्णिकारौघचम्पकान् ।
पराभवन्ती वर्णेन पद्मलेश्या प्रकीर्तिता ॥ ३०३ ॥

गोक्षीरदधिडिंडीरपिंडादधिकपांडुरा ।
वर्णतः शरदभ्राणां शुक्ललेश्याभिभाविनी ॥ ३०४ ॥

किराततिक्तत्रपुषी कटुतुम्बीफलानि च ।
त्वचः फलानि निम्बानां कृष्णलेश्या रसैर्जयेत् ॥ ३०५ ॥

पिप्पलीशृगवेराणि मरीचानि च राजिकाम् ।
हस्तिपिप्पलिकां जेतु नीललेश्या रसै. प्रभुः ॥ ३०६ ॥

आमानि मातुलिंगानि कपित्थवदराणि च ।
फणसा मलकानीष्टे रसैर्जेतु तृतीयिका ॥ ३०७ ॥

---

(૩) કાપોતલેશ્યા ખદિરવૃક્ષનો સાર, શણના પુષ્પ અને વૃન્તાકના પુષ્પના રંગની છે ૩૦૧

(૪) તેજોલેશ્યા પદ્મરાગમણિ, ઉગતા સૂર્ય, સંધ્યા, ચણોઠીનો અર્ધભાગ અને પરવાળાના રંગની છે ૩૦૨

(૫) પદ્મલેશ્યા સુવર્ણ, યુથિકા પુષ્પ, કરેણના પુષ્પ અને ચમ્પાના પુષ્પના રંગની છે ૩૦૩

(૬) શુકલલેશ્યા ગાયના દુધ, દહિ, સમુદ્રફીણ અને શરદઋતુના વાદળાના વર્ણની છે ૩૦૪

હવે એ લેશ્યાઓ ' રસ ' પરત્વે કેવી છે તે કહે છે—

(૧) કૃષ્ણલેશ્યા રસમા, લીંબડો, કડવી ત્રપુષી, કડવી તુંબડી અને લીંબડાની છાલ તથા લીંબોળી જેવી છે ૩૦૫

(૨) નીલલેશ્યા રસમા પીપર, આદુ, મરચા, રાજિકા, તથા ગજપીપર જેવી છે ૩૦૬

(૩) કાપોતલેશ્યા રસમા કાચા બીજોરા, કપિત્થ, બોર, ફણસ અને આમળા જેવી છે ૩૦૭

वर्णगन्धरसापन्नपक्वाम्रादिसमुद्भवान् ।
रसानधिकमाधुर्या तुर्या धिक्कुरुते रसैः ॥ ३०८ ॥
द्राक्षाखर्जूरमाध्वीकवारुणीनामनेकधा ।
चन्द्रप्रभादिसीधूनां जयिनी पञ्चमी रसैः ॥ ३०९ ॥
शर्करागुडमत्स्यन्डीखन्डाखन्डादिकानि च ।
माधुर्यधुर्यवस्तूनि शुक्ला विजयते रसैः ॥ ३१० ॥
आद्यास्तिस्रोऽतिदुर्गन्धा अप्रशस्ता मलीमसाः ।
स्पर्शत शीतरुक्षाश्च सक्लिष्टा दुर्गतिप्रदाः ॥ ३११ ॥
अन्त्यास्तिस्रोऽतिसौगन्ध्याः प्रशस्ता अतिनिर्मला॰ ।
स्निग्धोष्णा स्पर्शगुणतोऽसक्लिष्टा॰ सुगतिप्रदा ॥ ३१२ ॥
परस्परमिमा॰ प्राप्य यान्ति तद्रूपतामपि ।
वैदूर्यरक्तपटयोर्ज्ञेये तत्र निदर्शने ॥ ३१३ ॥
तत्रापि देवनारकलेश्यासु वैदूर्यस्य निदर्शनम् ।
तिर्यग्मनुजलेश्यासु रक्तवस्त्रनिदर्शनम् ॥ ३१४ ॥

---

(૪) તેજો લેશ્યા રસમા વર્ણગન્ધરસયુકત આમ્રફળ જેવી છે ૩૦૮

(૫) પદ્મલેશ્યા રસમા દ્રાક્ષ, ખજુર, મહુડા વગેરેના આસવ અને ચન્દ્રપ્રભા આદિ મદિરા જેવી છે ૩૦૯

(૬) શુકલ લેશ્યા રસમા સાકર, ગોળ, ખાડ, શેરડી વગેરે અતિ મધુર વસ્તુઓ જેવી છે ૩૧૦

હવે એ છએનુ ગન્ધ અને સ્પર્શ પરત્વે વર્ણન—

પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓ અતિ દુર્ગન્ધથી ભરેલી, અપ્રશસ્ત અને મલિન છે એમનો સ્પર્શ શીત અને રુક્ષ છે એઓ વળી કલેશ કરાવનારી અને દુર્ગતિમા લઇ જનારી છે ૩૧૧

છેલ્લી ત્રણ અત્યન્ત સુવાસિત, પ્રશસ્ત અને નિર્મળ છે એમનો સ્પર્શ સ્નિગ્ધોષ્ણ છે એઓ વળી શાન્તિ પમાડનારી અને સદ્ગતિએ લઇ જનારી છે ૩૧૨

આ લેશ્યાઓ વળી પરસ્પર મળી જાય છે ત્યારે તદ્રૂપ પણ થઈ જાય છે એ ઉપર વૈદૂર્ય મણિનુ અને રકતવસ્ત્રનુ—એમ બે દૃષ્ટાંત કહ્યા છે ૩૧૩

એમા પણ દેવોની અને નારકીઓની લેશ્યા પરત્વે વૈદૂર્યમણિનુ તથા મનુષ્ય અને તિર્યંચોની લેશ્યા પરત્વે રક્તવસ્ત્રનુ દૃષ્ટાંત છે ૩૧૪

तथाहि । देवनारकयोर्लेश्या आभवान्तभवस्थिताः ।
नानाकृतिं यान्ति किन्तु द्रव्यान्तरोपधानतः ॥ ३१५ ॥

न तु सर्वात्मना स्वीयं स्वरूपं संत्यजन्ति ताः ।
सद्वैदूर्यमणिर्यद्वन्नानासूत्रप्रयोगतः ॥ ३१६ ॥

जपापुष्पादिसान्निध्याद्यथा वादर्शमंडलम् ।
नानावर्णान् दधदपि स्वरूपं नोज्झति स्वकम् ॥ ३१७ ॥

अत एव भावपरावृत्त्या नारकनाकिनोः ।
भवन्ति लेश्याः षडपि तदुक्तं पूर्वसूरिभिः ॥ ३१८ ॥

सुरनारयाण ताओ दव्वलेसा अवट्ठिया भणिया ।
भावपरावत्तीए पुण एसु हुन्ति छल्लेसा ॥ ३१९ ॥

दुष्टलेश्यावतां नारकाणामप्यत एव च ।
सम्यक्त्वलाभो घटते तेजोलेश्यादिसम्भवी ॥ ३२० ॥

તે આ પ્રમાણે—

—દેવતા અને નારકીના જીવોની લેશ્યા છેક ભવાન્ત સુધી અવસ્થિત રહે છે, ફક્ત અન્ય દ્રવ્યોના ઉપધાન–સંસર્ગથી નાના પ્રકારની આકૃતિ ધારણ કરે છે ૩૧૫

જેમ ઉત્તમ સ્ફટિકરત્ન વિવિધ સૂત્રના સંસર્ગથી પણ પોતાનું સ્વરૂપ બદલતું નથી તેમ એ બેઉ જીવોની લેશ્યાઓ પોતાનું સ્વરૂપ બદલતી નથી ૩૧૬

જેમ જપા પુષ્પ વગેરેના સાન્નિધ્યથી દર્પણ વિવિધ વર્ણોને ધારણ કરતું છતાં પણ પોતાના સ્વરૂપને ત્યજતું નથી તેમ એ લેશ્યાઓ પણ નિજ સ્વરૂપ ત્યજતી નથી ૩૧૭

આમ છે માટેજ ભાવના પરાવર્તનને લીધે દેવતાઓ અને નારકીના જીવોને છએ લેશ્યાઓ છે

પૂર્વાચાર્યો કહી ગયા છે કે—

દેવતા અને નારકીઓને દ્રવ્ય લેશ્યાઓ જ કહેલી છે પણ ભાવના પરાવર્ત્તનથી છ લેશ્યા થાય છે ૩૧૯

આમ હોવાથી જ દુષ્ટ લેશ્યાવાળા નારકીના જીવોને, તેજોલેશ્યા આદિથી ઉત્પન્ન થતા સમકિતની પ્રાપ્તિ ઘટી શકે છે ૩૨૦

यदाहुः । सम्मत्तस्स य तिसु उवरिमासु पडिवज्जमाणओ होइ ।
पुव्वपडिवन्नओ पुण अन्नयरीए उ लेसाए ॥

तथैव तेजोलेश्याढये घटते संगमामरे ।
वीरोपसर्गकर्तृत्व कृष्णलेश्यादिसम्भवि ॥ ३२१ ॥

स्वरूपत्यागतः सर्वात्मना तिर्यग्मनुष्ययो· ।
लेश्यास्तद्रूपतां यान्ति रागक्षिप्तपटादिवत् ॥ ३२२ ॥

अत एवोत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्तमवस्थिता ।
तिर्यग्नृणां परावर्त्तं यान्ति लेश्यास्तत· परम् ॥ ३२३ ॥

बहुधासां परीणामस्त्रिधा वा नवधा भवेत् ।
सप्तविंशतिधा चैकाशीतिधा त्रिगुणास्तथा ॥ ३२४ ॥

जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदतस्त्रिविधो भवेत् ।
प्रत्येकमेषां स्वस्थानतारतम्यविचिन्तया ॥ ३२५ ॥

भवेन्नवविधस्तेषामपि भेदविवक्षया ।
सप्तविंशतिधामुख्योऽप्येव भेदैस्त्रिभिस्त्रिभि ॥३२६॥ युग्मम्॥

કહ્યુ છે કે—

ઉપલી એટલે પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓમા સમ્યક્ત્વની પ્રતિપત્તિ થાય છે અને પૂર્વે જેને એ સમ્યક્ત્વની પ્રતિપત્તિ થયેલી હોય છે એઓ બાકીની ત્રણ લેશ્યાઓમા હોય છે

એજ રીતે તેજોલેશ્યાવાળા સગમદેવે વીરપ્રભુને ઉપસર્ગ કર્યા તે કૃષ્ણાદિ લેશ્યાના સભવને લઈને સમજવા ૩૨૧

મનુષ્ય અને તિર્યંચની લેશ્યાઓ સ્વરૂપના સર્વત ત્યાગથી રગમા ઝબોળેલા વસ્ત્રની પેઠે તદ્રૂપ થઈ જાય છે ૩૨૨

આથી કરીને જ તિર્યંચ અને મનુષ્યની લેશ્યાઓ ઉત્કૃષ્ટપણે અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે, અને પછી એકદમ બદલાઇ જાય છે ૩૨૩

આ લેશ્યાઓનો પરિણામ બહુધા ત્રણ પ્રકારે, નવ પ્રકારે, સત્યાવીશ પ્રકારે, એકાશી પ્રકારે–એમ ત્રણ ત્રણ ગણો હોય છે ૩૨૪

જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ–એમ ત્રણ પ્રકાર,

એ પ્રત્યેકના નિજસ્થાનના તારતમ્યની અપેક્ષાએ નવ પ્રકાર,

तथाहुः प्रज्ञापनायाम्—

कराहलेसाणं भते कतिविहं परिणाम परिणमति । गोतम तिविहं वा णवविहं वा सत्तावीसतिविहं वा एक्कासीतिविहं वा तेश्रालदुसयविह वा वहुं वा वहुविह वा परिणामं परिणमति ॥

लेश्यापरिणामस्यादिमान्त्ययोर्नांगिनां मृति· न्नणयोः ।
अन्तर्मुहूर्त्तकेऽन्त्ये शेषे वाद्ये गते सा स्यात् ॥
तत्राप्यन्तर्मुहूर्त्तेन्त्ये शेषे नारकनाकिन ।
म्रियन्ते नरतिर्यचश्चाद्येऽतीत इति स्थिति· ॥

कृष्णाया स्थितिरुत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्पयोधयः ।
प्राच्याग्र्यभवसम्वन्ध्यन्तर्मुहूर्त्तद्वयाधिका ॥ ३२७ ॥
पल्यासंख्येयभागाढ्या नीलाया सा दशाब्धय ।
पल्यासंख्यांशसंयुक्ता कापोत्यास्तु त्रयोऽब्धयः ॥ ३२८ ॥

અને એમના પણ ત્રણ ત્રણ ગણા કરતા જતા સત્યાવીશ, એકાશી, બસો ને તેતાળીશ ઇત્યાદિ ભેદો થાય ૩૨૫-૩૨૬

એ સબધી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમા કહ્યુ છે કે—

ગૌતમ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવાન, કૃષ્ણલેશ્યા કેટલા પ્રકારે પરિણમે ? એનો પ્રભુ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ, કૃષ્ણલેશ્યા ત્રણ પ્રકારે પરિણમે, નવ પ્રકારે પરિણમે, સત્યાવીશ પ્રકારે પરિણમે, એકાશી પ્રકારે પરિણમે, બસો ને તેતાળીશ પ્રકારે પરિણમે, એમ ત્રણ ત્રણ ગણા કરતા ઘણે ઘણે પ્રકારે પરિણમે

લેશ્યાપરિણામના પહેલા અને છેલ્લા ક્ષણમા પ્રાણીનુ મૃત્યુ થતુ નથી, છેલ્લુ અન્તર્મુહૂર્ત શેષ રહ્યુ હોય ત્યારે અથવા પહેલુ અન્તર્મુહૂર્ત વ્યતીત થયુ હોય ત્યારે થાય છે એમા પણ છેલ્લુ અન્તર્મુહૂર્ત શેષ રહ્યુ હોય ત્યારે નારકી અને દેવતાઓનુ મૃત્યુ થાય અને પહેલુ વીત્યે મનુષ્ય અને તિર્યચનુ મૃત્યુ થાય

કૃષ્ણલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમ અને બે અન્તર્મુહૂર્તની છે (એક અન્તર્મુહૂર્ત પૂર્વના ભવ સબધીનુ, અને એક અન્તર્મુહૂર્ત આગળના ભવ સબધીનુ— એમ બે) ૩૨૭

નીલલેશ્યાની ઉત્કૃટ સ્થિતિ દશ સાગરોપમ અને ઉપર એક પલ્યોપમનો અસખ્યાતમો ભાગ-એટલી છે કાપોત લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ સાગરોપમ અને ઉપર એક પલ્યોપમનો અસખ્યાતમો ભાગ-એટલી છે ૩૨૮

प्राच्याग्र्यभवसत्कान्तर्मुहूर्त्तद्वयमेतयो ।
पल्यासंख्यांश एवान्तर्भूतं नेत्युच्यते पृथक् ॥ ३२९ ॥

एव तैजस्यामपि भाव्यम् ।

तैजस्या द्वौ पयोराशी पल्यासंख्यलवाधिकौ ।
द्व्यन्तर्मुहूर्त्ताभ्यधिका पद्माया दश वार्धयः ॥ ३३० ॥
द्व्यन्तर्मुहूर्त्ता शुक्लायास्त्रयस्त्रिंशत्पयोधयः ।
अन्तर्मुहूर्त्तं सर्वासां जघन्यतः स्थितिर्भवेत् ॥ ३३१ ॥
आद्यात्र सप्तममहीगरिष्ठस्थित्यपेक्षया ।
धूमप्रभाद्यप्रतरोत्कृष्टायुश्चिन्तया परा ॥ ३३२ ॥
शैलाद्यप्रतरे ज्येष्ठमपेक्ष्यायुस्तृतीयिका ।
तुर्या चैशानदेवानामुत्कृष्टस्थित्यपेक्षया ॥ ३३३ ॥
पंचमी ब्रह्मलोकस्थगरिष्ठायुरपेक्षया ।
षष्ठी चानुत्तरसुरपरमायुरपेक्षया ॥ ३३४ ॥

ઉપરની બેઉ (નીલ અને કાપોત) લેશ્યાઓના, પૂર્વના અને આગળના ભવસબધી બન્ને અન્તર્મુહૂર્તો પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગમા અન્તર્ગત થઇ જતા હોવાથી, જૂદા નથી કહ્યા ૩૨૯

એવી રીતે તૈજસ લેશ્યામા પણ સમજવુ

તૈજસ લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે સાગરોપમ અને પલ્યોપમનો અસખ્યાતમો ભાગ— એટલી જાણવી અને પદ્મલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશ સાગરોપમ અને બે અન્તર્મુહૂર્તની સમજવી ૩૩૦

શુકલલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીસ સાગરોપમ અને બે અન્તર્મુહૂર્તની જાણવી સઘળી છ એ લેશ્યાઓની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની સમજવી ૩૩૧

પહેલી લેશ્યાની સ્થિતિ સાતમી નરકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિની અપેક્ષાએ છે, અને બીજી લેશ્યાની સ્થિતિ ' ધૂમપ્રભા ' નારકીના પહેલા પ્રસ્તરના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે ૩૩૨

ત્રીજી લેશ્યાની સ્થિતિ ' શૈલા ' ના પહેલા પ્રસ્તરના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે; અને ચોથી લેશ્યાની સ્થિતિ ઈશાનદેવલોકના દેવોના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે ૩૩૩

પાચમી લેશ્યાની સ્થિતિ બ્રહ્મદેવલોકના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ અને છઠ્ઠીની સ્થિતિ અનુત્તરવિમાનના દેવોના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે ૩૩૪

अत्र यद्यपि पंकप्रभाशैलाद्यप्रस्तटयोः पूर्वोक्तादधिकापि स्थितिरस्ति परं प्रस्तुतलेश्यावतामियमेवोत्कृष्टा स्थितिरिति ज्ञेयम् । यत्तु प्रज्ञापनोत्तराध्ययनसूत्रादौ कृष्णादीनामन्तर्मुहुर्त्ताभ्यधिकत्वमुच्यते तत् प्राच्याग्यभवसत्कान्तर्मुहूर्त्तयोरेकस्मिन्नन्तर्मुहूर्ते समावेशात् । इत्थं च एतत् अन्तर्मुहूर्त्तस्य असंख्यातभेदत्वात् उपपद्यते इत्यादिप्रज्ञापनावृत्तौ ॥

इति सामान्यतः लेश्यास्थिति ॥

स्थितिं वक्ष्येऽथ लेश्यानां नारकस्वर्गिणोर्नृणाम् ।
तिरश्चां च जघन्येनोत्कर्षेण च यथागमम् ॥ ३३५ ॥

दशवर्षसहस्राणि कापोत्या स्याल्लघुः स्थितिः ।
उत्कृष्टा त्रीण्यतराणि पल्यासंख्यलवस्तथा ॥ ३३६ ॥

जघन्या तत्र घर्माद्यप्रस्तटापेक्षया भवेत् ।
उत्कृष्टा च तृतीयाद्यप्रस्तटापेक्षयोदिता ॥ ३३७ ॥

'पंकप्रभा' अने 'शैला' ना पहेलापहेला प्रस्तरोनी, पूर्वोक्त करता अधिक पण स्थिति छे तोपण आ-प्रस्तुत लेश्यावाळाओनी तो आटली ज उत्कृष्ट स्थिति समजवी पन्नवणा-अने उत्तराध्ययन-सूत्रोमा कृष्णलेश्या वगेरेनु एक अन्तर्मुहूर्त जेटलु अधिकपणु कह्यु छे ते, पूर्वना तथा आगळना भवना-एम बन्ने अन्तर्मुहूर्तोनो एक ज अन्तर्मुहूर्तमा समावेश करवाथी कह्यु छे वळी अन्तर्मुहूर्तना असख्य भेदो होवाथी आ घटी शके छे आम पन्नवणासूत्रनी वृत्तिमा कह्यु छे

(आ प्रमाणे लेश्याओनी सामान्यत स्थिति कही) (स्थिति=स्थितिकाळ)

हवे नारकी, देवता, मनुष्य अने तिर्यंचोनी लेश्याओनी आगममा कहेली जघन्य अने उत्कृष्ट स्थिति विषे कई कहीए ३३५

(१) नारकोनी लेश्यानी स्थिति विषे

कापोतलेश्यानी जघन्य स्थिति दशहजार वर्षोनी, अने उत्कृष्ट त्रण सागरोपम ने पल्योपमना असख्यातमा भाग जेटली छे ३३६

एमा पण जघन्य स्थिति पहेली नारकीना पहेला प्रस्तरनी अपेक्षाए, अने उत्कृष्ट त्रीजी नारकीना प्रथम प्रस्तरनी अपेक्षाए समजवी ३३७

नीलाया लघुरेपैवोत्कृष्टा च दश वार्धय ।
पल्यासख्येयभागाढ्या' कृष्णाया स्यादसौ लघु. ॥ ३३८ ॥
स्थितिर्जघन्या नीलाया शैलाद्यप्रस्तटे भवेत् ।
रिष्टाद्यप्रस्तटे त्वस्या ज्येष्ठा कृष्णास्थितिर्लघु ॥ ३३९ ॥
कृष्णाया पुनरुत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्पयोधय. ।
इय माघवतीवर्तिज्येष्ठायुष्कव्यपेक्षया ॥ ३४० ॥

इत्थ नारकलेश्यानां स्थिति प्रकटिता मया ।
अथ निर्जरलेश्यानां स्थिति वक्ष्ये यथाश्रुतम् ॥ ३४१ ॥
दशवर्षसहस्राणि कृष्णाया स्याल्लघु स्थिति· ।
एतस्याः पुनरुत्कृष्टा पल्यासख्यांशसमिता ॥ ३४२ ॥
इयमेवैकसमयाधिका नीलास्थितिर्लघु ।
पल्यासख्येयभागश्च नीलोत्कृष्टस्थितिर्भवेत् ॥ ३४३ ॥
पल्यासख्येयभागोऽथ पूर्वोक्तासंख्यभागत. ।
बृहत्तरो भवेदेवं ज्ञेयमग्रेऽपि धीधनै ॥ ३४४ ॥

નીલલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ ઉપર કહી એટલી જ હોય, અને ઉત્કૃષ્ટ દશ સાગરોપમ અને પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય એટલી જ કૃષ્ણલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય ૩૩૮

નીલલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ 'શૈલા' નારકીના પ્રથમ પ્રસ્તરમા હોય, અને ઉત્કૃષ્ટ 'રિષ્ટા' નારકીના પ્રથમ પ્રસ્તરમા હોય અહિ જ કૃષ્ણલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય ૩૩૯

કૃષ્ણલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમની હોય અને એ સ્થિતિ 'માઘવતી' ના નારકોના ઉત્કૃષ્ટ આયુની અપેક્ષાએ હોય ૩૪૦

(૨) દેવોની લેશ્યાની સ્થિતિ વિષે ૩૪૧

કૃષ્ણલેશ્યાની સ્થિતિ ઓછામા ઓછી દશસહસ્ર વર્ષોની હોય, અને વધારેમા વધારે પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય ૩૪૨

નીલલેશ્યાની સ્થિતિ, ઓછામા ઓછી, ઉપરની કરતા એક સમય અધિક હોય, અને ઉત્કૃષ્ટપણે પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય ૩૪૩

પલ્યોપમનો આ અસખ્યાતમો ભાગ પૂર્વોક્ત અસખ્યાતમા ભાગથી મ્હોટો હોય એવી જ રીતે આગળ પણ જાણવુ ૩૪૪

या नीलायाः स्थितिर्ज्येष्ठा समयाभ्यधिका च सा।
कापोत्या लघुरस्याः स्यात्पल्यासंख्यलवो गुरु ॥ ३४५ ॥

लेश्यानां तिसृणामासां स्थितिर्याऽदर्शि सा भवेत्।
भवनेशव्यन्तरेषु नान्येषु तदसम्भवात् ॥ ३४६ ॥

एव वक्ष्यमाणतेजोलेश्याया अप्यसौ स्थितिः।
भवनव्यन्तरज्योतिराद्यकल्पद्वयावधि ॥ ३४७ ॥

पद्मायाश्च स्थितिर्ब्रह्मावधीशानादनन्तरम्।
लान्तकात्परत शुक्ललेश्याया भाव्यतामिति ॥ ३४८ ॥

अथ प्रकृतम्। दशवर्षसहस्राणि तेजोलेश्यालघुस्थिति।
भवनेशव्यन्तराणां प्रज्ञप्ता ज्ञानभानुभि. ॥ ३४९ ॥

उत्कृष्टा भवनेशानां साधिकं सागरोपमम्।
व्यन्तराणां समुत्कृष्टा पल्योपममुदीरिता ॥ ३५० ॥

स्यात्पल्यस्याष्टमो भागो ज्योतिषां सा लघीयसी।
उत्कृष्टा वर्षलक्षेणाधिकं पल्योपम भवेत् ॥ ३५१ ॥

નીલલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કરતા એક સમય વધારે, કાપોતલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય ૩૪૫

ત્રણ લેશ્યાઓની આ સ્થિતિ કહી એ 'ભવનપતિ' અને 'વ્યન્તર' ના સબધમા સમજવી બીજા દેવોમા એ લેશ્યાઓનો સભવ જ નથી એટલે પછી સ્થિતિ જ કોની? ૩૪૬

જેના વિષે હવે કહેવામા આવશે એવી તેજોલેશ્યાની સ્થિતિ ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી તથા પહેલા બે દેવલોક સબધી જ સમજવી ૩૪૭

પદ્મલેશ્યાની સ્થિતિ ઇશાન દેવલોકથી તે બ્રહ્મદેવલોકસુધીની જાણવી અને 'લાન્તક' દેવલોકથી અનન્તર શુક્લલેશ્યાની સ્થિતિ જાણવી ૩૪૮

હવે પાછા પ્રસ્તુત બાબત પર આવીએ

ભુવનપતિ અને વ્યન્તરદેવોની તેજોલેશ્યાની સ્થિતિ ઓછામા ઓછી દશસહસ્ર વર્ષની કહી છે ભુવનપતિની વધારેમા વધારે એક સાગરોપમથી કઈક અધિક છે વ્યન્તરોની વળી ઉત્કૃષ્ટપણે એક પલ્યોપમની હોય ૩૪૯–૩૫૦

જ્યોતિષીદેવોની તેજોલેશ્યાની સ્થિતિ, જઘન્ય, પલ્યોપમના અષ્ટમાશ જેટલી હોય, અને ઉત્કૃષ્ટત એક પલ્યોપમ ઉપર એક લક્ષ વર્ષની હોય. ૩૫૧

सा लघुर्वैमानिकानामेक पल्योपम मता ।
उत्कृष्टा द्वौ पयोराशी पल्यासख्यलवाधिकौ ॥ ३५२ ॥
समयाभ्यधिकैवेत्र पद्मायाः स्याल्लघुः स्थितिः ।
उत्कृष्टा पुनरेतस्या स्थितिर्दशपयोधय· ॥ ३५३ ॥
इयमेव च शुक्लायाः स्थितिर्लघ्वी चणाधिका ।
उत्कृष्टा पुनरेतस्यास्त्रयस्त्रिंशत्पयोधय· ॥ ३५४ ॥
इत्थं नारकदेवानां लेश्यास्थितिरुदीरिता ।
अथ तिर्यग्मनुष्याणां लेश्यास्थितिरुदीर्यते ॥ ३५५ ॥
या या लेश्या येषु येषु नृषु तिर्यक्षु वक्ष्यते ।
आन्तर्मुहूर्त्तिकी सा सा शुक्ललेश्यां विना नृषु ॥ ३५६ ॥
शुक्ललेश्यास्थितिर्नृणां जघन्यान्तर्मुहूर्त्तिकी ।
उत्कृष्टा नववर्षोना पूर्वकोटी प्रकीर्तिता ॥ ३५७ ॥
यद्यप्यष्टवर्षवयाः कश्चिद्दीक्षामवाप्नुयात् ।
तथापि तादृग्वयस. पर्यायं वार्षिक विना ॥ ३५८ ॥

વૈમાનિક દેવોની તેજોલેશ્યાની સ્થિતિ જઘન્યપણે પલ્યોપમની કહેલી છે, અને ઉત્કૃષ્ટ બે સાગરોપમ ઉપર પલ્યોપમનો અસખ્યાતમો ભાગ હોય ૩૫૨

પદ્મલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ, ઉપર કહેલા કરતા એક સમય અદકી હોય, અને ઉત્કૃષ્ટ દશ સાગરોપમની હોય ૩૫૩

એના કરતા એક ક્ષણ અદકી, શુક્લલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય, અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની હોય ૩૫૪

આ પ્રમાણે (૧) નારકો અને (૨) દેવો સબધી લેશ્યાઓની સ્થિતિ વિષે કહ્યુ હવે (૩) મનુષ્યની અને (૪) તિર્યંચની લેશ્યાઓની સ્થિતિ વિષે કહેશુ ૩૫૫

મનુષ્યોને વિષે રહેલી શુક્લલેશ્યા શિવાયના, જે જે, મનુષ્યની કે તિર્યચની, લેશ્યાની વાત કરશુ તે સર્વ લેશ્યા અન્તર્મુહૂર્તની સમજવી. ૩૫૬

મનુષ્યની શુક્લલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની જાણવી, અને ઉત્કૃષ્ટ ક્રોડપૂર્વ (વર્ષ) થી નવ વર્ષ ઓછી કહી છે ૩૫૭

આઠવર્ષની વયનો કોઈ માણુસ દીક્ષા લે તોપણ દીક્ષા લીધાને એક વર્ષ ન થયુ હોય

नोदेति केवलज्ञानमतो युक्तमुदीरिता ।
पूर्वकोटी नवाब्दोना शुक्ललेश्यागुरुस्थितिः ॥३५९॥ युग्मम् ॥

इति उत्तराध्ययनसूत्रवृत्तिप्रज्ञापनावृत्त्यभिप्रायः ॥

तथैव संग्रहण्यामपि उक्तम्—चरमा नराण पुण नववासूणा पुव्वकोडीवि इति ॥ सग्रहणीवृत्तौ प्रवचनसारोद्धारवृत्तौ च नराणां पुनश्चरमा शुक्ललेश्या उत्कर्षत किंचिन्न्यूननववर्षोनपूर्वकोटीप्रमाणापि ॥ इयं च पूर्वकोटेरूर्ध्वं सयमावाप्तेरभावात्पूर्वकोट्यायुप किंचित्समधिकवर्षाष्टकादूर्ध्वमुत्पादितकेवलज्ञानस्य केवलिनोऽवसेया इत्युक्तम् ॥ अत्र च पूर्वकोट्या नववर्षोनत्व किंचिन्न्यूननववर्षोनत्वं किंचित्समधिकाष्टवर्षोनत्वं इति त्रयं मिथो यथा न विरुध्यते तथा वहुश्रुतेभ्यो भावनीयम् ॥

प्रत्येक सर्वलेश्यानामनन्ता वर्गणाः स्मृताः ।
प्रत्येक निखिला लेश्यास्तथानन्तप्रदेशिका. ॥ ३६० ॥
असख्यातप्रदेशावगाढाः सर्वा उदाहृताः ।
स्थानान्यध्यवसायस्य तासां सख्यातिगानि च ॥ ३६१ ॥

त्या सुधी એટલા ન્હાનાને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતુ નથી માટે શુકલલેશ્યાની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટપણે ક્રોડપૂર્વથી નવ વર્ષ ઓછી કહી છે એ યુક્ત જ છે ૩૫૮-૩૫૯

એ પ્રમાણે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વૃત્તિનો તથા પન્નવણા-પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિનો અભિપ્રાય છે

' સગ્રહણી ' મા પણ કહ્યુ છે કે ચરમનાગની મનુષ્યોની શુકલલેશ્યાની સ્થિતિ ક્રોડપૂર્વ વર્ષમાથી નવ વર્ષ ઓછા-એટલી છે ' સગ્રહણી ' ની વૃત્તિમા અને ' પ્રવચન સારોદ્ધાર ' ની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે મનુષ્યની છેલ્લી શુકલલેશ્યા ઉત્કર્ષત પૂર્વકોટિ વર્ષથી લગભગ નવવર્ષ ઓછાની છે આ પ્રમાણ પૂર્વકોટિ પછી સયમપ્રાપ્તિ ન હોવાથી પૂર્વકોટિના આયુષ્યવાળા, અને આઠવર્ષથી કઇક અધિક કાળ વીત્યા પછી કેવળજ્ઞાન ઉપાર્જન કર્યુ હોય એવા, કેવળી સબંધી છે વળી અહિ, પૂર્વક્રોડમા (૧) નવ વર્ષ ઓછા, (૨) લગભગ નવ વર્ષ ઓછા તથા (૩) આઠ ઉપરાત વર્ષ ઓછા-એમ ત્રણ વાત જણાવી એ પરત્વે, પરસ્પર વિરોધ ન આવે એમ બહુશ્રુત-શાસ્ત્રજ્ઞ પાસે સમજી લેવુ

હવે, સર્વ લેશ્યાઓમા પ્રત્યેકની અનન્ત ' વર્ગણા ' કહી છે, અને વળી અનન્ત ' પ્રદેશ ' કહ્યા છે ૩૬૦

વળી સર્વ લેશ્યાઓને અવગાહવાના ' અનન્ત ' પ્રદેશો કહ્યા છે તેમ એમના ' અધ્યવસાય ' ના ' અસખ્ય ' સ્થાનો કહ્યા છે ૩૬૧

क्षेत्रतस्तान्यसख्येयलोकाभ्रांशसमानि वै ।
कालतोऽसख्येयकालचक्रक्षणमितानि च ॥ ३६२ ॥

यदुक्तम्—

असखेज्जाण उस्सप्पिणीण ओसप्पिणीण जे समया ।
संखाइया लोगा लेस्साणं हुति ठाणाइ ॥ १ ॥

अभिप्रायो यादृशः स्यात् सतीष्वेतासु देहिनाम् ।
स मया समयोक्ताभ्यां दृष्टान्ताभ्या प्रदर्श्यते ॥ ३६३ ॥

यथा पथ परिभ्रष्टा पुरुषाः षण्महाटवीम् ।
प्राप्ता· समन्तादैक्षन्त भक्ष्य दिक्षु बुभुक्षिता. ॥ ३६४ ॥

जम्बूवृक्ष क्वचित्तत्र ददृशु फलभगुरम् ।
आह्वयन्तमिवाध्वन्यान् मरुच्चपलपल्लवै. ॥ ३६५ ॥

एकस्तत्राह वृक्षोऽय मूलादुन्मूल्यते तत· ।
सुखासीनाः फलास्वादं कुर्म श्रमविवर्जिताः ॥ ३६६ ॥

अन्य प्राह किमेतावान् पात्यते प्रौढपादप. ।
शाखा महत्यश्छिद्यन्ते सन्ति तासु फलानि यत् ॥ ३६७ ॥

એ સ્થાન, ' ક્ષેત્ર ' પરત્વે અસખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલા છે, અને ' કાળ ' પરત્વે અસખ્ય કાળચક્રોના જેટલા ' સમયો ' થાય એટલા છે ૩૬૨

કહ્યુ છે કે—

અસખ્ય ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના જેટલા ' સમયો ' થાય તેટલા, અને અસખ્યાત લોકાકાશના જેટલા ' પ્રદેશો ' થાય એટલા, લેશ્યાઓના ' સ્થાન ' છે ૧

પ્રાણીઓમા આ લેશ્યાઓના સદ્ભાવથી કેવી કેવી જાતનો અભિપ્રાય થાય છે એ હુ સિદ્ધાન્તમા આપેલા બે દૃષ્ટાન્તોથી સમજાવુ છુ ૩૬૩

(૧) દૃષ્ટાન્ત પહેલુ—જબૂવૃક્ષનુ–આ પ્રમાણે છે—

કોઇ છ માણસો માર્ગ ભૂલ્યા એટલે કોઇ અટવીમા જઈ ચઢ્યા ત્યા એમને ક્ષુધા લાગવાથી ચોદિશ ખાવાનુ શોધવા લાગ્યા એવામા એકસ્થળે કોઈ રૂપદ્રુપ જબૂવૃક્ષ હતુ એ એમની દૃષ્ટિએ પડ્યુ એ જાણે પવનથી હાલતા પલ્લવોવડે એમને પોતા તરફ આવવાનુ કહેતુ હોયની એમ જણાતુ હતુ એ વૃક્ષ જોઇને છમાથી એક માણસ કહેવા લાગ્યો–આ વૃક્ષને ઉન્મૂલન કરીએ અને સુખે વિનાશ્રમે એના ફળ–જાબુડા ખાઇએ વળી બીજો બોલ્યો–આવુ પ્રૌઢ વૃક્ષ શા માટે પાડી નાખવુ ? એની મોટી શાખાઓ છે એ કાપીએ–એમા જ ફળો છે

तृतीयोऽथावदत् शाखा भविष्यन्ति कदेदशः ।
प्रशाखा एव पात्यन्ते यत एताः फलैर्भृता ॥ ३६८ ॥
उवाच वाच तुर्योऽथ तिष्टन्त्वेता वराकिका ।
यथेच्छं गुच्छसदोह छिद्मो येपु फलोद्गमः ॥ ३६९ ॥
न नः प्रयोजनं गुच्छै. फलै॰ किन्तु प्रयोजनम् ।
तान्येव भुवि कीर्यन्ते पचम प्रोचिवानिति ॥ ३७० ॥
षष्टेन शिष्टमतिना समादिष्टमिद तत ।
पतितानि फलान्यद्मो माभूत्पातनपातकम् ॥ ३७१ ॥
भाव्याः पण्णामप्यमीषां लेश्याः कृष्णादिका क्रमात् ।
दर्श्यतेऽन्योऽपि दृष्टान्तो दृष्ट. श्रीश्रुतसागरे ॥ ३७२ ॥
केचन ग्रामघाताय चौराः क्रूरपराक्रमा ।
क्रामन्तो मार्गमन्योऽन्य विचारमिति चक्रिरे ॥ ३७३ ॥
एकस्तत्राह दुष्टात्मा यः कश्चिद्दृष्टिमेति न. ।
हन्तव्य॰ सोऽद्य सर्वोऽपि द्विपदो वा चतुष्पद. ॥ ३७४ ॥

એટલે વળી ત્રીજો કહેવા લાગ્યો–આવી મોટી ડાળીઓ ફરી નહિ થાય માટે નાની નાની છે તેજ નીચે પાડીએ ફળો એમા છે વળી ચોથાએ સૂચવ્યુ કે બધી શાખાઓનુ આપણે શુ કામ છે ? આપણે એના ગુચ્છા–લુબ છે એ જ તોડીએ એમા ફળ ભરેલા છે તે વખતે પાચમાએ પોતાનો વિચાર જણાવ્યો–આપણે ગુચ્છાની શી આવશ્યક્તા છે ? ફળોને જ હેઠા પાડીએ છેવટ સુબુદ્ધિ છઠ્ઠો કહેવા લાગ્યો—આપણે આ ભૂમિપર પડ્યા છે એ જ ચાલોને ખાઇએ પાડવાનુ પાપ આપણે શા માટે વહોરવુ પડે ૩૬૪–૩૭૧

આ દૃષ્ટાન્તમા છ માણસો કહ્યા એમા છએની ' જૂદી જૂદી લેશ્યા હતી પહેલાની ' કૃષ્ણ ', બીજાની ' નીલ '–એમ અનુક્રમે છઠ્ઠાની ' શુક્લલેશ્યા ' સમજવી ૩૭૨

હવે (૨) બીજુ દૃષ્ટાન્ત–ચોરી કરવા નીકળેલા છ ચોરનુ—

કોઇક દુષ્ટ ચોર લોકો એકદા કોઇ ગામ ભાગવાનો મનસુબો કરતા કરતા જતા હતા એમનામાથી એક દુષ્ટ ચોર બોલ્યો—આજે તો જે કોઇ પ્રાણી નજરે પડે એને મારવુ–ભલે બે પગુ હોય કે ચારપગુ હોય (મનુષ્ય હોય કે ઢોર હોય) બીજો બોલ્યો–ચોપગાઓએ આપણો શો અપરાધ કર્યો છે ? કઇ નહિ–માટે આપણે તો જે મનુષ્ય હાથ આવે એને મારવો ત્રીજાએ કહ્યુ—એમ ઠીક ન કહેવાય મનુષ્ય સર્વમાથી આપણે સ્ત્રીઓને બાતલ કરવી, કેમકે સ્ત્રીહત્યા નિન્દિત છે ચોથો વિશેષ ચતુર હતો એ બોલ્યો—જેમની પાસે શસ્ત્રો ન

अन्यः प्राह चतुष्पाद्भिरपराद्धं न किंचन ।
मनुष्या एव हन्तव्या विरोधो यै सहास्मनाम् ॥ ३७५ ॥
तृतीयः प्राह न स्त्रीणां हत्या कार्यातिनिन्दिता ।
पुरुषा एव हन्तव्या यतस्ते क्रूरचेतसः ॥ ३७६ ॥
निरायुधैर्वराकैस्तैर्हतै किं न प्रयोजनम् ।
घात्या सशस्त्रा एवेति तुर्यश्चातुर्यवान् जगौ ॥ ३७७ ॥
सशस्त्रैरपि नश्यद्भिर्हतै. किं न फल भवेत् ।
सायुधो युध्यते यः स वध्य इत्याह पंचम ॥ ३७८ ॥
परद्रव्यापहरणमेक पापमिद महत् ।
प्राणापहरणं चान्यच्चेत्कुर्मस्तर्हि का गति. ॥ ३७९ ॥
धनमेव तदादेयं मारणीयो न कश्चन ।
षष्ठ· स्पष्टमभाषिष्ट प्राग्वदत्रापि भावना ॥ ३८० ॥

सर्वस्तोकाः शुक्ललेश्या जीवास्तेभ्यो यथोत्तरम् ।
पद्मलेश्यास्तेजोलेश्या असख्येयगुणा क्रमात् ॥ ३८१ ॥
अनन्तघ्नास्ततो लेश्या कापोत्याद्यास्ततस्तथा ।
तेभ्यो नीलकृष्णलेश्या क्रमाद्विशेषतोऽधिका· ॥ ३८२ ॥

હોય એવા બિચારા રાકને મારવા નહિ શસ્ત્રવાળા હોય એમને જ મારવા એટલે પાચમાએ પોતાનો મત આપ્યો—શસ્ત્રસજ્જ હોય પણ જો એઓ નાસી જતા હોય તો મારવા નહિ આપણી સામે યુદ્ધમા ઉતરે એમને જ મારવા છેવટે બુદ્ધિમાન છઠ્ઠો બોલ્યો—આપણે પારકુ દ્રવ્ય ઉડાવી લઇએ છીએ એ એક પાપ તો સદા કર્યા કરીએ છીએ ત્યા વળી પરના પ્રાણ શા માટે લેવાનો વિચાર સરખોએ મનમા લાવવો ? એમ કરવા જઇએ તો આપણી પાછી શી ગતિ થાય ? માટે આપણે ફક્ત ધન લેવુ કોઇના પ્રાણ લેવા નહિ ૩૭૩-૩૮૦

જબૂવૃક્ષના દૃષ્ટાન્તમા જેમ છ જણની કૃષ્ણલેશ્યાથી માડીને છેક શુકલલેશ્યા સુધીની લેશ્યા બતાવી તેમ આ દૃષ્ટાતમા પણ છએ ચોરોની છ જાતિની ચઢતી ચઢતી લેશ્યા સમજવી

શુકલલેશ્યાવાળા પ્રાણીઓ સર્વથી ઓછા છે એમનાથી ઉત્તરોત્તર અસખ્યગણા અનુક્રમે પદ્મલેશ્યાવાળા અને તેજોલેશ્યાવાળા જીવો છે એથી અનન્તગણા કાપોતલેશ્યાવાળા જીવો છે અને આમનાથી પણ વિશેષત અધિક અનુક્રમે નીલલેશ્યાવાળા અને કૃષ્ણલેશ્યાવાળા જીવો છે ૩૮૧-૩૮૨

इति लेश्यास्वरूपम् ॥ १७ ॥

निर्व्याघातं प्रतीत्य स्यादाहारः षड्दिगुद्भवः ।
व्याघाते त्वेष जीवानां त्रिचतुष्पंचदिग्भवः ॥ ३८३ ॥

अलोकवियताहारद्रव्याणां स्खलनं हि यत् ।
स व्याघातस्तदभावो निर्व्याघातमिहोच्यते ॥ ३८४ ॥

भावनात्वेवम्—

सर्वाधस्तादधोलोकनिष्कूटस्याग्निकोणके ।
स्थितो भवेद्यदेकाक्षस्तदासौ त्रिदिगुद्भवः ॥ ३८५ ॥

पूर्वस्यां च दक्षिणस्यामधस्तादिति दिक्त्रये ।
संस्थितत्वादलोकस्य ततो नाहारसम्भव· ॥ ३८६ ॥

अपरस्या उत्तरस्या ऊर्ध्वतश्चेति दिक्त्रयात् ।
पुद्गलानाहरत्येवं सूक्ष्माः पंचानिलोऽनणुः ॥ ३८७ ॥

तथोक्तम्—

આ પ્રમાણે ' લેશ્યા ' નામના સત્તરમા દ્વારનુ સ્વરૂપ સપૂર્ણ

હવે અઢારમા દ્વાર ' આહારદિગ્ ' એટલે આહારની દિશા વિષે.

કોઈપણ પ્રકારનો વ્યાઘાત ન થાય તો (સર્વ) જીવોને છ દિશાનો આહાર હોય અને વ્યાઘાત થાય તો ત્રણ, ચાર કે પાચ દિશાનો આહાર હોય. ૩૮૩

અલોકાકાશે કરીને આહારના દ્રવ્યો—વસ્તુઓની સ્ખલના થાય એનુ નામ ' વ્યાઘાત ' એવી કોઇ સ્ખલનાનો અભાવ હોય એ નિર્વ્યાઘાત—વ્યાઘાતનુ ન હોવાપણુ ૩૮૪

એની ભાવના નીચે પ્રમાણે —

સર્વથી નીચે આવેલા અધોલોકના નિષ્કૂટના અગ્નિખુણામા જે કોઇ એકેન્દ્રિય જીવ રહેલો હોય એ ત્રણ દિશાએથી આહાર લે ૩૮૫.

કેમકે પૂર્વ દિશામા, દક્ષિણ દિશામા અને અધ એટલે નીચે—એમ ત્રણ દિશાઓમા અલોક હોવાથી, ત્યાથી એને આહારનો સભવ હોતો નથી ૩૮૬

એટલે પશ્ચિમ દિશામાથી, ઉત્તર દિશામાથી અને ઉર્ધ્વ એટલે ઉચેથી, સૂક્ષ્મ પાચ એકેન્દ્રિયો અને બાદર વાયુ પુદ્ગળોને આહરે છે ૩૮૭

इहलोकचरमान्ते बादरपृथिवीकायिकाप्कायिकतेजोवनस्पतयो न सन्ति । सूक्ष्मास्तु पचापि सन्ति बादरा वायुकायिकाश्चेति । पर्याप्ता पर्याप्तकभेदेन द्वादशस्थानान्यनुसर्त्तव्यानीति भगवतीसूत्र शतक ३४ उद्देश १ वृत्तौ ।

द्वयोर्दिशोस्तथैकस्या अलोकव्याहतौ बुधे ।
चतुःपचदिगुत्पन्नोऽप्येषामेव विभाव्यताम् ॥ ३८८ ॥

तथाहि— सर्वाधस्तादधोलोक एव चेत्पश्चिमां दिशम् ।
स्थितोऽनुसृत्यैकाक्षः स्यात् प्राच्यां न व्याहतिस्तदा ॥ ३८९ ॥
अधस्तनी दक्षिणा च द्वे एव व्याहते इति ।
दिग्भ्योऽन्याभ्यश्चतसृभ्यः पुद्गलानाहरत्यसौ ॥ ३९० ॥ युग्मम् ॥
द्वितीयादिप्रतरेषु यदोर्ध्वं पश्चिमां दिशम् ।
स्थितोऽनुसृत्यैकाक्षः स्यान्न व्याहतिरधोऽपि तत् ॥ ३९१ ॥
व्याहता दक्षिणैवैका तत. पंच दिगागतान् ।
पुद्गलानाहरत्येष एव सर्वत्र भावना ॥ ३९२ ॥ युग्मम् ॥

કહ્યુ છે કે આ લોકના ચરમ એટલે છેલ્લા અન્તભાગમા બાદર પૃથ્વીકાય–અપ્પકાય–તેજસ્કાય અને વનસ્પતિકાય હોતા નથી, સૂક્ષ્મ અસ્તિકાયો પાચે છે, અને બાદર વાયુકાય છે એ છના પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે ભેદ કરતા બાર સ્થાનકો થયા (ભગવતી સૂત્ર શતક ૩૪–ઉદ્દેશ ૧)

વળી એમને પણ જો બે દિશાઓમા અલોકનો વ્યાઘાત હોય તો (બાકીની) ચાર દિશાએથી, અને એક દિશામા અલોકનો વ્યાઘાત હોય તો (બાકીની) પાચ દિશાએથી આહાર હોય ૩૮૮

તે આ રીતે —જો એકેન્દ્રિય જીવ એકદમ નીચે અધોલોકમાજ પશ્ચિમ દિશાને અનુસરીને રહ્યો હોય તો પછી એને પૂર્વદિશામા વ્યાઘાત ન થાય, તેથી ફક્ત અધોદિશા અને દક્ષિણ દિશા–બે દિશાથી જ વ્યાઘાત થયો રહ્યો એટલે બાકીની ચારે દિશાએથી એને (પુદ્ગળોનો) આહાર મળે. ૩૮૯–૯૦

વળી જ્યારે એકેન્દ્રિય જીવ બીજા ત્રીજા વગેરે પ્રસ્તરમા ઊર્ધ્વદિશા કે પશ્ચિમ દિશાને અનુસરીને રહ્યો હોય ત્યારે એને અધોદિશાએથી પણ વ્યાઘાત ન હોય, એટલે ફક્ત દક્ષિણ દિશાનો જ વ્યાઘાત રહ્યો તેથી બાકીની પાચે દિશાઓમાથી આવેલા પુદ્ગલોનો આહાર એને હોય એવી રીતે સર્વત્ર સમજવુ ૩૯૧–૯૨

द्रव्यतश्च स आहारः स्यादनन्तप्रदेशक. ।
सख्यासंख्यप्रदेशो हि नात्मग्रहणगोचर॰॥ ३९३ ॥
असंख्याभ्रप्रदेशानां क्षेत्रतः सोऽवगाहकः ।
जघन्यमध्यमोत्कृष्टस्थितिकः कालतः पुनः ॥ ३९४ ॥
भावतः पंचधा वर्णरसैर्गन्धैर्द्विधाष्टधा ।
स्पर्शैरेकगुणत्वादिभेदैः पुनरनेकधा ॥ ३९५ ॥
किंच— अनन्तरावगाढानि स्वगोचरगतानि च ।
द्रव्याण्यभ्यवहार्याण्यणूनि वा बादराणि च ॥ ३९६ ॥
आहरन्ति वर्णगन्धरसस्पर्शान्पुरातनान् ।
विनाश्यान्यांस्तथोत्पाद्यापूर्वान् जीवा स्वभावतः॥३९७॥युग्मम्॥
इत्याहारदिक् । प्रसंगात् किंचिदाहारस्वरूपं च ॥ १८ ॥
अस्थिसम्बन्धरूपाणि तत्र संहननानि तु ।
षोढा खलु विभिद्यन्ते दार्ढ्यादितारतम्यत ॥ ३९८ ॥

એ આહારના, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, અનન્ત પ્રદેશ હોય કારણકે આત્માને સ ખ્ય–અસ ખ્ય પ્રદેશો ગ્રહણગોચર નથી ૩૯૩

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વળી, એ (આહાર) અસ ખ્ય આકાશપ્રદેશને અવગાહનારો છે અને કાળની અપેક્ષાએ, એની સ્થિતિ જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ છે ૩૯૪

(છેલ્લી) ભાવની અપેક્ષાએ, એ (આહાર) ના પાચ પાચ વર્ણ અને રસ છે, બે પ્રકારના ગ ધ છે અને આઠ પ્રકારના સ્પર્શ છે વળી એકગણો, બમણો, ત્રણગણો એમ ભેદ પાડીએ તો એના અનેક ભેદ પડે ૩૯૫

વળી એ જીવો લેશપણ અન્તર વિના અવગાહી રહેલા, આહારને યોગ્ય, સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ–સ્વગોચર પદાર્થોનો, એમના ' પુરાતન ' વર્ણ–રસ–ગ ધ અને સ્પર્શ દૂર કરીને એની જગ્યાએ અપૂર્વ (બીજા) વર્ણ–રસ–સ્પર્શ અને ગ ધ ઉત્પન્ન કરીને, આહાર કરે છે ૩૯૬–૯૭

આ પ્રમાણે અઢારમા દ્વાર–આહારની દિશાઓ–નુ સ્વરૂપ સ પૂર્ણ

હવે ઓગણીશમા દ્વાર ' સ હનન ' વિષે —

સ હનન (સ ઘયણ) એટલે અસ્થિઓના સ બ ધથી સ યુક્ત એવુ શરીર–અ ગ ન્યૂનાધિક દૃઢતા આદિ વિશિષ્ટતાને લઇને, ' સ હનન ' ના છ પ્રકાર કહેવાય છે ૩૯૮

तथाहुः ।

वज्जरिसहनारायं पढम बीयं च रिसहनारायं ।
नारायमद्धनारायकीलिया तहय छेवट्ठं ॥ १ ॥

कीलिका वज्रमृषभ. पट्टोऽस्थिद्वयवेष्टकः ।
अस्थ्नोर्मर्कटबन्धो यः स नाराच इति स्मृत. ॥ ३९९ ॥

ततश्च— बद्धे मर्कटबन्धेन सन्धौ सन्धौ यदस्थिनी ।
अस्थ्ना च पट्टाकृतिना भवतः परिवेष्टिते ॥ ४०० ॥
तदस्थित्रयमाविद्ध्य स्थितेनास्थ्ना दृढीकृतम् ।
कीलिकाकृतिना वज्रर्षभनाराचकं स्मृतम् ॥ ४०१ ॥ युग्मम् ॥
अन्यदृषभनाराच कीलिकारहितं हि तत् ।
केचित्तु वज्रनाराच पट्टोज्झितमिदं जगु ॥ ४०२ ॥
अस्थ्नोर्मर्कटबन्धेन केवलेन दृढीकृतम् ।
आहु संहनन पूज्या नाराचाख्य तृतीयकम् ॥ ४०३ ॥
बद्ध मर्कटबन्धेन यद्भवेदेकपार्श्वत ।
अन्यत कीलिकानद्धमर्धनाराचक हि तत् ॥ ४०४ ॥

---

(१) वज्रऋषभनाराच, (२) ऋषभनाराच, (३) नाराच, (४) अर्धनाराच, (५) कीलिका अने (६) सेवार्त

‘ वज्र ’ એટલે ખીલી, ‘ ઋષભ ’ એટલે બે અસ્થિ–હાડકા પર લપેટેલો પાટો, ‘નારાચ’ એટલે એ અસ્થિઓનો મર્કટબધ ૩૯૯

એ પરથી,

(૧) સાધે સાધે મર્કટબધે બાધેલા હાડકાપર એક ત્રીજુ પટ્ટાના આકારનુ હાડકુ વીંટાયલુ હોય અને એ ત્રણે હાડકા એક ખીલીના આકારવાળા હાડકા વડે વીંધાઇ દૃઢ થયેલા હોય–આવુ સહનન–શરીર–અગ ‘ વજ્રઋષભનારાચ ’ કહેવાય ૪૦૦–૪૦૧

(૨) ઉપર કહ્યુ તેમાથી ‘ ખીલી ’ ન હોય તે ‘ વજ્રઋષભ ’ જો કે કેટલાકો આ બીજા પ્રકારમા ‘ વજ્રઋષભ ’ નહિં, પણ ‘ વજ્રનારાચ ’ કહે છે ત્યા વજ્રનારાચ એટલે ઉપર જણાવ્યામાથી ‘ પટ્ટો ’ ઓછો થયો હોય એવુ ૪૦૨

(૩) એ હાડકા પરસ્પર મર્કટબધે દૃઢ કરેલા હોય (‘ ખીલી ’ કે ‘ પટ્ટો ’ કઈ ન હોય) એવુ ‘ સહનન ’ ‘ નારાચ ’ કહેવાય. ૪૦૩

तत्कीलिताख्यं यत्रास्थ्नां केवलं कीलिकाबलम् ।
अस्थ्नां पर्यन्तसम्बन्धरूपं सेवार्त्तमुच्यते ॥ ४०५ ॥
सेवयाभ्यंगाद्यया वा रुतं व्याप्तं ततस्तथा ।
छेदैः खंडैर्मिथःस्पृष्ट छेदस्पृष्टमतोऽथवा ॥ ४०६ ॥
यद्यपि स्युरनस्थीनामेतान्यस्थ्यात्मकानि न ।
तद्गतः शक्तिविशेषस्तथाप्येषूपचर्यते ॥ ४०७ ॥
एकेन्द्रियाणां सेवार्त्तं तमपेक्ष्यैव कथ्यते ।
जीवाभिगमानुसृतैः कैश्चिच्चाद्यं सुधाभुजाम् ॥ ४०८ ॥

संग्रणीकारैस्तु

छ गब्भतिरिनराण समुच्छिमपणिदिविगलछेवट्ठम् ।
सुरनेरइया एगिन्दियाय सव्वे असंघयणा ॥ १ ॥

इत्युक्तम् ॥

इति संहननानि ॥ १९ ॥

---

(૪) એક તરફ ' મર્કટબધ ' હોય ને બીજી બાજુએ ' ખીલી ' હોય એવી રીતે રહેલા હાડકાવાળુ સહનન ' અર્ધનારાચ ' કહેવાય ૪૦૪

(૫) જે સહનનમા ફક્ત ખીલીઓથી હાડકાનુ જોડાણુ હોય એ ' કીલિકા ' સહનન

(૬) જેમા હાડકાઓના છેડેછેડા ફક્ત મેળવેલા હોય એને ' સેવાર્ત ' સહનન કહે છે ૪૦૫

સેવા એટલે જોડાણુ, લેપ આદિ વડે હાડકાનુ જોડાણુ આર્ત એટલે વ્યાપ્ત તેથી, 'સેવાર્ત' એટલે જેમા હાડકા ફક્ત ખાલી જોડાયલા હોય એવુ 'સેવાર્ત' ને બદલે 'છેદસ્પૃષ્ટ' પણુ કહે છે એ વખતે એનો અર્થ, છેદ એટલે ખડ એક બીજા પરસ્પર સ્પર્શ કરીને–ખાલી વળગીને જેમા રહ્યા હોય એવુ (સહનન) ૪૦૬

અસ્થિરહિત જીવોને સહનન–શરીર–અગ–મા અસ્થિ નથી હોતા–હોયજ નહિ તોયે એમનામા રહેલી અમુક વિશિષ્ટ શક્તિને લીધે, ઉપચારને ખાતર હાડકા છે એમ કહેવાય અને એ અપેક્ષાએ જ એકેન્દ્રિ જીવોનુ સહનન ' સેવાર્ત ' કહેવાય કેટલાકોએ જીવાભિગમસૂત્રને આધારે, દેવોને પણુ પહેલા પ્રકારનુ ' સહનન ' કહ્યુ છે એ પણુ એજ અપેક્ષાને લઇને ૪૦૭–૮

' સગ્રહણી ગ્રથ ' ના કર્તા તો વળી એમ કહે છે કે ગર્ભજ તિર્યચ–અને–મનુષ્યોને છયે સહનન હોય છે, સમુર્છિમ પચેન્દ્રિ અને વિકલેન્દ્રિયોને 'સેવાર્ત'સહનન હોય છે, અને દેવતા, નારકીના જીવો અને એકેન્દ્રિયો–આ ત્રણે–ને ' સહનન ' હોતુ જ નથી ૧

આ પ્રમાણે ઓગણીશમા દ્વાર–સહનન–સઘયણુ–નુ સ્વરૂપ સપૂર્ણ

कष संसारकान्तारमयन्ते यान्ति येर्जना: ।
ते कषाया क्रोधमानमायालोभा इति श्रुता. ॥ ४०९ ॥

तत्र च क्रोधोऽप्रीत्यात्मको मानोन्येऽर्ष्यास्वोत्कर्षलक्षण: ।
मायान्यवचनारूपा लोभस्तृष्णाभिगृघ्नुता ॥ ४१० ॥

चत्वारोऽन्तर्भवन्त्येते उभयोर्द्वेषरागयो· ।
आदिमौ द्वौ भवेद्द्वेषो रागः स्यादन्तिमौ च तौ ॥ ४११ ॥

केचिच स्वपक्षपातरूपत्वान्मानोऽपि राग एव यत् ।
ततस्त्रयात्मको रागो द्वेष क्रोधस्तु केवलम् ॥ ४१२ ॥

चत्वारोऽपि चतुर्भेदा स्युस्तेऽनन्तानुबन्धिन· ।
अप्रत्याख्यानका· प्रत्याख्याना सज्वलना इति ॥ ४१३ ॥

एतल्लक्षणानि च श्रीहेमचन्द्रसूरिभिरित्थमूचिरे—

पक्ष सज्वलनः प्रत्याख्यानो मासचतुष्टयम् ।
अप्रत्याख्यानको वर्षं जन्मानन्तानुबन्धिक· ॥ ४१४ ॥

હવે વીશમા દ્વાર–' કષાય ' વિષે

જેને લીધે, મનુષ્યને ' કષ ' એટલે ' સસારાટવી ' મા ' આય ' એટલે ' આવાગમન ' કરવુ પડે–ભટકવુ પડે–જન્મમરણના ફેરા ખાવા પડે, એનુ નામ કષ+આય, કષાય એવા કષાય ચાર છે–(૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ. ૪૦૯

એમા ક્રોધ નિ સ્નેહાત્મક છે એટલે કે ક્રોધ થાય એટલે સ્નેહ–પ્રેમ જતો રહે છે અન્યની ઇર્ષ્યા કરવી અને પોતાનો ઉત્કર્ષ બતાવવો એ માનનુ લક્ષણ છે અન્યજનોને છેતરવા એનુ નામ માયા અને તૃષ્ણાની અતિશયતા એ લોભ. ૪૧૦

એ ચારે કષાયોનો વળી, દ્વેષ અને રાગ–એ બે કષાયોમા સમાવેશ કરાય પહેલા બેનો ' દ્વેષ ' મા અને છેલ્લા બેનો ' રાગ ' મા ૪૧૧

કેટલાકો વળી, પોતાને વિષે પક્ષપાત એ જ માન, એમ કહી ' માન ' ને પણ ' રાગ ' મા અન્તર્ગત કરે છે અને તે પરથી માન–માયા–અને–લોભની ત્રિપુટીને ' રાગ ' કહે છે અને ફક્ત ' ક્રોધ ' ને જ ' દ્વેષ ' મા ગણે છે ૪૧૨

એ ચારે કષાયોના વળી ચાર ચાર ભેદ છે –(૧) અનન્તાનુબન્ધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાની, (૩) પ્રત્યાખ્યાની અને (૪) સજ્વલન ૪૧૩

એમના લક્ષણ શ્રી હેમચન્દ્ર આચાર્યે આ પ્રમાણે કહ્યા છે—સજ્વલન (કષાય) એક પક્ષ–

वीतरागयतिश्राद्धसम्यग्दृष्टित्वघातकाः ।
ते देवत्वमनुष्यत्वतिर्यक्त्वनरकप्रदाः ॥ ४१५ ॥

प्रज्ञापनावृत्तौ च—

अनन्तान्यनुबध्नन्ति यतो जन्मानि भूत्रये ।
तेनानन्तानुबन्ध्याख्या क्रोधाद्येषु नियोजिता ॥ ४१६ ॥

एषा संयोजना इति द्वितीयमपि नाम ॥

संयोजयन्ति यन्नरमनन्तसख्यैर्भवैः कपायास्ते ।
संयोजनतानन्तानुबन्धिता वाप्यतस्तेषाम् ॥ ४१७ ॥

नाल्पमप्युल्लसेदेषां प्रत्याख्यानमिहोदयात् ।
अप्रत्याख्यानसञ्ज्ञातो द्वितीयेषु नियोजिता ॥ ४१८ ॥

सर्वसावद्यविरतिः प्रत्याख्यानमिहोदितम् ।
तदावरणतः संज्ञा सा तृतीयेषु योजिता ॥ ४१९ ॥

પખવાડીયા સુધી રહે, પ્રત્યાખ્યાની ચાર માસ પર્યન્ત રહે, અપ્રત્યાખ્યાની એક વર્ષ સુધી ટકે અને અનન્તાનુબન્ધિ યાવજ્જીવ ટકે ૪૧૪

પહેલો વીતરાગપણાનો, બીજો સાધુપણાનો, ત્રીજો શ્રાવકપણાનો અને ચોથો સમ્યકત્વનો નાશ કરે છે વળી એઓ ચારે અનુક્રમે દેવત્વ, મનુષ્યત્વ, તિર્યંચપણુ, અને નરકવાસ–ને આપનારા છે ૪૧૫

(૧) પ્રજ્ઞાપના–પન્નવણા સૂત્રની વૃત્તિમા એમ કહ્યુ છે કે ક્રોધ વગેરે ચારે કષાયો પ્રાણીને 'અનન્ત 'જન્મ 'એક પછી એક બધાવે છે ' માટે અનન્ત–અનુબન્ધિ, અનન્તાનુબન્ધિ નામ પડયુ 'અનન્તાનુબન્ધિ ' ને બદલે 'સયોજન ' એવુ બીજુ નામ પણ છે, કારણકે એઓ માણસને ' અનન્ત જન્મો–ભવો સાથે સયોજે છે–જોડે છે માટે એમને સયોજનતા છે અથવા અનન્તાનુબન્ધિતા પણ છે ૪૧૬–૪૧૭

(૨) બીજો પ્રકાર ' અપ્રત્યાખ્યાની 'એ નામ એટલા પરથી પડયુ કે એમના ઉદયથી આ જગતમા લેશ પણ પ્રત્યાખ્યાન+ ઉલ્લસતુ નથી ૪૧૮

(૩) સર્વ પ્રકારના અનિષ્ટ–નિંદ્ય–પાપમય કાર્યોથી વિરમવુ –અટકી જવુ–એનુ નામ 'પ્રત્યાખ્યાન ' એવુ ' પ્રત્યાખ્યાન ' કરાવે એ ત્રીજો પ્રકાર–પ્રત્યાખ્યાની ૪૧૯

+ વિગમ–નિરાદર

एतच्च नैगमनयदर्शनं चिन्त्यतां यत ।
स तद्विषयतामात्रान्मन्यते तत्प्रतिष्ठितम् ॥ ४३१ ॥
यश्चात्मपरयोस्तादृगपराधकृतो भवेत् ।
क्रोध परस्मिन् स्वस्मिंश्च स स्यादुभयसंश्रित. ॥ ४३२ ॥
विना पराक्रोशनादि विना च स्वकुचेष्टितम् ।
निरालम्बन एव स्यात् केवल क्रोधमोहत· ॥ ४३३ ॥
स चाप्रतिष्ठित. क्रोधो दृश्यतेऽयं च कस्यचित् ।
क्रोधमोहोदयात्क्रोध कर्हिचित्कारणं विना ॥ ४३४ ॥ युग्मम्

अत एवोक्त पूर्वमहर्षिभिः—

सापेक्षाणि च निरपेक्षाणि च कर्माणि फलविपाकेषु ।
सोपक्रम च निरुपक्रम च दृष्ट यथायुष्कम् ॥ ४३५ ॥

इत्यादि अर्थतः प्रज्ञापनातृतीयपदे ॥
एवमन्येऽपि त्रय कषाया भाव्याः ॥

चतुर्भि· कारणैरेते प्राय· प्रादुर्भवन्ति च ।
क्षेत्र वास्तु शरीरं च प्रतीत्योपधिमङ्गिनाम् ॥ ४३६ ॥

(આ વિચાર ' નૈગમનય' ની અપેક્ષાએ છે કારણ કે ક્રોધ તો આપણને થયો છે પણ એનુ કારણ 'અન્ય' જન છે તેથી માત્ર અન્યવિષયતાને લઇને એને 'અન્યપ્રતિષ્ઠિત' કહ્યો છે) ૪૩૧

(૩) એવાજ દોષના સબધમા, માણસને પરપ્રત્યે તેમજ પોતાપ્રત્યે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય એ ' ઉભયપ્રતિષ્ઠિત ' ક્રોધ ૪૩૨

(૪) અન્યજનના આક્રોશ વિના તેમજ પોતાનો પણ કઇ દોષ ન હોવા છતા—એમ આલબન વિના જ, કોઇને ક્રોધ ચઢે તે ' અપ્રતિષ્ઠિત ' ક્રોધ એવો ક્રોધ કોઇને ' ક્રોધ મોહનીય ' ના ઉદયથી અને કોઇને વગરકારણે પણ થાય છે ૪૩૩-૩૪

આમ હોવાથીજ પૂર્વાચાર્યોએ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા ત્રીજા પદમા કહ્યુ છે કે—

આયુષ્ય જેમ ' સોપક્રમી ' અને ' નિરૂપક્રમી ' છે તેમ કર્મફળવિપાક પણ ' સાપેક્ષ, તેમજ ' નિરપેક્ષ ' છે ૪૩૫

આ ' ક્રોધ 'વિષયક ચાર પ્રકાર સમજાવ્યા તેવીજ રીતે બીજા ત્રણ કષાયોના સબધમા એવા જ ચાર પ્રકાર સમજી લેવા

માણસોને આ ચાર કષાયો પ્રાય ક્ષેત્ર, ઇમારત, શરીર અને માલેકીની વસ્તુ—એ ચાર કારણોને લઇને જ ઉત્પન્ન થાય છે ૪૩૬

सर्वस्तोका निष्कषाया मानिनोऽनन्तकास्ततः ।
क्रुद्धमायाविलुब्धाश्च स्युर्विशेषाधिकाः क्रमात् ॥ ४३७ ॥

एकेन्द्रियाणां चत्वारोऽप्यनाभोगाद्भवन्त्यमी ।
अदर्शितवहिर्देहविकारा अस्फुटात्मका ॥ ४३८ ॥

सर्वदा सहचारित्वात्कषायाऽव्यभिचारिणः ।
नोकषाया नव प्रोक्ता स्तवनीयक्रमाम्बुजै. ॥ ४३९ ॥

तदुक्तं प्रज्ञापनावृत्तौ—

कषायसहवर्त्तित्वात्कषायप्रेरणादपि ।
हास्यादिनवकस्योक्ता नोकषायकषायता ॥ ४४० ॥

हासो रत्यरती भीतिर्जुगुप्सा शोक एव च ।
पुंस्त्रीक्लीवाभिधा वेदा. नोकषाया अमी मताः ॥ ४४१ ॥

इति कषाया. ॥ २० ॥

संज्ञा स्यात् ज्ञानरूपैका द्वितीयानुभवात्मिका ।
तत्राद्या पंचधाज्ञानमन्या च स्यात् स्वरूपत. ॥ ४४२ ॥

સર્વથી ઓછા કષાયવિનાના પ્રાણીઓ છે એથી અનન્ત ગણા 'માની' છે એથી ઘણા વધારે ક્રોધી, એથી વિશેષ માયાકપટી, અને એથી યે વિશેષ લોભી છે ૪૩૭

એકેન્દ્રિય જીવોને એ ચારે કષાયો વગરભોગે થાય છે અને તેથી બહારથી એમના શરીરનો વિકાર ન દેખાતા અપ્રકટ રહે છે ૪૩૮

કષાયોની સાથે સર્વદા અવ્યભિચારપણે (જાથુકના અનુકુળ સબધથી) રહેનારા નવ નોકષાયો છે ૪૩૯

એ સબધમા 'પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિ' મા કહ્યુ છે કે—

કષાયનુ સહચારત્વ તેમજ એની પ્રેરણાને લીધે, હાસ્ય વગેરે 'નવ' ને 'નોકષાય' એવુ નામ આપેલુ છે ૪૪૦

(૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) ભય, (૫) જુગુપ્સા, (૬) શોક, (૭) પુવેદ, (૮) સ્ત્રીવેદ અને (૯) નપુસકવેદ—આ નવ નોકષાયો છે ૪૪૧

આ પ્રમાણે વીશમા દ્વાર—કષાય—નુ સ્વરૂપ સપૂર્ણ

હવે એકવીશમા દ્વાર—સજ્ઞા વિષે

(૧) જ્ઞાનરૂપ અને (૨) અનુભવરૂપ—એમ બે પ્રકારની સજ્ઞા છે પહેલી જ્ઞાનરૂપ—એ

एतच्च नैगमनयदर्शनं चिन्त्यतां यत ।
स तद्विषयतामात्रान्मन्यते तत्प्रतिष्ठितम् ॥ ४३१ ॥
यश्चात्मपरयोस्तादृगपराधकृतो भवेत् ।
क्रोध परस्मिन् स्वस्मिंश्च स स्यादुभयसश्रित ॥ ४३२ ॥
विना पराक्रोशनादि विना च स्वकुचेष्टितम् ।
निरालम्बन एव स्यात् केवल क्रोधमोहत ॥ ४३३ ॥
स चाप्रतिष्टित. क्रोधो दृश्यतेऽयं च कस्यचित् ।
क्रोधमोहोदयात्क्रोध· कर्हिचित्कारणं विना ॥ ४३४ ॥ युग्मम् ॥

अत एवोक्त पूर्वमहर्षिभिः—

सापेक्षाणि च निरपेक्षाणि च कर्माणि फलविपाकेषु ।
सोपक्रम च निरुपक्रम च दृष्ट यथायुष्कम् ॥ ४३५ ॥

इत्यादि अर्थतः प्रज्ञापनातृतीयपदे ॥
एवमन्येऽपि त्रय· कषाया भाव्याः ॥

चतुर्भिः कारणैरेते प्राय प्रादुर्भवन्ति च ।
क्षेत्र वास्तु शरीरं च प्रतीत्योपधिमगिनाम् ॥ ४३६ ॥

(આ વિચાર ' નૈગમનય' ની અપેક્ષાએ છે કારણ કે ક્રોધ તો આપણને થયો છે પણ એનુ કારણ 'અન્ય' જન છે તેથી માત્ર અન્યવિષયતાને લઇને એને 'અન્યપ્રતિષ્ઠિત' કહ્યો છે)૪૩૧

(૩) એવાજ દોષના સંબધમા, માણસને પરપ્રત્યે તેમજ પોતાપ્રત્યે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય એ ' ઉભયપ્રતિષ્ઠિત ' ક્રોધ ૪૩૨

(૪) અન્યજનના આક્રોશ વિના તેમજ પોતાનો પણ કઇ દોષ ન હોવા છતા—એમ આલબન વિના જ, કોઇને ક્રોધ ચઢે તે ' અપ્રતિષ્ઠિત ' ક્રોધ એવો ક્રોધ કોઇને ' ક્રોધ મોહનીય ' ના ઉદયથી અને કોઇને વગરકારણે પણ થાય છે ૪૩૩-૩૪

આમ હોવાથીજ પૂર્વાચાર્યોએ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા ત્રીજા પદમા કહ્યુ છે કે—

આયુષ્ય જેમ ' સોપક્રમી ' અને ' નિરૂપક્રમી ' છે તેમ કર્મફળવિપાક પણ ' સાપેક્ષ, તેમજ ' નિરપેક્ષ ' છે ૪૩૫

આ ' ક્રોધ 'વિષયક ચાર પ્રકાર સમજાવ્યા તેવીજ રીતે બીજા ત્રણ કષાયોના સબધમા એવા જ ચાર પ્રકાર સમજી લેવા.

માણસોને આ ચાર કષાયો પ્રાય ક્ષેત્ર, ઇમારત, શરીર અને માલેકીની વસ્તુ-એ ચાર કારણોને લઇને જ ઉત્પન્ન થાય છે ૪૩૬

सर्वस्तोका निष्कषाया मानिनोऽनन्तकास्ततः ।
क्रुद्धमायाविलुब्धाश्च स्युर्विशेषाधिकाः क्रमात् ॥ ४३७ ॥
एकेन्द्रियाणां चत्वारोऽप्यनाभोगाद्भवन्त्यमी ।
अदर्शितबहिर्देहविकारा अस्फुटात्मकाः ॥ ४३८ ॥
सर्वदा सहचारित्वात्कषायाऽव्यभिचारिणः ।
नोकषाया नव प्रोक्ताः स्तवनीयक्रमाम्बुजैः ॥ ४३९ ॥

तदुक्तं प्रज्ञापनावृत्तौ—

कषायसहवर्त्तित्वात्कषायप्रेरणादपि ।
हास्यादिनवकस्योक्ता नोकषायकषायता ॥ ४४० ॥
हासो रत्यरती भीतिर्जुगुप्सा शोक एव च ।
पुंस्त्रीक्लीबाभिधा वेदाः नोकषाया अमी मताः ॥ ४४१ ॥

इति कषायाः ॥ २० ॥

सञ्ज्ञा स्यात् ज्ञानरूपैका द्वितीयानुभवात्मिका ।
तत्राद्या पंचधाज्ञानमन्या च स्यात् स्वरूपतः ॥ ४४२ ॥

સર્વથી ઓછા કષાયવિનાના પ્રાણીઓ છે એથી અનન્ત ગણા 'માની' છે એથી ઘણા વધારે ક્રોધી, એથી વિશેષ માયાકપટી, અને એથી યે વિશેષ લોભી છે ૪૩૭

એકેન્દ્રિય જીવોને એ ચારે કષાયો વગરભોગે થાય છે અને તેથી બહારથી એમના શરીરનો વિકાર ન દેખાતા અપ્રકટ રહે છે ૪૩૮

કષાયોની સાથે સર્વદા અવ્યભિચારપણે (જથુકના અનુકુળ સબધથી) રહેનારા નવ નોકષાયો છે ૪૩૯

એ સબધમા 'પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિ' મા કહ્યુ છે કે—

કષાયનુ સહચારિત્વ તેમજ એની પ્રેરણાને લીધે, હાસ્ય વગેરે 'નવ' ને 'નોકષાય' એવુ નામ આપેલુ છે ૪૪૦

(૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) ભય, (૫) જુગુપ્સા, (૬) શોક, (૭) પુવેદ, (૮) સ્રીવેદ અને (૯) નપુસકવેદ–આ નવ નોકષાયો છે ૪૪૧

આ પ્રમાણે વીશમા દ્વાર–કષાય–નુ સ્વરૂપ સપૂર્ણ

હવે એકવીશમા દ્વાર–સજ્ઞા વિષે

(૧) જ્ઞાનરૂપ અને (૨) અનુભવરૂપ–એમ બે પ્રકારની સજ્ઞા છે પહેલી જ્ઞાનરૂપ–એ

असातवेदनीयादिकर्मोदयसमुद्भवा ।
आहारादिपरीणामभेदात्सा च चतुर्विधा ॥ ४४३ ॥ युग्मम् ॥

तथाहुः । चत्तारि सण्णाओ पण्णत्ते । आहारसण्णा भयसण्णा मेहुसण्णा परिग्गहसण्णा । इति स्थानांगे ॥

आहारे योभिलाष स्याज्जन्तोः क्षुद्वेदनीयतः ।
आहारसंज्ञा सा ज्ञेया शेषा. स्युर्मोहनीयजा· ॥ ४४४ ॥

भयसज्ञा भय त्रासरूप यदनुभूयते ।
मैथुनेच्छात्मिका वेदोदयजा मैथुनाभिधा ॥ ४४५ ॥

स्यात्परिग्रहसज्ञा च लोभोदयसमुद्भवा ।
अनाभोगाव्यक्तरूपा एताश्चैकेन्द्रियांगिनाम् ॥ ४४६ ॥

भगवतीसप्तमशतकाष्टमोद्देशके तु

आहारभयपरिग्गहमेहुण तह कोह माण माया च ।
लोभो लोगो ओहो सन्ना दस सव्वजीवाण ॥ ४४७ ॥ इति ॥

एताश्च वृक्षोपलक्षणेन सर्वैकेन्द्रियाणां साक्षादेव दर्शिता. । तद्यथा–

પાચ પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ છે ત્રીજી અનુભવરૂપ–એ 'અસાતવેદનીય' આદિ કર્મોના ઉદય થી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને, આહાર વગેરે ભિન્નભિન્નરૂપે પારણમવાને લીધે એના ચાર પ્રકાર થાય છે ૪૪૨–૪૪૩

સ્થાનાગ–ઠાણાગ સૂત્રમા કહ્યુ છે કે (૧) આહારસજ્ઞા, (૨) ભયસજ્ઞા, (૩) મૈથુનસજ્ઞા અને (૪) પરિગ્રહસજ્ઞા–એમ (પ્રાણીમાત્રને) ચાર સજ્ઞાઓ છે

(૧) ક્ષુધા લાગવાથી જીવને આહારની અભિલાષા થાય એ આહારસજ્ઞા શેષ સજ્ઞાઓ 'મોહનીય' (કર્મ) ને લઈને થાય છે ૪૪૪

(૨) ત્રાસરૂપ ભયનો અનુભવ થાય–એ ભયસજ્ઞા (૩) 'વેદોદય'ને લીધે (પ્રાણીમાત્રને સ્વાભાવિક એવો જે હવસ–એને લઈને) મૈથુનની ઇચ્છા થાય એ મૈથુનસજ્ઞા ૪૪૫

(૪) લોભના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય એ પરિગ્રહસજ્ઞા આ સજ્ઞા એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓમા ઉપલોગ હિતપણે અને અપ્રકટરૂપે હોય છે ૪૪૬

ભગવતી સૂત્રમા સાતમા શતકના આઠમા ઉદ્દેશમા, સર્વ જીવોને (૧) આહાર, (૨) ભય, (૩) પરિગ્રહ, (૪) મૈથુન, (૫) ક્રોધ, (૬) માન, (૭) માયા, (૮) લોભ, (૯) લોક અને (૧૦) ઓઘ–એમ દશ સજ્ઞાઓ કહેલી છે ૪૪૭,

रुक्खाण जलाहारो संकोअणिआ भयेण संकुइयं ।
निअतन्तुएहिं वेढइ वल्ली रुक्खे परिगहेइ ॥ ४४८ ॥

इत्थिपरिरभणेण कुरुवगतरुणो फलंति मेहुणे ।
तह कोनदस्स करे हुकारे मुअइ कोहेण ॥ ४४९ ॥

माणे झरइ रुअंती छायइ वल्ली फलाइं मायाए ।
लोभे विल्लपलासा खिवंति मूले निहाणुवरिं ॥ ४५० ॥

रयणीए सकोओ कमलाण होइ लोगसन्नाए ।
ओहे चइत्तु मग्ग चडंति रुक्खेसु वल्लीओ ॥ ४५१ ॥

अन्यैरपि वृक्षाणां मैथुनसंज्ञाभिधीयते । तथोक्तं शृंगारतिलके ।

सुभग कुरुबकस्त्वं नो किमालिंगनोत्कः
किमु मुखमदिरेच्छुः केसरो नो हृदिस्थ ।
त्वयि नियतमशोके युज्यते पादघात
प्रियमितिपरिहासात्पेशल काचिदूचे ॥ ४५२ ॥

અને એકેન્દ્રિય જીવોમા પણ એ હોય છે એમ, વૃક્ષોના દૃષ્ટાન્ત આપીને, એ સિદ્ધ કર્યું છે આ પ્રમાણે—

(૧) વૃક્ષોને જલાહાર હોય છે (૨) વૃક્ષોને ભય હોય છે કેમકે એઓ પણ સ કોચ પામે છે એ ભયવિના હોય નહિ (૩) લતાઓ–વેલાઓ ત તુઓ વડે વૃક્ષોને વી ટી વળે છે એ પરિગ્રહસ જ્ઞા નહિ તો બીજુ શુ ? (૪) વળી સ્ત્રી આલિ ગન દે છે એટલે કુરબકવૃક્ષ ફળે છે એટલે વૃક્ષમા મૈથુનસ જ્ઞા પણ સિદ્ધ થાય છે (૫) કોકનદ એટલે રક્ત જળકમળ હુ કાર શબ્દ કરે છે એ એનામા ક્રોધસ જ્ઞા છે એમ પૂરવાર કરે છે (૬) રૂદ તી નામની વેલી ઝરે છે–એ માન સૂચવે છે (૭) લતાઓ પોતાના ફળ ઢાકી રાખે છે–એ માયા જ (૮) પૃથ્વીમા કોઇ સ્થળે નિધિ હોય છે એની ઉપર બિલપલાશ વૃક્ષ પોતાના મૂળ ઘાલે છે એ એનામા લોભ પ્રકૃતિ છે એમ દેખાડી આપે છે (૯) રાત્રી પડે છે ત્યારે મકળ કમળપુષ્પો સ કોચાઇ જાય છે એનુ કારણ લોકસ જ્ઞાનો સદ્ભાવ અને (૧૦) વેલાઓ સર્વ માર્ગ શોધતા વૃક્ષપર ચઢે છે એ એમનામા ઓઘસ જ્ઞા પૂરવાર કરે છે ૪૪૮–૪૫૧

નીચેના ' શૃ ગારતિલક ગ્ર થ ' ના ફકરા ઉપરથી વૃક્ષોમા મૈથુનસ જ્ઞા છે એમ અન્યજનો પણ કહે છે —

કોઇ સ્ત્રી પોતાના પતિને હાસ્યયુક્ત વચનો કહે છે કે—હે સુદર, તુ તો મારો ' કુરબક ' છે, છતા મને કેમ આલિંગન કરતો નથી ? તુ મારો હૃદયસ્થ કેસર (વૃક્ષ) છો છતા મારા

असातवेदनीयादिकर्मोदयसमुद्भवा ।
आहारादिपरीणामभेदात्सा च चतुर्विधा ॥ ४४३ ॥ युग्मम् ॥

तथाहुः । चत्तारि सण्णाओ पण्णत्ते । आहारसण्णा भयसण्णा मेहुसण्णा पॅरिग्गहसण्णा । इति स्थानांगे ॥

आहारे योभिलाष स्याज्जन्तोः क्षुद्वेदनीयत. ।
आहारसञ्ज्ञा सा ज्ञेया शेषा. स्युर्मोहनीयजाः ॥ ४४४ ॥

भयसञ्ज्ञा भयं त्रासरूप यदनुभूयते ।
मैथुनेच्छात्मिका वेदोदयजा मैथुनाभिधा ॥ ४४५ ॥

स्यात्परिग्रहसञ्ज्ञा च लोभोदयसमुद्भवा ।
अनाभोगाव्यक्तरूपा एताश्चैकेन्द्रियांगिनाम् ॥ ४४६ ॥

भगवतीसप्तमशतकाष्टमोद्देशके तु

आहारभयपरिग्गहमेहुण तह कोह माण माया च ।
लोभो लोगो ओहो सन्ना दस सव्वजीवाण ॥ ४४७ ॥ इति ॥

एताश्च वृक्षोपलक्षणेन सर्वैकेन्द्रियाणा साक्षादेव दर्शिता. । तद्यथा–

પાચ પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ છે બીજી અનુભવરૂપ–એ 'અસાતવેદનીય' આદિ કર્મોના ઉદય થી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને, આહાર વગેરે ભિન્નભિન્નરૂપે પારણુમવાને લીધે એના ચાર પ્રકાર થાય છે ૪૪૨–૪૪૩

સ્થાનાગ–ઠાણાગ સૂત્રમા કહ્યુ છે કે (૧) આહારસજ્ઞા, (૨) ભયસજ્ઞા, (૩) મૈથુનસજ્ઞા અને (૪) પરિગ્રહસજ્ઞા–એમ (પ્રાણીમાત્રને) ચાર સજ્ઞાઓ છે

(૧) ક્ષુધા લાગવાથી જીવને આહારની અભિલાષા થાય એ આહારસજ્ઞા શેષ સજ્ઞાઓ 'મોહનીય' (કર્મ) ને લઈને થાય છે ૪૪૪

(૨) ત્રાસરૂપ ભયનો અનુભવ થાય–એ ભયસજ્ઞા (૩) 'વેદોદય'ને લીધે (પ્રાણીમાત્રને સ્વાભાવિક એવો જે હવસ–એને લઈને) મૈથુનની ઇચ્છા થાય એ મૈથુનસજ્ઞા ૪૪૫

(૪) લોભના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય એ પરિગ્રહસજ્ઞા આ સજ્ઞા એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓમા ઉપયોગરહિતપણે અને અપ્રકટરૂપે હોય છે ૪૪૬

ભગવતી સૂત્રમા સાતમા શતકના આઠમા ઉદ્દેશમા, સર્વ જીવોને (૧) આહાર, (૨) ભય, (૩) પરિગ્રહ, (૪) મૈથુન, (૫) ક્રોધ, (૬) માન, (૭) માયા, (૮) લોભ, (૯) લોક અને (૧૦) ઓઘ–એમ દશ સજ્ઞાઓ કહેલી છે ૪૪૭

रुक्खाण जलाहारो संकोअणिआ भयेण संकुइयं ।
निअतन्तुएहिं वेढइ वल्ली रुक्खे परिगहेइ ॥ ४४८ ॥

इत्थिपरिरंभणेण कुरुबगतरुणो फलंति मेहुणे ।
तह कोनदस्स कंदे हुंकारे मुअइ कोहेण ॥ ४४९ ॥

माणे झरइ रुअती छायइ वल्ली फलाइ मायाए ।
लोभे बिल्लपलासा खिवंति मूले निहाणुवरिं ॥ ४५० ॥

रयणीए संकोओ कमलाण होइ लोगसन्नाए ।
ओहे चइत्तु मग्गं चडंति रुक्खेसु वल्लीओ ॥ ४५१ ॥

अन्यैरपि वृक्षाणां मैथुनसञ्ज्ञाभिधीयते । तथोक्त शृंगारतिलके ।

सुभग कुरुबकस्त्वं नो किमालिंगनोत्क·
किमु मुखमदिरेच्छुः केसरो नो हृदिस्थ. ।
त्वयि नियतमशोके युज्यते पादघात
प्रियमितिपरिहासात्पेशल काचिदूचे ॥ ४५२ ॥

અને એકેન્દ્રિય જીવોમા પણ એ હોય છે એમ, વૃક્ષોના દૃષ્ટાન્ત આપીને, એ સિદ્ધ કર્યું છે આ પ્રમાણે—

(૧) વૃક્ષોને જલાહાર હોય છે (૨) વૃક્ષોને ભય હોય છે કેમકે એઓ પણ સકોચ પામે છે એ ભયવિના હોય નહિ (૩) લતાઓ–વેલાઓ તતુઓ વડે વૃક્ષોને વીટી વળે છે એ પરિગ્રહસજ્ઞા નહિ તો બીજુ શુ ? (૪) વળી સ્ત્રી આલિગન દે છે એટલે કુરબકવૃક્ષ ફળે છે એટલે વૃક્ષમા મૈથુનસજ્ઞા પણ સિદ્ધ થાય છે (૫) કોકનદ એટલે રક્ત જળકમળ હુકાર શબ્દ કરે છે એ એનામા ક્રોધસજ્ઞા છે એમ પૂરવાર કરે છે (૬) રૂદતી નામની વેલી ઝરે છે–એ માન સૂચવે છે (૭) લતાઓ પોતાના ફળ ઢાકી રાખે છે–એ માયા જ (૮) પૃથ્વીમા કોઇ સ્થળે નિધિ હોય છે એની ઉપર બિલ્વપલાશ વૃક્ષ પોતાના મૂળ ઘાલે છે એ એનામા લોભ પ્રકૃતિ છે એમ દેખાડી આપે છે (૯) રાત્રી પડે છે ત્યારે મકળ કમળપુષ્પો સકોચાઇ જાય છે એનુ કારણ લોકસજ્ઞાનો સદ્‌ભાવ અને (૧૦) વેલાઓ સર્વ માર્ગ શોધતા વૃક્ષપર ચઢે છે એ એમનામા ઓઘસજ્ઞા પૂરવાર કરે છે ૪૪૮–૪૫૧

નીચેના ' શૃગારતિલક ગ્રથ ' ના ફકરા ઉપરથી વૃક્ષોમા મૈથુનસજ્ઞા છે એમ અન્યજનો પણ કહે છે —

કોઇ સ્ત્રી પોતાના પતિને હાસ્યયુક્ત વચનો કહે છે કે—હે સુદર, તુ તો મારો ' કુરબક ' છે, છતા મને કેમ આલિગન કરતો નથી ? તુ મારો હૃદયસ્થ કેસર (વૃક્ષ) છો છતા મારા

तथा पारदोऽपि स्फारशृंगारया स्त्रियावलोकित कूपादुल्ललतीति लोके श्रूयते । इति ॥

स्तोका मैथुनसंज्ञोपयुक्ता नैरयिका· क्रमात् ।
सख्येयघ्ना जग्धिपरिग्रहत्रासोपयुक्तका. ॥ ४५३ ॥
स्यु· परिग्रहसज्ञाढ्यास्तिर्यंचोऽल्पास्तत क्रमात् ।
ते मैथुनभयाहारसज्ञा सख्यगुणाधिका ॥ ४५४ ॥
भयसज्ञान्विता· स्तोका मनुष्या स्युर्यथाक्रमम् ।
सख्येयघ्ना भुक्तिपरिग्रहमैथुनसज्ञका· ॥ ४५५ ॥
आहारसंज्ञाः स्यु स्तोका देवा· सख्यगुणाधिकाः ।
सत्रासमैथुनपरिग्रहसंज्ञा यथाक्रमम् ॥ ४५६ ॥

प्रवचनसारोद्धारवृत्तौ तु एव लिखितम् । तथा मतिज्ञानावरणकर्म· क्षयोपशमात् शब्दार्थगोचरा सामान्यावबोधक्रिया ओघसंज्ञा । तद्वि· शेषावबोधक्रिया लोकसज्ञा । एव चेदमापतितम्—दर्शनोपयोग· ओघसंज्ञा

મુખમદિરાની ઇચ્છા કેમ કરતો નથી ? તુ મારે મન અશોકવૃક્ષ છો તો તને તો હુ પાદપ્રહાર કરીશ જ ૪૬૨

વળી સુંદરશૃ ગારમા સજ્જ થયેલી સ્રી દૃષ્ટિ કરે તો કુવામાથી પારો ઉછાળા મારે છે એમ પણ લોકોક્તિ છે

નારકીના જીવોમા મૈથુનસ જ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે, એથી આહારસ જ્ઞાવાળા, પરિ ગ્રહસ જ્ઞાવાળા અને ભયસ જ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સ ખ્યાત સ ખ્યાતગણા છે ૪૫૩

તિર્ય ચોમા પરિગ્રહસ જ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે, એથી મૈથુનસ જ્ઞાવાળા, ભયસ જ્ઞાવાળા અને આહારસ જ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સ ખ્યાત સ ખ્યાતગણા છે ૪૫૪

મનુષ્યોમા ભયસ જ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે, એથી આહારસ જ્ઞાવાળા, પરિગ્રહસ જ્ઞા વાળા અને મૈથુનસ જ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સ ખ્યાત સ ખ્યાતગણા છે ૪૫૫

દેવતાઓમા આહારસ જ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે, એથી ભયસ જ્ઞાવાળા, મૈથુનસ જ્ઞાવાળા અને પરિગ્રહસ જ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સ ખ્યાત સ ખ્યાતગણા છે ૪૫૬

" પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્ર થ " મા એમ લખ્યુ છે કે મતિજ્ઞાનને આવરનારા કર્મોના ક્ષયોપશમથી શબ્દને અને અર્થને ગોચર એવી સામાન્ય અવબોધક્રિયા—એનુ નામ ' ઓઘસ જ્ઞા ' એ કરતા સવિશેષ અવબોધ થાય એવી ક્રિયા—તે ' લોકસ જ્ઞા ' આ પરથી એવો સાર નીકળે

ज्ञानोपयोग· लोकसञ्ज्ञा । एषः स्थानांगटीकाभिप्राय. ॥ आचारांगटीकायां पुनरभिहित–ओघसञ्ज्ञा तु अव्यक्तोपयोगरूपा वल्लीवितानारोहणादि-सञ्ज्ञा । लोकसंज्ञा स्वच्छन्दघटितविकल्परूपा लोकोपचरिता । यथा न सन्ति अनपत्यस्य लोका. श्वानो यक्षाः विप्राः देवा· काकाः पितामहा बर्हिणां पक्षवातेन गर्भ इत्यादिका । इति ॥ आचारांगे तु

मोहधर्मसुखदुःखजुगुप्साशोकनामभि· ।
दश ता षड्भिरेताभिः सह षोडश वर्णिताः ॥ ४५७ ॥

अथवा त्रिविधाः सञ्ज्ञाः प्रथमा दीर्घकालिकी ।
द्वितीया हेतुवादाख्या दृष्टिवादाभिधा परा ॥ ४५८ ॥

सुदीर्घमप्यतीतार्थं स्मरत्यथ विचिन्तयेत् ।
कथं नु नाम कर्त्तव्यमित्यागामिनमाधया ॥ ४५९ ॥

तथा विचिन्त्येष्टानिष्टच्छायातपादिवस्तुषु ।
द्वितीयया स्वसौख्यार्थं स्यात्प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ॥ ४६० ॥

કે દર્શનનો ઉપયોગ–એ ‘ ઓઘસજ્ઞા ’, અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ–એ ‘ લોકસજ્ઞા ’ આવો જ સ્થાનાગ સૂત્રપરની ટીકાનો અભિપ્રાય છે

આચારાગસૂત્રની ટીકામા વળી એમ છે કે લતાઓની આરોહણાદિ સજ્ઞાની જેમ જેનો ઉપયોગ અવ્યક્ત-અપ્રકટ હોય એવી જાતની સજ્ઞા–તે ઓઘસજ્ઞા, અને લોકોએ પોતપોતાના છદ પ્રમાણે વિકલ્પો ઘડ્યા હોય એના જેવી–તે લોકસજ્ઞા અપુત્રવાનની સદ્દગતિ નથી થતી, શ્વાનો યક્ષરૂપ છે, વિપ્રો સર્વે દેવસમાન છે, કાક સર્વે પિતૃઓ છે, મયૂરોમા પાખના વાયુથી ગર્ભ રહે છે–આ બધા ‘ લોકસજ્ઞા ’ ના દૃષ્ટાન્ત છે

આચારાગસૂત્રમા, અહિ આપણે ગણાવેલી દશ સજ્ઞામા અન્ય છ ઉમેરીને એકદર સોળ સજ્ઞા ગણી છે એ ‘ અન્ય છ ’ આ પ્રમાણે —(૧) મોહ, (૨) ધર્મ, (૩) સુખ, (૪) દુખ, (૫) શોક અને (૬) જુગુપ્સા ૪૫૭

અથવા (૧) દીર્ઘકાલિકી (૨) હેતુવાદા અને (૩) દૃષ્ટિવાદા–એમ પણ, સજ્ઞાના ત્રણ પ્રકાર છે ૪૫૮

(૧) ‘ દીર્ઘકાલિકી સજ્ઞા ’ થી માણસને બહુબહુ સમય પહેલા બની ગયેલા બનાવો સ્મરણમા તાજા થાય છે, અને ભવિષ્યમા શુ કરવાનુ છે એ વાતનુ ચિન્તવન થાય છે ૪૫૯

(૨) એ પ્રમાણે ચિન્તવન કર્યા પછી, બીજી ‘ હેતુવાદા ’ સજ્ઞાથી, માણસ પોતાના

भवेत्सम्यग्दृशामेव दृष्टिवादोपदेशिकी ।
एतामपेक्ष्य सर्वेऽपि मिथ्यादृशो ह्यसञ्ज्ञिन ॥ ४६१ ॥
सुरनारकगर्भोत्थजीवानां दीर्घकालिकी ।
समूर्च्छिमान्तद्व्यक्षादिजीवाना हेतुवादिकी ॥ ४६२ ॥
छद्मस्थसम्यग्दृष्टीनां श्रुतज्ञानात्मिकान्तिमा ।
मतिव्यापारनिर्मुक्ता संज्ञातीता जिना समे ॥ ४६३ ॥

इति सज्ञा ॥ २१ ॥

इदुः स्यात् परमैश्वर्ये धातोरस्य प्रयोगत ।
इन्दनात्परमैश्वर्यादिन्द्र आत्माभिधीयते ॥ ४६४ ॥
तस्य लिग तेन सृष्टमितीन्द्रियमुदीर्यते ।
श्रोत्रादि पचधा तच्च तथाह्युवाच भाष्यकृत् ॥ ४६५ ॥
इंदो जीवो सव्वोवलद्धिभोगपरमेसरत्तणओ ।
सोत्ताइभेयमिंदियमिह तल्लिंगाइ भावाओ ॥ ४६६ ॥

સુખને અર્થે, છાયા તડકો આદિ પદાર્થોમાથી પોતાને ઈષ્ટ હોય એમા પ્રવૃત્ત થાય છે અને અનિષ્ટ હોય એનાથી નિવૃત્ત રહે છે ૪૬૦

(૩) ઉપદેશ દેનારી ' દૃષ્ટિવાદા ' સજ્ઞા સમ્યકદૃષ્ટી જીવોને જ હોય છે આ સજ્ઞાને લઇને જ, સર્વ મિથ્યાદૃષ્ટિઓ ' અસજ્ઞિ '–કહેવાય ૪૬૧

દેવતા, નારકીના જીવો અને ગર્ભજ જીવોને ' દીર્ઘકાલિકી ' સજ્ઞા છે અને ' બેઇન્દ્રિ ' થી માડીને ' સમૂર્છિમ ' સુધીના જીવોને ' હેતુવાદા ' સજ્ઞા છે ૪૬૨

છદ્મસ્થ સમ્યકદૃષ્ટિ જીવોને શ્રુતજ્ઞાનરૂપ (ત્રીજી ' દૃષ્ટિવાદા ' સજ્ઞા છે મતિજ્ઞાનના વ્યાપારથી છુટી આગળ ગયેલા હોવાથી સર્વે જિનેશ્વરો તો ' સજ્ઞાતીત ' છે

આ પ્રમાણે એકવીશમા દ્વાર–સજ્ઞા–વિષયક સ્વરૂપ સપૂર્ણ

' इन्द् ' ધાતુ ' ઐશ્વર્યવાન્ હોવુ ' એ અર્થમા વપરાય છે એ ધાતુનો પ્રયોગ કરતા इन्दन એટલે ' ઐશ્વર્ય ' લેતા ' ઐશ્વર્યવાન્ ' માટે ' इन्द्र ' શબ્દ વપરાય આત્મા પે ઐશ્વર્યવાન્ છે માટે ' આત્મા ' પણ ' इन्द्र ' કહેવાય ૪૬૪

તે પરથી, આત્માએ બનાવેલુ પોતાનુ લિગ–ચિન્હ ' ઇન્દ્રિય ' કહેવાય આ ઇન્દ્રિયો શ્રોત્ર વગેરે (શ્રોત્ર, અક્ષિ, ઘ્રાણ, રસના, સ્પર્શન) થઇને પાચ છે ૪૬૫

ભાષ્યકારે કહ્યુ છે કે " ઇન્દ્ર " એટલે " જીવ ", (કેમકે એને સર્વ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ અને ભોગોનુ ઐશ્વર્ય છે) અને શ્રોત્ર આદિક ભેદોવાળી ' ઇન્દ્રિયો ' એ ' જીવ ' ના ભાવ લિગો–ચિન્હો છે ૪૬૬

श्रोत्राक्षिघ्राणरसनस्पर्शनानीति पंचधा ।
तान्येकैकं द्विभेदं तद् द्रव्यभावविभेदत· ॥ ४६७ ॥
तत्र निर्वृत्तिरूपं स्यात्तथोपकरणात्मकम् ।
द्रव्येन्द्रियमिति द्वेधा तत्र निर्वृत्तिराकृतिः ॥ ४६८ ॥
सापि बाह्यान्तरगा च बाह्या तु स्फुटमीक्ष्यते ।
प्रतिजाति पृथग्रूपा श्रोत्रपर्पटिकादिका ॥ ४६९ ॥
नानात्वान्नोपदेष्टुं सा शक्या नियतरूपतः ।
नानाकृतीनीन्द्रियाणि यतो वाजिनरादिषु ॥ ४७० ॥
अभ्यन्तरा तु निर्वृत्तिः समाना सर्वजातिषु ।
उक्तं संस्थाननैयत्यमेनामेवाधिकृत्य च ॥ ४७१ ॥
तथाहि । श्रोत्रं कदम्बपुष्पाभमांसैकगोलकात्मकम् ।
मसूरधान्यतूल्या स्याच्चक्षुषोऽन्तर्गताकृतिः ॥ ४७२ ॥
अतिमुक्तकपुष्पाभं घ्राणं च काहलाकृति ।
जिव्हा क्षुरप्राकारा स्यात् स्पर्शनं विविधाकृति ॥ ४७३ ॥

પાચે ઇન્દ્રિયોમા પ્રત્યેકના (૧) દ્રવ્ય અને (૨) ભાવ—એમ બે ભેદ છે એમા વળી 'દ્રવ્યેન્દ્રિય' ના પાછા (૧) નિર્વૃત્તિરૂપ અને (૨) પ્રવૃત્તિરૂપ—એમ બે પ્રકાર છે ૪૬૭–૪૬૮

નિર્વૃત્તિ એટલે 'આકૃતિ' સમજવી આ આકૃતિ પણ (૧) બાહ્ય, અને (૨) અન્તરગ–એમ બે પ્રકારની છે બાહ્ય આકૃતિના તો પ્રત્યેક જાતિએ (કર્ણાદિક) ભિન્નભિન્ન રૂપ સ્ફુટપણે જણાય છે પણ એમ હોવાથી, અર્થાત્ વિવિધરૂપ હોવાથી, એનુ એક ચોક્કસ રૂપ કહી શકાતુ નથી દૃષ્ટાન્ત તરીકે જોશો તો માલમ પડશે કે મનુષ્યની અને અશ્વની ઇન્દ્રિયોના આકાર જૂદા જૂદા છે ૪૬૯–૪૭૦

(૨) અન્તરગ આકૃતિ તો સર્વ જાતિઓની સરખી જ હોય છે આ અન્તરગ આકૃતિપરથી જ, એમના 'સસ્થાન' નીચે પ્રમાણે નિશ્ચયપૂર્વક કહીએ છીએ

કર્ણેન્દ્રિય કદમ્બના પુષ્પ જેવા માસના એક ગોળારૂપ છે ચક્ષુરિન્દ્રિય મસુર નામના ધાન્ય જેવી છે નાસિકા અતિમુક્તક પુષ્પ જેવી અને કાહલ નામના વાજિત્રના આકારની છે જીવ્હા ક્ષુર–અસ્ત્રા–ના આકારની છે અને સ્પર્શેન્દ્રિય અનેક આકારની છે ૪૭૧–૭૩

स्पर्शनेन्द्रियनिर्वृत्तौ बाह्याभ्यन्तरयोर्न भित् ।
तथैव प्रतिपत्तव्यमुक्तत्वात्पूर्वसूरिभि. ॥ ४७४ ॥
बाह्यनिर्वृत्तीन्द्रियस्य खड्गेनोपमितस्य या ।
धारोपमान्तर्निर्वृत्तिरत्यच्छपुद्गलात्मिका ॥ ४७५ ॥
तस्याः शक्तिविशेषो य स्वीयस्वीयार्थबोधक ।
उक्तं तदेवोपकरणेन्द्रियं तीर्थपार्थिवैः ॥ ४७६ ॥ युग्मम् ॥

तदुक्त प्रज्ञापनावृत्तौ—

उपकरणम् । खड्गस्थानीयायाः बाह्यनिर्वृत्ते या खड्गधारा-समाना स्वच्छतरपुद्गलसमूहात्मिका अभ्यन्तरा निर्वृत्ति तस्या' शक्तिविशेष इति ॥

आचारांगवृत्तौ तु—

निर्वृत्यते इति निर्वृत्तिः ।केन निर्वृत्यते । कर्मणा । तत्र उत्से धांगुलासख्येयभागप्रमितानां शुद्धानां आत्मप्रदेशानां प्रतिनियतचक्षु रादीन्द्रियसस्थानेनावस्थितानां या वृत्ति' अभ्यन्तरा निर्वृत्ति ॥ तेष्वेवा-त्मप्रदेशेष्विन्द्रियव्यपदेशभाग् यः प्रतिनियतसस्थान निर्माणनाम्ना पुद् गलविपाकिना वर्द्धकीसस्थानीयेन आरचित कर्णशष्कुल्यादिविशेष

સ્પર્શેન્દ્રિયના બાહ્ય અને અભ્યન્તર આકારમા કઇ તફાવત નથી પૂર્વાચાર્યોએ પણ એમજ કહ્યુ છે માટે એજ અગીકાર કરવુ ૪૭૪

ઇન્દ્રિયોની બાહ્ય આકૃત્તિને ખડ્ગની ઉપમા અપાય, અને અદરની આકૃત્તિને ખડ્ગની ધારની ઉપમા અપાય એ અભ્યન્તર આકૃતિ અત્યન્ત નિર્મળ પુદ્ગળરૂપ છે ૪૭૫

એની, નિજ નિજ કાર્યક્ષેત્રને જણાવનારી જે વિશિષ્ટ શક્તિ—એનેજ તીર્થંકરદેવોએ 'ઉપકરણ—ઇન્દ્રિય' કહેલી છે ૪૭૬

'ઉપકરણ' નો અર્થ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા આ પ્રમાણે કહેલો છે —

ખડ્ગસમાન બાહ્ય આકૃત્તિવાળી ઇન્દ્રિયની, ખડ્ગધારાસમાન—અને—અત્યન્ત નિર્મળ પુદ્ગળસમૂહરૂપ—અભ્યન્તર આકૃત્તિ—ની વિશિષ્ટ શક્તિને ઉપકરણેન્દ્રિય કહે છે

આચારાગસૂત્રની વૃત્તિમા વળી એમ કહેલુ છે કે—

ઇન્દ્રિયોની આકૃતિ કર્મ બનાવે છે એમા ઉત્સેધાગુલના અસખ્યમા ભાગ જેવડા,

अंगोपांगनाम्ना तु निष्पादितः इति बाह्यनिर्वृत्तिः ॥ तस्या एव निर्वृत्तेः द्विरूपायाः येनोपकारः क्रियते तद् उपकरणम् ॥ तच्च इन्द्रियकार्यं सत्यामपि निर्वृत्तौ अनुपहतायामपि मसूराद्याकृतिरूपायां निर्वृत्तौ तस्योपघातात् न पश्यति ॥ तदपि निर्वृत्तिवत् द्विधा इति ॥

एवं च प्रज्ञापनावृत्त्यभिप्रायेण स्वच्छतरपुदगलात्मिका अभ्यन्तरनिर्वृत्तिः । प्रथमांगवृत्त्यभिप्रायेण तु शुद्धात्मप्रदेशरूपा अभ्यन्तरनिर्वृत्तिः । इति ध्येयम् ॥

इदमान्तरनिर्वृत्तेर्न तूपकरणेन्द्रियम् ।
अर्थान्तरं शक्तिशक्तिमतोर्भेदात् कथंचन ॥ ४७७ ॥

कथंचित् भेदश्च—

तस्यामान्तरनिर्वृत्तौ सत्यामपि पराहते ।
द्रव्यादिनोपकरणेन्द्रियेऽर्थाज्ञानदर्शनात् ॥ ४७८ ॥

इति द्रव्येन्द्रियम् ॥

ચોક્કસ આકૃતિવાળી ચક્ષુઆદિઇન્દ્રિયોરૂપ રહેલા, શુદ્ધ આત્મપ્રદેશોની વૃત્તિ–એ ' અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ ' છે એ જ આત્મપ્રદેશોમા, ' ઇન્દ્રિય ' એવા નામાભિધાનવાળા, પુદ્ગળવિપાકી કર્ણ–છિદ્ર વગેરે ચોક્કસ આકાર રચાયલા છે એ સૂત્રધાર સરખા નિર્માણનામકર્મવડે રચાયલા સમજવા અને અ ગોપાગનામકર્મવડે રચાયલા આકાર–આકૃતિ, તે ' બાહ્ય નિર્વૃત્તિ ' સમજવી આ પ્રમાણે ' બાહ્ય ' અને ' અભ્યન્તર '–એમ બે પ્રકારની નિર્વૃત્તિ–રૂપ ઉપકારને કરનાર તે ઉપકરણ કહેવાય એ ઇન્દ્રિયોનુ કાર્ય, મસુરાદિકરૂપવાળી નિર્વૃત્તીન્દ્રિય, પોતે અનુપહત છતા પણ, એના ઉપઘાતને લઇને, જોઇ શકતી નથી એ (ઇન્દ્રિયનુ કાર્ય) પણ નિર્વૃત્તિની પેઠે બે પ્રકારનુ છે

આ પ્રમાણે અન્તરંગ આકૃતિ, પન્નવણા–પ્રજ્ઞાપના–સૂત્રના અભિપ્રાયે, અત્યન્ત સ્વચ્છ પુદ્ગળરૂપ છે, અને આચારાગસૂત્રની વૃત્તિના અભિપ્રાયે શુદ્ધ આત્મપ્રદેશરૂપ છે

આ ઉપકરણેન્દ્રિય ' અન્તરંગવૃત્તિથી કોઇ રીતે જૂદી નથી શક્તિ અને શક્તિમાન જૂદા હોતા નથી એમ ૪૭૭

કઇક ભેદ છે ખરો અભ્યન્તર નિવૃત્તિનો સદ્ભાવ હોય છે તોપણ, ઉપકરણેન્દ્રિય દ્રવ્યાદિ વડે પરાઘાત પામેછે તો, ' અર્થ ' નુ જ્ઞાન થતુ નથી ૪૭૮

એ પ્રમાણે દ્રવ્યેન્દ્રિયનુ સ્વરૂપ કહ્યુ

હવે ભાવેન્દ્રિય વિષે —

स्पर्शनेन्द्रियनिर्वृत्तौ बाह्याभ्यन्तरयोर्न भित् ।
तथैव प्रतिपत्तव्यमुक्तत्वात्पूर्वसूरिभिः ॥ ४७४ ॥
बाह्यनिर्वृत्तीन्द्रियस्य खड्गेनोपमितस्य या ।
धारोपमान्तर्निर्वृत्तिरत्यच्छपुद्गलात्मिका ॥ ४७५ ॥
तस्याः शक्तिविशेषो य स्वीयस्वीयार्थबोधक ।
उक्तं तदेवोपकरणेन्द्रियं तीर्थपार्थिवैः ॥ ४७६ ॥ युग्मम् ॥

तदुक्त प्रज्ञापनावृत्तौ—

उपकरणम् । खड्गस्थानीयायाः बाह्यनिर्वृत्तेः या खड्गधारा समाना स्वच्छतरपुद्गलसमूहात्मिका अभ्यन्तरा निर्वृत्ति तस्या शक्तिविशेष इति ॥

आचारांगवृत्तौ तु—

निर्वर्त्यते इति निर्वृत्तिः । केन निर्वर्त्यते । कर्मणा । तत्र उत्से धांगुलासख्येयभागप्रमितानां शुद्धानां आत्मप्रदेशानां प्रतिनियतचक्षु रादीन्द्रियसस्थानेनावस्थितानां या वृत्तिः अभ्यन्तरा निर्वृत्ति ॥ तेष्वेवा त्मप्रदेशेष्विन्द्रियव्यपदेशभाग् य प्रतिनियतसस्थान निर्माणनाम्ना पुद् गलविपाकिना वर्द्धकीसस्थानीयेन आरचित कर्णशष्कुल्यादिविशेष

સ્પર્શેન્દ્રિયના બાહ્ય અને અભ્યન્તર આકારમા કઇ તફાવત નથી પૂર્વાચાર્યોએ પણ એમજ કહ્યુ છે માટે એજ અ ગીકાર કરવુ ૪૭૪

ઇન્દ્રિયોની બાહ્ય આકૃત્તિને ખડ્ગની ઉપમા અપાય, અને અ દરની આકૃત્તિને ખડ્ગની ધારની ઉપમા અપાય એ અભ્યન્તર આકૃતિ અત્યન્ત નિર્મળ પુદ્ગળરૂપ છે ૪૭૫

એની, નિજ નિજ કાર્યક્ષેત્રને જણાવનારી જે વિશિષ્ટ શક્તિ–એનેજ તીર્થંકરદેવોએ 'ઉપકરણ–ઇન્દ્રિય' કહેલી છે ૪૭૬

'ઉપકરણ' નો અર્થ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા આ પ્રમાણે કહેલો છે —

ખડ્ગસમાન બાહ્ય આકૃત્તિવાળી ઇન્દ્રિયની, ખડ્ગધારાસમાન–અને–અત્યન્ત નિર્મળ પુદ્ગળસમૂહરૂપ–અભ્યન્તર આકૃત્તિ–ની વિશિષ્ટ શક્તિને ઉપકરણેન્દ્રિય કહે છે

આચારાગસૂત્રની વૃત્તિમા વળી એમ કહેલુ છે કે—

ઇન્દ્રિયોની આકૃતિ કર્મ બનાવે છે એમા ઉત્સેધાગુલના અસખ્યમા ભાગ જેવડા,

अंगोपांगनाम्ना तु निष्पादितः इति बाह्यनिर्वृत्तिः ॥ तस्या एव निर्वृत्तेः द्विरूपाया येनोपकारः क्रियते तद् उपकरणम् ॥ तच्च इन्द्रियकार्यं सत्यामपि निर्वृत्तौ अनुपहतायामपि मसूराद्याकृतिरूपायां निर्वृत्तौ तस्योपघातात् न पश्यति ॥ तदपि निर्वृत्तिवत् द्विधा इति ॥

एवं च प्रज्ञापनावृत्त्यभिप्रायेण स्वच्छतरपुदगलात्मिका अभ्यन्तरनिर्वृत्तिः । प्रथमांगवृत्त्यभिप्रायेण तु शुद्धात्मप्रदेशरूपा अभ्यन्तरनिर्वृत्तिः । इति ध्येयम् ॥

इदमान्तरनिर्वृत्तेर्न तूपकरणेन्द्रियम् ।
अर्थान्तरं शक्तिशक्तिमतोर्भेदात् कथंचन ॥ ४७७ ॥

कथंचित् भेदश्च—

तस्यामान्तरनिर्वृत्तौ सत्यामपि पराहते ।
द्रव्यादिनोपकरणेन्द्रियेऽर्थाज्ञानदर्शनात् ॥ ४७८ ॥

इति द्रव्येन्द्रियम् ॥

ચોક્કસ આકૃતિવાળી ચક્ષુઆદિઇન્દ્રિયોરૂપ રહેલા, શુદ્ધ આત્મપ્રદેશોની વૃત્તિ–એ 'અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ' છે એ જ આત્મપ્રદેશોમા, 'ઇન્દ્રિય' એવા નામાભિધાનવાળા, પુદ્‌ગળવિપાકી–કર્ણ–છિદ્ર વગેરે ચોક્કસ આકાર રચાયલા છે એ સૂત્રધાર સરખા નિર્માણનામકર્મવડે રચાયલા સમજવા અને અંગોપાંગનામકર્મવડે રચાયલા આકાર–આકૃતિ, તે 'બાહ્ય નિર્વૃત્તિ' સમજવી આ પ્રમાણે 'બાહ્ય' અને 'અભ્યન્તર'–એમ બે પ્રકારની નિર્વૃત્તિ–રૂપ ઉપકારને કરનાર તે ઉપકરણ કહેવાય એ ઇન્દ્રિયોનુ કાર્ય, મસુરાદિકરૂપવાળી નિર્વૃત્તીન્દ્રિય, પોતે અનુપહત છતા પણ, એના ઉપઘાતને લઇને, જોઈ શકતી નથી એ (ઇન્દ્રિયનુ કાર્ય) પણ નિર્વૃત્તિની પેઠે બે પ્રકારનુ છે

આ પ્રમાણે અન્તરંગ આકૃતિ, પન્નવણા–પ્રજ્ઞાપના–સૂત્રના અભિપ્રાયે, અત્યન્ત સ્વચ્છ પુદ્‌ગળરૂપ છે, અને આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિના અભિપ્રાયે શુદ્ધ આત્મપ્રદેશરૂપ છે

આ ઉપકરણેન્દ્રિય' અન્તરંગવૃત્તિથી કોઈ રીતે જૂદી નથી શક્તિ અને શક્તિમાન જૂદા હોતા નથી એમ ૪૭૭

કંઈક ભેદ છે ખરો અભ્યન્તર નિવૃત્તિનો સદ્‌ભાવ હોય છે તોપણ, ઉપકરણેન્દ્રિય દ્રવ્યાદિ વડે પરાઘાત પામેછે તો, 'અર્થ' નુ જ્ઞાન થતુ નથી ૪૭૮

એ પ્રમાણે દ્રવ્યેન્દ્રિયનુ સ્વરૂપ કહ્યુ

હવે ભાવેન્દ્રિય વિષે —

द्विधा भावेन्द्रियमपि लब्धितश्चोपयोगतः ।
यथाश्रुतमथो वच्मि स्वरूपमुभयोरपि ॥ ४७९ ॥
जन्तोः श्रोत्रादिविषयस्तत्तदावरणस्य य ।
स्यात् क्षयोपशमो लब्धिरूप भावेन्द्रिय हि तत् ॥ ४८० ॥
स्वस्वलब्ध्यनुसारेण विषयेषु य आत्मनः ।
व्यापार उपयोगाख्य भवेद्भावेन्द्रिय च तत् ॥ ४८१ ॥
उपयोगेन्द्रिय चैकमेकदा नाधिक भवेत् ।
एकदा ह्युपयोगः स्यादेक एव यदगिनाम् ॥ ४८२ ॥
तथाहि । इन्द्रियेणेह येनैव मनः संयुज्यतेऽगिन ।
तदेवैक स्वविषयग्रहणाय प्रवर्त्तते ॥ ४८३ ॥
सशब्दां सुरभिं मृद्वीं खादतो दीर्घशष्कुलीम् ।
पचानामुपयोगानां यौगपद्यस्य यो भ्रमः ॥ ४८४ ॥
स चेन्द्रियेषु सर्वेषु मनस शीघ्रयोगतः ।
सम्भवेद्युगपत्पत्रशतवेधाभिमानवत् ॥ ४८५ ॥ युग्मम् ॥

---

(૧) લબ્ધિરૂપ અને (૨) ઉપયોગરૂપ-એમ, ભાવેન્દ્રિય બે પ્રકારની છે એ બેઉ પ્રકાર સિદ્ધાન્તમા કહ્યા છે એમ હુ કહુ છુ — ૪૭૯

પ્રાણીને કર્ણાદિવિષયવાળો, તે તે આવરણનો જે ક્ષયોપશમ થાય, તે લબ્ધિરૂપ ભાવેન્દ્રિય કહેવાય અને પોતપોતાની લબ્ધિને અનુસારે, વિષયોને વિષે જે આત્માનો વ્યાપાર-તે ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય કહેવાય ૪૮૦-૪૮૧

ઉપયોગઇન્દ્રિય એકીવખતે એક જ હોય, અધિક ન હોય, કેમકે પ્રાણીઓને એકીવખતે એક જ ઉપયોગ હોય છે ૪૮૨

કેમકે પ્રાણીનુ મન જે ઇન્દ્રિય વડે જોડાય છે તે જ એક ઇન્દ્રિય પોતાનો વિષય ગ્રહણ કરવા પ્રવર્તમાન થાય છે ૪૮૩

શબ્દાયમાન, સુગધી, મૃદુ અને દીર્ઘ એવી ચોળાફળી ખાતી વખતે એક સાથે પાચે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનો વિષય ગ્રહણ કરે છે એમ લાગે છે, પણ તે, સર્વ ઇન્દ્રિયોને વિષે મનનો શીઘ્ર યોગ હોવાથી માણસ એકસામટા સો પત્રો વીંધી આપવાનુ અભિમાન કરે છે તેના જેવો, એક ભ્રમ જ છે ૪૮૪-૪૮૫

अन्यथा तूपयोगौ द्वौ युगपन्नार्हतोऽपि चेत् ।
छद्मस्थानां पच तर्हि सम्भवेयु कथं सह ॥ ४८६ ॥

तदुक्तं प्रथमांगवृत्तौ—

आत्मा सहैति मनसा मन इन्द्रियेण
स्वार्थेन चेन्द्रियमिति क्रम एष शीघ्रः ।
योग्योऽयमेव मनसः किमगम्यमस्ति
यस्मिन्मनो व्रजति तत्र गतोऽयमात्मा ॥

किंच एकाक्षादिव्यवहारो भवेत् द्रव्येन्द्रियैः किल ।
अन्यथा वकुलः पंचाक्षः स्यात् पचोपयोगतः ॥ ४८७ ॥

यदुक्तम् । पंचिन्दिओ उ वउलो नरोव्व सव्वोवलद्धिभावाओ ।
तहवि न भणइ पंचिन्दिओत्ति दव्विन्दियाभावा ॥ ४८८ ॥

रणन्नूपुरशृंगारचारुलोलेक्षणा मुखात् ।
निर्यत्सुगन्धिमदिरागंडुषाद्धेप पुष्प्यति ॥ ४८९ ॥

ततः पचाप्युपयोगा भाव्या इति ॥

એકીસાથે બે ઉપયોગો શ્રીઅરિહંતપ્રભુને પણ નથી હોતા તો છદ્મસ્થ એવા મનુ એક જ વખતે પાચ ઉપયોગો કેવી રીતે થઇ શકે ? ૪૮૬

પ્રથમ અંગ—આચારાગ—ની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે—

આત્મા મનસાથે જાય છે, મન ઇન્દ્રિય સાથે જાય છે અને ઇન્દ્રિય પોતાના અર્થ પય સાથે જાય છે—આમ શીઘ્ર ક્રમ છે અને એજ ક્રમ યોગ્ય છે, કેમકે મનને કંઇ અ નથી જ્યા મન જાય છે ત્યા આત્મા પણ જાય છે

વળી 'એકેન્દ્રિય' આદિ વ્યવહાર પણ દ્રવ્યેન્દ્રિયોવડે જ થાય છે અન્યથા, બકુલ પણ પાચ ઉપયોગોને લીધે, પચેન્દ્રિ થઇ જાય ૪૮૭

કહ્યુ છે કે —બકુલવૃક્ષ પણ મનુષ્યની પેઠે સર્વ ઉપયોગોને લઇને પચેન્દ્રિ જેવો તાય છે પણ એને દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અભાવ છે એથી પચેન્દ્રિય કહેવાય નહિ ૪૮૮

એ બકુલવૃક્ષ ઝણકાર કરતા નૂપુરવાળી ચપળનયના સુદરીના મુખના—સુગધી મ ના કોગળાથી પુષ્પિત થાય છે ૪૮૯

એ પ્રમાણે પાચે ઉપયોગો ભાવી લેવા

अंगुलासंख्येयभागबाहल्यानि जिनेश्वराः ।
ऊचु. पचापीन्द्रियाणि बाहल्यं स्थूलता किल ॥ ४९० ॥
नन्वंगुलासख्यभागवहले स्पर्शनेन्द्रिये ।
खड्गादिघाते देहान्तर्वेदनानुभव कथम् ॥ ४९१॥
अत्रोच्यते-त्वगिन्द्रियस्य विषय स्पर्शाः शीतादयो यथा ।
चक्षुषो रूपमेव तु विषयो नास्य वेदना ॥ ४९२ ॥
दुःखानुभवरूपा सा तां त्वात्मानुभवत्ययम् ।
सकलेनापि देहेन ज्वरादिवेदनामिव ॥ ४९३ ॥
अथ शीतलपानीयपानेऽन्तर्वेद्यते कथम् ।
शीतस्पर्शोऽन्तरा कौतस्कुतं स्यात्स्पर्शनेन्द्रियम् ॥ ४९४ ॥
अत्रोच्यते—सर्वत्रांगप्रदेशान्तर्वर्त्ति त्वगिन्द्रिय किल ।
भवेदेवेति मन्तव्य पूर्वर्षिसम्प्रदायत ॥ ४९५ ॥

यदाह प्रज्ञापनामूलटीकाकारः—

सर्वप्रदेशपर्यन्तवर्तित्वात्ततोऽभ्यन्तरतोऽपि शुषिरस्योपरि त्वगिन्द्रियस्य भावादुपपद्यतेऽन्तरपि शीतस्पर्शवेदनानुभव इति ॥

પાચે ઇન્દ્રિયો એક આગળના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી બહુલ-સ્થૂલ છે એમ શ્રી જીનેશ્વરોનુ વચન છે અહિ કોઈ એમ શકા ઉપસ્થિત કરે કે જો એક આગળના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી ઇન્દ્રિયની સ્થૂલતા હોય તો સ્પર્શેન્દ્રિયપર ખડ્ગ કે કોઇ એવી વસ્તુનો પ્રહાર થાય છે તે વખતે શરીરમા વેદનાનો અનુભવ કયાથી થઇ શકે ? આ શકાનુ સમાધાન એમ કરા કે-જેમ ચક્ષુનો વિષય રૂપ છે તેમ સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય શીત, ઉષ્ણ વગેરે સ્પર્શો છે એનો વિષ વેદના નથી વેદના તો દુખના અનુભવરૂપ છે અને એ વેદનાને આ આત્મા જ્વર આદિ વ્યાધિની વેદનાની પેઠે, અખિલ સ્વરૂપમા અનુભવે છે ૪૯૦-૪૯૩

વળી કોઈ એવી પણ શકા ઉઠાવે કે શીતળ જળ પીતી વખતે અદર શીતળ સ્પર્શ કયાથી થાય છે ? ત્યા શુ વચ્ચે સ્પર્શેન્દ્રિય આવીને ઉભી રહે છે ? એ શકાનુ સમાધાન પૂર્વા ચાર્યો એમ કહીને કરી ગયા છે કે શરીરપ્રદેશની અદર સર્વત્ર સ્પર્શેન્દ્રિય રહેલી છે-તેથી શીતનો અનુભવ થાય છે ૪૯૪-૪૯૫

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના મૂળ ટીકાકાર એ સબધમા કહે છે કે—

સ્પર્શેન્દ્રિય સર્વપ્રદેશોના પર્યન્ત સુધી રહેતી હોવાથી, શરીરની અદરના પોકળભાગમા પણ એનો સદ્ભાવ છે એટલે અદર પણ શીત સ્પર્શનો અનુભવ થવો જ જોઇએ

ततोऽन्तरेऽपि शुषिरपर्यन्तेऽस्ति त्वगिन्द्रियम् ।
अतः संवेद्यते शैत्यं कर्णादिशुषिरेष्विव ॥ ४९६ ॥

प्रथुत्वमगुलासख्यभागोऽतीन्द्रियवेदिभि· ।
त्रयाणामपि निर्दिष्ट श्रवणघ्राणचक्षुषाम् ॥ ४९७ ॥

अगुलानां पृथक्त्व च पृथुत्वं रसनेन्द्रिये ।
स्वस्वदेहप्रमाणं च भवति स्पर्शनेन्द्रियम् ॥ ४९८ ॥

त्वगिन्द्रिय विनाऽन्येषां चतुर्णां पृथुता भवेत् ।
आत्मांगुलेन सोत्सेधांगुलेन स्पर्शनस्य तु ॥ ४९९ ॥

ननूत्सेधांगुलेनैव मितो देहो भवेत्ततः ।
मातु तेनैव युज्यन्ते तद्गतानीन्द्रियाण्यपि ॥ ५०० ॥
आत्मांगुलेन चत्वार्यौत्सेधिकेनैकमिन्द्रियम् ।
तानीत्थं मीयमानानि कथमौचित्यमियूति ॥ ५०१ ॥ युग्मम् ॥

अत्रोच्यते- जिव्हादीनां पृथुलत्वे औत्सेधेनोररीकृते ।
त्रिगव्यूतनरादीनां न स्याद्विषयवेदिता ॥ ५०२ ॥

અને જ્યારે અદર પણ પોકળ ભાગમા સર્વત સ્પર્શેન્દ્રિય છે ત્યારે કાન વગેરે પોકળ વસ્તુઓમા જણાય છે તેમ ત્યા પણ શૈત્ય જણાય છે ૪૯૬

હવે પાચે ઇન્દ્રિયો પૈકી કર્ણ, નાસિકા અને ચક્ષુ—એ ત્રણની **પહોળાઇ** એક આગળના અસખ્યાતમા ભાગની કહી છે, જીભ્હાની પહોળાઇ પૃથક્ત્વ અગુળની (એટલે બેથી નવ આગળની) કહી છે, જયારે સ્પર્શેન્દ્રિય પોતપોતાના દેહ જેવડી છે ૪૯૭–૪૯૮

એક સ્પર્શેન્દ્રિયને મૂકીને શેષ ચારેની પહોળાઇનુ આત્માગુલવડે માન કરવુ, અને સ્પર્શેન્દ્રિયનુ ઉત્સેધાગુળ વડે કરવુ ૪૯૯

અહિ એવી શકા ઉઠાવાય કે જ્યારે શરીરનુ માન ઉત્સેધાગુલ વડે થાય છે ત્યારે એજ શરીરમા રહેલી ઇન્દ્રિયોનુ માન પણ એજ અગુલવડે કરવુ જોઇએ તેને બદલે, ચારને આત્માગુલ વડે, અને એકને ઉત્સેધાગુલ વડે માપવી એ કયા પ્રકારની સમજણ? ૫૦૦–૫૦૧

એ વિવાદના ખડનમા એમ કહેવાનુ કે—

જો જિભ્હાદિકની પહોળાઇનુ માન તમે કહો છો એમ, ઉત્સેધ–અગુલવડે કાઢીએ તો ત્રણ ગાઉના મનુષ્યોને વિષયજ્ઞાન થાય નહિ ૫૦૨

तथाहि- त्रिगव्यूतादिमनुजा. षट्गव्यूतादिकुंजरा· ।
स्वस्वदेहानुसारास्यु विस्तीर्णरसनेन्द्रिया. ॥ ५०३ ॥
तेषामान्तरनिर्वृत्तिरूप चेद्रसनेन्द्रियम् ।
उत्सेधांगुलपृथक्त्वमित स्यादल्पक हि तत् ॥ ५०४ ॥
न व्याप्नुयात्सर्वजिव्हा ततोऽतिविदितोऽनया ।
सर्वात्मना रसज्ञानव्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ ५०५ ॥
गन्धादिव्यवहारोऽपि भावनीयो दिशानया ।
तत आत्मांगुलेनैव पृथुत्वं रसनादिषु ॥ ५०६ ॥
जघन्यतोऽक्षिवर्जाण्यगुलासख्येयभागत. ।
गृह्णन्ति विषय चक्षुस्त्वंगुलसख्यभागत ॥ ५०७ ॥

अथ भावः—

प्राप्यार्थाविच्छेदकत्वात् श्रवणादीनि जानते ।
अगुलासख्येयभागादपि शब्दादिमागतम् ॥ ५०८ ॥

કેમકે ત્રણ ગાઉના મનુષ્યો અને છ ગાઉના હસ્તીઓ, જેમને પોતપોતાના શરીરના વિસ્તારના પ્રમાણમા જીવ્હાઇન્દ્રિય હોય છે-તેમની ' અન્તરગ નિર્વૃત્તિ ' રૂપ જીવ્હાઇન્દ્રિયની પહોળાઇનુ માન ઉત્સેધ-અગુલપ્રમાણે કાઢવામા આવે તો તે (પહોળાઇ) ઘણી અલ્પ આવે ૫૦૩-૫૦૪

માટે આવી રીતનો રસજ્ઞાનવ્યવહાર સર્વ (પ્રાણીની) જીવ્હાને લાગુ પડે નહિ અને એટલે જ એ સર્વાશે સિદ્ધ થતો નથી ૫૦૫

ગધ આદિના જ્ઞાનનો વ્યવહાર પણ આજ રીતિએ ભાવવાનો છે માટે સિદ્ધ થાય છે કે જીવ્હા વગેરે ઇન્દ્રિયોની પહોળાઇ આત્માગુલ શિવાય અન્ય કોઇ માપથી હોય નહિ ૫૦૬

ચક્ષુ શિવાયની શેષ ઇન્દ્રિયો જઘન્યત અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલે છેટેથી પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે ચક્ષુ પોતે અગુલના સખ્યાતમા ભાગ જેટલે છેટેથી પોતાનો વિષય ગ્રહણ કરે છે ૫૦૭

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે —

શ્રવણ આદિ ઇન્દ્રિયો, પોતાને ' પ્રાપ્ય ' અર્થનુ જાણપણુ હોવાથી, અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલે છેટેથી પણ આવેલા શબ્દ આદિ જાણી જાય છે ૫૦૮

चतुर्णामत एवैषां व्यंजनावग्रहो भवेत् ।
दृष्टान्तान्नव्यमृत्पात्रशयितोत्बोधनात्मकात् ॥ ५०९ ॥

यथा शरावकं नव्यं नैवेकेनोदबिन्दुना ।
क्लिद्यते किन्तु भूयोभिः पतद्भिस्तैर्निरन्तरम् ॥ ५१० ॥

एव सुप्तोऽपि नैकेन शब्देन प्रतिबुध्यते ।
किन्तु तैः पंचषैः कर्णे शब्दद्रव्यैर्भृते सति ॥ ५११ ॥

एवं व्यंजनावग्रहभावना नन्दीसूत्रे ॥

चक्षुस्त्वप्राप्यकारित्वादगुलसंख्यभागतः ।
अर्थं जघन्याद्गृह्णाति ततोऽप्यर्वाक्तर न तु ॥ ५१२ ॥

तत एवातिपार्श्वस्थ नैवांजनमलादिकम् ।
चक्षुः परिच्छिनत्तीति प्रतीत सर्वदेहिनाम् ॥ ५१३ ॥

तथा　श्रुतिर्द्वादशयोजन्याः शृणोति शब्दमागतम् ।
रूपं पश्यति चक्षुः साधिकयोजनलक्षतः ॥ ५१४ ॥

એટલે જ એ ચારે ઇન્દ્રિયોને વ્યઞ્જનાર્થનુ જ્ઞાન થાય છે આ ઉપર બે દષ્ટાન્તો છે (૧) નવા ઠોરા મૃત્તિકાપાત્રનુ, (૨) નિદ્રિતને જાગૃત કરવાનુ (જેનાથી એ વાતની સત્યતાનો નિશ્ચય થશે) ૫૦૯

જેવી રીતે મૃત્તિકાનુ એક નવુ ઠોરૂ પાત્ર હોય તે જળના એક બિન્દુથી ભીંજવી શકાય નહિ, પણ એનાપર પુષ્કળ જળ રેડવાથી જ ભીજવી શકાય, અને વળી જેમ ઉંઘતા માણસને જાગૃત કરવાને એક શબ્દ બસ નથી, પણ એના કર્ણને વિષે પાચ છ અર્થાત્ ઘણા શબ્દ પહોચાડવાથી જ એ જાગે છે ૫૧૦–૫૧૧

વ્યઞ્જનાર્થનુ એવી જ રીતે જ્ઞાન થાય છે એમ નન્દીસૂત્રમા પણ કહ્યુ છે

હવે ચક્ષુઇન્દ્રિયના સબધમા એટલુ કહેવાનુ છે કે, એને 'અપ્રાપ્ય' પદાર્થનુ જાણપણ છે એથી એ જઘન્યત અગુલના અસખ્યાતા ભાગ જેટલે છેટેથી પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે, એ કરતા વધારે નજીકના કોઈ પદાર્થને ગ્રહણ કરી શકતી નથી દષ્ટાન્ત જુઓ કે અત્યત નજીક રહેલા–એને વિષે જ રહેલા–અજન કે મેલ વગેરેને એ (ચક્ષુ) જોઇ શકતી નથી એ આપણે સર્વ જાણીએ છીએ ૫૧૨–૫૧૩

વળી ઉત્કૃષ્ટપણે, શ્રોત્રઇન્દ્રિય બાર યોજન જેટલે છેટેથી આવેલા શબ્દને સાભળે

आगतं नवयोजन्याः शेषाणि त्रीणि गृह्णते ।
गन्धं रसमथ स्पर्शमुत्कृष्टो विषयो ह्ययम् ॥ ५१५ ॥

ननु च प्राप्यकारीणि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि चेत् ।
परतोऽप्यागतान् शब्दादीन् गृह्णन्ति कथं न तत् ॥ ५१६ ॥
द्वादशयोजनादिर्यो नियमः सोऽपि निष्फल. ।
गृह्णाति प्राप्तसम्बन्धं सर्वमित्येव यौक्तिकम् ॥ ५१७ ॥

अत्रोच्यते–शब्दादीनां पुद्गला ये परत· स्यु· समागताः ।
तथा मन्दपरीणामास्ते जायन्ते स्वभावत· ॥ ५१८ ॥
यथा स्वविषय ज्ञानं नोत्पादयितुमीशते ।
स्वभावान्नास्ति शक्तिश्चेन्द्रियाणामपि तद्ग्रहे ॥५१९॥ युग्मम्॥
ततो विषयनियमो युक्तोऽयं दर्शित श्रुते ।
प्राप्यकारित्वे चतुर्णामिन्द्रियाणां स्थितेऽपि हि ॥ ५२० ॥

किंच । नास्ति शक्तिश्चक्षुषोऽपि विषयात्परतः स्थितम् ।
परिच्छेतुं द्रव्यजातं युक्तस्तस्याप्यसौ ततः ॥ ५२१ ॥

છે, જ્યારે ચક્ષુ તો એક લક્ષ યોજનથી કઇક અધિક છેટે રહેલા પદાર્થનુ સ્વરૂપ જોઇ શકે છે ૫૧૪

શેષ ત્રણ ઇન્દ્રિયો એટલે નાસિકા, જીહ્વા અને સ્પર્શેન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટ નવ યોજન જેટલે છેટેથી આવેલા ગંધ, રસ અને સ્પર્શ જે એમના વિષયો છે—એને ગ્રહણ કરે છે ૫૧૫

અહિ કોઈ એવી શકા ઉપસ્થિત કરે કે જ્યારે કર્ણ આદિ ઇન્દ્રિયો 'પ્રાપ્ય' પદાર્થને ગ્રહણ કરનારી છે ત્યારે એ એથી પણ દૂરથી આવેલા એમના શબ્દ આદિ વિષયોને શા માટે ન ગ્રહણ કરે ? એમને માટે ઉપર 'બાર યોજન'નો નિયમ કહ્યો એ પણ નિષ્ફળ-વૃથા છે એમને માટે તો એમ કહેવુ યુક્ત છે કે—એઓ તો, એમને જેનો જેનો સબધ પ્રાપ્ત થાય છે એ સર્વ ગ્રહણ કરે છે ૫૧૬-૫૧૭

એ શકાના નિવારણાર્થે એમ કહેવાનુ છે કે—શબ્દ વગેરેના પુદ્ગળો જે છેટેથી આવે એમનુ સ્વાભાવિકપણે પરિણામ એટલુ મદ થઇ જાય છે કે એઓ એમના એમના વિષયનુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, સ્વભાવત ઇન્દ્રિયોમા પણ જો એમને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ હોય નહિ તો માટે આ ચારે ઇન્દ્રિયોમા 'પ્રાપ્ય' પદાર્થને ગ્રહણ કરવાનો ગુણ હોતા છતા પણ, એમના એમના વિષયપરત્વે જે આ નિયમ શાસ્ત્રમા દર્શાવ્યો છે એ યુક્ત જ છે ૫૧૮-૫૨૦

जिव्हाघ्राणस्पर्शनानि त्रीण्यप्येतानि गृह्णते ।
बद्धस्पृष्टं द्रव्यजातं स्पृष्टमेव परं श्रुतिः ॥ ५२२ ॥

यदुक्तम्- पुट्ठं सुणेइ सद्दं रुवं पुण पासइ अपुट्ठं तु ।
गंधं रसं च फासं च बद्धपुट्ठ वियागरे ॥ ५२३ ॥

बद्धं तत्रात्मप्रदेशैरात्मीकृतमिहोच्यते ।
स्पृष्टमालिंगितमात्रं ज्ञेयं वपुषि रेणुवत् ॥ ५२४ ॥

बद्धमप्पीकय पएसेहिं । पुट्ठं रेणुं व तणुंमि । इति वचनात् ॥

समेऽपि प्राप्यकारित्वे चतुर्णामपि नन्वयम् ।
को विशेषः स्पृष्टबद्धस्पृष्टार्थग्रहणात्मकः ॥ ५२५ ॥

अत्रोच्यते- स्पर्शगन्धरसद्रव्यौघानां शब्दव्यपेक्षया ।
अल्पत्वात् बादरत्वाच्चाभावकत्वाच्च सत्वरम् ॥ ५२६ ॥

વળી ચક્ષુમા પણ, પોતાના વિષયથી પર એવા એક પણ પદાર્થને જાણવાની શક્તિ નથી, માટે એના પરત્વેનો નિયમ પણ યુક્ત જ છે ૫૨૧

હવે જીવ્હા, ઘ્રાણ અને સ્પર્શ—એ ત્રણે ઇન્દ્રિયો ' બદ્ધસ્પૃષ્ટ ' પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે કર્ણ ફક્ત ' સ્પૃષ્ટ ' પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે ૫૨૨

કહ્યુ છે કે શબ્દ સભળાય એ સ્પર્શ થયેથી, રૂપ દેખાય એ વગરસ્પર્શ્યે, અને ગધ, રસ તથા સ્પર્શનો અનુભવ થાય એ ' બદ્ધસ્પૃષ્ટતા ' ને લીધે ૫૨૩

' બદ્ધ ' એટલે શુ ? આત્મપ્રદેશોએ આત્મરૂપ કરેલુ—એ ' બદ્ધ ' ' સ્પૃષ્ટ ' કયુ ? શરીરપર ફક્ત રજની પેઠે ચોટેલુ હોય એ ૫૨૪

શાસ્ત્રમા પણ કહેલુ છે એ એજ અર્થનુ કહેલુ છે

આત્મપ્રદેશરૂપ થઈ ગયેલુ એ ' બદ્ધ ' શરીરપર રજ હોય એવુ ' સ્પૃષ્ટ '

અહિ કોઇ એમ શકા ઉઠાવે કે—જ્યારે પ્રાપ્ય અર્થને ગ્રહણ કરવાની લાયકાત ચારે ઇન્દ્રિયોમા સરખી છે ત્યારે " અમુક ઇન્દ્રિયો ' સ્પૃષ્ટ ' પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે અને અમુક ' બદ્ધસ્પૃષ્ટ ' ને ગ્રહણ કરે છે " એવો ભેદ શાનો ? ૫૨૫.

એનુ સમાધાન આ રીતે—

સ્પર્શાત્મક, ગધાત્મક અને રસાત્મક પદાર્થો, શબ્દાત્મક પદાર્થો કરતા, અલ્પ છે, બાદર છે, અને વહેલા અભાવક થાય છે, વળી સ્પર્શેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને રસેન્દ્રિય—ત્રણેની,

स्पर्शनघ्राणजिह्वानां मन्दशक्तितयापि च ।
बद्धस्पृष्टं वस्तुजात गृह्णन्त्येतानि निश्चितम् ॥ ५२७ ॥ युग्मम् ॥
स्पर्शादिद्रव्यसघातापेक्षया शब्दसहतिः ।
बह्वी सूक्ष्मासन्नशब्दयोग्यद्रव्याभिवासिका ॥ ५२८ ॥
तन्निर्वृत्तीन्द्रियस्यान्तर्गत्वोपकरणेन्द्रियम् ।
स्पृष्टापि सद्य कुरुतेऽभिव्यक्ति सा स्वगोचराम् ॥ ५२९ ॥
अन्येन्द्रियापेक्षया च श्रवण पटुशक्तिकम् ।
तत. स्पृष्टानेव शब्दान् गृह्णातीत्युचित जगुः ॥ ५३० ॥
श्रुतेर्यत्प्राप्यकारित्वे बौधोक्त स्पर्शदूषणम् ।
चडालशब्दश्रवणादिष्वयौक्तिकमेव तत् ॥ १ ॥
स्पृश्यास्पृश्यविचारो हि स्याल्लोकव्यवहारतः ।
नेन्द्रियाणां च विषयेष्वसौ कस्यापि सम्मत. ॥ २ ॥
स्पृष्टार्थग्राहकत्व यत् परैरक्ष्णोऽपि कथ्यते ।
तदयुक्तं तथात्वे हि दाह. स्याद्वन्ह्यवेक्षणात् ॥ ५३१ ॥

કર્ણેન્દ્રિય કરતા, મ દ શકિત છે માટે એઓ 'બદ્ધસ્પૃષ્ટ' પદાર્થોને જ ગ્રહણ કરે છે ૫૨૬–૫૨૭

વળી સ્પર્શાદિદ્રવ્યસમૂહની અપેક્ષાએ, શબ્દસમૂહ બહુ સૂક્ષ્મ છે અને આસન્ન શબ્દ યોગ્ય પદાર્થોને જ અભિવાસિત કરે છે, માટે એ, નિર્વૃત્તિઇન્દ્રિયની અ દર પેસી ઉપકરણ ઇન્દ્રિયને (માત્ર) સ્પર્શીને પણ સદ્ય સ્વગોચર જ્ઞાન કરે છે ૫૨૮–૫૨૯

તેમ વળી અન્ય ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ, કર્ણેન્દ્રિયમા વિશેષ પટુત્વ એટલે સામર્થ્ય રહેલુ છે માટે એ, શબ્દનો સ્પર્શ થતા જ એને (શબ્દને) ગ્રહણ કરી લે છે એમ કહ્યુ એ યુકત જ કહ્યુ છે ૫૩૦

[શ્રોત્રેન્દ્રિયનુ 'પ્રાપ્યકારિત્વ' સ્થાપવામા, બૌદ્ધ લોકો 'ચ ડાળ' શબ્દ શ્રવણે પડતા સ્પર્શનો દોષ આવે છે એમ ગણાવે છે તે કેવળ અયોગ્ય છે કારણ કે 'સ્પશ્યાસ્પર્શ' નો વિચાર લોકવ્યવહારને લઇને છે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમા એ વિચારને કોઇપણ વજનદાર ગણતુ નથી. ૧–૨]

અન્યમતવાળાઓ ચક્ષુઇન્દ્રિયને પણ 'સ્પૃષ્ટ' પદાર્થને ગ્રહણ કરી લેનારી કહે છે—એ અયુક્ત છે કેમકે એમ હોય તો વન્હિ એટલે અગ્નિને જોતાજ ચક્ષુ દગ્ધ થઈ જવા જોઇએ

तथा काचपात्राद्यन्तरस्थं दूरादेवेक्ष्यते जलम् ।
तद्भित्वान्तःप्रवेशे तु जलश्राव. प्रसज्यते ॥ ५३२ ॥

इत्याद्यधिक रत्नावतारिकादिभ्योऽवसेयम् । विस्तारभयान्नेह प्रतन्यते ॥

यच्च सिद्धान्ते चक्खुफास हव्वमागच्छइ इति श्रूयते तत्र स्पर्शशब्देन इन्द्रियार्थसन्निकर्ष उच्यते । तथाहु । सूरिए चक्खुफास हव्वमागच्छइ इत्येतजम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिप्रतीकवृत्तौ । अत्र च स्पर्शशब्द इन्द्रियार्थसन्निकर्षपरश्चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वेन तदसम्भवादिति ॥

मेया आत्मांगुलैरेव प्रागुक्तेन्द्रियगोचरा. ।
प्रमाणांगुलमाने स्युर्महीयांसोऽधुना हि ते ॥ ५३३ ॥

उत्सेधांगुलमाने तु कथं भरतचक्रिण. ।
पुर्यादौ स्वांगुलमितनवद्वादशयोजने ॥ ५३४ ॥

एकत्र वादिता भम्भा सर्वत्र श्रूयते जनैः ।
तस्मादात्मांगुलोन्मेया विषया इति युक्तिमत् ॥ ५३५ ॥ युग्मम् ॥

વળી કાચના પાત્રમા રહેલુ જળ આપણે જોઇ શકીએ છીએ તેપણ દૂરથી જ દેખાય છે એ કાઇ પાત્રને ભેદીને બહાર આવીને ચક્ષુમા પ્રવેશ કરતુ નથી જો એમ બનતુ હોય તો તો એ ઢોળાઇ જ જાય ૫૩૧–૫૩૨

આ બાબતમા અધિક વિસ્તારથી ' રત્નાવતારિકા ' મા જણાવેલુ છે, ત્યાથી જાણી લેવુ

સિદ્ધાન્તમા ' **चक्खुफास हव्व आगच्छइ** ' એવો પા૦ છે ત્યા **फासं**—એટલે સ્પર્શ–એ શબ્દ ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના ' સન્નિકર્ષ ' નો વાચક છે ' જબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ ' ની ' પ્રતીક વૃત્તિ '–ટીકામા ' **सूरिए चक्खुफास हव्वमागच्छइ** ' એમ એક લખાણ છે ત્યા પણ ' **फास** ' એટલે ' સ્પર્શ ' શબ્દનો ઉપર જણાવ્યો એ જ અર્થ છે (સ્પર્શ એટલે સન્નિકર્ષ અર્થાત્ નજીકપણુ) કેમકે ચક્ષુને ' સ્પર્શ ' નો તો અસભવ છે, અપ્રાપ્યકારિત્વ છે માટે

હવે પૂર્વોક્ત ઇન્દ્રિયગોચર વિષયોને કઇ જાતના 'માન' વડે માપવા એ વિષે કહે છે — એમને ' આત્માગુલ ' વડે જ માપવા કેમકે બીજી રીતે, ધારો કે ' પ્રમાણાગુલ ' વડે માપ લઇએ તો તે અત્યારે—હાલને સમયે બહુ બહુ મ્હોટા થઈ પડે વળી ત્રીજી રીતે એટલે ' ઉત્સેધાગુલ ' થી માપ લઇએ તો એમા પણ વાધો આવે છે એ રીતનો કે એમ માપ લેવાથી, ભરતચક્રવર્તીના પોતાના (ઉત્સેધ) આગળ વડે માપતા નવ યોજન પહોળી અને બાર યોજન

आह । प्रमाणांगुलजानेकलक्षयोजनसम्मिते ।
स्वर्विमाने कथं घंटा सर्वत· श्रूयते सुरै ॥ ५३६ ॥
त्रैधैरप्यंगुलैर्नैव विषयो घटते श्रुतेः ।
द्वितीयोपांगटीकायामस्योत्तरमवेक्ष्यताम् ॥ ५३७ ॥

तथाहि । तस्यां मेघौघरसितगम्भीरमधुरशब्दायां योजनपरिमंडलायां सुस्वराभिधानायां घंटायां त्रिस्ताडितायां सत्यां यत्सूर्याभ विमानतत्प्रासादनिष्कुटेषु ये आपतिता शब्दवर्गणा पुद्गलास्तेभ्य· समुच्छलितानि यानि घंटाप्रतिश्रुतिशतसहस्राणि घंटाप्रतिशब्दलक्षास्तै· संकुलमपि जातमभूत् ॥ किमुक्तं भवति । घंटायां महता प्रयत्नेन ताडितायां ये विनिर्गताः शब्दपुद्गलास्तत्प्रतिघातत सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च दिव्यानुभावत समुच्छलितै प्रतिशब्दै· सकलमपि विमानमनेकयोजन लक्षमानमपि बधिरितमुपजायते इति ॥ एतेन द्वादशभ्यो योजनेभ्यः समागत शब्द श्रोत्रग्राह्यो भवति न परत.। तत· कथमेकत्र ताडितायां

લાખી થાય એવી નગરી આદિમા એકસ્થળે વગાડેલી ભભાને સર્વ સ્થળોના લોકો શી રીતે સાભળી શકે ? માટે એ વિષયોને આત્માગુલને માપે માપવા એજ યુક્તિમત્ છે ૫૩૩–૫૩૫

' પ્રમાણાગુલ ' ને માપે માપતા અનેક લાખ યોજન થાય એવા દેવવિમાનમા ઘટાનાદ કરવામા આવે છે એ નાદ દેવો સર્વત્ર કેવી રીતે સાભળે છે ? ૫૩૬

પ્રમાણુ આગળ, ઉત્સેધ આગળ અને આત્માગુલ–એ ત્રણે જાતિના આગળને માપે માપ લેતા, આ કર્ણનો વિષય કોઈ રીતે ઘટી શકતો નથી ૫૩૭

એનો ઉત્તર બીજા ઉપાગની નીચે પ્રમાણેની ટીકા પરથી સમજાશે

અનેક મેઘની ગર્જના સમાન મધુર ધ્વનિ કરતા, એક યોજન વિસ્તૃત 'સુસ્વર' નામની ઘટાને ત્રણ વખત વગાડતા, સૂર્યાભ નામના વિમાનમા આવી રહેલા મહેલોના શિખરોપર પડેલા શબ્દવર્ગણાના પુદ્ગળોમાથી ઉછળી રહેલા લક્ષબદ્ધ પ્રતિધ્વનિ–પડછદાઓથી એ વિમાન પૂરાઈ જાય છે આનો ભાવાર્થ એ કે–ઘટાને બહુ જોસથી વગાડીએ તો એમાથી જે શબ્દપુદ્ગળો નીકળે એના પ્રતિધ્વનિથી, સર્વ દિશાઓ અને વિદિશાઓમા, દિવ્ય પ્રભાવવડે એ અનેક લક્ષ યોજનના માનવાળુ વિમાન આખુ બધિર–બહેરૂ થઈ જાય છે

આ ઉલ્લેખ પરથી " બાર યોજન છેટેથી આવેલો શબ્દ કાને સભળાય છે પરતુ વિશેષ દૂરનો સભળાતો નથી તેથી એક સ્થળે વગાડેલી ઘટાનો શબ્દ સર્વત્ર કેમ સભળાય " એવી શકા હતી એનુ સમાધાન થઇ ગયુ સર્વત્ર દિવ્ય પ્રભાવને લઈને તથાપ્રકારના પ્રતિધ્વનિ–

घंटायां सर्वत्र तच्छब्दश्रुतिरुपजायते इति यदुच्यते तदपाकृतमवसेयम् । सर्वत्र दिव्यानुभावतस्तथारूपप्रतिशब्दोच्छलने यथोक्तदोषासम्भवात् ॥

अपर च। इगवीस खलु लखा चउत्तीस एव तह सहस्साइ ।
तह पचसया भणिया सत्तत्तीसाय अइरित्ता ॥
इति नयणविसयमाण पुखरदीवद्धवासिमणुआण ।
पुव्वेण य अवरेण य पिह पिह होइ नायव्वं ॥ ५३८ ॥

एवं च स प्रागुक्तोऽक्षिविषयो न विसंवदते कथम् ।
अत्रैतरसूत्रतात्पर्यं व्याचचक्षे बुधैरिदम् ॥ ५३९ ॥
लक्षयोजनमानो दृग्विपय परमस्तु यः ।
अभास्वर पर्वतादिवस्त्वपेक्ष्य स निश्चित· ॥ ५४० ॥
स्याद्भास्वर तु सूर्यादिवस्त्वपेक्ष्याधिकोऽपि य ।
व्याख्यानतो विशेपार्थप्रतिपत्तिरियं किल ॥ ५४१ ॥

इदं विशेपावश्यकेऽर्थतः ॥

अनन्ताणूद्भवान्येतानीन्द्रियाण्यखिलान्यपि ।
असख्येयप्रदेशावगाढानि निखिलानि च ॥ ५४२ ॥

---

૫૩૭ દાઓ ઉછળવાને લીધે એમા પૂર્વોક્ત દોષનો સ ભવ રહ્યો નહિ

વળી ચક્ષુરિન્દ્રિયના વિષયના ' માન ' પરત્વે વિસ વાદિપણા વિષે

પુષ્કરાવર્ત્તદ્વીપમા રહેનારા મનુષ્યોની દષ્ટિના વિષયનુ માન ૨૧૩૪૫૩૭ યોજન છે એથી આગળ આગળના દ્વીપોમા પૂર્વપૂર્વના દ્વીપો કરતા અધિક છે પણ આ કથન પૂર્વે કહી ગયા એની સાથે મળતુ આવતુ નથી એટલે જ્ઞાની પુરૂષો એવો વિસ વાદ દૂર કરવાને નીચે પ્રમાણે સૂત્રનો ભાવાર્થ સમજાવે છે— ૫૩૯

ચક્ષુના ઉત્કૃષ્ટ વિષયનુ માપ અગાઉ એક લક્ષ યોજનનુ કહ્યુ છે એ પર્વત આદિ તેજ રહિત વસ્તુને અપેક્ષીને કહ્યુ છે પર તુ સૂર્યઆદિ તેજસ્વી વસ્તુની અપેક્ષાએ તો એ વિષયનુ માન અધિક પણ હોય વિશેષાવશ્યક સૂત્રમા પણ આ ભાવાર્થનુ કથન છે ૫૪૦–૫૪૧

આ સર્વ ઇન્દ્રિયો અનન્ત પરમાણુઓની બનેલી છે, તેમ વળી અસ ખ્યાત પ્રદેશોને અવગાહી રહી છે ૫૪૨

स्तोकावगाहा दक् श्रोत्रघ्राणे सख्यगुणे क्रमात् ।
ततोऽसख्यगुणा जिव्हा सख्यघ्न स्पर्शन तत॰ ॥ ५४३ ॥

स्तोकप्रदेश नयन श्रोत्र सख्यगुणाधिकम् ।
ततोऽसख्यगुणं घ्राण जिव्हाऽसख्यगुणा तत. ॥ ५४४ ॥

ततोऽप्यसख्यगुणितप्रदेश स्पर्शनेन्द्रियम् ।
इत्यल्पबहुतैषा स्यादवगाहप्रदेशयो. ॥ ५४५ ॥

तुर्योपांगे तु

श्रोत्राक्षिनासिक द्वे द्वे जिव्हैका स्पर्शनं तथा ।
एव द्रव्येन्द्रियाण्यष्टौ भावेन्द्रियाणि पच च ॥ ५४६ ॥

सर्वेषां सर्वजातित्वे द्रव्यतो भावतोऽपि च ।
अतीतानीन्द्रियाणि स्युरनन्तान्येव देहिनाम् ॥ ५४७ ॥

विनानादिनिगोदिभ्यो ज्ञेयमेतत्तु कोविदै ।
स्वजातावेव तेषां तु तान्यतीतान्यनन्तश. ॥ ५४८ ॥

ચક્ષુઇન્દ્રિય, સર્વમા, ઓછા અવગાહવાળી છે અને કર્ણ તથા નાસિકા અનુક્રમે એનાથી સખ્યાતસખ્યાતગણા અવગાહવાળી છે ૫૪૩

પ્રદેશો પણ ચક્ષુના સર્વથી ઓછા છે કર્ણઇન્દ્રિયના એથી સખ્યગણા છે નાસિકાના વળી એથી અસખ્યગણા છે નાસિકા કરતા જીભ્હાના અસખ્યાતગણા, અને જીભ્હા કરતા સ્પર્શઇન્દ્રિયના અસખ્યગણા છે ૫૪૪

આવી રીતે સર્વ ઇન્દ્રિયોના 'અવગાહ' અને 'પ્રદેશ' ઓછાવત્તા છે ૫૪૫

ચોથા ઉપાગમા તો એમ કહેલુ છે કે—

બે કર્ણ, બે ચક્ષુ, બે નાસિકા (ના રધ્ર), એક જીભ્હાઇન્દ્રિય, અને એક સ્પર્શઇન્દ્રિય એમ આઠ દ્રવ્યઇન્દ્રિયો છે ભાવથી જો કે ઇન્દ્રિયો પાચ છે ૫૪૬

સર્વ પ્રાણીઓને સર્વજાતિઓમા અનન્ત દ્રવ્યઇન્દ્રિયો અને ભાવઇન્દ્રિયો અતીત થયેલી છે ૫૪૭

પણ એમા અનાદિ નિગોદજાતિ અપવાદરૂપે ગણવી કેમકે એના જીવોની અનન્ત ઇન્દ્રિયો અતીત થયેલી હોય એ પોતાની જ જાતિમા, સર્વ જાતિમા નહિ ૫૪૮

किंच । येषामनन्तः कालोऽभून्निर्गतानां निगोदतः ।
तेषामपेक्षया ज्ञेयमेतच्छ्रुतविशारदैः ॥ ५४९ ॥

एवमन्यत्रापि यथासम्भव भाव्यम् ॥

एकादीनि सन्ति पचान्तानि भावेन्द्रियाणि च ।
एकद्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियाणां स्यु· यथाक्रमम् ॥ ५५० ॥
भावीनि नैव केषांचिद्वर्त्तन्ते मुक्तियायिनाम् ।
केषांचित् पंच पट् सप्त संख्यासंख्यान्यनन्तश· ॥ ५५१ ॥
सिद्ध्यतां भाविनि भवे नरनारकनाकिनाम् ।
पचाक्षतिर्यक्पृथ्व्यम्बुद्रूणां पंच जघन्यतः ॥ ५५२ ॥
पृथ्व्यादिजन्मान्तरितमुक्तीनां तु मनीषिभिः ।
पट्सप्तप्रमुखाण्येव भाव्यानि प्रोक्तदेहिनाम् ॥ ५५३ ॥
संख्येयानि च तानि स्यु. संख्यातभवकारिणाम् ।
असंख्येयान्यनन्तान्यसंख्येयानन्तजन्मनाम् ॥ ५५४ ॥

વળી એ પણ જે જીવોને નિગોદમાથી નીકળ્યાને અનન્ત કાળ થયો હોય છે એમના જ વિષે સમજવુ ૫૪૯

એવી રીતે અન્યત્ર પણ યથાયોગ્ય સમજી લેવુ

વળી ભાવઇન્દ્રિય એકેન્દ્રિયજીવને એક, બેઇન્દ્રિયને બે, એમ અનુક્રમે પચેન્દ્રિયજીવને પાચ હોય છે ૫૫૦

કેટલાક મોક્ષગામી જીવોને એ ઇન્દ્રિયો ભવિષ્યકાળમા થવાની હોતી નથી, જ્યારે કેટલાકને તો પાચ, છ, સાત, સખ્ય, અસખ્ય અને અનન્ત પણ થવાની હોય છે ૫૫૧

ભવિષ્યમા થનારા ભવ-જન્મ-મા મોક્ષ જવાના હોય એવા મનુષ્ય, નારકીના જીવો, દેવ, પચેન્દ્રિ તિર્યચ, પૃથ્વીકાય, અપ્કાય તથા વનસ્પતિકાયને જઘન્યત પાચ ઇન્દ્રિયો થાય છે ૫૫૨

આ ગણાવ્યા એમાથી જેઓ 'પૃથ્વીકાય' આદિમા જન્મ લીધા પછી જ 'મુક્ત' થવાના હોય છે એમને જઘન્યત છ, સાત આદિ ઇન્દ્રિયો થાય છે એમ સમજવુ ૫૫૩

સખ્યાત ભવ કરનારાઓને એ ઇન્દ્રિયો સખ્યાત થાય છે તેમજ અસખ્ય ભવકરનારાઓને અસખ્યાત, અને અનન્ત ભવ કરનારાઓને અનન્ત (ઇન્દ્રિયો) થાય છે ૫૫૪

रिष्टामघामाघवतीनारकाणां च युग्मिनाम् ।
नृणां तिरश्चां भावीनि दश तानि जघन्यत ॥ ५५५ ॥
पंचाक्षेभ्योऽन्यत्र नैषामुत्पत्तिर्नाप्यनन्तरे ।
भवे मुक्तिस्ततं एषां दशोक्तानि जघन्यत. ॥ ५५६ ॥
वाय्वग्निविकलाक्षाणां जघन्यतो भवन्ति षट् ।
क्ष्मादिजन्मान्तरितैषां मुक्तिर्नानन्तर यतः ॥ ५५७ ॥
एकद्वित्रिचतु पचेन्द्रियाणां स्युरनुक्रमात् ।
द्रव्येन्द्रियाणि सन्त्येक द्वे चत्वारि षडष्ट च ॥ ५५८ ॥
भविष्यन्ति न केषांचित्केषांचिदष्ट वा नव ।
दश षोडश केषांचित्सख्यासख्यान्यनन्तश· ॥ ५५९ ॥

भावना प्राग्वत् ॥

नारकस्य नारकत्वे भावतो द्रव्यतोऽपि च ।
तान्यतीतान्यनन्तानि सन्ति पचाष्ट च स्फुटम् ॥ ५६० ॥

રિષ્ટા, મઘા, તથા માઘવતી નારકીના જીવોને, યુગલ જન્મેલાને, મનુષ્યોને, અને તિર્યંચોને જઘન્યત દશ ઇન્દ્રિયો થવાની હોય છે ૫૫૫

એ સર્વ જીવોને વળી, પચેન્દ્રિય વિના અન્ય ગતિમા ઉત્પન્નથવાપણુ હોતુ નથી તેમ એમને અનન્તર ભવમા મોક્ષપ્રાપ્ત પણ નથી. તેથી એમની જઘન્ય દશ ઇન્દ્રિયો કહી છે ૫૫૬

વાયુકાય, અગ્નિકાય અને બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય તથા પચેન્દ્રિય જીવોને જઘન્ય છ ઇન્દ્રિયો થાય છે કેમકે એમની પૃથ્વીકાય આદિમા જન્મ લીધા પછી જ, મોક્ષપ્રાપ્તિ કહેલી છે આતરા વિના એમને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી ૫૫૭

એકેન્દ્રિયથી માંડીને પચેન્દ્રિય સુધીમા પાચે પ્રકારના જીવોને અનુક્રમે એક, બે, ચાર, છ અને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે ૫૫૮

વળી કેટલાકને તો એ (ઇન્દ્રિયો) થવાની હોતીજ નથી જ્યારે કેટલાકને આઠ નવ, દશ કે સોળ અને ઘણાને વળી સખ્યાત, અસખ્યાત કે અનન્ત પણ થવાની હોય છે ૫૫૯

આમા ભાવના પૂર્વની પેઠે સમજવી.

નારકીના જીવોને નારકીપણામા પાચ ભાવેન્દ્રિયો અને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્તવાર અતીત થયેલી હોય છે, જ્યારે એકવાર નરકમા જનારા કેટલાક પ્રાણીઓને એ ઇન્દ્રિયો થવાની

भविष्यन्ति न केषांचित्केषांचित्पंच चाष्ट च ।
ज्ञेयानि तान्येकवारं नरकं यास्यतोंगिन ॥ ५६१ ॥
सख्येयान्येतानि संख्यवारं नरकयायिनः ।
असंख्येयान्यप्यनन्तान्येवं भाव्यानि धीधनै. ॥ ५६२ ॥
अतिक्रान्तान्यनन्तानि सुरत्वे नारकस्य च ।
वर्त्तमानानि नैव स्युर्भावीनि पुनरुक्तवत् ॥ ५६३ ॥
विजयादिविमानित्वे यदि स्युः नारकांगिनाम् ।
नातीतानि भविष्यन्ति पंचाष्ट दश पोडश ॥ ५६४ ॥
एव सर्वगतित्वेन सर्वेषामपि देहिनाम् ।
भावनीयान्यतीतानि सन्ति भावीनि च स्वयम् ॥ ५६५ ॥
नृत्वे नृणामतीतान्यनन्तान्यष्ट च पंच च ।
सन्ति तद्भवमुक्तीनां तानि भावीनि नैव च ॥ ५६६ ॥
अन्येषां तु मनुष्यत्वे भावीनि पंच चाष्ट च ।
जघन्यतोऽपि स्युः मुक्तिर्यन्न मानुष्यमन्तरा ॥ ५६७ ॥

હોતીજ નથી, અને કેટલાકને (ભાવથી) પાચ અને (દ્રવ્યથી) આઠ થવાની હોય છે ૫૬૦–૫૬૧

નરકમા સખ્યાતવાર જનારાઓને એ સખ્યાત થવાની હોય છે, અસખ્યાતવાર જનારાઓને અસખ્ય, અને અનન્તવાર જનારાઓને અનન્ત થવાની હોય છે એમ સમજવુ ૫૬૨

વળી નરકના જીવને દેવના ભવમા અનન્ત ઈન્દ્રિયો અતીત થયેલી હોય છે, વર્તમાન હોતીજ નથી, (ભવિષ્યમા) અનન્ત થવાની હોય છે ૫૬૩

વિજયવિમાન વગેરેના દેવતાના ભવમા, નારકીના જીવોને, ઇન્દ્રિયો, અતીત થયેલી ન હોય, ભવિષ્યમા પાચ, આઠ, દશ કે સોળ થાય ૫૬૪

એમ સર્વ જીવોની સર્વ ભવની અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ (ભાવી) ઇન્દ્રિયો સ્વયમેવ ભાવવી ૫૬૫

મનુષ્યોને મનુષ્યભવમા, અતીત થઇ ગયેલી ઇન્દ્રિયો અનન્ત હોય છે, વર્તમાન આઠ ને પાચ હોય છે અને તદ્ભવમોક્ષગામી (મનુષ્યો)ને ભાવી (ભવિષ્યમા) થવાની નથી હોતી. ૫૬૬

અન્ય પ્રાણીઓને મનુષ્યભવમા જઘન્યત પણ પાચ અને આઠ ઇન્દ્રિયો થવાની હોય છે, કેમકે મનુષ્યભવમા આવ્યા વિના એમનો મોક્ષ નથી થતો ૫૬૭

अनुत्तरामराणां च स्वत्वे सन्त्यष्ट पंच च ।
यदि स्युर्भूतभावीनि तावन्त्येव तदा खलु ॥ ५६८ ॥
विजयादिविमानेषु द्विरुत्पन्नो ह्यनन्तरे ।
भवे विमुक्तिमाप्नोति ततो युक्तं यथोदितम् ॥ ५६९ ॥
अन्यजातित्वे त्वनन्तान्यतीतान्यथ सन्ति न ।
भावीनि सख्यान्येवैषां नृत्ववैमानिकत्वयो ॥ ५७० ॥

तथोक्त प्रज्ञापनावृत्तौ—

इह विजयादिषु चतुर्षु गतो जीवो नियमात् तत उध्धृतो न जातुचिदपि नैरयिकादिषु पंचेन्द्रितिर्यक्पर्यवसानेषु तथा व्यन्तरेषु ज्योतिष्केषु च मध्ये समागमिष्यति । मनुष्येषु सौधर्मादिषु वा गमिष्यति। इति॥

सर्वार्थसिद्धदेवत्वे सर्वार्थसिद्धनाकिनाम् ।
न स्यु भूतभविष्यन्ति सन्ति पचाष्ट च स्फुटम् ॥ ५७१ ॥
तेषामन्यगतित्वे चातीतानि स्युरनन्तश· ।
नैव सन्ति भविष्यन्ति नृगतावष्ट पंच च ॥ ५७२ ॥

વળી અનુત્તર વિમાનના દેવોને પોતાના ભવમા 'વર્ત્તમાન' આઠ અને પાચ ઇન્દ્રિયો હોય છે અને 'અતીત' અને 'ભાવિ' જો હોય તો એ પણ એટલી જ હોય કેમકે વિજય આદિ વિમાનમા બે વાર જન્મ લીધો હોય એવો પ્રાણી પાછીના ભવમાજ મોક્ષ પામે છે ૫૬૮–૫૬૯

એ અનુત્તર વિમાનના દેવોને વળી, અન્યભવમા 'અતીત' ઇન્દ્રિયો 'અનન્ત' હોય છે, 'વર્ત્તમાન' ખીલકુલ હોતી નથી, અને, મનુષ્યભવ તથા વિમાનિક દેવના ભવમા 'ભાવી' (ભવિષ્યમા થવાની) 'સખ્યાતી' હોય છે ૫૭૦

પ્રજ્ઞાપના–પન્નવણા–સૂત્રનીવૃત્તિમા એમ કહ્યુ છે કે—

વિજય આદિ ચાર અનુત્તર વિમાનોમા રહેલો જીવ ત્યાથી નીકળ્યા પછી નિશ્ચયે કોઈ પણ વખતે નારકી વગેરેમા કે પચેન્દ્રિ તિર્યચ–સુધીમા, કે વ્યતર કે જ્યોતિષીઓમા પણ આવતો નથી કા તો મનુષ્ય ભવ પામે છે, કા તો સૌધર્મ આદિ દેવલોકમા જાય છે

'સર્વાર્થસિદ્ધ' ના દેવોને સર્વાર્થસિદ્ધના ભવમા ઇન્દ્રિયો 'અતીત' હોતી નથી, તેમ 'ભાવી' થવાની પણ નહિ ફક્ત પાચ ને આઠ 'વર્ત્તમાન' હોય છે ૫૭૧

એઓ અન્ય ભવ કરે ત્યારે અનન્તી ઇન્દ્રિયો 'અતીત' થઇ ગઇ હોય છે, 'વર્ત્તમાન' ખીલકુલ હોતી નથી, ફક્ત 'ભાવી' મનુષ્યગતિમા, આઠ ને પાચ થવાની ૫૭૨

संज्ञिपंचेन्द्रियाणां यत् स्मृत्यादिज्ञानसाधनम् ।
मनो नोइन्द्रियं तच्च द्विविधं द्रव्यभावतः ॥ ५७३ ॥

तत्र च मनःपर्याप्त्यभिधाननामकर्मोदयादिह ।
मनोयोग्यवर्गणानामादाय दलिकान्यलम् ॥ ५७४ ॥

मनस्त्वेनापादितानि जन्तुना द्रव्यमानसम् ।
जिनैरुचे तथा चाह नन्द्यध्ययनचूर्णिकृत् ॥ ५७५ ॥ युग्मम् ॥

मणपज्जत्तिनामकर्मोदयतो जोग्गे मणोदव्वे घेत्तुं मणत्तेण परिणामिया दव्वा दव्वमणो भन्नइ । इति ॥

मनोद्रव्यावलम्बेन मनःपरिणतिस्तु या ।
जन्तोः भावमनस्तत्स्यात्तथोक्तं पूर्वसूरिभिः ॥ ५७६ ॥

जीवो पुण मणपरिणाम किरियावंतो भावमणो ॥ किं भणिय होइ । मणदव्वालंबणो जीवस्स मणणवावारो भावमणो भन्नइ । इति नन्द्यध्ययनचूर्णौ ॥

अत एव च द्रव्यचित्तं विना भावचित्तं न स्यादसंज्ञिवत् ।
विनापि भावचित्तं तु द्रव्यतो जिनवद्भवेत् ॥ ५७७ ॥

હવે,

સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓને, સ્મૃતિ આદિ જ્ઞાનનું સાધનરૂપ એવું જે–મન–તે ' નોઇન્દ્રિય ' કહેવાય છે એ (૧) દ્રવ્યથી અને (૨) ભાવથી, એમ બે પ્રકારનું છે — ૫૭૩

મનપર્યાપ્તિ નામના નામકર્મના ઉદય થકી મનોયોગ્ય વર્ગણાના દળો લઇને પરિણમાવેલું મન તે 'દ્રવ્યમન,' અને મનોદ્રવ્યના અવલંબન વડે મનની પરિણતિ કે પરિણામ થાય તે ' ભાવમન ' કહેવાય

નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિ–ટીકા–મા કહ્યું છે કે મનપર્યાપ્તિનામકર્મના ઉદયથી, યોગ્ય મનોદ્રવ્ય લઇને જે પરિણમાવ્યું તે 'દ્રવ્યમન' કહેવાય, અને જીવનો ક્રિયાવંત મનપરિણામ–તે 'ભાવમન' એનો અર્થ એ કે જીવનો મનદ્રવ્યના અવલંબનવાળો મનનવ્યાપાર તે ભાવમન ૫૭૪–૫૭૬

એટલા માટે જ

અસંજ્ઞીની જેમ દ્રવ્યચિત્ત વિના ભાવચિત્ત ન હોય, પણ જિનભગવાનની જેમ ભાવચિત્ત વિના દ્રવ્યચિત્ત તો હોય ૫૭૭

तथोक्तं प्रज्ञापनावृत्तौ–भावमनो विनापि च द्रव्यमनो भवति। य भवस्थकेवलिन । इति ॥

स्तोका मनस्विनोऽसंख्यगुणा श्रोत्रान्वितास्तत ।
चक्षुर्घ्राणरसज्ञाढ्या स्युः क्रमेणाधिकाधिका ॥ ५७८ ॥
अनिन्द्रियाश्च निर्दिष्टा एभ्योऽनन्तगुणाधिका ।
स्पर्शनेन्द्रियवन्तस्तु तेभ्योऽनन्तगुणाधिका ॥ ५७९ ॥

लोकैश्च

चक्षु श्रोत्रघ्राणरसनत्वक्मनोवाक्पाणिपादपायूपस्थलक्षणानि एका दश इन्द्रियाणि सुश्रुतादौ उक्तानि ॥

नाममालायामपि

बुद्धीन्द्रिय स्पर्शनादि पाण्यादि तु क्रियेन्द्रियम् । इति अभिहितम्

इति इन्द्रियाणि ॥ २२ ॥

सज्ञा येषां सन्ति ते स्यु सज्ञिनोऽन्ये त्वसज्ञिन ।
सज्ञिनस्ते च पंचाक्षा मन पर्याप्तिशालिन ॥ ५८० ॥

પન્નવણાસૂત્રની વૃત્તિમા પણ કહ્યુ છે કે ભવસ્થ કેવળીની પેઠે ભાવમન વિના પણ દ્રવ્ય મન થાય

હવે તે તે ઇન્દ્રિયોવાળાની સખ્યા કેટકેટલી છે તે કહે છે —મનઇન્દ્રિયવાળા સર્વથી અલ્પ છે તેથી અસખ્યગણા કર્ણઇન્દ્રિયવાળા છે એથી ચક્ષુઇન્દ્રિયવાળા, ઘ્રાણઇન્દ્રિયવાળા, અને રસેન્દ્રિયવાળા અનુક્રમે અધિક અધિક છે એથી પણ અનન્તગણી અનિન્દ્રિય–ઇન્દ્રિયરહિત એવા–સિદ્ધના જીવો છે, અને એથી અનન્તગણા સ્પર્શેન્દ્રિવાળા (જીવો) છે ૫૭૮–૫૭૯

વળી લોકોએ તો

ચક્ષુ, કર્ણ, નાસિકા, જિહ્વા, ત્વચા, મન, વાણી, હસ્ત, પાદ, ગુદા અને લિંગ–એ પ્રમાણે અગ્યાર ઇન્દ્રિયો ' સુશ્રુત ' વગેરેમા ગણાવી છે

' નામમાળા ' મા પણ કહ્યુ છે કે,

સ્પર્શઇન્દ્રિય વગેરે બુદ્ધિઇન્દ્રિયો છે, અને હસ્ત, પાદ વગેરે ક્રિયાઇન્દ્રિયો છે

આ પ્રમાણે બાવીશમુ દ્વાર જે ' ઇન્દ્રિય '–તેનુ સપૂર્ણ સ્વરૂપ કહ્યુ

હવે ' સજ્ઞિત ' નામના ત્રેવીશમા દ્વાર વિષે

જેમને સજ્ઞા છે તે સજ્ઞિત–સજ્ઞી (સજ્ઞાવાળા) કહેવાય શેષ સર્વે અસજ્ઞી કહેવાય મનપર્યાપ્તિ અને પાચ ઇન્દ્રિયો–એ છ વાનાનો સદ્ભાવ–એનુ નામ સજ્ઞા માટે એ છ વાના જેમનામા હોય એઓ ' સજ્ઞી ' કહેવાય ૫૮૦

ननु संमूर्च्छिमपञ्चाच्चान्तेष्वेकेन्द्रियादिषु ।
आहाराद्याः सन्ति सञ्ज्ञास्ततस्ते किं न संज्ञिनः ॥ ५८१ ॥

अत्रोच्यते–ओघरूपा दशाप्येतास्तीव्रमोहोदयेन च ।
अशोभना अव्यक्ताश्च तन्नाभि सञ्ज्ञिता मताः ॥ ५८२ ॥

निद्राव्याप्तोऽसुमान् कण्डूयनादि कुरुते यथा ।
मोहाच्छादितचैतन्यास्तथाहाराद्यमी अपि ॥ ५८३ ॥

ततश्च सञ्ज्ञासम्बन्धमात्रेण न संज्ञित्वमुरीकृतम् ।
न ह्येकेनैव निष्केण धनवानुच्यते जनैः ॥ ५८४ ॥

अताद्दग्रूपयुक्तोऽपि रूपवान्नाभिधीयते ।
धनी किन्तु बहुद्रव्यैरूपवान् रम्यरूपत ॥ ५८५ ॥

महत्या व्यक्तया कर्मक्षयोपशमजातया ।
सञ्ज्ञया शस्तयैवांग लभते सञ्ज्ञितां तथा ॥ ५८६ ॥ विशेषकम् ॥

इदमर्थतो विशेषावश्यके ॥

અહિં કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે,

એકેન્દ્રિય આદિથી તે સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોને ' આહાર ' આદિ ' સંજ્ઞા ' તો છે, ત્યારે એઓ પણ ' સંજ્ઞી ' કહેવાવા જોઇએ, છતાં કેમ નથી કહેવાતા ? ૫૮૧

આ શંકાનું સમાધાન એટલું કે,

એઓને આ દશે સંજ્ઞાઓ ઓઘરૂપ છે અને તીવ્ર મોહના ઉદયને લીધે અશોભન અને અવ્યક્ત છે માટે એવી સંજ્ઞાઓને સંજ્ઞા માની નથી એટલે એમને ' સંજ્ઞી ' મા નથી ગણ્યા ૫૮૨

જેવી રીતે માણસ નિદ્રાવશ અવસ્થામાં ખરજ વગેરે કરે છે તેવી રીતે એ પ્રાણીઓ મોહ વશ અને અપ્રકટ ચૈતન્યાવસ્થામાં આહારાદિ કરે છે આમ એમને સંજ્ઞાનો સમ્બન્ધ માત્ર છે એટલેથીજ એમને સંજ્ઞિપણું ન કહેવાય જેમ એક જ સોનામોહોરવાળો ધનવાન નથી કહેવાતો અને ઉત્તમ રૂપવિનાનો રૂપવાન નથી કહેવાતો, પણ પુષ્કળ સોનામોહોરવાળોજ ધનવાન અને ઉત્તમ–સુંદર રૂપવાળોજ રૂપવાન–રૂપાળો કહેવાય છે એમ મ્હોટી, વ્યક્ત અને કર્મોના ક્ષય–ઉપશમથી થયેલી—આમ સર્વ વાતે પ્રશસ્ત હોય એવી સંજ્ઞા વડે જ જીવ સંજ્ઞાવાન–સંજ્ઞી કહેવાય એમ વિશેષાવશ્યક સૂત્રમાં કહેલું છે ૫૮૩–૫૮૬

ततश्च येषामाहारादिसंज्ञा व्यक्तचैतन्यलक्षणा ।
कर्मक्षयोपशमजा संज्ञिनस्ते परेऽन्यथा ॥ ५८७ ॥
दीर्घकालिक्यादिका वा संज्ञा येषां भवन्ति ते ।
सज्ञिन स्युर्यथायोगमसंज्ञिनस्तदुज्झिताः ॥ ५८८ ॥

इति सज्ञितादि ॥ २३ ॥

वेदस्त्रिधा स्यात्पुवेद. स्त्रीवेदश्च तथा पर. ।
क्लीबवेदश्च तेषां स्युर्लक्षणानि यथाक्रमम् ॥ ५८९ ॥
पुसां यतो योषिदिच्छा स पुंवेदोऽभिधीयते ।
पुरुषेच्छा यतः स्त्रीणां स स्त्रीवेद इति स्मृतः ॥ ५९० ॥
यतो द्वयाभिलाष· स्यात् क्लीबवेद· स उच्यते ।
तृणफुफमकद्रंगज्वलनोपमिता इमे ॥ ५९१ ॥

पुरुषादिलक्षणानि चैवं प्रज्ञापनावृत्तौ स्थानांगवृत्तौ च ।

એટલે એ પરથી એમ સમજવાનુ કે 'પ્રકટચૈતન્યલક્ષણવાળી અને'કર્મોના ક્ષયોપશમથી થયેલી આહાર વગેરે સજ્ઞાઓ જે પ્રાણીઓને હોય એઓ જ સજ્ઞી કહેવાય, શેષ સર્વે અસજ્ઞી કહેવાય ' ૫૮૭

અથવા,

જેમને 'દીર્ઘકાલિકી' આદિ સજ્ઞાઓ હોય એઓજ ખરી રીતે 'સજ્ઞી' કહેવાય અવર સર્વ 'અસજ્ઞી' સમજવા ૫૮૮

આ પ્રમાણે ત્રેવીશમા દ્વાર 'સજ્ઞિત–સજ્ઞી' નુ સ્વરૂપ સમજાવ્યુ

હવે ચોવીશમા દ્વાર 'વેદ' વિષે

પુરૂષવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નપુસકવેદ એમ 'વેદ' ના ત્રણ પ્રકાર છે ૫૮૯

એમના લક્ષણ આ પ્રમાણે —

જેને લઇને પુરૂષને સ્ત્રીની ઇચ્છા થાય એ (૧) પુરૂષવેદ, જેને લઈને સ્ત્રીને પુરૂષની ઇચ્છા થાય એ (૨) સ્ત્રીવેદ, જેને લઇને પુરૂષ અને સ્ત્રી–બેઉની ઇચ્છા થાય એ (૩) નપુસક વેદ કહેવાય ૫૯૦–૫૯૧

પુરૂષવેદ તૃણના અગ્નિસમાન, સ્ત્રીવેદ છાણાના અગ્નિ સમાન, અને નપુસકવેદ નગર દાહના અગ્નિસમાન કહેવાય છે

પન્નવણાસૂત્રની અને સ્થાનાગસૂત્રની વૃત્તિઓમા પુરૂષ, સ્ત્રી અને નપુસકના આ પ્રમાણે લક્ષણો કહ્યા છે —

योनिमृदुत्वमस्थैर्यं मुग्धता क्लीवता स्तनौ ।
पुंस्कामितेति लिंगानि सप्त स्त्रीत्वे प्रचक्षते ॥ ५९२ ॥

मेहनं खरता दार्ढ्यं शौण्डीर्यं श्मश्रु धृष्टता ।
स्त्रीकामितेति लिंगानि सप्त पुंस्त्वे प्रचक्षते ॥ ५९३ ॥

स्तनादिश्मश्रुकेशादिभावाभावसमन्वितम् ।
नपुंसकं बुधाः प्राहुर्मोहानलसुदीपितम् ॥ ५९४ ॥

अभिलाषात्मकं देहाकारात्मकमथापरम् ।
नेपथ्यात्मकमेकैकमिति लिंगं त्रिधा विदुः ॥ ५९५ ॥

पुमांसोऽल्पा. स्त्रिय. सख्यगुणा· क्रमादनन्तकाः ।
अवेदाः क्लीववेदाश्च सवेदा अधिकास्ततः ॥ ५९६ ॥

पुंस्त्वसञ्ज्ञित्वयोः कायस्थितिरान्तर्मुहूर्तिकी ।
लघ्वी गुर्वी चाब्धिशतपृथक्त्वं किंचनाधिकम् ॥ १ ॥

स्त्रीत्वकायस्थितिः प्रज्ञापनायां समयो लघु. ।
उक्ताथास्यां गरीयस्यामादेशाः पंच दर्शिताः ॥ २ ॥

યોની, કોમળતા, અસ્થિરતા, મુગ્ધતા, કાયરતા, સ્તન અને પુરૂષની ઇચ્છા—એ સાત સ્ત્રીત્વના લક્ષણો ૫૯૨

મેહન (પુરૂષ ચિન્હ), કઠોરતા, દઢતા, પરાક્રમ, ધૃષ્ટતા, શ્મશ્રુ, અને સ્ત્રીની ઇચ્છા—એ સાત પુરૂષત્વના લક્ષણો ૫૯૩

સ્તન આદિનો સદ્‌ભાવ હોય, શ્મશ્રુ આદિનો અભાવ હોય તથા મોહાગ્નિનો પ્રદિપ્તપણે સદ્‌ભાવ હોય—એ નપુસકત્વના લક્ષણો ૫૯૪

વળી પ્રત્યેક લિગ (૧) અભિલાષરૂપ, (૨) દેહાકારરૂપ અને (૩) (ફકત) વેશરૂપ—એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે ૫૯૫

સખ્યા પરત્વે, પુરૂષો સર્વથી થોડા છે, સ્ત્રીઓ પુરુષોથી સખ્યાતગણી છે, એથી અનન્તગણા ' અવેદી ' સિદ્ધના જીવો, એથી પણ અનન્તગણા કલીબવેદી—નપુસકો, અને નપુસકોના કરતા પણ અધિક ' સવેદી ' છે ૫૯૬

[પુરૂષપણાની અને સજ્ઞીપણાની કાયસ્થિતિ જઘન્યત અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટ પણે બસો સાગરોપમથી લઇને નવસો ઉપરાત સુધીની છે સ્ત્રીત્વની કાયસ્થિતિ પરત્વે પન્નવણા સૂત્રમા એમ કહ્યુ છે કે એ જઘન્યત એક સમયની છે અને ઉત્કૃષ્ટપણે (૧) ચૌદ પલ્યોપમ,

चतुर्दशाष्टादश वा शत वाथ दशोत्तरम् ।
पूर्णं शतं वा पल्यानि पल्यानां वा पृथक्त्वकम् ॥ ३ ॥
पूर्वकोटिपृथक्त्वाढ्याः पंचाप्येते विकल्पका· ।
पचसंग्रहवृत्त्यादेर्ज्ञेयेतेषां च विस्तृतिः ॥ ४ ॥
आद्ये द्वितीये स्वर्गे द्विः पूर्वकोट्यायुष. स्त्रियाः ।
सभर्तृकान्यदेवीत्वेनोत्पत्त्यैषां च भावना ॥ ५ ॥

इति वेदः ॥ २४ ॥

जिनोक्तादविपर्यस्ता सम्यग्दृष्टिर्निगद्यते ।
सम्यक्त्वशालिनां सा स्यात्तच्चैवं जायतेंगिनाम् ॥ ५९७ ॥
चतुर्गतिकससारे पर्यटन्ति शरीरिणः ।
वशीकृता विपाकेन गुरुस्थितिककर्मणाम् ॥ ५९८ ॥
अथैतेषु कश्चिदंगी कर्माणि निखिलान्यपि ।
कुर्याद्यथाप्रवृत्ताख्यकरणेन स्वभावत ॥ ५९९ ॥
पल्यासख्यलवोनैककोट्यब्धिस्थितिकानि वै ।
परिणामविशेषोऽत्र करण प्राणिनां मतम् ॥ ६०० ॥ युग्मम् ॥

અથવા (૨) અઢાર પલ્યોપમ, અથવા (૩) એકસો દશ પલ્યોપમ, અથવા (૪) એકસો પલ્યોપમ અથવા (૫) એથી લઇને નવ સુધીના પલ્યોપમ છે આ પાચે 'વિકલ્પો' મા પલ્યોપમની સખ્યા જૂદી જૂદી છે એના સબધમા વિસ્તારપૂર્વક જાણવા માટે, 'પચ સગ્રહ' ગ્રથની વૃત્તિ–ટીકા જોવી. પહેલા અને બીજા સ્વર્ગમા બે 'ક્રોડપૂર્વ' ના આયુષ્યવાળી સ્ત્રી, ભર્તાર સહિત અન્યદેવીપણે ઉત્પન્ન થાય છે—એ પરથી આ 'વિકલ્પો' ની ભાવના જાણવી. ૧–૫]

આ પ્રમાણે ચોવીશમા દ્વાર–વેદ–નુ સ્વરૂપ છે

હવે પચવીશમા દ્વાર–'દષ્ટિ' વિષે.

જિનપ્રભુના વચનને અનુસરીને જ (એથી વિપરીતપણે નહિ), વર્તન કરવુ—એનું નામ સમ્યક્ દષ્ટિ. એ સમ્યક્ દષ્ટિ સમ્યક્ત્વધારી પ્રાણીઓને હોય છે એ સમ્યક્ત્વ વળી કેવી રીતે થાય છે તે નીચે સમજાવ્યુ છે ૫૯૭

આ ચોગતિ સસારને વિષે પ્રાણીઓ ઉગ્ર કર્મના વિપાકને વશ હોઇ ચિરકાળ પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે એમા કોઇ પ્રાણી સ્વભાવથી 'યથાપ્રવૃત્ત' નામના કરણ વડે, સર્વ કર્મોને

तत्रिधा तत्र चाद्यं स्याद्यथाप्रवृत्तनामकम् ।
अपूर्वकरणं नामानिवृत्तिकरणं तथा ॥ ६०१ ॥
वक्ष्यमाणग्रन्थिदेशावधि प्रथममीरितम् ।
द्वितीयं भिद्यमानेऽस्मिन् भिन्ने ग्रन्थौ तृतीयकम् ॥ ६०२ ॥
त्रीण्यप्यमूनि भव्यानां करणानि यथोचितम् ।
सम्भवन्त्येकमेवाद्यभव्यानां तु सम्भवेत् ॥ ६०३ ॥
आद्येन करणेनांगी करोति कर्मलाघवम् ।
धान्यपल्यगिरिसरिदृदृषदादिनिदर्शनैः ॥ ६०४ ॥
यथा धान्य भूरिभूरि कश्चिद्गृह्णाति पल्यतः ।
क्षिपत्यत्राल्पमल्प च कालेन कियताप्यथ ॥ ६०५ ॥
धान्यपल्य. सोऽल्पधान्यशेप एवावतिष्ठते ।
एवं बहूनि कर्माणि जरयन्नसुमानपि ॥ ६०६ ॥
बध्नंश्चाल्पाल्पानि तानि कालेन कियतापि हि ।
स्यादल्पकर्मानाभोगात्मकाद्यकरणेन सः ॥६०७॥ विशेपकम् ॥

એક કોટિ સાગરોપમથી કઇક ઓછા સ્થિતિકાળવાળા કરે (અહિ કરણ એટલે પ્રાણીના મનપરિણામ) ૫૯૮–૬૦૦

એ 'કરણ' ત્રણ પ્રકારના છે (૧) યથાપ્રવૃત્ત, (૨) અપૂર્વકરણ અને (૩) અનિવૃત્તિકરણ ૬૦૧

એ ત્રણ પ્રકારમાનુ પહેલુ ગ્રથિદેશ પર્યન્ત હોય છે બીજુ ગ્રન્થિ ભેદાતી હોય એ અરસામા થાય છે અને ત્રીજુ ગ્રન્થિનો ભેદ થયા પછી થાય છે (ગ્રથિ એટલે શુ એ આગળ ઉપર આવશે.) ૬૦૨

ભવ્યજનોમા એ ત્રણ્યે 'કરણ' એટલે મન પરિણામ યથોચિત સભવે છે જ્યારે અભવ્યમા એક પહેલુ જ સભવે છે ૬૦૩

પહેલા પ્રકારનુ મન પરિણામ હોય તો પ્રાણીના કર્મ ધાન્યના પાલાના દૃષ્ટાન્તે અથવા પર્વતનદીપાષાણન્યાયે લઘુ લઘુ થતા જાય છે ૬૦૪

જેમ કોઇ માણસ એક ધાન્યના ઢગલામાથી ઝાઝુ ધાન્ય લેતો જાય અને થોડુ પાછુ નાખતો જાય તેથી કેટલેક કાળે એ ધાન્યનો ઢગલો અલ્પ પ્રાય થઇ જાય છે તેવી રીતે પ્રાણીના કર્મ પણ, અધિક છોડાતા અને અલ્પ બધાતા, આખરે અનાભોગરૂપી પહેલા પ્રકારના મન પરિણામ વડે લઘુ થતા જાય છે–ક્ષીણ થતા જાય છે ૬૦૫–૬૦૭

यथाप्रवृत्तकरणं नन्वनाभोगरूपकं ।
भवत्यनाभोगतश्च कथ कर्मक्षयोऽङ्गिनाम् ॥ ६०८ ॥
अत्रोच्यते। यथा मिथो घर्षणेन ग्रावाणोऽद्रिनदीगताः ।
स्युश्चित्राकृतयो ज्ञानशून्या अपि स्वभावतः ॥ ६०९ ॥
तथा यथाप्रवृत्तात्स्युरप्यनाभोगलक्षणात् ।
लघुस्थितिककर्माणो जन्तवोऽत्रान्तरेऽथ च ॥ ६१० ॥ युग्मम् ॥
रागद्वेषपरिणामरूपोऽस्ति ग्रन्थिरुत्कट· ।
दुर्भेदो दृढकाष्ठादिग्रन्थिवद्गाढचिक्कण· ॥ ६११ ॥
मिथ्यात्व नोकषायाश्च कषायाश्चेति कीर्त्तित. ।
जिनैश्चतुर्दशविधोऽभ्यन्तरग्रन्थिरागमे ॥
प्रागुक्तरूपस्थितिककर्माणः केऽपि देहिनः ।
यथाप्रवृत्तकरणाद्ग्रन्थेरभ्यर्णमियति ॥ ६१२ ॥
एतावच्च प्राप्तपूर्वा अभव्या अप्यनन्तश. ।
न त्वीशन्ते ग्रन्थिमेनमेते भेत्तु कदापि हि ॥ ६१३ ॥

અહિ કોઇ વ્યક્તિ એવી શકા લાવે કે

જ્યારે ‘ યથાપ્રવૃત્ત ’ કરણ તો અનાભોગ રૂપ છે ત્યારે એનાથી પ્રાણીઓના કર્મોનો કેવી રીતે ક્ષય થાય ? ૬૦૮

તો એના સમાધાનમા એમ કહેવાનુ કે—

સ્વભાવથી જ્ઞાનશૂન્ય એવા પણ ગિરિનદીના પાષાણો એક બીજાના ઘર્ષણથી નાના પ્રકારની આકૃતિઓ ધારણ કરે છે તેમ અનાભોગ લક્ષણુવાળા યથાપ્રવૃત્તકરણથી પ્રાણીના કર્મ લઘુ–હળવા થાય છે પાતળા પડે છે ૬૦૯—૬૧૦

પણ હવે (ત્યારપછી) વચ્ચે રાગદ્વેષના પરિણામરૂપ એક કઠિન ગ્રન્થિ (એટલે ગાઠ) આવે કે એ દુર્ભેદ્ય છે તથા દૃઢ કાષ્ટ આદિની ગાઠના જેવી અત્યન્ત ચીકણી છે ૬૧૧

[મિથ્યાત્વ, (નવ) નોકષાયો તથા (ચાર) કષાયો—એવી રીતની ચૌદ પ્રકારની અભ્યન્તર ગ્રથિ જિનપ્રભુએ આગમમા વર્ણવી છે]

એ ગ્રથિની સમીપમા, પૂર્વોક્ત સ્થિતિના કર્મવાળા કેટલાક પ્રાણીઓ ‘ યથાપ્રવૃત્ત ’ મન પરિણામવડે આવે છે, તથા અભવ્ય પ્રાણીઓ પણ ત્યા અનન્તવાર આવે છે પણ કોઇ એ ગ્રન્થિને ભેદી શકતા નથી ૬૧૨–૬૧૩

श्रुतसामायिकस्य स्याल्लाभः केषांचिदत्र च ।
शेषाणां सामायिकानां लाभस्तेषां न सम्भवेत् ॥ ६१४ ॥

तथोक्तम् । तित्थंकराइ पूअ दट्ठुं गाणेण वा वि कज्जेण ।
सुअसामाइलाभो होइ अभव्वस्स गंठिंमि ॥ ६१५ ॥

अर्हदादिविभूतिं अतिशयवर्ती दृष्ट्वा धर्मादेवंविध· सत्कारः देवत्वराज्यादयः वा प्राप्यन्ते इत्येवमुत्पन्नबुद्धे· अभव्यस्य अपि ग्रन्थिस्थान प्राप्तस्य तद्विभूतिनिमित्तमिति शेषः देवत्वनरेन्द्रत्वसौभाग्यबलादिलक्षणेन अन्येन वा प्रयोजनेन सर्वथा निर्वाणश्रद्धानरहितस्य अभव्यस्यापि कष्टानुष्टानं किंचित् अगीकुर्वत अज्ञानरूपस्य श्रुतसामायिकमात्रस्य लाभो भवेत् । तस्यापि एकादशांगपाठानुज्ञानात् ॥ इति विशेषावश्यकसूत्रवृत्तौ ॥

भव्या अपि वलन्तेऽत्रागत्य रागादिभिर्जिताः ।
केचित्कर्माणि वध्नन्ति प्राग्वदीर्घस्थितीनि ते ॥ ६१६ ॥

केचित्तत्रैव तिष्ठन्ति तत्परीणामशालिनः ।
न स्थितीः कर्मणामेते वर्धयन्त्यल्पयन्ति वा ॥ ६१७ ॥

त्या કોઈકોઈને ' શ્રુતસામાયિક ' ની પ્રાપ્તિ થાય છે શેષ (બાકીની) સામાયિકનો લાભ થતો નથી ૬૧૪

એ વિષે કહ્યુ છે કે—

ગ્રન્થિસુધી પહોચેલા અભવ્ય પ્રાણીને, તીર્થંકર વગેરેની પૂજા થતી જોઇને તથા કોઈ અન્ય કારણે પણ, શ્રુતસામાયિકનો લાભ થાય છે ૬૧૫

વિશેષાવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે

જિનેશ્વર વગેરેની અસામાન્ય સમૃદ્ધિને જોઇને " ધર્મને લીધે આવો આદરસત્કાર તથા દેવત્વ રાજ્ય આદિ પ્રાપ્ત થાય છે " એમ સમજવાથી, ગ્રન્થિપર્યન્ત પહોચેલા અભવ્યને પણ દેવત્વ, નૃપત્વ, સૌભાગ્ય, બળ આદિની પ્રાપ્તિને માટે અથવા કોઈ અન્ય હેતુ માટે કષ્ટાનુષ્ઠાન કરતા, મોક્ષની શ્રદ્ધા લેશમાત્ર ન હોય છતાપણુ, અજ્ઞાનરૂપ શ્રુતસામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે કેમકે એવાઓને પણ અગ્યાર અ ગના પાઠની અનુજ્ઞા છે

ભવ્ય જીવો પણ અહીં સુધી પહોચી રાગ આદિથી પરાજય પામે તો પાછા પડે છે કેટલાક તો વળી, પૂર્વની પેઠે ચિરસ્થાયી કર્મો બાધે છે ૬૧૬

કેટલાક તો એવા મનપરિણામ થયા પછી ત્યા જ સ્થિત રહે છે, નથી કર્મસ્થિતિને વધારતા કે નથી ઓછી કરતા ૬૧૭

चतुर्गतिभवा भव्या सज्ञिपर्याप्तपंचखाः ।
अपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तान्तर्भाविमुक्तय· ॥ ६१८ ॥
तीव्रधारपर्शुकल्पापूर्वाख्यकरणेन हि ।
आविष्कृत्य पर वीर्यं ग्रन्थिं भिन्दन्ति केचन ॥ ६१९ ॥ युग्मम् ॥
यथा जनास्त्रय. केऽपि महापुर यियासवः ।
प्राप्ता क्वचन कान्तारे स्थान चौरभयकरम् ॥ ६२० ॥
तत्र द्रुत द्रुत यान्तो ददृशुस्तस्करद्वयम् ।
तद्दृष्ट्वा त्वरित पश्चादेको भीतः पलायित· ॥ ६२१ ॥
गृहीतश्चापरस्ताभ्यामन्त्यस्त्ववगणय्य तौ ।
भयस्थानमतिक्रम्य पुर प्राप पराक्रमी ॥ ६२२ ॥
दृष्टान्तोपनयश्चात्र जना जीवा भवोऽटवी ।
पन्थाः कर्मस्थितिर्ग्रन्थिदेशस्त्विह भयास्पदम् ॥ ६२३ ॥
रागद्वेषौ तस्करौ द्वौ तद्भीतो वलितस्तु सः ।
ग्रन्थिं प्राप्यापि दुर्भावाद्यो ज्येष्ठस्थितिवन्धकः ॥ ६२४ ॥

ચારે ગતિમા રહેલા ભવ્ય જીવો, તથા પર્યાપ્તસ જ્ઞી પ ચેન્દ્રિય જીવો, તથા અર્ધ પુદ્ગળ પરાવર્તનની અ દર જેમનો મોક્ષ થવાનો છે એવા કેટલાક જીવો પોતાનુ પ્રબળ વીર્ય પ્રકટ કરીને તીક્ષ્ણ પરશુ સમાન અપૂર્વ ' કરણ ' (મન પરિણામ) વડે એ ગ્રન્થિને ભેદી નાખે છે ૬૧૮-૬૧૯

આ ઉપર એક દૃષ્ટાન્ત છે તે જુઓ—

કોઇ મહાન નગરે જવા નીકળેલા ત્રણ માણસોને માર્ગમા ચોર લોકોના ભયવાળુ એક અરણ્ય આવ્યુ ત્યા એમને બે ચોર મળ્યા એમને જોઇને પેલા ત્રણ માણસોમાનો એક તો ભયભીત થઈ પલાયન કરી ગયો બીજો ચોરના હાથમા પકડાઇ ગયો પણ ત્રીજો પરાક્રમી હતો એ બેઉ ચોરોનો પરાજય કરીને એ ભયસ્થાનક ઓળગીને ઇચ્છિત સ્થળે—નગરે પહોચી ગયો ૬૨૦-૬૨૨

એ દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય આ પ્રમાણે —

ત્રણ માણસો તે સ સારી પ્રાણીઓ સમજવા અટવી એ સ સાર સમજવો માર્ગ એટલે કર્મની સ્થિતિ, અને ભયસ્થાનક એ ગ્રન્થિપ્રદેશ સમજવો એ ચોર એ રાગ તથા દ્વેષ ભયભીત થઇને પલાયન કરી ગયો—પાછો વળી ગયો—એ ગ્રન્થિ દેશ સુધી આવી પાછો વળે

चौररुद्धस्तु स ज्ञेयस्ताहग्रागादिबाधितः ।
ग्रन्थिं भिनत्ति यो नैव न चापि वलते तत ॥ ६२५ ॥
स त्वभीष्टपुरं प्राप्तो योऽपूर्वकरणाद्द्रुतम् ।
रागद्वेषावपाकृत्य सम्यग्दर्शनमाप्तवान् ॥ ६२६ ॥
सम्यक्त्वमौपशमिकं ग्रन्थिं भित्वाश्नुतेऽसुमान् ।
महानन्दं भट इव जितदुर्जयशात्रवः ॥ ६२७ ॥
तच्चैवम्—अथानिवृत्तिकरणेनातिस्वच्छाशयात्मना ।
करोत्यन्तरकरणमन्तमुहूर्त्तसम्मितम् ॥ ६२८ ॥
कृते च तस्मिन्मिथ्यात्वमोहस्थितिर्द्विधाभवेत् ।
तत्राद्यान्तरकरणादधस्तन्यपरोर्ध्वगा ॥ ६२९ ॥
तत्राद्यायां स्थितौ मिथ्यादृक् स तद्दलवेदनात् ।
अतीतायामथैतस्यां स्थितावन्तर्मुहूर्त्ततः ॥ ६३० ॥
प्राप्नोत्यन्तरकरणं तस्याद्यक्षण एव सः ।
सम्यक्त्वमौपशमिकमपौद्गलिकमाप्नुयात् ॥६३१॥ युग्मम् ॥

એવો ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિબધવાળો દુર્ભવ્ય (પ્રાણી) સમજવો ચોરોએ પકડી રોકી રાખ્યો એ રાગદ્વેષપરાજિત પ્રાણી સમજવો કે જે નથી ગ્રન્થિને ભેદી શકતો કે નથી પાછો વળી શકતો જે ત્રીજો પોતાને ઇષ્ટ સ્થાને પહોચી ગયો એ અપૂર્વકરણ વડે રાગદ્વેષ દૂર કરી સમ્યગ્ દર્શનને પ્રાપ્ત કરનારો (પ્રાણી) સમજવો ૬૨૩–૬૨૬

દુર્જય શત્રુનો પરાભવ કરીને જેમ કોઈ સુભટ હર્ષ પામે છે એમ ગ્રન્થિનો ભેદ કરીને પ્રાણી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે ૬૨૭

તે આ રીતે—

પ્રાણી, આરભમા નિર્મળ આશયરૂપ અનિવૃત્તિકરણ વડે અન્તર્મુહૂર્તના પ્રમાણવાળું અન્તરકરણ કરે છે ૬૨૮

ત્યારપછી, બે પ્રકારની મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મની સ્થિતિ થાય છે એમા પહેલી અન્તરકરણથી હેઠળની અને બીજી એથી ઉપરની ૬૨૯

એમા વળી પહેલી સ્થિતિમા રહેલો (પ્રાણી) મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે કેમકે એ મિથ્યાત્વના દળ વેદે છે અને પછી અન્તર્મુહૂર્ત બાદ એ સ્થિતિ અતીત થયા પછી અન્તરકરણને પામે છે, અને એના પ્રથમ ક્ષણમા જ અપુદ્ગલિક ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે ૬૩૦–૬૩૧

यथा वनदवो दग्धेन्धनः प्राप्यातृणं स्थलम् ।
स्वयं विध्यायति तथा मिथ्यात्वोग्रदवानलः ॥ ६३२ ॥
अवाप्यान्तरकरणं क्षिप्रं विध्यायति स्वयम् ।
तदौपशमिकं नाम सम्यक्त्वं लभतेऽसुमान् ॥ ६३३ ॥ युग्मम् ॥
अत्रायमौपशमिकसम्यक्त्वेन सहाप्नुयात् ।
देशतो विरतिं सर्वविरतिं वापि कश्चन ॥ ६३४ ॥

तथोक्तं शतकचूर्णौ—

उवसमसम्मदिट्ठी अन्तरकरणे ठिओ कोइ देसविरइयं पि लभेइ कोइ पमत्तअपमत्तभावं पि । सासायणो पुण न किंपि लभेइत्ति ॥

कर्मप्रकृतिवृत्तावपि इत्यर्थत ॥

किंच बद्धयते त्यक्तसम्यक्त्वैरुत्कृष्टा कर्मणां स्थितिः ।
भिन्नग्रन्थिभिरप्युग्रो नानुभागस्तु तादृशः ॥ १ ॥

इत्येतत्कार्मग्रन्थिकमतम् ॥

જેવી રીતે દાવાનળ ઇન્ધનને બાળી નાખ્યા પછી તરણા વિનાના સ્થળે પહોંચી પોતાની મેળે શાન્ત થઇ જાય છે તેવી રીતે મિથ્યાત્વરૂપી ઉગ્ર દાવાનળ પણ અન્તરકરણને પામીને સ્વયમેવ નષ્ટ થઇ જાય છે એજ સમયે પ્રાણી ઔપશમિક સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત કરે છે ૬૩૨–૬૩૩

વળી અહિ કોઈ પ્રાણી એ ઔપશમિક સમ્યકત્વની સાથોસાથ દેશવિરતિપણુ અને અને કોઈ વળી સર્વવિરતિપણુ પણ પામે છે ૬૩૪

' શતકચૂર્ણિ ' મા કહ્યુ છે કે

ઉપશમસમ્યકત્વવાન્ જીવ અન્તરકરણને વિષે સ્થિત થઇ દેશવિરતિને પામે છે, કોઈ વળી કદાચ પ્રમત્તાપ્રમત્ત ભાવને પણ પામે છે નથી કઇ પામતો ફક્ત સાસ્વાદનસમ્યકત્વવાળો

' કર્મપ્રકૃતિ ' ની વૃત્તિમા પણ એજ અર્થનુ કહ્યુ છે

વળી સમ્યકત્વને ત્યજી બેઠેલા ગ્રન્થિભેદ કરી રહેલા પ્રાણીઓ પણ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાધે છે, કોઈ ઉગ્ર અનુભાગ નથી બાધતા. (૧)

કર્મગ્રથનો એ અભિપ્રાય છે

સિદ્ધાન્તવાદીઓનો એવો મત છે કે—

भवेद्भिन्नग्रन्थिकस्य मिथ्यादृष्टेरपि स्फुटम् ।
सैद्धान्तिकमते ज्येष्टः स्थितिबन्धो न कर्मणाम् ॥ २ ॥

अथ प्रकृतम्—

इदं चोपशमश्रेण्यामपि दर्शनसप्तके ।
उपशान्ते भवेच्छ्रेणिपर्यन्तावधि देहिनाम् ॥ ६३५ ॥

तथा यथौपधविशेपेण जनैर्मदनकोद्रवाः ।
त्रिधा क्रियन्ते शुद्धार्धविशुद्धाशुद्धभेदतः ॥ ६३६ ॥

तथानेनौपशमिकसम्यक्त्वेन पटीयसा ।
विशोध्य क्रियते त्रेधा मिथ्यात्वमोहनीयकम् ॥ ६३७ ॥ युग्मम् ॥

तत्राशुद्धस्य पुंजस्योदये मिथ्यात्ववान् भवेत् ।
पुजस्यार्धविशुद्धस्योदये भवति मिश्रदृग् ॥ ६३८ ॥

उदये शुद्धपुंजस्य चायोपशमिक भवेत् ।
मिथ्यात्वस्योदितस्यान्तादन्यस्योपशमाच्च तत् ॥ ६३९ ॥

ग्रन्थिभेद कर्यो होय एवा मिथ्याद्रष्टिने पण प्रकटपणे कर्मोनो उत्कृष्ट स्थितिबंध पडतो नथी (२)

हवे प्रस्तुत विषय लईए—

दर्शन मोहनीय कर्मनी साते प्रकृतिओ उपशमभाव पाम्ये, उपशम-श्रेणिने विषे पण ठेक श्रेणिना पर्यन्तसुधी, प्राणीओने आ उपशम समकित होय छे ६३५.

वळी जेम कोई एवी औषधीवडे माणुस कोदराना (१) शुद्ध, (२) अर्धशुद्ध अने (३) अशुद्ध-एम त्रण भाग-ढगला करे छे तेम आवा उत्तम उपशमसम्यक्त्ववडे शोधाईने मिथ्यात्वमोहनीयना त्रण प्रकार थाय छे ६३६-६३७

ते आवी रीते—

अशुद्ध पुंज उदयमा होय तो प्राणी मिथ्यात्वी थाय अर्धशुद्ध पुंज उदयमा होय तो ए मिश्रदृष्टि थाय अने शुद्धपुंजनो उदय होय तो क्षायोपशमिकसम्यक्त्ववाळो थाय आ वळी उदये आवेला मिथ्यात्वना अंतथी अने अनुदित मिथ्यात्वना उपशमथी थाय छे ६३८-६३९

आरब्धक्षपकश्रेणेः प्रक्षीणे सप्तके भवेत् ।
क्षायिक तद्भवसिद्धेस्त्रिचतुर्जन्मनोऽथवा ॥ ६४० ॥

तत्त्वार्थभाष्ये चैतेषा स्वरूपमेवमुक्तम्—

क्षयादि त्रिविधं सम्यग्दर्शनम् तदावरणीयस्य कर्मणो दर्शनमोहस्य च क्षयादिभ्य इति ॥ अस्य वृत्तिः—

मत्याद्यावरणीयदर्शनमोहसप्तकक्षयात् उपजात क्षयसम्यग्दर्शनमभिधीयते । तेषामेवोपशमाज्जातं उपशमसम्यग्दर्शनमुच्यते । तेषामेव क्षयोपशमाभ्या जात क्षयोपशमसम्यग्दर्शनमभिदधति प्रवचनाभिज्ञा. ।

ननु च तत्त्वश्रद्धानजनकं क्षायोपशमिकं यदि ।
सम्यक्त्वस्य क्षायिकस्य कथमावारक तदा ॥ ६४१ ॥
यदि मिथ्यात्वजातीयतया तदपवारकम् ।
तदात्मधर्मश्रद्धान कथमस्मात् प्रवर्त्तते ॥ ६४२ ॥

દર્શન મોહનીયકર્મની સાતે પ્રકૃતિઓ ક્ષીણ થાય છે ત્યારે, આરભી છે ક્ષપકશ્રેણિ જેણે એવા તદ્દભવમોક્ષગામી જીવો અથવા ત્રણચાર ભવ થયા પછી મોક્ષે જવાના હોય છે એવા પ્રાણીઓને ક્ષાયિક મમ્યકત્વ થાય છે ૬૪૦

'તત્ત્વાર્થભાષ્ય' મા એ ત્રણે પ્રકારના મમ્યકત્વનુ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહ્યુ છે—

ક્ષય આદિ ત્રણ પ્રકારનુ સમ્યકત્વ છે એ એને આવરનારા કર્મના ક્ષય આદિથી તેમ દર્શનમોહનીયના ક્ષય આદિથી થાય છે

એના પર વિવેચન આ પ્રમાણે—

મતિ આદિને આવરનારા એવા દર્શનમોહનીયકર્મની સાતે પ્રકૃતિના 'ક્ષય' થી ઉત્પન્ન થાય–એ ક્ષાયિક સમ્યક્ દર્શન એમના 'ઉપશમ' થી થાય–એ ઉપશમસમ્યક્ દર્શન. અને એમના 'ક્ષય અને ઉપશમ' બેઉથી થાય–એ ક્ષાયોપશમસમ્યક્દર્શન કહેવાય છે (એ તત્ત્વાર્થના પહેલા અધ્યયનમા કહેલુ છે)

અહિ કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ જ્યારે તત્વશ્રદ્ધાને ઉત્પન્ન કરનારૂ છે ત્યારે ક્ષાયિક સમ્યકત્વને એ આવરે છે કેમ ? ૬૪૧

જો એમ કહેશો કે એ એક જાતનું મિથ્યાત્વ હોવાથી એને આવરે છે–તો એનાથી આત્મધર્મરૂપ તત્વ–શ્રદ્ધા કેમ પ્રકટ થાય છે ? ૬૪૨

अत्रोच्यते—यथा श्लक्ष्णाभ्रकान्तःस्था दीपादेर्योतते द्युतिः ।
तस्मिन् दूरीकृते सर्वात्मना संजृम्भतेऽधिकम् ॥ ६४३ ॥
यथा वा मलिनं वस्त्रं भवत्यावारकं मणेः ।
निर्णिज्योज्वलिते तस्मिन् भाति काचन तत्प्रभा ॥ ६४४ ॥
मूलाद्दूरीकृते चास्मिन् सा स्फुटा स्यात्स्वरूपतः ।
मिथ्यात्वपुद्गलेष्वेवं रसापवर्त्तनादिभि. ॥ ६४५ ॥
क्षायोपशमिकत्वं द्राक् प्राप्तेषु प्रकटीभवेत् ।
आत्मधर्मात्मकं तत्त्वश्रद्धानं किंचिदस्फुटम् ॥ ६४६ ॥ युग्मम् ॥
क्षायोपशमिके क्षीणे स्फुटं सर्वात्मना भवेत् ।
आत्मस्वरूपं सम्यक्त्वं तच्च क्षायिकमुच्यते ॥ ६४७ ॥
एवं च तत्त्वश्रद्धानजनकसम्यक्त्वपुद्गलक्षये ।
कथं श्रद्धा भवेत्तत्त्वे शङ्कैषापि निराकृता ॥ ६४८ ॥
तथाहुर्भाष्यकारः—
सो तस्स विसुद्धयरो जायइ सम्मत्तपोग्गलक्खयओ ।
दिट्ठिव्वसण्हसुद्धस्स पडलविगमे मणूसस्स ॥ ६४९ ॥

એ પ્રશ્નનુ સમાધાન આવી રીતે—

જેવી રીતે એકદમ સૂક્ષ્મ અભરખની અદર રહેલા દીપકની કાન્તિ ઝળકે છે અને અભરખ દૂર કર્યાથી વળી વિશેષ ઝળકે છે, અથવા જેમ મલિન વસ્ત્ર મણિને આવરે છે, ઉજ્વળ વસ્ત્રમાથી એની કાન્તિ કઇક ચળકી ઉઠે છે અને વસ્ત્ર બીલકુલ લઈ લેવાથી એની સ્વરૂપવાન કાન્તિ પૂર્ણપણે પ્રકટ થાય છે—એવી જ રીતે 'રસ'ના અપવર્તન આદિથી મિથ્યાત્વના પુદ્ગલો ક્ષાયોપશમિકપણાને તુરત પ્રાપ્ત થતા હોવાથી કઇક અસ્ફુટ આત્મધર્મરૂપ શ્રદ્ધા પ્રકટ થાય છે ૬૪૩–૬૪૬

' ક્ષાયોપશમિક ' પણ જ્યારે ક્ષીણ થાય છે ત્યારે આત્મસ્વરૂપ પૂર્ણ સ્ફુટ થાય છે એ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય ૬૪૭

અને એવી રીતે તત્વને વિષે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરનારા સમ્યક્ત્વના પુદ્ગળોનો ક્ષય થયે ' તત્વને વિષે કેવી રીતે શ્રદ્ધા થાય ' એ શકાનુ પણ નિરાકરણ થઇ ગયુ ૬૪૮

ભાષ્યકાર પણ કહે છે કે

" પડળ નીકળી જવાથી જેમ મનુષ્યની દષ્ટિ વિશુદ્ધ થાય છે તેમ સમ્યક્ત્વના પુદ્ગળોના ક્ષયથી સમ્યક્ત્વ અત્યન્ત શુદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે " ૬૪૯

इदं कर्मग्रन्थमतम् ॥

सिद्धान्तस्य मते पुनः

अपूर्वकरणेनैव मिथ्यात्वं कुरुते त्रिधा ॥

सम्यक्त्वावारकरसं क्षपयित्वा विशोधिताः ।
मिथ्यात्वपुद्गलास्ते स्युः सम्यक्त्वमुपचारतः ॥ ६५० ॥
अर्धशुद्धा अशुद्धाश्च मिश्रमिथ्यात्वसंज्ञकाः ।
एवं कोद्रवदृष्टान्तात् त्रिषु पुंजेषु सत्स्वपि ॥ ६५१ ॥
यदानिवृत्तिकरणात् सम्यक्त्वमेव गच्छति ।
मिश्रमिथ्यात्वपुंजौ तु तदा जीवो न गच्छति ॥६५२॥ विशेषकम् ॥
पुनः पतितसम्यक्त्वो यदा सम्यक्त्वमश्नुते ।
तदाप्यपूर्वकरणेनैव पुंजत्रयं सृजन् ॥ ६५३ ॥
करणेनानिवृत्ताख्येनैव प्राप्नोति पूर्ववत् ।
नन्वत्रापूर्वकरणे प्राग्लब्धेऽन्वर्थता कथम् ॥ ६५४ ॥ युग्मम् ॥

એ કર્મગ્રંથનો અભિપ્રાય છે

સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો

'અપૂર્વકરણ' થી જ ત્રણ પ્રકારનું મિથ્યાત્વ થાય છે

સમ્યકત્વને આવરનારા રસને ખપાવી નાખી શુદ્ધ થયેલા મિથ્યાત્વના પુદ્ગળોને અહિં 'ઉપચાર' થી સમ્યકત્વના પુદ્ગલો કહ્યા છે ૬૫૦

વળી એવાજ અર્ધશુદ્ધ થયેલાને 'મિશ્ર' અને તદ્દન અશુદ્ધ રહેલાને 'મિથ્યાત્વ' નામથી ઓળખાવ્યા છે

એ રીતે કોદરાના દૃષ્ટાન્તની પ્રમાણે અહિં શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ-એમ ત્રણ પ્રકાર થયા ૬૫૧

જ્યારે 'અનિવૃત્તિકરણ' થી જીવ સમ્યકત્વ પામે છે ત્યારે એ મિશ્ર અને મિથ્યાત્વ-એ બે પ્રકારને પામતો નથી ૬૫૨

વળી એકવાર સમ્યકત્વનો ભ્રંશ થયા પછી પુનઃ એની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે પણ જીવ 'અપૂર્વકરણ' થીજ ત્રણ પુંજ (ઢગલા-પ્રકાર) નીપજાવતો, 'અનિવૃત્ત' કરણવડેજ પૂર્વવત્ એ સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત કરે છે ૬૫૩-૫૪

અહિં એવી શંકા ઉઠાવાય કે 'અપૂર્વકરણ' તો પૂર્વે થયેલું હતું ત્યારે આ બીજા અપૂર્વકરણનું શું સાર્થક ? ૬૫૪.

अत्रोच्यते– अपूर्ववदपूर्वं स्यात् स्तोकवारोपलम्भतः । ।
अपूर्वत्वव्यपदेशो भवेल्लोकेऽपि दुर्लभे ॥ ६५५ ॥

इदमर्थतो विशेषावश्यकवृत्तौ ॥

सम्यग्दृष्टिव्यपदेशनिबन्धनमितीरितम् ।
सम्यक्त्वं त्रिविध शुद्धश्रद्धारूपं मनीषिभिः ॥ ६५६ ॥
यदि वैकद्वित्रिचतुःपचंभेदं भवेदिदम् ।
जिनोक्ततत्त्वश्रद्धानरूपमेकविधं भवेत् ॥ ६५७ ॥
द्विधा नैसर्गिकं चौपदेशिकं चेति भेदतः ।
भवेन्नैश्चयिकं व्यावहारिक चेति वा द्विधा ॥ ६५८ ॥
द्रव्यतो भावतश्चेति द्विधा वा परिकीर्तितम् ।
तत्र नैसर्गिकं स्वाभाविकमन्यद्गुरोर्गिरा ॥ ६५९ ॥
यथा पथश्च्युत कश्चिदुपदेशं विना भ्रमन् ।
मार्गं प्राप्नोति कश्चित्तु मार्गविज्ञोपदेशत· ॥ ६६० ॥

એ શકાનુ નિવારણ —

અપૂર્વકરણ અલ્પસમય મળતુ હોવાથી, એ ' અપૂર્વ ' કહેવાય છે, આ જગતમા દુર્લભ વસ્તુ ' અપૂર્વ ' એ નામથી ઓળખાય છે એમ. ૬૫૫

એવો ભાવાર્થ વિશેષાવસ્યક સૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યો છે

એવી રીતે સમ્યકદૃષ્ટિના નામના નિબન્ધનરૂપ, અને શુદ્ધ શ્રદ્ધારૂપ, એવા સમ્યકત્વના ત્રણ પ્રકાર થયા ૬૫૬

અથવા તો સમ્યકત્વ એક પ્રકારનુ, બે પ્રકારનુ, ત્રણ પ્રકારનુ, ચાર પ્રકારનુ અને પાચ પ્રકારનુ પણ છે ૬૫૭

(૧) જિનપ્રભુએ કહેલા તત્વોપર શ્રદ્ધા કરવી તે રૂપ એક પ્રકારનુ

(૨) નૈસર્ગિક અને ઉપદેશક–એમ બે પ્રકારનુ અથવા નૈશ્ચયિક અને વ્યવહારિક–એમ બે પ્રકારનુ અથવા દ્રવ્યથી અને ભાવથો–એમ પણ બે પ્રકારનુ ૬૫૭–૫૮–૫૯

નૈસર્ગિક એટલે સ્વાભાવિક ઉપદેશિક એટલે ગુરૂના ઉપદેશથી થયેલુ

એ બે પ્રકાર યથાર્થ સમજાવવા માટે કેટલાક દૃષ્ટાન્ત આપે છે —

જેમ માર્ગમા ભૂલો પડેલો કોઇ માણુસ ભમતા ભમતા પોતાની મેળે જ માર્ગે ચડી

यथा वा कोद्रवाः केचित्स्युः कालपरिपाकतः ।
स्वयं निर्मदना. केचित् गोमयादिप्रयत्नतः ॥ ६६१ ॥
कश्चिज्ज्वरो यथा दोषपरिपाकाद् व्रजेत् स्वयम् ।
कश्चित्पुनर्भेषजादिप्रयत्नेनोपशाम्यति ॥ ६६२ ॥
स्वभावादथवोपायाद्यथा शुद्धं भवेत्पयः ।
यथोज्ज्वलं स्याद्वस्त्रं वा स्वभावाद्यत्नतोऽपि वा ॥ ६६३ ॥
सम्यक्त्वमेव केषांचिदङ्गिनां स्यान्निसर्गत. ।
गुरूणामुपदेशेन केषांचित्तु भवेदिदम् ॥ ६६४ ॥
नेश्चयिक सम्यक्त्व ज्ञानादिमयात्मशुद्धपरिणामः ॥
स्याद्व्यावहारिक तद्धेतुसमुत्थं च सम्यक्त्वम् ॥ ६६५ ॥
जिनवचनं तत्त्वमिति श्रद्दधतोऽकलयतश्च परमार्थम् ।
तद्द्रव्यतो भवेद्भावतस्तु परमार्थविज्ञस्य ॥ ६६६ ॥
क्षायोपशमिकमुत पौद्गलिकतया द्रव्यतस्तदुपदिष्टम् ।
आत्मपरिणामरूपे च भावत· क्षायिकोपशमिके ते ॥ ६६७ ॥

જાય છે, અને કોઈ ભોમીઆના બતાવ્યાથી માર્ગે ચઢી જાય છે, અથવા કોદરામા કેટલાકના કાળના પરિપાકથી ફોતરા નીકળી જાય છે અને કેટલાકના ગોમય-છાણા આદિના પ્રયોગથી ફોતરા કાઢવામા આવે છે, અથવા કોઇ પ્રકારનો તાવ દોષોના પરિપાકથી પોતાની મેળે ઉતરી જાય છે અને કોઇ ઓષધી આદિના પ્રયોગથી જાય છે, અથવા જળ ક્યાક સ્વભાવથી, કુદ્રતી રીતે શુદ્ધ થાય છે અને ક્યાક ઉપાય કર્યે શુદ્ધ થાય છે, અથવા વસ્ત્રમા પણ કોઇ સ્વભાવથી અને કોઇ પ્રયોગથી ઉજ્વળ થાય છે-તેમ સમ્યક્ત્વ પણ કેટલાક જીવોને સ્વભાવથી થાય છે અને કેટલાકને ગુરુના ઉપદેશથી થાય છે ૬૬૦-૬૬૪

આત્માનો જ્ઞાનાદિમય શુદ્ધ પરિણામ-એ નૈશ્ચયિક સમ્યક્ત્વ, અને એના હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલુ-એ વ્યાવહારિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે ૬૬૫

અમુક વાત જીનેશ્વરે કહી છે માટે સત્ય છે એમ માને, પણ પરમાર્થ જાણે નહિ-એવા માણસોનુ સમ્યક્ત્વ 'દ્રવ્યથી' કહેવાય, અને પરમાર્થને જાણે એવાનુ સમ્યક્ત્વ 'ભાવથી' કહેવાય ૬૬૬

વળી 'ક્ષાયોપશમિક' સમ્યક્ત્વ પુદ્ગલિક હોવાથી 'દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ' કહેવાય, અને 'ક્ષાયિક' તથા 'ઉપશમિક' બેઉ આત્મપરિણામરૂપ હોવાથી 'ભાવસમ્યક્ત્વ' કહેવાય ૬૬૭

कारकरोचकदीपकभेदाद्वेतत् त्रिधाथवा त्रिविधम् ।
ख्यातं चायोपशमिकमुपशमज चायिकं चेति । ॥ ६६८ ॥
जिनप्रणीताचारस्य करणे कारक भवेत् ।
रुचिमात्रकर तस्य रोचकं परिकीर्तितम् ॥ ६६९ ॥
स्वयं मिथ्यादृष्टिरपि परस्य देशनादिभि. ।
यः सम्यक्त्वं दीपयति सम्यक्त्व तस्य दीपकम् ॥ ६७० ॥
चायोपशमिकादीनां स्वरूप तूदितं पुरा ।
सास्वादनयुते तस्मिंस्त्रये तत्स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६७१ ॥
वेदकेनान्विते तस्मिंश्चतुष्के पचधापि तत् ।
'सास्वादन च स्यादौपशमिकं वमतोऽङ्गिनः ॥ ६७२ ॥
त्रयाणामुक्तपुंजानां मध्ये प्रचीणयोर्द्वयोः ।
शुद्धस्य पुजस्यान्त्याणुवेदने वेदक भवेत् ।' ६७३ ॥

---

(૩) કારક, રોચક અને દીપક-એમ ત્રણ પ્રકારનુ, અથવા ક્ષાયોપશમિક, ઉપશમિક અને ક્ષાયિક-એમ ત્રણ પ્રકારનુ ૬૬૮

જિનપ્રભુએ ઉપદેશ્યા પ્રમાણે આચરણ-વર્તન રાખે એવાનુ સમકિત 'કારક' કહેવાય, એવા આચાર પ્રત્યે ફક્ત રૂચિજ હોય એવાનુ સમકિત 'રોચક' કહેવાય, અને પોતે મિથ્યાદૃષ્ટિ છતા બીજાઓને ઉપદેશ આદિ આપીને નિજ સમકિતને દીપાવે એવાનુ સમકિત 'દીપક' કહેવાય. ૬૬૯-૬૭૦

(૪) 'ક્ષાયોપશમિક' આદિ ત્રણ પ્રકારનાનુ સ્વરૂપ અગાઉ કહેવાઇ ગયુ છે-એ ત્રણ પ્રકારમા એક ચોથો 'સાસ્વાદન' પ્રકાર ભેળવવાથી (સમ્યક્ત્વ) ચાર પ્રકારનુ કહેવાય ૬૭૧

(૫) એ ચારમા વળી એક પાચમો 'વેદક' પ્રકાર ભેળવતા (સમકિત) પાચ પ્રકારનુ (થાય) ૬૭૨

પ્રાણી ઉપશમ સમકીતને વમે ત્યારે એને સાસ્વાદન સમકીત થયુ કહેવાય

ઉપર શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ-એમ ત્રણ પુજ (ઢગલા) કહ્યા એમાથી બે પુજ ક્ષીણ થયે, શુદ્ધ પુજનો છેવટનો પરમાણુ વેદતા પ્રાણીને 'વેદક' સમકીત થાય ૬૭૩

હવે તે તે પ્રકારના સમકીતની સ્થિતિ વિષે

षट्षष्टिं साधिकाब्धीनां क्षायोपशमिकस्थितिः ।
उत्कृष्टा सा जघन्या चान्तर्मुहूर्त्तमिता मता ॥ ६७४ ॥
ज्येष्ठान्या चौपशमिकस्थितिरान्तर्मुहूर्त्तिकी ।
क्षायिकस्य स्थितिः सादिरनन्ता वस्तुतः स्मृता ॥ ६७५ ॥
साधिकाः स्युर्भवस्थत्वे सा त्रयस्त्रिंशदब्धयः ।
उत्कर्षतो जघन्या च सा स्यादान्तर्मुहूर्त्तिकी ॥ ६७६ ॥
सास्वादनस्यावल्यः षट् ज्येष्ठा लघ्वी क्षणात्मिका ।
एकः क्षणो वेदकस्योत्कर्षाज्जघन्यतोऽपि च ॥ ६७७ ॥
उत्कर्षादौपशमिकं सास्वादनं च पञ्चशः ।
वेदकं क्षायिकं चैकवारं जीवस्य सम्भवेत् ॥ ६७८ ॥
वारान् भवत्यसंख्येयान् क्षायोपशमिकं पुनः ।
अथैतेषां गुणस्थाननियमः प्रतिपाद्यते ॥ ६७९ ॥
सास्वादनं स्यात्सम्यक्त्वं गुणस्थाने द्वितीयके ।
तुर्यादिषु चतुर्थेषु क्षायोपशमिकं भवेत् ॥ ६८० ॥

ક્ષાયોપશમ સમકીતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છાસઠ સાગરોપમથી કઇક વિશેષ છે અને જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્તની કહેલી છે ૬૭૪

ઉપશમ સમકીતની સ્થિતિ, ઉત્કૃષ્ટ કે જઘન્ય બેઉ અન્તર્મુહૂર્તની છે, ક્ષાયિક સમકીતની મુખ્યત્વે કરીને સાદિઅનન્ત છે ૬૭૫

ભવસ્થપણામા એની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટત તેત્રીશ સાગરોપમથી અધિક છે, અને જઘન્યપણે અન્તર્મુહૂર્તની છે ૬૭૬

સાસ્વાદન સમકીતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છ આવળીની છે, અને જઘન્ય એક સમયની છે વેદસમકીતની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય બેઉ સ્થિતિ એક એક ક્ષણની છે ૬૭૭

જીવને ઉપશમ અને સાસ્વાદન સમકીત ઉત્કૃષ્ટત પાચ વાર થાય, વેદક એક જ વાર થાય, અને ક્ષાયોપશમ અસખ્ય વાર થાય ૬૭૮-૭૯

હવે એમના ગુણસ્થાનોના નિયમ વિષે

સાસ્વાદન સમકીત બીજે ગુણસ્થાને હોય, ક્ષાયોપશમિક ચોથે, આઠમે અને બારમે

अष्टासु तुर्यादिष्वौपशमिकं परिकीर्तितम् ।
तुर्यादिष्वेकादशसु सम्यक्त्वं क्षायिकं भवेत् ॥ ६८१ ॥
तुर्यादिपु चतुर्ष्वेपु वेदकं कीर्त्तितं जिनैः॥
गुणस्थानप्रकरणाद्विशेषः शेप उह्यताम् ॥ ६८२ ॥

सम्यक्त्व लभते जीवो यावत्यां कर्मणां स्थितौ ।
क्षपितायां तत· पल्यपृथक्त्वप्रमितस्थितौ ॥ ६८३ ॥
लभेत देशविरतिं क्षपितेपु ततोऽपि च ।
संख्येयेषु सागरेषु चारित्र लभतेऽसुमान् ॥ ६८४ ॥ युग्मम् ॥

एव चोपशमश्रेणिं क्षपकश्रेणिमप्यथ ।
क्रमात्संख्येयपाथोधिस्थितिह्रासादवाप्नुयात् ॥ ६८५ ॥
एतानभ्रष्टसम्यक्त्वोऽन्यान्यदेवनृजन्मसु ।
लभेतान्यतरश्रेणिवर्जान् कोऽप्येकजन्मनि ॥ ६८६ ॥

श्रेणिद्वयं चैकभवे सिद्धान्ताभिप्रायेण न स्यादेव ॥ आहुश्च

सम्मत्तंमि उ लद्धे पलिअपुहत्तेण सावओ हुज्जा ।
चरणोवसमखयाणं सागरसंखंतरा हुंति ॥ १ ॥

ગુણસ્થાને હોય ચોથાથી અગ્યારમા સુધી ઉપશમ સમકીત, અને ચોથાથી ચૌદમા સુધી ક્ષાયિક સમકીત હોય ચોથાથી સાતમા સુધી વળી વેદસમકીત હોય ૬૮૦-૮૨

એ સબધી વિશેષ વિવરણ ' ગુણસ્થાનક પ્રકરણ ' માથી જાણી લેવુ

હવે,

કર્મોની જેટલી સ્થિતિ ખપ્યા પછી પ્રાણી સમકીત પામ્યો હોય તેમાથી પૃથકત્વ પલ્યોપમ જેટલી સ્થિતિ ઓછી થયે તે ' દેશવિરતિ ' (શ્રાવકપણુ) પામે છે અને તેમાથી પણ સખ્યાત સાગરોપમ ઓછા થયે, સર્વવિરતિ અર્થાત્ ચારિત્ર પામે છે ૬૮૩-૬૮૪

એમાથી પણ સખ્યાત સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ ઓછી થયે, પ્રાણી અનુક્રમે ઉપશમશ્રેણિએ અને ક્ષપકશ્રેણિએ પહોચે છે જે પ્રાણીનું સમકીત ભ્રષ્ટ ન થયું હોય તે (પ્રાણી), અન્ય અન્ય-દેવ અને મનુષ્યના ભવોમા, એક ભવમા એમાથી એક શ્રેણિએ પહોચે છે-એમાથી એક શ્રેણિ પામે છે કારણ કે સિદ્ધાન્તને મતે એકભવમા બે શ્રેણિ થાય નહિ ૬૮૫-૬૮૬

એના સબધમા એવુ વચન છે કે, સમકીત પામ્યા પછી પૃથકત્વપલ્યોપમ જેટલી સ્થિતિ

एव अप्परिवडिए सम्मत्ते देवमणुअजम्मेसु ।
अन्नयरसेढिवज्जं एगभवेण च सव्वाइ ॥ ६८७ ॥

इति महाभास्यसूत्रवृत्त्यादिषु ॥

सम्यक्त्व च श्रुतं चेति देशतः सर्वतोऽपि च ।
विरती इति निर्दिष्ट सामायिकचतुष्टयम् ॥ १ ॥
चारित्रस्याष्ट समयान् प्रतिपत्तिर्निरन्तरम् ।
शेपत्रयस्य चावल्यसख्येयांशमितान् क्षणान् ॥ २ ॥
उत्कर्षेण प्रतिपत्तिकाल एप निरन्तर· ।
जघन्यतो द्वौ समयौ चतुर्णामपि कीर्तित ॥ ३ ॥
द्वादशपचदशाहोरात्रास्तृतीयतुर्ययो· ।
आद्ययोः सप्त विरहो ज्येष्टोऽन्यश्च क्षणत्रयम् ॥ ४ ॥
सम्यक्त्व देशविरतिं चाप्नोत्युत्कर्पतोऽसुमान् ।
क्षेत्रपल्योपमासख्यभागक्षणमितान् भवान् ॥ ५ ॥

ઓછી થયે, પ્રાણી, શ્રાવક એટલે દેશવિરતિ થાય, અને તેમાથી, ચારિત્ર, ઉપશમશ્રેણિ અને ક્ષપક શ્રેણિ–એ પ્રત્યેક, અનુક્રમે સ ખ્યાત સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ ઓછી થયે, પ્રાપ્ત થાય છે (૧)

એવી રીતે દેવ અને મનુષ્યના ભવોમા, સમ્યકત્વથી જીવ ભ્રષ્ટ ન થયો હોય તો, એમાથી એક શ્રેણિ વિના, એક ભવમા, સર્વ પામે છે ૬૮૭

એવી રીતનો મહાભાષ્યસૂત્રની વૃત્તિ વગેરેમા ઉલ્લેખ છે

હવે સમ્યકત્વસામાયિક વિષે કઇક —

સમ્યકત્વ સામાયિક, શ્રુત સામાયિક, દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિક–આ પ્રમાણે સામાયિકના ચાર ભેદ કહ્યા છે (૧)

ચારિત્ર એટલે સર્વ વિરતિ સામાયિકનો નિરન્તર પ્રતિપત્તિકાળ આઠ સમયનો છે શેષ ત્રણ સામાયિકનો, એક આવળીનો અસ ખ્યાતમો ભાગ છે એ કાળ ઉત્કૃષ્ટપણે જાણવો જઘન્યપણે તો ચારે સામાયિકોનો (પ્રતિપત્તિકાળ) બે સમયોનો કહ્યો છે (૨–૩)

ત્રીજા અને ચોથા સામાયિકનો વિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટપણે બાર અને પદર અહોરાત્રીનો છે, અને પહેલા બે સામાયિકનો સાત અહોરાત્રી છે જઘન્ય ત્રણ સમયોનો છે (૪)

પ્રાણી, ઉત્કૃષ્ટપણે સમ્યકત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસ ખ્યાતમા ભાગના સમય જેટલા ભવસુધી પ્રાપ્ત કરે છે, સર્વવિરતિસામાયિક એટલે ચારિત્ર

चारित्रं च भवानष्टौ श्रुतसामायिकं पुनः ।
भवाननन्तान् सर्वाणि भवमेकं जघन्यतः ॥ ६ ॥

आकर्षाणां खलु शतपृथक्त्वं सर्वसंवरे ।
स्यात्सहस्रपृथक्त्वं च त्रयाणामेकजन्मनि ॥ ७ ॥

नानाभवेषु चाकर्षा असंख्येयाः सहस्रकाः ।
आद्यत्रये तुरीये च स्यात्सहस्रपृथक्त्वकम् ॥ ८ ॥

यत् त्रयाणां प्रतिभवं स्युः सहस्रपृथक्त्वकम् ।
असंख्येया भवाश्चेति युक्तास्तेऽमी यथोदिताः ॥ ९ ॥

चारित्रे यत्प्रतिभवं तेषां शतपृथक्त्वकम् ।
भवाश्चाष्टौ ततो युक्तं तत्सहस्रपृथक्त्वकम् ॥ १० ॥

आकर्षः प्रथमतया ग्रहणं मुक्तस्य वा ग्रहणम् इति । इदमर्थत आवश्यकसूत्रवृत्त्यादिषु ॥

मिथ्यादृष्टिर्विपर्यस्ता जिनोक्ताद्वस्तुतत्त्वतः ।
सा स्यान्मिथ्यात्विनां तच्च मिथ्यात्वं पंचधा मतम् ॥ ६८८ ॥

આઠભવ સુધી પ્રાપ્ત કરે છે, અને શ્રુતસામાયિક અનન્ત ભવ સુધી પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યારે જઘન્યપણે સર્વ સામાયિકો એક જ ભવમા પ્રાપ્ત કરે છે (૫-૬)

એક ભવમા, સર્વ સંવરને વિષે એટલે સર્વવિરતિ સામાયિકને વિષે બસોથી નવસો સુધી 'આકર્ષ' હોય છે, શેષ ત્રણ સામાયિકોને વિષે બે હજારથી નવ હજાર સુધી હોય છે (૭)

અનેક નાના-વિધ ભવોમા પ્રથમના ત્રણ સામાયિકોને વિષે અસંખ્ય સહસ્ર આકર્ષો હોય છે અને છેલ્લા એટલે ચોથા સામાયિકમા બે હજારથી નવ હજાર સુધી હોય છે કેમકે ત્રણ સામાયિકોને વિષે પ્રત્યેકભવે બે સહસ્રથી નવસહસ્ર સુધી આકર્ષો થાય ત્યારે અસંખ્ય ભવને વિષે અસંખ્ય સહસ્ર કહ્યા એ યુક્તજ છે, અને સર્વવિરતિ સામાયિકને વિષે, પ્રત્યેક ભવમા બસોથી નવસો સુધી 'આકર્ષ' કહ્યા છે તે પરથી 'આઠ' ભવમા બે હજારથી નવહજારસુધી કહ્યા એ પણ યુક્તજ છે (૮-૧૦)

આકર્ષ=પહેલા ગ્રહણ કરવુ તે, અથવા, એકવાર છોડીને પુન ગ્રહણ કરવુ તે (આ અર્થ આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિ વગેરેમા કહ્યો છે)

હવે કઇક મિથ્યાદૃષ્ટિ વિષે.

જિનપ્રભુએ કહેલ વસ્તુસ્વરૂપથી વિપરીતરીતે વર્તવુ એનુ નામ મિથ્યાદૃષ્ટિ આવી દૃષ્ટિ મિથ્યાત્વીઓની હોય. ૬૮૮

आभिग्रहिकमाद्यं स्यादनाभिग्रहिकं परम् ।
तृतीय किल मिथ्यात्वमुक्तमाभिनिवेशिकम् ॥ ६८९ ॥
तुर्यं सांशयिकाख्य स्यादनाभोगिकमन्तिमम् ।
अभिग्रहेण निर्वृत्त तत्राभिग्रहिकं स्मृतम् ॥ ६९० ॥
नानाकुदर्शनेष्वेकमस्मात्प्राणी कुदर्शनम् ।
इदमेव शुभ नान्यदित्येव प्रतिपद्यते ॥ ६९१ ॥
मन्यतेऽङ्गी दर्शनानि यद्वशादखिलान्यपि ।
शुभानि माध्यस्थ्यहेतुरनाभिग्रहिक हि तत् ॥ ६९२ ॥
यतो गोष्टामाहिलादिवदात्मीयकुदर्शने ।
भवत्यभिनिवेशस्त प्रोक्तमाभिनिवेशिकम् ॥ ६९३ ॥
यतो जिनप्रणीतेषु देशत सर्वतोऽपि वा ।
पदार्थेपु सशय. स्यात्तत्साशयिकमीरितम् ॥ ६९४ ॥
अनाभोगेन निर्वृत्तमनाभोगिकसञ्ज्ञिकम् ।
यत्स्यादेकेन्द्रियादीनां मिथ्यात्व पचमं तु तत् ॥ ६९५ ॥

એ મિથ્યાદષ્ટિ અથવા મિથ્યાત્વ પાચ પ્રકારનુ છે —

(૧) આભિગ્રહિક, (૨) અનાભિગ્રહિક, (૩) આભિનિવેશિક, (૪) સાશયિક અને (૫) અનાભોગિક ૬૮૯—૯૦

(૧) અભિગ્રહવડે જે નિર્વૃત્ત થયેલુ હોય તે આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ કહેવાય એ મિથ્યાત્વવાળો પ્રાણી અનેક કુદર્શનોમાના એક કુદર્શનને, ' એજ સારૂ છે, અન્ય નહિ ' એમ ગણીને અ ગીકાર કરે છે ૬૯૧

(૨) જેને લીધે પ્રાણી સર્વ દર્શનોને સારા માને છે અને એમ કરીને પોતાનુ મધ્યસ્થપણું બતાવે છે, એ અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ કહેવાય ૬૯૨

(૩) ગોષ્ટામાહિલાદિકની જેમ જેથી પોતાના જ (કુ) દર્શનમા અભિનિવેશ—આસક્તિ થાય તે આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ ૬૯૩

(૪) જેને લીધે જિનેશ્વર પ્રણીત તત્વોને વિષે અલ્પ કે પૂર્ણપણે સશય ઉત્પન્ન થાય એ સાશયિક મિથ્યાત્વ ૬૯૪

(૫) અનાભોગથી એટલે ઉપયોગ વિના થયેલુ હોય એનુ નામ અનાભોગિક મિથ્યાત્વ આ મિથ્યાત્વ એકેન્દ્રિય આદિ જીવોને હોય ૬૯૫.

यस्यां जिनोक्ततत्त्वेषु न रागो नापि मत्सरः ।
सम्यग्मिथ्यात्वसंज्ञा सा मिश्रदृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ ६९६ ॥
धान्येष्विव नरा नालिकेरद्वीपनिवासिनः ।
जिनोक्तेषु मिश्रदृशो न द्विष्टा नापि रागिणः ॥ ६९७ ॥

यदाहुः कर्मग्रन्थकाराः—

जिअअजिअपुण्णपावासवसवरबंधमुक्खनिज्जरणा ।
जिण सद्दहइ तं सम्मं खइगाइबहुभेयं ॥ ६९८ ॥
मीसा न रागदोसो जिणधम्मे अंतमुहुत्तं जहा अन्ने ।
नालीअरदीवमणुणो मिच्छं जिणधम्मविवरीयं ॥ ६९९ ॥

गुणस्थानक्रमारोहे त्वेवमुक्तम्—

ज्यात्यन्तरसमुद्भूतिर्वडवाखरयोर्यथा ।
गुडदध्नोः समायोगे रसभेदान्तरं यथा ॥ १ ॥
तथा धर्मद्वये श्रद्धा जायते समबुद्धितः ।
मिश्रोऽसौ जायते तस्माद्भावो जात्यन्तरात्मक ॥ २ ॥

વળી જિનોક્ત તત્વોને વિષે રાગ પણ ન હોય તેમ દ્વેષ પણ ન હોય એ ' સમ્યક મિથ્યાત્વ ' નામની મિશ્રદૃષ્ટિ કહેવાય છે એવી મિશ્રદૃષ્ટિવાળાઓ શ્રી જિનેશ્વરના વચનો પર નથી ધરાવતા રાગ કે નથી રાખતા દ્વેષ, નાળીએરદ્વીપમા વસનારાઓ જેમ ધાન્યના રાગી કે દ્વેષી નથી હોતા એમ ૬૯૬–૬૯૭

એ વિષે ' કર્મગ્રથ ' ના કર્ત્તાના નીચે પ્રમાણે વચનો છે —

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સવર બન્ધ, મોક્ષ અને નિર્જરા—એ નવ તત્વો પર શ્રદ્ધા હોવી એનુ નામ ' સમ્યકદૃષ્ટિ ', જેના ' ક્ષાયિક ' વગેરે અન્ય અન્ય પ્રકાર છે નાળીએરદ્વીપના મનુષ્યોને અન્નપર રાગ કે દ્વેષ હોતો નથી એમ જિનધર્મને વિષે અન્તર્મુહુર્ત્તપર્યન્ત રાગ પણ ન હોય એમ દ્વેષ પણ ન હોય એનુ નામ ' મિશ્રદૃષ્ટિ ' અને જિનધર્મથી વિપરીત વર્ત્તન એ ' મિથ્યાદૃષ્ટિ ' ૬૯૮–૬૯૯

' ગુણસ્થાનક ક્રમારોહ ' મા વળી એમ કહ્યુ છે કે —

જેમ વડવા એટલે ઘોડીનો ખર સાથે સયોગ થવાથી એક અન્ય ત્રીજી જ જાતિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તથા ગોળ અને દહીંના સયોગથી વળી એક અન્ય રસની ઉત્પત્તિ થાય છે–તેમ બે ધર્મ પર સમાન શ્રદ્ધા થવાથી એમાથી એક અન્ય જાતિરૂપ ' મિશ્રભાવ ' ઉત્પન્ન થાય છે (૧–૨)

सम्यग्मिथ्यादृश स्तोकास्तेभ्योऽनन्तगुणाधिकाः ।
सम्यग्दृशस्ततो मिथ्यादृशोऽनन्तगुणाधिका. ॥ ७०० ॥

इति दृष्टि ॥ २५ ॥

मतिश्रुतावधिमन पर्यायाण्यथ केवलम् ।
ज्ञानानि पच तत्राद्यमष्टाविंशतिधा स्मृतम् ॥ ७०१ ॥

तथाहि— अवग्रहेहावायाख्या धारणा चेति तीर्थपे ।
मतिज्ञानस्य चत्वारो मूलभेदाः प्रकीर्तिता· ॥ ७०२ ॥

शब्दादीनां पदार्थानां प्रथमग्रहणं हि तत् ।
अवग्रहः स्यात्स द्वेधा व्यजनार्थविभेदत ॥ ७०३ ॥

व्यज्यते येन सद्भावा दीपेनेव घटादयः ।
व्यंजन ज्ञानजनकं तच्चौपकरणेन्द्रियम् ॥ ७०४ ॥

शब्दादिभावमापन्नो द्रव्यसंघात एव वा ।
व्यज्यते यद् व्यजनं तदितिव्युत्पत्त्यपेक्षया ॥ ७०५ ॥

ततश्च व्यजनैर्व्यंजनानां य सम्बन्ध. प्रथम. स हि ।
व्यंजनावग्रहोऽस्पष्टतरावबोधलक्षण ॥ ७०६ ॥

सम्यक्‌मिथ्यादृष्टिवाळा जीवोनी सख्या सौथी ओछी छे सम्यक्‌दृष्टिवाळाओनी सख्या एथी अनन्त गणी छे आ करता अनन्त गणी वळी मिथ्यादृष्टि जीवोनी सख्या छे ७००

आ प्रमाणे पचवीशमा द्वार-दृष्टि-नु स्वरूप सपूर्ण

पाच प्रकारना ज्ञान छे (१) मतिज्ञान, (२) श्रुतज्ञान, (३) अवधिज्ञान. (४) मन पर्यवज्ञान, अने (५) केवळज्ञान. ७०१

एना पहेलु जे मतिज्ञान—एना अठ्यावीश भेद छे

प्रथम तो एना चार मूळ भेदो छे अवग्रह, ईहा, अवाय अने धारणा ७०२

शब्दादि पदार्थोनु जे प्रथम ग्रहण—एनु नाम 'अवग्रह'. आ अवग्रह बे जातनो छे व्यजनावग्रह अने अर्थावग्रह ७०३

दीपक जेम घटादिने तेम जे छता पदार्थोने प्रगट करे छे ए 'व्यजन' (आ व्यजन उपकरणेन्द्रियनी साथे जोडाईने ज्ञान उत्पन्न करे छे) अथवा शब्दादि पुद्गलोनो जे समूह—एनु नाम 'व्यजन' केमके व्यज्यते यद् व्यजनम्—एवी एनी व्युत्पत्ति छे अने

अस्य च स्वरूपमेवं तत्त्वार्थवृत्तौ—

यदोपकरणेन्द्रियस्य स्पर्शनादिपुद्गलैः स्पर्शाद्याकारपरिणतै सम्बन्ध उपजातो भवति तदा किमप्येतदिति गृह्णाति । किन्त्वव्यक्तज्ञानोऽसौ सुप्तमत्तादिसूक्ष्मावबोधसहितपुरुषवदिति । तदा तैः स्पर्शाद्युपकरणेन्द्रियसंश्लिष्टैः या च यावती च विज्ञानशक्तिः आविरस्ति सा एवंविधा ज्ञानशक्तिः अवग्रहाख्या ॥ तस्य स्पर्शनाद्युपकरणेन्द्रियसंश्लिष्टस्पर्शाद्याकारपरिणतपुद्गलराशेः व्यंजनाख्यस्य ग्राहिका अवग्रह इति भण्यते ॥ तेनैतदुक्तं भवति । स्पर्शनाद्युपकरणेन्द्रियसंश्लिष्टाः स्पर्शाद्याकारपरिणताः पुद्गलाः भण्यन्ते व्यजनम् । विशिष्टार्थावग्रहकारित्वात्तस्य व्यजनस्य परिच्छेदको व्यक्तोऽवग्रहो भण्यते अपरोऽपि । तस्मान्मनागनिश्चिततरः किमप्येतदित्येवंविधसामान्यपरिच्छेदोऽवग्रहो भण्यते । ततः परमीहादयः प्रवर्तन्ते इति ॥

એમ હોવાનેલીધે, વ્યજનોનો વ્યજનોની સાથેનો પ્રથમ સમ્બન્ધ–એનુ નામ 'વ્યજનાવગ્રહ.' 'અત્યન્ત અસ્ફુટ જ્ઞાન' એ એનુ લક્ષણ–વ્યાખ્યા છે ૭૦૪–૭૦૬

એનુ સ્વરૂપ 'તત્વાર્થવૃત્તિ' મા આ પ્રમાણે છે—

જ્યારે ઉપકરણ ઇન્દ્રિયનો સ્પર્શાદિ આકાર પામેલા સ્પર્શનઆદિ પુદ્ગલોની સાથે સમ્બન્ધ થાય છે ત્યારે 'આ કઇક છે' એવુ જ્ઞાન થાય છે, પણ એ જ્ઞાન, નિદ્રામા પડેલા અને મત્ત–પીધેલા પુરૂષને થાય છે એવુ સૂક્ષ્મ–અવ્યક્ત થાય છે સ્પર્શન આદિ પુદ્ગળોનો સ્પર્શ આદિ ઉપકરણ ઇન્દ્રિયોની સાથે આમ સશ્લેષ થવાથી જે અને જેટલી જ્ઞાનશક્તિ આવિર્ભાવ પામે છે એ જ્ઞાનશક્તિ તે 'અવગ્રહ' અથવા સ્પર્શ આદિ ઉપકરણ ઇન્દ્રિયોની સાથે સશ્લેષ થવાથી જેનો સ્પર્શ આદિ આકાર થાય છે એવા વ્યજન નામના પુદ્ગળસમૂહને ગ્રહણ કરનારી જે શક્તિ એનુ નામ અવગ્રહ ભાવાર્થ એવો છે કે આવી રીતે સ્પર્શન આદિ ઉપકરણ ઇન્દ્રિયોની સાથે સશ્લિષ્ટ થઇ પરિણામે સ્પર્શ આદિ આકાર પામેલા હોય એવા પુદ્ગળોનુ નામ વ્યજન છે વળી એક બીજો 'અવગ્રહ' છે, જે એ વ્યજનનો પરિચ્છેદક છે એટલે એની સવિશેષ ચોક્કસ વ્યાખ્યા–અર્થ સમજાવનારો છે એપરથી વ્યક્ત અવગ્રહ કહેવાય છે તેપરથી 'આ કઇક છે' એટલુ જ દર્શાવી શકે એવા અલ્પ નિશ્ચયવાળો સામાન્યપણેજ ઓળખાવી શકે એવો છે તે ખાલી અવગ્રહ કહેવાય. આટલા અવગ્રહ પછી જ 'ઇહા' આદિ પ્રવર્તે છે

रत्नावकारिकायां च अवग्रहलक्षणमेवमुक्तम्—

विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनात् जातम् आद्यम् अवान्तरसामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणम् अवग्रह इति ॥ विषय सामान्यविशेषात्मक अर्थ. । विषयी चक्षुरादिः । तयोः समीचीनः भ्रान्त्याद्यजनकत्वेनानुकूलो निपातः योग्यदेशाद्यवस्थानम् । तस्मादनन्तर समुद्भूतम् उत्पन्नं यत्सत्तामात्रगोचर निःशेषविशेषवैमुख्येन सन्मात्र विषय दर्शन निराकारो बोध तस्माज्जातम् आद्यम् सत्त्वसामान्यादवान्तरै. सामान्याकारै. मनुष्यत्वादिभि. जातिविशेषैः विशिष्टस्य वस्तुन. यद्ग्रह णम् ज्ञानम् तद् अवग्रह इति नाम्ना अभिधीयते इति ॥

अत्र च प्राच्यमते दर्शनस्य अवकाशं न पश्याम । द्वितीयमते च व्यजनावग्रहावकाशं न पश्याम. ॥ तदत्र तत्वं बहुश्रुतेभ्य. अवसेयम् ॥

वक्ष्यमाणो वा महाभाष्याभिमतो व्यंजनावग्रहादीनां दर्शनस्य वा भेद· अनुकरणीय. । इत्यलं प्रसंगेन ॥

રત્નાવકારિકામા ' અવગ્રહ ' નુ લક્ષણુ નીચે પ્રમાણે કહ્યુ છે —

' વિષય ' અને ' વિષયી ' ને યોગ થયે ઉત્પન્ન થયેલ સત્તામાત્રગોચરદર્શનથી થયેલુ, અવાન્તર સામાન્યાકાર વિશિષ્ટ વસ્તુનુ પ્રથમ ગ્રહણુ તે ' અવગ્રહ ' અહિ ' વિષય ' એટલે સામાન્યવિશેષાત્મક પદાર્થ, અને વિષયી એટલે ચક્ષુ વગેરે એ ઉભયનો, લેશમાત્ર પણુ સ શય ન રહે એવો અનુકુળ સન્નિપાત એટલે યોગ્ય દેશમા એકત્ર સ્થાનની પ્રાપ્તિ-ત્યારબાદ ઉત્પન્ન થયેલ સત્તામાત્ર વિચારદર્શન એટલે, સર્વ વિષયોથી પરાङ्मુખ હોવાથી માત્ર ' સત્તા ' પૂરતુ દર્શન એટલે બોધ,–એ બોધથી થયેલ, આદ્ય એટલે પહેલુ, સમાન પણાના આકારવાળી મનુષ્યત્વ આદિ જાતિથી વિશિષ્ટ વસ્તુનુ ગ્રહણુ, એટલે જ્ઞાન–એનુ નામ અવગ્રહ

અહિ પહેલો મત સ્વીકારીએ તો ' દર્શન ' નો અવકાશ દેખાતો નથી, અને બીજો મત અ ગીકાર કરીએ તો વ્ય જનાવગ્રહનો અવકાશ નજરે પડતો નથી માટે સત્ય શુ છે એ બહુશ્રુત-જ્ઞાની પાસેથી સમજી–જાણી લેવુ

અથવા વ્ય જન, અવગ્રહ, દર્શન આદિ વિષે મહાભાષ્યમા જે મત દર્શાવ્યો છે તે પ્રમાણે માનવુ અહિ તો અમે પ્રસ ગને લઇને આટલુ કહ્યુ છે (વિશેષ કઇ કહેવુ નથી)

आवल्यसंख्येयभागो व्यजनावग्रहे भवेत् ।
कालमान लघु ज्येष्ठमानं प्राणपृथक्त्वकम् ॥ ७०७ ॥
स चतुर्धा श्रोत्रजिह्वाघ्राणस्पर्शनसम्भव· ।
अप्राप्यकारिभावात्स्यान्न चक्षुर्मनसोरसौ ॥ ७०८ ॥
शब्दादेर्य. परिच्छेदो मनास्स्पष्टतरो भवेत् ।
किंचिदित्यात्मक सोऽयमर्थावग्रह उच्यते ॥ ७०९ ॥
कालतोऽर्थावग्रहस्तु स्यादेकसमयात्मकः ।
निश्चयाद्व्यवहारात्तु स स्यादान्तर्मुहूर्त्तिकः ॥ ७१० ॥
तस्यैवावग्रहीतस्य धर्मान्वेषणरूपिका ।
ईहा भवेत्कालमानमस्या अन्तर्मुहूर्त्तकम् ॥ ७११ ॥
अथेहितस्य तस्येदमिदमेवेति निश्चयः ।
अवायो मानमस्यापि स्मृतमन्तर्मुहूर्त्तकम् ॥ ७१२ ॥
निर्णीतार्थस्य मनसा धरण धारणा स्मृता ।
काल संख्य उतासंख्यस्तस्या मानमत्रस्थितेः ॥ ७१३ ॥

આ ' વ્યજનાવગ્રહ ' મા જઘન્ય એક ' આવળી ' ના અસખ્યમા ભાગ જેટલો કાળ થાય, અને ઉત્કૃષ્ટ બેથી નવ પ્રાણ સુધીનો કાળ લાગે ૭૦૭

વ્યજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે થાય છે (૧) શ્રોત્રથી, (૨) જિહ્વાથી, (૩) ઘ્રાણ એટલે નાસિકાથી અને (૪) સ્પર્શથી ચક્ષુ કે મનથી નથી થતુ કારણ કે બેઉ પ્રાપ્યકારી નથી–અપ્રાપ્યકારી છે ૭૦૮

'આ કઇક છે' એ પ્રકારે શબ્દ વગેરે વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાય એ 'અર્થાવગ્રહ' કહેવાય છે એનો કાળ નિશ્ચયનયે એકસમયનો છે, અને વ્યવહારનયે અન્તર્મુહૂર્ત્તનો છે ૭૦૯–૭૧૦

એ અવગૃહીત થયુ કે તરત જ એના ધર્મની ખોજ કરવી એનુ નામ ' ઈહા. ' એનુ કાળમાન અન્તર્મુહૂર્ત્તનુ છે ૭૧૧

એ ' ઇહા ' પછી ' આ એજ છે ' એવો નિશ્ચય થાય એનુ નામ ' અવાય. ' એનુ કાળમાન પણ અન્તર્મુહૂર્ત્ત છે ૭૧૨

એ પ્રમાણે નિશ્ચિત કરેલા પદાર્થને અન્ત કરણને વિષે ધારણ કરવો એનુ નામ 'ધારણા.

बाल्ये दृष्टं स्मरत्येव पर्यन्तेऽसंख्यजीविन.।
ततः स्याद्धारणामानमसंख्यकालसम्मितम् ॥ ७१४ ॥

यथा हि सज्यते पूर्वं श्रोत्रेण शब्दसंहतिः।
ततश्च किंचिदश्रौषमित्यर्थावग्रहो भवेत् ॥ ७१५ ॥

ततः स्त्र्यादिशब्दनिष्ठं माधुर्यादि विचिन्तयेत्।
इयमीहा ततोऽवायो निश्चयात्मा धृतिस्ततः ॥ ७१६ ॥

एवं गन्धरसस्पर्शेष्वपि भाव्या मनीषिभिः।
घ्राणजिव्हास्पर्शनानां व्यजनावग्रहादयः ॥ ७१७ ॥

व्यजनावग्रहाभावाच्चक्षुर्मानसयो. पुनः।
चत्वारोऽर्थावग्रहाद्या धारणान्ता भवन्ति हि ॥ ७१८ ॥

यथा प्रथमतो वृत्ते चक्षुगोचरमागते।
किंचिदेतदिति ज्ञानं स्यादर्थावग्रहो ह्ययम् ॥ ७१९ ॥

એનુ કાળમાન સખ્યાત પણ છે, અને અસખ્યાત પણ છે કારણ કે અસખ્ય આયુષ્યવાળાને, બાલ્યાવસ્થામા જોયેલી વસ્તુ અન્તકાલ પર્યન્ત સ્મૃતિમા રહે છે માટે ધારણાની સ્થિતિ અસખ્યકાળ સુધી છે ૭૧૩–૧૪

આ બધાના દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે કાનવડે શબ્દોનો સમૂહ ગ્રહણ કરાય અને પછી મે કઇક સાભળ્યુ એવી રીતનુ ભાન થાય એ 'અર્થાવગ્રહ' ૭૧૫

પછી સ્ત્રી વગેરેના શબ્દનુ અને એમા રહેલા માધુર્યાદિનું ભાન થાય એ 'ઈહા' પછી નિશ્ચય થાય એ 'અવાય' પ્રાન્તે 'ધારણા' થાય ૭૧૬

એવી જ રીતે ઘ્રાણ, જીભ્હા અને ત્વચાના પણ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શને વિષે વ્યજનાવગ્રહ આદિ ભાવી લેવા ૭૧૭

ચક્ષુ અને મનને વ્યજનાવગ્રહનો અભાવ હોવાથી એમને અર્થાવગ્રહથી માડીને ધારણા સુધીના ચારવાના હોય છે ૭૧૮

દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે —

એકાદ કોઇ વૃક્ષ નજરે પડે ત્યારે પ્રથમ, આ કઇક છે એવુ જ્ઞાન થાય છે એનુ નામ અર્થાવગ્રહ ૭૧૯

ततस्तद्‌गतधर्माणां समीक्षेहा प्रजायते ।
निश्चयस्तरुरेवायमित्यवायस्ततो भवेत् ॥ ७२० ॥
ततस्तथानिश्चितस्य धारणं धारणा भवेत् ।
भाव्यते मनसोऽप्येवमथार्थावग्रहादयः ॥ ७२१ ॥
यथा हि विस्मृतं वस्तु पूर्वं किंचिदिति स्मरेत् ।
ततश्च तद्‌गता धर्माः स्मर्यन्ते लीनचेतसा ॥ ७२२ ॥
ततश्च तत्तद्धर्माणां स्मरणात्तद्विनिश्चयः ।
ततः स्मृत्या निश्चितस्य पुनस्तस्यैवधारणम् ॥ ७२३ ॥
अनिन्द्रियमिनिस्त्तं च मतिज्ञानमिदं भवेत् ।
अत एव त्रिधैतस्यादाद्यमिन्द्रियहेतुकम् ॥ ७२४ ॥
अनिन्द्रियसमुत्थं चेन्द्रियानिन्द्रियहेतुकम् ।
तत्राद्यमेकाक्षादीनां मनोविरहिणां हि यत् ॥ ७२५ ॥
केवलं हीन्द्रियनिमित्तकमेव भवेदिदम् ।
अभावान्मनसो नास्ति व्यापारोऽत्र मनागपि ॥ ७२६ ॥

પછી એ વૃક્ષના ધર્મોનુ ચિન્તવન થાય છે એનુ નામ ' ઇહા ' અને પછી આ વૃક્ષ જ છે એમ નિશ્ચય થાય એ ' અવાય ' ૭૨૦

પછી એવી રીતે નિશ્ચિત થયેલાને ધારણ કરી રાખવુ એનુ નામ ' ધારણા '

' મન ' ના અર્થાવગ્રહ વગેરે પણ આ રીતે જ ભાવી લેવા ૭૨૧

જેમકે, કોઇ વિસ્મૃત થયેલી વસ્તુ વિષે ' કંઇક હતુ ખરૂ ' એમ સ્મરણ થાય છે અને પછી ચિત્તની એકાગ્રતાએ તદ્‌ગત ધર્મોનુ સ્મરણ થાય છે ધર્મોના સ્મરણથી એનો નિશ્ચય થાય છે અને નિશ્ચય થયા પછી એ નિશ્ચય કાયમ થાય છે ૭૨૨-૭૨૩

આવા પ્રકારનુ જે મતિજ્ઞાન તેને ઇન્દ્રિયો નિમિત્તરૂપ છે જ એમ નથી તેથી જ તેના ત્રણ પ્રકાર છે પહેલો પ્રકાર ઇન્દ્રિયોના હેતુવાળુ બીજો પ્રકાર ઇન્દ્રિયોના હેતુવિનાનુ ત્રીજુ મિશ્ર ૭૨૪-૭૨૫

એ ત્રણ પ્રકારમાના પહેલા પ્રકારનુ મનવિનાના એકેન્દ્રિય વગેરે જીવોને હોય છે કેમકે એઓને ઇન્દ્રિયો જ નિમિત્તરૂપ છે એમને મનનો અભાવ હોવાથી એનો (મનનો) એમા લેશ પણ વ્યાપાર નથી ૭૨૬

अनिन्द्रियनिमित्तं च स्मृतिज्ञान निरुपितम् ।
व्यापाराभावतोऽक्षाणां तदक्षनिरपेक्षकम् ॥ ७२७ ॥

ओघज्ञानमविभक्तरूप यदपि लक्ष्यते ।
वल्ल्यादीनां वृत्तिनीत्वाद्यभिसर्पणलक्षणम् ॥ ७२८ ॥

तदप्यनिन्द्रियनिमित्तकमेव प्रकीर्त्यते ।
हेतुभावं भजन्तीह नाक्षाणि न मनोऽपि यत् ॥७२९॥ युग्मम् ॥

मत्यज्ञानावरणीयक्षयोपशम एव हि ।
केवल हेतुतामोघज्ञानेऽस्मिन्नश्नुते च यत् ॥ ७३० ॥

यत्तु जाग्रदवस्थायामुपयुक्तस्य चेतसा ।
स्पर्शादिज्ञानमेतच्चेन्द्रियानिन्द्रियहेतुकम् ॥ ७३१ ॥

इदमर्थतस्तत्त्वार्थवृत्तौ ॥

अथ प्रकृतम् ।

एवमर्थावग्रहेहे अवायधारणे इह ।
स्युश्चतुर्विंशतिः षड्भिर्हता इन्द्रियमानसै ॥ ७३२ ॥

व्यंजनावग्रहे पूर्वोदितैश्चतुर्भिरन्विताः ।
स्युस्तेऽष्टाविंशतिर्भेदा मतिज्ञानस्य निश्चिता ॥ ७३३ ॥

બીજુ ઇન્દ્રિયો જેમા નિમિત્તરૂપ નથી એવુ—સ્મૃતિજ્ઞાન છે એમા ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો અભાવ હોવાથી એને એની અપેક્ષા નથી ૭૨૭

વલ્લી—વેલા આદિને વિષે જોકે વીંટાઈ જવુ વગેરે અભિસર્પણ લક્ષણવાળુ અને અવિભક્તરૂપવાળુ ઓઘજ્ઞાન દેખાય છે તોપણ એમા કઈ ઇન્દ્રિયો નિમિત્તરૂપ નથી એમા તો ઇન્દ્રિયો કે મન કોઇ પણ હેતુરૂપ નથી ૭૨૮–૨૯

આ ઓઘજ્ઞાનમા તો કેવળ મતિજ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ જ હેતુભૂત છે ૭૩૦

ત્રીજુ મિશ્ર જાગ્રત અવસ્થામા, ઉપયુક્ત ચિત્તવાળાને જે સ્પર્શ આદિનુ જ્ઞાન થાય છે તેમા ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય બેઉ નિમિત્તરૂપ છે માટે એ મિશ્ર કહેવાય ૭૩૧

(ઉપરની સર્વ વાત તત્વાર્થની વૃત્તિમા કહી છે)

હવે ચાલતી બાબતપર આવીએ

અર્થાવગ્રહ, ઇહા, અવાય અને ધારણાને, પાચ ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠુ મન—એ છએ ગુણ

भगवतीवृत्तौ तु

पोढा श्रोत्रादिभेदेनावायश्च धारणापि च ।
इत्येवं द्वादशविधं मतिज्ञानमुदाहृतम् ॥ ७३४ ॥

द्वादशेहावग्रहयोश्चत्वारो व्यजनस्य च ।
उक्ता भेदाः षोडशैते दर्शने चक्षुरादिके ॥ ७३५ ॥

यदाह भाष्यकारः—

नाणम् अवायधिइओ दंसणमिट्ठ जहोग्रहेहाओ ॥

नन्वष्टाविंशतिविधं मतिज्ञानं यदागमे ।
जेगीयते तन्न कथमेवमुक्ते विरुध्यते ॥ ७३६ ॥

अत्रोच्यते । मतिज्ञानचक्षुरादिदर्शनानां मिथो भिदम् ।
अविवक्षित्वैव मतिमष्टाविंशतिधा विदु ॥ ७३७ ॥

किंच । एकैकश्च प्रकारोय द्वादशधा विभिद्यते ।
ज्ञानस्यास्य ततो भेदाः स्यु. षट्त्रिंश शतत्रयम् ॥ ७३८ ॥

વાથી મતિજ્ઞાનના ચોવીશ ભેદ થાય છે અને એમા પૂર્વોક્ત વ્યંજનાવગ્રહના ચાર પ્રકાર ઉમેરવાથી **અઠ્ઠાવીશ પ્રકાર** થાય છે ૭૩૨–૭૩૩

ભગવતીસૂત્રની વૃત્તિમા તો,–શ્રોત્ર વગેરે પાચ ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠુ મન એમ છ લઇને, પ્રત્યેકના ‘ અવાય ’ અને ‘ ધારણા ’ એમ બે પ્રકાર ગણતા, બાર ભેદ થયા–એ બારભેદ મતિજ્ઞાનના કહ્યા છે ૭૩૪

અને ચક્ષુઆદિ દર્શનના સોળ ભેદ કહ્યા છે ‘ઇહા’ અને ‘અવગ્રહ’ ના થઇને બાર, અને વ્યંજનના ચાર–એમ કુલ સોળ ૭૩૫.

ભાષ્યકારનુ પણ કહેવુ છે કે ‘અવાય અને ‘ધારણા એ જ્ઞાન છે અને અવગ્રહ તથા ઇહા–એ દર્શન છે

અહિ શિષ્ય શકા ઉપસ્થિત કરે છે કે શાસ્ત્રને વિષે તો મતિજ્ઞાનના અઠ્ઠાવીશ ભેદ ગણ્યા છે અને તમે તો આમ કહો છો, એ તો વિરોધી વાત કહેવાય. ૭૩૬

એ શકાનુ સમાધાન આ પ્રમાણે—(૧) મતિજ્ઞાન, અને (૨) ચક્ષુઆદિ દર્શન–એ બેઉ વચ્ચે ભેદ નહિ સમજીને જ મતિજ્ઞાન અઠ્યાવીશ પ્રકારનુ ગણ્યુ છે ૭૩૭

વળી આ અઠ્યાવીશ ભેદ કહ્યા તેમના દરેકના બાર બાર ઉપભેદ કહ્યા છે એ ગણતીએ મતિજ્ઞાનના એકદર **ત્રણસોને છત્રીસ** પ્રકાર પણ કહેવાય ૭૩૮

तथोक्तं तत्त्वार्थभाष्ये—

एवमेतन्मतिज्ञानं द्विविधं चतुर्विधं अष्टाविंशतिविधं अष्टषष्ट्युत्तर शतविधं षट्त्रिंशत्त्रिशतविधं च भवति इति ॥

ते चैवम्— बहुबहुविधान्यक्षिप्राक्षिप्राख्यनिश्रिततदन्याः ।
सदिग्धासदिग्धध्रुवाध्रुवाख्या मतेर्भेदा ॥ ७३९ ॥

तथाहि— आस्फालिते तूर्यवृन्दे कश्चिद्यथैकहेलया ।
भेरीशब्दा इयन्तोऽथैतावन्त शंखनिःस्वनाः ॥ ७४० ॥
इत्थं पृथक्पृथक् गृह्णन् बहुग्राही भवेदथ ।
ओघतोऽन्यस्तूर्यशब्दं गृह्णन्नबहुविद्भवेत् ॥ ७४१ ॥ युग्मम् ॥

माधुर्यादिविविधबहुधर्मयुक्त वेत्ति य. स बहुविधवित् ।
अबहुविधवित्तु शब्दं वेत्त्येकद्व्यादिधर्मयुतम् ॥ ७४२ ॥
वेत्ति कश्चिदचिरेण चिरेणान्यो विमृश्य च ।
क्षिप्राक्षिप्रग्राहिणौ तौ निर्दिष्टौ यथाक्रमम् ॥ ७४३ ॥

તત્વાર્થભાષ્યમા સુદ્ધા મતિજ્ઞાન બે પ્રકારનુ, ચાર પ્રકારનુ, અઠયાવીશ પ્રકારનુ, એક સોને અડસઠ પ્રકારનુ અને ત્રણસો ને છત્રીસ પ્રકારનુ કહ્યુ છે

બાર ઉપભેદ કહ્યા તે આ પ્રમાણે —

બહુ, બહુવિધ, અબહુ, અબહુવિધ, ક્ષિપ્ર, અક્ષિપ્ર, નિશ્રિત, અનિશ્રિત, સદિગ્ધ, અસદિગ્ધ, ધ્રુવ અને અધ્રુવ ૭૩૯

દૃષ્ટાન્ત તરીકે—

અનેક વાજિંત્રો વાગતા હોય તે વખતે કોઈ માણસ આટલા 'ભેરી' ના શબ્દો છે અને આટલા 'શખ' ના શબ્દો છે એમ છુટા છુટા ગ્રહણ કરીને કહે એ 'બહુગ્રાહી' જ્ઞાન કહેવાય પણ કોઇ એમ ન કરી શકે, પણ એકદર વાજિંત્રનો) શબ્દો ગ્રહણ કરીને એની સખ્યા કહે એ 'અબહુગ્રાહી' જ્ઞાન ૭૪૦–૭૪૧

વળી તે વાજિંત્રોના શબ્દોના મધુરતા વગેરે નાનાપ્રકારના અનેક ધર્મોને જાણનાર વ્યક્તિ 'બહુવિધગ્રાહી' કહેવાય છે પણ તે શબ્દના અમુક એક કે બેજ ધર્મ જાણનાર 'અબહુવિધગ્રાહી' કહેવાય. ૭૪૨

એમા પણ જે વ્યક્તિ એ અર્થ તુરત જ સમજી જાય એ 'ક્ષિપ્રગ્રાહી' કહેવાય છે અને જે બહુવખત વિચાર કરે ત્યારેજ સમજી શકે છે એ 'અક્ષિપ્રગ્રાહી' કહેવાય છે ૭૪૩

लिंगापेक्षं वेत्ति कश्चिद् ध्वजेनैव सुरालयम् ।
स भवेन्निश्रितग्राही परो लिंगानपेक्षया ॥ ७४४ ॥
निःसंशयं यस्तु वेत्ति सोऽसदिग्धविदाहितः ।
ससंशय यस्तु वेत्ति सदिग्धग्राहको हि सः ॥ ७४५ ॥
ज्ञाते य एकदा भूयो नोपदेशमपेक्षते ।
ध्रुवग्राही भवेदेप तदन्योऽध्रुवविद् भवेत् ॥ ७४६ ॥
नन्वेकसमयस्थायी प्रोक्त. प्राच्यैरवग्रह ।
सभवन्ति कथ तत्र प्रकारा वहुतादय. ॥ ७४७ ॥
सत्यमेतन्मत· किन्तु द्विविधोऽवग्रह· श्रुते ।
निश्चयात्क्षणिको व्यावहारिकश्चामितक्षण. ॥ ७४८ ॥
अपेक्ष्यावग्रहं भाव्यास्ततश्च व्यावहारिकम् ।
भेदा यथोक्ता वहुतादयो नैश्चयिके तु न ॥ ७४९ ॥

વળી જે વ્યક્તિ ધ્વજ કે એવી કઇ નિશાની પરથી જ 'આ દેવાલય છે' એમ સમજી શકે એ 'નિશ્રિતગ્રાહી' કહેવાય, અને જે એવી કઇ પણ નિશાનીવિના એવી વસ્તુ કે સ્થળ ઓળખી કાઢે એ 'અનિશ્રિતગ્રાહી' કહેવાય છે ૭૪૪

વળી જે માણસ અમુક વસ્તુને નિ સ શય એટલે લેશપણુ સ દેહ વિના જાણે કે સમજે એ 'અસ દિગ્ધગ્રાહી,' અને જે મસ શય એટલે અચોક્કસપણે (સ દેહ રહે એમ) જાણી શકે એ 'સ દિગ્ધગ્રાહી' કહેવાય છે ૭૪૫

અમુક વસ્તુનુ એકવાર જ્ઞાન મેળવ્યા પછી એ વિષે ફરીવાર પુછવા કરવાની જેને જરૂર રહેતી નથી એ 'ધ્રુવગ્રાહી' કહેવાય, અને જેને પુન પુન ઉપદેશની જરૂર પડે છે એ 'અધ્રુવગ્રાહી' કહેવાય ૭૪૬

અહિ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવી શકાય કે પૂર્વપુરૂષોએ આ 'અવગ્રહ' ને 'એકસમયસ્થાયી' કહ્યો છે તો પછી એના 'બહુતા' વગેરે પ્રકારો કેવી રીતે સ ભવી શકે ? ૭૪૭

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પ્રમાણે —

તમારો પ્રશ્ન વ્યાજબી છે, પર તુ એ 'અવગ્રહ' નિશ્ચયનયથી 'એકસમયસ્થાયી' અને વ્યવહારની અપેક્ષાએ 'અનેકસમયસ્થાયી' કહ્યો છે એમ એના બે ભેદ છે એટલે બીજા ભેદ પ્રમાણે 'અનેકસમયસ્થાયી' લઇએ એટલે એના 'બહુતા' આદિ પ્રકાર સ ભવે (પહેલા–નિશ્ચયનય–ના ભેદપ્રમાણે તો નજ સ ભવે) ૭૪૮–૭૪૯

तथोक्त तत्वार्थवृत्तौ—

ननु च अवग्रह. एकसामायिक शास्त्रे निरूपितः । न च एकस्मिन् समये चैत्र एकोऽवग्रह एवविध युक्त अल्पकालत्वात् इति ॥ उच्यते । सत्यमेव एतत् । किन्तु अवग्रह द्विधा नैश्चयिक व्यावहारिकश्च । तत्र नैश्चयिको नाम सामान्यपरिच्छेद. स च एकसामायिक शास्त्रेऽभिहित । तत. नैश्चयिकादनन्तर ईहा एवमात्मिका प्रवर्तते किमेप स्पर्श उत अस्पर्श इति । ततश्च अनन्तर अवाय स्पर्शोऽयमिति । अय च अवाय. अवग्रह इति उपचर्यते ॥ यस्मात् एतेन आगामिनः भेदान् अंगीकृत्य सामान्य अवच्छिद्यते । यत पुन एतस्मात् ईहा प्रवर्त्तिष्यते कस्याय स्पर्श ततश्च अवायो भविष्यति अस्यायमिति । अयमपि चावाय· पुन· अवग्रह. इति उपचर्यते ॥ अत अन्तरवर्त्तिनीम् ईहाम् अवायं च आश्रित्य एव यावत् अस्यान्ते निश्चयः उपजात भवति (यत्र अपर विशेष न आकांक्षति इत्यर्थ) अवाय एव भवति न तत्र उपचार इति । अत य एप औपचारिक· अवग्रह तम् अगीकृत्य बहु अवग्रह्णाति इत्येतदुच्यते । न तु एकसमयवर्तिनं नैश्चयिक (अगीकृत्य) इति । एव सर्वत्र औपचारिकाश्रयणात् व्याख्येयमिति ॥

એ સ બ ધમા 'તત્વાર્થવૃત્તિ' મા આ પ્રમાણે કહ્યુ છે —

"શાસ્ત્રમા 'અવગ્રહ' ને 'એકસમયસ્થાયી' કહ્યો છે તો એટલા અ'પકાળમા 'બહુતા' આદિ ગુણ એનામા મ ભવવાનુ અશક્ય છે" આવો પ્રશ્ન કોઇ વ્યક્તિ ઉઠાવે તો એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે —તમારો પ્રશ્ન વ્યાજબી છે પર તુ 'અવગ્રહ' ના બે પ્રકાર છે (૧) નૈશ્ચયિક અને (૨) વ્યાવહારિક એમા નૈશ્ચયિક એટલે સામાન્ય પરિચ્છેદરૂપ, અને તે એક સમયસ્થાયી છે આ 'નૈશ્ચયિક' ની પછી આ તે સ્પર્શ છે કે અસ્પર્શ છે એવી 'ઇહા' થાય છે પછી (સ દેહ ટળતા) આ તો સ્પર્શ જ છે એમ જ્ઞાન થાય એનુ નામ 'અવાય.' આ અવાયનુ ઉપચારિક નામ જ અવગ્રહ કમકે એનાથી, સામાન્યનો પરિચ્છેદ આગામી પ્રકારોને સ્વીકારીને કરાય છે કેમકે 'સ્પર્શ' ની ખાત્રી થયા પછી આ કોનો સ્પર્શ છે એવુ જાણવાની 'ઇહા' થશે. અને પછી જ આ અમુકનો સ્પર્શ છે એવો ચોક્કસ 'અવાય' થશે. આ અવાય પણ ઉપચારથી અવગ્રહ કહેવાય છે એટલે જ વચ્ચ રહેલ 'ઈહા' અને 'અવાય' ને આશ્રયીને, એવી રીતે અન્તે યાવત્ નિશ્ચય થાય છે અર્થાત બીજા વિશેષની જ્યારે આકાક્ષા રહેતી નથી અને ફકત 'અવાય' જ રહે છે ત્યારે ઉપચાર હોતો નથી આથી કરીને જે આ ઔપચારિક

औत्पत्तिकी वैनयिकी कार्मिकी पारिणामिकी ।
याभिः सहामी भेदा· स्यु· चत्वारिंशं शतत्रयम् ॥ ७५० ॥

न दृष्टो न श्रुतश्च प्राग् मनसापि न चिन्तितः ।
यथार्थस्तत्क्षणादेव ययार्थो गृह्यते धिया ॥ ७५१ ॥

लोकद्वयाविरुद्धा सा फलेनाव्यभिचारिणी ।
बुद्धिरौत्पत्तिकी नाम निर्दिष्टा रोहकादिवत् ॥ ७५२ ॥ युग्मम् ॥

गुरूणां विनयात्प्राप्ता फलदात्र परत्र च ।
धर्मार्थकामशास्त्रार्थपटु· वैनयिकी मतिः ॥ ७५३ ॥

निमित्तिकस्य शिष्येण विनीतेन यथोदित· ।
स्थविरायाः घटध्वसे सद्यः सुतसमागम· ॥ ७५४ ॥

शिल्पमाचार्योपदेशाल्लब्धं स्यात्कर्म च स्वत ।
नित्यव्यापारश्च शिल्पं कादाचित्क तु कर्म वा ॥ ७५५ ॥

અવગ્રહ હોય છે તેને સ્વીકારીને ' બહુ અવગ્રહ કરે છે ' એમ કહેવાય છે, એકસમયસ્થાયી નૈશ્ચયિકને આશ્રયીને એમ નથી કહેવાતુ એ પ્રમાણે સર્વત્ર ઉપચારના આશ્રયથી સમજવુ

ઉત્પત્તિકી, વિનયિકી, કાર્મિકી અને પરિણામિકી—આ ચાર પ્રકાર ભેળવતા મતિજ્ઞાનના ત્રણસોને ચાલીશ પ્રકાર થાય છે [1] ૭૫૦

પૂર્વે જોયેલ કે સાભળેલ પણ ન હોય, મનને વિષે ચિતવેલ પણ ન હોય એવોયે કોઈ પણ પદાર્થ જે (બુદ્ધિ) થી એકદમ ગ્રહણ કરી શકાય એની, ઉભયકલોકને અ–વિરોધી, નિર્ણીત ફળ આપનારી, રોહક વગેરેના જેવી બુદ્ધિ 'ઉત્પત્તિકી' બુદ્ધિ કહેવાય છે ૭૫૧–૭૫૨

ગુરૂજનના વિનયથી થયેલી, ઉભયલોકને સફળ કરનારી અને ધર્મ, અર્થ, કામ તથા શાસ્ત્રાર્થને વિષે તીવ્રતાવાળી બુદ્ધિ ' વિનયિકી ' કહેવાય છે ૭૫૩

એક સ્થવિર ડોસીનો ઘડો ફુટી ગયો તે પરથી એક નિમિત્તિયાના વિનયવત શિષ્યે કહેલુ કે એને સદ્ય એના પુત્રનો મેળાપ થશે.—એ આ વિનયિકી બુદ્ધિનુ દૃષ્ટાન્ત સમજવુ ૭૫૪

આચાર્યના ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થયેલ હોય એ શિલ્પ, અને સ્વત પ્રાપ્ત કરેલ હોય એ કર્મ અથવા નિત્યનો વ્યાપાર એ શિલ્પ, અને કોઈક જ દિવસે કરીએ એ કર્મ કર્મને વિષે

---

૧ ૭૩૮ મા શ્લોકમા ત્રણસોને છત્રીશ ગણાવ્યા છે એમા આ ચાર ઉમેરતા ત્રણસોને ચાલીશ થાય છે

या कर्माभिनिवेशोत्थलब्धतत्परमार्थिका ।
कर्माभ्यासविचाराभ्यां विस्तीर्णा तद्यशःफला ॥ ७५६ ॥

तत्तत्कर्मविशेषेसु समर्था कार्मिकी मतिः ।
केषुचिद् दृश्यते सा च चित्रकारादिकारुषु ॥ ७५७ ॥ युग्मम् ॥

सुदीर्घकाल यः पूर्वापरार्थालोचनादिजः ।
आत्मधर्मे सोऽत्र परिणामस्तत्प्रभवा तु या ॥ ७५८ ॥

अनुमानहेतुमात्रदृष्टान्तै साध्यसाधिका ।
वयोविपाकेन पुष्टीभूताभ्युदयमोक्षदा ॥ ७५९ ॥

अभयादेरिव ज्ञेया तुर्या सा पारिणामिकी ।
आभ्योऽधिका पचमी तु नार्हताप्युपलभ्यते ॥ ७६० ॥ विशेषकम् ॥

यद् द्वेधैव मतिर्लोके प्रथमा श्रुतनिश्रिता ।
शास्त्रसंस्कृतबुद्धे. सा शास्त्रार्थालोचनोद्भवा ॥ ७६१ ॥

सर्वथा शास्त्रसस्पर्शरहितस्य तथाविधात् ।
क्षयोपशमतो जाता भवेदश्रुतनिश्रिता ॥ ७६२ ॥

(અમુક કાર્યને વિષે) અત્યત ખત રાખવાથી આવેલી, એના પરમરહસ્યને મેળવી આપનારી, એના અભ્યાસ અને વિચારથી વિસ્તાર પામેલી, એના યશરૂપી ફળવાળી અને એવા અનેક નાનાવિધ કાર્યો કરવાનુ સામર્થ્ય આપનારી બુદ્ધિ ' કાર્મિકી ' બુદ્ધિ કહેવાય છે અને એ ચિત્રકાર આદિ કારીગરોમા દેખાય છે ૭૫૫-૭૫૭

ચિરકાળપર્યન્ત પદાર્થોનો ઉહાપોહ કરવાથી પરિણમેલા આત્મધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી, ફક્ત અનુમાનહેતુરૂપ દૃષ્ટાન્તોથી જ સાધ્યને સિદ્ધ કરનારી, વયની વૃદ્ધિની સાથે પુષ્ટ થતી, અભ્યુદય થયે મોક્ષ આપનારી, અભયકુમાર વગેરેના જેવી બુદ્ધિ ચોથી 'પરિણામિકી' નામની કહેવાય છે આથી અધિક (પાચમી) તીર્થંકર પ્રભુને પણ ઉપલબ્ધ હોતી નથી ૭૫૮-૭૬૦

લોકને વિષે માત્ર બે પ્રકારની બુદ્ધિ કહેવાય છે (૧) શ્રુતનિશ્રિત અને (૨) અ-શ્રુતનિશ્રિત એમા પહેલી શાસ્ત્રાર્થ વિચારવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે શાસ્ત્રનો સસ્કાર પામેલા એમા હોય છે બીજી અ-શ્રુતનિશ્રિત નામની છે એ શાસ્ત્રનો લેશમાત્ર પણ સસ્કાર જેમનામા નથી એવાઓની હોય છે અને એ કોઇ એવા પ્રકારના ક્ષયોપશમથી થાય છે ૭૬૧-૭૬૨.

सर्वाप्यन्तर्भवत्यस्मिन् मतिरश्रुतनिश्रिता ।
यथोक्तधीचतुष्केऽतः पञ्चम्या नास्ति सम्भवः ॥ ७६३ ॥

इदमर्थतो नन्दीसूत्रवृत्तिस्थानांगसूत्रवृत्त्यादिषु ॥

जातिस्मृतिरप्यतीतसंख्यातभवबोधिका ।
मतिज्ञानस्यैव भेदः स्मृतिरूपतया किल ॥ ७६४ ॥

यदाह्याचारागटीका—

जातिस्मरण तु आभिनिवोधिकविशेष इति ।

इति मतिज्ञानम् ॥

श्रूयते तच्छ्रुत शब्दः स श्रुतज्ञानमुच्यते ।
भावश्रुतस्य हेतुत्वाद्धेतौ कार्योपचारतः ॥ ७६५ ॥

श्रुताच्छब्दादुत ज्ञान श्रुतज्ञान तदुच्यते ।
श्रुतग्रंथानुसारी यो बोध श्रोत्रमनःकृतः ॥ ७६६ ॥

સર્વ 'અ-શ્રુતનિશ્રિત' બુદ્ધિનો ઉપર કહી ગયા એ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિમા સમાવેશ થઈ જાય છે માટે એ ચાર ઉપરાત કોઈ પાચમા પ્રકારનો સભવ રહેતો નથી ૭૬૩

નદીસૂત્રનીવૃત્તિ, સ્થાનાગસૂત્રનીવૃત્તિ વગેરેમા પણ એ પ્રકારે જ કહેલુ છે

નિર્ગમન કરેલા સખ્યાતા ભવોનુ સ્મરણ કરાવનારૂ 'જાતિ સ્મરણ' જ્ઞાન છે એ સ્મરણરૂપ હોઈને મતિજ્ઞાનનો જ એક ભેદ છે ૭૬૪

આચારાગસૂત્રની ટીકામા કહેલુ છે કે—

'જાતિસ્મરણ' એક જાતનુ અભિનિબોધન એટલે મતિજ્ઞાન છે

એવી રીતે મતિજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ સમજવુ

હવે પાચ પ્રકારના જ્ઞાનમાના બીજા પ્રકાર—શ્રુતજ્ઞાન વિષે

श्रूयते तत् श्रुतम् એવી શ્રુતની વ્યુત્પત્તિ છે શ્રુત એટલે શબ્દ એ શબ્દ એજ શ્રુત જ્ઞાન અથવા એ શ્રુતજ્ઞાન ભાવશ્રુતનો હેતુ હોવાથી જો હેતુને વિષે કાર્યનો ઉપચાર કરીએ તો श्रुतात् (शब्दात्) ज्ञानम् श्रुतज्ञानम् એમ પણ અર્થ કરાય શ્રુતગ્રથ એટલે શાસ્ત્રના ગ્રથ—એને અનુસરતો જે બોધ—તે શ્રોત્ર અને મન—ઉભયથી થાય છે ૭૬૫-૭૬૬

ननु श्रुतज्ञानमपि श्रोत्रेन्द्रियनिमित्तकम् ।
तन्मतिज्ञानतः कोऽस्य भेदो यत्कथ्यते पृथक् ॥ ७६७ ॥

अत्रोच्यते—वर्तमानार्थविषय मतिज्ञानं पर ततः ।
गरीयोविषय त्रैकालिकार्थविषय श्रुतम् ॥ ७६८ ॥

विशुद्ध च व्यवहितानेकसूक्ष्मार्थदर्शनात् ।
छद्मस्थोऽपि श्रुतवलादुच्यते श्रुतकेवली ॥ ७६९ ॥

तदुक्तम्—नाणं अणाइसेसी वियाणइ एस छउमत्थोत्ति ॥

जीवस्य ज्ञस्वभावत्वान्मतिज्ञान हि शाश्वतम् ।
संसारे भ्रमतोऽनादौ पतितं न कदापि यत् ॥ ७७० ॥

अक्षरस्यानन्तभागो नित्योद्घाटित एव हि ।
निगोदिनामपि भवेदित्येतत्पारिणामिकम् ॥ ७७१ ॥

यदागमः—सव्वजीवाणंपि अण अक्खरस्स अणतभागो निच्चुग्घाडिओ चिट्ठइ । जइ सोपि आवरेज्जा ता जीवो अजीवत्तणं पावेज्जा ॥ इति ॥

અહિ કોઇ એવી શકા કરે કે શ્રુતજ્ઞાનને પણ જ્યારે કર્ણેન્દ્રિય નિમિત્તરૂપ છે ત્યારે પછી એનો મતિજ્ઞાનથી પૃથક્ ભેદ પાડવાનુ કારણ શુ ? ૭૬૭

એ પ્રશ્નનો ખુલાસો —

મતિજ્ઞાનનો વિષય વર્ત્તમાનપદાર્થો છે, પણ શ્રુતજ્ઞાન તો ત્રણેકાળના પદાર્થોને જણાવનારૂ છે અને એનો વિષય અતિ વિસ્તારવાળો છે વળી એ અનેક સૂક્ષ્મ પદાર્થોને દેખાડનારૂ હોવાથી વિશુદ્ધ છે (શ્રુતજ્ઞાનના બળથી છદ્મસ્થ પ્રાણી પણ શ્રુતકેવળી કહેવાય છે ૭૬૮–૬૯

કહ્યુ છે કે—અનતિશાયી[1]જ્ઞાનને જાણે એ ' છદ્મસ્થ ' કહેવાય

' જાણવુ ' એ જીવનો સ્વભાવ હોવાથી, મતિજ્ઞાન શાશ્વત કહેવાય

કેમકે અનાદિ સસારમા ભ્રમણ કરતા એ જીવનુ જ્ઞાન કદાપિ જતુ રહ્યુ નથી અક્ષરનો અનતમો ભાગ તો સર્વદા ખુલ્લો જ છે એટલે નિગોદના જીવોને પણ એ પરિણમે છે ૭૭૦–૭૭૧

આગમમા કહ્યુ છે કે—

સર્વ જીવોને માટે અક્ષરનો અનતમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો રહે છે એ જો આચ્છાદિત થઈ જાય તો જીવમા જીવત્વ કહેવાય નહિ—એ અ-જીવત્વ પામી જાય.

---

[1] મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન—એ ' અનતિશાયી ' જ્ઞાન કહેવાય છે શેષ ત્રણ ' અતિશાયી ' કહેવાય છે

श्रुतज्ञानं पुनर्नैवं भवेज्जीवस्य सर्वदा ।
आप्तोपदेशापेक्षं यत्स्यादेतन्मतिपूर्वकम् ॥ ७७२ ॥
मतिज्ञानं स्पर्शनादीन्द्रियानिन्द्रियहेतुकम् ।
श्रुत तु स्याल्लब्धितोऽपि पदानुसारिणामिव ॥ ७७३ ॥

इत्यादि । अधिक तत्वार्थवृत्त्यादिभ्य, अवसेयम् ॥

चतुर्दशविधं तच्च यद्वा विंशतिधा भवेत् ।
चतुर्दशविधत्वं तु तत्रैवं परिभाव्यते ॥ ७७४ ॥
अक्षरश्रुतमित्येकं स्याद् द्वितीयमनक्षरम् ।
तार्त्तीयिकं संज्ञिश्रुतं तुर्यं श्रुतमसज्ञिन· ॥ ७७५ ॥
सम्यक् श्रुतं पचमं स्यात् षष्ट मिथ्याश्रुतं भवेत् ।
सादिश्रुत सप्तमं स्यादनादिश्रुतमष्टमम् ॥ ७७६ ॥
सान्तश्रुतं तु नवममनन्तं दशमं श्रुतम् ।
एकादशं गमरूपमगमं द्वादश पुनः ॥ ७७७ ॥
त्रयोदशं त्वंगरूपमंगवाह्यं चतुर्दशम् ।
प्रायो व्यस्ता अमी भेदास्तथापि किंचिदुच्यते ॥ ७७८ ॥

પણ આ શ્રુતજ્ઞાન જીવને સર્વદા હોતુ નથી કેમકે એને તો બુદ્ધિપૂર્વક આપ્તપુરૂષના ઉપદેશની અપેક્ષા રહે છે ૭૭૨

વળી મતિજ્ઞાનને સ્પર્શન આદિ ઇન્દ્રિય અને મન એ બેઊ કારણ-હેતુ-ભૂત છે અને શ્રુતજ્ઞાન તો પદાનુસારી લબ્ધિવાળાઓની જેમ લબ્ધિથી પણ સભવે છે ૭૭૩

(આ કારણોને લઇને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન-એમ બે પૃથક્ ભેદ ગણ્યા છે એ યુક્ત છે)

વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ તત્વાર્થવૃત્તિ આદિ ગ્રથોમાથી જાણી લેવુ

આ શ્રુતજ્ઞાન ચૌદ પ્રકારનુ છે અથવા એના વીશ ભેદ પણ કહે છે જે ચૌદ પ્રકાર કહેવાય છે તે આ પ્રમાણે છે — ૭૭૪

(૧) અક્ષર, (૨) અનક્ષર, (૩) સજ્ઞિ, (૪) અસજ્ઞિ, (૫) સમ્યક્, (૬) મિથ્યા, (૭) સાદિ, (૮) અનાદિ, (૯) સાન્ત, (૧૦) અનન્ત, (૧૧) ગમ, (૧૨) અગમ, (૧૩) અગરૂપ અને (૧૪) અગબાહ્ય ૭૭૫-૭૭૮

तत्राक्षरं त्रिधा संज्ञाव्यजनलब्धिभेदतः ।
तत्र सज्ञाक्षरमेता लिपयोऽष्टादशोदिता· ॥ ७७९ ॥

यथाहि—

हसलिवी भूअलिवी जक्खा तह रक्खसीय बोधव्वा ।
उड्डी जवणी तुरक्की कीरा दविडी य सिंधविश्रा ॥ १ ॥
मालविणी नडि नागरी लाडलिवी पारसीय बोधव्वा ।
तह अनिमित्तीअलिवी चाणक्की मूलदेवी य ॥ २ ॥

अकारादिहकारान्त भवति व्यंजनाक्षरम् ।
अज्ञानात्मकमप्येतद् द्वयं स्यात् श्रुतकारणम् ॥ ७८० ॥
तत. श्रुतज्ञानतया प्रज्ञप्तं परमर्षिभि ।
लब्ध्यक्षर त्वक्षरोपलब्धिरर्थावबोधिका ॥ ७८१ ॥
तच्च लब्ध्यक्षर षोढा यत् श्रोत्रादिभिरिन्द्रियै. ।
बोधोऽक्षरानुविद्ध स्याच्छब्दार्थालोचनात्मक. ॥ ७८२ ॥

આ ચૌદ ભેદો પ્રાય વ્યક્ત છે તથાપિ એમના સ ળ ધમા કઈક કહીએ

પહેલુ અક્ષરશ્રુત ત્રણ પ્રકારનું છે સ જ્ઞા, વ્ય જન અને લબ્ધિ એમા સ જ્ઞાક્ષર છે એ આ
અઢાર લિપિરૂપ છે—

(૧) હસલિપિ, (૨) ભૂતલિપિ, (૩) યક્ષલિપિ, (૪) રાક્ષસીલિપિ, (૫)
ઉડ્ડીલિપિ, (૬) યવનીલિપિ, (૭) તુર્કીલિપિ, (૮) કીરાલિપિ, (૯) દ્રાવિડલિપિ,
(૧૦) સિંધીલિપિ, (૧૧) માળવીલિપિ, (૧૨) નડીલિપિ, (૧૩) નાગરીલિપિ,
(૧૪) લાટલિપિ, (૧૫) પારસીલિપિ, (૧૬) અનિયમિતલિપિ, (૧૭) ચાણક્ય
લિપિ અને (૧૮) મૂળદેવીલિપિ (૧-૨)

અ કારથી તે હ કાર સુધી વ્ય જનાક્ષર છે સ જ્ઞાક્ષર અને વ્ય જનાક્ષર બેઉ છે તો
અજ્ઞાનાત્મક, તોયે શ્રુતજ્ઞાનના કારણરૂપ છે અને એટલા માટે પૂર્વાચાર્યોએ એમને શ્રુતજ્ઞાન
રીકે ઓળખાવ્યા છે ૭૮૦

હવે અર્થનો બોધ કરાવનારી જે અક્ષરોની ઉપલબ્ધિ એ ત્રીજુ લબ્ધ્યક્ષર
શ્રુતજ્ઞાન) ૭૮૧

આ લબ્ધ્યક્ષર શ્રુતજ્ઞાન છ પ્રકારનુ છે, કેમકે અક્ષરને અનુબદ્ધપણે શબ્દાર્થ સમજવા
પ બોધ શ્રોત્ર આદિ પાચ ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠુ મન એમ છ વાના વડે થાય છે જેમકે દેવદત્તનો

यथा शब्दश्रवणतो रूपदर्शनतोऽथवा ।
देवदत्तोयमित्येवंरूपो बोधो भवेदिह ॥ ७८३ ॥

एव शेषेन्द्रियभावना कार्या ॥

तैरक्षरैरभिलाप्यभावानां प्रतिपादकम् ।
अक्षरश्रुतमुद्दिष्टमनक्षरश्रुत परम् ॥ ७८४ ॥

तथोक्तम्—ऊससिअ नीससिअं निच्छुटं खासिअं च छीअं च ।
निस्संघियमणुसार अणक्खरं छेलियाइयं ॥ ७८५ ॥

अय भावः—कामितद्वेडिताद्यं यन्मामाह्वयति वक्ति वा ।
इत्याद्यन्याशयग्राहि तत्स्यात् श्रुतमनक्षरम् ॥ ७८६ ॥

इह च शिर.कम्पनादिचेष्टानां पराभिप्रायज्ञानहेतुत्वे सत्यपि श्रवणाभावान्न श्रुतत्वम् ।

तदुक्त विशेषावश्यकसूत्रवृत्तौ—

रुटीइतं सुअ सुचइत्ति । चेठा न सुचइ कयावित्ति ॥

શબ્દ સાભળવાથી અથવા એનુ રૂપ જોવાથી 'એ દેવદત્ત છે' એમ બોધ–જ્ઞાન થાય છે ૭૮૨–૭૮૩

આ પ્રમાણે બીજી ઇન્દ્રિયોની પણ ભાવના કરવી

આમ સજ્ઞાક્ષર, વ્યજનાક્ષર અને લબ્ધ્યક્ષર એ ત્રણે અક્ષરોવડે વાણીગમ્ય પદાર્થોને પ્રતિપાદન કરનારૂ જ્ઞાન–એ અક્ષરશ્રુત કહેવાય છે, બાકીનુ અનક્ષરશ્રુત કહેવાય છે ૭૮૪

એ વિષયે એમ કહ્યુ છે કે—

શ્વાસ લેવો, નિ શ્વાસ મૂકવો, ઉધરસ ખાવી, થુકવુ, નાક છીંકવુ, હુકારો કરવો, ચપટી વગાડવી–વગેરે અનક્ષરશ્રુતજ્ઞાન છે ૭૮૫

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—

કોઈ વ્યક્તિ મને બોલાવે છે અથવા મને કઈ કહે છે ઇત્યાદિ અન્યનો આશય સમજાવનારૂ, ખોખારા ખાવા–અવાજ કરવો ઇત્યાદિ જ્ઞાન અનક્ષરશ્રુતજ્ઞાન કહેવાય. ૭૮૬

અહિ મસ્તક ધુણાવવુ આદિ ચેષ્ટાઓ જો કે પારકા અભિપ્રાય જાણવામા હેતુભૂત છે તો પણ એ ચેષ્ટાઓ કઈ શ્રવણે પડતી નથી–સભળાતી નથી એથી એમનામા શ્રુતત્વ નથી

વિશેષાવશ્યક સૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે—

રુદિત એટલે શબ્દ–અવાજ, તે શ્રુતત્વનો સૂચક છે, ચેષ્ટા કદાપિ એ સૂચવતી નથી

तथा आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वं चार्थशास्त्रकम् ।
चतुर्भिरेते सयुक्ताः स्युरष्टादश ता. पुन. ॥ ८०७ ॥

अपूर्णदशपूर्वान्तमपि सम्यक्श्रुतं भवेत् ।
मिथ्यात्विभिः सगृहीतं मिथ्याश्रुतं विपर्ययात् ॥ ८०८ ॥

द्रव्यक्षेत्रकालभावै· साद्यन्तं भवति श्रुतम् ।
अनाद्यपर्यवसितमपि ज्ञेय तथैव च ॥ ८०९ ॥

एक पुरुपमाश्रित्य साद्यन्तं भवति श्रुतम् ।
अनाद्यपर्यवसित भूयसस्तान् प्रतीत्य च ॥ ८१० ॥

भवान्तरं गतस्याशु पुंसो यन्नश्यति श्रुतम् ।
कस्यचित्तद्भव एव मिथ्यात्वगमनादिभि ॥ ८११ ॥

तदुक्त विशेपावश्यके—

चउदसपुव्वी मणुओ देवत्ते त न सभरइ सव्वम् ॥
देसंमि होइ भयणा सट्ठाणभावे वि भयणाओ ॥ १ ॥

देशे पुनरेकादशांगलक्षणो इति कल्पचूर्णि ॥
स्वस्थानभावे इति मनुष्यभवेऽपि तिष्ठतः भजना ॥

છે તથા આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાન્ધર્વ અને અર્થશાસ્ત્ર—આ ચાર એની ભેગી ગણીએ તો અઢાર વિદ્યાઓ કહેવાય ૮૦૫–૮૦૭

દશ 'પૂર્વ' સ પૂર્ણ ન કર્યાં હોય એવુ સમ્યક્શ્રુત પણ જો 'મિથ્યાદષ્ટિ' ને હોય તો તે વિપર્યયને લીધે મિથ્યાશ્રુત થાય છે–કહેવાય ૮૦૮

શ્રુત 'સાદિસાત' પણ હોય, તેમ અનાદિઅન ત પણ હોય જેવા દ્રવ્યક્ષેત્રકાળભાવ એક પુરૂષને આશ્રયીને 'સાદિસાન્ત' (સાદ્યન્ત) કહેવાય–હોય છે, અનેકને આશ્રયીને 'અનાદિઅન ન્ત' (અનાદ્યન્ત) હોય છે ૮૦૯–૮૧૦

એનુ કારણ એમ કે કોઈ કોઈ પુરૂષ અન્ય જન્મ ધારણ કરે છે ત્યારે એનુ શ્રુત મિથ્યા ત્વપ્રાપ્તિ વગેરે કારણોને લઈને તે જ ભવમા નષ્ટ થાય છે ૮૧૧

વિશેષ આવશ્યકસૂત્રમા એના માટે એમ કહ્યુ છે કે ચૌદપૂર્વધારીને દેવતાના જન્મમા એ સર્વ (ચૌદ પૂર્વો) સ્મરણમા રહેતા નથી, એની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે અ પભાગનુ સ્વસ્થાનભાવમા કઈક સ્મરણ રહે અથવા ન પણ રહે

" અલ્પ ભાગ એટલે અગ્યાર અ ગ જ, બીજુ નહિ " એમ કલ્પચૂર્ણિમા કહ્યુ છે 'સ્વસ્થાનભાવમા' એટલે 'મનુષ્યના ભવમા રહેવા છતા'

तत्र श्रुतज्ञाननाशकारणानि अमूनि—
मिच्छभवंतरकेवलगेलन्नपमायमाइणा नासोत्ति ॥

षष्टांगचतुर्दशाध्ययने तु तेतलिमन्त्रिण पूर्वाधीतचतुर्दशपूर्वस्मरण मुक्तमस्तीति ज्ञेयम् ॥

साद्यन्तं क्षेत्रतो ज्ञेयं भरतैरवताश्रयात् ।
अनाद्यपर्यवसित विदेहापेक्षया पुनः ॥ ८१२ ॥
कालतश्चावसर्पिण्युत्सर्पिण्यो. सादिसान्तकम् ।
महाविदेहकालस्यापेक्षयाद्यन्तवर्जितम् ॥ ८१३ ॥
भवसिद्धिकमाश्रित्य साद्यन्तं भावतो भवेत् ।
छाद्मस्थिकज्ञाननाशो यदस्य केवलक्षणे ॥ ८१४ ॥

नट्ठमिय छाउमत्थिए नाणे इति वचनात् ॥

अनाद्यनन्तं चाभव्यमाश्रित्य श्रुतमुच्यते ।
श्रुतज्ञानश्रुताज्ञानभेदस्यात्राविवक्षणात् ॥ ८१५ ॥
क्षायोपशमिकभावे यद्वानाद्यन्तमीहितम् ।
एवं साद्यनादिसान्तमनन्त श्रुतमूह्यताम् ॥ ८१६ ॥

શ્રુતજ્ઞાનનો નાશ થવાના કારણો મિથ્યાત્વ, ભવાન્તર, કેવળજ્ઞાન, પાઠ કરવો નહિ તે, અને પ્રમાદ આદિક છે

છઠ્ઠા 'અંગ' ના ચૌદમા 'અધ્યયન' મા તો એમ કહ્યુ છે કે પૂર્વે શીખેલા ચૌદે પૂર્વનુ ' તેતલિ ' મંત્રીને સ્મરણુ રહ્યુ હતુ

આ શ્રુત છે તે ' ક્ષેત્રથી ' ' ભરત ' અને ' ઐરવત ' ની અપેક્ષાએ સાદ્યન્ત છે, અને ' મહાવિદેહ ' ની અપેક્ષાએ અનાદિ અનંત છે ૮૧૨

વળી ' કાળથી ' અવસર્પિણીકાળ અને ઉત્સર્પિણીકાળની અપેક્ષાએ શ્રુત સાદિસાન્ત છે, અને મહાવિદેહના કાળની અપેક્ષાએ અનાદિઅનન્ત છે ૮૧૩

' ભાવથી ' એ (શ્રુત) 'ભવસિદ્ધિક'જીવને આશ્રયીને સાદિસાન્ત છે કેમકે જ્યારે કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે છદ્મસ્થજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે કેમકે શાસ્ત્રને વિષે કહ્યુ છે કે ' છદ્મસ્થ ' જ્ઞાન નષ્ટ થયે છતે જ ' કેવળ ' ઉત્પન્ન થાય છે ૮૧૪

અને ' અભવી ' જીવને આશ્રયીને શ્રુત અનાદિ અનન્ત છે કેમકે ત્યા શ્રુતજ્ઞાન અને

गमा. सदृशपाठाः स्युर्यत्र तद्गमिकं श्रुतम् ।
तत्प्रायो दृष्टिवादे स्यादन्यच्चागमिकं भवेत् ॥ ८१७ ॥
अगाविष्टं द्वादशांगान्यन्यदावश्यकादिकम् ।
इत्थं प्ररूपिताः प्राज्ञैः श्रुतभेदाश्चतुर्दश ॥ ८१८ ॥
ये भेदा विंशतिस्तेऽपि कथ्यन्ते लेशमात्रत· ।
न ग्रन्थविस्तरभयादिह सम्यक्प्रपंचिता. ॥ ८१९ ॥

तथाहुः—

पज्जयअक्खरपयसघाया पडिवत्ति तह य अणुओगो ।
पाहुडपाहुडपाहुडवत्थुपुव्वा य ससमासा ॥ ८२० ॥

तत्र च अविभाग· परिच्छेदो यो ज्ञानस्य प्रकल्पित· ।
स पर्यायो द्व्यादयस्ते स्यात्पर्यायसमासकः ॥ ८२१ ॥
लब्ध्यपर्याप्तस्य सूक्ष्मनिगोदस्थशरीरिण· ।
यदाद्यक्षणजातस्य श्रुतं सर्वजघन्यत ॥ ८२२ ॥

श्रुतअज्ञान એવા ભેદ ગણ્યા નથી અથવાતો ક્ષાયોપશમિક ભાવની અપેક્ષાએ એ અનાદિ અનન્ત છે ૮૧૫-૮૧૬

આમ જોતા શ્રુત સાદ છે તેમ અનાદિ પણ છે, સાન્ત છે તેમ અનન્ત પણ છે

જ્યા 'ગમ' એટલે સદૃશ પાઠ હોય તે 'ગમિકશ્રુત' કહેવાય છે એ પ્રાય દૃષ્ટિવાદને વિષે હોય 'ગમિક' શિવાયનુ સર્વ 'અગમિક' તે 'અગપ્રવિષ્ટ' દ્વાદશાગી તથા 'અગ બાહ્ય' આવશ્યકાદિ છે ૮૧૭-૮૧૮

આ પ્રમાણે પ્રાજ્ઞપુરૂષોએ શ્રુતના ચૌદ ભેદ સમજાવ્યા છે

'શ્રુત' ના વીશ ભેદ પણ કહેવાય છે અને એ વિષે પણ અમે અત કિંચિત્ કહેશુ ગ્રથ વિસ્તારના ભયને લીધે વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરશુ નહિ ૮૧૯

એ વીશ ભેદ આ પ્રમાણે —

પર્યાય, અક્ષર, પદ, સઘાત, પ્રતિપત્તિ, અનુયોગ, પ્રાભૃત પ્રાભૃત, પ્રાભૃત, વસ્તુ અને પૂર્વ—એ દશ અને એ પ્રત્યેકની સાથે 'સમાસ' એટલુ જોડવાથી બીજા દશ થાય. એમ સર્વ મળી વીશ ૮૨૦

જ્ઞાનનો અવિભાજ્ય પરિચ્છેદ—એનુ નામ 'પર્યાય' અને એવા બે કે વધારે પરિચ્છેદ (ભાગ)—એનુ નામ પર્યાયસમાસ ૮૨૧

ઉત્પત્તિને પહેલે જ ક્ષણે લબ્ધિઅપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મનિગોદના જીવને સર્વથી જઘન્ય

तस्मादन्यत्र यो जीवान्तरे ज्ञानस्य वर्धते ।
अविभागपरिच्छेद· स पर्याय इति स्मृतः ॥ ८२३ ॥ युग्मम् ॥

येऽविभागपरिच्छेदा द्व्यादयोऽन्येपु देहिपु ।
वृद्धिगतास्ते पर्यायसमास इति कीर्तिताः ॥ ८२४ ॥

तथोक्तमाचारांगवृत्तौ—

सर्वनिकृष्टो जीवस्य दृष्ट उपयोग एव वीरेण ।
सूक्ष्मनिगोदापर्याप्तानां स च भवति विज्ञेयः ॥ ८२५ ॥

तस्मात्प्रभृतिज्ञानविवृद्धिर्दृष्टा जिनेन जीवानाम् ॥
लब्धिनिमित्तै. करणैः कायेन्द्रियवाङ्मनोदृग्भि· ॥ ८२६ ॥

मध्ये लब्ध्यक्षराणां स्याद्यदन्यतरदक्षरम् ।
तदक्षरं तत्सदोहोऽक्षरसमास इष्यते ॥ ८२७ ॥

पदानां यादृशानां स्यादाचारांगादिषु ध्रुवम् ।
अष्टादशसहस्रादिप्रमाण तत्पद भवेत् ॥ ८२८ ॥

द्व्यादीनि तत्समासः स्यादेवं सर्वत्र भाव्यताम् ।
संघातप्रतिपत्त्यादौ समासो ह्यनया दिशा ॥ ८२९ ॥

જ્ઞાન હોય છે તેથી અન્યત્ર જીવાન્તરમા જ્ઞાનનો જે અવિભાજ્ય પરિચ્છેદ વૃદ્ધિ પામે છે તે 'પર્યાય' કહેવાય છે, અને અન્ય જીવોમા બે કે વિશેષ અવિભાજ્ય પરિચ્છેદો વૃદ્ધિ પામેલા હોય છે એને 'પર્યાયસમાસ' કહેલા છે ૮૨૨-૮૨૪

આચારાગસૂત્રની વૃત્તિમા કહેલુ છે કે—

શ્રી વીરપ્રભુએ જીવનો સર્વથી જઘન્ય ઉપયોગ જોયેલો છે અને તે સૂક્ષ્મનિગોદ અપર્યાપ્ત જીવોને હોય છે વળી એમણે લબ્ધિના નિમિત્તરૂપ એવા કાયા-ઇન્દ્રિય-વાચા-મન અને દૃષ્ટિરૂપી કરણો વડે એમ પણ જોયુ છે કે જીવોનુ જ્ઞાન ત્યાથી જ શરૂ થઇને વૃદ્ધિ પામે છે ૮૨૫-૮૨૬

લબ્ધ્યક્ષરો મધ્યેનો પ્રત્યેકે પ્રત્યેક અક્ષર 'અક્ષર' કહેવાય છે, અને એવા અક્ષરોનો સમૂહ 'અક્ષરસમાસ' કહેવાય છે ૮૨૭

આચારાગ વગેરે સૂત્રોને વિષે જેવા પદોનુ અઢાર હજાર વગેરે પ્રમાણ આપેલુ છે તેવા પ્રત્યેકને 'પદ' કહે છે અને બે કે વિશેષ પદોનો સમાહાર હોય એ 'પદસમાસ' કહેવાય. 'સઘાત', પ્રતિપત્તિ' વગેરે ભેદોમા 'સમાસ' નુ સ્વરૂપ આ જ પ્રમાણે સમજી લેવું ૮૨૮-૮૨૯

गतीन्द्रियादिद्वाराणां द्वाषष्टेरेकदेशक ।
गत्यादिरेकदेशोऽस्या· स्वर्गतिस्तत्र मार्गणा ॥ ८३० ॥

जीवादेः क्रियते सोऽय सघात इति कीर्त्यते ।
गत्यादिद्वयाद्यवयवमार्गणा तत्समासक· ॥ ८३१ ॥ युग्मम् ॥

सपूर्णगत्यादिद्वारे जीवादेर्मार्गणा तु या ।
प्रतिपत्तिरिय जीवाभिगमे दृश्यतेऽधुना ॥ ८३२ ॥

सत्पदप्ररूपणाद्यनुयोगद्वारमुच्यते ।
प्राभृतान्त·स्योऽधिकार· प्राभृतप्राभृतं भवेत् ॥ ८३३ ॥

वस्त्वन्तर्वर्त्यधिकार· प्राभृत परिकीर्तितम् ।
पूर्वान्तर्वर्त्यधिकारो वस्तुनाम्ना प्रचक्षते ॥ ८३४ ॥

पूर्वमुत्पादपूर्वादि ससमासाः समेऽप्यमी ।
श्रुतस्य विंशतिर्भेदा इत्थ सक्षेपत स्मृता ॥ ८३५ ॥

इति श्रुतज्ञानम् ॥

ગતિ, ઇન્દ્રિય આદિ બાસઠ દ્વારોના એક દેશરૂપ ગતિ આદિ અને એના વળી એક પ્રકારરૂપ દેવગતિ—એ દેવગતિમા જીવ વગેરેની માર્ગણા કરવામા આવે એનુ નામ ‘સઘાત’ જ્ઞાન, અને એવા જ ગતિ વગેરે બે કે વિશેષ દ્વારાદિ અવયવોની માર્ગણા એ ‘સઘાતસમાસ’ જ્ઞાન કહેવાય છે ૮૩૦–૮૩૧

વળી સપૂર્ણ ગતિ આદિક દ્વારને વિષે જીવ વગેરેના જે માર્ગણા એનુ નામ ‘પ્રતિપત્તિ’—એમ જીવાભિગમસૂત્રને વિષે કહ્યુ છે ૮૩૨

સત્પદાર્થોની પ્રરૂપણા વગેરે કરવુ એ ‘અનુયોગદ્વાર’ વળી પ્રાભૃતની અદર રહેલો અધિકાર—એ પ્રાભૃત પ્રાભૃત કહેવાય છે અને વસ્તુની અદર રહેલો અધિકાર—એનુ નામ ‘પ્રાભૃત’ વળી પૂર્વમા રહેલો અધિકાર—એ ‘વસ્તુ’ નામથી ઓળખાય છે વળી ઉત્પાદપૂર્વ આદિ ‘પૂર્વો’ છે ૮૩૩–૮૩૫

આ પ્રમાણે સક્ષિપ્તપણે શ્રુતજ્ઞાનના વીશ ભેદો સમજાવ્યા

એ રીતે શ્રુતજ્ઞાનનુ વિવેચન સપૂર્ણ

હવે (ત્રીજા) અવધિજ્ઞાન વિષે

अवधानं स्यादवधिः साक्षादर्थविनिश्चय ।
अवशब्दोऽव्ययं यद्वा सोऽधःशब्दार्थवाचक ॥ ८३६ ॥
अधोऽधो विस्तृतं वस्तु धीयते परिबुध्यते ।
अनेनेत्यवधिर्यद्वा मर्यादावाचकोऽवधिः ॥ ८३७ ॥
मर्यादा रूपिद्रव्येषु प्रवृत्तिर्नत्वरूपिषु ।
तयोपलक्षित ज्ञानमवधिज्ञानमुच्यते ॥ ८३८ ॥
अनुगाम्यननुगामी वर्धमानस्तथा क्षयी ।
प्रतिपात्यप्रतिपातीत्यवधिः षड्विधो भवेत् ॥ ८३९ ॥
यद्विदेशान्तरगतमप्यन्वेति स्वधारिणम् ।
अनुगाम्यवधिज्ञानं तद्विज्ञेय स्वनेत्रवत् ॥ ८४० ॥
यत्र क्षेत्रे समुत्पन्नं यत्तत्रैवाववोधकृत् ।
द्वितीयमवधिज्ञान तच्छृंखलितदीपवत् ॥ ८४१ ॥
यदंगुलस्यासंख्येयभागादिविषयं पुरा ।
समुत्पद्यानुविषयविस्तारेण विवर्धते ॥ ८४२ ॥

અર્થના સાક્ષાત્ નિશ્ચયરૂપ અવધાન–એનુ નામ 'અવધિ' અથવા બીજીરીતે, 'અવ' શબ્દ 'નીચે' ના અર્થમા 'અવ્યય' તરીક ગણીએ તો નીચે નીચે વિસ્તરેલી વસ્તુ જેના વડે જણાય એ (જ્ઞાન) નુ નામ અવધિ અથવા ત્રીજી રીતે, 'અવ' શબ્દ 'મર્યાદા' ના અર્થમા લઇએ મર્યાદા એટલે રૂપી પદાર્થોને વિષે પ્રવૃત્તિ, અરૂપી (પદાર્થો) ને વિષે નહિ એવી પ્રવૃત્તિથી જે જ્ઞાન થાય છે એનુ નામ અવધિજ્ઞાન ૮૩૬–૮૩૮

એ અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનુ છે —

(૧) અનુગામી, (૨) અનનુગામી, (૩) વર્ધમાન, (૪) ક્ષયી, (૫) પ્રતિપાતી અને (૬) અ-પ્રતિપાતી ૮૩૯

કોઇ (અવધિ) જ્ઞાની જીવ પ્રવાસે ગયેલો હોય ત્યાયે, એના નેત્રની જેમ જે જ્ઞાન એની પાછળ પાછળ અનુગમન કરે તે 'અનુગામી' અવધિજ્ઞાન ૮૪૦

જે જ્ઞાન જે ક્ષેત્રને વિષે ઉત્પન્ન થયુ હોય ત્યાજ શૃખલાબદ્ધ–સાકળ સાથે બાધેલા–ખોડી રાખેલા દીપકની જેમ પ્રકાશ–બોધ કરે, (આગળ કે પાછળ, આઘો પાછો પ્રકાશ ન પાડી શકે) તે 'અનનુગામી' અવધિજ્ઞાન ૮૪૧

એક આગળનો અસ ખ્યાતમો ભાગ જ જેનો વિષય થઇ શકે એવુ જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા

अलोके लोकमात्राणि यावत्खण्डान्यसंख्यशः ।
स्यात्प्रकाशयितुं शक्तं वर्धमानं तदीरितम् ॥ ८४३ ॥ युग्मम् ॥
अप्रशस्ताद्व्यवसायात् हीयते यत्प्रतिक्षणम् ।
आहुस्तदवधिज्ञानं हीयमानं मुनीश्वराः ॥ ८४४ ॥
स्याद्वर्धमानं शुष्कोपचीयमानेन्धनाग्निवत् ।
हीयमानं परिमितातादृगिन्धनवह्निवत् ॥ ८४५ ॥
योजनानां सहस्राणि संख्येयान्यप्यसंख्यशः ।
यावल्लोकमपि दृष्ट्वा पतति प्रतिपाति तत् ॥ ८४६ ॥
प्रमादेन पतत्येतद्भवान्तराश्रयेण वा ।
यथाश्रुतं स्वरूपं च वक्ष्येऽथाप्रतिपातिनः ॥ ८४७ ॥
यत्प्रदेशमलोकस्य दृष्टुमेकमपि क्षमम् ।
तत्स्यादप्रतिपात्येव केवलं तदनन्तरम् ॥ ८४८ ॥

हीयमानप्रतिपातिनोश्च अय विशेषः—

કેડે પાછળથી વિષયના વિસ્તાર પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામે છે, અને અલોકને વિષે પણ લોકાકાશ જેવડા અસખ્ય ગોળાઓને પ્રકાશિત કરવાની જેનામા શક્તિ છે એ જ્ઞાન 'વર્ધમાન' અવધિજ્ઞાન ૮૪૨-૮૪૩

અપ્રશસ્ત વ્યવસાયને લીધે જે પ્રતિક્ષણ ક્ષીણ થતુ જાય છે એને મુનીશ્વરો 'ક્ષીણ' અવધિજ્ઞાન કહે છે ૮૪૪

જેમા વાર વાર સુકા ઇન્ધન ઉમેર ઉમેર કરાતા હોય એવા અગ્નિ જેવુ વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન છે, અને જેમા અલ્પપ્રમાણમા અને લીલા કાષ્ઠો નાખેલા હોય એવા અગ્નિ સમાન ક્ષીણ અવધિજ્ઞાન છે ૮૪૫

સખ્યઅસખ્ય સહસ્રબદ્ધ યોજનો પર્યન્ત અને ઠેઠ લોકાકાશ સુધી પણ જોઇને જે પુન પાછુ પડે છે તે 'પ્રતિપાતિ' અવધિજ્ઞાન (આ પ્રતિપાતી અવધિજ્ઞાન પ્રમાદને લીધે અથવા અન્ય જન્મ ધારણ કર્યાથી પડે છે) ૮૪૬-૮૪૭

હવે અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનનું શાસ્ત્રોક્ત સ્વરૂપ કહીએ છીએ જેનામા અલોકનો એક પણ પ્રદેશ જોવાનુ સામર્થ્ય છે તે 'અપ્રતિપાતિ' અવધિજ્ઞાન આ જ્ઞાન વિદ્યમાન હોય છે એવામા જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ૮૪૮

प्रतिपाति हि निर्मूल विध्यायत्येकहेलया ।
हीयमानं पुनः ह्रासमुपयाति शनैःशने ॥ ८४९ ॥

इदं कर्मग्रन्थवृत्त्यभिप्रायेण ॥ तत्वार्थभाष्ये तु अनवस्थितावस्थिताख्ययो. अन्यभेदयोः एव स्वरूपम् उक्तम्—

अनवस्थित हीयते वर्धते च वर्धते हीयते च प्रतिपतति च उत्पद्यते च इति पुनः पुनः उर्मिवत्॥ अवस्थितं यावति क्षेत्रे उत्पन्नं भवति ततो न प्रतिपतति आकेवलप्राप्तेरवतिष्टते । आभवक्षयाद्वा ज्यात्यन्तरस्थायि वा भवति लिंगवत् । यथा लिंगं पुरुषादिवेद इह जन्मनि उपादाय जन्मान्तरं याति जन्तु. तथा अवधिज्ञानमपि इति भावः ॥

नृतिरश्चामयं षोढा क्षायोपशमिकोऽवधि ।
भवेद्भवप्रत्ययश्च देवनारकयोरिह ॥ १ ॥

तदुक्तम्— द्विविध. अवधि । भवप्रत्यय· क्षयोपशमनिमित्तश्च ॥ इति तत्वार्थसूत्रे ॥

स्याद्भवप्रत्ययोऽप्येष न क्षयोपशमं विना ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वादस्य किन्त्विह ॥ २ ॥

'હીયમાન' (=ક્ષીણ) અને 'પ્રતિપાતિ' વચ્ચે તફાવત છે તે આ પ્રમાણે —' પ્રતિપાતિ ' એકદમ નિર્મૂળ થઇ શમી જાય છે જ્યારે 'હીયમાન' ધીમેધીમે ક્ષીણ થતુ જાય છે ૮૪૯

એ અભિપ્રાય કર્મગ્રંથની વૃત્તિને અનુસરીને છે જ્યારે તત્વાર્થભાષ્યમા બીજી રીતે કહ્યુ છે એમા તો 'અનવસ્થિત' અને 'અવસ્થિત' એમ બે પ્રકાર કહ્યા છે ઘટે અને વધે, વળી પાછુ ઘટે, તથા જળના કલ્લોલની પેઠે પડે, ચઢે ને વળી પાછુ પડે—એવા સ્વભાવવાળુ 'અનવસ્થિત' જેટલા ક્ષેત્રમા ઉત્પન થયુ હોય ત્યાથી પાછુ પડે નહિ પરતુ 'કેવળજ્ઞાન' થાય ત્યા સુધી ટકી જ રહે એ 'અવસ્થિત' એ, ભવક્ષય થયે જાત્યન્તરને વિષે પણ રહે છે, લિગની પેઠે જેવી રીતે પ્રાણી આ જન્મમા લિગ એટલે પુરૂષાદિવેદ પ્રાપ્ત કરી અન્ય ભવમા જાય છે તેમ અવધિજ્ઞાન પણ અન્ય જન્મમા જાય છે—રહે છે

આ છ યે પ્રકારનુ અવધિજ્ઞાન મનુષ્ય અને તિર્યંચોને ક્ષાયોપશમિક હોય છે, અને દેવ તથા નારકીના જીવોને ભવપ્રત્યયિક હોય છે (૧)

તત્વાર્થ સૂત્રમા પણ કહ્યુ છે કે **द्विविध अवधि । भवप्रत्यय क्षायोपशमिकश्च ॥**
વળી આ ' ભવપ્રત્યય ' પણ ક્ષયોપશમ વિના હોતુ નથી કેમકે અન્વય અને વ્યતિરેક-

स्यात्क्षयोपशमे हेतुर्भवोऽय तदसौ तथा ।
उपचाराद्धेतुहेतुरपि हेतुरिहोदित. ॥ ३ ॥

इति अवधिज्ञानम् ॥

मनस्त्वेन परिणतद्रव्याणां यस्तु पर्यवः ।
परिच्छेद. स हि मनःपर्यवज्ञानमुच्यते ॥ ८५० ॥

यद्वा मनोद्रव्यस्य पर्याया नानावस्थात्मका हि ये ।
तेषां ज्ञान खलु मन पर्यायज्ञानमुच्यते ॥ ८५१ ॥

स्यादृजुधीविपुलधीलक्षणस्वामिभेदत ।
तद् द्विभेदं सयतस्याप्रमत्तस्यर्द्धिशालिन ॥ ८५२ ॥

अनेन चिन्तितः कुम्भा इति सामान्यग्राहिणी ।
मनोद्रव्यपरिच्छित्तिर्यस्यासावृजुधी श्रुत. ॥ ८५३ ॥

अनेन चिन्तित· कुम्भ स सौवर्ण. स माथुरः ।
इयत्प्रमाणोऽद्यतन. पीतवर्णः सदाकृति ॥ ८५४ ॥
एव विशेषविज्ञाने मतिर्यस्य पटीयसी ।
ज्ञेयोऽयं विपुलमतिर्मन.पर्यायलब्धिमान् ॥ ८५५ ॥ युग्मम् ॥

થી ભવપ્રત્યય એનો હેતુ છે-કારણભૂત છે જેકે ક્ષયોપશમમા તો આ ભવ હેતુભૂત છે તોપણ હેતુનો હેતુ પણ હેતુ જ કહેવાય એવો ઉપચાર છે (૨-૩)

આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ કહ્યુ

હવે (ચોથા) મન પર્યવજ્ઞાન વિષે

મનસ્ત્વવડે પરિણત થયેલા દ્રવ્યોના પર્યવ, પર્યાય કે પરિચ્છેદ-એનુ નામ મન પર્યવ જ્ઞાન અથવા નાના પ્રકારની અવસ્થાવાળા મનોદ્રવ્યના પર્યાયોનુ જે જ્ઞાન-એ મન પર્યવ જ્ઞાન ૮૫૦-૮૫૧

ભિન્ન લક્ષણ અને ભિન્ન સ્વામીને લઇને એના ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એમ બે ભેદ પાડયા છે અને એ અપ્રમત્ત અને લબ્ધિશાળી સયમી (મુનિ)ને હોય છે ૮૫૨

'આણે કુભ ધાર્યો છે' એટલુ સામાન્ય જ્ઞાન ગ્રહણ કરનારૂ મનોદ્રવ્ય જેને હોય એ ઋજુમતિ કહેવાય આણે કુભ ધાર્યો છે અને એ કુભસુવર્ણનો, મથુરાનો, આવડો, આજનો બનાવેલો, પીતવર્ણનો અને સુદર આકૃતિ વાળો ધાર્યો છે એમ વિશેષજ્ઞાન ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિ જેને હોય એ વિપુલમતિ ૮૫૩-૮૫૪

ननु च　अवधिश्च मनःपर्यवश्चोभे अप्यतीन्द्रिये ।
रूपिद्रव्यविषये च भेदस्तदिह कोऽनयोः ॥ ८५६ ॥

अत्रोच्यतेऽवधिज्ञानमुत्कर्षात्सर्वलोकवित् ।
संयतासंयतनरतिर्यक्स्वामिकमीरितम् ॥ ८५७ ॥

अन्यद्विशदमेतस्माद्बहुपर्यायवेदनात् ।
अप्रमत्तसंयतिकलभ्य नृक्षेत्रगोचरम् ॥ ८५८ ॥

उक्तं च तत्वार्थभाष्ये—

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्यवयोर्विशेषः । इति ॥

सामान्यग्राहि ननु यन्मनःपर्यायमादिमम् ।
तदस्य दर्शनं किं न सामान्यग्रहणात्मकम् । ॥ ८५९ ॥

अत्रोच्यते—विशेषमेक द्वौ त्रीन्वा गृह्णात्यृजुमतिः किल ।
ईष्टे बहून् विशेषांश्च परिच्छेत्तुमयं न यत् ॥ ८६० ॥

सामान्यग्राह्यसौ तस्मात् स्तोकग्राहितया भवेत् ।
सामान्यशब्दः स्तोकार्थो न त्वत्र दर्शनार्थकः ॥ ८६१ ॥

અહિ કોઇ એમ શ કા લાવે કે અવધિ અને મન પર્યવ બેઉ જ્ઞાન અતીન્દ્રિયજ્ઞાન છે અને એમનો ઉભયનો વિષય પણ એક જ–રૂપી દ્રવ્ય છે, તો પછી એમના વચ્ચે ભેદ કયો રહ્યો? શામાટે બે જૂદા જૂદા? ૮૫૬

એ શ કાનુ સમાધાન આ પ્રમાણે —અવધિજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટપણે સર્વલોકને જાણનારૂ છે તથા એ સ યમીઓને, અસ યમી એવા મનુષ્યોને અને તિર્ય ચોને પણ હોય છે પણ મન પર્યવ જ્ઞાન અનેક પર્યાયોને જાણનારૂ હોઈ પેલા કરતા નિર્મળ છે, અપ્રમત સ યમી–મુનિ–ને જ હોય છે અને મનુષ્યક્ષેત્રને જ ગોચર છે ૮૫૭–૮૫૮

તત્વાર્થભાષ્યમા પણ કહ્યુ છે કે—અવધિ અને મન પર્યવ જ્ઞાનમા વિશુદ્ધિપરત્વે, ક્ષેત્ર પરત્વે અને સ્વામીપરત્વે ભિન્નતા છે

વળી કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે જ્યારે ‘ ઋજુમતિ મન પર્યવજ્ઞાન ’ સામાન્યગ્રાહિ છે ત્યારે ‘ સામાન્યગ્રહણાત્મક દર્શન ’ એનુ કેમ નહિ ? ૮૫૯

એ પ્રશ્નનુ સમાધાન આ પ્રમાણે—ઋજુમતિ એક બે કે ત્રણ વિષયોને બહુમા બહુ ગ્રહણ કરી શકે ઘણા વિષયોને ગ્રહણ કરી લેવાનુ એનામા સામર્થ્ય ન હોય આમ અલ્પ

कर्मक्षयोपशमजोत्कर्षाद्विपुलधी. पुन. ।
वहून् विशेषान्वेत्त्यत्र वह्वर्थो विपुलध्वनिः ॥ ८६२ ॥
न चाभ्यधायि सिद्धान्ते कुत्राप्येतस्य दर्शनम् ।
दर्शनात्मकसामान्यग्राहिता नैतयोस्तत ॥ ८६३ ॥
विशेषरूपग्राहित्वे प्राप्ते नन्वेवमेतयोः ।
द्वयोर्मनोविषययोर्द्वैविध्ये किं निवन्धनम् ॥ ८६४ ॥

अत्रोच्यते—अल्पपर्यायवेद्याद्यं घटादिवस्तुगोचरम् ।
नानाविधविशेषावच्छेदि शुद्धतरं परम् ॥ ८६५ ॥
कस्यचिन्न पतत्याद्यं कस्यचिच्च पतत्यपि ।
अन्त्य चाकेवलप्राप्तेर्न पतत्येव तिष्ठति ॥ ८६६ ॥

तथोक्त तत्वार्थवृत्तौ—

यस्य पुनः विपुलमते· मन.पर्यायज्ञानं समजनि तस्य न पतति आकेवलप्राप्ते । इति ॥

આહિ હોવાથી એને સામાન્યગ્રાહિ કહ્યો (અહિ ‘ સામાન્ય ’ શબ્દ ‘ અલ્પ ’ ના અર્થમા સમજવો, ‘ દર્શન ’ ના અર્થમા નહિ) ૮૬૦–૮૬૧ પરન્તુ વિપુલમતિ તો કર્મના ક્ષયોપશમના ઉત્કર્ષને લીધે ઘણા વિષયોને ગ્રહણ કરી શકે છે (અહિ ‘ વિપુલ ’ શબ્દ બહુવાચી છે) વળી શાસ્ત્રમા પણ ક્યાંઈ એનુ દર્શનરૂપ કહ્યુ નથી માટે એ બેઉને દર્શનાત્મક સામાન્યગ્રાહિતા નથી ૮૬૨–૮૬૩

આમ જોઇ વળી કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે—જ્યારે આ પ્રમાણે બેઉનો વિષય ‘ મન ’ છે અને બેઉને વિશેષરૂપ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ છે ત્યારે બેઉનો એકમા સમાસ કરવો જોઇએ બે ભિન્ન પ્રકાર કેમ રાખ્યા ? ૮૬૪

એ શકાનુ સમાધાન આ પ્રમાણે —પહેલાનો ઘટાદિ વસ્તુ માત્ર વિષય છે અને એ અલ્પપર્યાયને જ ગ્રહણ કરનારૂ છે અને બીજુ (વિપુલમતિ) અનેક નાનાપ્રકારના વિષયો–પર્યાયોને ગ્રહણ કરી શકે છે અને પહેલા કરતા વિશેષ નિર્મળ–શુદ્ધ છે વળી પહેલુ કેટલાક પ્રાણીઓને ‘ પડી જાય એવુ ’ અને કેટલાકને ‘ ન પડી જાય (ટકી રહે) એવુ ’ હોય છે, જ્યારે બીજુ પડતુ જ નથી પણ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી ટકી રહેનારૂ છે ૮૬૫–૮૬૬

તત્વાર્થવૃત્તિમા કહ્યુ છે કે—

વિપુલમતિને મન પર્યવજ્ઞાન થાય છે તે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી પડતુ નથી

तत्त्वार्थसूत्रेऽपि—

विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेष इत्युक्तम् ॥

योगशास्त्रप्रथमप्रकाशवृत्तौ अपि—

ऋजुश्च विपुलश्चेति स्यान्मनःपर्यवो द्विधा ।
विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां विपुलस्तु विशिष्यते ॥ १ ॥ इत्युक्तम् ॥

इति मनःपर्यायज्ञानम् ॥

केवलं यन्मतिज्ञानाद्यन्यज्ञानानपेक्षणात् ।
ज्ञेयानन्त्यादनन्त वा शुद्धं चावरणक्षयात् ॥ ८६७ ॥

सकलं वादित एव निःशेषावरणक्षयात् ।
अनन्यसदृशत्वेनाथवासाधारण भवेत् ॥ ८६८ ॥

भूतभाविभवद्भावस्वरूपोद्दीपक स्वतः ।
तद्ज्ञान केवलज्ञानं केवलज्ञानिभिर्मतम् ॥ ८६९ ॥ विशेषकम् ॥

इति केवलज्ञानम् ॥

તત્વાર્થસૂત્રમા પણ કહ્યુ છે કે—

બેઉ વચ્ચે ભેદ છે તે વિશુદ્ધિપરત્વે અને પતનપરત્વે છે

યોગશાસ્ત્રમા પ્રથમ પ્રકાશની વૃત્તિમા પણ કહ્યુ છે કે—

મન પર્યવજ્ઞાનના (૧) ઋજુ અને (૨) વિપુલ એમ બે પ્રકાર છે 'વિપુલ' વિશેષ વિશુદ્ધ છે અને પડતુ નથી એટલે 'ઋજુ' કરતા ચઢીયાતુ છે

આ પ્રમાણે મન પર્યવ જ્ઞાનનુ સ્વરૂપ સમજાવ્યુ

હવે (પાચમા) કેવળજ્ઞાન વિષે

મતિ, શ્રુત આદિ અન્ય ચારે જ્ઞાનોની જેને લેશપણ અપેક્ષા ન હોઈ જે 'એકલુ જ' છે, અનન્ત પદાર્થો એને જ્ઞેય છે એથી જે 'અનન્ત' છે, આવરણોનો ક્ષય થઈ જવાથી જે 'વિશુદ્ધ' છે, પહેલેથી જ સર્વ આવરણોનો ક્ષય થઈ જવાથી જે 'સપૂર્ણ' છે, એના સમાન કોઈ ન હોવાથી જે 'અસાધારણ' છે, અને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન પદાર્થોના સ્વરૂપને જે 'સ્વત પ્રદીપ્ત કરનારૂ' છે,–એવા જ્ઞાનને કેવળજ્ઞાનીઓએ 'કેવળજ્ઞાન' કહ્યુ છે ૮૬૭–૮૬૯

એ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ સમજવુ

कुत्सितज्ञानमज्ञानं कुत्सार्थस्य नञोऽन्वयात् ।
कुत्सितत्व तु मिथ्यात्वयोगात्तत्त्रिविध पुन ॥ ८७० ॥
मत्यज्ञान श्रुताज्ञानं विभंगज्ञानमित्यपि ।
अथ स्वरूपमेतेषां दर्शयामि यथाश्रुतम् ॥ ८७१ ॥
मतिज्ञानश्रुतज्ञाने एव मिथ्यात्वयोगत· ।
अज्ञानसज्ञा भजतो नीचसगादिवोत्तमः ॥ ८७२ ॥

तथोक्तम्—

अविसेसिया मइ च्चिइ समदिट्ठिस्स सा मइनाण ।
मइअनाण मित्थादिट्ठिस्स सुअंपि एमेव ॥ १ ॥

भगा विकल्पा विरुद्धा स्युस्तेऽत्रेति विभगकम् ।
विरूपो वावधेर्भंगो भेदोऽयं तद्विभंगकम् ॥ ८७३ ॥
एतच्च ग्रामनगरसन्निवेशादिसस्थितम् ।
समुद्रद्वीपवृक्षादिनानासंस्थानसस्थितम् ॥ ८७४ ॥

હવે અજ્ઞાન વિષે

અજ્ઞાન એટલે કુત્સિત જ્ઞાન કેમકે ' અ ' જે અહિં ' ન ' કાર બતાવે છે તે ' કુત્સિત ' અર્થમા લેવાનો છે આ કુત્સિતપણુ મિથ્યાત્વના યોગથી છે અજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનુ છે (૧) મતિઅજ્ઞાન, (૨) શ્રુતઅજ્ઞાન અને (૩) વિભ ગજ્ઞાન એ ત્રણેનુ સ્વરૂપ આગમમા કહેલ છે એ પ્રમાણે બતાવુ છુ ૮૭૦–૮૭૧

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બેઉ મિથ્યાત્વના યોગથી જ ' અજ્ઞાન ' સ જ્ઞા પામ્યા છે, ઉત્તમ પુરૂષ નીચના સ ગથી નીચ ગણાય છે એમ ૮૭૨

એ વિષયમા કહેલ છે કે—

મતિ તો ભેદ વગરની–એકજ જાતની છે પર તુ સમ્યક્દ્દષ્ટિની મતિ મતિજ્ઞાનરૂપ છે, જ્યારે મિથ્યાદ્દષ્ટિની મતિ મતિઅજ્ઞાનરૂપ છે એજ પ્રમાણે ' શ્રુત ' નુ પણ સમજવુ (૧)

ભ ગ એટલે વિકલ્પ વિરૂદ્ધ ભ ગ–એ વિભ ગ વિભ ગો એટલે વિપરીત વિકલ્પો જેમા હોય એવુ જ્ઞાન તે ' વિભ ગજ્ઞાન ' અથવા અવધિજ્ઞાનનો વિપરીત ભેદ એ વિભ ગજ્ઞાન– એમ પણ લેવાય ૮૭૩

વળી આ વિભ ગજ્ઞાન ગામ, નગર અને સન્નિવેશ વગેરેના તથા સમુદ્ર, દ્વીપ અને વૃક્ષો વગેરેના નાના પ્રકારના સ સ્થાન જેવુ હોય છે ૮૭૪

अष्टानामप्यथैतेषां विषयान्वर्णयाम्यहम् ।
द्रव्यक्षेत्रकालभावैः द्रव्यतस्तत्र कथ्यते ॥ ८७५ ॥
सामान्यतो मतिज्ञानी सर्वद्रव्याणि बुध्यते ।
विशेषतोऽपि देशादिभेदैस्तानवगच्छति ॥ ८७६ ॥
किन्तु तद्गतनिःशेषविशेषापेक्षयास्फुटान् ।
एष धर्मास्तिकायादीन् पश्येत्सर्वात्मना तु न ॥ ८७७ ॥
योग्यदेशस्थितान् शब्दादींस्तु जानाति पश्यति ।
श्रुतभावितया बुद्ध्या सर्वद्रव्याणि वेत्ति वा ॥ ८७८ ॥
लोकालोकौ क्षेत्रतश्च कालतस्त्रिविधं च तम् ।
सर्वाद्धा वा भावतस्तु भावानौदयिकादिकान् ॥ ८७९ ॥

आह च भाष्यकारः—

आएसोत्ति पगारो ओघादेसेण सव्व दव्वाइं ।
धम्मत्थिकाइयाइं जाणइ न उ सव्वभावेणं ॥ ८८० ॥

હવે એ પાચે ' જ્ઞાન ' તથા ત્રણ્યે ' અજ્ઞાન ' મળી આઠેનુ દ્રવ્યપરત્વે, ક્ષેત્રપરત્વે, કાળપરત્વે અને ભાવપરત્વે વર્ણન કરશુ ૮૭૫

એમા પહેલુ ' દ્રવ્યપરત્વે ' આ પ્રમાણે મતિજ્ઞાની સામાન્યત સર્વ પદાર્થોને જાણે છે અને વિશેષત એમના દેશ આદિક ભેદો પણ જાણે છે પરન્તુ એ એ પદાર્થો (દ્રવ્યો) ના સર્વ વિશેષોની અપેક્ષાએ ધર્માસ્તિકાય વગેરેને અસ્ફુટપણે સમજે છે, સર્વથા–પરિપૂર્ણ જોઇ–સમજી શકતો નથી જોકે યોગ્ય દેશમા રહેલા શબ્દાદિને જાણે છે અને જુએ પણ છે. અથવા તો એ (મતિજ્ઞાની) શ્રુતભાવિત–બુદ્ધિની અપેક્ષાએ સર્વ દ્રવ્યોને જાણે છે ૮૭૬–૮૭૮

વળી ' ક્ષેત્રથી ' (એટલે એના વિસ્તારની વાત કરીએ તો) એનો વિષય લોક અને અલોક સુધી છે ' કાળથી ' એનો વિષય ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન–એમ સર્વકાળ સુધીનો છે, અને ' ભાવથી ' ઔદયિક વગેરે ભાવોને જાણવા સુધીનો છે ૮૭૯

એ વિષે ભાષ્યકારના શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે

' (આ) દેશ ' એટલે ' પ્રકાર '. ' ઓઘાદેશે ' એટલે ' ઓઘથી ' ધર્માસ્તિકાય આદિ સર્વ દ્રવ્યોને જાણે ખરો પણ સર્વભાવથી અર્થાત્ પર્યાય સહિત ન જાણે મતિજ્ઞાની લોક–

खेत्तं लोगालोगं कालं सव्वद्धमहव तिविहंपि ।
पंचोदइयाईए भावे जन्नेयमेवइयं ॥ १ ॥

आएसोत्ति व सुत्त सुओवलद्धे सुतस्स मइनाण ।
पसरइ तज्झावणया विणावि सुत्ताणुसारेण ॥ ८८१ ॥

तत्वार्थवृत्ताप्युक्तम्—

मतिज्ञानी तावत् श्रुतज्ञानोपलब्धेषु अर्थेषु यदाक्षरपरिपाटीमन्तरेण स्वभ्यस्तविधः द्रव्याणि ध्यायति तदा मतिज्ञानविषय. सर्वद्रव्याणि न तु सर्वे पर्यायाः । अल्पकालविषयत्वान्मनसश्चासक्तेः ॥ इति ॥

इति मतिज्ञानविषय. ॥

भावश्रुतोपयुक्त. सन् जानाति श्रुतकेवली ।
दशपूर्वादिभृद्द्रव्याण्यभिलाप्यानि केवलम् ॥ ८८२ ॥

यद्यप्यभिलाप्यार्थानन्तांशोऽस्ति श्रुते तथाप्येते ।
सर्वे स्युः श्रुतविषयः प्रसंगतोऽनुप्रसगाच्च ॥ ८८३ ॥

यदाहुः— पन्नवणिज्जा भावा अणतभागो उ अणभिलप्पाण ।
पन्नवणिज्जाणं पुण अणतभागो सुअनिवद्धो ॥ १ ॥

અલોક બધુ જાણે, સર્વ એટલે કે ત્રણ્યે કાળ જાણે અને ઉદયિક વગેરે પાચે ભાવો જાણે અથવા ‘ આ (દેશ) ’ એટલે ‘ શ્રુત ’ લેવુ તેથી, શ્રુત પ્રાપ્ત થયુ હોય એટલે ધાર્યા વિના પણ, શ્રુતનુ મતિજ્ઞાન શ્રુતને અનુસારે પ્રસરે જ છે ૮૮૦–૮૮૧

તત્વાર્થવૃત્તિમા પણ કહ્યુ છે કે સારી રીતે વિદ્યાભ્યાસ કરેલો હોય એવો મતિજ્ઞાની જ્યારે શ્રુતજ્ઞાનથી ઉપલબ્ધ એવા પદાર્થોમા અક્ષરોની પરિપાટી વિના પણ દ્રવ્યોનુ મનન કરે છે ત્યારે સર્વ દ્રવ્યો–પદાર્થો એના મતિજ્ઞાનનો વિષય થાય છે અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્યોને તે જાણે છે પરન્તુ સર્વ પર્યાયોને જાણતો નથી કેમકે મન બહુ અલ્પકાળ જ આસક્ત રહી શકે છે

એવી રીતે મતિજ્ઞાનના ‘ વિષય ’ નુ સ્વરૂપ છે

શ્રુતકેવળી હોય એ ભાવશ્રુતથી ઉપયુક્ત થાય ત્યારે દશપૂર્વ આદિકમા રહેલા કેવળ અભિલાપ્ય દ્રવ્યોને જ જાણી શકે છે યદ્યપિ શ્રુતને વિષે અભિલાપ્ય અર્થોના અનન્ત અશો છે તોપણ એ સર્વે યે પ્રસ ગથી અને અનુપ્રસ ગથી શ્રુતના વિષયરૂપ છે ૮૮૨–૮૮૩

કહ્યુ છે કે પ્રરૂપવાલાયક પદાર્થોનો અનન્તમો ભાગ અનભિલાપ્ય છે અને અનન્તમો ભાગ શ્રુતનિબદ્ધ અર્થાત્ શ્રુતને વિષે ગુથેલો છે (૧)

तथा श्रुतानुवर्तिमनसा ह्यचक्षुर्दर्शनात्मना ।
दशपूर्वादिभृद्द्रव्याण्यभिलाप्यानि पश्यति ॥ ८८४ ॥
तदारतस्तु भजना विज्ञेया धीविशेषतः ।
वृद्धैस्तु पश्यतीत्यत्र तत्वमेतन्निरूपितम् ॥ ८८५ ॥
सर्वात्मना दर्शनेऽपि पश्यत्येव कथंचन ।
ग्रैवेयकानुत्तरादिविमानालेख्यनिर्मितेः ॥ ८८६ ॥
नोचेत्स्यात्सर्वथाहृष्टस्यालेख्यकरणं कुतः ।
तुर्योपांगे श्रुतज्ञानपश्यत्तापि प्ररूपिता ॥ ८८७ ॥
क्षेत्रतः कालतोऽप्येवं भावतो वेत्ति सश्रुतः ।
भावानौदयिकादीन् वा पर्यायान् वाभिलाप्यगान् ॥ ८८८ ॥

इति श्रुतज्ञानविषय ॥

द्रव्यतोथावधिज्ञानी रूपिद्रव्याणि पश्यति ।
भाषातैजसयोरन्तःस्थानि तानि जघन्यत· ॥ ८८९ ॥
उत्कर्षतस्तु सर्वाणि सूक्ष्माणि बादराणि च ।
विशेषाकारतो वेत्ति ज्ञानत्वादस्य निश्चितम् ॥ ८९० ॥

વળી અચક્ષુદર્શનાત્મક–શ્રુતાનુવર્તિ–મન વડે દશપૂર્વોને વિષે રહેલા અભિલાપ્ય દ્રવ્યોને દેખે છે–તે સિવાયનાઓના સબધમા બુદ્ધિવિશેષને લઇને ભજના જાણવી ૮૮૪–૮૮૫

ઉપરના શ્લોકમા ‘ મનવડે દેખે છે ’ એમ કહ્યુ તે સબધમા વૃદ્ધ–અનુભવીઓનુ કહેવુ છે કે–કથચિત્ એ સર્વ દર્શનરૂપે પણ જુએ છે, કેમકે એ ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર આદિ વિમાનોના ચિત્ર પણ આળેખી આપી શકે છે ૮૮૬

જો એમ ન હોત તો બીલકુલ નહીં જોયેલાનો આળેખ કેમ કરી શકત ? વળી ચોથા ઉપાગમા કહ્યુ છે કે શ્રુતજ્ઞાનમા ‘ દેખવાનો ગુણ ’ પણ છે ૮૮૭

‘ ક્ષેત્રથી ’ અને ‘ કાળથી ’ પણ શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય એવી જ રીતનો છે અને ‘ભાવથી’ એ ઉદયિક આદિ ભાવોને અથવા અભિલાપ્ય પર્યાયોને જાણે છે ૮૮૮

આ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનના વિષયનુ સ્વરૂપ છે

હવે અવધિજ્ઞાનના ‘ વિષય ’ વિષે

અવધિજ્ઞાની જઘન્યત ‘દ્રવ્યથી’ ભાષા અને તેજના રૂપી દ્રવ્યોને જુએ છે, અને ઉત્કૃષ્ટપણે તો સર્વ સૂક્ષ્મ–બાદર પદાર્થોને વિશેષાકારમા જુએ છે, એને એવુ જ્ઞાન છે માટે ૮૯૦

क्षेत्रतोऽथावधिज्ञानी जघन्याद्वेत्ति पश्यति ।
असंख्येयतमं भागमगुलस्योपयोगत ॥ ८९१ ॥

विशेषश्च अत्र—

जावइया तिसमयाहारगस्स सुहुमस्स पणगजीवस्स ।
ओगाहणा जहण्णा ओहिखित्त जहन्न तु ॥ ८९२ ॥

इति नन्दीसूत्रादिषु नन्दीवृत्तौ च ॥

योजनसहस्रमानो मत्स्यो मृत्वा स्वकायदेशे यः ।
उत्पद्यते हि पनक सूक्ष्मत्वेनेह स ग्राह्य ॥ ८९३ ॥
सहृत्य चाद्यसमये स ह्यायाम करोति च प्रतरम् ।
संख्यातीताख्यांगुलविभागबाहल्यमानं तु ॥ ८९४ ॥
स्वतनूप्रथुत्वमात्रं दीर्घत्वेनापि जीवसामर्थ्यात् ।
तमपि द्वितीयसमये सहृत्य करोत्यसौ सूचिम् ॥ ८९५ ॥
सख्यातीताख्यांगुलविभागविष्कम्भमाननिर्दिष्टम् ।
निजतनु प्रथुत्वदीर्घं तृतीयसमये तु सहृत्य ॥ ८९६ ॥

અવધિજ્ઞાની વળી 'ક્ષેત્રથી' (એટલે વિસ્તારમા) આગળના અસખ્યાતમા ભાગને પણ જઘન્યપણે ઉપયોગથી જાણી શકે છે—જોઇ શકે છે ૮૯૧

અહિ વિશેષ એટલુ કે—

ત્રણ સમયના આહારવાળા સૂક્ષ્મ 'પનક'ના જીવની જેટલી જઘન્ય અવગાહના છે તેટલો અવધિજ્ઞાનનો 'ક્ષેત્રથી' જઘન્ય વિષય છે એમ નન્દીસૂત્ર આદિ તથા નદીસૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યુ છે ૮૯૨

એક હજાર યોજનનો મત્સ્ય મૃત્યુ પામીને પોતાના કાયદેશની અદર સૂક્ષ્મપનકપણે ઉત્પન્ન થાય છે એ અહિ 'પનક' સમજવો ૮૯૩

પ્રથમસમયે એ પોતાના વિસ્તારને સહરી લઇને આગળના અસખ્યાતમા ભાગ જેવડુ 'પ્રતર' કરે છે ૮૯૪

પછી બીજે સમયે જીવના સામર્થ્યથી એ પ્રતરને પણ સહરીને પોતાના શરીરની પહોળાઇ જેટલી લબાઇની 'સૂચિ' કરે છે ૮૯૫.

ત્રીજે સમયે આગળના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલા વિષ્કભવાળુ, અને જેટલુ પહોળુ એટલુ જ દીર્ઘ એવુ પોતાનુ શરીર સહરીને પોતાના કાયદેશમા અત્યન્તસૂક્ષ્મ 'પનક'

उत्पद्यते च पनकः स्वदेहदेशे सुसूक्ष्मपरिणाम· ।
समयत्रयेण तस्यावगाहना यावती भवति ॥ ८९७ ॥
तावज्जघन्यमवधेरालम्बनवस्तुभाजनं क्षेत्रम् ।
इदमित्थमेव मुनिगणसुसम्प्रदायात्समवसेयम् ॥ ८९८ ॥

त्रिभि विशेषकम् ॥

तथा मच्छो महल्लकाओ सखित्तो जोउ तीहि समएहिं ।
स किरपयत्तविसेसेण सण्हमोगाहणं कुणइ ॥ १ ॥
सण्हयरासण्हयरो सुहुमो पणओ जहन्नदेहो य ।
स बहु विसेसविसिट्ठो सण्हयरो सव्वदेहेसु ॥ ८९९ ॥
पढमबितीये सण्हो जायइ थूलो चउत्थयाइसु ।
तइयसमयंमि जुग्गो गहिओ तो तिसमयाहारो ॥ ९०० ॥

अलोके लोकमात्राणि पश्येत् खंडान्यसख्यशः ।
उत्कृष्टतोऽवधिज्ञानविषयः शक्त्यपेक्षया ॥ ९०१ ॥

નીપજે છે આમ ત્રણ સમયમા તેની જેટલી અવગાહના થાય છે તેટલુ અવધિજ્ઞાનનુ, આલમ્બનના ભાજનરૂપ જઘન્ય ક્ષેત્ર છે આ વાત આમજ છે એમ મુનિગણના સપ્રદાયને લઇને સમજવુ. ૮૯૬–૮૯૮

એ આ પ્રમાણે છે —

અત્યત મોટી અવગાહનાવાળો મત્સ્ય મરણ પામતી વખતે ત્યાજ ઉપજવાનો હોય તે પ્રયત્નવિશેષવડે ત્રણ સમય વડે સક્ષિપ્ત કરીને પોતાની અવગાહના અત્યત સૂક્ષ્મ કરે છે ૧

સૂક્ષ્મ કરતા પણ સૂક્ષ્મ એવો જઘન્યદેહવાળો સૂક્ષ્મ પનક (સૂક્ષ્મવનસ્પતિકાય) હોય છે—તે બહુ વિશેષણવડે વિશિષ્ટ એવો સર્વ દેહમા સૂક્ષ્મ પોતાનો દેહ કરે છે તે જીવ ઉપજ્યા પછી **પહેલે ને બીજે સમયે** સૂક્ષ્મ હોય છે, અને ચોથે વગેરે સમયે સ્થૂળ થઇ જાય છે, તેથી અહિં અવધિજ્ઞાનના જઘન્ય ઉપયોગમા **ત્રણસમયવાળો** યોગ્ય છે માટે " **ત્રણ સમયનો** આહાર લીધેલો સૂક્ષ્મ પનક " લેવો તેની જેટલી અવગાહના હોય તેટલો ' અવધિજ્ઞાન ' નો જઘન્ય વિષય જાણવો ૮૯૯–૯૦૦

અવધિજ્ઞાની નિજશક્તિઅનુમાર ઉત્કૃષ્ટપણે અલોકને વિષે લોકાકાશ જેવડા અસખ્ય ખડો જોઇ શકે ૯૦૧

असंख्यभागमावल्या जघन्यादेष पश्यति ।
उत्सर्पिण्यवसर्पिणी उत्कर्षेण त्वसख्यकाः ॥ ९०२ ॥
अतीता अपि तावत्यस्तावत्योऽनागता अपि ।
तावत्काले भूतभाविरूपिद्रव्यावबोधत ॥ ९०३ ॥
पर्यायान् भावतोऽनन्तानेष वेत्ति जघन्यत· ।
आधारद्रव्यानन्त्येन प्रतिद्रव्यं तु नेयत. ॥ ९०४ ॥
उत्कर्षतोऽपि पर्यायाननन्तान् वेत्ति पश्यति ।
सर्वेषां पर्यवाणां चानन्तेंऽशे तेऽपि पर्यवाः ॥ ९०५ ॥
अथावधेर्विषययोर्नियमः क्षेत्रकालयो· ।
मिथो विभाव्यते वृद्धिमाश्रित्य श्रुतवर्णितः ॥ ९०६ ॥
अंगुलस्यासख्यभाग क्षेत्रतो यो निरीक्षते ।
आवल्यसख्येयभागं कालत स निरीक्षते ॥ ९०७ ॥
प्रमाणांगुलमत्राहु. केचित् क्षेत्राधिकारत ।
अवधेरधिकाराच्च केचनात्रोच्छ्रयांगुलम् ॥ ९०८ ॥

વળી ' કાળથી ' એ જઘન્યપણે એક આવળીનો અસખ્યમો ભાગ જાણી શકે છે, અને એટલાજ સમયમા ઉત્કૃષ્ટપણે અસખ્યાત ભૂત તેમજ ભાવિ અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી જાણી શકે છે કેમકે એટલા સમયમા તો એને ભૂત અને ભાવિ રૂપી દ્રવ્યોનો બોધ થઇ જાય છે ૯૦૨-૯૦૩

અવધિજ્ઞાની વળી ' ભાવથી ' જઘન્યપણે આધારરૂપ-અનન્તા દ્રવ્યોના (આધેય) અનન્તા પર્યાયો જાણે છે, પરતુ દરેક દ્રવ્યના એટલા પર્યાય જાણે નહિ ૯૦૪

ઉત્કૃષ્ટપણે પણ એ અનન્ત પર્યાયો જાણે છે અને જુવે છે જોકે આ (અનન્ત) પર્યાયો પણ સર્વ પર્યાયોને અનન્તમે હિસ્સે છે ૯૦૫

હવે અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્ર અને કાળરૂપ-વિષયોનો, પરસ્પર વૃદ્ધિસબધી નિયમ શાસ્રમા વર્ણવ્યો છે તે કહીએ છીએ ૯૦૬

આગળનો અસખ્યાતમો ભાગ ' ક્ષેત્રથી ' (એટલે વિસ્તારમા કેટલો હોય એ) જે જાણી શકે તે ' કાળથી ' એક આવળીનો અસખ્યાતમો ભાગ (કેટલો હોય એ) જાણી શકે ૯૦૭

આ આગળને કેટલાકો, અહિ ક્ષેત્રનો અધિકાર હોવાથી, પ્રમાણ-અગુલ કહે છે, જ્યારે કેટલાકો વળી, અહિ અવધિજ્ઞાનનો અધિકાર છે એમ કહીને, ઉત્સેધાગુલ કહે છે ૯૦૮

यश्चांगुलस्य संख्येयं क्षेत्रतो भागमीक्षते ।
आवल्या अपि सख्येय कालतोंऽश स वीक्षते ॥ ९०९ ॥
सम्पूर्णमंगुल यस्तु क्षेत्रतो वीक्षते जन. ।
पश्येदावलिकान्तः स कालतोऽवधिचक्षुषा ॥ ९१० ॥
पश्यन्नावलिकां पश्येदंगुलानां पृथक्त्वकम् ।
क्षेत्रतो हस्तदर्शी च मुहूर्त्तान्त प्रपश्यति ॥ ९११ ॥
कालतो भिन्नदिनदृक् गव्यूतं क्षेत्रमीक्षते ।
योजनक्षेत्रदर्शी च भवेद्दिनपृथक्त्वदृक् ॥ ९१२ ॥
कालतो भिन्नपक्षेक्षी पचविंशतियोजनीम् ।
क्षेत्रतो वेत्ति भरतदर्शी पक्षमनूनकम् ॥ ९१३ ॥
जानाति जम्बूद्वीपं च कालतोऽधिकमासवित् ।
कालतो वर्षवेदी स्यात् क्षेत्रतो नरलोकवित् ॥ ९१४ ॥

વળી જે માણસ 'ક્ષેત્રથી' આગળનો સખ્યાતમો ભાગ જુએ છે તે 'કાળથી' આવળીનો પણ સખ્યાતમો ભાગ જોઈ શકે છે ૯૦૯

જે વ્યક્તિ ક્ષેત્રથી એક સપૂર્ણ આગળપ્રમાણ જુએ છે તે અવધિજ્ઞાનરૂપી ચક્ષુવડે 'કાળથી' આવળીનો અન્તર્ભાગ પણ જોઇ શકે છે ૯૧૦

'કાળથી' આવળી પર્યન્ત જોનાર વ્યક્તિ વળી 'ક્ષેત્રથી' આગળના પૃથકત્વને પણ જોઇ શકે છે અને વળી 'ક્ષેત્રથી' એક હસ્તપ્રમાણ જોનારો 'કાળથી' એક મુહૂર્તપર્યન્ત જુએ છે ૯૧૧

એક છૂટાછવાયા દિવસના અન્તર્ભાગને જોનારો એક ગવ્યૂતના વિસ્તાર સુધી જોઈ શકે છે અને એક યોજનપ્રમાણ ક્ષેત્ર-વિસ્તાર જુએ છે એ (કાળપરત્વે) બે થી નવ દિવસ દિવસો સુધીનો સમય જોઇ શકે છે ૯૧૨

વળી પક્ષ દિવસસુધીમા બનનારા બનાવો નજરે જુએ છે એ વ્યક્તિ પચવીશ યોજન સુધીના વિસ્તારમા જોઇ શકે છે અને આખુ ભરતક્ષેત્ર જોનાર ધણી આખા પખવાડીઆ જેટલો કાળ નજરે જોઇ શકે છે ૯૧૩

એક માસથી અધિક કાળ સુધીનુ જાણનાર માણસ વળી જમ્બુદ્વીપ સુધીના વિસ્તાર પર્યન્ત જોઇ શકે છે અને અખિલ મનુષ્યલોકને નજર આગળ જોનાર આખા વર્ષમા બનનારી સર્વ વાત જાણી શકે છે ૯૧૪

रुचकद्वीपदर्शी च पश्येत् वर्षपृथक्त्वकम् ।
सख्येयकालदर्शी च सख्येयान् द्वीपवारिधीन् ॥ ९१५ ॥
सामान्यतोऽत्र प्रोक्तोऽपि काल संख्येयसञ्ज्ञक· ।
विज्ञेयः परतो वर्षसहस्राद्दिह धीधनैः ॥ ९१६ ॥
असख्यकालविषयेऽवधौ च द्वीपवार्धय ।
भजनीया असख्येया संख्येया अपि कुत्रचित् ॥ ९१७ ॥
विज्ञेया भजना चैव महान्तो द्वीपवार्धयः ।
सख्येया एव किं चैकोऽप्येकदेशोऽपि सम्भवेत् ॥ ९१८ ॥
तत्र स्वयम्भूरमणातिरश्चोऽसंख्यकालिके ।
अवधौ विपयस्तस्याम्भोधे· स्यादेकदेशक ॥ ९१९ ॥
योजनापेक्षयासख्यमेव क्षेत्र भवेदिह ।
असख्यकालविपयेऽवधाविति तु भाव्यताम् ॥ ९२० ॥
कालवृद्धौ द्रव्यभावक्षेत्रवृद्धिरसशयम् ।
क्षेत्रवृद्धौ तु कालस्य भजना क्षेत्रसौक्ष्म्यतः ॥ ९२१ ॥

વળી જે ધણી રૂચકદ્વીપસુધીનુ સર્વ જાણે છે એ બેથી નવ વર્ષ સુધીનુ બધુ જાણી શકે છે અને સખ્યાત વર્ષની વાત જાણનારો સખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર સુધીનુ જોઇ શકે છે ૯૧૫

અહિ કાળ સામાન્યથી જોકે સખ્યાતવર્ષનો કહ્યો છે તોપણુ એ એક હજારવર્ષથી તો અધિક જાણુવો ૯૧૬

વળી જ્યા અવધિજ્ઞાનનો વિષય કાળપરત્વે અસખ્યાત વર્ષનો હોય ત્યા ક્ષેત્રપરત્વે અસખ્યદ્વાપસમુદ્રોનો હોય કે ક્યાક વળી સખ્યાત દ્વીપસમુદ્રોનો પણુ હોય ૯૧૭

એ ‘ ભજના ’ નુ સ્પષ્ટીકરણુ આ પ્રમાણે —મહાન્ દ્વીપસમુદ્રો તો સખ્યાત જ છે એટલે એમનામાનો એક (દ્વીપ કે સમુદ્ર) પણુ હોય અથવા એ (દ્વીપ કે સમુદ્ર) નો એકદેશમાત્ર પણુ હોય. (બેમાથી ગમે એ હોય) ૯૧૮

એનુ કારણુ એ કે સ્વયભૂરમણુસમુદ્ર અને તીર્છાલોકનુ અસખ્યકાલિક અવધિજ્ઞાન હોતા છતા એનો વિષય સમુદ્રનો એક દેશમાત્ર હોય ૯૧૯

અહિ યોજનની અપેક્ષાએ, ક્ષેત્ર અસખ્યાત હોય અને તે અસખ્ય કાળનુ અવધિજ્ઞાન હોય ત્યારે જ હોય ૯૨૦

કાળમા વૃદ્ધિ થાય ત્યારે દ્રવ્ય, ભાવ અને ક્ષેત્રમા નિશ્ચય વૃદ્ધિ થાય જ પણુ ક્ષેત્રમા

द्रव्यपर्याययोर्वृद्धिरवश्यं क्षेत्रवृद्धितः ।
अत्राक्षेपो विशेषश्च ज्ञेयः आवश्यकादितः ॥ ९२२ ॥

अवध्यविषयत्वेनामूर्त्तयोः क्षेत्रकालयोः ।
उक्तक्षेत्रकालवर्त्तिद्रव्ये कार्यात्र लक्षणा ॥ ९२३ ॥

इत्यवधिज्ञानविषयः ॥

स्कन्धाननन्तानृजुधीरुपयुक्तो हि पश्यति ।
नृक्षेत्रे संज्ञिपर्याप्तैर्मनस्त्वेनोररीकृतान् ॥ ९२४ ॥

मनोज्ञानस्य नितरां क्षयोपशमपाटवात् ।
विशेषयुक्तमेवासौ वेत्ति वस्तु घटादिकम् ॥ ९२५ ॥

स्कन्धान् जानाति विपुलधीश्च तानेव साधिकान् ।
अपेक्ष्य द्रव्यपर्यायान् तथा स्पष्टतरानपि ॥ ९२६ ॥

વૃદ્ધિ થાય ત્યારે કાળમા વૃદ્ધિ થાયે ખરી ને વખતે ન પણ થાય કેમકે ક્ષેત્ર (કાળ કરતા) સૂક્ષ્મ છે માટે ૯૨૧

ક્ષેત્ર વધ્યુ એટલે દ્રવ્ય અને પર્યાય વધે જ એમા તો કઇ કહેવાનુ જ નથી (આ સબધમાં વિશેષ આવશ્યક વગેરે સૂત્રોમાથી જાણી લેવુ) ૯૨૨

અરૂપી ક્ષેત્ર અને કાળ અવધિજ્ઞાનનો વિષય ન હોવાથી, એમનો, ઉપર કહેલા ક્ષેત્રકાળને વિષે રહેલા દ્રવ્યમા સમાવેશ કરી લેવો ૯૨૩

આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનના વિષયનુ સ્વરૂપ છે

હવે મન પર્યવજ્ઞાનના વિષય વિષે

' ઋજુમતિ ' મન પર્યવજ્ઞાની મનુષ્ય ઉપયોગ દે તો મનુષ્યક્ષેત્રમા સજ્ઞીપર્યાપ્ત જીવોએ મનપણાએ સ્વીકારેલા અનન્ત સ્કધોને જુએ છે ૯૨૪

એટલુ નહિ પણ મન પર્યવજ્ઞાનના અતિ ક્ષયોપશમને લીધે, એ ઘટાદિક વસ્તુ જુએ છે—એ એના હરકોઈ વિશેષણ સહિત જ જુએ છે ૯૨૫

વળી વિપુલમતિવાળો મન પર્યવજ્ઞાની તેજ સ્કધોને દ્રવ્યપર્યાયની અપેક્ષાએ વિશેષ સ્પષ્ટપણે અને અધિકપણે જાણે છે ૯૨૬

द्विधा मन पर्यवस्य द्रव्यतो विषयो ह्ययम् ।
विषयं क्षेत्रतोऽथास्य ब्रवीमि ऋजुधीरिह ॥ ९२७ ॥
अधस्तिर्यग्लोकमध्याद्वेत्ति रत्नप्रभाक्षितौ ।
ऋजुधीर्योजनसहस्रान्त सज्ञिमनांस्यसौ ॥ ९२८ ॥
ज्योतिश्चक्रोपरितलं यावदूर्ध्वं स वीक्षते ।
तिर्यक् क्षेत्र द्विपाथोधिसार्धद्वीपद्वयात्मकम् ॥ ९२९ ॥
उक्तं क्षेत्रं विपुलधीर्निर्मलं वीक्षते तथा ।
विष्कम्भायामबाहल्यैः सार्धद्व्यगुलसाधिकम् ॥ ९३० ॥

अयं भगवतीसूत्रवृत्तिराजप्रश्नीयवृत्तिनन्दीसूत्रनन्दीमलयगिरीयवृत्तिविशेषावश्यकवृत्तिकर्मग्रन्थवृत्त्याद्यभिप्रायः ॥

सामान्य घटादिवस्तुमात्रचिन्तनपरिणामग्राहि किंचिदविशुद्धतरं अर्धतृतीयांगुलहीनमनुष्यक्षेत्रविषय ज्ञान ऋजुमतिलब्धि· । सपूर्ण मनुष्यक्षेत्रविषय विपुलमतिलब्धि· ॥ इति प्रवचनसारोद्धारवृत्त्यौपपातिकवृत्त्यो· लिखितम् ॥

આમ મન પર્યવજ્ઞાનના વિષયના, ‘ દ્રવ્યથી ’ બે પ્રકાર કહ્યા હવે એના વિષયની ‘ ક્ષેત્ર ’ પરત્વે વાત કરીએ ૯૨૭

ઋજુમતિ મન પર્યવજ્ઞાની નીચે તિર્યગ્લોકના મધ્યભાગથી રત્નપ્રભા નામની નરકપૃથ્વી (નારકી) મા સહસ્રયોજનપર્યન્ત સજ્ઞીજીવોના મન જાણે છે, ઉંચે જ્યોતિશ્ચક્ર ઉપરના તળભાગ સુધી જોઇ શકે છે, અને તીર્છો બે સમુદ્ર અને અઢીદ્વીપ સુધીનો વિસ્તાર જોઇ શકે છે ૯૨૮-૯૨૯

પણ વિપુલમતિ તો એ ઉક્ત વિસ્તાર (ક્ષેત્ર) લબાઇ-પહોળાઇ-જાડાઇમા અઢી આગળ અધિક હોય ને છતા પણ નિર્મળપણે જોઇ શકે છે ૯૩૦

આ ભગવતીસૂત્રવૃત્તિ, રાજપ્રશ્નીયવૃત્તિ, નદીસૂત્ર, નદીસૂત્ર ઉપરની મલયગિરિની વૃત્તિ, વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ અને કર્મગ્રથવૃત્તિ વગેરેનો અભિપ્રાય છે

પ્રવચનસારોદ્ધાર તથા ઉવ્વાઇ-ની વૃત્તિમા આ સબધમા એમ કહ્યુ છે કે —ઘટાદિ વસ્તુના ફક્ત ચિન્તવનના પરિણામને ગ્રહણ કરનારૂ, કઇક વિશેષ-અશુદ્ધ, અઢી આગળ ઓછું કરતા રહે એટલુ મનુષ્યક્ષેત્ર જેનો વિષય છે એવુ, સામાન્ય જ્ઞાન ‘ ઋજુમતિ ’ નુ છે જ્યારે ‘ વિપુલમતિ ’ ના જ્ઞાનનો વિષય તો સપૂર્ણ મનુષ્યક્ષેત્ર છે

अर्धतृतीयद्वीपसमुद्रेषु अर्धतृतीयांगुलहीनेषु संज्ञिमनांसि ऋजुमतिः जानाति। विपुलमतिः अर्धतृतीयैः अगुलैः अभ्यधिकेषु ॥ इति चार्थतः श्रीज्ञानसूरिकृतावश्यकचूर्णौ ॥

ऋजुधीः कालतः पल्यासंख्यभागं जघन्यतः।
अतीतानागतं जानात्युत्कर्षादपि तन्मितम् ॥ ९३१ ॥

तावत्कालभूतभाविमन.पर्यायबोधत.।
तावन्तमेव विपुलधीस्तु पश्यति निर्मलम् ॥ ९३२ ॥

सर्वभावानन्तभागवर्त्तिनोऽनन्तपर्यवान्।
ऋजुधीर्भावतो वेत्ति विपुलस्तांश्च निर्मलान् ॥ ९३३ ॥

इति मनःपर्यायविषयः ॥

केवली द्रव्यतः सर्वं द्रव्यं मूर्त्तममूर्त्तकम्।
क्षेत्रत सकल क्षेत्र सर्वं कालं च कालतः ॥ ९३४ ॥

भावतः सर्वपर्यायान् प्रतिद्रव्यमनन्तकान्।
भावतो भाविनो भूतान् सम्यग् जानाति पश्यति ॥९३५॥युग्मम्॥

વળી જ્ઞાનસૂરિકૃત આવશ્યકસૂત્રની ટીકામા નીચેની મતલબના શબ્દો છે —

અઢીદ્વીપસમુદ્રોમાથી અઢી આગળ બાદ કરતા રહે એટલા ક્ષેત્રમા રહેલા સ જ્ઞી જીવોના મન ' ઋજુમતિ ' જાણે છે અને ' વિપુલમતિ ' એનાથી અઢી આગળ અધિક ક્ષેત્રના સ જ્ઞી જીવોના મન જાણે છે

' ઋજુમતિ ' જઘન્યપણે પલ્યોપમના અસ ખ્યાતમા ભાગ જેટલો અતીત–અનાગત કાળ જાણે છે ઉત્કૃષ્ટપણે પણ એટલો જ ૯૩૧

' વિપુલમતિ ' મન પર્યવજ્ઞાની પણ તેટલાજ ભૂત-ભાવિકાળ વિષે તેટલુ જ જાણે છે, પણ એ એ નિર્મળ જાણે છે ૯૩૨

' ઋજુમતિ ' ' ભાવથી ' સર્વ પદાર્થોના અનન્તમા ભાગે રહેલા અનન્ત પર્યાયો જાણે છે ' વિપુલમતિ ' એ પર્યાયો નિર્મળપણે જાણે છે ૯૩૩

આ પ્રમાણે મન પર્યવજ્ઞાનના વિષયનુ સ્વરૂપ છે

હવે કેવળજ્ઞાનના ' વિષય ' વિષે.

કેવળજ્ઞાની રૂપીઅરૂપી સર્વ દ્રવ્યોને સર્વ કાળે સર્વ ક્ષેત્રે જુએ છે પ્રત્યેક દ્રવ્યના

द्विधा मन पर्यवस्य द्रव्यतो विपयो ह्ययम् ।
विपय क्षेत्रतोऽथास्य ब्रवीमि ऋजुधीरिह ॥ ९२७ ॥
अधस्तिर्यग्लोकमध्याद्वेत्ति रत्नप्रभाक्षितौ ।
ऋजुधीर्योजनसहस्रान्त सञ्ज्ञिमनांस्यसौ ॥ ९२८ ॥
ज्योतिश्चक्रोपरितलं यावदूर्ध्वं स वीक्षते ।
तिर्यक् क्षेत्र द्विपाथोधिसार्धद्वीपद्वयात्मकम् ॥ ९२९ ॥
उक्त क्षेत्रं विपुलधीर्निर्मलं वीक्षते तथा ।
विष्कम्भायामबाहल्यैः सार्धद्व्यगुलसाधिकम् ॥ ९३० ॥

अयं भगवतीसूत्रवृत्तिराजप्रश्नीयवृत्तिनन्दीसूत्रनन्दीमलयगिरीयवृत्तिविशेषावश्यकवृत्तिकर्मग्रन्थवृत्त्याद्यभिप्रायः ॥

सामान्य घटादिवस्तुमात्रचिन्तनपरिणामग्राहि किंचिदविशुद्धतरं अर्धतृतीयांगुलहीनमनुष्यक्षेत्रविपय ज्ञानं ऋजुमतिलब्धि । सपूर्ण मनुष्यक्षेत्रविपय विपुलमतिलब्धि ॥ इति प्रवचनसारोद्धारवृत्त्यौपपातिकवृत्त्यो॰ लिखितम् ॥

આમ મન પર્યવજ્ઞાનના વિષયના, ‘ દ્રવ્યથી ’ બે પ્રકાર કહ્યા હવે એના વિષયની ‘ ક્ષેત્ર ’ પરત્વે વાત કરીએ ૯૨૭

ઋજુમતિ મન પર્યવજ્ઞાની નીચે તિર્યગ્લોકના મધ્યભાગથી રત્નપ્રભા નામની નરકપૃથ્વી (નારકી) મા સહસ્રયોજનપર્યન્ત સજ્ઞીજીવોના મન જાણે છે, ઉચે જ્યોતિષમડળ ઉપરના તળભાગ સુધી જોઇ શકે છે, અને તીર્છો બે સમુદ્ર અને અઢીદ્વીપ સુધીનો વિસ્તાર જોઇ શકે છે ૯૨૮-૯૨૯

પણ વિપુલમતિ તો એ ઉક્ત વિસ્તાર (ક્ષેત્ર) લબાઇ-પહોળાઇ-જાડાઈમા અઢી આગળ અધિક હોય ને છતા પણ નિર્મળપણે જોઇ શકે છે ૯૩૦

આ ભગવતીસૂત્રવૃત્તિ, રાજપ્રશ્નીયવૃત્તિ, નદીસૂત્ર, નદીસૂત્ર ઉપરની મલયગિરિની વૃત્તિ, વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ અને કર્મગ્રથવૃત્તિ વગેરેનો અભિપ્રાય છે

પ્રવચનસારોદ્ધાર તથા ઉવ્વાઇ-ની વૃત્તિમા આ સબધમા એમ કહ્યુ છે કે —ઘટાદિ વસ્તુના ફક્ત ચિન્તવનના પરિણામને ગ્રહણ કરનારૂ, કઇક વિશેષ-અશુદ્ધ, અઢી આગળ બાદ કરતા રહે એટલુ મનુષ્યક્ષેત્ર જેનો વિષય છે એવુ, સામાન્ય જ્ઞાન ‘ ઋજુમતિ ’ નુ છે જ્યારે ‘ વિપુલમતિ ’ ના જ્ઞાનનો વિષય તો સપૂર્ણ મનુષ્યક્ષેત્ર છે

अर्धतृतीयद्वीपसमुद्रेषु अर्धतृतीयांगुलहीनेषु सञ्ज्ञिमनांसि ऋजुमतिः जानाति। विपुलमतिः अर्धतृतीयैः अंगुलैः अभ्यधिकेषु ॥ इति चार्थतः श्रीज्ञानसूरिकृतावश्यकाचूर्णौ ॥

ऋजुधीः कालतः पल्यासंख्यभागं जघन्यतः।
अतीतानागतं जानात्युत्कर्षादपि तन्मितम् ॥ ९३१ ॥
तावत्कालभूतभाविमनःपर्यायबोधतः।
तावन्तमेव विपुलधीस्तु पश्यति निर्मलम् ॥ ९३२ ॥
सर्वभावानन्तभागवर्त्तिनोऽनन्तपर्यवान्।
ऋजुधीर्भावतो वेत्ति विपुलस्तांश्च निर्मलान् ॥ ९३३ ॥

इति मनःपर्यायविषयः ॥

केवली द्रव्यतः सर्वं द्रव्यं मूर्त्तममूर्त्तकम्।
क्षेत्रतः सकलं क्षेत्र सर्वं कालं च कालतः ॥ ९३४ ॥
भावतः सर्वपर्यायान् प्रतिद्रव्यमनन्तकान्।
भावतो भाविनो भूतान् सम्यग् जानाति पश्यति ॥९३५॥युग्मम्॥

વળી જ્ઞાનસૂરિકૃત આવશ્યકસૂત્રની ટીકામા નીચેની મતલબના શબ્દો છે —

અઢીદ્વીપસમુદ્રોમાથી અઢી આગળ બાદ કરતા રહે એટલા ક્ષેત્રમા રહેલા સંજ્ઞી જીવોના મન 'ઋજુમતિ' જાણે છે અને 'વિપુલમતિ' એનાથી અઢી આગળ અધિક ક્ષેત્રના સંજ્ઞી જીવોના મન જાણે છે

'ઋજુમતિ' જઘન્યપણે પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલો અતીત-અનાગત કાળ જાણે છે ઉત્કૃષ્ટપણે પણ એટલો જ ૯૩૧

'વિપુલમતિ' મનઃપર્યવજ્ઞાની પણ તેટલાજ ભૂત-ભાવિકાળ વિષે તેટલુ જ જાણે છે, પણ એ એ નિર્મળ જાણે છે ૯૩૨

'ઋજુમતિ' 'ભાવથી' સર્વ પદાર્થોના અનન્તમા ભાગે રહેલા અનન્ત પર્યાયો જાણે છે 'વિપુલમતિ' એ પર્યાયો નિર્મળપણે જાણે છે ૯૩૩

આ પ્રમાણે મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષયનું સ્વરૂપ છે

હવે કેવળજ્ઞાનના 'વિષય' વિષે

કેવળજ્ઞાની રૂપીઅરૂપી સર્વ દ્રવ્યોને સર્વ કાળે સર્વ ક્ષેત્રે જુએ છે પ્રત્યેક દ્રવ્યના

विहायःकालयोः सर्वद्रव्येषु सगतावपि ।
पृथगुक्तिः पुन क्षेत्रकालरूढ्येति चिन्त्यताम् ॥ ९३६ ॥

इति केवलज्ञानविषयः ॥

मत्यज्ञानी तु मिथ्यात्वमिश्रेणावग्रहादिना ।
औत्पत्तिक्यादिना यद्वा पदार्थान् विषयीकृतान् ॥ ९३७ ॥
वेत्त्यवायादिना तांश्च पश्यत्यवग्रहादिना ।
मत्यज्ञानेन विशेषसामान्यावगमात्मना ॥ ९३८ ॥ युग्मम् ॥
मत्यज्ञानपरिगत क्षेत्रं काल च वेत्त्यसौ ।
मत्यज्ञानपरिगतान् स वेत्ति पर्यवानपि ॥ ९३९ ॥
श्रुताज्ञानी पुनर्मिथ्याश्रुतसन्दर्भगर्भितान् ।
द्रव्यक्षेत्रकालभावान् वेत्ति प्रज्ञापयत्यपि ॥ ९४० ॥
एवं विभगानुगतान् विभंगज्ञानवानपि ।
द्रव्यक्षेत्रकालभावान् कथंचिद्वेत्ति पश्यति ॥ ९४१ ॥

અનન્ત પર્યાયો, ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાન એમ સર્વ કાળના, સમ્યક્ પ્રકારે જાણે છે-જુએ છે (આકાશ અને કાળનો 'સર્વદ્રવ્યો' મા સમાવેશ થઈ જાય છે છતા જૂદા કહ્યા એ એટલા માટે કે ક્ષેત્ર અને કાળની રૂઢિ એવી છે) ૯૩૪-૯૩૬

આ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનના વિષયનુ સ્વરૂપ છે

હવે ત્રણ અજ્ઞાનના 'વિષય' વિષે

(૧) મતિઅજ્ઞાની મનુષ્ય મિથ્યાત્વમિશ્ર અવગ્રહ વગેરે અથવા ઉત્પત્તિકી (બુદ્ધિ) વગેરેના વિષયરૂપ પદાર્થોને, મતિઅજ્ઞાનને લીધે, વિશેષ સામાન્ય બોધાત્મક અવાય વગેરેવડે જાણે છે અને અવગ્રહ વગેરેવડે જુએ છે ૯૩૭-૯૩૮

વળી એ મતિઅજ્ઞાનથી પરિગત એવા ક્ષેત્ર તથા કાળને જાણે છે, તથા એવા જ પર્યાયોને પણ જાણે છે ૯૩૯

(૨) શ્રુતઅજ્ઞાની મનુષ્ય મિથ્યાશ્રુતયુક્ત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવને જાણે છે અને અન્યને પ્રરૂપણા પણ કરે છે ૯૪૦

(૩) એવી જ રીતે વિભંગજ્ઞાની પણ, વિભંગજ્ઞાનાનુગત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને કથંચિત્ જાણે છે અને જુએ છે જેમકે, દિશાઓને જાણે પવિત્ર કરવા જળ ઉડાડતો શિવરાજર્ષિ

यथा स शिवराजर्षिर्दिशाप्रोक्षकतापसः ।
विभंगज्ञानतोऽपश्यत् सप्तद्वीपपयोनिधीन् ॥ ९४२ ॥
निशम्य तानसंख्येयान् जगद्गुरुनिरूपितान् ।
संदिहानो वीरपार्श्वे प्रव्रज्य स ययौ शिवम् ॥ ९४३ ॥
इदं पंचविधं ज्ञानं जिनैर्यत्परिकीर्त्तितम् ।
तद् द्वे प्रमाणे भवतः प्रत्यक्षं च परोक्षकम् ॥ ९४४ ॥
स्वस्य ज्ञानस्वरूपस्य घटादेर्यत्परस्य च ।
निश्चायक ज्ञानमिह तत्प्रमाणमिति स्मृतम् ॥ ९४५ ॥
यदाहुः— स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् । इति ॥
तत्रेन्द्रियानपेक्षं यज्जीवस्यैवोपजायते ।
तत्प्रत्यक्ष प्रमाण स्यादन्त्यज्ञानत्रयात्मकम् ॥ ९४६ ॥
इन्द्रियैर्हेतुभिः ज्ञानं यदात्मन्युपजायते ।
तत्परोक्षमिति ज्ञेयमाद्यज्ञानद्वयात्मकम् ॥ ९४७ ॥
प्रत्यक्षे च परोक्षे चावायांशो निश्चयात्मकः ।
यः स एवात्र साकार प्रमाणव्यपदेशभाक् ॥ ९४८ ॥

વિભ ગજ્ઞાનને લીધે સાત દ્વીપસમુદ્રો જાણતો હતો પણ પછી સ દેહમા પડી અને શ્રીવીરપ્રભુ પાસે અસ ખ્ય દ્વીપસમુદ્રની વાત સાભળી દીક્ષા લઈ મોક્ષે ગયો ૯૪૧–૯૪૩

જિનપ્રભુએ જે આ પાચ પ્રકારનુ જ્ઞાન કહ્યુ છે તે બે પ્રમાણરૂપ છે

(૧) પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને (૨) પરોક્ષપ્રમાણ ૯૪૪

જ્ઞાનરૂપ એવા પોતાના આત્માને, અને ઘટાદિકરૂપ એવા પરને નિશ્ચય કરાવનારૂ જે જ્ઞાન–તે અહિ પ્રમાણરૂપ સમજવાનુ છે કેમકે **स्वपरव्यवसायि ज्ञानम् प्रमाणम्** એવી ઉક્તિ છે ૯૪૫

ઇન્દ્રિઓની અપેક્ષાવિના જે જીવને જ ઉત્પન્ન થાય છે એ (૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે છેલ્લા ત્રણ જ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે ૯૪૬

ઇન્દ્રિયોરૂપ હેતુવડે આત્માને વિષે જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એ (૨) પરોક્ષપ્રમાણ પહેલા બે જ્ઞાન પરોક્ષપ્રમાણ છે ૯૪૭

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને પરોક્ષપ્રમાણમા જે નિશ્ચયાત્મક ' અવાય ' નો અ શ છે એજ અહિ પ્રમાણ નામક સાકાર છે ૯૪૮

यथाभिहितम्—

साकारः प्रत्ययः सर्वो विमुक्तः संशयादिना ।
साकारार्थपरिच्छेदात्प्रमाणं तन्मनीषिणाम् ॥ ९४९ ॥

सामान्यैकगोचरस्य दर्शनस्यात एव च ।
न प्रामाण्यं संशयादेरप्येवं न प्रमाणता ॥ ९५० ॥

अत एव मतिज्ञाने सम्यक्त्वदलिकान्वितः ।
योऽवायांशः स प्रमाणं स्यात्पौद्गलिकसद्दृशाम् ॥ ९५१ ॥

प्रक्षीणसप्तकानां चावायांश एव केवलं ।
प्रमाणमप्रमाणं चावग्रहाद्या अनिर्णयात् ॥ ९५२ ॥

अयं च तत्वार्थवृत्त्याद्यभिप्रायः ॥

रत्नावतारिकादौ च मतिज्ञानस्य तद्भेदानां अवग्रहादीनां च सांव्यवहारिकप्रत्यक्षप्रमाणत्वमुक्तम् । तथा च तद्ग्रन्थः—अवग्रहश्च ईहा च अवायश्च धारणा च ताभिः भेदः विशेषः तस्मात् प्रत्येकं इन्द्रियानिन्द्रियनिबन्धनं प्रत्यक्षं चतुर्भेदम् । इति ॥

કહ્યુ છે કે —

સાકાર પ્રત્યય સર્વ સંશયરહિત છે, અને સાકાર પદાર્થના પરિચ્છેદથી બુદ્ધિમાનો એને પ્રમાણરૂપ માને છે અને એને લીધે જ, ફક્ત એક સામાન્યને જ ગોચર એવુ દર્શન પ્રમાણરૂપ ગણાતુ નથી તેમ સંશય આદિ પણ પ્રમાણરૂપ ગણાતા નથી એથી જ વળી મતિજ્ઞાનને વિષે સમ્યક્ત્વના દળવાળો જે અવાયાંશ છે તે પુદ્ગલિક નિર્મળ દૃષ્ટિવાળાઓને પ્રમાણરૂપ છે વળી જેઓની સર્વે—સાતે પ્રકૃતિઓ ક્ષીણ થયેલી છે એઓને કેવળ અવાયાંશ જ પ્રમાણભૂત છે, પણ અવગ્રહ આદિ તો અનિર્ણયને લીધે અપ્રમાણભૂત છે ૯૪૯—૯૫૨

આ પ્રમાણેનો ' તત્વાર્થવૃત્તિ ' વગેરેનો અભિપ્રાય છે

' રત્નાવતારિકા ' મા તો મતિજ્ઞાનને અને એના અવગ્રહ આદિ ભેદોને વ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ગણ્યા છે એ ગ્રંથમા કહ્યુ છે કે–ઈહા, અવગ્રહ, અવાય અને ધારણા–આ ચારે ભિન્નભિન્ન ભેદ છે તેથી પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના અને અનિન્દ્રિયના કારણરૂપ એવુ જે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ–તે ચાર પ્રકારનુ છે

श्रुतज्ञानेऽप्यवायांश· प्रमाणमनया दिशा ।
निमित्तापेक्षणादेते परोक्षे इति कीर्त्तिते ॥ ९५३ ॥

परोक्षं ह्यनलज्ञान धूमज्ञाननिमित्तकम् ।
लोके तद्वदिमे ज्ञेये इन्द्रियादिनिमित्तके ॥ ९५४ ॥

इदं च निश्चयनयापेक्षया व्यपदिश्यते ।
प्रत्यक्षव्यपदेशोऽपि व्यवहारान्मतोऽनयो ॥ ९५५ ॥

तथोक्तं नन्द्याम्—

त समासओ दुविह पण्णत्त । त इदियपच्चक्ख च नोइन्दियपच्चक्खं च इत्यादि ॥

ननु च प्रत्यक्षमनुमान चागमश्चेति त्रयं विदुः ।
प्रमाण कापिला आक्षपादास्तत्रोपमानकम् ॥ ९५६ ॥

मीमांसका. षडर्थापत्त्यभावाभ्यां सहोचिरे ।
द्वे त्रीणि वा काणभुजा द्वे बौद्धा आदितो विदु· ॥ ९५७ ॥

एकं च लौकायतिका प्रमाणानीत्यनेकधा ।
परैरुक्तानि किं तानि प्रमाणान्यथवान्यथा ॥ ९५८ ॥

આ રીતે શ્રુતજ્ઞાનમા પણ અવાયાશ પ્રમાણભૂત કહેવાય

ઉપર મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બેઉને પરોક્ષ કહ્યા છે એ નિમિત્તની અપેક્ષાને લીધે કહ્યા છે જેમ ધુમાડાના જ્ઞાનરૂપ નિમિત્તવાળુ અગ્નિનુ જ્ઞાન પરોક્ષ છે તેમ લોકમા મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને પણ ઇન્દ્રિયાદિક નિમિત્ત જોઇતુ હોવાથી, એ બેઉ પરોક્ષ છે આ બધુ કહ્યુ એ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કહ્યુ છે વ્યવહારમા તો બેઉને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ પણ કહ્યા છે ૯૫૩–૯૫૫

એ (પ્રત્યક્ષ) સબધે નદીસૂત્રમા કહ્યુ છે કે–પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનુ છે (૧) ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને (૨) નોઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ

અહિ–પ્રમાણના સબધમા શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—

કપિલમુનિને મતે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ–એમ ત્રણ પ્રમાણ છે અક્ષપાદને મતે એ ત્રણ ને એક ચોથુ ‘ ઉપમાન ’ વધારે મીમાસકોને મતે એ ચાર ઉપરાત (૫) અર્થાપત્તિ અને (૬) અભાવ–એમ છ કણાદઋષિને મતે પહેલા બે કે ત્રણ બોદ્ધોને મતે પ્રથમના બે અને નાસ્તિકોને મતે ફક્ત એક ‘ પ્રત્યક્ષ ’ એવીરીતે અન્યઅન્ય મતવાળાઓ અનેક પ્રમાણો માને છે તો તે સર્વ સત્ય માનવા કે અસત્ય માનવા ? ૯૫૬–૯૫૮

अत्रोच्यते—

एतान्याद्यज्ञानयुग्मेऽन्तर्भूतान्यखिलान्यपि ।
इन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तकतया किल ॥ ९५९ ॥
अप्रमाणानि वामूनि मिथ्यादर्शनयोगतः ।
असद्बोधव्याप्तेश्चोन्मत्तवाक्यप्रयोगवत् ॥ ९६० ॥
पञ्चानामप्यथैतेषां सहभावो विचार्यते ।
एकं द्वे त्रीणि चत्वारि स्यु. सहैकत्र देहिनि ॥ ९६१ ॥

तथाहि— प्राप्त निसर्गसम्यक्त्व येन स्यात्तस्य केवलम् ।
मतिज्ञानमनवाप्तश्रुतस्यापि शरीरिण. ॥ ९६२ ॥
अत एव मतिर्यत्र श्रुत तत्र न निश्चितम् ।
श्रुतं यत्र मतिर्ज्ञान तत्र निश्चितमेव हि ॥ ९६३ ॥

अथ तत्वार्थवृत्याद्यभिप्राय ॥

नन्दीसूत्रादौ तु—

जत्थ मइनाण तत्थ सुअनाण । जत्थ सुअनाण तत्थ मइनाण । इत्युक्तम् ॥

એ પ્રશ્નનુ સમાધાન નીચે કહીએ છીએ—

એ સર્વ પ્રમાણો પહેલા બે પ્રમાણમા સમાઈ જાય છે કારણકે એમને ‘ઇન્દ્રિય અને અર્થ’ જેવુ નિકટપણુ છે અથવા તો મિથ્યાદર્શનના યોગથી, અસત્ બોધના વ્યાપારને લીધે, ઉન્મત્તની વાચાળતાની જેમ, એ સર્વ અપ્રમાણુ છે ૯૫૯—૯૬૦

હવે એ પાચે જ્ઞાનોના સહભાવ કે એકત્રવાસ વિષે વિચાર કરીએ કેમકે એમનામાના એક, બે, ત્રણુ કે ચાર સુદ્ધા એકસાથે એક જ પ્રાણીમા હોઇ શકે છે ૯૬૧

જે પ્રાણીને નિસર્ગત સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત થયેલુ હોય છે તેને શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના પણુ કેવળ મતિજ્ઞાન તો હોય છે આ ઉપરથી मति यत्र श्रुत तत्र (જ્યા મતિ—બુદ્ધિ હોય ત્યા શ્રુત હોય) એ વાત નિશ્ચિત નથી જોકે ‘જ્યા શ્રુત હોય ત્યા મતિજ્ઞાન હોય’ એ વાત નિશ્ચળ છે ૯૬૨—૯૬૩

એ તત્વાર્થવૃત્તિ આદિનો અભિપ્રાય છે

‘નદીસૂત્ર’ વગેરેમા તો “જ્યા મતિજ્ઞાન છે ત્યા શ્રુતજ્ઞાન છે, અને જ્યા શ્રુતજ્ઞાન છે ત્યા મતિજ્ઞાન છે” એમ કહેલુ છે

अत एव एकेन्द्रियाणामपि श्रुतज्ञान स्वीकृतं श्रुते ॥

यथा— जह सुहुमं भाविंदियनाणं दव्विंदियावरोहे वि ।
दव्वसुआभावमि वि भावसुश्र पत्थिवाइण ॥ १ ॥

भावेन्द्रियोपयोगश्च वकुलादिवत् एकेन्द्रियाणां सर्वेषां भाव्यः ॥

तथा मलयगिरिपूज्या अप्याहुः नन्दीवृत्तौ—

यद्यपि तेषां एकेन्द्रियादीनां परोपदेशश्रवणासम्भव तथापि तेषां तथाविधक्षयोपशमभावत कश्चित् अव्यक्तः अक्षरलाभो भवति। यद्वशात् अक्षरानुषक्तं श्रुतज्ञान उपजायते। इत्थ चैतदगीकर्तव्यम्-तेषामपि आहाराद्यभिलाप उपजायते। अभिलापश्च प्रार्थना। सा च यदीदमहं प्राप्नोमि तदा भव्य भवतीत्याद्यक्षरानुविद्धैव। ततस्तेषामपि काचित् अव्यक्ताक्षरोपलब्धिः अवश्य प्रतिपत्तव्या ॥ इति ॥

मतिज्ञानश्रुतज्ञानरूपे द्वे भवतः सह ।
त्रीणि ते सावधिज्ञाने समन पर्यवे तु वा ॥ ९६४ ॥

એ ઉપરથી જ આગમમા ' એકેન્દ્રિય જીવમા પણ શ્રુતજ્ઞાન છે ' એમ સ્વીકાર કર્યો છે

જુઓ જેમ દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અવરોધ થયો હોય છતા સૂક્ષ્મ ભાવેન્દ્રિયનુ જ્ઞાન હોય છે તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતા પૃથ્વી આદિકમા ભાવશ્રુત હોય છે (૧)

વળી ભાવ-ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગ તો બકુલ આદિની પેઠે સર્વ એકેન્દ્રિયોમા છે એમ સમજવુ

પૂજ્યપાદ મલયગિરિ પણ નદીસૂત્રની ટીકામા કહે છે કે—

એ એકેન્દ્રિય જીવોને બીજાઓનો ઉપદેશ કર્ણગોચર થવો અસભવિત છે તોપણ કોઈ એવા પ્રકારના ક્ષયોપશમને લીધે એમને કઇ અવ્યક્ત અક્ષરલાભ તો થાય છે અને એને લીધે અક્ષરની પાછળ શ્રુતજ્ઞાન પણ આવે છે આ વાતનો સ્વીકાર આવી રીતે કરવો - એમને પણ આહાર આદિની અભિલાષા થાય છે, અને અભિલાષા એટલે પ્રાર્થના અને તે પ્રાર્થના પણ ' આ વસ્તુ જો મને મળી જાય તો બહુ સારૂ થાય ' ઈત્યાદિ અક્ષરસયુક્ત જ છે, ત્યારે એપરથી એ એકેન્દ્રિય જીવોને પણ કઇક અવ્યક્ત અક્ષરની અવશ્ય પ્રાપ્તિ હોય છે એમ સમજવુ

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બે એક સાથે હોય છે તેમ તે બેની સાથે અવધિજ્ઞાન કે મન

अत्रोच्यते—

एतान्याद्यज्ञानयुग्मेऽन्तर्भूतान्यखिलान्यपि ।
इन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तकतया किल ॥ ९५९ ॥
अप्रमाणानि वामूनि मिथ्यादर्शनयोगतः ।
असद्वोधव्याप्तेश्चोन्मत्तवाक्यप्रयोगवत् ॥ ९६० ॥
पञ्चानामप्यथैतेषां सहभावो विचार्यते ।
एक द्वे त्रीणि चत्वारि स्यु सहैकत्र देहिनि ॥ ९६१ ॥

तथाहि— प्राप्तं निसर्गसम्यक्त्व येन स्यात्तस्य केवलम् ।
मतिज्ञानमनवाप्तश्रुतस्यापि शरीरिण. ॥ ९६२ ॥
अत एव मतिर्यत्र श्रुत तत्र न निश्चितम् ।
श्रुतं यत्र मतिर्ज्ञान तत्र निश्चितमेव हि ॥ ९६३ ॥

अथ तत्वार्थवृत्याद्यभिप्राय ॥

नन्दीसूत्रादौ तु—

जत्थ मइनाण तत्थ सुअनाण। जत्थ सुअनाण तत्थ मइनाण। इत्युक्तम् ॥

એ પ્રશ્નનુ સમાધાન નીચે કહીએ છીએ—

એ સર્વ પ્રમાણો પહેલા બે પ્રમાણમા સમાઈ જાય છે કારણકે એમને ‘ ઇન્દ્રિય અને અર્થ ’ જેવુ નિકટપણુ છે અથવા તો મિથ્યાદર્શનના યોગથી, અસત્ બોધના વ્યાપારને લીધે, ઉન્મત્તની વાચાળતાની જેમ, એ સર્વ અપ્રમાણ છે ૯૫૯–૯૬૦

હવે એ પાચે જ્ઞાનોના સહભાવ કે એકત્રવાસ વિષે વિચાર કરીએ કેમકે એમનામાના એક, બે, ત્રણ કે ચાર સુદ્ધા એકસાથે એક જ પ્રાણીમા હોઇ શકે છે ૯૬૧

જે પ્રાણીને નિસર્ગત સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત થયેલુ હોય છે તેને શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના પણ કેવળ મતિજ્ઞાન તો હોય છે આ ઉપરથી मति यत्र श्रुत तत्र (જ્યા મતિ–બુદ્ધિ હોય ત્યા શ્રુત હોય) એ વાત નિશ્ચિત નથી જોકે ‘ જ્યા શ્રુત હોય ત્યા મતિજ્ઞાન હોય ’ એ વાત નિશ્ચળ છે ૯૬૨–૯૬૩

એ તત્વાર્થવૃત્તિ આદિનો અભિપ્રાય છે

‘ નદીસૂત્ર ’ વગેરેમા તો “ જ્યા મતિજ્ઞાન છે ત્યા શ્રુતજ્ઞાન છે, અને જ્યા શ્રુતજ્ઞાન છે ત્યા મતિજ્ઞાન છે ” એમ કહેલુ છે

अत एव एकेन्द्रियाणामपि श्रुतज्ञान स्वीकृतं श्रुते ॥

यथा— जह सुहुमं भाविंदियनाण दव्विंदियावरोहे वि ।
दव्वसुआभावमि वि भावसुअ पत्थिवाइण ॥ १ ॥

भावेन्द्रियोपयोगश्च वकुलादिवत् एकेन्द्रियाणां सर्वेषां भाव्यः ॥

तथा मलयगिरिपूज्या अप्याहुः नन्दीवृत्तौ—

यद्यपि तेषां एकेन्द्रियादीनां परोपदेशश्रवणासम्भवः तथापि तेषां तथाविधक्षयोपशमभावत कश्चित् अव्यक्तः अक्षरलाभो भवति। यद्वशात् अक्षरानुपक्तं श्रुतज्ञान उपजायते। इत्थ चैतदगीकर्तव्यम्–तेषामपि आहाराद्यभिलाप उपजायते। अभिलापश्च प्रार्थना। सा च यदीदमहं प्राप्नोमि तदा भव्य भवतीत्याद्यक्षरानुविद्धैव। ततस्तेषामपि काचित् अव्यक्ताक्षरोपलब्धिः अवश्य प्रतिपत्तव्या ॥ इति ॥

मतिज्ञानश्रुतज्ञानरूपे द्वे भवत सह ।
त्रीणि ते सावधिज्ञाने समन पर्यवे तु वा ॥ ९६४ ॥

એ ઉપરથી જ આગમમા ' એકેન્દ્રિય જીવમા પણુ શ્રુતજ્ઞાન છે ' એમ સ્વીકાર કર્યો છે જુઓ જેમ દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અવરોધ થયો હોય છતા સૂક્ષ્મ ભાવેન્દ્રિયનુ જ્ઞાન હોય છે તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતા પૃથ્વી આદિકમા ભાવશ્રુત હોય છે (૧)

વળી ભાવ-ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ તો બકુલ આદિની પેઠે સર્વ એકેન્દ્રિયોમા છે એમ સમજવુ

પૂજ્યપાદ મલયગિરિ પણુ નદીસૂત્રની ટીકામા કહે છે કે—

એ એકેન્દ્રિય જીવોને બીજાઓનો ઉપદેશ કર્ણગોચર થયો અસભવિત છે તોપણુ કોઈ એવા પ્રકારના ક્ષયોપશમને લીધે એમને કઇ અવ્યક્ત અક્ષરલાભ તો થાય છે અને એને લીધે અક્ષરની પાછળ શ્રુતજ્ઞાન પણુ આવે છે આ વાતનો સ્વીકાર આવી રીતે કરવો – એમને પણુ આહાર આદિની અભિલાષા થાય છે, અને અભિલાષા એટલે પ્રાર્થના અને તે પ્રાર્થના પણુ ' આ વસ્તુ જો મને મળી જાય તો બહુ સારૂ થાય ' ઇત્યાદિ અક્ષરસયુક્ત જ છે, ત્યારે એપરથી એ એકેન્દ્રિય જીવોને પણુ કઇક અવ્યક્ત અક્ષરની અવશ્ય પ્રાપ્તિ હોય છે એમ સમજવુ

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બે એક સાથે હોય છે તેમ તે બેની સાથે અવધિજ્ઞાન કે મન

चतुर्णां सहभावोऽपि छद्मस्थश्रमणे भवेत् ।
पचानां सहभावे तु मतद्वितयमुच्यते ॥ ९६५ ॥
केचिदूचुर्न नश्यन्ति यथार्केऽभ्युदिते सति ।
महांसि चन्द्रनक्षत्रदीपादीन्यखिलान्यपि ॥ ९६६ ॥
भवन्त्यकिंचित्कराणि किन्तु प्रकाशन प्रति ।
छाद्मस्थिकानि ज्ञानानि प्रोद्भूते केवले तथा ॥९६७॥ युग्मम् ॥
ततो न केवलेनेषां सहभावो विरुध्यते ।
अव्यापारान्निष्फलानामप्यक्षाणामिवार्हति ॥ ९६८ ॥
अन्ये त्वाहुर्न सन्त्येव केवलज्ञानशालिनि ।
छाद्मस्थिकानि ज्ञानानि युक्तिस्तत्राभिधीयते ॥ ९६९ ॥
अवायसद्द्रव्याभावात् मतिज्ञान न सम्भवेत् ।
न श्रुतज्ञानमपि यत्तन्मतिज्ञानपूर्वकम् ॥ ९७० ॥
रूपिद्रव्यैकविषये न तृतीयतुरीयके ।
लोकालोकविषयकज्ञानस्य सर्ववेदिन ॥ ९७१ ॥

પર્યવજ્ઞાન પણ હોય છે અને એમ થવાથી ત્રણનો પણ એકત્ર સાથ થાય છે વળી કેવળજ્ઞાન થયા પહેલા (છદ્મસ્થપણામા) શ્રમણપણામા ચારનો સહભાવ પણ હોય છે પાચે જ્ઞાનોના સહભાવના સ બ ધમા બે મત છે ૯૬૪–૯૬૫

કેટલાક એમ કહે છે કે જેમ સૂર્યનો અભ્યુદય થયે છતે પણ ચ દ્રમા, નક્ષત્ર દીપક આદિ હોય છે (જોકે પ્રકાશતા બહુ નથી) તેમ, કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયે ચારે છાદ્મસ્થિક જ્ઞાનોનો પણ સહભાવ તો રહે કેવળજ્ઞાનની સાથે એમના સહવાસમા કઇ વિરોધ નથી આવતો, અર્હત્પ્રભુમા, અવ્યાપૃત હોઇને નિષ્ફળ રહેતી ઇન્દ્રિયોની જેમ. ૯૬૬–૯૬૮

બીજાઓ વળી એમ કહે છે કે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયે છાદ્મસ્થિક જ્ઞાનો રહેલા નથી પોતાના મતના આધાર માટે એઓ નીચે પ્રમાણે યુક્તિ રજુ કરે છે — ૯૬૯

અપાયરૂપી સદ્દ્રવ્યનો અભાવ હોવાથી, મતિજ્ઞાનનો સ ભવ નથી અને મતિજ્ઞાન વિના શ્રુતજ્ઞાનનો પણ સ ભવ નથી વળી એક રૂપી દ્રવ્ય માત્ર જ વિષય છે જેનો એવુ ત્રીજુ અને ચોથુ જ્ઞાન પણ સ ભવે નહિ કેમકે પાચમા જ્ઞાનવાળા (સર્વવેદી) પ્રભુમા લોકાલોક સર્વ વિષયક જ્ઞાન છે વળી છેલ્લા શિવાયના (ચાર) જ્ઞાનો ક્ષયોપશમથી થયેલા હોયછે, અને છેલ્લુ

क्षयोपशमजान्यन्यान्यन्त्यं च क्षायिकं मतम् ।
सहभावस्ततस्तेषां पंचानामेति नौचितीम् ॥ ९७२ ॥

कटे सत्युपकल्प्यन्ते जालकान्यन्तरान्तरा ।
मूलतः कटनाशे तु तेषां व्यवहृतिः कुतः ॥ ९७३ ॥

किंच ज्ञानदर्शनयोरेवोपयोगौ स्तो यथाक्रमम् ।
अशेषपर्यायद्रव्यबोधिनोः सर्ववेदिनः ॥ ९७४ ॥

एकस्मिन् समये ज्ञानं दर्शनं चापरक्षणे ।
सर्वज्ञस्योपयोगौ द्वौ समयान्तरितौ सदा ॥ ९७५ ॥

तथाहुः—नाणंमि दंसणंमि य एत्तो एक्कतरयंमि उवउत्ता ।
सव्वस्स केवलिस्सवि जुगवं दो नत्थि उवओगा ॥ ९७६ ॥

इदं सैद्धान्तिकमतं तार्किकाः केचनोचिरे ।
स्यातामेवोपयोगौ द्वावेकस्मिन् समयेऽर्हतः ॥ ९७७ ॥

अन्यथा कर्मणा इव स्यादावारकता मिथः ।
एकैकस्योपयोगस्यान्योपयोगोदयद्रुहः ॥ ९७८ ॥

(પાચમુ-કેવળ) જ્ઞાન ક્ષાયિક હોય છે, એમ ભિન્નભિન્ન પ્રકાર હોવાથી પાચેનો એકત્રવાસ ઉચિત નથી ૯૭૦-૯૭૨

વળી દૃષ્ટાન્ત તરીકે એક સાદડી લ્યો, તે કોઈ સ્થળે અસ્તિત્વમા હોય તો તો તેમા વચ્ચે વચ્ચે જાળીઓ હોવાની કલ્પના કરી શકાય પણ મૂળે સાદડી હોય જ નહિ તોપછી એવી જાળીઓની કલ્પના કરવાની જરૂર જ ક્યા રહે છે ? ૯૭૩

વળી સર્વજ્ઞ એવા પ્રભુને, અશેષ દ્રવ્ય અને એના પર્યાયોનો બોધ કરાવનાર જ્ઞાન તથા દર્શનના ઉપયોગ અનુક્રમે જ હોય છે અર્થાત્ એક સમયે જ્ઞાન હોય છે અને બીજે સમયે દર્શન હોય છે એમ બેઉ ઉપયોગો જૂદેજૂદે સમયે હોય છે ૯૭૪-૯૭૫

કહ્યુ છે કે—જ્ઞાન અને દર્શન-એ બેમાથી, એકીવેળાએ એકમા જ સર્વ કેવળીઓ ઉપયુક્ત એટલે ઉપયોગવાળા હોય છે, એક સાથે બેઉમા નહિ ૯૭૬

આ અભિપ્રાય સિદ્ધાન્તવાદીઓનો છે તર્કશાસ્ત્રીઓ તો કેટલાક એમ કહે છે કે અર્હત્-પ્રભુને એક જ સમયે બેઉ ઉપયોગો ખુશીથી હોય-હોય જ છે જો એમ ન હોય તો એક ઉપયોગ, કર્મની જેમ અન્ય ઉપયોગનો દ્રોહ કરીને એને અટકાવી દઇ શકે વળી એ બેઉ

यच्चैतयोः साद्यनन्ता स्थितिरुक्तोपयोगयोः ।
व्यर्था स्यात्साप्यनुदयादेकैकसमयान्तरे ॥ ९७९ ॥

अन्ये च केचन प्राहुः ज्ञानदर्शनयोरिह ।
नास्ति केवलिनो भेदो निःशेषावरणक्षयात् ॥ ९८० ॥

ज्ञानैकदेश. सामान्यमात्रज्ञान हि दर्शनम् ।
तत्कथं देशतो ज्ञान सम्भवेत्सर्ववेदिन ॥ ९८१ ॥

उक्त च—केइ भणंति जुगवं जाणइ पासइ य केवळी नियमा ।
अन्ने एगतरियं इच्छन्ति सुओवएसेण ॥ १ ॥
अन्ने न चेव वीसु दसणमिच्छन्ति जिणवरिन्दस्य ।
ज चिय केवलनाण त चिय से दसणं विंति ॥ २ ॥

अत्र च भूयान् युक्तिसन्दर्भः अस्ति । स तु नन्दीवृत्तिसम्मत्यादिभ्योऽवसेयः ॥

अथ प्रकृतम्—

ઉપયોગોની સાદિઅનન્ત સ્થિતિ કહેલી છે એ પણ અેકેક સમયને અન્તરે ઉદયે નહિ આવવાથી વ્યર્થ થાય છે ૯૭૭-૯૭૯

વળી અન્ય કેટલાક એમ કહે છે કે કેવળજ્ઞાનીને તો આવરણમાત્ર ક્ષીણ થઇ ગયા છે તો એમને જ્ઞાન ને દર્શન એવો ભેદ શાનો ? વળી જ્ઞાનના એક દેશરૂપ સામાન્ય માત્ર જ્ઞાન—એ દર્શન છે, તોપછી સર્વવેદી (સર્વજ્ઞ) ને ' દેશત '—દેશથી (અર્થાત્ વિભાગમાત્ર) જ્ઞાન કેમ સભવે ? ૯૮૦-૯૮૧

કહ્યુ છે કે—

કેટલાકને મતે કેવળજ્ઞાની નિશ્ચયે એકીસાથે જ જાણે છે અને જુએ છે કેટલાકો વળી શ્રુતનો આધાર આપીને કહે છે કે બેઉ (જ્ઞાન ને દર્શન) એકાન્તરિત છે (૧)

વળી અન્ય કેટલાક જિનપ્રભુનુ ભિન્નદર્શન માનતા નથી, પરતુ જે કેવળજ્ઞાન છે એ જ દર્શન છે એમ કહે છે (૨)

આના સબધમા અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિયુક્ત લખાણો છે એ સર્વ નન્દીસૂત્રની વૃત્તિ-સમ્મતિતર્ક વગેરે ગ્રથોમાથી જાણી લેવા

હવે પ્રસ્તુત બાબતપર આવીએ —

विनैताभ्यां परः कश्चिन्नोपयोगोऽर्हतां मतः ।
ततः कथ भवेत्तेषां मत्यादिज्ञानसम्भवः ॥ ९८२ ॥

इत्यादि प्राय. अर्थतः तत्वार्थभाष्यवृत्तिगतम् ॥

अथ ज्ञानस्थितिर्द्वेधा प्रज्ञप्ता परमेश्वरैः ।
साद्यनन्ता सादिसान्ता तत्राद्या केवलस्थितिः ॥ ९८३ ॥
शेषज्ञानानां द्वितीया तत्राद्यज्ञानयोर्लघु ।
अन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टा षट्षष्टि सागराणि च ॥ ९८४ ॥ युग्मम् ॥

इय चैवम्–त्रयस्त्रिंशत्वार्धिमानौ भवौ द्वौ विजयादिपु ।
द्वाविंशत्यब्धिमानान् वा भवांस्त्रीनच्युतादिपु ॥ ९८५ ॥
कृत्वोत्कर्षात् शिव यायात् सम्यक्त्वमथवा त्यजेत् ।
सातिरेका नरभवैः षट्षष्टिर्वार्धयस्तदा ॥ ९८६ ॥ युग्मम् ॥

यदाहुः–दोवारे विजयाइसु गयस्स तिन्निचुए अहव ताइं ।
अइरेग नरभवियं नाणाजीवाण सव्वद्धं ॥ १ ॥

" અર્હત્પ્રભુને, જ્ઞાન અને દર્શન એ બે ઉપરાત કોઇ ત્રીજો ઉપયોગ તો કહ્યો નથી ત્યારે એમને મતિજ્ઞાન વગેરે ક્યાથી સભવે ? " ઇત્યાદિ અર્થનુ લખાણુ પ્રાય તત્વાર્થ-ભાષ્યનીવૃત્તિમા છે ૯૮૨

હવે જ્ઞાનની સ્થિતિ વિષે

જિનપ્રભુએ જ્ઞાનની સ્થિતિ બે પ્રકારની કહી છે (૧) સાદિઅનન્ત અને (૨) સાદિ સાન્ત કેવળજ્ઞાનની સ્થિતિ સાદિઅનન્ત છે બીજા ચારેની સાદિસાન્ત છે પહેલા બે જ્ઞાનની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની, અને ઉત્કૃષ્ટ છાસઠ સાગરોપમની છે ૯૮૩–૯૮૪

એ આ પ્રમાણે —વિજય આદિમા તેત્રીશ તેત્રીશ સાગરોપમના બે ભવ અથવા અચ્યુત દેવલોક આદિમા બાવીશ બાવીશ સાગરોપમના ત્રણુ ભવ કરીને ઉત્કૃષ્ટ મોક્ષ પામે અથવા સમકિત ખોઇ નાખે ત્યારે મનુષ્યભવોવડે છાસઠ સાગરોપમથી કઇક અધિક કાળ થાય ૯૮૫–૯૮૬

કહ્યુ છે કે—બેવાર વિજય આદિમા જવાથી, અથવા ત્રણુવાર અચ્યુત આદિમા જવાથી છાસઠ સાગરોપમ થાય મનુષ્યના જ ભવોમા રહે તો એથી કઇ વિશેષ થાય નાનાપ્રકારના જીવોની અપેક્ષાએ વળી એ જ્ઞાનો સર્વકાળ હોય (૧)

अथोत्कृष्टावधिज्ञानस्थितिरेषैव वर्णिता ।
जघन्या चैकसमयं सा त्वेव परिभाव्यते ॥ ९८७ ॥

यदा विभंगकज्ञानी सम्यक्त्व प्रतिपद्यते ।
तदा विभंगसमये तस्मिन्नेवावधिर्भवेत् ॥ ९८८ ॥

क्षणे द्वितीये तद्ज्ञानं चेत्पतेन्मरणादिना ।
तदा जघन्या विज्ञेयावधिज्ञानस्थितिर्बुधैः ॥ ९८९ ॥

संयतस्याप्रमत्तत्वे वर्तमानस्य कस्यचित् ।
मनोज्ञानं समुत्पद्य द्वितीयसमये पतेत् ॥ ९९० ॥

एवं मन.पर्यवस्य स्थितिर्लघ्वी क्षणात्मिका ।
देशोना पूर्वकोटी तु महती सापि भाव्यते ॥ ९९१ ॥

पूर्वकोटयायुषो दीक्षाप्रतिपत्तेरनन्तरम् ।
मनोज्ञाने समुत्पन्ने यावज्जीव स्थिते च सा ॥ ९९२ ॥

स्थितिर्लघ्वी ऋजुमतिमनोज्ञानव्यपेक्षया ।
अन्यत्त्वप्रतिपातित्वादाकैवल्य हि तिष्ठति ॥ ९९३ ॥ युग्मम् ॥

અવધિજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એટલી જ એટલે છાસઠ સાગરોપમની હોય છે એની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની છે—તે આ પ્રમાણે—જ્યારે વિભંગજ્ઞાની સમકિત પામે છે ત્યારે તે વિભંગના સમયમાજ એને અવધિજ્ઞાની થાય છે જો મરણ આદિને લીધે બીજે જ ક્ષણે એ જ્ઞાન પડે તો અવધિજ્ઞાનની જઘન્ય સ્થિતિ થાય ૯૮૭–૯૮૯

અપ્રમત્તપણે રહેતા કોઈ સયતિને મન પર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈને બીજે જ ક્ષણે પડે છે એવુ બને છે, એટલે એપરથી એની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની કહેવાય છે જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્વકોટિથી કઈક ઉણી છે ૯૯૦–૯૯૧

પૂર્વકોટિના આયુષ્યવાળા જીવને દીક્ષા લીધા પછી મન પર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય અને યાવજ્જીવ રહે તે સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ઉપર જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે એ ઋજુમતિ મન પર્યવજ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહી છે વિપુલમતિ મન પર્યવજ્ઞાન તો અપ્રતિપાતી હોવાથી કેવળ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી રહે છે ૯૯૨–૯૯૩

केवलस्थितिरुक्तैव साद्यनन्तेत्यनन्तरम् ।
मत्यज्ञानश्रुताज्ञानस्थितिस्त्रेधा भवेदथ ॥ ९९४ ॥
अनाद्यनन्ताभव्यानां भव्यानां द्विविधा पुनः ।
अनादिसान्ता साद्यन्ता तत्राद्या ज्ञानसम्भवे ॥ ९९५ ॥
सादिसान्ता पुनर्द्वेधा जघन्योत्कृष्टभेदतः ।
जघन्यान्तर्मुहूर्त्तं स्यात् सा चैवं परिभाव्यते ॥ ९९६ ॥
जन्तोर्भ्रष्टस्य सम्यक्त्वात् पुनरन्तर्मुहूर्त्ततः ।
सम्यक्त्वलब्धौ लघ्वी स्यादज्ञानद्वितयस्थितिः ॥ ९९७ ॥
अनन्तकालचक्राणि कालतः परमा स्थिति ।
देशोनं पुद्गलपरावर्त्तार्द्धं चेत्रतस्तु सा ॥ ९९८ ॥
भावना— सम्यक्त्वतः परिभ्रश्य वनस्पत्यादिपु भ्रमन् ।
सम्यक्त्वं लभतेऽवश्य कालेनैतावता पुन ॥ ९९९ ॥
जघन्या त्वेकसमयं विभंगस्य स्थिति किल ।
उत्पद्य समय स्थित्वा भ्रश्यतः सा पुनर्भवेत् ॥ १००० ॥

કેવલજ્ઞાનની સ્થિતિ તો સાદિઅનન્ત છે એમ પૂર્વે કહેલુ છે

હવે મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાનની સ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની છે (૧) અનાદિ-અનન્ત, (૨) અનાદિસાન્ત, (૩) સાદિસાન્ત અભવ્યોની અનાદિ અનન્ત છે ભવ્યોની અનાદિ સાન્ત અને સાદિસાન્ત એમ બે પ્રકારે છે એમા પહેલા પ્રકારની, જ્ઞાનનો સભવ હોય, તો હોય ૯૯૪-૯૯૫

'સાદિસાન્ત' ના વળી બે ભેદ છે (૧) જઘન્ય અને (૨) ઉત્કૃષ્ટ તેમા 'જઘન્ય' અન્તર્મુહૂર્ત્તની હોય તે આવી રીતે —સમકિતથી પતિત થયેલા પ્રાણીને પુન અન્તર્મુહૂર્ત્તમા સમકિત પ્રાપ્ત થાય તો બેઉ અજ્ઞાનોની જઘન્ય સ્થિતિ થાય ૯૯૬-૯૯૭

એમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ 'કાળથી' અનન્ત કાળચક્રો સુધીની હોય, અને 'ક્ષેત્રથી' અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનથી કઇંક ઓછી હોય અને તે એવી રીતે કે સમકિતથી પતિત થઇ વનસ્પતિ આદિમા પરિભ્રમણ કરતા કરતા તેટલે કાળે પુન નિશ્ચયે સમકિત પામે. ૯૯૮-૯૯૯

વિભગજ્ઞાનની સ્થિતિ જઘન્યત એક સમયની હોય જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઇ, એક સમય રહી પડે છે તે જ્ઞાનની એ સ્થિતિ કહેવાય. વળી એની (વિભગજ્ઞાનની) ઉત્કૃષ્ટ

त्रयस्त्रिंशत्सागराणि विभंगस्य स्थितिर्गुरुः ।
देशोनया पूर्वकोट्याधिकानि तत्र भावना ॥ १००१ ॥
देशोनपूर्वकोट्यायु कश्चिदगी विभगवान् ।
ज्येष्टायुरप्रतिष्ठाने तिष्ठेत् विभगसयुत. ॥ १००२ ॥

इति ज्ञानस्थिति. ॥

अथ अन्तरम्—

मत्यादिज्ञानतो भ्रष्ट पुन कालेन यावता ।
ज्ञानमाप्नोति मत्यादिज्ञानानामन्तर हि तत् ॥ १००३ ॥
अनन्तकालचक्राणि कालत॰ स्यान्मतिश्रुते ।
देशोन पुद्गलपरावर्त्तार्द्धं क्षेत्रतोऽन्तरम् ॥ १००४ ॥
एवमेवावधिमन.पर्यायज्ञानयो॰ परम् ।
अन्तर्मुहूर्त्तमात्र च सर्वेष्वेष्वन्तर लघु ॥ १००५ ॥
केवलस्यान्तर नास्ति साद्यनन्ता हि तत्स्थिति ।
अनाद्यन्तानादिसान्तेऽज्ञानद्वयेऽपि नान्तरम् ।' १००६ ॥

સ્થિતિ, તેત્રીશ સાગરોપમમા, કઈક ન્યૂન એવી પૂર્વકોટિ ઉમેરીએ એટલી છે પૂર્વકોટિ કરતા સહેજ ન્યૂન આયુષ્યવાળો કોઇ વિભગજ્ઞાની જીવ ઉત્કૃષ્ટ એટલો વખત વિભજ્ઞાન સહિત અપ્રતિષ્ઠાન નામની નારકીને વિષે રહે છે એવી ભાવના છે ૧૦૦૦–૧૦૦૨

આ પ્રમાણે જ્ઞાનની સ્થિતિનુ સ્વરૂપ સમજવુ

હવે જ્ઞાનોના અન્તર વિષે

'મતિજ્ઞાન' વગેરે જ્ઞાનથી ભ્રષ્ટ થયેલ પ્રાણી પુન જેટલે કાળે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તેટલુ મતિ આદિક જ્ઞાનોનુ અન્તર જાણુવુ ૧૦૦૩

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનુ અન્તર ઉત્કૃષ્ટપણે 'કાળથી' અનન્તકાળચક્રોનુ હોય, અને 'ક્ષેત્રથી' અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તનુ હોય ૧૦૦૪

વળી અવધિ અને મન પર્યવનુ અન્તર ઉત્કૃષ્ટ એટલુજ હોય જ્યારે એ સર્વનુ અન્તર જઘન્યત અન્તર્મુહૂર્ત્તનુ હોય છે ૧૦૦૫

કેવળજ્ઞાનનુ અન્તર નથી કેમકે એની સ્થિતિ સાદિઅનન્ત છે તેમ અનાદિઅનન્ત અને અનાદિસાન્ત–એવા બન્ને અજ્ઞાનોને વિષે પણ અન્તર નથી ૧૦૦૬

सादिसान्ते पुनस्तत्राधिकाः षट्षष्टिसागराः ।
इयमुत्कृष्टसम्यक्त्वस्थितिरेव तदन्तरम् ॥ १००७ ॥
अन्तरं स्याद्विभंगस्य ज्येष्ठं कालो वनस्पतेः ।
अन्तर्मुहूर्त्तमेतेषु त्रिषु ज्ञेयं जघन्यतः ॥ १००८ ॥

स्तोका मनोज्ञा अवधिमन्तोऽसंख्यगुणास्ततः ।
मतिश्रुतज्ञानवन्तो मिथस्तुल्यास्ततोऽधिकाः ॥ १००९ ॥
असंख्येयगुणास्तेभ्यो विभंगज्ञानशालिनः ।
केवलज्ञानिनोऽनन्तगुणास्तेभ्यः प्रकीर्त्तिताः ॥ १०१० ॥
तदनन्तगुणास्तुल्या मिथो द्व्यज्ञानवर्त्तिनः ।
अप्यष्टस्वेषु पर्याया अनन्ता. कीर्त्तिता जिनैः ॥ १०११ ॥
सर्वेषां पर्यवा द्वेधा स्वकीयापरभेदतः ।
स्वधर्मरूपास्तत्र स्वे परधर्मात्मका. परे ॥ १०१२ ॥
क्षयोपशमवैचित्र्यान्मतेरवग्रहादयः ।
अनन्तभेदाः षट्स्थानपतितत्वाद् भवन्ति हि । ॥ १०१३ ॥

'સાદિસાન્ત' (અજ્ઞાનદ્વય) મા છાસઠ સાગરોપમથી કઇક અધિક અન્તર છે અને એ સમકિતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બરાબર છે ૧૦૦૭

વિભગજ્ઞાનનુ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર વનસ્પતિના કાળ જેટલુ છે ત્રણે અજ્ઞાનોનુ જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્તનુ જાણવુ ૧૦૦૮

મન પર્યવજ્ઞાનીઓ સર્વથી થોડા છે, અવધિજ્ઞાનીઓ એનાથી અનન્તગણા છે મતિ જ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાની બેઉ પરસ્પર તુલ્ય છે અને અવધિજ્ઞાનીઓ કરતા અધિક છે ૧૦૦૯

એના કરતા અસખ્યગણા વિભગજ્ઞાનીઓ છે, અને અનન્ત ગણા કેવળજ્ઞાનીઓ છે ૧૦૧૦

તેથી અનન્તગણા અને પરસ્પર તુલ્ય બેઉ–અજ્ઞાન–વાળાઓ છે પાચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન–એમ આઠેમા પ્રભુએ અનન્ત પર્યાયો કહેલા છે ૧૦૧૧

સર્વેના પર્યાયો, (૧) સ્વપર્યાય અને (૨) પરપર્યાય–એમ બે પ્રકારના છે સ્વધર્મરૂપ–એ સ્વ પર્યાય અને પરધર્મરૂપ એ પરપર્યાય ૧૦૧૨

ક્ષયોપશમના વિચિત્રપણાને લીધે, મતિજ્ઞાન છ 'સ્થાન' મા વ્હેચાઈ ગયેલુ હોઈ, એના 'અવગ્રહ' આદિ અનન્ત ભેદ થાય છે ૧૦૧૩

षट् स्थानानि चैवम्—

सङ्ख्येयासंख्येयानन्तभागैर्वृद्धिर्यथाक्रमम् ।
सङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तगुणैर्वृद्धिरितीह षट् ॥ १०१४ ॥

अनन्तासंख्यसङ्ख्यानामनन्तासङ्ख्यसङ्ख्यकाः ।
भेदाः स्युरित्यनन्तास्ते मतिज्ञानस्य पर्यवाः ॥ १०१५ ॥

प्रतिज्ञेय मतिज्ञान विभिद्येत यतोऽथवा ।
ज्ञेयानन्त्यात्ततोऽनन्ता मतिज्ञानस्य पर्यवा ॥ १०१६ ॥

निर्विभागै परिच्छेदैः च्छिन्नं कल्पनयाथवा ।
अनन्तखंड भवतीत्यनन्ता मतिपर्यवाः ॥ १०१७ ॥

स्वेभ्योऽनन्तगुणा ये च सन्त्यर्थान्तरपर्यवाः ।
यतस्तत्रोपयुज्यन्ते ततस्तेऽप्यस्य पर्यवा' ॥ १०१८ ॥

यद्यप्यस्मिन्नसंबद्धा तथाप्यस्योपयोगत ।
तेऽदसीया असंबद्धस्वोपयोगिधनादिवत् ॥ १०१९ ॥

आह च—

મતિજ્ઞાનના એ છ સ્થાનો આ પ્રમાણે —(૧) સખ્યેય ભાગવૃદ્ધિ, (૨) અસખ્યેય ભાગ વૃદ્ધિ, (૩) અનન્ત ભાગવૃદ્ધિ, (૪) સખ્યેય ગુણવૃદ્ધિ, (૫) અસખ્યેય ગુણવૃદ્ધિ, અને (૬) અનન્ત ગુણવૃદ્ધિ એમા 'અનન્ત'ના, 'અસખ્યેય'ના, અને 'સખ્યેય'ના અનન્ત–અસખ્યેય–અને–સખ્યેય ભેદો છે અને તેથી મતિજ્ઞાનના પર્યાયો અનન્ત છે ૧૦૧૪–૧૦૧૫

અથવા, જેટલા જ્ઞેય એટલા મતિજ્ઞાનના ભેદ, અને એ જ્ઞેય અનન્ત છે માટે પણ મતિજ્ઞાનના અનન્ત પર્યાયો છે ૧૦૧૬

અથવા મતિજ્ઞાનને નિર્વિભાગ પરિચ્છેદોમા છિન્ન થયેલુ કપો એવા પરિચ્છેદો–ખડો 'અનન્તા' થાય છે એટલે પણ એના (મતિજ્ઞાનના) અનન્ત પર્યાયો છે ૧૦૧૭

વળી પોતાનાથી અનન્તગણા જે અન્યપદાર્થોના પર્યાયો છે તેઓ પણ એમા ઉપયુક્ત થાય છે માટે એઓ પણ એના પર્યાયો છે ૧૦૧૮

યદ્યપિ એઓ એમા સબદ્ધ નથી તથાપિ એના ઉપયુક્તપણાથી, ત તેના છે, અબદ્ધ નહિ છતા ઉપયોગી હોવાથી અમુક ધન જેમ પોતાનુ કહેવાય છે એમ ૧૦૧૯

રીતે પ્રમાણે અન્યત્ર કહેલુ છે, જે પણ આ વાતને ટેકો આપે છે —

नतु जह ते परपज्जाया न तस्स अह तस्स न परपज्जाया ।
आचार्यः प्राह–ज तम्मि असंबद्धा तो परपज्जायववदेसो ॥ १०२० ॥

चायसपज्जायविसेसणाइणा तस्स जमुवजुज्जन्ति ।
सधणमिवासवद्धं हवन्ति तो पज्जवा तस्स ॥ १०२१ ॥

चायन्ति त्यागेन स्वपर्यायविशेषणादिना च परपर्याया घटादिपर्याया येन कारणेन तस्य ज्ञानस्य उपयुज्यन्ते उपयोगं यान्ति । यतः घटादि सकलवस्तुपर्यायपरित्यागे एव ज्ञानादिरर्थः सुज्ञातो भवतीति सर्वे पर्यायाः परित्यागमुखेन उपयुज्यन्ते । तथा परपर्यायसद्भावे एव एते स्वपर्याया इति विशेषयितु शक्या इति ॥ स्वपर्यायविशेषणेन परपर्याया उपयुज्यन्ते इति तात्पर्यम् ॥

श्रुतेऽप्यनन्ता· पर्यायाः प्रोक्ताः स्वपरभेदतः ।
स्वीयास्तत्र च निर्दिष्टास्तेऽक्षरानक्षरादय ॥ १०२२ ॥
क्षयोपशमवैचित्र्याद्विषयानन्त्यतश्च ते ।
श्रुतानुसारिबोधानामानन्त्यात्स्युरनन्तकाः ॥ १०२३ ॥

અહિ કોઈ એવી શકા ઉઠાવે કે " જ્યારે તે પરપર્યાયો છે ત્યારે તેઓ તેના નથી, અને જો તેના છે તો તે 'પરપર્યાયો નથી " તો એનુ સમાધાન એવી રીતે કે ' એ પરપર્યાયો એટલા માટે કહેવાય છે કે એ એની સાથે સબદ્ધ નથી માટે ૧૦૨૦

વળી ' સ્વપર્યાયો એવા વિશેષણને લીધે, પોતાપણાનો ત્યાગ થાય છે, પરન્તુ એના ઉપયોગમા આવવાથી એ પર્યાયો એના કહેવાય છે, અસબદ્ધ છતા પોતાના ઉપયોગમા આવતુ ધન જેમ પોતાનુ કહેવાય છે એમ.

સબધપણાનો ત્યાગ છતા સ્વપર્યાય ' (એવુ વિશેષણ)–એનુ કારણ એ કે એ કારણથી પરપર્યાયો એટલે ઘટ આદિના પર્યાયો એ જ્ઞાનના ઉપયોગમા આવે છે કેમકે ઘટ વગેરે સર્વ વસ્તુઓના પર્યાયના પરિત્યાગવડે જ જ્ઞાનાદિ અર્થ સુજ્ઞાત થાય છે આમ સર્વ પર્યાયો ત્યાગસ્વરૂપે ઉપયોગમા આવે છે વળી ' પરપર્યાય ' એવુ કઈ હોય–એનો સદ્ભાવ હોય, તો જ આ ' સ્વપર્યાય ' છે એમ કહેવુ શકય છે ' સ્વપર્યાય ' ના વિશેષણે કરીને પરપર્યાયોનો ઉપયોગ કરાય છે—એમ તાત્પર્ય છે

શ્રુતજ્ઞાનના પણ અનન્ત પર્યાયો છે અને એનાયે સ્વપર્યાય, અને પરપર્યાય–એવા બે ભેદ છે અક્ષર અનક્ષર વગેરે સ્વપર્યાયો છે ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી તથા વિષયોના અનન્તપ

अविभागपरिच्छेदैरनन्ता वा भवन्ति ते ।
अनन्ता परपर्याया अप्यस्मिंस्ते तु पूर्ववत् ॥ १०२४ ॥

अथवा स्यात् श्रुतज्ञान श्रुतग्रन्थानुसारतः ।
श्रुतग्रन्थश्चाक्षरात्मा तान्यकारादिकानि च ॥ १०२५ ॥

तच्चैकैकमुदात्तानुदात्तस्वरितभेदत ।
अल्पानल्पप्रयत्नानुनासिकान्यविशेषत ॥ १०२६ ॥

सयुक्तासयुक्तयोगद्व्यादिसयोगभेदत. ।
आनन्त्याच्चाभिधेयानां भिद्यमानमनन्तधा ॥ १०२७ ॥ युग्मम् ॥

केवलो लभतेऽकार शेषवर्णयुतश्च यान् ।
ते सर्वेऽस्य स्वपर्यायास्तदन्ये परपर्यवा. ॥ १०२८ ॥

एव च अनन्तस्वान्यपर्यायमेकैकमक्षरं श्रुते ।
पर्यायास्तेऽखिलद्रव्यपर्यायराशिसम्मिता ॥ १०२९ ॥

ણુથી, શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનોના પણ અનન્તપણાને લીધે એ પર્યાયો અનન્ત હોય છે અથવા એના (શ્રુતજ્ઞાનના) નિર્વિભાગ પરિચ્છેદો છે માટે પણ એના પર્યાયો અનન્ત છે ૧૦૨૨-૧૦૨૩

શ્રુતજ્ઞાનના પરપર્યાયો પણ અનન્ત છે, મતિજ્ઞાનના પરપર્યાયોની જેમ (જે ઉપર કહી ગયા છીએ) ૧૦૨૪

અથવા, શ્રુતજ્ઞાન શ્રુતગ્રથને અનુસારે હોય છે, એ શ્રુતગ્રથ અક્ષરરૂપ છે, એ અક્ષરો અકારાદિક છે,-૧૦૨૫

એ અકારાદિ અક્ષરોના વળી ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત, અ૯પપ્રયત્ન, અન૯પપ્રયત્ન, અનુનાસિક, અનનુનાસિક, સયોગી, અસ યોગી, દ્વિકસયોગી ઇત્યાદિક ભેદ છે માટે, તેમજ એમના અનન્ત અભિધેય છે માટે, એના અનન્ત ભેદ છે ૧૦૨૬-૧૦૨૭

બીજા અક્ષરોની સાથે જોડાવાથી કેવળ અકારના જે પર્યાયો થાય છે એ એના સ્વપર્યાયો કહેવાય તે શિવાયના પરપર્યાયો છે ૧૦૨૮

એવી રીતે શ્રુતજ્ઞાનમા એકેક અક્ષરના અનન્ત સ્વપર્યાયો અને પરપર્યાયો છે અને એ બધા પર્યાયોનો સરવાળો સર્વદ્રવ્યપર્યાયો જેટલો છે ૧૦૨૯

અન્યત્ર પણ કહ્યુ છે કે—

आह च—एक्केकमक्खर पुण सपरपज्जायभेयओ भिन्नम् ।
त सव्वदव्वपज्जायरासिमाण मुणेयव्वम् ॥ १०३० ॥
जे लहइ केवलो सेसवण्णसहिओ अ पज्जवेऽगारो ।
ते तस्स पज्जाया सेसा परपज्जवा तस्स ॥ १०३१ ॥

अयं भावः—यान् पर्यायान् केवल अकारः शेषवर्णसहितश्च लभते ते तस्य स्वपर्याया. । शेषाः शेषवर्णसम्बन्धिनो घटाद्यपरपदार्थसम्बन्धिनश्च परपर्यायाः तस्य अकारस्य इति ॥

एवविधानेकवर्णपर्यायौघैः समन्वितम् ।
ततश्चानन्तपर्यायं श्रुतज्ञान श्रुत श्रुते ॥ १०३२ ॥
अथावधेः स्वपर्याया विविधा या भिदोऽवधे. ।
क्षायोपशमिकभवप्रत्ययादिविभेदत ॥ १०३३ ॥
तिर्यग्नैरयिकस्वर्गिनरादिस्वामिभेदतः ।
अनन्तभित्स्वविषयद्रव्यपर्यायभेदनः ॥ १०३४ ॥
असख्यभित्स्वविषयक्षेत्राद्धाभेदतोऽपि च ।
निर्विभागैर्विभागैश्च ते चैवं स्युरनन्तकाः ॥ युग्मम् ॥

પ્રત્યેક અક્ષરના સ્વપર્યાયો છે તેમ પરપર્યાયો છે એ સર્વ પર્યાયો સર્વદ્રવ્યપર્યાયોના રાશિ જેટલા છે કેવળ અકારના, શેષવર્ણોની સાથે જોડાવાથી, જે પર્યાયો થાય છે એ એના સ્વપર્યાયો શેષ એના પરપર્યાયો ૧૦૩૦–૧૦૩૧

એનો ભાવાર્થ —જે પર્યાયોને કેવળ અકાર શેષવર્ણ સાથે જોડાવાથી પ્રાપ્ત કરે એ સ્વપર્યાય શેષ, એટલે શેષવર્ણસ બ ધી અને ઘટાદિ અપર પદાર્થ સ બ ધી, પર્યાયો એ અકારના પરપર્યાયો છે

એવી રીતે શ્રુતજ્ઞાન અનેક વર્ણપર્યાયોના રાશિઓવાળુ છે અને એથીજ એને શાસ્ત્રમા અનન્તપર્યાયોવાળુ કહ્યુ છે ૧૦૩૨

હવે અવધિજ્ઞાનના ક્ષાયોપશમિક, ભવપ્રત્યય વગેરે પ્રકારને લઇને એના જે વિવિધ ભેદ પડે છે એ એના (અવધિજ્ઞાનના) સ્વપર્યાય છે ૧૦૩૩

અને એ તિર્ય ચ, નારકી, દેવતા અને મનુષ્ય આદિક સ્વામીભેદને લઇનિ, તથા અન ત ભેદોવાળા પોતાના વિષયના દ્રવ્યપર્યાયના ભેદને લઇને તથા અસ ખ્ય ભેદવાળા પોતાના વિષય

एव मनःपर्यवस्य केवलस्य च पर्यवाः ।
निर्विभागैर्विभागै. स्वे स्वाम्यादिभेदतोऽपि च ॥ १०३६ ॥
अनन्तद्रव्यपर्यायज्ञानाच्च स्युरनन्तका ।
अज्ञानत्रितयेऽप्येव ज्ञेया अनन्तपर्यवा. ॥ १०३७ ॥ युग्मम् ॥

परपर्यवास्तु सर्वत्र प्राग्वत् ॥

अष्टाप्येतानि तुल्यानि व्यपेक्ष्य स्वान्यपर्यवान् ।
यद्वक्ष्येऽल्पबहुत्व तदपेक्ष्य स्वीयपर्यवान् ॥ १०३८ ॥
तत्र स्युः सर्वतः स्तोका मन.पर्यायपर्यवा ।
मनोद्रव्यैकविषयमिदं ज्ञान भवेद्यतः ॥ १०३९ ॥
एभ्योऽनन्तगुणा किं च विभगज्ञानपर्यवा ।
मनोज्ञानापेक्षया यद्विभंगविषयो महान् ॥ १०४० ॥
आरभ्य नवमग्रैवेयकादासप्तमक्षितिम् ।
ऊर्ध्वाध. क्षेत्रके तिर्यक् चासख्यद्वीपवार्धिके ॥ १०४१ ॥
रूपिद्रव्याणि कतिचित्तत्पर्यायाश्च वेत्ति सः ।
अनन्तघ्नास्ते च मनोज्ञानज्ञेयव्यपेक्षया ॥ १०४२ ॥ युग्मम् ॥

વાળા ક્ષેત્ર અને કાળના ભેદને લઇને, તેમજ એના નિર્વિભાગ વિભાગોને લઇને, અનન્ત છે ૧૦૩૪–૧૦૩૫

એવી રીતે મન પર્યવજ્ઞાનના અને કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો પણ નિર્વિભાગ વિભાગોને લઇને તથા સ્વામી આદિ ભેદને લઇને તથા અનન્ત દ્રવ્યપર્યાયના જ્ઞાનને લઇને, અનન્તા છે ૧૦૩૬–૧૦૩૭

ત્રણે અજ્ઞાનોના પણ એવીજ રીતે અનન્ત સ્વપર્યાયો છે

પરપર્યાયો તો સર્વત્ર પૂર્વવત્ છે

પાચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન મળીને આઠે યે સ્વ અને પર પર્યાયની અપેક્ષાએ સમાન છે અને હવે એમનુ અલ્પબહુત્વ કહેશુ એ માત્ર સ્વપર્યાયને અપેક્ષીને કહેશુ ૧૦૩૮

મન પર્યવજ્ઞાનના પર્યાયો સર્વથી ઓછા છે કારણકે એ જ્ઞાનનો વિષય ફક્ત મનોદ્રવ્ય જ છે ૧૦૩૯

વિભગજ્ઞાનના પર્યાયો એથી અનન્તગણા છે, કેમકે મન પર્યવજ્ઞાનની અપેક્ષાએ વિભગ જ્ઞાનનો વિષય મ્હોટો છે ૧૦૪૦

વિભગજ્ઞાની ઉંચે નવમા ગ્રૈવેયકથી માંડીને નીચે સાતમી નારકી સુધી, અને તિર્યક્ અસ

समस्तरूपिद्रव्याणि प्रतिद्रव्यमसंख्यकान् ।
भावान् वेत्तीत्यनन्तघ्ना विभंगापेक्षयावधौ ॥ १०४३ ॥
अनन्तगुणितास्तेभ्यः श्रुताज्ञान इदं यतः ।
सर्वमूर्त्तामूर्त्तद्रव्यसर्वपर्यायगोचरम् ॥ १०४४ ॥
श्रुताज्ञानाविषयाणां केषांचित् विषयत्वत· ।
स्पष्टत्वाच्च श्रुतज्ञाने तेभ्यो विशेषतोऽधिका. ॥ १०४५ ॥
अभिलाप्यानभिलाप्यविषयेऽनन्तसंगुणाः ।
मत्यज्ञाने श्रुतज्ञानादभिलाप्यैकगोचरात् ॥ १०४६ ॥
मतिज्ञानपर्यवाश्च ततो विशेषतोऽधिकाः ।
मत्यज्ञानाविषयाणां विषयत्वात् स्फुटत्वतः ॥ १०४७ ॥
तेभ्योऽप्यनन्तगुणिताः केवलज्ञानपर्यवाः ।
सर्वाद्धाभाविनिखिलद्रव्यपर्यायभासनात् ॥ १०४८ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

જ્બદ્વીપસમુદ્રોરૂપ ક્ષેત્રમા રહેલા રૂપી પદાર્થોને તથા એના કોઇ કોઇ પર્યાયોને જાણે છે, જે પર્યાયો મન પર્યવજ્ઞાનના જ્ઞેયની અપેક્ષાએ અનન્તગણા છે ૧૦૪૧–૧૦૪૨

અવધિજ્ઞાની સર્વ રૂપીપદાર્થોને તથા પ્રત્યેક પદાર્થના અસખ્ય ભાવોને જાણે છે, માટે વિભગજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના પર્યાયો અનન્ત છે ૧૦૪૩

એ કરતા અનન્તગણા શ્રુતઅજ્ઞાનના પર્યાયો છે, કારણ કે મૂર્ત્તામૂર્ત–સર્વ–દ્રવ્યના પર્યાયો શ્રુતઅજ્ઞાનનો વિષય છે ૧૦૪૪

શ્રુતજ્ઞાનના પર્યાયો, શ્રુતઅજ્ઞાનનો અવિષય–એવા કેટલાક પર્યાયોનો પણ વિષય હોવાથી તથા સ્પષ્ટ હોવાથી તેથી વિશેષ અધિક છે ૧૦૪૫

માત્ર વચનગોચર એવા શ્રુતજ્ઞાનના કરતા મતિઅજ્ઞાનના પર્યાયો અનન્તગણા છે, કેમકે મતિઅજ્ઞાનનો વિષય વચનગોચર તથા વચનઅગોચર–બેઉ છે ૧૦૪૬

તેના કરતા પણ વિશેષ અધિક મતિજ્ઞાનના પર્યાયો છે, કેમકે મતિઅજ્ઞાનનો અવિષય એવા પદાર્થો પણ એના વિષયમા આવે છે, અને વળી એ સ્પષ્ટ પણ છે ૧૦૪૭

એના કરતા પણ અનન્તગણા કેવળજ્ઞાનના પર્યાયો છે કેમકે એ સર્વકાળમા થનારા સર્વ દ્રવ્યપર્યાયોને પ્રકાશે છે ૧૦૪૮

આ પ્રમાણે છવ્વીશમા દ્વાર જ્ઞાનનુ સ્વરૂપ સપૂર્ણ

अथ दर्शनम् ।

द्विरूप हि भवेद्वस्तु सामान्यतो विशेपत· ।
तत्र सामान्यबोधो यस्तद्दर्शनमिहोदितम् ॥ १०४९ ॥
यथा प्रथमतो दृष्टो घटोऽयमिति बुध्यते ।
तद्दर्शन तद्विशेषबोधो ज्ञान भवेत्त्वत ॥ १०५० ॥
उपचारनयेनेद दर्शनं परिकीर्त्तितम् ।
विशुद्धनयतस्तच्चानाकारज्ञानलक्षणम् ॥ १०५१ ॥
इद साकारबोधात्प्रागवश्यमभ्युपेयते ।
अन्यथेद किंचिदिति स्यात्कुतोऽव्यक्तबोधनम् ॥ १०५२ ॥
अनेन च विनापि स्यात् बोधो साकार एव चेत् ।
तदैकसमयेनैव स्याद्घटादिविशेषवित् ॥ १०५३ ॥

तथोक्त तत्वार्थवृत्तौ—

औपचारिकनयश्च ज्ञानप्रकारमेव दर्शनमिच्छति । शुद्धनय पुन अनाकारमेव सगीरते दर्शनम् । आकारवच्च विज्ञानम् । आकारश्च विशेष

હવે ૨૭ મા દ્વાર ' દર્શન ' વિષે

(૧) સામાન્ય રૂપે અને (૨) વિશેષ રૂપે-એમ બે રૂપે વસ્તુનો બોધ થાય છે, એમા જે સામાન્ય રૂપે બોધ થાય છે તેને અહિ દર્શન કહ્યુ છે ૧૦૪૯

પૂર્વે દીઠો હતો એ આ ઘટ છે એવુ જણાય એનુ નામ 'દર્શન' એનો વિશેષ બોધ તે જ્ઞાન ૧૦૫૦

અહિ દર્શન કહ્યુ એ ઉપચાર નયે કહ્યુ છે વિશુદ્ધનયે તો 'દર્શન' નુ લક્ષણ ' અનાકાર જ્ઞાન ' છે ૧૦૫૧

આ દર્શન અવશ્ય આકારબોધની પૂર્વે જ થાય છે નહિતર ' આ કઇક છે ' એવો અવ્યકત બોધ ક્યાથી થાય ? અને તે દર્શન વિના પણ સાકાર બોધ થાય તો એકજ સમયે ઘટાદિનુ વિશેષ જ્ઞાન પણ થઈ જાય ૧૦૫૧-૧૦૫૩

તત્વાર્થવૃત્તિમા પણ કહ્યુ છે કે —

ઔપચારિક નયપ્રમાણે જ્ઞાનપ્રકાર જ દર્શન કહેવાય, અને શુદ્ધનય પ્રમાણે અનાકાર દર્શન કહેવાય વળી વિજ્ઞાન આકારવાળુ હોય વળી આકાર એટલે પર્યાયથી કહેલા ભાવનો

निर्देशो भावस्य पर्यायत प्रोक्तस्य च दर्शनसमनन्तरमेव संपद्यते अन्तर्मुहूर्त्तकालभावित्वात् । आकारपरिज्ञानाच्च प्राक् आलोचनं अवश्यं अभ्युपेयम् । अन्यथा प्रथमत· एव पश्यत किमपि इदमिति कुतः अव्यक्तबोधन स्यात् । यदि च आलोचनमतरेण आकारपरिज्ञानोत्पाद एव पुस· स्यात् तथासति एकसमयमात्रेण स्तभकुभादीन् विशेषान् गृह्णीयात् इति ॥

सामान्येनाववोधो यश्चक्षुषा जायतेऽङ्गिनाम् ।
तच्चक्षुर्दशन प्राहुस्तत्स्यादाचतुरिन्द्रियात् ॥ १०५४ ॥
य· सामान्याववोधः स्याच्चक्षुर्वर्जापरेन्द्रियै· ।
अचक्षुर्दर्शनं तत्स्यात् सर्वेषामपि देहिनाम् ॥ १०५५ ॥

तथोक्तं तत्त्वार्थवृत्तौ—

चक्षुर्दर्शनमित्यादि ॥ चक्षुषा दर्शन उपलब्धिः सामान्यार्थग्रहणम् । स्कन्धावारोपयोगवत् तदहर्जातबालदारकनयनोपलब्धिवत् वा व्युत्पन्नस्यापि। अचक्षुर्दर्शन शेषेन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः सामान्यार्थग्रहणम् ॥ इति ॥

વિશેષનિર્દેશ, અને તે દર્શનના પછી તુરત જ થાય છે, કેમકે એનો સ્થિતિકાળ અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલો જ છે વળી આકારના પરિજ્ઞાનની પૂર્વે આલોચના–વિચાર તો અવશ્ય સ્વીકારવો જ પડશે કેમકે જો ન સ્વીકારીએ તો પ્રથમદર્શન સમયે જ ' આ કઇક છે ' એવો અવ્યક્ત બોધ ક્યાથી થાય ? વળી જો વિચાર કર્યા વિના જ માણસને આકારના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય તો તો એક જ ' સમય ' મા સ્તભ, કુભ વગેરે વિશેષોને ગ્રહણ કરે

પ્રાણીને ચક્ષુવડે સામાન્યત બોધ થાય એને ચક્ષુદર્શન કહે છે, અને તે ચૌરિન્દ્રિ જીવોથી આરભીને થાય છે ૧૦૫૪

વળી ચક્ષુશિવાય બીજી ઇન્દ્રિયોવડે જે સામાન્ય અવબોધ થાય તે અચક્ષુદર્શન કહેવાય, અને તે સર્વ પ્રાણીઓને થાય છે ૧૦૫૫

તત્વાર્થવૃત્તિમા એ સબધમા નીચે પ્રમાણે કહ્યુ છે —

ચક્ષુદર્શન એટલે ચક્ષુવડે દર્શન–ઉપલબ્ધિ અને તે મહા વિદ્વાનને પણ છાવણીના દર્શનની જેમ, અથવા તરતના અવતરેલા બાળકની દૃષ્ટિની પેઠે, સામાન્યપદાર્થના ગ્રહણરૂપ છે અચક્ષુદર્શન એટલે ચક્ષુશિવાયની (શ્રોત્ર આદિ) ઇન્દ્રિયોવડે સામાન્ય–અર્થ-ગ્રહણ થાય તે

येनावधेरुपयोगे सामान्यमवबुध्यते ।
अवधिज्ञानिनामेव तत्स्यादवधिदर्शनम् ॥ १०५६ ॥
यथैवमवधिज्ञाने भवत्यवधिदर्शनम् ।
एव विभंगेऽप्यवधिदर्शन कथित श्रुते ॥ १०५७ ॥

अय भावः–सम्यग्दृगवधिज्ञाने सामान्यावगमात्मकम् ।
यथैतत्स्यात्तथा मिथ्यादृग्विभगेऽपि तद् भवेत् ॥ १०५८ ॥
नाम्ना च कथित प्राज्ञैस्तदप्यवधिदर्शनम् ।
अनाकारत्वाविशेषाद्विभगदर्शनं न तत् ॥ १०५९ ॥

अय सूत्राभिप्राय ॥

आहुः कार्मग्रन्थिकास्तु यद्यपि स्त पृथक्पृथक् ।
साकारेतरभेदेन विभगावधिदर्शने ॥ १०६० ॥
तथापि मिथ्यारूपत्वान्न सम्यग्वस्तुनिश्चयः ।
विभगाज्ञाप्यनाकारत्वेनास्यावधिदर्शनात् ॥ १०६१ ॥
ततोऽनेन दर्शनेन पृथग्विवक्षितेन किम् ।
तत्कार्मग्रन्थिकैर्नास्य पृथगेतद्विवक्षितम् ॥ १०६२ ॥

જેનાવડે અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગમા સામાન્યબોધ થાય છે એનુ નામ અવધિદર્શન, જે ફક્ત અવધિજ્ઞાનીઓને જ થાય છે જેમ આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનમા અવધિદર્શન થાય છે તેમ વિભગજ્ઞાનમા પણ અવધિદર્શન થાય છે એમ શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે ૧૦૫૬–૧૦૫૭

એનો ભાવાર્થ એનો છે કે—સમ્યગ્દૃષ્ટિના અવધિજ્ઞાનમા જેમ આ સામાન્યબોધરૂપ અવધિદર્શન થાય છે તેમ મિથ્યાદૃષ્ટિના વિભગજ્ઞાનમા પણ તે થાય છે અને તેને પણ જ્ઞાનીઓએ અવધિદર્શન જ કહ્યુ છે કેમકે અનાકારપણુ બેઉમા સરખુ છે અને તેથી તેનું વિભગ દર્શન એવુ (જૂદુ) નામ આપ્યું નથી ૧૦૫૮–૧૦૫૯

એ સૂત્રોનો અભિપ્રાય છે

કર્મગ્રથમા તો એમ કહ્યુ છે કે યદ્યપિ સાકાર અને એથી ઇતર (નિરાકાર)–એના ભેદને લઇને વિભગદર્શન અને અવધિદર્શન પૃથક્પૃથક્ છે તથાપિ વિભગ મિથ્યાત્વ હોવાથી એનાથી સમ્યક્રીતે વસ્તુનિશ્ચય થઈ શકતો નથી તેમ અવધિદર્શનથી પણ, એના નિરાકારપણાને લીધે, વસ્તુનિશ્ચય થઇ શકતો નથી માટે આ દર્શનને જૂદુ કહેવાથી શુ લાભ ? ૧૦૬૦–૧૦૬૨

तथोक्तम्- सुत्ते अ विभंगस्स य परूवियं ओहिदंसणं बहुसो ।
कीस पुणो पडिसिद्धं कम्मपगडीपगरणंमि ॥ १०६३ ॥

इत्याद्यधिक विशेषणवत्या प्रज्ञापनाष्टादशपदवृत्तितश्च अवसेयम् ॥

तत्त्वार्थवृत्तिकृतापि विभंगज्ञाने अवधिदर्शन न अंगीकृतम् । तथा च तद्ग्रन्थ —अवधिदृगावरणक्षयोपशमात् विशेषग्रहणविमुखः अवधि अवधिदर्शनमित्युच्यते । नियमतस्तु तत्सम्यग्दृष्टिस्वामिकम् । इति ॥

सर्वं भूतभवद्भाविवस्तु सामान्यभावतः ।
बुध्यते केवलज्ञानादनुकेवलदर्शनात् ॥ १०६४ ॥
आदौ दर्शनमन्येषां ज्ञान तदनु जायते ।
केवलज्ञानिनामादौ ज्ञान तदनु दर्शनम् ॥ १०६५ ॥

अत एव सव्वन्नूण सव्वदरीसीण इति पठ्यते ॥

प्रज्ञप्ताः सर्वत स्तोका जन्तवोऽवधिदर्शनाः ।
असंख्यगुणितास्तेभ्यश्चक्षुर्दर्शनिनो मता ॥ १०६६ ॥

કહ્યુ છે કે—

સૂત્રને વિષે વિભગજ્ઞાનમા અવધિદર્શન કહ્યુ છે, પરતુ કર્મપ્રકૃતિના પ્રકરણમા એ વાતનો પ્રતિષેધ કર્યો છે ૧૦૬૩

અધિક વિસ્તાર 'વિશેષણવતી' માથી તથા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના અઢારમા પદની ટીકા માથી જાણવો

'તત્વાર્થવૃત્તિ' ના કર્તાએ પણ વિભગજ્ઞાનને વિષે અવધિદર્શન સ્વીકાર્યું નથી એઓ એમ કહે છે કે—

અવધિદર્શનિના આવરણના ક્ષયોપશમથી વિશેષ ગ્રહણ કરવામા વિમુખ–એવુ જે અવધિજ્ઞાન–તે અવધિદર્શન કહેવાય છે નિયમ ફક્ત એટલો જ કે તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળાને જ હોય

કેવળજ્ઞાન પછીના કેવળદર્શનથી ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સર્વ વસ્તુઓ સામાન્યપણે જણાય છે ૧૦૬૪

કેવળજ્ઞાની શિવાયના બીજાઓને (મતિજ્ઞાની વગેરે ચારને) પહેલુ દર્શન અને પછી જ્ઞાન થાય છે જ્યારે કેવળજ્ઞાનીના સબધમા તો પહેલુ જ્ઞાન અને પછી દર્શન થાય છે ૧૦૬૫

એટલા માટે જ 'સર્વ જ્ઞાનવાળા, સર્વ દર્શનવાળા'–એ અનુક્રમે જ્યા ત્યા પાઠ છે

અવધિદર્શનવાળા પ્રાણીઓ સર્વથી અલ્પ છે એથી અસખ્યગણા ચક્ષુદર્શન વાળાઓ છે ૧૦૬૬

अनन्तगुणितास्तेभ्यो मता. केवलदर्शना. ।
अचक्षुर्दर्शनास्तेभ्योऽप्यनन्तगुणिताधिकाः ॥ १०६७ ॥
कालश्चक्षुर्दर्शनस्य जघन्योऽन्तर्मुहूर्त्तकम् ।
सातिरेकं पयोराशिसहस्र परम पुनः ॥ १०६८ ॥
अचक्षुर्दर्शनस्यासावभव्यापेक्षया भवेत् ।
अनाद्यन्तोऽनादिसान्तो भव्यानां सिद्धियायिनाम् ॥ १०६९ ॥
जघन्येनैकसमय. स्यात्कालोऽवधिदर्शने ।
उत्कर्षतो द्वि षट्षष्टिर्वार्धय. साधिका मता' ॥ १०७० ॥
ज्येष्ठो नन्ववधिज्ञानकाल. षट्षष्टिवार्धय ।
अवधेर्दर्शने तर्हि यथोक्तो घटते कथम् ॥ १०७१ ॥
अत्रोच्यते- अवधौ च विभंगे चावधिदर्शनमास्थितम् ।
ततो द्वाभ्यां सहभावाद्युक्तः सोऽवधिदर्शने ॥ १०७२ ॥
अत्र बहु वक्तव्यम् । तत्तु प्रज्ञापनाष्टादशपदवृत्तित' अवसेयम् ॥

એથી અનન્તગણા કેવળદર્શનવાળાઓ છે અને એથી પણ અચક્ષુદર્શનવાળાઓ અનન્તગણા છે ૧૦૬૭

ચક્ષુદર્શનનો જઘન્ય કાળ અન્તર્મુહૂર્ત્તનો છે, અને ઉત્કૃત કાળ સહસ્ર-સાગરોપમથી અધિક છે ૧૦૬૮

અચક્ષુદર્શનનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ અભવ્યોની અપેક્ષાએ અનાદિઅનન્ત છે, અને મોક્ષે જનારા ભવ્યોની અપેક્ષાએ અનાદિસાન્ત છે ૧૦૬૯

અવધિદર્શનનો કાળ જઘન્યત એક સમય છે, અને ઉત્કૃષ્ટત એકસો બત્રીશ સાગરોપમથી અધિક છે ૧૦૭૦

અહિ એવો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે અવધિજ્ઞાનની સ્થિતિ જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ છાસઠ સાગરોપમ છે ત્યારે અવધિદર્શનની એકસો બત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિ કેમ સભવિત હોય ? ૧૦૭૧

એ પ્રશ્નનુ સમાધાન આ પ્રમાણે —

અવધિજ્ઞાન અને વિભગજ્ઞાન એ બેઉમા અવધિદર્શન રહેલ છે માટે તે બેઉની સાથે સહ ભાવ હોવાથી અવધિ દર્શનનો ૧૩૨ (૬૬+૬૬) સાગરોપમનો સ્થિતિકાળ યુક્ત છે ૧૦૭૨

આ સબધમા કહેવાનુ તો બહુ છે પરન્તુ તે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની અઢારમા પદની ટીકાથી જાણી લેવુ

कालः सादिरनन्तश्च भवेत्केवलदर्शने ।
एषु कस्याप्यनादित्वं नाचक्षुर्दर्शनं विना ॥ १०७३ ॥

इति दर्शनम् ॥ २७ ॥

अथ उपयोगाः ॥

चतुष्टयी दर्शनानां त्र्यज्ञानी ज्ञानपंचकम् ।
अमी द्वादश निर्दिष्टा उपयोगा बहुश्रुतैः ॥ १०७४ ॥

ज्ञानपचकज्ञानत्रय साकारका अमी ।
उक्ताः शेषास्त्वनाकाराश्चतुर्दर्शनलक्षणा ॥ १०७५ ॥

इति उपयोगाः ॥ २८ ॥

अथ आहारः ॥

आहारकाः स्युः छद्मस्थाः सर्वे वक्रगतिं विना ।
त्रिचतुःसमयान्ता स्यात्तत्रानाहारितापि च ॥ १०७६ ॥

गतिर्द्विधा हि जन्तूनां प्रस्थितानां परं भवम् ।
सरला कुटिला चापि तत्रैकसमयादिमा ॥ १०७७ ॥

કેવળદર્શનનો કાળ સાદિઅનન્ત છે

દર્શનોમા અચક્ષુદર્શન સિવાય અ ય કોઇ દર્શન અનાદિ નથી ૧૦૭૩

આ પ્રમાણે દર્શનનુ સ્વરૂપ સ પૂર્ણ

હવે અઠ્ઠાવીશમા દ્વાર ' ઉપયોગ ' વિષે

ચાર દર્શન, ત્રણ અજ્ઞાન અને પાચ જ્ઞાન–આ બારને બહુશ્રુતોએ ' ઉપયોગ ' કહ્યા છે પાચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન–એ આઠ ઉપયોગો સાકાર છે શેષ ચાર, એટલે ચાર–દર્શનરૂપ ઉપયોગો અનાકાર છે ૧૦૭૪–૧૦૭૫

આ પ્રમાણે ઉપયોગોનુ સ્વરૂપ છે

હવે ઓગણત્રીશમા દ્વાર ' આહાર વિષે

વક્રગતિવાળા શિવાય અન્ય સર્વ છદ્મસ્થ જીવો આહારક છે તેમા પણ ત્રણ કે ચાર સમયો સુધી તો અનાહારિપણુ હોય ૧૦૭

પરભવમા જતા પ્રાણીઓની ઋજુ અને વક્ર–એમ બે પ્રકારની ગતિ હોય છે તેમા પહેલી એટલે ઋજુ ફક્ત એક સમયની છે ૧૦૭૭

उत्पत्तिदेशो यत्र स्यात्समश्रेणिव्यवस्थित ।
तत्रैकसमयेनैव ऋजुगत्यासुमान् व्रजेत् ॥ १०७८ ॥
परजन्मायुराहारौ क्षणेऽस्मिन्नेव सोऽश्नुते ।
तुल्यमेतदृजुगतौ निश्चयव्यवहारयो ॥ १०७९ ॥
द्वितीयसमयेऽऋज्व्या व्यवहारनयाश्रयात् ।
उदेति परजन्मायुरिदं तात्पर्यमत्र च ॥ १०८० ॥
प्राग्भवान्त्यक्षणो वक्रापरिणामाभिमुख्यत ।
कैश्चिद्वक्रादिसमयो गण्यते व्यवहारत ॥ १०८१ ॥
ततश्च—भवान्तराद्यसमये गतेस्त्वस्मिन् द्वितीयके ।
समये परजन्मायुरुदेति खलु तन्मते ॥ १०८२ ॥
यदाहुः—उज्जुगइ पढमसमये परभविय आउअं तहाहारो ।
वक्काइ बीअसमये परभवि आउ उदयमेइ ॥१०८३ ॥
निश्चयनयाश्रयाच—
समुखोऽङ्गी गतेर्यद्यप्यन्त्यक्षणे तथापि हि ।
सत्त्वात्प्राग्भवसम्बन्धिसघातपरिशाटयो ॥ १०८४ ॥

જ્યા ઉત્પત્તિદેશ સમશ્રેણિએ રહેલો હોય ત્યા પ્રાણી ઋજુગતિવડે એક સમયમા જ જાય છે અને તેજ સમયે તે પરજન્મસબધી આયુષ્ય અને આહાર ભોગવે છે વળી આ ઋજુગતિમા નિશ્ચય અને વ્યવહાર—બેઉ નયે તે સમાન જ છે ૧૦૭૮–૧૦૭૯

પણ વક્રગતિમા વ્યવહારનયને આશ્રયીને બીજે સમયે પરજન્મનુ આયુ ઉદય આવે છે ૧૦૮૦

એનુ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે —

પ્રાગ્ભવના અન્ત્ય સમયને, વક્રગતિના પરિણામની અભિમુખતાને લઇને, કેટલાકો વ્યવહારથી વક્રનો આદિ સમય ગણે છે, અને તેથી તેમને મત ભવાન્તરને આદ્યસમયે એટલે કે વક્ર ગતિના બીજા સમયમા પરજન્મસબધી આયુષ્ય ઉદયમા આવે છે ૧૦૮૧–૧૦૮૨

અન્યત્ર પણ કહ્યુ છે કે ઋજુગતિવાળાને ભવાન્તરના પહેલા સમયમા પરજન્મ સબધી આયુષ્ય તથા આહાર હોય છે, અને વક્રગતિવાળાને બીજા સમયથી આયુષ્ય ઉદય આવે છે ૧૦૮૩

વળી નિશ્ચયનયને આશ્રયીને તો—

પ્રાણી અન્ત્યસમયે ગતિની સન્મુખ હોય છે તોપણ પૂર્વભવસબધી સઘાત—અને—પરિ

समयः प्राग्भवस्यैप सम्भवेन्न पुनर्गतेः ।
प्राच्यांगसर्वशाटोऽग्यूभवाद्यक्षण एव यत् ॥ १०८५ ॥

परभवपढमे साडोत्ति आगमवचनात् ॥

उदेति समयेऽत्रैव गतिः सह तदायुषा ।
ततोऽन्यजन्मायुर्वक्रगतावप्यादिमक्षणे ॥ १०८६ ॥

तत्र सघातपरिशाटस्वरूप चैवम् आगमे—

सघात· परिशाटश्च तौ द्वौ समुदिताविति ।
औदारिकादिदेहानां प्रज्ञप्तं करणत्रयम् ॥ १०८७ ॥

सर्वात्मना पुद्गलानामाद्ये हि ग्रहणं क्षणे ।
चरमे सर्वथा त्यागो द्वितीयादिपु चोभयम् ॥ १०८८ ॥

यथा तप्ततापिकाया सस्नेहायामपूपक ।
गृह्णाति प्रथमं स्नेह सर्वात्मना न तु त्यजेत् ॥ १०८९ ॥

ततश्च किंचिद्द गृह्णाति स्नेह किंचित्पुनस्त्यजेत् ।
सघातभेदरूपत्वात्पुद्गलानां स्वभावत ॥ १०९० ॥

શાટ (ગ્રહણ અને ત્યાગ) સત્તામા હોવાથી, આ સમય પૂર્વભવનો સભવે છે, પરભવનો સભવતો નથી કેમકે પૂર્વભવના શરીરનો સર્વથાત્યાગ આગામી ભવના આદ્ય ક્ષણમા જ થાય છે ૧૦૮૪–૧૦૮૫

આગમનુ પણ વચન છે કે ' પરભવના આદ્ય ક્ષણમા પરિશાટ–ત્યાગ થાય '

અને આજ સમયે તે આયુષ્યની સાથે ગતિ ઉદયમા આવે છે

તેથી અન્યજન્મનુ આયુષ્ય વક્રગતિમા પણ આદ્ય ક્ષણે ઉદયમા આવે છે ૧૦૮૬

સઘાત–અને–પરિશાટ (ગ્રહણ–અને–મોચન) નુ સ્વરૂપ આગમમા નીચે પ્રમાણે કહ્યુ છે —

ઔદારિક વગેરે પ્રકારના શરીર છે એઓના ત્રણ ' કરણ ' કહ્યા છે પહેલે ક્ષણે પુદ્ગળોનુ સર્વથા ' ગ્રહણ ' થાય છે, અન્તિમ ક્ષણે સર્વથા ' ત્યાગ ' થાય છે અને વચલા ક્ષણોમા ' ગ્રહણ અને ત્યાગ ' બેઉ થાય છે ૧૦૮૭–૧૦૮૮

જેવી રીતે તપાવેલી તેલવાળી લોઢીમા નાખેલો પુડલો પ્રથમ સર્વથા તેલ ગ્રહણ કરે છે, ત્યજતો નથી, અને પછી થોડુ ગ્રહણ કરે અને વળી થોડુ ત્યજે, કેમકે ગ્રહણ કરવુ અને

तथैव प्रथमोत्पन्न· प्राणभृत् प्रथमक्षणे ।
सर्वात्मनोत्पत्तिदेशस्थितान् गृह्णाति पुद्गलान् ॥ १०९१ ॥
ततश्चाभवपर्यन्तं द्वितीयादिक्षणेषु तु ।
गृह्णस्त्यजश्च तान् कुर्यात् सघातपरिशाटनम् ॥ १०९२ ॥
तत आयु समाप्तौ च भाव्यायु प्रथमक्षणे ।
स्यात् शाट एव प्राग्देहपुद्गलाना तु न ग्रह· ॥ १०९३ ॥
औदारिकवैक्रियाहारकेषु स्युस्त्रयोऽप्यमी ।
सघातपरिशाट. स्यात्तैजसकार्मणे सदा ॥ १०९४ ॥
अनादित्वात् भवेन्नैव सघात केवलोऽनयो ।
केवलः परिशाटश्च सम्भवेन्मुक्तियायिनाम् ॥ १०९५ ॥

अत्र च भूयान् विस्तरः अस्ति स च आवश्यकवृत्त्यादिभ्य अवसेय· ॥

अथ प्रकृतम्—वक्रा गतिश्चतुर्धा स्याद्वक्रैरेकादिभिर्युता ।
तत्राद्या द्विक्षणैकैकक्षणवृद्ध्या क्रमात्परा १०९६ ॥

છોડી દેવુ એવો મૂળથી જ પુદ્ગળોનો સ્વભાવ છે, તેવી જ રીતે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણી પ્રથમ ક્ષણે ઉત્પત્તિદેશમા રહેલા પુદ્ગળોને સર્વથા ગ્રહણ જ કરે છે, ત્યારપછી બીજા ત્રીજા ક્ષણોમા જન્મપર્યન્ત ગ્રહણ અને ત્યાગ બેઉ કર્યા કરે છે એનુ નામ ‘ સઘાતપરિશાટન ’ ૧૦૮૯—૧૦૯૨

વળી પછી આયુષ્ય સમાપ્ત થાય ત્યારે ભાવિ આયુષ્યના પ્રથમ ક્ષણમા ‘ પરિશાટન ’ જ થાય અર્થાત્ પૂર્વશરીરના પુદ્ગળોનો ‘ત્યાગ’ જ થાય, એ ગ્રહણ કરવાના હોય નહિ ૧૦૯૩

ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરોમા તે ત્રણે ‘ કરણો ’ હોય છે તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોમા સદા ‘ સઘાત અને પરિશાટ ’ હોય છે કેમકે એ બેઉ અનાદિ હોવાથી, એમનો કેવળ ‘ સઘાત ’ હોતો નથી વળી કેવળ ‘ પરિશાટ ’ તો મોક્ષગામીઓને સભવે છે ૧૦૯૪—૧૦૯૫

આ બાબત બહુ વિસ્તારવાળી છે તે માટે આવશ્યકવૃત્તિ વગેરે ગ્રંથો જોવા

વક્ર ગતિ ચાર પ્રકારની છે (૧) એકવક્ર, (૨) દ્વિવક્ર, (૩) ત્રિવક્ર અને (૪) ચતુર્વક્ર તેમા પહેલી એટલે એકવક્ર બે સમયની છે, અને ત્યારપછીની ત્રણે એકેક ક્ષણ વધારેની છે

તે આ પ્રમાણે —

तथाहि— यदोर्ध्वलोकपूर्वस्या अधः श्रयति पश्चिमाम् ।
एकवक्रा द्विसमया ज्ञेया वक्रा गतिस्तदा ॥ १०९७ ॥

समश्रेणिगतित्वेन जन्तुरेकेन यात्यधः ।
द्वितीयसमये तिर्यग् उत्पत्तिदेशमाश्रयेत् ॥ १०९८ ॥

पूर्वदक्षिणोर्ध्वदेशादधश्चेदपरोत्तराम् ।
व्रजेत्तदा द्विकुटिला गतिस्त्रिसमयात्मिका ॥ १०९९ ॥

एकेनाधस्समश्रेण्या तिर्यगन्येन पश्चिमाम् ।
तिर्यगेव तृतीयेन वायव्यां दिशि याति सः ॥ ११०० ॥

त्रसानामेतदन्तैव वक्रा स्यान्नाधिका पुनः ।
स्थावराणां चतुःपञ्चसमयान्तापि सा भवेत् ॥ ११०१ ॥

तत्र चतुःसमया त्वेवं—

त्रसनाड्या बहिरधोलोकस्य विदिशो दिशम् ।
यात्येकेन द्वितीयेन त्रसनाड्यन्तरे विशेत् ॥ ११०२ ॥

ऊर्ध्वं याति तृतीयेन चतुर्थे समये पुनः ।
त्रसनाड्या विनिर्गत्य दिश्य स्वस्थानमाश्रयेत् ॥ ११०३ ॥

જ્યારે જીવ ઉર્ધ્વલોકની પૂર્વ દિશામાથી અધોલોકની પશ્ચિમ દિશામા જાય છે ત્યારે તે વક્રગતિ ' એકવક્ર ' કહેવાય, અને એ બે સમયની સમજવી કેમકે,

જીવ, સમશ્રેણિએ ગમન કરતો હોઇને, પહેલે સમયે સીધો અધોલોકમા જાય છે અને ત્યાથી બીજે સમયે તિર્યક્ એટલે તીર્છો પોતાના ઉત્પત્તિપ્રદેશે પહોચી જાય છે ૧૦૯૮

વળી અગ્નિકોણના ઉર્ધ્વદેશથી જો અધોદિશાએ વાયવ્ય કોણે જાય તો ત્રણ સમયની દ્વિવક્રા ગતિ થાય એટલે એક સમયમા સમશ્રેણિગતિ કરીને એ નીચો જાય, બીજે સમયે તીર્છો પશ્ચિમ દિશામા જાય અને ત્રીજે સમયે તીર્છો જઇને વાયવ્યદિશાનો આશ્રય લે ૧૦૯૯–૧૧૦૦

ત્રસ જીવોની વક્રગતિ એટલી જ થાય, અધિક ન થાય પણ સ્થાવર જીવોની ચાર પાચ સમયની પણ થાય. એમા જે ચાર સમયની થાય તે આ પ્રમાણે —પહેલે સમયે એ ત્રસનાડીથી બહાર અધોલોકની વિદિશામાથી (હરકોઈ ખુણામાથી) દિશામા જાય, દ્વિતીય સમયે ત્રસનાડીની અદર પ્રવેશ કરે, ત્રીજે સમયે ઊર્ધ્વ જાય અને ચોથે સમયે વળી એ ત્રસ નાડીમાથી બહાર નીકળી પોતાનુ જે સ્થાન હરકોઈ દિશામા આવેલુ હોય (વિદિશા–ખુણામા નહિ) એવા સ્થાનનો આશ્રય કરે છે ૧૧૦૧–૧૧૦૩

दिशो विदिशि याने तु नाडीमाद्ये द्वितीयके ।
ऊर्ध्वं चाधस्तृतीये तु बहिर्विदिशि तुर्यके ॥ ११०४ ॥

यदोक्तरीत्या विदिशो जायते विदिशि क्वचित् ।
तदा तत्समयाधिक्यात् स्यात्पंचसमया गतिः ॥ ११०५ ॥

उक्तं च—

विदिसाओ दिस पढमे बीए पइसरइ नाडिमज्झमि ।
उड्ढ तइए तुरिए उ नीइ विदिस तु पचमए ॥ ११०६ ॥

इति भगवतीवृत्तौ शतक १४ प्रथमोद्देशके ॥

भगवतीसप्तमशतकप्रथमोद्देशके तु पचसामयिकीं विग्रहगतिमाश्रित्य इत्थमुक्तं दृश्यते । इद च सूत्रे न दर्शितम् । प्रायेण इत्थमनुत्पत्तिः । इति ॥

व्यवहारापेक्षया च भवेदाहारकोऽसुमान् ।
गतौ किलैकवक्रायां समयद्वितयेऽपि हि ॥ ११०७ ॥

तथाहि समये पूर्वे शरीरमेष उत्सृजेत् ।
तस्मिन्पुन तच्छरीरयोग्याः केचन पुद्गलाः ॥ ११०८ ॥

(જીવને) **દિશામાથી** વિદિશામા જવુ હોય તો પહેલે સમયે નાડીમા પ્રવેશ કરે, બીજે સમયે ઊર્ધ્વ ગતિ કરે, ત્રીજે સમયે અધોદિશાએ જાય અને ચોથે સમયે બહાર વિદિશામા જાય છે ૧૧૦૪

પણ એ જ્યારે એક **વિદિશામાથી** (નીકળીને) હરકોઇ અન્ય વિદિશામા ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે એને ચાર સમયથી અધિક સમય જોઇએ, એટલે કે પાચ સમય જોઇએ ૧૧૦૫

અન્યત્ર પણ કહ્યુ છે કે (જીવ) પહેલે સમયે વિદિશામાથી દિશામા જાય, બીજે સમયે નાડીની અદર પ્રવેશ કરે, ત્રીજે સમયે ઊર્ધ્વ ગતિ કરે, ચોથે સમયે અધોગતિ કરી બહાર નીકળે અને પાચમે સમયે વિદિશાનો એટલે હરકોઈ ખુણાનો આશ્રય લે ૧૧૦૬

એવી ભગવતીસૂત્રની વૃત્તિમા ચૌદમા શતકના પહેલા ઉદ્દેશમા હકીકત છે સાતમા શતકના પહેલા ઉદ્દેશમા તો પાચ સમયની વિગ્રહગતિના સબધમા એમ થાય એમ કહ્યુ છે મૂળ સૂત્રમા એવુ કાઈ બતાવ્યુ નથી કારણકે પ્રાય એવી રીતે ઉત્પત્તિ ન હોય

વળી વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ પ્રાણી એકવક્રગતિમા બેઉ સમયમા આહારક થાય છે પૂર્વના (પહેલા) સમયમા શરીર ત્યજી દે છે અને એજ સમયમા વળી એ શરીરને યોગ્ય

लोमाहारेण सम्बन्धमायान्ति जीवयोगतः ।
औदारिकादिपुद्गलादान चाहार उच्यते ॥ ११०९ ॥ युग्मम् ॥
एवमत्राद्यसमये आहारः परिभावित ।
सर्वत्रैवं द्विवक्रादावप्याद्यक्षण आहृतिः ॥ १११० ॥
द्वितीयसमये चासावुत्पत्तिदेशमापतेत् ।
तदा तद्भवयोग्याणून् यथासम्भवमाहरेत् ॥ ११११ ॥
द्विवक्रा तु त्रिसमया मध्यस्तत्र निराहृतिः ।
आद्यन्तयो. समयोराहार· पुनरुक्तवत् ॥ १११२ ॥
एव च त्रिचतुर्वक्रे चतुःपञ्चक्षणात्मके ।
मध्यास्तयोर्निराहाराः साहारावादिमान्तिमौ ॥ १११३ ॥
यदाहुः— इगदुतिचउवक्कासु दुगाइसमयेसु परभवाहारो ।
दुगवक्काइसु समया इगदोतिन्नि उ अणाहारा ॥ १११४ ॥
निश्चयनये तु—

હોય એવા કેટલાક પુદ્ગલો જીવના યોગને લીધે લોમ-આહારવડે એના સમ્બન્ધમા આવે છે ઔદારિકાદિ પુદ્ગળોને જીવ ગ્રહણ કરે છે એનુ નામ 'આહાર' ૧૧૦૮-૧૧૦૯

એ પ્રમાણે એકવક્ર ગતિમા આદ્યસમયે (જીવને) આહાર કહ્યો છે 'દ્વિવક્ર' વગેરે ગતિમા પણ સર્વત્ર એજ પ્રમાણે પહેલે ક્ષણે આહાર જાણવો. ૧૧૧૦

વળી બીજે સમયે એ (પ્રાણી) ઉત્પત્તિપ્રદેશમા આવી પડે ત્યારે એ એ ભવને યોગ્ય એવા પરમાણુઓનો યથાસભવ આહાર કરે. ૧૧૧૧

દ્વિવક્ર ગતિ ત્રણ સમયની છે અને એ ત્રણ સમયમાથી વચલો સમય એટલે બીજો સમય આહાર વિનાનો છે જ્યારે પહેલા અને ત્રીજા સમયોનેવિષે પૂર્વવત્ આહાર હોય છે ૧૧૧૨

એવી રીતે ચાર સમયવાળી અને પાચ સમયવાળી ત્રિવક્ર અને ચતુર્વક્ર ગતિમા પણ, વચલા સમયો નિરાહાર એટલે આહાર વિનાના છે અને પહેલા તથા અન્તિમ સમયો સાહાર એટલે આહારવાળા છે ૧૧૧૩

અન્યત્ર પણ કહ્યુ છે કે—એકવક્રવાળી, દ્વિવક્રા એટલે બે વક્રવાળી, તેમજ ત્રિવક્રા અને ચતુર્વક્રા ગતિઓમા અનુક્રમે બીજે ક્ષણે, ત્રીજે ક્ષણે, ચોથે ક્ષણે અને પાચમે ક્ષણે પરભવનો આહાર હોય છે અને દ્વિવક્રા વગેરે ગતિઓમા એક, બે અને ત્રણ સમયો અણાહારી એટલે આહાર વિનાના હોય છે ૧૧૧૪

નિશ્ચયનય પ્રમાણે તો—

भवस्य भाविन· पूर्वे क्षणे प्राग्वपुषा सह ।
असम्बन्धादनाप्त्या·च भाविनोऽङ्गस्य नाहृति ॥ ११११५ ॥
द्वितीयसमये तु स्वं स्थानं प्राप्याहरेत्तत. ।
समयः स्यादनाहार एकवक्रागतावपि ॥ १११६ ॥
अन्यस्यां द्वावनाहारौ तृतीयस्यां त्रयस्तथा ।
चतुर्थ्यामपि चत्वार· साहारोऽन्त्योऽखिलासु यत् ॥ १११७ ॥
ततश्च व्यवहारेणोत्कर्षत· समयास्त्रयः ।
निश्चयेन तु चत्वारो निराहारा प्रकीर्त्तिता ॥ १११८ ॥
सामान्यात् सर्वत स्तोका निराहारा. शरीरिण ।
आहारका असख्येयगुणास्तेभ्यः प्रकीर्त्तिता ॥ १११९ ॥
त्रिविधश्च स आहार ओजआहार आदिमः ।
लोमाहारो द्वितीयश्च प्रक्षेपाख्यस्तृतीयकः ॥ ११२० ॥
तत्राद्य देहमुत्सृज्य ऋज्व्या कुटिलयाथवा ।
गत्वोत्पत्तिस्थानमाप्य प्रथमे समयेऽसुमान् ॥ ११२१ ॥

ભવિષ્યમા થનારા ભવના પ્રથમસમયે પૂર્વશરીરની સાથે સબધ ન હોવાથી, અને ભાવિ શરીરની અપ્રાપ્તિને લીધે આહાર હોતો નથી, જો કે દ્વિતીય ક્ષણે પોતાનુ સ્થાન પ્રાપ્ત થયે આહાર કહે છે આમ હોવાથી એકવક્ર ગતિમા પણ એક સમય નિરાહાર હોય ૧૧૧૫-૧૧૧૬

દ્વિવક્ર ગતિમા બે સમય અણાહારી હોય છે, ત્રિવક્રા ગતિમા ત્રણ સમય, અને ચતુર્વક્ર ગતિમા ચાર સમય અણાહારી હોય છે કારણકે સર્વ ગતિઓમા અન્તિમ સમય જ સાહારી છે ૧૧૧૭

એમ હોવાથી વ્યવહારનયે ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમય નિરાહારી કહ્યા છે અને નિશ્ચયનયે ચાર સમય નિરાહારી કહ્યા છે ૧૧૧૮

સામાન્યત નિરાહારી પ્રાણીઓ સર્વથી અલ્પ છે અને ' સાહારી ' એ કરતા અસખ્યગણા છે ૧૧૧૯

આ જે ' આહાર ' ની વાત કરી તે આહાર ત્રણ પ્રકારનો છે (૧) ઓજઆહાર, (૨) લોમઆહાર અને (૩) પ્રક્ષેપઆહાર ૧૧૨૦

આદ્ય દેહને ત્યજીને ઋજુ (સરલ-સીધી) અથવા કુટિલ (વક્ર) ગતિવડે

तैजसकार्मणयोगेनाहारयति पुद्गलान् ।
औदारिकाद्यगयोग्यान् द्वितीयादिक्षणेष्वथ ॥ ११२२ ॥

औदारिकादिमिश्रेणारब्धत्वाद्वपुषस्ततः ।
यावच्छरीरनिष्पत्तिरन्तर्मुहूर्त्तकालिकी ॥११२३॥ त्रिभिः विशेषकम् ॥

यदाहुः—

तेएण कम्मएणं आहारेइ अणंतर जीवो ।
तेण पर मीसेण जाव सरीरस्स निव्वत्ती ॥ ११२४ ॥

स सर्वोप्योजआहार ओजो देहार्हपुद्गला ।
ओजो वा तैजस कायस्तद्रूपस्तेन वा कृतः ॥ ११२५ ॥

शरीरोपष्टम्भकानां पुद्गलानां समाहृतिः ।
त्वगिन्द्रियादिस्पर्शेन लोमाहारः स उच्यते ॥ ११२६ ॥

मुखे कवलनिक्षेपादसौ कावलिकाभिधः ।
एकेन्द्रियाणां देवानां नारकाणां च न ह्यसौ ॥ ११२७ ॥

ગમન કરી ઉત્પત્તિસ્થાનને પ્રાપ્ત કરી પ્રથમ સમયે પ્રાણી, તૈજસ અને કાર્મણ શરીરના યોગથી ઔદારિક આદિ શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગળોનો આહાર શરૂ કરે છે—તે, બીજે ત્રીજે વગેરે સમયે શરીરનો આરંભ થવાથી ઔદારિક આદિ મિશ્રે કરીને અન્તર્મુહૂર્ત્તના સ્થિતિકાળ વાળી શરીરનિષ્પત્તિ થાય ત્યાં સુધી, તે (આહાર) કર્યા કરે છે ૧૧૨૧–૧૧૨૩

કહ્યુ છે કે—જીવ પ્રથમ તૈજસ તેમ કાર્મણ શરીરવડે અન્તરરહિત આહાર (કર્યા) કરે છે પછી શરીરની નિષ્પત્તિ થાય ત્યાસુધી મિશ્રશરીરવડે આહાર કરે છે ૧૧૨૪

એ સર્વ 'ઓજ આહાર' કહેવાય. અહિં 'ઓજ' એટલે દેહને યોગ્ય એવા પુદ્ગળો અથવા ઓજ એટલે તૈજસકાય એ પરથી ઓજઆહાર એટલે ઓજરૂપ આહાર અથવા તૈજસકાયકૃત આહાર ૧૧૨૫

શરીરના આધારરૂપ પુદ્ગળોનો, ત્વચાઇન્દ્રિય વગેરે ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શવડે આહાર કરવો એનુ નામ 'લોમઆહાર' ૧૧૨૬,

મુખને વિષે કવળ એટલે કોળીઆ પ્રક્ષેપવો (નાખવો)—એમ આહાર કરવો એનુ નામ 'પ્રક્ષેપઆહાર' આ પ્રક્ષેપઆહાર એટલે કવળઆહાર એકેન્દ્રિય જીવોને, દેવોને અને નારકીના જીવોને હોતો નથી ૧૧૨૭

जीवा सर्वेऽप्यपर्याप्ता ओजहारिणो मताः ।
देहपर्याप्तिपर्याप्ता लोमाहारा समेऽङ्गिनः ॥ ११२८ ॥
ओजसोऽनाभोग एव लोमस्त्वाभोगजोऽपि च ।
एकेन्द्रियाणां लोमोऽपि स्यादनाभोग एव हि ॥११२९ ॥

तथोक्त संग्रहणीवृत्तौ—

एकेन्द्रियाणाम् अतिस्तोकापटुमनोद्रव्यलब्धीनाम् आभोगमान्द्यात् वस्तुतः अनाभोगनिर्वर्त्तित एव ॥ यदागम—एगेंदियाणं नो आभोग निव्वत्तिए अणाभोगनिव्वत्तिए । इति ॥

द्विचणोनो भवः क्षुल्लो जघन्या कायसंस्थितिः ।
आहारित्वे गरिष्ठा च कालचक्राण्यसंख्यशः ॥ ११३० ॥

इति आहारः ॥ २९ ॥

अथ गुणाः ॥

गुणा नाम गुणस्थानान्यमूनि च चतुर्दश ।
वच्मि स्वरूपमेतेषामन्वर्थं व्यक्तिपूर्वकम् ॥ ११३१ ॥

'અપર્યાપ્ત' જીવો સર્વે ઓજઆહારી છે અને દેહપર્યાપ્તિવાળા બધા જીવો લોમઆહારી છે ૧૧૨૮

ઓજસઆહાર અનાભોગ જ હોય છે, જ્યારે લોમઆહારમા ભોગ હોયે ખરો ને ન યે હોય વળી એકેન્દ્રિયોના લોમાહારમા ભોગ હોતો જ નથી ૧૧૨૯

'સંગ્રહણી' ની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે—

અત્યલ્પ-અને-અપટુ-મનોદ્રવ્યનીલબ્ધિવાળા એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓ ભોગને વિષે અશક્ત હોવાથી વસ્તુત એમનો આહાર 'અનાભોગ' જ હોય છે

આગમમા એ સબધમા આમ કહ્યુ છે—

એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓને આભોગ આહાર નથી, અનાભોગ છે

આહારક પ્રાણીઓને જઘન્ય કાયસ્થિતિ ક્ષુલ્લકભવકરતા બે સમય ઓછી-એટલી હોય છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટી અસખ્ય કાળચક્રો જેટલી હોય ૧૧૩૦

આ પ્રમાણે ઓગણત્રીશમા દ્વાર-આહારનુ સ્વરૂપ સપૂર્ણ

હવે ત્રીશમા દ્વાર-ગુણ વિષે

ગુણ એટલે ગુણસ્થાન એ ગુણસ્થાન ચૌદ છે એમનુ પ્રત્યેકનુ સ્વરૂપ હુ અર્થને અનુસારે કહુ છુ ૧૧૩૧

तथाहुः—

मिच्छे सासणमीसे अविरयदेसे पमत्तअपमत्ते ।
नियट्टी अनियट्टी सुहुमुवसम खीण सजोगि अजोगि गुणा ॥११३२॥

गुणा ज्ञानदयस्तेषां स्थान नाम स्वरूपभित् ।
शुद्ध्यशुद्धिप्रकर्षापकर्षोत्थात्र प्रकीर्त्यते ॥ ११३३ ॥

तत्र मिथ्या विपर्यस्ता जिनप्रणीतवस्तुषु ।
दृष्टिर्यस्य प्रतिपत्तिः स मिथ्यादृष्टिरुच्यते ॥ ११३४ ॥

यत्तु तस्य गुणस्थान सम्यग्दृष्टिमविभ्रतः ।
मिथ्यादृष्टिगुणस्थानं तदुक्त पूर्वसूरिभि. ॥ ११३५ ॥

ननु मिथ्यादृशां दृष्टेर्विपर्यासात्कुतो भवेत् ।
ज्ञानादिगुणसद्भावो यद्गुणस्थानतोच्यते ॥ ११३६ ॥

अत्र ब्रूमः- भवेद्यद्यपि मिथ्यात्ववतामसुमतामिह ।
प्रतिपत्तिर्विपर्यस्ता जिनप्रणीतवस्तुषु ॥ ११३७ ॥

---

(૧) મિથ્યાત્વ, (૨) સાસ્વાદન, (૩) મિશ્ર, (૪) અવિરતિ, (૫) દેશવિરતિ, (૬) પ્રમત્ત, (૭) અપ્રમત્ત, (૮) નિવૃત્ત, (૯) અનિવૃત્ત, (૧૦) સૂક્ષ્મસ પરાય, (૧૧) ઉપશાતમોહ, (૧૨) ક્ષીણમોહ, (૧૩) સયોગી, અને (૧૪) અયોગી–આ નામના ચૌદ ગુણસ્થાન છે ૧૧૩૨

(જીવના) જે જ્ઞાન આદિ ગુણો છે એમનુ સ્થાન એ ગુણસ્થાન–(એટલે) એમના સ્વરૂપનો ભેદ એ ભેદ એમની શુદ્ધિ, અશુદ્ધિ, પ્રકર્ષ અને અપકર્ષ–એ ચારવાનાને લઇને થયેલ છે ૧૧૩૩

જિનેશ્વરપ્રણીત તત્વોને જે માણસ મિથ્યાત્વથી વિપર્યસ્ત દષ્ટિવડે જુએ છે તે મિથ્યા દષ્ટી કહેવાય અને આવા (અસમ્યકદષ્ટિવાળા) માણસનુ સ્થાન–તે મિથ્યાદષ્ટિગુણસ્થાન કહેવાય ૧૧૩૪–૧૧૩૫

અહિ કોઈ એમ શકા કરે છે કે મિથ્યાદષ્ટિઓને તો દષ્ટિનો વિપર્યાસ છે, એમની દષ્ટિ વિપર્યસિત છે–એટલે એમનામા જ્ઞાન આદિ ગુણોનો સદ્ભાવ જ ન હોય તો પછી એને 'ગુણસ્થાન' કેવી રીતે કહેવા તૈયાર થયા છો ? ૧૧૩૬

એ શકાનુ સમાધાન નીચે મુજબ—

અગર જો કે જિનભગવાનપ્રણીત વસ્તુઓને મિથ્યાદષ્ટિ જીવો વિપરીત માને છે તોપણ

तथापि काचित् मनुजपश्वादिवस्तुगोचरा ।
तेषामप्यविपर्यस्ता प्रतिपत्तिर्भवेद् ध्रुवम् ॥ ११३८ ॥ युग्मम् ॥
आस्तामन्ये मनुष्याद्या निगोददेहिनामपि ।
अस्त्यव्यक्तस्पर्शमात्रप्रतिपत्तिर्यथास्थिता ॥ ११३९ ॥
यथा घनघनच्छन्नेऽर्केऽपि स्यात्कापि तत्प्रभा ।
अनावृत्ता न चेद्रात्रिदिनाभेद. प्रसज्यते ॥ ११४० ॥

इति प्रथमगुणस्थानम् ॥

आयमौपशमिकाख्य सम्यक्त्वस्यात्र सादयेत् ।
योऽनन्तानुबन्धिकषायोदय सायसादनः ॥ ११४१ ॥
उत्कर्षादावलीषट्कात् सम्यक्त्वमपगच्छति ।
अनन्तानुबन्ध्युदये जघन्यात्समयेन यत् ॥ ११४२ ॥ युग्मम् ॥
पृषोदरादित्वाल्लोपे यकारस्य भवेत्पदम् ।
आसादनमित्यनन्तानुबन्ध्युदयवाचकम् ॥ ११४३ ॥

ततश्च— आसादनेन युक्तो य. स सासादन उच्यते ।
स चासौ सम्यग्दृष्टिस्तद्गुणस्थान द्वितीयकम् ॥ ११४४ ॥

મનુષ્ય, પશુ આદિ વસ્તુના વિષય પરત્વે તો એમની માનીનતા અવિપરીત છે ૧૧૩૭–૧૧૩૮

વળી મનુષ્ય આદિ અન્ય પ્રાણીઓની વાત એક કોરે મૂકો, તોપણ નિગોદના જીવોમાયે અવ્યક્ત સ્પર્શ ગુણ છે એમ એઓ યથાસ્થિત સ્વીકાર કરે છે જેવી રીતે કે ઘાટા વાદળાથી આચ્છાદિત થયેલા સૂર્યની કઇક પ્રભા તો અનાચ્છાદિત રહે છે જો એમ ન હોય તો પછી રાત્રીમા ને દિવસમા લેશ પણ ભેદ રહે નહિ ૧૧૩૯–૧૧૪૦

એવી રીતનુ પ્રથમ ગુણસ્થાનક સમજવુ

સમકિતના, ઉપશમ નામના **આય** એટલે લાભને **સાદન** એટલે હરકત પહોચાડે છે એ 'સાયસાદન' નામનુ બીજુ ગુણસ્થાનક એમા અનન્તાનુબધિ કષાયનો ઉદય થાય છે અને એ ઉત્કૃષ્ટત છ 'આવળી' પર્યન્ત, અને જઘન્યત એક સમય ટકે છે ૧૧૪૧–૧૧૪૨.

પૃષોદરાદિ એ વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે **ય**કારનો લોપ થઇને, ' આયસાદન ' નુ ' આસાદન ' થયુ અને એ 'આસાદન' વાળો "સ+આસાદન" એટલે ' સાસાદન ' કહેવાય. એ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ હોય, અને એ બીજે ગુણસ્થાનકે હોય. ૧૧૪૩–૧૧૪૪

तच्चैवम्— प्रागुक्तस्यौपशमिकसम्यक्त्वस्य जघन्यतः ।
शेषे क्षणे षट्सु शेषासूत्कर्षादावलीष्वथ ॥ ११४५ ॥
महाविभीषिकोत्थानकल्पः केनापि हेतुना ।
कस्याप्यनन्तानुबन्धिकषायाभ्युदयो भवेत् ॥ ११४६ ॥ युग्मम् ॥
अथैतस्मिन्ननन्तानुबन्धिनामुदये सति ।
सासादनसम्यग्दृष्टिगुणस्थानं स्पृशत्यसौ ॥ ११४७ ॥
यद्विवोपशमश्रेण्याः स्यादिदं पतिताङ्गिनः ।
सम्यक्त्वस्यौपशमिकस्यान्ते कस्यापि पूर्ववत् ॥ ११४८ ॥
तत ऊर्ध्वं च मिथ्यात्वमवश्यमेष गच्छति ।
पतन् द्वितीयसोपानादाद्यमेव हि गच्छति ॥ ११४९ ॥
नाम्ना सास्वादनसम्यगुदग्गुणस्थानमप्यद ।
उच्यते तत्र चान्वर्थो मतिमद्भिरयं स्मृत. ॥ ११५० ॥
उद्वम्यमानसम्यक्त्वास्वादनेन सहास्ति य. ।
स हि सास्वादनसम्यगृदृष्टिरित्यभिधीयते ॥ ११५१ ॥

તે આ પ્રમાણે —

જઘન્યત પૂર્વોક્ત ઉપશમ સમકિતના શેષ (અન્તિમ) ક્ષણે (સમયે), અને ઉત્કૃષ્ટત છ આવળી શેષ રહે ત્યારે, કોઈ પણ પ્રાણીને કોઇપણ હેતુને લઈને મહાન ઉત્પાતના ઉદયસદૃશ અનન્તાનુબન્ધી કષાયનો ઉદય થાય છે એ અનન્તાનુબધી કષાયનો ઉદય થયા પછી, પ્રાણી 'સાસાદનસમ્યગ્દૃષ્ટિ' નામના ગુણસ્થાને પહોચે છે ૧૧૪૫-૧૧૪૭

અથવા તો પૂર્વે કહી ગયા પ્રમાણે ઉપશમસમકિતને અતે ઉપશમશ્રેણિથી પતિત થયેલ હરકોઇ પ્રાણીનુ એ ગુણસ્થાન હોય એથી આગળ વધતા તો પ્રાણી અવશ્યમેવ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાને જ પાછો આવી પડે છે કારણ કે બીજે પગથીએથી પડનારો પહેલે પગથીએ જ જાય છે ૧૧૪૮-૧૧૪૯

આ ગુણસ્થાનને "સાસ્વાદનસમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાન" પણ કહે છે બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ એ નામ સાર્થક પણ કહ્યુ છે કેમકે, સમકિતનું વમન થતુ હોય-એના 'આસ્વાદન' વાળુ જે ગુણસ્થાન,-તે 'સાસ્વાદન' સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાન ૧૧૫૦-૫૧

यथाहि भुक्त क्षीरान्नमुद्वमन्मक्षिकादिना ।
किंचिदास्वादयत्येव तद्रसं व्यग्रमानस. ॥ ११५२ ॥
तथायमपि मिथ्यात्वाभिमुखो भ्रान्तमानस. ।
सम्यक्त्वमुद्वमन्नास्वादयेत्किंचन तद्रसम् ॥ ११५३ ॥

इति द्वितीयम् ॥

पूर्वोक्तपुजत्रितये स यद्यर्धविशुद्धक ।
समुदेति तदा तस्योदयेन स्याच्छरीरिण ॥ ११५४ ॥
श्रद्धा जिनोक्ततत्वेऽर्धविशुद्धासौ तदोच्यते ।
सम्यग्मिथ्यादृष्टिरिति गुणस्थान च तस्य तत् ॥११५५॥ युग्मम्॥
अन्तर्मुहूर्त्तं कालोऽस्य तत ऊर्ध्वं स देहभृत् ।
अवश्य याति मिथ्यात्वं सम्यक्त्वमथवाप्नुयात् ॥ ११५६ ॥

इति तृतीयम् ॥

सावद्ययोगाविरतो यः स्यात्सम्यक्त्ववानपि ।
गुणस्थानमविरतसम्यग्दृष्ट्याख्यमस्य तत् ॥ ११५७ ॥

જેવી રીતે કે વ્યગ્રમનવાળાને ખાધેલા અન્નનુ મક્ષિકા વગેરેથી વમન થાય ત્યારે એને એ વમન કરેલા રસનો કઈક તો સ્વાદ વર્તાય છે, તેવી રીતે આ પ્રાણી પણ ભ્રાન્તિને લીધે મિથ્યાત્વોન્મુખ થતા સમકિતનુ વમન કરે છે ત્યારે એને એનો કઈક સ્વાદ આવ્યા વિના રહેતો નથી ૧૧૫૨–૧૧૫૩

એવી રીતનુ બીજુ ગુણસ્થાનક છે

અગાઉ ત્રણ ' પુજ ' કહી ગયા છીએ એમાના એક 'અર્ધવિશુદ્ધ' નામના પુજનો જ્યારે ઉદય થાય છે ત્યારે પ્રાણીને જિનભાષિત તત્વને વિષે અર્ધવિશુદ્ધ શ્રદ્ધા ઉત્પ । થાય છે અને ત્યારે તે પ્રાણી સમ્યક્મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય છે અને એનુ ગુણસ્થાનક સમ્યક્મિથ્યાદષ્ટિ-ગુણસ્થાનક કહેવાય છે ૧૧૫૪–૧૧૫૫

એ ગુણસ્થાનકનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે તે પછી એ પ્રાણી અવશ્ય મિથ્યાત્વ અથવા સમકિત પ્રાપ્ત કરે છે ૧૧૫૬

આવી ત્રીજા ગુણસ્થાનકની હકીકત છે

સમ્યક્ત્વવાન હોવા છતા પણ જે પ્રાણી સાવદ્યયોગથી વિરમ્યો ન હોય તેનુ ગુણસ્થાન ' અવિરતસમ્યક્દૃષ્ટિ ' કહેવાય ૧૧૫૭

पूर्वोक्तमौपशमिकं शुद्धपुंजोदयेन वा ।
क्षायोपशमिकाभिख्यं सम्यक्त्व प्राप्तवानपि ॥ ११५८ ॥
सम्यक्त्व क्षायिकं वाप्तो क्षीणदर्शनसप्तकः ।
कलयन्नपि सावद्यविरतिं मुक्तिदायिनीम् ॥ ११५९ ॥
नैवाप्रत्याख्याननामकषायोदयविघ्नतः ।
स देशतोऽपि विरतिं कर्त्तुं पालयितुं क्षमः॥११६०॥ त्रिभिः विशेषकम्॥

इति चतुर्थम् ॥

स्थूलसावद्यविरमाद्यो देशविरतिं श्रयेत् ।
स देशविरतस्तस्य गुणस्थानं तदुच्यते ॥ ११६१ ॥
सर्वसावद्यविरतिं जानतोऽप्यस्य मुक्तिदाम् ।
तदादृतौ प्रत्याख्यानावरणा यान्ति विघ्नताम् ॥ ११६२ ॥

इति पंचमम् ॥

संयतस्सर्वसावद्ययोगेभ्यो विरतोऽपि यः ।
कषायनिद्राविकथादिप्रमादैः प्रमाद्यति ॥ ११६३ ॥

પૂર્વોક્ત ઉપશમિક સમકિત પ્રાપ્ત થયુ હોય છતા, અથવા શુદ્ધપુજના ઉદયને લીધે ક્ષાયોપશમિક સમકિત પ્રાપ્ત થયુ હોય છતા, અથવા દર્શનસપ્તક ક્ષીણ થવાથી ક્ષાયિક સમકિત પ્રાપ્ત થયુ હોય છતા, તેમજ સાવદ્યવિરતિ મોક્ષદાયક છે એવી સમજણ હોય છતા 'અપ્રત્યાખ્યાન' નામના કષાયનો ઉદય નડવાથી, પ્રાણી 'દેશથી' એટલે થોડી ઘણી પણ વિરતિ કરવાને કે પાળવાને સમર્થ થતો નથી ૧૧૫૮-૧૧૬૦

એ પ્રમાણે ચોથુ ગુણસ્થાનક છે

'સ્થૂલસાવદ્ય' થી વિરમીને જે પ્રાણી અલ્પ પણ વિરતિ અગીકાર કરે છે તે દેશવિરતિ કહેવાય છે અને એનુ ગુણસ્થાનક પણ એજ છે ૧૧૬૧

'સર્વસાવદ્યવિરતિ' થી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણુ હોય છતા પણ પ્રત્યાખ્યાનરૂપ આવરણો એનો અગીકાર કરવામા વિઘ્નભૂત થાય છે ૧૧૬૨

એમ પાચમુ ગુણસ્થાનક કહ્યુ

સર્વસાવદ્યયોગથી વિરમ્યો હોય એવો પણ જે સયમી કષાય, નિદ્રા, વિકથા આદિ પ્રમાદોને લઈને પ્રમાદમા પડે એ 'પ્રમત્તસયત' કહેવાય અને એનુ ગુણસ્થાનક 'પ્રમત્તસયમ'

स प्रमत्तः संयतोऽस्य प्रमत्तसंयताभिधम् ।
गुणस्थानं प्राक्तनेभ्य स्याद्विशुद्धिप्रकर्षभृत् ॥ ११६४ ॥
वक्ष्यमाणेभ्यश्च तेभ्यः स्याद्विशुद्ध्यपकर्षभृत् ।
शुद्धिप्रकर्षापकर्षावेव भाव्यौ परेष्वपि ॥११६५॥ त्रिभिः विशेषकम् ।

इति षष्ठम् ॥

यश्च निद्राकषायादिप्रमादरहितो यतिः ।
गुणस्थान भवेत्तस्याप्रमत्तसंयताभिधम् ॥ ११६६ ॥

इति सप्तमम् ॥

स्थितिघातो रसघातो गुणश्रेणिस्तथा परा ।
गुणानां संक्रमश्चैव बन्धो भवति पचम. ॥ ११६७ ॥
एषां पचानामपूर्वकरण प्रागपेक्षया ।
भवेद्यस्यासावपूर्वकरणो नाम कीर्त्तित ॥ ११६८ ॥ युग्मम् ॥
गरीयस्या. स्थितेर्ज्ञानावरणीयादिकर्मणाम् ।
योऽपवर्त्तनया घात· स्थितिघातः स उच्यते ॥ ११६९ ॥

નામનુ કહેવાય. આ ગુણસ્થાનક પહેલાના પાચે કરતા વિશેષ શુદ્ધ છે, અને હવે કહેવામા આવશે એના કરતા ઓછુ શુદ્ધ છે અન્ય ગુણસ્થાનોમા પણ આવી જ રીતે વિશેષતા ને અલ્પતા જાણવા ૧૧૬૩–૧૧૬૫

એ પ્રમાણે છઠ્ઠુ ગુણસ્થાન જાણવુ

જે સયમી એટલે યતિ નિદ્રા, કષાય વગેરે પ્રમાદોથી રહિત હોય એનુ 'અપ્રમત્તસયત' નામનુ ગુણસ્થાન કહ્યુ છે ૧૧૬૬

એ સાતમુ ગુણસ્થાનક કહ્યુ

સ્થિતિઘાત, રસઘાત, ગુણશ્રેણિ, ગુણસક્રમ અને બધ–એ પાચેનુ જે સયમીને પૂર્વની અપેક્ષાએ અપૂર્વકરણ હોય એ સયમીનુ ' અપૂર્વકરણ 'એવુ નામ કહેલુ છે ૧૧૬૭–૧૧૬૮

જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો અપવર્ત્તનેકરીને[૧] ઘાત–એનુ નામ ' સ્થિતિઘાત ' ૧૧૬૯

---

૧ અપવર્ત્તન=હીનતા, ઘટાડો કરવો તે (એથી ઉલટુ ' ઉદ્વર્તન '–વૃદ્ધિ કરવી તે)

कर्मद्रव्यस्थकटुकत्वादिकस्य रसस्य हि ।
योऽपवर्त्तनया घातो रसघात स कीर्त्यते ॥ ११७० ॥

एतौ पूर्वगुणस्थानेष्वल्पावेव करोति सः ।
विशुद्ध्यल्पतयास्मिंस्तु महान्तौ शुद्धिवृद्धित· ॥ ११७१ ॥

यत्प्रागाश्रित्य दलिकरचनां तां लघीयसीम् ।
चकार कालतो द्राघीयर्सी शुद्ध्यपकर्षत. ॥ ११७२ ॥

अस्मिंस्त्वाश्रित्य दलिकरचनां तां प्रथीयसीम् ।
करोति कालतोऽल्पां नदपूर्वी प्रागपेक्षया ॥ ११७३ ॥ युग्मम् ॥

तथा वध्यमानशुभप्रकृतिष्वशुभात्मनाम् ।
तासामवध्यमानाना दलिकस्य प्रतिक्षणे ॥ ११७४ ॥

असंख्यगुणवृद्ध्या य. क्षेप· स गुणसक्रम· ।
तमप्यपूर्वं कुर्वीत सोऽत्र शुद्धिप्रकर्षत ॥ ११७५ ' युग्मम् ॥

स्थिति द्राघीयर्सी पूर्वगुणस्थानेषु वद्धवान् ।
अशुद्धत्वादिह पुनस्तामपूर्वा विशुद्धित. ॥ ११७६ ॥

વળી કર્મદ્રવ્યમા રહેલા કટુતા આદિ રસોનો અપવર્તનેકરીને ઘાત-એ રસઘાત કહેવાય છે ૧૧૭૦

પૂર્વના ગુણસ્થાનોમા શુદ્ધિનુ અલ્પપણુ હોવાથી, સયમી આ બન્ને પ્રકારના ઘાત અલ્પ પ્રમાણમા કરે છે, જ્યારે આ ગુણસ્થાનમા શુદ્ધિનુ વિશેષપણુ હોવાથી એ એ બેઉ ઘ ત વિશેષ પ્રમાણમા કરે છે ૧૧૭૧

પૂર્વના ગુણસ્થાનોમા દળીઆની ન્હાની રચનાને શુદ્ધિની અલ્પતાને લઇને મ્હોટી કાળ-સ્થિતિવાળી કરી હતી અને આ ગુણસ્થાનમા મ્હોટી રચનાને અલ્પકાળસ્થિતિવાળી કરે છે— માટે પૂર્વનાની અપેક્ષાએ આ ‘ અપૂર્વ ’ કાર્ય કહેવાય ૧૧૭૨-૧૧૭૩

વળી ચાલુ બધાયા કરતી શુભ પ્રકૃતિઓને વિષે, નહિ બધાતી અશુભ પ્રકૃતિના દળનો, પ્રતિક્ષણે અસખ્યગણો ક્ષેપ કે સક્રમ-એનુ નામ ગુણસક્રમ એને પણ સયમી અહિ શુદ્ધિના પ્રકર્ષ એટલે કે વિશેષપણાને લઇને, ‘ અપૂર્વ ’ કરે ૧૧૭૪-૧૧૭૫

વળી પૂર્વના ગુણસ્થાનકોમા, અશુદ્ધપણાને લઇને સયમીએ દીર્ઘ સ્થિતિ બાંધેલી, પણ

पल्यासंख्येयभागेन हीनहीनतरां सृजेत् ।
तद् गुणस्थानमस्य स्यादपूर्वकरणाभिधम् ॥ ११७७ ॥ युग्मम् ॥
क्षपकश्चोपशमकश्चेत्यसौ भवति द्विधा ।
क्षपणोपशमार्हत्वादेवायं प्रोच्यते तथा ॥ ११७८ ॥
न यद्यपि क्षपयति न चोपशमत्ययम् ।
तथाप्युक्तस्तथा राज्यार्हं कुमारो यथा नृपः ॥ ११७९ ॥
अन्तर्मुहूर्त्तमानाया अपूर्वकरणस्थिते ।
आद्य एव क्षण एतद्गुणस्थान प्रपन्नकान् ॥ ११८० ॥
त्रैकालिकाङ्गिनोऽपेक्ष्य जघन्यादीन्यसंख्यश ।
स्थानान्यध्यवसायस्योत्कृष्टान्तानि भवन्ति हि ॥११८१॥ युग्मम्॥
असंख्यलोकाकाशांशमितानि स्युरमूनि च ।
ततोऽधिकाधिकानि स्युर्द्वितीयादिक्षणेषु तु ॥ ११८२ ॥
आद्ये क्षणे यज्जघन्य ततोऽनन्तगुणोज्ज्वलम् ।
भवेदाद्यक्षणोत्कृष्ट ततोनन्तगुणाधिकम् ॥ ११८३ ॥

અહિં તો વિશુદ્ધિને લઇને 'અપૂર્વ'-એવી એ સ્થિતિને એ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે કરીને ઘટાડતો જાય છે

એવા એવા કારણોથી એનુ આ ગુણસ્થાન 'અપૂર્વકરણ' નામનુ કહેવાય છે ૧૧૭૬-૧૧૭૭

વળી એનામા 'ખપાવવાની' અને 'ઉપશમાવવાની' યોગ્યતા હોવાથી, એના 'ક્ષપક' અને 'ઉપશમક' એમ બે ભેદ પડે છે ૧૧૭૮

જો કે એ ખપાવતો નથી અને ઉપશમાવતો પણ નથી, તોયે, રાજ્યને યોગ્ય એક રાજકુમાર જેમ રાજા કહેવાય છે તેમ, એ (ક્ષપક અને ઉપશમક) કહેવાય છે ૧૧૭૯

આ અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલી 'અપૂર્વકરણ' સ્થિતિને પહેલે જ ક્ષણે આ (આઠમા) ગુણસ્થાને પહોચેલા ત્રણે કાળના પ્રાણીઓને અપેક્ષીને, અધ્યવસાયના, જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ પર્યન્ત, અસંખ્ય સ્થાનો થાય છે ૧૧૮૦-૧૧૮૧

અને એ સ્થાનો લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રદેશો જેટલા હોય અને પછી બીજા, ત્રીજા વગેરે ક્ષણોમા એથી અધિક અધિક હોય ૧૧૮૨

આદ્ય સમયે અધ્યવસાયનુ સ્થાન **જઘન્યત** જેટલુ ઉજ્વળ હોય એના કરતા અનન્ત ગુણ ઉજ્વળ (આદ્ય ક્ષણનુ) **ઉત્કૃષ્ટ** હોય ૧૧૮૩

क्षणो द्वितीये जघन्यमेवमन्त्यक्षणावधि ।
मिथः षट्स्थानपतितान्येकक्षणभवानि तु ॥ ११८४॥ युग्मम् ॥
समकाल प्रपन्नानां गुणस्थानमिदं खलु ।
बहूनां भव्यजीवानां वर्त्तते यत्परस्परम् ॥ ११८५ ॥
उक्तरूपाध्यवसायस्थानव्यावृत्तिलक्षणा ।
निवृत्तिस्तन्निवृत्त्याख्यमप्येतत्कीर्त्यते बुधैः ॥ ११८६ ॥

इति अष्टमम् ॥

तथा—परस्पराध्यवसायस्थानव्यावृत्तिलक्षणा ।
निवृत्तिर्यस्यनास्त्येषोऽनिवृत्ताख्योऽसुमान् भवेत् ॥ ११८७ ॥
तथा किट्टीकृतसूक्ष्मसम्परायव्यपेक्षया ।
स्थूलो यस्यास्त्यसौ स स्याद्बादरसंपरायकः ॥ ११८८ ॥
ततः पदद्वयस्यास्य विहिते कर्मधारये ।
स्यात्सोऽनिवृत्तिबादरसंपरायाभिधस्ततः ॥ ११८९ ॥

દ્વિતીય ક્ષણનુ અધ્યવસાયસ્થાનક જઘન્યત આદ્ય ક્ષણના કરતા અનન્તગુણ ઉજ્વળ હોય એવી રીતે અન્તિમ ક્ષણ સુધી પહોચતામા ઉજ્વળતા અનન્તગણી વધતી વધતી જાય છે વળી એમાના એકેક ક્ષણના અધ્યવસાયના પરસ્પર છ સ્થાન પડે છે ૧૧૮૪

સમકાળે આ ગુણસ્થાને પહોચેલા અનેક ભવ્ય જીવોને એ (છસ્થાનવલય) પરસ્પર વર્તતુ હોય છે ૧૧૮૫

આવુ આવુ જેમનુ સ્વરૂપ છે એવા આ અધ્યવસાયસ્થાનોની આવૃત્તિરૂપ લક્ષણવાળી ' નિવૃત્તિ ' કહેવાય છે માટે આ ગુણસ્થાનને બુદ્ધિમાનો ' નિવૃત્તિ ' ગુણસ્થાન પણ કહે છે ૧૧૮૬

આ પ્રમાણે આઠમુ ગુણસ્થાનક સમજવુ

વળી પરસ્પર અધ્યવસાયસ્થાનોની આવૃત્તિરૂપ લક્ષણવાળી નિવૃત્તિ જેને નથી એ પ્રાણી ' અનિવૃત્ત ' કહેવાય છે ૧૧૮૭

વળી કિટ્ટીરૂપ કરેલા સૂક્ષ્મસ પરાયની અપેક્ષાએ જેને આ કષાય 'સ્થૂલ' અર્થાત્ 'બાદર' હોય એ પ્રાણી 'બાદરસ પરાય ' કહેવાય ૧૧૮૮

' અનિવૃત્ત ' અને ' બાદરસ પરાય ' એ બે પદોનો ' કર્મધારય ' સમાસ કરીએ એટલે ' અનિવૃત્તબાદરસ પરાય ' એમ વિશેષણ થયુ ૧૧૮૯

तस्यानिवृत्तिबादरसम्परायस्य कीर्तितम् ।
गुणस्थानमनिवृत्तिबादरसम्परायकम् ॥ ११९० ॥

अन्तर्मुहूर्त्तमानस्य यावन्तोऽस्य क्षणा खलु ।
तावन्त्येवाध्यवसायस्थानान्याहुर्जिनेश्वरा. ॥ ११९१ ॥

अस्मिन् यदेकसमये प्राप्तानां भूयसामपि ।
एकमेवाध्यवसायस्थानकं कीर्त्तित जिनै. ॥ ११९२ ॥

अनन्तगुणशुद्ध च प्रतिक्षण यथोत्तरम् ।
स्थानमध्यवसायस्य गुणस्थानेऽत्र कीर्त्तितम् ॥ ११९३ ॥

क्षपकश्चोपशमकश्चेत्यसौ भवति द्विधा ।
क्षपयेद्वोपशमयेद्वासौ यन्मोहनीयकम् ॥ ११९४ ॥

इति नवमम् ॥

सूक्ष्म कीट्टीकृतो लोभकषायोदयलक्षण ।
संपरायो यस्य सूक्ष्मसपराय स उच्यते ॥ ११९५ ॥

એ ' અનિવૃત્તબાદરસ પરાય ' પ્રાણીનુ ગુણસ્થાન તે અનિવૃત્તબાદરસ પરાયગુણસ્થાન કહેવાય ૧૧૯૦

અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમાણ એવા આ ગુણસ્થાનના જેટલા ક્ષણો-સમયો છે તેટલા જ એના અધ્યવસાયના સ્થાનો છે એમ શ્રીજિનેશ્વરનુ વચન છે ૧૧૯૧

કેમકે સમકાળે આ ગુણસ્થાને પહોચેલા અનેક પ્રાણીઓનુ અધ્યવસાયસ્થાન એક જ છે—એમ શ્રીજિનપ્રભુ કહે છે ૧૧૯૨

વળી આ ગુણસ્થાનમા અધ્યવસાયનુ સ્થાન પ્રત્યેક ક્ષણે ઉત્તરોત્તર અનન્ત—અનન્તગણુ શુદ્ધ થતુ જાય છે ૧૧૯૩

વળી એના ' ક્ષપક ' અને ' ઉપશમક ' એવા બે ભેદ છે કેમકે એ મોહનીયકર્મને ખપાવે છે અથવા ઉપશમાવે છે ૧૧૯૪

આ પ્રમાણે નવમુ ગુણસ્થાન સમજવુ

લોભકષાયના ઉદયરૂપલક્ષણવાળો, કિટ્ટીરૂપ કરેલો સૂક્ષ્મસ પરાય જે પ્રાણીને હોય એ સૂક્ષ્મસ પરાયી કહેવાય છે ૧૧૯૫

क्षपकश्चोपशमकश्चेति स्यात्सोऽपि हि द्विधा।
गुणस्थान तस्य सूक्ष्मसंपरायाभिध स्मृतम् ॥ ११९६ ॥

इनि दशमम् ॥

येनोपशमिता विद्यमाना अपि कपायका. ॥
नीता विपाकप्रदेशोदयादीनामयोग्यताम् ॥ ११९७ ॥

उपशान्तकपायस्य वीतरागस्य तस्य यत् ।
छद्मस्थस्य गुणस्थानं तदाख्यातं तदाख्यया ॥ ११९८ ॥ युग्मम् ॥

असौ ह्युपशमश्रेण्यारम्भेऽनन्तानुवन्धिनः ।
कपायान् द्रागविरतो देशेन विरतोऽथवा ॥ ११९९ ॥

प्रमत्तो वाप्रमत्त· सन् शमयित्वा तत· परम् ।
दर्शनमोहत्रितयं शमयेदथ शुद्धधीः ॥ १२०० ॥ युग्मम् ॥

कर्मग्रन्थावचूरौ तु इहोपशमश्रेणिकृत् अप्रमत्तयतिरेव । केचिदाचार्याः अविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तयतीनामन्यतम इत्याहुरिति दृश्यते ॥

એના પણ ઉપરવાળાની જેમ ' ક્ષપક ' અને ' ઉપશમક ' એમ બે પ્રકાર છે અને એનુ ગુણસ્થાન ' સૂક્ષ્મસ પરાય ' ગુણસ્થાન કહેવાય છે ૧૧૯૬

આ પ્રમાણે દશમુ ગુણસ્થાન છે

જેણે વિદ્યમાન એવા પણ કષાયોને ઉપશમાવ્યા છે અને વિપાક કે પ્રદેશના ઉદય વગેરેને યોગ્ય રહેવા દીધા નથી એવા, કષાયરહિત–છદ્મસ્થવીતરાગનુ જે ગુણસ્થાન છે તે ઉપશાતમોહ ગુણસ્થાન કહેવાય છે ૧૧૯૭–૧૧૯૮

આ [ગુણસ્થાને રહેલ] મુનિ ઉપશમશ્રેણિની શરૂઆતમા, અવિરત રહીને કે 'દેશન ' વિરત થઇને, પ્રમાદમા રહીને કે પ્રમાદ ત્યજીને, અનન્તાનુબન્ધી કષાયોને શીઘ્રપણે શમાવી દઇને પછી શુદ્ધબુદ્ધિથી ત્રણે દર્શનમોહનીયને શમાવે છે ૧૧૯૯–૧૨૦૦

કર્મગ્રથની અવચૂરિ–ટીકામા તો એમ કહ્યુ છે કે–અપ્રમત્ત યતિ જ ઉપશમશ્રેણિએ ચઢી શકે છે કેટલાક આચાર્યોનુ વળી એવુ માનવુ છે કે અવિરત, દેશવિરત, પ્રમત્ત કે અપ્રમત્ત–હરકોઇ યતિ ચઢી શકે છે

श्रयन्त्युपशमश्रेणिमाद्यं सहननत्रयम् ।
दधाना नार्धनाराचादिक संहननत्रयम् ॥ १२०१ ॥

तथोक्तम् । उपशमश्रेणिस्तु प्रथमसहननत्रयेण आरुह्यते । इति कर्मस्तववृत्तौ ॥

परिवृत्तिशतान् कृत्वाऽसौ प्रमत्ताप्रमत्तयो ।
गत्वा चापूर्वकरणगुणस्थान तत. परम् ॥ १२०२ ॥

क्लीबस्त्रीवेदौ हास्यादिषट्क पुंवेदमप्यथ ।
क्रमात् प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानसञ्ज्वलना क्रुधः ॥ १२०३ ॥

तथैव त्रिविधं मान मायां च त्रिविधां तथा ।
द्वितीयतृतीयौ लोभौ विंशति· प्रकृतीरिमा. ॥ १२०४ ॥

शमयित्वा गुणस्थाने नवमे दशमे ततः ।
शमी सञ्ज्वलनं लोभं शमयत्यतिदुर्जयम् ॥१२०५॥ कलापकम् ॥

एक क्षण जघन्येनोत्कर्षेणान्तर्मुहूर्त्तकम् ।
उपशान्तकषायः स्यादूर्ध्व च नियमात्तत ॥ १२०६ ॥

अद्धाक्षयात् भवान्ताद्वा पतत्यद्धाक्षयात्पुनः ।
पतन्पश्चानुपूर्व्यासौ याति यावत्प्रमत्तकम् ॥१२०७॥ युग्मम् ॥

પહેલા ત્રણ સ હનન–સ ઘયણને ધારણ કરનારા ઉપશમશ્રેણિનો આશ્રય કરે છે, ' અર્ધ નારાચ ' વગેરે બીજા ત્રણ સ ઘયણવાળા એનો આશ્રય કરતા નથી ૧૨૦૧

'કર્મસ્તવ'ની વૃત્તિમા પણ કહ્યુ છે કે પહેલા ત્રણ સ ઘયણવાળા જ ઉપશમશ્રેણિએ ચઢે છે

વળી, એણે ' પ્રમત્ત ' અને ' અપ્રમત્ત 'ની વચ્ચે સે કડો પરિવૃત્તિ (ફેરા) કરીને, અને પછી 'અપૂર્વકરણ ' ગુણસ્થાને પહોચીને, પુરૂષવેદ–સ્ત્રીવેદ–નપુ સકવેદ એમ ત્રણ વેદ,–પ્રત્યાખ્યાની, અપ્રત્યાખ્યાની અને સ જ્વલન એમ ત્રણ પ્રકારનો ક્રોધ,—એજ ત્રણ પ્રકારનુ માન, એજ ત્રણ પ્રકારની માયા,—બીજા ત્રીજા પ્રકારનો લોભ, તથા હાસ્ય વગેરે છ પ્રકૃતિ,—એમ સર્વ મળીને વીશ પ્રકૃતિઓ તો નવમે ગુણસ્થાને શમાવેલી છે અને અત્યન્ત દુર્જય એવા સ જ્વલન લોભને દશમે ગુણસ્થાને ઉપશમાવેલો હોય છે એટલે ત્યા એક સમયથી માડીને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી એના કષાયો ઉપશાત રહે છે ૧૨૦૨–૧૨૦૬

ત્યાર પછી ત્યાથી નિયમિત–ચોક્કસ, (ગુણસ્થાનની) કાળસ્થિતિ પૂર્ણ થયે અથવા ભવનો અન્ત આવ્યે એ પુન પડે છે એમા પણ જે કાળ પૂર્ણ થયે પડે છે તે પશ્ચાનુપૂર્વી વડે છેક ' પ્રમત્ત ' ગુણસ્થાન સુધી ઉતરતો ઉતરતો જાય છે ૧૨૦૭

गुणस्थानद्वयं याति कश्चित्ततोऽप्यधस्तनम् ।
कश्चित्सासादनभावं प्राप्य मिथ्यात्वमप्यहो ॥ १२०८ ॥
पतितश्च भवे नास्मिन् सिद्ध्येदुत्कर्षतो वसेत् ।
देशोनपुद्गलपरावर्त्तार्धं कोऽपि संसृतौ ॥ १२०९ ॥

तथोक्तं महाभाष्ये—

जइ उवसंतकसाओ लहइ अणतं पुणोवि पडिवायम् ।
न हु भे वीससियव्वं थेवे वि कसायसेसंमि ॥ १ ॥

भवक्षयाच्च पतति आद्य एव क्षणे स तु ।
सर्वाण्यपि बन्धनादिकरणानि प्रवर्त्तयेत् ॥ १२१० ॥
बद्धायुरायुःक्षयतो म्रियते श्रेणिगो यदि ।
अनुत्तरसुरेष्वेष नियमेन तदोद्भवेत् ॥ १२११ ॥

तथोक्तं भाष्यवृत्तौ—

यदि बद्धायुः उपशमश्रेणिं प्रतिपन्नः श्रेणिमध्यगतगुणस्थानवर्ती वा उपशान्तमोहो वा भूत्वा कालं करोति तदा नियमेन अनुत्तरसुरेषु एव उत्पद्यते । इति ॥

વળી કોઈક તો પડતા પડતા એ કરતા પણ હેઠળના બે ગુણસ્થાન સુધી ઉતરી પડે છે અને કોઇક તો 'સાસાદન' ભાવ પામીને છેક મિથ્યાત્વગુણસ્થાને આવી પડે છે ! ૧૨૦૮

અને એવી રીતે પડયા પછી કોઇ જીવ તદ્દભવમોક્ષગામી થતો નથી કોઇ તો વળી 'અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્ત્ત' થી કંઇક ન્યૂન એટલા વખત સુધી સંસારમા રઝળે છે ૧૨૦૯

એ સંબંધમા 'મહાભાષ્ય' મા કહ્યુ છે કે—

યદ્યપિ કષાય ઉપશાંત થયા હોય તો યે એના અનંત પ્રતિપાત થાય છે માટે લેશ પણ કષાય શેષ રહ્યો હોય ત્યા સુધી એ વિશ્વાસયોગ્ય નથી

હવે જે પ્રાણી ભવનો અંત આવ્યે પડે છે તે તો પહેલેજ ક્ષણે 'બંધન' આદિ સર્વે કરણ પ્રવર્ત્તાવે છે ૧૨૧૦

વળી બદ્ધાયુ એવો કોઇ પણ જ્યારે શ્રેણિપર રહ્યો રહ્યો આયુષ્ય પૂર્ણ થયે મૃત્યુ પામે છે ત્યારે એ નિયમિત અનુત્તર વિમાનમા ઉત્પન્ન થાય છે ૧૨૧૧

'ભાષ્ય' ની વૃત્તિમા પણ કહ્યુ છે કે—

જો કોઇ બદ્ધાયુ પ્રાણી, ઉપશમશ્રેણિએ પહોચી અથવા એ શ્રેણિમધ્યેના ગુણસ્થાનોમા રહ્યો રહ્યો અથવા 'મોહનીય' ઉપશાંત થયે, મૃત્યુ પામે તો એ નિશ્ચયે અનુત્તરદેવોને વિષેજ ઉત્પન્ન થાય.

गुणस्थानस्यास्य प्रोक्ता स्थितिरेक क्षण लघुः ।
अनुत्तरेषु व्रजत. सा ज्ञेया जीवितक्षयात् ॥ १२१२ ॥

कुर्यादुपशमश्रेणिमुत्कर्षादेकजन्मनि ।
द्वौ वारौ चतुरो वारांश्चांगी ससारमावसन् ॥ १२१३ ॥

श्रेणिरेकैवैकभवे भवेत् सिद्धान्तिनां मते ।
क्षपकोपशमश्रेण्यो कर्मग्रन्थमते पुनः ॥ १२१४ ॥
कृतैकोपशमश्रेणि क्षपकश्रेणिमाश्रयेत् ।
भवे तत्र द्वि कृतोपशमश्रेणिस्तु नैव ताम् ॥ १२१५ ॥ युग्मम् ॥
इति कर्मग्रन्थलघुवृत्तौ ॥

इति एकादशम् ॥

क्षीणा· कषाया यस्य स्युः स स्यात्क्षीणकषायक ।
वीतरागः छद्मस्थश्च गुणस्थानं यदस्य तत् ॥ १२१६ ॥

क्षीणकषायछद्मस्थवीतरागाह्वयं भवेत् ।
गुणस्थान केवलित्वद्रगाधिगमगोपुरम् ॥ १२१७ ॥ युग्मम् ॥

આ ગુણસ્થાનની સ્થિતિ જઘન્યત એક ક્ષણની છે કેમકે અનુત્તરદેવોને વિષે જતા પ્રાણીના જીવિતનો ક્ષય થાય છે ૧૨૧૨

એક ભવમા પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટત બે વખત ઉપશમશ્રેણિ કરે અને સર્વભવોમા મળીન ચાર વખત કરે ૧૨૧૩

સિદ્ધાતને મતે એક જન્મમા ' ક્ષપક ' અને ' ઉપશમક ' એ બેમાથી એક જ શ્રેણિ થાય પણ કર્મગ્રથની લઘુવૃત્તિમા તો એમ કહ્યુ છે કે–એક ' ઉપશમક' શ્રેણિ જેણે કરેલી હોય તે ક્ષપકશ્રેણિએ જાય પરતુ એ ભવમા ઉપશમશ્રેણિએ બે વખત ગયો હોય તે ક્ષપકશ્રેણિ કરે નહિ ૧૨૧૪–૧૨૧૫

આ પ્રમાણે અગ્યારમુ ગુણસ્થાન સમજવુ

ક્ષીણ થયા છે કષાય જેના એ ક્ષીણકષાય એ છદ્મસ્થ વીતરાગ હોય. એનુ ગુણસ્થાન ' ક્ષીણકષાયછદ્મસ્થવીતરાગ ' નામનુ છે એ જાણે કેવળીપણારૂપી નગરને ઓળખાવનારો દરવાજો હોય એવુ છે ૧૨૧૬–૧૨૧૭

तत्र च श्रेष्ठसहननो वर्षाष्टकाधिकवया नरः ।
सद्ध्यान' क्षपकश्रेणिमप्रमादः प्रपद्यते ॥ १२१८ ॥

तथोक्तं कर्मग्रन्थलघुवृत्तौ—

क्षपकश्रेणिप्रतिपन्नः मनुष्यः वर्षाष्टकोपरिवर्त्ती अविरतादीनां अन्यतमः अत्यन्तशुद्धपरिणाम' उत्तमसहननः तत्र पूर्वविद् अप्रमत्तः शुक्लध्यानोपगतोऽपि केचन धर्मध्यानोपगतः इत्याहुः ॥

विशेषावश्यकवृत्तौ च पूर्वधरः अप्रमत्तःशुक्लध्यानोपगत' अपि एतां प्रतिपद्यते शेषास्तु अविरतादय. धर्मध्यानोपगता इति निर्णयः ॥

तत्क्रमश्चायम्—

स तुर्यादिगुणस्थानचतुष्कान्यतरेऽन्तयेत् ।
अन्तर्मुहूर्त्तायुगपत् प्रागनन्तानुवन्धिन ॥ १२१९ ॥

तत क्रमेण मिथ्यात्वं मिश्र सम्यक्त्वमन्तयेत् ।
उच्यते कृतकरण क्षीणेऽस्मिन् सप्तके च स ॥ १२२० ॥

श्रेष्ठस घयणुवाळो, अने आठ वर्ष करता अधिक वयनो मनुष्य अप्रमत्तपणे सद्ध्यान ध्यावता आ क्षपकश्रेणिએ पહोंચे छे १२१८

કર્મગ્રથની લઘુવૃત્તિમા એમ કહ્યુ છે કે —

ક્ષપકશ્રેણિએ પહોચેલો મનુષ્ય આઠ કરતા વધારે વર્ષનો હોય, અવિરત, દેશવિરત, પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત એ ચારમાથી ગમે એ એક હોય, અત્યન્ત શુદ્ધપરિણામી હોય, ઉત્તમસ ઘયણવાળો હોય, 'પૂર્વ' ના જ્ઞાનવાળો હોય, અપ્રમત્ત હોય, અને શુકલધ્યાનોપગત અથવા કેટલાકને મતે ધર્મધ્યાનોપગત હોય

વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ પ્રમાણે 'પૂર્વધર' અને 'અપ્રમત્ત સ યમી' શુકલધ્યાનમા રહીને પણ ક્ષપકશ્રેણિએ જાય, બીજાઓ એટલે 'અવિરત' આદિ સ યમીઓ ધર્મધ્યાનમા રહીને ક્ષપક શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરે

એનો ક્રમ આ પ્રમાણે —

એ ચોથાથી તે સાતમા સુધીમાના હરકોઈ એક ગુણસ્થાને, અન્તર્મૂહૂર્ત્તમા એક સાથે પૂર્વના (ચાર) અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો નાશ કરે, અને ત્યારપછી અનુક્રમે મિથ્યાત્વ, મિશ્ર અને સમકિત મોહનીયનો નાશ કરે આમ સાતે નષ્ટ થાય ત્યારે એ 'કૃતકરણ' કહેવાય છે ૧૨૧૯–૧૨૨૦

बद्धायुः क्षपकश्रेण्यारम्भकश्चेन्निवर्त्तते ।
अनन्तानुबन्धिनाशानन्तरं जीवितक्षयात् ॥ १२२१ ॥

तदा मिथ्यात्वोदयेन भूयोऽनन्तानुबन्धिनः ।
बध्नाति मिथ्यात्वरूपतद्बीजस्याविनाशतः ॥१२२२॥ युग्मम् ॥

क्षीणे मिथ्यात्वबीजे तु भूयोऽनन्तानुबन्धिनाम् ।
न बन्धोऽस्ति क्षितिरुहो बीजे दग्धे हि नांकुर ॥ १२२३ ॥

सूरेपूत्पद्यतेऽवश्य बद्धायु क्षीणसप्तक. ।
चेत्तदानीमपतितपरिणामो म्रियेत स ॥ १२२४ ॥

निपतत्परिणामस्तु बद्धायुर्म्रियते यदि ।
गतिमन्यतमां याति स विशुद्ध्यनुसारत ॥ १२२५ ॥

बद्धायुष्कोऽथाक्षतायु. क्षपको म्रियते न चेत् ।
नियमात् सप्तके क्षीणे विश्राम्यति तथाप्यसौ ॥ १२२६ ॥

सकलक्षपकश्चाथ विधाय सप्तकक्षयम् ।
क्षय नयेत् स्वर्नरकतिर्यगायुष्यतः परम् ॥ १२२७ ॥

વળી ' બદ્ધાયુ ' એટલે બાંધ્યુ છે આયુષ્ય જેણે એવો કોઈ પ્રાણી, ક્ષપકશ્રેણિનો આરભ કરતા કરતા, અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો વિનાશ થયા પછી, જીવિતના ક્ષયથી નિવર્તે તો પુન મિથ્યાત્વના ઉદયથી અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો બન્ધ કરે કેમકે એનુ મિથ્યાત્વરૂપ બીજ અદ્યાપિ નષ્ટ થયુ નથી ૧૨૨૧-૧૨૨૨

મિથ્યાત્વબીજ ક્ષીણ થાય તો તો પછી એ અન તાનુબ ધીઓનો પુન બ ધ થતો નથી બીજ બળી ગયુ એટલે અ કુરો કુટેજ કયાથી ' ૧૨૨૩

આ બદ્ધાયુ-ક્ષીણસપ્તક પ્રાણીના પરિણામ જો પડે નહિં (અને બન્યા બન્યા રહે) તો મરણ પશ્ચાત્ નિ સ શય દેવતા થાય, પણ જો એના પરિણામ પડે અર્થાત્ મોળા પડે-ભાગી જાય તો તે વખતની તેની શુદ્ધિને અનુસારે તે હરકોઇ અન્ય ગતિમા ઉત્પન્ન થાય ૧૨૨૪-૧૨૨૫

વળી કોઈ બદ્ધાયુ તથા અક્ષતાયુ જીવ ક્ષપક થઈને મૃત્યુ ન પામે તોપણ તે ઉપર્યુક્ત સપ્તક (સાત વાના) ક્ષીણ થતા નિયમાત્ વિશ્રામ પામે છે ૧૨૨૬

જે સકળક્ષપક હોય છે તે પ્રાણી તો એ સપ્તકનો અ ત લાવીને સ્વર્ગ, નરક અને તિર્ય ચના આયુષ્યનો ક્ષય કરે, અને તે પછી ચાર પ્રત્યાખ્યાની અને ચાર અપ્રત્યાખ્યાની-એમ આઠ

प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानाष्टकमन्तयेत् गुणे नवमे ।
तस्मिन्नर्द्धक्षपिते क्षपयेदिति षोडशप्रकृतीः ॥ १२२८ ॥

तिर्यग्नरकस्थावरयुगलान्युद्योतमातपं चैव ।
स्त्यानर्द्धित्रयसाधारणविकलैकाक्षजातीश्च ॥ १२२९ ॥

अत्र तिर्यग्युगल तिर्यग्गतितिर्यगानुपूर्वीरूपम् । नरकयुगल नरकगति नरकानुपूर्वीरूपम् । स्थावरयुगल स्थावरसूक्ष्माख्यम् । इति ज्ञेयम् ॥

अर्धदग्धेन्धनो वह्निर्दहेत्प्राप्येन्धनान्तरम् ।
क्षपकोऽपि तथात्रान्त क्षपयेत्प्रकृती परा ॥ १२३० ॥

कषायाष्टकशेष च क्षपयित्वान्तयेत् क्रमात् ।
क्लीवस्त्रीवेदहास्यादिषट्कपूरुषवेदकान् ॥ १२३१ ॥

एषः सूत्रादेश ॥ अन्ये पुन' आहु —षोडश कर्माण्येव पूर्व क्षपयितुमारभते ॥ केवलमपान्तरालेऽष्टौ कषायान् क्षपयति पश्चात् षोडश कर्माणि इति कर्मग्रन्थवृत्तौ ॥

કષાયોને નવમે ગુણુસ્થાનકે ક્ષય કરે, અને એ આઠમાથી અર્ધ ખપી જાય એટલે નીચે જણાવેલી સોળ પ્રકૃતિઓ પણ ખપી જાય ૧૨૨૭–૧૨૨૮

તિર્યંચ, નરક અને સ્થાવર પ્રત્યેક બબ્બે એટલે કુલ છ, ઉદ્યોત અને આતપ એ પ્રત્યેક નામકર્મ એકેક, સ્ત્યાનર્દ્ધિત્રિક (ત્રણુ), સાધારણ (નામકર્મ) એક, વિકલેન્દ્રિય ત્રણ, અને એકેન્દ્રિયો એક–એમ સર્વ મળીને સોળ ૧૨૨૯ અહિ ત્રણ વાના બબ્બે બબ્બે કહ્યા એ

(૧) તિર્યંચ ગતિ અને તિર્યંચ આનુપૂર્વી એમ બે,
(૨) નરકગતિ અને નરકઆનુપૂર્વી એમ બે, અને
(૩) સ્થાવર અને સૂક્ષ્મ નામકર્મ એમ બે સમજવા

જેવી રીતે અગ્નિ એક કાષ્ટને અરધુ દગ્ધપ્રાય કરી અન્ય કાષ્ટે પહોચી એને પણ બાળે છે તેવી રીતે ક્ષપક (મુનિ) પણ આમા વચ્ચે બીજી પ્રકૃતિઓ ખપાવી દેછે ૧૨૩૦

વળી આઠ કષાયોના બાકી રહેલા (અર્ધ) ભાગને ખપાવીને પછી અનુક્રમે નપુસકવેદ, સ્રીવેદ, હાસ્ય આદિક છ, અને છેલ્લે પુરૂષવેદને ખપાવે છે ૧૨૩૧

એ પ્રમાણે સૂત્રાદેશ છે

બીજાઓ એમ કહે છે કે—પહેલા તો તે સોળ પ્રકૃતિઓને જ ખપાવવાનો આરભ કરે છે કર્મગ્રથની વૃત્તિમા તો વળી એમ કહ્યુ છે કે વચમા તો કેવળ આઠ કષાયોને જ ખપાવે અને પછી સોળ પ્રકૃતિઓને ખપાવે

क्रम· पुस्यारम्भकेऽय स्त्री तु क्षपयति क्रमात् ।
क्लीवपुवेदहास्यादिषट्क स्त्रीवेदमेव च ॥ १२३२ ॥
क्लीवस्त्वारम्भको नून स्त्रीवेद प्रथम क्षपेत् ।
पुंवेदं हास्यषट्क च नपुवेद तत क्रमात् ॥ १२३३ ॥
ततः सज्वलनक्रोधमानमायाश्च सोऽन्तयेत् ।
तत. सज्वलन लोभ च्चपयेद्दशमे गुणे ॥ १२३४ ॥
लोभे च मूलत च्चीणे निस्तीर्णो मोहसागरम् ।
विश्राम्यति स तत्रान्तर्मुहूर्त्तं क्षपको मुनिः ॥ १२३५ ॥

तथोक्त महाभाष्ये—

खीणे खवगनियट्ठो वीसमये मोहसागर तरिउम् ।
अतोमुहुत्तमुदहिं तरिउ थाहे जहा पुरिसो ॥ १२३६ ॥
गतोऽथ द्वादशे च्चीणकषायाख्ये गुणेऽसुमान् ।
निद्रा च प्रचला चास्यान्तयेदन्त्यादिमच्चणे ॥ १२३७ ॥

આ ક્રમ જ્યારે પુરૂષ આરભક હોય ત્યારે જ સમજવો જો આરભક સ્ત્રીજન હોય તો એ નપુસકવેદ, પુરૂષવેદ, હાસ્ય આદિક છ વાના, અને પછી છેલ્લે સ્ત્રીવેદ–એ અનુક્રમે ખપાવે છે ૧૨૩૨

વળી જો આરભક (એટલે શ્રેણિનો આરભક) નપુસક હોય તો તે પ્રથમ સ્ત્રીવેદને ખપાવે, પછી પુરૂષવેદ, હાસ્યાદિ છ, અને છેલ્લે સ્ત્રીવેદ, એમ અનુક્રમે ખપાવે ૧૨૩૩

પછી ' સજ્વલન ' જાતિના ક્રોધ, માન અને માયાનો ક્ષય કરે છે અને તે પછી દશમે ગુણસ્થાને સજ્વલનલોભનો અન્ત લાવે છે ૧૨૩૪

લોભ જડમૂળથી નષ્ટ થયા પછી, ક્ષપકમુનિ મોહસાગરને તરી જઈ, ત્યા અન્તર્મુહૂર્ત વિસામો લે છે ૧૨૩૫

મહાભાષ્યમા એ વિષે કહ્યુ છે કે—

સર્વ કષાયો ક્ષીણ થયે, ક્ષપકમુનિ મોહસાગર તરી જઇને અન્તમુહૂર્ત્ત વિશ્રામ લે, જેવી રીતે સમુદ્ર તરી જઇ કોઇ પુરૂષ (બે ઘડી) વિશ્રાન્તિ લે છે એમ ૧૨૩૬

હવે (આ પ્રમાણે) ક્ષીણકષાય નામના બારમા ગુણસ્થાનકે પહોચીને પ્રાણી એના અતને પહેલે ક્ષણે નિદ્રા અને પ્રચલાનો નાશ કરે ૧૨૩૭

पचज्ञानावरणानि चतस्रो दर्शनावृतीः ।
पंचविघ्नांश्च क्षणेऽन्त्ये क्षपयित्वा जिनो भवेत् ॥ १२३८ ॥

एव च—अष्टचत्वारिंशदाढ्यं शतं प्रकृतयोऽत्र याः ।
सत्तायामभवंस्तासु षट्चत्वारिंशत क्षयात् ॥ १२३९ ॥

द्व्याढ्य शत प्रकृतयोऽवशिष्टा दशमे गुणे ।
क्षीणमोहद्विचरमक्षणावध्येकयुक्शतम् ॥ १२४० ॥ युग्मम् ॥

सत्तायां नवनवतिः क्षीणमोहान्तिमक्षणे ।
चतुर्दशक्षयादत्र पंचाशीति सयोगिनि ॥ १२४१ ॥

ततोऽयोगिद्विचरमक्षणे द्वासप्ततिक्षयः ।
अयोगिन क्षणेऽन्त्ये च शेषत्रयोदशक्षय ॥ १२४२ ॥

अत्र भाष्यम्—

आवरणक्खयसमये निच्छइयनयस्स केवलुप्पत्ती ।
तत्तोणंतरसमये ववहारो केवलं भणइ ॥ १२४३ ॥

इति द्वादशम् ॥

અને અન્તિમક્ષણે પાચ જ્ઞાનના આવરણો, ચાર દર્શનના આવરણો તથા પાચ અન્તરાય–એમ કુલ ૧૪ કર્મને ખપાવીને ' જિન ' થાય ૧૨૩૮

એવી રીતે, જે ૧૪૮ પ્રકૃતિઓ સત્તામા હતી તેમાથી ૪૬ નો ક્ષય થવાથી ૧૦૨ પ્રકૃતિઓ દશમા ગુણસ્થાનકમા અવશિષ્ટ રહી હતી, વળી (તેમાથી લોભપ્રકૃતિનો ક્ષય થવાથી) ક્ષીણમોહ (નામના બારમા) ગુણસ્થાનના બે અન્તિમ ક્ષણ સુધીમા ૧૦૧ અવશિષ્ટ રહી હતી, તેમાથી પણ (' નિદ્રા ' અને ' પ્રચલા ' ના નાશથી) ' ક્ષીણમોહ ' ને અન્તિમ ક્ષણે ૯૯ અવશેષ રહી હતી–તેમાથી ઉક્ત ૧૪ નો ક્ષય થવાથી ' સયોગી કેવળી ' ગુણસ્થાનમા ૮૫ સત્તામા રહે છે ત્યારપછીવળી ' અયોગી ' ગુણસ્થાનમા છેલ્લે બે ક્ષણે ૭૨ નો ક્ષય થાય છે અને અવશેષ જે ૧૩ રહી તેનો ' અયોગી ' ને એકદમ છેલ્લે સમયે ક્ષય થાય છે ૧૨૩૯–૧૨૪૨

આ સબધમા ' ભાષ્ય ' મા એમ કહ્યુ છે કે —

' નિશ્ચયનય ' ને મતે, આવરણોના ક્ષયસમયે જ ' કેવળજ્ઞાન ' ઉત્પન્ન થાય છે, અને ' વ્યવહારનય ' ને મતે તે પછીને સમયે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ૧૨૪૩

એ પ્રમાણે બારમા ગુણસ્થાનક વિષે

योगो नामात्मनो वीर्यं तत्स्याल्लब्धिविशेषत ।
वीर्यान्तरायक्षपणात्क्षयोपशमसम्भवात् ॥ १२४४ ॥

योगो द्विधा सकरणोऽकरणश्चेति कीर्त्तित. ।
तत्र केवलिनो ज्ञेयदृश्येष्वखिलवस्तुषु ॥ १२४५ ॥

उपयुंजानस्य किल केवले ज्ञानदर्शने ।
योऽसावप्रतिघो वीर्यविशेषोऽकरण. स तु ॥ १२४६ ॥ युग्मम् ॥

अयं च नात्राधिकृतो योग. सकरणस्तु य· ।
मनोवाक्कायकरणहेतुकोऽधिकृतोऽत्र स ॥ १२४७ ॥

केवल्युपेतस्तैर्योगै. सयोगी केवली भवेत् ।
सयोगिकेवल्याख्य स्यात् गुणस्थान च तस्य यत् ॥ १२४८ ॥

मनोवाक्कायजाश्चैव योगा· केवलिनोऽपि हि ।
भवन्ति कायिकस्तत्र गमनागमनादिषु ॥ १२४९ ॥

वाचिको यतमानानां जिनानां देशनादिषु ।
भवत्येव मनोयोगोऽप्येषां विश्वोपकारिणाम् ॥ १२५० ॥

આત્માનુ વીર્ય, શક્તિ–એનુ નામ 'યોગ' એ (યોગ) વીર્યાન્તરાયના ક્ષય અને ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલી અમુક પ્રકારની લબ્ધિથી પ્રાપ્ત થાય છે ૧૨૪૪

એ યોગ 'સકરણ' અને 'અકરણ' એમ બે પ્રકારનો કહ્યો છે એમા કેવળીને, અખિલ જ્ઞેય અને દૃશ્ય પદાર્થોમા કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનો ઉપયોગ કરવાથી જે અમુક પ્રકારની અપ્રતિહત લબ્ધિ થાય છે એનુ નામ 'અકરણ યોગ' ૧૨૪૫–૧૨૪૬

અહિ 'અકરણયોગ'નો અધિકાર નથી અહિ તો 'સકરણયોગ'નો અધિકાર છે, કે જે મન, વચન અને કાયાના કરણનો હેતુભૂત છે ૧૨૪૭

આ 'સકરણયોગ' વાળા જે કેવળી હોય એ સયોગીકેવળી કહેવાય છે અને એમનુ ગુણસ્થાન સયોગીકેવળી ગુણસ્થાન કહેવાય ૧૨૪૮

એવી રીતે કેવળીને પણ મનનો, વચનનો અને કાયાનો યોગ હોય છે ગમનાગમન વગેરેને વિષે કાયિક યોગ હોય છે, દેશના આદિ દેતાકરતા વચનયોગ હોય છે, અને નીચે આપેલી પરિસ્થિતિને વિષે મનોયોગ હોય છે ૧૨૪૯–૧૨૫૦

मन पर्यायवद्भिर्वा देवैर्वानुत्तरादिभिः ।
पृष्टस्य मनसार्थस्य कुर्वतां मनसोत्तरम् ॥ १२५१ ॥

द्विचत्वारिंशतः कर्मप्रकृतीनामिहोदयः ।
जिनेन्द्रस्यापरस्यैकचत्वारिंशत एव च ॥ १२५२ ॥

औदारिकांगोपांगे च शुभान्यखगतिद्वयम् ।
अस्थिरं चाशुभं चेति प्रत्येकं च स्थिरं शुभम् ॥ १२५३ ॥

संस्थानषट्कमगुरुलघूपघातमेव च ।
पराघातोच्छ्वासवर्णगन्धस्पर्शरसा इति ॥ १२५४ ॥

निर्माणाद्यसहनने देहे तैजसकार्मणे ।
असातसातान्यतरत् तथा सुस्वरदुःस्वरे ॥ १२५५ ॥

एतासां त्रिंशतः कर्मप्रकृतीनां त्रयोदशे ।
गुणस्थाने व्यवच्छेद उदयापेक्षया भवेत् ॥ १२५६ ॥ कलापकम् ॥

भाषापुद्गलसघातविपाकित्वादयोगिनि ।
नोदयो दुःस्वरनामसुस्वरनामकर्मणोः ॥ १२५७ ॥

शरीरपुद्गलदलविपाकित्वादयोगिनि ।
शेषा न स्यु काययोगा भावात्प्रकृतयस्त्विमाः ॥ १२५८ ॥

મન પર્યવજ્ઞાનવાળાઓએ અથવા અનુત્તર આદિક દેવોએ મનવડે પૂછેલા પ્રશ્નોના મનવડે જ ઉત્તર આપે એ ' મનયોગ. ' ૧૨૫૧

અહિ એટલે આ તેરમે ગુણસ્થાને જિનભગવાનને બેતાળીશ કર્મપ્રકૃતિ ઉદયમા હોય અને એ શિવાયના કેવળીને એકતાળીશ કર્મપ્રકૃતિનો ઉદય હોય છે ૧૨૫૨

એમાથી ઔદારિક અંગ અને ઉપાગ, શુભ અને અશુભ એમ બે આકાશગતિ, અસ્થિર-સ્થિર-અશુભ-શુભ અને પ્રત્યેક એ પાચ નામકર્મ, છ સંસ્થાન, અગુરૂલઘુ-ઉપઘાત-પરાઘાત અને ઉચ્છ્વાસ એ ચાર નામકર્મ, વર્ણ, ગંધ, સ્પર્શ, રસ, નિર્માણનામકર્મ, આદ્ય સંઘયણ, તૈજસ અને કાર્મણ એ બે દેહ, અસાતા અને સાતા વેદનીય એ બેમાથી એક, તથા સુસ્વર અને દુઃસ્વર એ બે નામકર્મ—આ પ્રમાણેની ત્રીશ કર્મપ્રકૃતિઓનો, તેરમે ગુણસ્થાનકે, ઉદયની અપેક્ષાએ, વ્યવચ્છેદ થાય છે ૧૨૫૩-૧૨૫૬

વળી અયોગી ગુણસ્થાનમા, ભાષાના પુદ્ગળોના વિપાકીપણાને લીધે ' દુઃસ્વર ' અને

ततश्च यशः सुभगमादेयं पर्याप्तं त्रसबादरे ।
पंचाक्षजातिर्मनुजायुर्गत्यौ जिननाम च ॥ १२५९ ॥
उच्चैर्गोत्रं तथासातासातान्यतरदेव च ।
अन्त्यक्षणावध्युदया द्वादशैता अयोगिनः ॥१२६०॥युग्मम्॥
इति त्रयोदशम् ॥
नास्ति योगोऽस्येत्ययोगी तादृशो यश्च केवली ।
गुणस्थानं भवेत्तस्यायोगिकेवलिनामकम् ॥ १२६१ ॥
तच्चैवम्—अन्तर्मुहूर्त्तशेषायुः सयोगी केवली किल ।
लेश्यातीतं प्रतिपित्सुर्ध्यानं योगान् रुणद्धि सः ॥ १२६२ ॥
तत्र पूर्वं बादरेण काययोगेन बादरौ ।
रुणद्धि वाग्मनोयोगौ काययोगं ततश्च तम् ॥ १२६३ ॥
सूक्ष्मक्रियं चानिवृत्तिशुक्लध्यानं विभावयन् ।
रुन्ध्यात् सूक्ष्मांगयोगेन सूक्ष्मौ मानसवाचिकौ ॥ १२६४ ॥
रुणद्ध्यथो काययोगं स्वात्मनैव च सूक्ष्मकम् ।
स स्यात्तदा त्रिभागोनदेहव्यापिप्रदेशकः ॥ १२६५ ॥

'સુસ્વર' નામકર્મોનો ઉદય હોતો નથી, તથા શરીરના પુદ્ગળના વિપાકીપણાને લીધે કાયયોગ હોતા નથી પણ નીચે જણાવેલી પ્રકૃતિઓ ભાવથી હોય છે ૧૨૫૭-૧૨૫૮

યશ, સુભગ, આદેય, પર્યાપ્ત, ત્રસ અને બાદર—એ છ નામકર્મ, ૫ચેન્દ્રિની જાતિ, મનુષ્યનુ આયુષ્ય તથા ગતિ, જિનનામકર્મ, ઉચ્ચગોત્ર તથા સાતા કે અસાતાવેદનીય-એમ કુલે બાર પ્રકૃતિઓ અયોગીકેવળી ગુણસ્થાનના છેલ્લા સમય સુધી ઉદયમા હોય છે ૧૨૫૯—૧૨૬૦

એ પ્રમાણે તેરમુ ગુણસ્થાનક કહ્યુ

જેને યોગ નથી એ અયોગી એવા અયોગી કેવળીનુ ગુણસ્થાન 'અયોગીકેવળી' ગુણસ્થાન કહેવાય છે ૧૨૬૧

તે આ પ્રમાણે છે—

આયુષ્ય જ્યારે અન્તર્મુહૂર્ત્તજેટલુ શેષ રહે છે ત્યારે સયોગીકેવળી લેશ્યાતીત ધ્યાનમા નિમગ્ન થવાની ઇચ્છાથી યોગોને રૂધે છે તેમા પ્રથમ સ્થૂળ કાયયોગવડે સ્થૂળ મનવચનના યોગોને રૂધે છે, અને પછી સ્થૂળકાયયોગને રોકે છે પછી સૂક્ષ્મક્રિય અનિવૃત્તિશુક્લધ્યાનને વિભાવતા સૂક્ષ્મકાયયોગવડે સૂક્ષ્મ મનવચનના યોગને રૂધે છે પછી પોતે સ્વત સૂક્ષ્મકાયયોગને રૂધે છે, અને એ વખતે એનો શરીરપ્રદેશ તૃતીયાશે ન્યૂન થઇને રહે છે ૧૨૬૨-૧૨૬૫

शुक्लध्यान समुच्छिन्नक्रियमप्रतिपाति च ।
ध्यायन् पचह्रस्ववर्णोच्चारमान स कालत· ॥ १२६६ ॥
शैलेशीकरणं याति तच्च प्राप्तो भवत्यसौ ।
योगव्यापाररहितोऽयोगी सिद्ध्यत्यसौ तत· ॥१२६७॥ युग्मम्॥

गत्यानुपूर्व्यौ देवस्य शुभान्यखगतिद्वयम् ।
द्वौ गन्धावष्ट च स्पर्शा रसवर्णांगपंचकम् ॥ १२६८ ॥
तथा पच वन्धनानि पंच सघाततनान्यपि ।
निर्माण पट् सहननान्यस्थिर वाशुभ तथा ॥ १२६९ ॥
दुर्भग च दुःस्वर चानादेयमयशोऽपि च ।
संस्थानपट्कमगुरुलघूपघातमेव च ॥ १२७० ॥
पराघातमथोच्छ्वासमपर्याप्ताभिधं तथा ।
असातसातयोरेकं प्रत्येक च स्थिरं शुभम् ॥ १२७१ ॥
उपांगत्रितय नीचैर्गोत्रसुस्वरमेव च ।
अयोग्युपान्तसमये इति द्वासप्ततेः क्षयः ॥१२७२॥ पचभिः कुलकम्॥

मनुजस्य गतिश्चायुश्चानुपूर्वीति च त्रयम् ।
त्रसवादरपर्याप्तयशासीति चतुष्टयम् ॥ १२७३ ॥

ત્યારપછી સમુચ્છિન્નક્રિય અપ્રતિપાતી શુક્લધ્યાનમા નિમગ્ન રહી, પાચ હ્રસ્વ વર્ણોના ઉચ્ચાર જેટલા સમયમા શૈલેશીકરણ કરે છે અને એમ કરતા, સર્વ યોગવ્યાપાર રહિત 'અયોગી' થઈ 'સિદ્ધ' થાય છે ૧૨૬૬-૧૨૬૭

અયોગીરૂપીગુણસ્થાનના ઉપાન્ત્ય સમયનેવિષે દેવની ગતિ તથા આનુપૂર્વી, શુભ અને અશુભ વિહાયગતિ (આકાશગતિ), બે ગંધ, આઠ સ્પર્શ, પાચરસ, પાચ વર્ણ, પાચ અંગ, પાચ બંધન, પાચ સંઘાતન, ૬ સંસ્થાન, છ સંઘયણ, ત્રણ ઉપાંગ, નીચગોત્ર, નિર્માણ-અસ્થિર-શુભ-અશુભ-દુર્ભાગ્ય-સુસ્વર-દુઃસ્વર-અનાદેય-અપયશ-અગુરુલઘુ-ઉપઘાત-પરાઘાત-ઉચ્છ્વાસ-અપર્યાપ્ત-પ્રત્યેક-સ્થિર અને અસાત કે સાતવેદનીય એટલા (૧૭) નામકર્મ,—એમ એકંદર બહોતેર પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થાય છે ૧૨૬૮-૧૨૭૨

અને અન્ત્ય સમયે મનુષ્યની ગતિ આયુષ્ય અને આનુપૂર્વી એ ત્રણ ઉચ્ચ ગોત્ર,

उच्चैर्गोत्रमथादेय सुभगं जिननाम च ।
असातसातयोरेकं जाति' पचेन्द्रियस्य च ॥ १२७४ ॥
त्रयोदशैता. प्रकृती' क्षपयित्वान्तिमे क्षणे ।
अयोगी केवली सिद्धयेन्निर्मूलगतकल्मषः॥१२७५॥त्रिभिर्विशेषकम्॥
मतान्तरेऽत्रानुपूर्वी क्षिपत्युपान्तिमक्षणे ।
ततस्त्रिसप्तति तत्र द्वादशान्त्ये क्षणे क्षिपेत् ॥ १२७६ ॥

इति चतुर्दशम् ॥

आद्य द्वितीय तुर्यं च गुणस्थानान्यमूनि वै ।
गच्छन्तमनुगच्छन्ति परलोके शरीरिणम् ॥ १२७७ ॥
मिश्रदेशविरत्यादीन्येकादश पराणि च ।
सर्वथात्र परित्यज्य जीवा यान्ति परं भवम् ॥ १२७८ ॥
तत्र मिश्रे स्थित प्राणी मृतिं नैवाधिगच्छति ।
स्युर्देशविरतादीनि यावजीवावधीनि च ॥ १२७९ ॥
यत्तृतीय गुणस्थान द्वादश च त्रयोदशम् ।
विनान्येष्वेकादशसु गुणेषु म्रियतेऽसुमान् ॥ १२८० ॥

અસાતા અને સાતાવેદનીયમાનુ એક, ૫ચેન્દ્રિયની જાતિ, અને ત્રસ–બાદર–પર્યાપ્ત–યશ–આદેય–સુભગ અને જિન–એટલા (૭) નામકર્મ એમ એક દર તેર પ્રકૃતિઓ ખપાવે છે, આમ સર્વ કલ્મષ નિર્મૂળ થયે, અયોગીકેવળી સિદ્ધ થાય છે ૧૨૭૩–૧૨૭૫

કેટલાકનો એવો મત છે કે 'આનુપૂર્વી' ને ઉપાન્ત્ય ક્ષણમા ખપાવે છે, એટલે ઉપાન્ત્યમા ૭૨ ને બદલે ૭૩, અને અન્ત્યમા ૧૩ ને બદલે ૧૨ ખપાવે છે ૧૨૭૬

એ પ્રમાણે ચૌદમુ ગુણસ્થાનક કહ્યુ

પહેલુ, બીજુ અને ચોથુ ગુણસ્થાન પરલોકમા પ્રાણીની પાછળ–સાથે જાય છે અને (મિશ્ર, દેશવિરતિ આદિ) બાકીના અગ્યાર ગુણસ્થાનકોને, પરલોક જતો પ્રાણી અહિ જ મૂકી જાય છે ૧૨૭૭–૧૨૭૮

વળી મિશ્રગુણસ્થાનકે રહીને પ્રાણી મૃત્યુ પામતો જ નથી અને 'દેશવિરતિ' આદિ ગુણસ્થાનો તો છેક જીવિતપર્યન્ત હોય છે ૧૨૭૯ કેમકે જેમ (ત્રીજા) મિશ્રગુણસ્થાનમા રહીને પ્રાણી મૃત્યુ પામતો નથી તેમ બારમા અને તેરમામા રહીને પણ મૃત્યુ પામતો નથી મતલબ કે એ ત્રણ સિવાયના શેષ અગ્યાર ગુણસ્થાને રહીને જ પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે ૧૨૮૦

स्तोका एकादशगुणस्थिता उत्कर्षतोऽपि यत् ।
चतु.पंचाशदेवामी युगपत् सम्भवन्ति हि ॥ १२८१ ॥

तेभ्य. सख्यगुणाः क्षीणमोहास्ते ह्यष्टयुक् शतम् ।
युगपत्स्युरष्टमादित्रिगुणस्थास्ततोऽधिकाः ॥ १२८२ ॥

मिथस्तुल्याश्च यच्छ्रेणिद्वयस्था अपि सगताः ।
स्युर्द्वापष्ट्युत्तरशत प्रत्येकं त्रिपु तेपु ते ॥ १२८३ ॥

योग्यप्रमत्तप्रमत्तास्तेभ्य सख्यगुणा· क्रमात् ।
यत्ते मिताः कोटिकोटिशतकोटिसहस्रकै ॥ १२८४ ॥

पचमस्था द्वितीयस्था मिश्राश्चाविरताः क्रमात् ।
प्रत्येकं स्युरसख्येयगुणास्तेभ्यस्त्वयोगिनः ॥ १२८५ ॥

स्युरनन्तगुणा मिथ्यादृशस्तेभ्योऽप्यनन्तकाः ।
इदमल्पबहुत्व स्यात् सर्वत्रोत्कर्षसम्भवे ॥ १२८६ ॥ युग्मम् ॥

विपर्ययोऽप्यन्यथा स्यात् स्तोका स्युर्जातुचिद्यथा ।
उत्कृष्टशान्तमोहेभ्यो जघन्याः क्षीणमोहकाः ॥ १२८७ ॥

અગ્યારમે ગુણસ્થાનકે સર્વથી અલ્પ પ્રાણીઓ છે કેમકે તેઓ એકીવખતે ઉત્કૃષ્ટ પણ ચોપન જ હોય છે ૧૨૮૧

એમના કરતા સખ્યાતગણા ક્ષીણમોહગુણસ્થાનકે હોય છે એઓ એકીવખત એકસોને આઠ હોય છે એમનાથી અધિક આઠમે, નવમે અને દશમે ગુણસ્થાને હોય છે આ ત્રણે વળી પરસ્પર તુલ્ય છે કેમકે એ પ્રત્યેક બન્ને શ્રેણિઓના એકઠા કરતા પણ એકસોબાસઠ હોય છે ૧૨૮૨–૧૨૮૩

વળી ' યોગી, ' ' પ્રમત્ત ' અને ' અપ્રમત્ત ' ગુણસ્થાનોએ ઉપરના કરતા સખ્યાત ગણા હોય છે એઓ ક્રોડ, સો ક્રોડ અને હજાર ક્રોડ છે ૧૨૮૪

બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાચમા ગુણસ્થાનોએ, ઉપર કરતા અનુક્રમે અસખ્ય અસખ્ય ગણા હોય છે અને અયોગી એટલે ચૌદમે ગુણસ્થાને એમના કરતા અનતગણા હોય છે આમનાથી અનતગણા વળી મિથ્યાદૃષ્ટિઓ હોય છે આ અલ્પબહુત્વ સર્વત્ર ઉત્કૃષ્ટ સમજવુ ૧૨૮૫–૧૨૮૬

આ બાબતમા ક્યાઇ ક્યાઇ અન્યથા વિપર્યય એટલે ફેરફાર પણ છે જેમકે કોઇ વખતે ઉપશાતમોહગુણસ્થાનવાળાની ઉત્કૃષ્ટ સખ્યા કરતા ક્ષીણમોહગુણસ્થાનવાળાની જઘન્ય સખ્યા ન્હાની હોય છે ૧૨૮૭

एव सास्वादनादिष्वपि भाव्यम् ॥

मिथ्यात्व कालतोऽनादिसान्त स्यात्सादिसान्तकम् ।
अनाद्यनन्त च न तत्साद्यनन्त तु सम्भवेत् ॥ १२८८ ॥
स्यादाद्य तत्र भव्यानामनाप्तपूर्वसद्दृशाम् ।
द्वितीय प्राप्य सम्यक्त्व पुनर्मिथ्यात्वमीयुषाम् ॥ १२८९ ॥
स्यात्तृतीयमभव्याना सदा मिथ्यात्ववर्त्तिनाम् ।
आनन्त्यासम्भवात् सादेस्तुर्य युक्तमसम्भवि ॥ १२९० ॥
सासादन चोक्तमेव षडावलिमित पुरा ।
तुर्यं मित समधिकत्रयस्त्रिंशत्पयोधिभि ॥ १२९१ ॥
सर्वार्थसिद्धदेवत्वे त्रयस्त्रिंशत्पयोनिधीन् ।
धृत्वाऽविरतसम्यक्त्व ततोऽत्राप्यागतोऽसकौ ॥ १२९२ ॥
यावदद्यापि विरतिं नाप्नोति तावदेष यत् ।
तुर्यमेव गुणस्थानमुररीकृत्य वर्त्तते ॥ १२९३ ॥

'સાસ્વાદન' આદિમા પણ એમ છે

પહેલા મિથ્યાત્વગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ અનાદિસાત, સાદિસાત, અને અનાદિઅનત પણ છે, પરતુ સાદિઅનત સભવતો નથી ૧૨૮૮

પૂર્વે જેમને સમકિત પ્રાપ્ત થયુ નથી એવા ભવ્યોના એ ગુણસ્થાનનો પહેલો એટલે અનાદિસાત સ્થિતિકાળ છે સમકિત પામીને પુન મિથ્યાત્વે ઉતરી ગયા હોય એમના ગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ બીજો એટલે સાદિસાત છે ૧૨૮૯

હમેશા મિથ્યાત્વમા જ વર્ત્તતા અભવ્ય જીવોના ગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ ત્રીજો એટલે અનાદિઅનત છે 'સાદિ' ને અનન્તપણાનો અસભવ હોવાથી 'સાદિઅનન્ત'–એવો ચોથો પ્રકાર સભવતો નથી ૧૨૯૦

બીજા 'સાસ્વાદન' ગુણસ્થાનનો કાળ છ 'આવળી' જેટલો છે એ પૂર્વે કહેલુ જ છે ચોથા ગુણસ્થાનનો તેત્રીશ સાગરોપમથી કઇંક અધિક છે ૧૨૯૧

કેમકે એ (ચોથા ગુણસ્થાનવાળો પ્રાણી) સર્વાર્થસિદ્ધદેવત્વને વિષે તેત્રીશ સાગરોપમ સુધી રહી અવિરતસમ્યક્ત્વ પામી ત્યાથી પુન અહિં પણ આવે છે અને જ્યાસુધી અહિં પણ તે વિરતિ પામતો નથી ત્યા સુધી તે ચોથે જ ગુણસ્થાનકે રહે છે ૧૨૯૨–૧૨૯૩

किंचिन्न्यूननवाब्दोनपूर्वकोटिमिते मते ।
त्रयोदशं पंचमं च गुणस्थाने उभे अपि ॥ १२९४ ॥
अन्तिमं ङञणनमेत्येवरूपैः किलाक्षरैः ।
अविलम्बात्वरितयोच्चारितैः प्रमितं भवेत् ॥ १२९५ ॥
आन्तर्मुहूर्त्तिकानि स्युः शेषाण्यष्टाप्यमूनि च ।
केचिदूचुर्न्यूनपूर्वकोटिके षष्ठसप्तके ॥ १२९६ ॥

तथोक्तं भगवतीसूत्रे—

पमत्तसंजमस्स णं पमत्तसंजमवट्टमाणस्स सव्वा वि णं पमत्तद्धा-कालओ केवच्चिरं होइ । मंडिआ एकजीवं पडुच्च जहन्न एगं समयं उक्को देसूणा पुव्वकोडी । णाणाजीवे पडुच्च सव्वद्धा ॥ अस्यवृत्तिः—जहन्न एक्क समयंति कथ उच्यते । प्रमत्तसंयतप्रतिपत्तिसमयसमनन्तरमेव मरणात् ॥ देसूणा पुव्वकोडित्ति । किल प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणे एव प्रमत्ताप्रमत्त-गुणस्थाने । ते च पर्यायेण जायमाने देशोनपूर्वकोटिं यावदुत्कर्षेण भवतः । महान्ति च अप्रमत्तापेक्षया प्रमत्तान्तर्मुहूर्त्तानि कल्प्यन्ते । एवं च अन्त-

---

પાચમુ અને તેરમુ–એ બેઉ ગુણસ્થાનકોનો સ્થિતિકાળ ક્રોડપૂર્વથી આગરે નવવર્ષન્યૂન છે ૧૨૯૪

અન્તિમ ગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ, વિલબ કર્યા વિના તેમ ઉતાવળ કર્યા વિના ઙ, ઞ, ણ, ન, મ–એ પાચ અક્ષરો બોલતા જેટલો સમય લાગે તેટલો છે ૧૨૯૫

શેષ આઠ રહ્યા એમનો સ્થિતિકાળ 'અન્તર્મુહૂર્ત્ત' જેટલો છે કેટલાક વળી આ આઠ માહેલા બે–છઠ્ઠા અને સાતમા–નો કાળ ક્રોડપૂર્વથી કઇક ન્યૂન છે એમ કહે છે ૧૨૯૬

એ સબધમા ભગવતીસૂત્રમા એમ કહ્યુ છે કે—

"'પ્રમત્ત' અને 'અપ્રમત્ત'મા વર્તતા સયમી–સાધુઓનો સર્વપ્રમત્તકાળ કેટલો હોય? ઉત્તર —હે મડિઆ, એક જીવને આશ્રયીને 'જઘન્ય' એક સમય અને 'ઉત્કૃષ્ટ' ક્રોડપૂર્વથી કઇક ન્યૂન, અને નાના જીવોની અપેક્ષાએ સર્વકાળ" આ ઉપર ટીકા છે એ આ પ્રમાણે —અહિં જઘન્ય એક સમયનો કાળ કેમ કહ્યો ? ઉત્તર –પ્રમત્ત સયમ અગીકાર કરીને અન્ત્યસમયે જ મરણ પામવાથી પ્રશ્ન –પૂર્વક્રોડથી કઇક ન્યૂન–એમ કહ્યુ એ શી રીતે ? ઉત્તર –પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત–એ પ્રત્યેક ગુણસ્થાનકની સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની જ છે, અને એમની પર્યાયો એકત્ર

मुहूर्त्तप्रमाणानां प्रमत्ताद्धानां सर्वासां मिलने देशोनपूर्वकोटीकालमान भवति ॥ अन्ये च आहु । अष्टवर्षोनां पूर्वकोटिं यावत् उत्कर्षत प्रमत्तता स्यात् । एव अप्रमत्तसूत्रमपि ॥ नवरं ॥ जह्न अतमुहुत्तति । किल अप्रमत्ताद्धायां वर्त्तमानस्य अन्तर्मुहूर्त्तमध्ये मृत्यु न भवतीति ॥ चूर्णिकारमत तु प्रमत्तसंयतवर्जं सर्वोऽपि सर्वविरतोऽप्रमत्त उच्यते प्रमादाभावात् । स च उपशमश्रेणिं प्रतिपद्यमान मुहूर्त्ताभ्यन्तरे कालं कुर्वन् जघन्यकालो लभ्यते इति ॥ देशोनपूर्वकोटी तु केवलिनमाश्रित्य इति॥

यन्निर्दिष्ट जिनाधीशैरेकजीवव्यपेक्षया ।
त्यक्त्वा पुन प्राप्तिरूपमथैपामुच्यतेऽन्तरम् ॥ १२९७ ॥
जघन्य सासादनस्य पल्यासंख्यांशसमितम् ।
शेषेषु च दशानां स्यादन्तर्मुहूर्त्तमन्तरम् ॥ १२९८ ॥
मिथ्यात्वस्य तदुत्कृष्ट द्वि.षट्षष्टि. पयोधयः ।
साधिका, कथितास्तत्र श्रूयतां भावना त्वियम् ॥ १२९९ ॥

કરીએ એટલે ઉત્કર્ષત કઈક ન્યૂન ક્રોડપૂર્વ થાય છે એમા પણ ‘ અપ્રમત્ત ’ ની અપેક્ષાએ ‘ પ્રમત્ત ’ ના અન્તર્મુહૂર્તો મ્હોટા કલ્પ્યા છે એટલે અન્તર્મુહૂર્તની સ્થિતિવાળા પ્રમત્ત ગુણસ્થાનના સર્વકાળ એકત્ર કરીએ તો ‘ ક્રોડપૂર્વથી કઇક ન્યૂન ’ થાય છે કેટલાકનો વળી એવો મત છે કે ‘પ્રમત્ત’ નો સ્થિતિકાળ ઉત્કૃષ્ટ ‘ ક્રોડપૂર્વથી આઠ વર્ષ ન્યૂન ’ છે ‘અપ્રમત્ત’ ના સબધમા પણ એમ જ સમજવુ ફેર એટલો કે ‘અપ્રમત્તકાળ’ની અદર રહેનારનું અન્તર્મુહૂર્ત્તની અદર મૃત્યુ થતુ નથી વળી ‘ ચૂર્ણિ કાર ’ નો તો એવો મત છે કે પ્રમત્તસજમી વિના બીજા સર્વ સર્વવિરતિ ‘અપ્રમત્ત’ કહેવાય છે કેમકે એમને પ્રમાદનો અભાવ છે—પ્રમાદ હોતો જ નથી આવો સયમી વળી ઉપશમશ્રેણિને પ્રાપ્ત કરીને અન્તર્મુહૂર્ત્તની અદર મૃત્યુ પામવાથી જઘન્ય કાળ પમાય છે ” ‘ કઈક ન્યૂન ક્રોડપૂર્વ ’ કહ્યા એ કાળ તો કેવળીને આશ્રયીને કહ્યો છે

અહિ જિનપ્રભુએ જે એક જીવની અપેક્ષાએ કહ્યુ છે તે પ્રાપ્તિરૂપને ત્યજીને કહ્યુ છે

હવે આ ગુણસ્થાનોના અન્તર વિષે ૧૨૯૭

‘ સાસ્વાદન ’ નુ અન્તર જઘન્યત એક પલ્યોપમના અસખ્યમા અશ જેટલુ છે, અને શેષ તેરમાહેના દશ ગુણસ્થાનોનુ અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનુ છે ૧૨૯૮

મિથ્યાત્વગુણસ્થાનનુ અન્તર ઉત્કૃષ્ટ એકસોબત્રીશ સાગરોપમથી કઇક અધિક છે ૧૨૯૯

अनुभूय स्थितिं कश्चित् सम्यक्त्वस्य गरीयसीम् ।
मिश्रं ततोऽन्तर्मुहूर्त्तमनुभूय ततः पुनः ॥ १३०० ॥

षट्षष्ट्यम्भोनिधिमितां सम्यक्त्वस्य गुरुस्थितिम् ।
समाप्य कोऽपि मिथ्यात्वं जातु याति तदा हि तत् ॥१३०१॥ युग्मम्॥

देशोनपुद्गलपरावर्त्तार्द्धप्रमितं मतम् ।
द्वितीयादीनां दशानां गुणानां ज्येष्ठमन्तरम् ॥ १३०२ ॥

क्षपकस्यान्तरं जातु न स्यात् त्रिष्वष्टमादिषु ।
सकृत्प्राप्तेः क्षीणमोहादित्रयेऽप्यन्तरं न हि ॥ १३०३ ॥

इति गुणाः ॥ ३० ॥

अथ योगः ॥

दश पञ्चाधिका योगाः सप्त स्युस्तत्र कायिकाः ।
चत्वारो मानसोद्भूतास्तावन्त एव वाचिकाः ॥ १३०४ ॥

औदारिकस्तन्मिश्रः स्याद्वैक्रियस्तेन मिश्रितः ।
आहारकस्तन्मिश्रः सप्तमस्तैजसकार्मणः ॥ १३०५ ॥

અહિ આ પ્રમાણે ભાવના છે —

કોઈ પ્રાણી સમ્યક્ત્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનુભવીને તથા પછી અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી મિશ્ર ગુણસ્થાનક અનુભવીને પુન છાસઠ સાગરોપમની સમકિતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્ણ કરીને જ્યારે મિથ્યાત્વગુણસ્થાને ઉતરી પડે ત્યારે ઉપર કહ્યું એ મિથ્યાત્વનુ ઉત્કૃષ્ટ અ તર થાય છે ૧૩૦૦–૧૩૦૧,

બીજાથી માડીને દશ (અર્થાત્ અગ્યારમા સુધીના) ગુણસ્થાનોનુ અન્તર ઉત્કૃષ્ટ અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તથી કઇક ન્યૂન છે ૧૩૦૨

આઠમા, નવમા અને દશમા ગુણસ્થાનોમા ક્ષપક થયેલાને લેશ પણ અન્તર નથી, તેમજ એક જ વાર પ્રાપ્ત થતા હોવાથી, 'ક્ષીણમોહ' વગેરે ત્રણ ગુણસ્થાનોમા એટલેકે બારમા, તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનોમા પણ અન્તર નથી ૧૩૦૩

આની રીતે ગુણસ્થાનોનુ સ્વરૂપ સ પૂર્ણ

હવે એકત્રીશમા દ્વાર 'યોગ' વિષે

યોગ પદર છે, સાત કાયાના, ચાર મનના, અને ચાર વચનના ૧૩૦૪

ઔદારિક, મિશ્રઔદારિક વૈક્રિય, મિશ્રવૈક્રિય, આહારક, મિશ્રઆહારક અને તૈજસકાર્મણ–એમ સાત કાયયોગો છે ૧૩૦૫

पर्याप्तानां नृतिरश्चामौदारिकाभिधो भवेत् ।
स्यात्तन्मिश्रस्तु पर्याप्तापर्याप्तानां तथोच्यते ॥ १३०६ ॥
कार्मणेन वैक्रियेणाहारकेणेति च त्रिधा ।
औदारिकमिश्रकाययोग योगीश्वरा जगुः ॥ १३०७ ॥
औदारिकांगनामादिताहक्कर्मनियोगत. ।
उत्पत्तिदेश प्राप्तेन तिरश्चा मनुजेन वा ॥ १३०८ ॥
यदौदारिकमारब्धं न च पूर्णीकृत भवेत् ।
तावदौदारिकमिश्र· कार्मणेन सह ध्रुवम् ॥१३०९॥ युग्मम्॥

तथा चोक्त निर्युक्तिकारेण शस्त्रपरिज्ञाध्ययने—

तेएण कम्मएण आहारेइ अणतर जीवो ।
तेण परं मिस्सेण जाव सरीरस्स निप्फत्ती ॥ १३१० ॥
ननु मिश्रत्वमुभयनिष्ठमौदारिक यथा ।
मिश्रं भवेत्कार्मणेन तथा तेनापि कार्मणम् ॥ १३११ ॥
ततश्चौदारिकमिश्रमेवेद कथमुच्यते ।
अस्य कार्मणमिश्रत्वमपि किं नाभिधीयते ॥ १३१२ ॥

तेमा पर्याप्त मनुष्य अने तिर्यचोने औदारिक काययोग होय छे अने पर्याप्त तथा अपर्याप्ताओने मिश्रऔदारिक काययोग छे १३०६

मिश्रऔदारिक काययोग त्रण प्रकारे थाय छे, (१) कार्मण कायाए करीने (२) वैक्रिय कायाए करीने अने (३) आहारक कायाए करीने, १३०७

औदारिक शरीर, नाम आदि कोई एवा कर्मना नियोगथी उत्पत्तिदेशने प्राप्त थयेल तिर्यच के मनुष्य औदारिक शरीरनो आरभ करे ए शरीर ज्यासुधी पूर्ण थाय नहि त्या सुधी ' कार्मण ' नी साथे ' औदारिक ' नु मिश्रपणु होय १३०८–१३०९

ए सबधमा निर्युक्तिकार शस्त्रपरिज्ञाअध्ययनमा कहे छे के —

' तैजस ' अने ' कार्मण ' शरीरे करीने जीव अन्तररहित–सतत आहार करे छे अने त्यारबाद ज्यासुधीमा शरीरनी निष्पत्ति थाय त्यासुधी ' मिश्र ' वडे आहार करे छे १३१०

अहि कोई शका उठावे के ' मिश्रपणु तो बेउ माटे सरखु छे, एटले के ' औदारिक ' जेम ' कार्मण ' साथे मिश्र छे तेम ' कार्मण ' ' औदारिक ' साथे मिश्र छे, तेम छता आ

अत्राहुः—आसंसार कार्मणस्यावस्थितत्वेन सर्वदा ।
सकलेष्वपि देहेषु सम्भवेदस्य मिश्रता ॥ १३१३ ॥

ततश्च—कार्मणमिश्रमित्युक्ते निर्णेतु नैव शक्यते ।
किमौदारिकसम्बन्धि किं वापरशरीरजम् ॥ १३१४ ॥

औदारिकस्य चोत्पत्तिं समाश्रित्य प्रधानता ।
कादाचित्कतया चास्य प्रतिपत्तिरसंशया ॥ १३१५ ॥

तदौदारिकमिश्रत्वव्यपदेशोऽस्य यौक्तिक. ।
न तु कार्मणमिश्रत्वव्यपदेशस्तथाविधः ॥ १३१६ ॥

यदाप्यौदारिकदेहधरो वैक्रियलब्धिमान् ।
पंचाक्षतिर्यङ्मर्त्यश्च पर्याप्तो बादरानिलः ॥ १३१७ ॥

वैक्रियांगमारभते न च पूर्णीकृत भवेत् ।
तदौदारिकमिश्र. स्याद्वैक्रियेण सह ध्रुवम् ॥ १३१८ ॥

एवमाहारकारम्भकाले तल्लब्धिशालिन ।
सहाहारकदेहेन मिश्र औदारिको भवेत् ॥ १३१९ ॥

(કાર્મણ) ઔદારિક સાથે મિશ્ર છે, એમ કેમ કહો છો ? ઔદારિક કાર્મણસાથે મિશ્ર છે એમ કેમ નથી કહેતા ? ૧૩૧૧–૧૩૧૨

એ શંકાનું સમાધાન —

કાર્મણ શરીર સર્વદા છેક સંસાર પર્યન્ત રહે છે અને તેથી સર્વ શરીરોમા એનું મિશ્રપણું સંભવે છે અને તેથી ' કાર્મણ સાથે મિશ્ર ' એટલુ કહેવાથી શુ મિશ્ર, ઔદારિક શરીર મિશ્ર કે બીજુ શરીર મિશ્ર ? એનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી ૧૩૧૩–૧૩૧૪

વળી ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ ' ઔદારિક ' ની પ્રધાનતા છે કેમકે એની પ્રતિપત્તિ કદાચિતપણાએ કરીને નિઃસંશય છે તેથી ' ઔદારિકની સાથે મિશ્ર ' એમ કહેવુ યુક્તિયુક્ત છે, ' કાર્મણની સાથે મિશ્રત્વ ' છે એમ કહેવુ યુક્તિયુક્ત નથી ૧૩૧૫–૧૬

વળી ઔદારિક શરીરધારી અને વૈક્રિયલબ્ધિમાન એવો પંચેન્દ્રિ તિર્યંચ અને મનુષ્ય તથા પર્યાપ્ત બાદરવાયુકાય જ્યારે વૈક્રિય શરીરને આરંભે છે ત્યારે જ્યાંસુધી એ શરીર પૂર્ણ થાય નહિં ત્યાંસુધી ઔદારિકની સાથે વૈક્રિય મિશ્ર છે (એમ કહેવાય છે) ૧૩૧૭–૧૮

એજ પ્રમાણે આહારક શરીરના પ્રારંભવખતે આહારકલબ્ધિવાળાનુ આહારક શરીર ઔદારિકની સાથે મિશ્ર છે ૧૩૧૯

यद्यप्यत्रोभयत्रापि मिथस्तुल्यैव मिश्रता ।
तथाप्यारम्भकत्वेनौदारिकस्य प्रधानता ॥ १३२० ॥

तत औदारिकेणैव व्यपदेशो द्वयोरपि ।
न वैक्रियाहारकाभ्यां व्यपदेशो जिनैः कृतः ॥ १३२१ ॥

मत सिद्धान्तिनामेतत् कर्मग्रन्थविदः पुन ।
वैक्रियाहारकमिश्रे एव प्राहुरिमे क्रमात् ॥ १३२२ ॥

यदारम्भे वैक्रियस्य परित्यागेऽपि तस्य ते ।
वदन्ति वैक्रिय मिश्रमेवमाहारकेऽपि च ॥ १३२३ ॥

वैक्रियदेहपर्याप्त्या पर्याप्तस्य शरीरिण ।
वैक्रिय काययोग स्यात्तन्मिश्रस्तु द्विधा भवेत् ॥ १३२४ ॥

यो पर्याप्तदशाया स्यान्मिश्रो नारकनाकिनाम् ।
योग सम कार्मणेन स स्याद्वैक्रियमिश्रक ॥ १३२५ ॥

तथा यदा मनुष्यो वा तिर्यक्पचेन्द्रियोऽथवा ।
वायुः वा वैक्रिय कृत्वा कृतकार्योऽथ तत्त्यजन् ॥ १३२६ ॥

આમ બન્નેમા જો કે મિશ્રત્વ તો પરસ્પર સરખુ જ છે તોપણ આરભકપણાએ કરીને 'ઔદારિક' પ્રધાન છે તેથી બેઉ (વૈક્રિય અને આહારક) 'ઔદારિક' ની સાથે મિશ્ર છે, નહિ કે ઔદારિક બનેથી સાથે મિશ્ર એમ શ્રીજિનેશ્વરે કહ્યુ છે ૧૩૨૦-૧૩૨૧

એ મત સિદ્ધાન્તિઓનો છે કર્મગ્રથવાળાઓ તો ઔદારિકનુ અનુક્રમે 'વૈક્રિય' અને 'આહારક' ની સાથે મિશ્રત્વ છે એમ સમજાવે છે કેમકે એઓ વૈક્રિયના આરભસમયે અને પરિત્યાગમા પણ વૈક્રિયના સાથે મિશ્રત્વ માને છે આહારકના સબધમા પણ એમજ કહે છે ૧૩૨૨-૧૩૨૩

વૈક્રિયશરીરપર્યાપ્તિવાળા જીવને વૈક્રિયકાયયોગ હોય એનુંયે બે પ્રકારનું મિશ્ર હોય ૧૩૨૪

અપર્યાપ્ત દશામા નારકી અને દેવોનું જે મિશ્રત્વ તે (૧) કાર્મણવૈક્રિયમિશ્રયોગ થાય ૧૩૨૫

એમજ વળી મનુષ્ય અથવા તિર્યંચપચેન્દ્રિ અથવા વાયુ 'વૈક્રિય' કરીને અને એ સપૂર્ણ કરી એને ત્યજી દઇને જ્યારે ઔદારિક શરીરને વિષે પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે (૨) ઔદારિકવૈક્રિયમિશ્રયોગ થાય છે ૧૩૨૬-૧૩૨૭

औदारिकशरीरान्त. प्रवेष्टुं यतते तदा ।
योगो वैक्रियमिश्र स्यात्समौदारिकेण च ॥ १३२७ ॥ युग्मम् ॥

मिश्रीभावो यद्यप्यत्रोभयनिष्ठस्तथाप्यसौ ।
प्राधान्याद्वैक्रियेणैव ख्यातो नौदारिकेण तु ॥ १३२८ ॥

प्राधान्य तु वैक्रियस्य प्राज्ञैर्निरूपित ततः ।
औदारिके तु प्रवेश एतस्यैव बलेन यत् ॥ १३२९ ॥

आहारकांगपर्याप्त्या पर्याप्तानां शरीरिणाम् ।
आहारक. काययोग स्याच्चतुर्दशपूर्विणाम् ॥ १३३० ॥

आहारकवपु· कृत्वा कृतकार्यस्य तत्पुनः ।
त्यक्त्वा स्वांगे प्रविशतः स्यादाहारकमिश्रकः ॥ १३३१ ॥

द्वयोः समेऽपि मिश्रत्वे बलेनाहारकस्य यत् ।
औदारिकेऽनुप्रवेशस्तेनेत्थ व्यपदिश्यते ॥ १३३२ ॥

तैजस कार्मण चेति द्वे सदा सहचारिणी ।
ततो विवक्षितः सैको योगस्तैजसकार्मण ॥ १३३३ ॥

जन्तूनां विग्रहगतावथ केवलिनां पुन· ।
समुद्घाते समयेषु स्यात्तृतीयादिषु त्रिषु ॥ १३३४ ॥

અહિ પણ મિશ્રત્વ બેઉમા સમાન છે તોપણ વૈક્રિયના પ્રધાનપણાને લઇને એ વૈક્રિયની સાથે ઔદારિકનો યોગ કહેવાય છે નહિ કે ઔદારિકની સાથે વૈક્રિયનો યોગ ૧૩૨૮

વળી પ્રાજ્ઞપુરૂષોએ પણ વૈક્રિયનુ પ્રધાનપણુ માન્ય કર્યું છે કેમકે એના જ બળવડે ઔદારિકમા પ્રવેશ થઇ શકે છે ,૧૩૨૯

આહારક શરીરની પર્યાપ્તિ જેમની પૂર્ણ થયેલી હોય એવા ચૌદપૂર્વધરમહાત્માઓને આહારકકાયયોગ થાય છે, તેમ આહારકશરીર કરીને કૃતાર્થ થયેલા એવા તે મહાત્માઓનો, એ શરીર ત્યજીને પોતાના શરીરમા પ્રવેશ કરવાથી આહારકમિશ્ર કાયયોગ થાય છે ૧૩૩૦–૧૩૩૧

અહિ પણ બેઉનુ મિશ્રત્વ તુલ્ય છે તો યે આહારકના બળે જ ઔદારિકને વિષે પ્રવેશ થઇ શકે છે તેથી આહારક સાથે મિશ્રપણુ કહેવાય છે ૧૩૩૨

વળી તૈજસ શરીર અને કાર્મણ શરીર એ બેઉના નિરન્તર સહચારીપણાને લઇને

एव निरूपिता सप्त योगा. कायसमुद्भवा. ।
अथ चित्तवचोजाताश्चतुरश्चतुरो ब्रुवे ॥ १३३५ ॥
सत्यो मृषा सत्यमृषा न सत्यो न मृषाऽपि च ।
मनोयोगश्चतुर्धैव वाग्योगोऽप्येवमेव च ॥ १३३६ ॥
तत्र च- सन्त इत्यभिधीयन्ते पदार्था मुनयोऽथवा ।
तेपु साधु हित सत्यमसत्य च ततोऽन्यथा ॥ १३३७ ॥
पदार्थानां हित तत्र यथावस्थितचिन्तनात् ।
मुनीनां च हित यस्मान्मोक्षमार्गैकसाधनम् ॥ १३३८ ॥
स्वतो विप्रतिपत्तौ वा वस्तु स्थापयितु किल ।
सर्वज्ञोक्तानुसारेण चिन्तन सत्यमुच्यते ॥ १३३९ ॥
यथास्ति जीवः सदसद्रूपो व्याप्य स्थितस्तनुम् ।
भोक्ता स्वकर्मणां सत्यमित्यादिपरिचिन्तनम् ॥ १३४० ॥
प्रश्ने विप्रतिपत्तौ वा स्वभावादुत वस्तुपु ।
विकल्प्यते जैनमतोत्तीर्णं यत्तदसत्यकम् ॥ १३४१ ॥

'તૈજસકાર્મણ' એમ ભેગો જ એક કાયયોગ કહ્યો છે આ તૈજસકાર્મણકાયયોગ પ્રાણીઓને વિગ્રહગતિમા હોય છે, અને કેવળીઓને સમુદ્ઘાતના ત્રીજા, ચોથા અને પાચમા-એમ ત્રણ સમયોને વિષે હોય છે ૧૩૩૩-૧૩૩૪

આ પ્રમાણે સાત કાયયોગ વિષે સમજણ આપી હવે મન અને વચનના ચચ્ચાર યોગ વિષે કઇક કહીએ છીએ ૧૩૩૫

(૧) સત્ય, (૨) મૃષા, (૩) સત્યમૃષા અને (૪) ન સત્ય ન મૃષા-એમ ચાર પ્રકારનો મનોયોગ છે વચનયોગના પણ એ જ પ્રકારે ચાર ભેદ છે ૧૩૩૬

પદાર્થવાચી અથવા મુનિજનવાચી સત્ શબ્દ છે એ પરથી એ પદાર્થ કે મુનિજનને હિતાવહ-એ સત્ય યથાવસ્થિત ચિન્તથ કરવાથી પદાર્થને હિતાવહ, અને મોક્ષમાર્ગનુ એકનુ એક સાધન હોઇને મુનિજનને હિતાવહ એથી વિપરીત-એ અસત્ય ૧૩૩૭-૩૮

કોઇ વસ્તુ કે વાતનુ સ્થાપન કરવામા સ્વત અથવા કઈ ગુચ ઉભી થાય ત્યારે સર્વજ્ઞના વચનઅનુસાર ચિન્તવન કરવુ તે 'સત્ય મનોયોગ' કહેવાય છે જેમકે સત્ અસત્ જીવ શરીરમા વ્યાપીને રહેલ છે, તે સ્વકર્મનો ભોક્તા છે, ઇત્યાદિ ચિન્તવન એ સત્ય મનોયોગ છે ૧૩૩૯-૧૩૪૦

કોઈ પ્રશ્નમા કે ગુચમા કોઇ વસ્તુની જિનવચનથી વિપરીત કલ્પના કરવી એનુ

नास्ति जीवो यथैकान्तनित्योऽनित्यो महानणुः ।
अकर्त्ता निर्गुणोऽसत्यमित्यादिपरिचिन्तनम् ॥ १३४२ ॥

किंचित्सत्यमसत्यं वा यत्स्यादुभयधर्मयुक् ।
स्यात्तत्सत्यमृषाभिख्यं व्यवहारनयाश्रयात् ॥ १३४३ ॥

यथान्यवृक्षमिश्रेषु बहुष्वशोकशाखिषु ।
अशोकवनमेवेदमित्यादिपरिचिन्तनम् ॥ १३४४ ॥

सत्त्वात्कतिपयाशोकतरूणामत्र सत्यता ।
अन्येषामपि सद्भावात् भवेदसत्यतापि च ॥ १३४५ ॥

भवेदसत्यमेवेदं निश्चयापेक्षया पुनः ।
विकल्पितस्वरूपस्यासद्भावादिह वस्तुनः ॥ १३४६ ॥

विनार्थप्रतिनिष्ठां च स्वरूपमात्रचिन्तनम् ।
उक्तलक्षणायोगान्न सत्यं न मृषा च तत् ॥ १३४७ ॥

यथा चैत्राद्याचनीया गौरानेयो घटस्ततः ।
पर्यालोचनमित्यादि स्यादसत्यामृषाभिधम् ॥ १३४८ ॥

નામ 'અસત્ય મનોયોગ' છે જેમકે જીવ એકાન્તે છેજ નહિ, જીવ નિત્ય છે, અનિત્ય છે, મ્હોટો છે, ન્હાનો છે, અકર્ત્તા છે તથા નિર્ગુણી છે ઇત્યાદિક ચિન્તવન કરવુ એ અસત્ય મનોયોગ જાણવો ૧૩૪૧–૧૩૪૨

વળી કઇક સત્ય અને કઇક મૃષા (અસત્ય) એમ બેઉ ધર્મો જેનામા હોય તે વ્યવહારનયને આશ્રીને સત્યમૃષા નામનો (ત્રીજો) મનોયોગ છે જેવી રીતે કે ઘણા અશોકવૃક્ષોની સાથે થોડા બીજા વૃક્ષો મિશ્ર હોય છતા આપણે ચિન્તવીએ કે આ તો અશોકવૃક્ષો જ છે, એ આ ત્રીજો (મિશ્ર) મનોયોગ છે ૧૩૪૩–૧૩૪૪

એમા કેટલાક અશોકવૃક્ષોનો સદ્ભાવ હોવાથી સત્યતા છે અને બીજા પણ વૃક્ષો હોવાથી અસત્યતા પણ છે ૧૩૪૫

વળી નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો એ અસત્ય જ છે કેમકે કલ્પેલા સ્વરૂપવાળા પદાર્થનો ત્યા અસદ્ભાવ છે ૧૩૪૬

અર્થપ્રતિષ્ઠા વિના કેવળ સ્વરૂપનુ જ ચિન્તવન કરવુ એમા, એના જે લક્ષણ કહ્યા છે એનો યોગ ન હોવાથી એ 'નહિ સત્ય નહિ મૃષા' નામનો ચોથા પ્રકારનો મનોયોગ કહે

व्यवहारापेक्षयैव पृथगेतदुदीर्यते ।
निश्चयापेक्षया सत्येऽसत्ये वान्तर्भवेदिदम् ॥ १३४९ ॥

तथाहि—गौर्याच्येत्यादिसकल्प दंभेन विदधीत चेत् ।
अन्तर्भवेत्तदाऽसत्ये सत्ये पुनः स्वभावतः ॥ १३५० ॥

सर्वमेतद्भावनीयं वाग्योगेऽप्यविशेषत ।
भाविताश्चिन्तने भेदा भाव्यास्तेऽत्र तु जल्पने ॥ १३५१ ॥

एवं मनोवचोयोगाः स्यु· प्रत्येकं चतुर्विधाः ।
ततो योगा. पचदश व्यवहारनयाश्रयात् ॥ १३५२ ॥

किमु कश्चिद्विशेषोऽस्ति भाषावाग्योगयोर्ननु ।
भाषाधिकारो यत्प्रोक्त· सूत्रे वाग्योगत· प्रथक् ॥ १३५३ ॥

अत्रोच्यते–युज्यते इति योग· स्यादितिव्युत्पत्तियोगतः ।
भाषाप्रवर्त्तको जन्तुयत्नो वाग्योग उच्यते ॥ १३५४ ॥

વાય છે જેમકે અમુક માણસ પાસે ગાય યાચવી છે, પછી ઘટ લાવવો છે–ઇત્યાદિ પર્યાલોચના નથી સત્ય તેમ નથી અસત્ય એ 'અસત્યામૃષા' મનોયોગ થયો ૧૩૪૭–૧૩૪૮

આને પૃથક્ ભેદ ગણ્યો એ તો વ્યવહારની અપેક્ષાએ જ ગણ્યો છે નિશ્ચયની અપેક્ષાએ તો આ ભેદ–પ્રકાર 'સત્ય' મા અથવા 'અસત્ય' મા સમાઇ જાય છે ૧૩૪૯

તે આવી રીતે —ગાય યાચવી છે, ઇત્યાદિ સકલ્પ જો દભપૂર્વક કર્યો હોય તો તેનો 'અસત્ય' મા સમાવેશ થાય, પણ જો સ્વભાવિકપણે કર્યો હોય તો તેનો સમાવેશ 'સત્ય' મા થાય ૧૩૫૦

જેવુ આ મનોયોગોનુ સ્વરૂપ કહ્યુ તેવુ જ–તે સુઝણનુ જ વચનયોગોનુ સ્વરૂપ જાણવુ પહેલામા 'ચિન્તવન' રૂપ ભેદ કહ્યા છે તે અહિં (આમા) 'સુખેથી કહેવારૂપે' લેવા ૧૩૫૧

આ પ્રમાણે મનના અને વચનના પ્રત્યેકના ચચ્ચાર યોગ થયા અને તેથી સર્વ મળીને (વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ) પદર યોગ થયા ૧૩૫૨

અહિં એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે વચનયોગ અને ભાષા–એ બેમા શુ કઇ તફાવત છે કે સૂત્રનેવિષે ભાષાધિકારને વચનયોગથી પૃથક્ વર્ણવ્યો છે–કહ્યો છે ? ૧૩૫૩

એનુ સમાધાન આ પ્રમાણે युज्यते इति योग એવી યોગ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હોવાથી, જન્તુનો ભાષાપ્રવર્તક યત્ન વાગ્યોગ કહેવાય છે અને ભાષાને લાયક એવા દ્રવ્યોમાથી ભાષા

भाषात्वेनापादिता या भाषार्हद्रव्यसंततिः ।
सा भाषा स्यादतो भेदो भाषावाग्योगयोः स्फुटः ॥ १३५५ ॥

तथोक्तम् आवश्यकबृहद्वृत्तौ—

गिण्हइय काइएणं निसिरइ तह वाइएण जोगेणत्ति ॥

अत्र कश्चिदाह—

तत्र कायिकेन गृह्णाति इति एतद् युक्तम् तस्य आत्मव्यापाररूपत्वात्। निसृजति तु कथं वाचिकेन कोऽय वाग्योग इति । किं वागेव व्यापारापन्ना आहोस्वित् तद्विसर्गहेतुः कायसरम्भ इति । यदि पूर्व. विकल्पः स खलु अयुक्तः तस्या योगत्वानुपपत्तेः । तथा च न वाक्केवला जीवव्यापारः तस्या· पुद्गलमात्रपरिणामरूपत्वात् रसादिवत् । योगश्च आत्मनः शरीरवत. व्यापार इति । न च तया भाषा निसृज्यते किन्तु सैव निसृज्यते इति उक्तम् । अथ द्वितीय पक्षः । तत· स कायव्यापार. एव इति कृत्वा कायिकेनैव निसृजति इति आपन्नं अनिष्टं च एतत् ॥

अत्र उच्यते—

त्वगुणवाळी जे बनावी ते भाषा कहेवाय आम होवाथी भाषा अने वाग्योग–वचनयोग–मा स्फुट भेद ज छे १३५४–१३५५

आ स ब धमा 'आवश्यक'नी बृहद्वृत्तिमा कह्यु छे के–(प्राणी भाषाना पुद्गळोने) कायथोगवडे ग्रहण करे छे अने वचनयोगवडे मूके छे

अहि कोइ श का उठावे छे के–कायथोगवडे ग्रहण करे छे एम कहो छो ए तो युक्त छे केमके ए आत्म-व्यापार छे पर तु 'वचनयोगवडे मूके छे' ए केवी रीते? अने ए वचनयोग शु छे? शु वाणीनो व्यापार ए ज वचनयोग छे के एने मूकवामा हेतुभूत एवो कायस र भ छे? जो पहेलो विकल्प लेशो तो ते अयुक्त छे केमके ए वाणीने योगत्वनी अनुपपत्ति छे अने केवळ वाणी ज एकली जीवनो व्यापार नथी कारण के ए तो रस आदिनी पेठे पुद्गळमात्रना परिणामरूप छे अने जे योग छे ते तो शरीरी आत्मानो व्यापार छे वळी तेनाथी भाषा मूकाती नथी, भाषा पोते ज छूटे छे हवे जो बीजो विकल्प लेशो तो ते कायव्यापार ज छे एम करीने 'कायथोगवडे ज मूके छे' एम निष्पन्न थाय छे–जे तमोने इष्ट नथी

उपरनी श कानो उत्तर आ प्रमाणे —

न । अभिप्रायापरिज्ञानात् । इह तनुयोगविशेष एव वाग्योगो मनोयोगश्च इति कायव्यापारशून्यस्य सिद्धवत् तदभावात् । ततश्च आत्मनः शरीरव्यापारे सति येन शब्दद्रव्योपादान करोति स कायिकः । येन तु कायसंरम्भेण तान्येव मुचति स वाचिक इति । तथा येन मनोद्रव्याणि मन्यते स मानस इति । कायव्यापार. एव अयं व्यवहारार्थं त्रिधा विभक्तः इति । अत अदोष. ॥

अथ प्रसगतो भाषास्वरूप वच्मि सापि हि ।
चतुर्विधोक्तन्यायेन सत्यासत्यादिभेदत ॥ १३५६ ॥

सन्तो जीवादयो भावा. सन्तो वा मुनयोऽथवा ।
मूलोत्तरगुणास्तेभ्यो हिता सत्याभिधीयते ॥ १३५७ ॥

अय भावः—मुक्तिमार्गाराधनी या सा गीः सत्योच्यते हिता ।
सा तु सत्याप्यसत्यैव यान्येषामहितावहा ॥ १३५८ ॥

असत्या तु भवेद्भाषा मुक्तिमार्गविराधनी ।
द्विस्वभावा तृतीयान्त्या नाराधनविराधनी ॥ १३५९ ॥

એમ નથી કેમકે તમે અભિપ્રાય સમજ્યા નથી વચનયોગ અને મનોયોગ એ બેઉ એક જાતના કાયયોગ જ છે કેમકે કાયવ્યાપારરહિતને, સિદ્ધની જેમ, એનો અભાવ છે તેથી આત્માને શરીરવ્યાપાર હોતે છતે, જેનાવડે શબ્દદ્રવ્યનુ ઉપાદાન કરે છે તે કાયયોગ છે, અને જે કાયસ રભેકરીને શબ્દદ્રવ્યોને મૂકે છે તે વચનયોગ છે, અને જેનાવડે મનદ્રવ્યોને ચિંતવે છે તે મનોયોગ છે આવી રીતે કાયવ્યાપારને જ વ્યવહારને અર્થે ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે માટે એમા કાઇ દોષ નથી

હવે પ્રસ ગોપાત્ત ભાષાનુ સ્વરૂપ કહું છુ એ (ભાષા) પણ પૂર્વોક્ત ન્યાયે સત્ય, અસત્ય વગેરે ચાર પ્રકારની છે ૧૩૫૬

સત્ શબ્દ (બહુવચને) 'જીવ વગેરે પદાર્થો'ના અર્થમા, 'મુનિજન'ના અર્થમા તેમજ 'મૂળ અને ઉત્તર ગુણો'ના અર્થમા વપરાય છે અને તે પરથી, એ સત્ ને હિતકારી એવી ભાષા તે સત્ય ભાષા કહેવાય છે ૧૩૫૭

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે —મોક્ષમાર્ગને આરાધનારી, હિતકારી ભાષા સત્યભાષા કહેવાય છે, અને જે બીજાનુ અહિત કરનારી છે તે ભાષા સત્ય હોય છતા અસત્ય કહેવાય છે મુક્તિમાર્ગને વિરાધનારી ભાષા અસત્યભાષા કહેવાય છે ત્રીજી સત્યાસત્ય એટલે મિશ્રસ્વભાવવાળી ભાષા છે અને ચોથી 'ન સત્ય ન અસત્ય' અર્થાત વ્યવહાર ભાષા છે એ બેઉ મોક્ષમાર્ગને આરાધનારી પણ નથી તેમ વિરાધનારી પણ નથી ૧૩૫૮-૧૩૫૯

उक्तं च—सच्चा हिया सया मिह संतो मुणयो गुणा पयत्था वा ।
तव्विवरीया मोसा मीसा जा तदुभयसहावा ॥ १३६० ॥
अणहिगया जा तीसु वि सद्दोच्चिय केवला असच्चमोसा ॥इति॥

तत्र सत्या दशविधा प्रज्ञप्ता परमर्षिभिः ।
एभिः प्रकारैर्दशभिर्वदन्न स्याद्विराधकः ॥ १३६१ ॥

तथाहुः—जणवयसम्मयठवणा नामे रूवे पडुच्च सच्चे अ ।
ववहारभावजोगे दसमे उवम्मसच्चे अ ॥ १ ॥

तस्मिंस्तस्मिन् जनपदे वचोऽर्थप्रतिपत्तिकृत् ।
सत्यं जानपदं पिच्चं कोकणादौ यथा पय ॥ १३६२ ॥

भवेत्संमतसत्यं तत्परसर्वजनसम्मतम् ।
यथान्येषां पकजत्वेऽप्यरविन्दं हि पंकजम् ॥ १३६३ ॥

અન્યત્ર કહ્યુ છે કે—

સત્ શબ્દ મુનિજન, ગુણ અને પદાર્થનો વાચક છે–એવી રીતની હિતાવહ ભાષા તે સર્વદા સત્ય ભાષા છે એથી જે વિપરીત હોય એ અસત્યભાષા જાણવી સત્ય અને અસત્ય એમ ઉભયસ્વભાવળી હોય તે મિશ્રભાષા સમજવી અને જેનો એ ત્રણેમાથી એકકયેમા પણ સમાવેશ થતો નથી એવી કેવળ વ્યવવહારમા બોલાતી ભાષા–તે 'ન સત્ય ન મૃષા' ભાષા છે ૧૩૬૦

વળી સત્યભાષા પણ મહર્ષિઓએ દશ પ્રકારની કહી છે એ દશે પ્રકારે બોલનારો મનુષ્ય વિરાધક થતો નથી ૧૩૬૧

એ દશ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે —

(૧) જનપદ સત્ય, (૨) સમત સત્ય, (૩) સ્થાપના સત્ય, (૪) નામ સત્ય, (૫) રૂપ સત્ય, (૬) અપેક્ષા સત્ય, (૭) વ્યવહાર સત્ય, (૮) ભાવ સત્ય, (૯) યોગ સત્ય અને (૧૦) ઉપમા સત્ય

તે તે જનપદ એટલે દેશને વિષે અર્થને પ્રતિપાદન કરનારૂ વચન જાનપદ સત્ય કહેવાય છે જેમકે જળને કોકણદેશમા 'પિચ્ચ' કહે છે ૧૩૬૨

સર્વજનોને જે સમ્મત હોય તે સમ્મત સત્ય કહેવાય જેમકે 'પકજત્વ' બીજી વસ્તુઓમા છતા પણ કમળ જ પકજ કહેવાય છે ૧૩૬૩

तद् भवेत्स्थापनासत्यं स्थापितं यत्प्रतीतिकृत् ।
यथैककः पुरो बिन्दुद्वययुक्त शत भवेत् ॥ १३६४ ॥
अर्हदादिविकल्पेन कर्म लेप्यादिक हि यत् ।
स्थाप्यते तदपि प्राज्ञै. स्थापनासत्यमीरितम् ॥ १३६५ ॥
यदस्य निर्मित नाम नामसत्यं नु तद्भवेत् ।
अवर्धयन्नपि कुलं यथा स्यात् कुलवर्धनः ॥ १३६६ ॥
तत्तद्वेषाद्युपादानाद्रूपसत्य भवेदिह ।
यथात्तमुनिनेपथ्यो दाम्भिकोऽप्युच्यते मुनिः ॥ १३६७ ॥
वस्त्वन्तर प्रतीत्य स्याद्दीर्घताह्रस्वतादिकम् ।
यदेकत्र तत्प्रतीत्य सत्यमुक्तं जिनेश्वरै ॥ १३६८ ॥
दैर्घ्यं यथानामिकाया अधिकृत्य कनिष्टिकाम् ।
तस्या एव च ह्रस्वत्व मध्यमामधिकृत्य तु ॥ १३६९ ॥
यथा चैत्रस्य पुत्रत्व स्यात्तत्पितुरपेक्षया ।
पितृत्वमपि तस्यैव स्वपुत्रस्य व्यपेक्षया ॥ १३७० ॥

પ્રતીતિ કરવા માટે જે સ્થાપવામા આવ્યુ હોય એ સ્થાપના સત્ય જેમકે એકડાની આગળ બે મીંડા મુકવાથી એકસો કહેવાય છે ૧૩૬૪

અર્હત્પ્રભુ વગેરેની કલ્પના કરીને પ્રતિમા આદિ સ્થાપવામા આવે છે એ પણ સ્થાપના સત્ય કહેવાય છે ૧૩૬૫

કોઇનુ જે નામ પાડવામા આવ્યુ હોય છે તે નામસત્ય કહેવાય છે જેમકે કોઈ કુળને કઇ વધારતો ન હોય છતા નામ ' કુળવર્ધન ' હોય છે ૧૩૬૬

અમુક જાતના વેષના ઉપાદાનથી રૂપસત્ય કહેવાય છે જેમકે મુનિનો વેષ લીધો હોય એવો દાંભિક પણ મુનિ કહેવાય છે ૧૩૬૭

એક જ વસ્તુ બીજી વસ્તુઓની અપેક્ષાએ ન્હાનીમ્હોટી કહેવાય છે ત્યા જિનપ્રભુએ અપેક્ષા સત્ય કહ્યુ છે જેમકે અનામિકા આગળી ' મધ્યમા ' ની અપેક્ષાએ ન્હાની છે પણ ' કનિષ્ઠિકા ' ની અપેક્ષાએ મ્હોટી કહેવાય છે ૧૩૬૮-૧૩૬૯

વળી એક માણુસ પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે પણ પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા છે-એ પણ અપેક્ષાસત્યનુ દૃષ્ટાન્ત છે ૧૩૭૦

विवक्षया यल्लोकानां तत्सत्य व्यवहारत ।
गलत्यमत्र शिखरी दह्यतेऽनुदरा कनी ॥ १३७१ ॥
भूभृत्तत्स्थतृणादीनाममत्रोदकयोरपि ।
अविभेद विवक्षित्वा लोको ब्रूते तथाविधम् ॥ १३७२ ॥
सभोगवीजप्रभवोदराभावे वदन्ति च ।
कन्यामनुदरां सत्यमित्यादिव्यवहारतः ॥ १३७३ ॥
भावो वर्णादिकस्तेन सत्य नु भावतो यथा ।
नैकवर्णोऽपि नीलस्य प्रवलत्वाच्छुको हरित् ॥ १३७४ ॥
स्थूलस्कन्धेषु सर्वेषु सर्वे वर्णरसादय· ।
निश्चयाद्व्यवहारस्तु प्रवलेन प्रवर्त्तते ॥ १३७५ ॥
योगोऽन्यवस्तुसम्बन्धो योगसत्यं ततो भवेत् ।
छत्रयोगाद्यथा छत्री छत्राभावेऽपि कर्हिचित् ॥ १३७६ ॥
हृद्य साधर्म्यमौपम्यं तेन सत्य तु भूयसा ।
काव्येषु विदितं यद्वत्तटाकोऽय पयोधिवत् ॥ १३७७ ॥

લોકોની અપેક્ષાએ સત્ય હોય એ વ્યવહાર સત્ય છે જેમકે વાસણમાનુ જળ ટપકતુ હોય છતા વાસણ ટપકે છે એમ કહેવાય છે પર્વતપરના તૃણાદિ બળતા હોય છતા પર્વત બળે છે એમ કહેવાય છે અહિ પર્વત અને તૃણાદિકના, તથા વાસણ અને જળના અવિભેદની વિવક્ષાએ એમ કહેવાય છે વળી ઉદર હોય છે છતા લોકો કહે છે કે આ કન્યાને ઉદર નથી કેમકે એને સભોગબીજથી ઉદ્‌ભવતા ઉદરનો અભાવ છે આ પણ વ્યવહારસત્યનુ દૃષ્ટાન્ત છે ૧૩૭૧–૧૩૭૩

ભાવ એટલે વર્ણાદિક એ વર્ણાદિને લીધે સત્ય હોય એ ભાવસત્ય. જેમકે પોપટ કઇ ફકત લીલા રગનો જ નથી, પણ લીલો રગ પ્રબળ છે એથી એ લીલા રગનો કહેવાય છે જો કે નિશ્ચયથી તો સઘળા સ્થૂળ સ્કધોને વિષે સર્વવર્ણ, રસ આદિ છે પરતુ વ્યવહાર પ્રબળ છે ૧૩૭૪–૧૩૭૫

અન્ય વસ્તુની સાથે સમ્બન્ધ–એનુ નામ યોગ યોગથી જે સત્ય હોય એ યોગસત્ય. જેમકે પાસે છત્રી હોય એટલે માણસ છત્રીવાળો કહેવાય. પણ કોઇવાર છત્રી ન હોય તો યે એ છત્રીવાળો કહેવાય છે ૧૩૭૬

હૃદયને ગમે એવુ સાધર્મ્ય–એનુ નામ ઉપમા જેમકે આ તળાવ સમુદ્ર જેવુ છે–એ ઉપમાસત્ય છે, અને એ કાવ્યોમા પ્રસિદ્ધ છે ૧૩૭૭

मृषाभाषाऽपि दशधा क्रोधमानविनि स्सृता ।
मायालोभप्रेमहास्यभयद्वेषविनि स्सृता. ॥ १३७८ ॥
आख्यायिकानिःसृता नु कथास्वसत्यवादिनः ।
चौर्यादिनाभ्याख्यातोऽन्यमुपघातविनि.सृता. ॥ १३७९ ॥

तथाहुः—कोहे माणे मायालोभे पेज्जे तहेव दोसे य ।
हासे भयअक्खाइय उवघाइय णिस्सिया दसमा ॥ १३८० ॥

सत्यामृषापि दशधा प्रथमोत्पन्नमिश्रिता ।
विगतमिश्रिता चान्योत्पन्नविगतमिश्रिता ॥ १३८१ ॥
जीवाजीवमिश्रिते द्वे स्याज्जीवाजीवमिश्रिता ।
प्रत्येकमिश्रितानन्तमिश्रिताद्धाविमिश्रिता ॥ १३८२ ॥
अद्धाद्धामिश्रितेत्यत्र प्रथमोत्पन्नमिश्रिता ।
उत्पन्नानामनिश्चित्य सख्यान वदतो भवेत् ॥ १३८३ ॥
यथात्र नगरे जाता नूनं दशाद्य दारकाः ।
मृतांस्तान् वदतोऽप्येव भवेद्विगतमिश्रिता ॥ १३८४ ॥

આ પ્રમાણે સત્ય દશ પ્રકારનુ કહ્યુ તેમ અસત્ય પણ દશ પ્રકારનુ છે એ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-પ્રેમ-હાસ્ય-ભય અને દ્વેષથી બોલાયલુ હોય છે અથવા કથાઓને વિષે અસત્ય બોલનારની વાર્તામા બોલાયલુ હોય છે અથવા ચોરી વગેરેમા અને અસત્ય આરોપ મૂકી અન્યનો ઉપઘાત કરવા બોલાયલુ હોય છે ૧૩૭૮-૧૩૭૯

અન્યત્ર કહ્યુ છે કે.—

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, પ્રેમ, દ્વેષ, હાસ્ય, ભય, વાર્તા અને ઉપઘાત એટલાથી અસત્ય ભાષાનો સભવ-ઉત્પત્તિ છે ૧૩૮૦

વળી એજ પ્રમાણે સત્યામૃષા એટલે સાચીખોટી-મિશ્ર ભાષા પણ દશ પ્રકારની છે-(૧) ઉત્પન્નમિશ્ર, (૨) વિગતમિશ્ર, (૩) ઉત્પન્નવિગતમિશ્ર, (૪) જીવમિશ્ર (૫) અજીવમિશ્ર, (૬) જીવાજીવમિશ્ર, (૭) પ્રત્યેકમિશ્ર, (૮) અનન્તમિશ્ર, (૯) અદ્ધામિશ્ર અને (૧૦) અદ્ધાદ્ધામિશ્ર ૧૩૮૧-૧૩૮૨

કેટલા ઉત્પન્ન થયા-જન્મ્યા છે એ વાતનો નિશ્ચય કર્યા વિના કહેવુ-બોલવુ એ 'ઉત્પન્ન મિશ્ર' જેમકે આ શહેરની અદર આજે ખરેખર દશ બાળકો જન્મ્યા વળી વગરનિશ્ચયે આજે આટલા મૃત્યુ પામ્યા એમ કહેવુ એ 'વિગતમિશ્ર' ૧૩૮૩-૧૩૮૪

एवं च—उत्पन्नांश्च विपन्नांश्च युगपद्वदतो भवेत् ।
उत्पन्नविगतमिश्राह्वयो भेदस्तृतीयकः ॥ १३८५ ॥
शखशंखनकादीनां राशौ तान् जीवतो बहून् ।
दृष्ट्वाल्पांश्च मृतान् जीवराश्युक्तौ जीवमिश्रिता ॥ १३८६ ॥
तत्रैव च मृतान् भूरीन् दृष्ट्वा स्वल्पांश्च जीवत ।
अजीवराशिरित्येव वदतोऽजीवमिश्रिता ॥ १३८७ ॥
एतावन्तोऽत्र जीवन्त एतावन्तो मृता इति ।
तत्रानिश्चित्य वदतो जीवाजीवविमिश्रिता ॥ १३८८ ॥
अनन्तकायनिकर दृष्ट्वा प्रत्येकमिश्रितम् ।
अनन्तकायं तं सर्वं वदतोऽनन्तमिश्रिता ॥ १३८९ ॥
एवं प्रत्येकनिकरमनन्तकायमिश्रितम् ।
प्रत्येक वदत· सर्वं भवेत्प्रत्येकमिश्रिता ॥ १३९० ॥
अद्धा कालः स च दिनं रात्रिर्वा परिगृह्यते ।
यस्यांशमिश्रिता साद्धामिश्रिता जायते यथा ॥ १३९१ ॥

એવી જ રીતે વળી જન્મેલા અને મૃત્યુ પામેલાની એકત્ર સખ્યા કહેવી એ ત્રીજી 'ઉત્પન્નવિગતમિશ્ર' ભાષા થઇ ૧૩૮૫

શખ, શખલા આદિના રાશિ–ઢગલામા ઝાઝા જીવતા અને થોડા મૂએલા જોતા છતા પણ આ જીવરાશિ છે એમ કહેવુ એ જીવમિશ્રભાષા ૧૩૮૬

વળી એવા જ રાશિમા ઝાઝા મરેલા અને થોડા જીવતા જોતા છતા પણ કહેવુ કે આ અજીવરાશિ છે એ અજીવમિશ્રભાષા ૧૩૮૭

કેટલા જીવતા છે અને કેટલા મૂએલા છે એનો કઇ નિશ્ચય કર્યા વિના બોલવુ એ જીવાજીવમિશ્રભાષા ૧૩૮૮

'પ્રત્યેક' શરીરીની અદર મિશ્ર થયેલા અનતકાયના સમૂહને જોઇને પણ સર્વને અનન્તકાય કહેવા એ અનન્તમિશ્રભાષા ૧૩૮૯

એ જ રીતે અનન્તકાયમિશ્રિત પ્રત્યેકશરીરીનો સમૂહ જોતા છતા પણ સર્વને 'પ્રત્યેક' કહેવા એ પ્રત્યેકમિશ્રભાષા ૧૩૯૦

અદ્ધા એટલે કાળ અને એ કાળ એટલે દિવસ કે રાત્રી સમજવી રાત્રીના કે દિવસના,

कचन त्वरयन् कश्चिद्वदेदुत्तिष्ठ भो लघु ।
रात्रिर्जातेति दिवसे रात्रौ च रविरुद्गत' ॥ १३९२ ॥

अद्धाद्धा त्वेकदेशः स्याद्रात्रेर्वा दिवसस्य वा ।
सा मिश्रिता यथाद्धाद्धामिश्रिता सा भवेदिह ॥ १३९३ ॥

कश्चिद्यथाद्यपौरुष्यां कचन त्वरयन् वदेत् ।
त्वरस्व जातो मध्यान्ह एवमेव निशास्वपि ॥ १३९४ ॥

या त्वसत्यामृषाभिख्या भाषा सापि जिनेश्वरै ।
प्रज्ञप्ता द्वादशविधा विविधातिशयान्वितै' ॥ १३९५ ॥

आमन्त्रणयाज्ञापनी च याचनी पृच्छनी तथा ।
प्रज्ञापनी प्रत्याख्यानी भाषा चेच्छानुकूलिका ॥ १३९६ ॥

अनभिगृहीता भाषाभिगृहीता तथा परा ।
सन्देहकारिणी भाषा व्याकृताव्याकृता तथा ॥ १३९७ ॥

हे देवेत्यादि तत्राद्या द्वितीया त्वमिदं कुरु ।
तृतीयेद ददस्वेति तुर्या ज्ञातार्थनोदनम् ॥ १३९८ ॥

ગમે એના અ શથી મિશ્રિત હોય એ અદ્ધામિશ્રભાષા જેમકે કોઇ માણુસ બીજાને, ઉતાવળ કરવા માટે, દિવસ હોય છતા કહે કે જલદી ઉઠ, રાત્રી પડી, અને રાત્રી હોય છતા કહે કે જલદી ઉઠ, દિવસ ઉગ્યો ૧૩૯૧–૧૩૯૨

'અદ્ધાદ્ધા' એટલે રાત્રી અથવા દિવસનો એક દેશ એ જેની સાથે મિશ્રિત હોય તે અદ્ધાદ્ધામિશ્રભાષા જાણુવી જેમકે પહેલી પોરમીએ એક માણુસ બીજા માણુસને ઉતાવળ કરાવતો કહે કે અરે ઉતાવળ કર, મધ્યાન્હ થઈ ગયો છે એજ પ્રમાણે રાત્રીને વિષે પણુ સમજવુ ૧૩૯૩–૧૩૯૪

હવે 'અસત્યઅમૃષા' એટલે વ્યવહારભાષા એને પણ વિવિધઅતિશયોના ધણી જિન ભગવાને બાર પ્રકારની કહી છે તે આ પ્રમાણે –(૧) આમ ત્રણી, (૨) આજ્ઞાપની, (૩) યાચની, (૪) પૃચ્છની, (૫) પ્રજ્ઞાપની, (૬) પ્રત્યાખ્યાની, (૭) ઇચ્છાનુકૂલિકા, (૮) અનભિગૃહીતા, (૯) અભિગૃહીતા, (૧૦) સ દેહકારિણી, (૧૧) વ્યાકૃતા અને (૧૨) અવ્યાકૃતા ૧૩૯૫–૯૭

'હે દેવ' ઇત્યાદિ આમ ત્રણ અર્થે કઇ કહેવુ એ પહેલી આમ ત્રણી ભાષા, 'તુ આ કર' એમ આજ્ઞારૂપ બીજી, 'તુ આ આપ' ઈત્યાદિ યાચનારૂપ ત્રીજી, જાણેલા અર્થની

पचमी तु विनीतस्य विनेयस्योपदेशनम् ।
यथा हिंसाया निवृत्ता जन्तव· स्युश्चिरायुष ॥ १३९९ ॥

उक्त च—पाणिवहाओ नियत्ता हवन्ति दीहाउया अरोगा य ।
एमाइ पन्नत्ता पन्नवणी वीयरायेहिं ॥ १४०० ॥

षष्ठी तु याचमानस्य प्रतिषेधात्मिका भवेत् ।
सप्तमी पृच्छतः कार्यं स्वीयानुमतिदानतः ॥ १४०१ ॥

कार्यं यथारभमाणः कश्चित्कंचन पृच्छति ।
स प्राहेदं कुरु लघु ममाप्येतन्मतं सखे ॥ १४०२ ॥

उपस्थितेषु बहुषु कार्येषु युगपद्यदि ।
किमिदानीं करोमीति कश्चित्कंचन पृच्छति ॥ १४०३ ॥

स प्राह सुन्दरं यत्ते प्रतिभाति विधेहि तत् ।
भाषानभिगृहीताख्या सा प्रज्ञप्ता जिनेश्वरै· ॥ १४०४ ॥

अभिगृहीता तत्रैव नियतार्थावधारणम् ।
यथाधुनेद कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यमिदं पुनः ॥ १४०५ ॥

પ્રેરણારૂપ ચોથી, વિનીત એટલે વિનયવત શિષ્યને 'હિંસાથી વિરમેલા પ્રાણીઓ દીર્ઘાયુષી હોય છે' ઇત્યાદિ ઉપદેશદેવારૂપ પાચમી (વ્યવહારભાષા) છે ૧૩૯૮–૧૩૯૯

અન્યત્ર કહ્યુ છે કે —

'પ્રાણીનો વધ ન કરનારા દીર્ઘાયુષી અને નીરોગી હોય છે' ઇત્યાદિ 'પ્રજ્ઞાપની' વ્યવહાર ભાષા વીતરાગોએ કહી છે ૧૪૦૦

વળી યાચના કરનારને નિષેધવા રૂપ છઠ્ઠી (વ્યવહારભાષા) છે કોઇએ પૂછવાથી કાર્ય માટે અનુમતિ આપવી એ રૂપ સાતમી જેમકે કોઇ કાર્યનો પ્રારભ કરતા કોઇને પૂછવાથી એ કહે કે હે મિત્ર, એ કાર્ય તુ તુરત કર મારી એમા અનુમતિ છે ૧૪૦૧–૧૪૦૨

વળી કોઈ વખતે એક સાથે ઘણા કાર્યો કરવાના આવી પડે ત્યારે કોઇ બીજાને પૂછે કે હાલ હુ કયુ કાર્ય કરૂ ત્યારે પેલો કહેશે કે તમને જે સારૂ લાગે તે કરો આવી જે ભાષા–તેને જિનભગવાને 'અનભિગ્રહીત' નામની (આઠમી) વ્યવહાર ભાષા કહી છે ૧૪૦૩–૧૪૦૪

વળી એ જ જાતના પ્રશ્નના ઉત્તરમા "હાલ તમારે આ કાર્ય કરવુ, ને આ ન કરવુ" ઇત્યાદિ નિયતઅવધારણાવાળી ભાષા બોલે એ 'અભિગૃહીત' વ્યવહારભાષા જાણવી ૧૪૦૫

अनेकार्थवादिनी तु भाषा संशयकारिणी।
संशयः सिन्धवस्योक्तौ यथा लवणवाजिनोः ॥ १४०६ ॥
व्याकृता तु भवेद् भाषा प्रकटार्थाभिधायिनी।
अव्याकृता गभीरार्थाथवाऽव्यक्ताक्षरांचिता ॥ १४०७ ॥
आद्यास्तिस्रो दशविधास्तुर्या द्वादशधा पुनः।
द्विचत्वारिंशदित्येवं भाषाभेदा जिनैः स्मृताः ॥ १४०८ ॥
स्तोकाः सत्यगिरः शेषास्त्रयोऽसंख्यगुणाः क्रमात्।
अभाषकाश्चतुर्भ्योऽपि स्युरनन्तगुणाधिकाः ॥ १४०९ ॥

इति योगाः ॥ ३१ ॥

के के जीवाः कियन्तः स्युरिति दृष्टान्तपूर्वकम्।
निरूपणं यत्तन्मानमित्यत्र परिकीर्तितम् ॥ १४१० ॥
परस्परं कतिपयसजातीयव्यपेक्षया।
वक्ष्यते याल्पबहुता सात्र ज्ञेया कनीयसी ॥ १४११ ॥

જેમાંથી અનેક અર્થો નીકળે એવી ભાષા 'સંશયકારિણી' વ્યવહારભાષા કહેવાય છે જેમકે 'સિંધવ' એટલું કહ્યાથી 'અશ્વ કે લવણ' એવો સંશય થાય છે ૧૪૦૬

જેમાંથી સ્ફુટ અર્થ નીકળે એવી ભાષા 'વ્યાકૃત' વ્યવહારભાષા, અને ગંભીર તથા અવ્યક્ત અક્ષરોવાળી ભાષા–તે 'અવ્યાકૃત' વ્યવહારભાષા કહેવાય છે ૧૪૦૭

એ પ્રમાણે પહેલી ત્રણના દશ દશ પ્રકાર અને ચોથીના બાર મળીને એકંદર બેતાળીશ ભાષાભેદ શ્રીજિનેશ્વરોએ કહ્યા છે ૧૪૦૮

સત્યવાદી સર્વથી થોડા છે શેષ ત્રણ વર્ગના અનુક્રમે એકેકથી અસંખ્યગણા છે અને એ ચારે વર્ગવાળાથી અનન્તગણા 'નહિ બોલનારા' છે ૧૪૦૯

આ પ્રમાણે એકત્રીશમા દ્વાર 'યોગ'નું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજાવ્યું

કયા કયા જીવ કેટલા કેટલા છે એનું દૃષ્ટાન્તપૂર્વક નિરૂપણ કરવું એને 'માન' કહ્યું છે (એ બત્રીશમું દ્વાર) ૧૪૧૦

પરસ્પર કેટલીક સજાતીયની અપેક્ષાએ 'અલ્પબહુત્વ' કહેવું એ 'અલ્પ' અલ્પબહુત્વ કહ્યું છે (એ તેત્રીશમું દ્વાર) ૧૪૧૧

भूयांसो दिशि कस्यां के जीवाः कस्यां च केऽल्पकाः ।
एवंरूपाल्पबहुता विज्ञेया दिगपेक्षया ॥ १४१२ ॥

प्राप्य पृथ्व्यादित्वमंगी जघन्योत्कर्षतः पुनः ।
कालेन यावताप्नोति तद्भावं स्यात्तदन्तरम् ॥ १४१३ ॥

विवक्षितभवात्तुल्येऽतुल्ये च यद्भवान्तरे।
गत्वा भूयोऽपि तत्रैव यथासम्भवमागतिः ॥ १४१४ ॥

जघन्यादुत्कर्षतश्च वारानेतावतो भवेत् ।
इत्यादि यत्रोच्यतेऽसौ भवसंवेध उच्यते ॥ १४१५ ॥ युग्मम् ॥

सर्वजातीयजीवानां परस्परव्यपेक्षया ।
वक्ष्यते याल्पबहुता महाल्पबहुतात्र सा ॥ १४१६ ॥

भवतु सुगमं द्वारैरेभिः सदागमशोभनैः
नगरमिव सश्रीकं जीवास्तिकायनिरूपणम् ।
विमलमनसां चेतांसीह प्रविश्य परां मुदम्
दधतु विविधैरर्थैर्व्यक्तीकृतश्च पदे पदे ॥ १४१७ ॥

કઇ દિશામા કયા જીવો ઘણા છે અને કઇ દિશામા કયા જીવો અલ્પ છે એવી રીતના અલ્પબહુત્વને 'દિશાની અપેક્ષાવાળુ' અલ્પબહુત્વ કહ્યુ છે (એ ચોત્રીશમુ દ્વાર) ૧૪૧૨

પૃથ્વ્યાદિપણ પામીને પ્રાણી જઘન્યત તથા ઉત્કૃષ્ટત જેટલે કાળે પુન તે ભાવને પ્રાપ્ત કરે તે તેનુ 'અન્તર' કહેવાય. (પાત્રીશમુ દ્વાર) ૧૪૧૩

વિવક્ષિત ભવેથી, સમાન કે અસમાન ભવાન્તરે જઇને પુન પણ યથાસભવ ત્યા આવવાનું, જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ, આટલી વાર થાય-ઇત્યાદિ જ્યા કહેવાય, તે **ભવસંવેધ** કહેવાય છે (છત્રીશમુ દ્વાર) ૧૪૧૪ ૧૪૧૫

સર્વજાતિના જીવોનુ પરસ્પરની અપેક્ષાએ જે અલ્પબહુત્વ હોય તે મહાન્ અલ્પબહુત્વ. (સાડત્રીશમુ અને છેલ્લુ દ્વાર) ૧૪૧૬

સદાગમવડે શોભાયમાન એવા આ દ્વારો વડે સમૃદ્ધિવાન નગરની પેઠે જીવાસ્તિકાયનુ નિરૂપણ સુગમ થાઓ, અને પ્રત્યેક પદે પ્રકટ કરેલા વિવિધપ્રકારના અર્થોવડે નિર્મલચિત્તવાળા ઓના અત કરણને વિષે પ્રવેશ કરીને પરમ હર્ષ આપો. ૧૪૧૭

विश्वाश्चर्यदकीर्त्तिकीर्त्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिष-
द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनयः श्रीतेजपालात्मजः ।
काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे
सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभगः पूर्णस्तृतीयः सुखम् ॥ १४१८ ॥

॥ इति श्रीलोकप्रकाशे तृतीयः सर्गः समाप्तः ॥

જગતના લોકોને આશ્ચર્ય પમાડનારી છે કીર્તિ જેમની એવા શ્રીકીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય, અને માતા રાજશ્રી તથા પિતા તેજપાળના પુત્ર,—એવા શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જગતના નિશ્ચિત તત્વોને પ્રકાશિત કરવામા દીપકસમાન આ જે કાવ્યરૂપ ગ્રંથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી નીકળતા અર્થોના સમૂહથી મનોહર એવો આ ત્રીજો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો. ૧૪૧૮

ત્રીજો સર્ગ સંપૂર્ણ

अथ चतुर्थ सर्ग.।

द्वाराण्येवं वर्णितानि सप्तत्रिंशदिति क्रमात् ।
निर्दिश्यन्तेऽथ संसारिजीवेष्वमूनि तत्र च ॥ १॥
ओघतो भाव्यते ससारिषु द्वारकदम्बकम् ।
आदौ ततो विशेषेण प्रत्येक भावयिष्यते ॥ २ ॥
द्विधा ससारिणो जीवास्त्रसस्थावरभेदतः ।
त्रिविधाः स्युस्त्रिभिर्वेदैर्गतिभेदैश्चतुर्विधाः ॥ ३ ॥
एकद्वित्रिचतुःपचेन्द्रिया इति च पचधा ।
षोढा कायप्रकारै· स्युर्भवन्त्येव च सप्तधा ॥ ४ ॥
एकाक्षा वादरा. सूक्ष्माः पचाक्षा सझ्यसज्ञिनः ।
चत्वारोऽमी विकलाक्षैस्त्रिभिः सह समन्विताः ॥ ५ ॥

સર્ગ ચોથો

ત્રીજા સર્ગમા સાડત્રીશ દ્વારોનુ ક્રમશ વર્ણન કર્યું હવે એ દ્વારોનો સ સારી જીવોને વિષે નિર્દેશ કરીએ છીએ તેમા પણ પહેલા સર્વ દ્વારોનો ‘ઓઘથી’ એટલે એકસામટો નિર્દેશ કરશુ, અને પછી પ્રત્યેક દ્વારનુ ‘ વિશેષત ’ વર્ણન કરશુ ૧–૨

સ સારી જીવના બે પ્રકાર છે (૧) **ત્રસ** એટલે ચલ–હાલી ચાલી શકે એ, અને (૨) **સ્થાવર** એટલે સ્થિર, અર્થાત્ હાલી ચાલી ન શકે એ

વળી જીવને સ્ત્રી, પુરૂષ કે નપુસક એમ ત્રણ વેદ હોય–એ લેખે એના **ત્રણ** પ્રકાર છે

વળી જીવને દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ કે નારકી–એવી ગતિ હોય–એ લેખે એના **ચાર** પ્રકાર કહેવાય ૩

વળી જીવને એક થી તે પાચ સુધી ઈન્દ્રિય હોય-એ લેખે એના એકેન્દ્રિ, બેઇન્દ્રિ, તેઇન્દ્રિ, ચઉરિન્દ્રિ અને ૫ ચેન્દ્રિ એમ **પાચ** પ્રકાર કહેવાય

વળી ‘કાય’ પ્રમાણે પ્રકાર ગણીએ તો છ પ્રકાર થાય પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાઉકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય ૪

વળી એના **સાત** પ્રકાર પણ પડે–તે આવી રીતે —(૧) સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિ, (૨) બાદર એકેન્દ્રિ, (૩) બેઇન્દ્રિ, (૪) તેઇન્દ્રિ, (૫) ચઉરિન્દ્રિ, (૬) સ જ્ઞિ ૫ ચેન્દ્રિ અને (૭) અસ જ્ઞિ ૫ ચેન્દ્રિ ૫

चतुर्धैकेन्द्रियाः सूक्ष्मान्यपर्याप्तान्यभेदतः ।
पचाच्चा विकलाच्चाश्च भवन्तीत्येवमष्टधा ॥ ६ ॥
अण्डजादिभेदतोऽष्टौ त्रसास्तत्रांडजाः किल ।
पक्षिसर्पाद्या रसोत्था मद्यकीटादयोङ्गिन ॥ ७ ॥
जरायुजा नृगवाद्या यूकाद्या. स्वेदजा मता. ।
समूर्छजा जलूकाद्या पोतजा कुंजरादय. ॥ ८ ॥
उद्भेदजाः खंजनाद्या. देवाद्याश्चौपपातिका. ।
स्थावरेणैकेन युक्ता नवधेत्यगिनो मता ॥९॥ त्रिभिः विशेषकम् ॥

अथवा—नवधा स्थावरा. पच पंचाक्षविकलैर्युता ।
दशधा विकलैः क्ष्माद्यै पचाक्षै. सङ्यसज्ञिभि. ॥ १० ॥
स्थावरैर्विकलैः पचेन्द्रियैश्च वेदतस्त्रिभि. ।
एकादश द्वादश स्युः कायैः पर्याप्तकापरै ॥ ११ ॥

વળી જીવના આઠ પ્રકાર પણ પડે (૧) સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિ, (૨) બાદર પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિ, (૩) સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિ, (૪) બાદર અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિ, (૫) બેઇન્દ્રિ, (૬) તેઇન્દ્રિ, (૭) ચઉરિન્દ્રિ અને (૮) પચેન્દ્રિ ૬

વળી જીવના નવ પ્રકાર પણ પડે —'સ્થાવર' અને આઠ પ્રકારના 'ત્રસ' મળીને નવ એ આઠ પ્રકારના 'ત્રસ' આ પ્રમાણે—(૧) 'અડજ' એટલે ઈંડામાથી ઉત્પન્ન થતા પક્ષી, સર્પ વગેરે, (૨) 'રસજ' એટલે રસમાથી ઉત્પન્ન થતા મદિરાના કીડા વગેરે, (૩) 'જરાયુ'થી ઉત્પન્ન થતા મનુષ્ય, બળદ વગેરે, (૪) પ્રસ્વેદથી ઉત્પન્ન થતા જૂ વગેરે, (૫) 'સમૂર્છિમ' જળો વગેરે, (૬) પોતજ હાથી વગેરે, (૭) 'ઉદ્ભેદ'થી ઉત્પન્ન થતા ખજન વગેરે, અને (૮) 'ઔપપાતિક' દેવ વગેરે ૭-૯

નવ પ્રકાર આ પ્રમાણે પણ હોય—પાચ સ્થાવર, એક પચેન્દ્રિ અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિ (બેઇન્દ્રિ, તેઇન્દ્રિ, ચઉરિન્દ્રિ)

વળી એના દશ પ્રકાર પણ પડે ત્રણ વિકલેન્દ્રિ, પૃથ્વી આદિ પાચ એકેન્દ્રિ, સજ્ઞી પચેન્દ્રિ, અને અસજ્ઞી પચેન્દ્રિ ૧૦

વળી જીવના અગ્યાર પ્રકાર પણ પડે તે આ પ્રમાણે —પાચ સ્થાવર, ત્રણ વિકળેન્દ્રિ, અને પુરૂષ-સ્ત્રી-તથા નપુસક એમ ત્રણ પચેન્દ્રિ

વળી જીવના બાર પ્રકાર પણ પડે તે આ પ્રમાણે —પૃથ્વીકાય આદિ છ કાય-એ છ પર્યાપ્ત પણ હોય અને અપર્યાપ્ત પણ હોય, એટલે ૬×૨=૧૨ (બાર) ૧૧

पर्याप्तापर्याप्तकैश्च स्थावरैस्त्रिविधैस्त्रसैः ।
वेदभेदात् भवन्त्येवं त्रयोदश विधा· किल ॥ १२ ॥

प्रागुक्ता. सप्तधा पर्याप्तकापर्याप्तभेदत· ।
चतुर्दशविधा जीवा स्युः पंचदशधाप्यमी ॥ १३ ॥

पचाच्चा नरतिर्यंचस्त्रिविधा वेदभेदतः ।
देवा द्विधा नारकश्चेत्येवं पंचेन्द्रिया नव ॥ १४ ॥

द्विविधा बादरैकाचाः पर्याप्तापरभेदतः ।
सूक्ष्मैकाक्षा विकलाक्षाः स्यु· पंचदश संयुता· ॥१५॥ युग्मम् ॥

तिर्यंचः पंचधैकाक्षादिकाः पंचाक्षसीमका. ।
नृदेवनारकाश्चाष्टाप्येते पर्याप्तकापरा. ॥१६॥ इति षोडश भेदाः ॥

प्रागुक्ता नवधा पंचेन्द्रियाश्च पंचधैकखाः ।
त्रिविधा विकला एवं स्युः सप्तदशधांगिनः ॥ १७ ॥

વળી જીવના **તેર** ભેદ પણ પડે તે આ પ્રમાણે —**પાચ** સ્થાવરપર્યાપ્ત, **પાચ** સ્થાવર અપર્યાપ્ત, અને પુરૂષ સ્ત્રી તથા નપુમક એમ ત્રણ જાતિના ત્રસ ૧૨

વળી જીવના **ચૌદ** ભેદ પણ થઇ શકે તે આ પ્રમાણે —ઉપર પાચમા શ્લોકમા સાત પ્રકાર કહ્યા છે તે સાતે 'પર્યાપ્ત' અને 'અપર્યાપ્ત' બેઊ હોય એટલે ૭×૨=૧૪ ચૌદ ૧૩

વળી એના **પ દર** ભેદ પણ પડે અને તે આ રીતે –પુરૂષ સ્ત્રી અને નપુમક એમ ત્રણ 'વેદ' ના પચેન્દ્રિય મનુષ્ય એજ પ્રમાણે ત્રણ 'વેદ' ના પચેન્દ્રિય તિર્યંચ, સ્ત્રી અને પુરૂપ એમ બે 'વેદ' ના દેવ, નપુસકવેદી નારકી, પર્યાપ્ત બાદર એકેન્દ્રિ, અપર્યાપ્ત બાદર એકેન્દ્રિ, સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિ, તથા ત્રણ વિકળેન્દ્રિ–મળી કુલ પ દર ૧૪–૧૫.

વળી જીવના **સોળ** ભેદ પણ કહેવાય તે આ પ્રમાણે —એકેન્દ્રિથી તે પચેન્દ્રિ સુધીના પાચ પ્રકારના તિર્યંચ, તથા મનુષ્ય દેવ અને નારકી એ ત્રણ એટલે કુલ પ્રકાર આઠ થયા, એ આઠે પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બેઉ હોય એટલે ૮×૨=૧૬ (સોળ) ૧૬

વળી જીવના **સત્તર** ભેદ પણ પડે તે આ પ્રમાણે —(પૃથ્વી આદિ) **પાચ** પ્રકારના એકેન્દ્રિય, ઉપર (ચૌદમા શ્લોકમા) ગણાવેલા **નવ** પ્રકારના પંચેન્દ્રિયો, તથા ત્રણ વિકળેન્દ્રિયો–એમ એક દર સત્તર ૧૭

प्रागुक्ता नवधा जीवाः पर्याप्तापरभेदतः ।
भवन्त्यष्टादशविधा जीवा एवं विवक्षिता ॥ १८ ॥
पंचाक्षा नवधा प्राग्वद्दशधा च परेङ्गिन ।
पर्याप्तान्याः स्थूलसूक्ष्मैकाक्षा सविकलेन्द्रिया. ॥ १९ ॥
एकोनविंशतिविधा भवन्त्येव शरीरिणः ।
प्रागुक्ता दशधा पर्याप्तान्या विंशतिधेति च ॥२०॥ युग्मम् ॥
स्थावरा विंशति सूक्ष्मान्यपर्याप्तान्यभेदतः ।
त्रसेन च समायुक्ता एकविंशतिधाङ्गिनः ॥ २१ ॥
पूर्वोदिताः प्रकारा ये एकादश शरीरिणाम् ।
द्वाविंशतिविधा. पर्याप्तान्यभेदात् द्विधा कृता ॥ २२ ॥
एवं विवक्षावशतो जीवा भवन्त्यनेकधा ।
जीवानामोघतः स्थानं लोक सर्वोऽप्युदीरित. ॥ २३ ॥

વળી જીવના **અઢાર** ભેદ પણ કહેવાય તે આ પ્રમાણે –ઉપર (દશમા શ્લોકમા) નવ પ્રકારના જીવ ગણાવ્યા છે તે પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બેઉ હોય એટલે ૯×૨=૧૮ અઢાર થયા ૧૮

વળી જીવના **ઓગણીશ** ભેદ પણ થાય તે આ પ્રમાણે –પૂર્વોક્ત નવ પ્રકારના ૫ ચેન્દ્રિ, સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિ તથા ત્રણ વિકળેન્દ્રિ મળીને પાચ–એના પાછા પર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત કરવાથી **દશ**,–એમ એકદર ઓગણીશ ૧૯–૨૦

વળી એના વીશ ભેદ પણ આ પ્રમાણે થાય –પૂર્વે (દશમા શ્લોકમા) દશ પ્રકાર ગણાવ્યા છે તે પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બેઉ હોય એટલે ૧૦×૨=૨૦ (વીશ) થયા ૨૦

વળી એના **એકવીશ** ભેદ આ પ્રમાણે થાય –પાચ સ્થાવર કહ્યા છે તે સૂક્ષ્મ પણ હોય અને બાદર પણ હોય, વળી પર્યાપ્ત પણ હોય અને અપર્યાપ્ત પણ હોય એટલે ૫×૨×૨=૨૦ **વીશ** પ્રકાર સ્થાવરના થયા, અને એની સાથે એક પ્રકાર 'ત્રસ'નો, એટલે એકદર એકવીશ ૨૧

એના **બાવીશ** ભેદ પણ પડે તે આ પ્રમાણે –પૂર્વોક્ત અગ્યારમા શ્લોકમા એના અગ્યાર ભેદ સમજાવ્યા છે તેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બબ્બે પ્રકાર ગણતા ૧૧×૨=૨૨ (બાવીશ) થયા ૨૨

એવી રીતે વિવક્ષા કરતા જીવના અનેક ભેદો થાય છે

द्वाराणि पर्याप्त्यादीनि सर्वाण्यप्यविशेषतः ।
सम्भवन्त्योघतो जीवे विज्ञेयानि यथागमम् ॥ २४ ॥

इति सामान्यतः संसारिजीवनिरूपणम् ॥

संसारिणो द्विधोक्ता. प्राक् त्रसस्थावरभेदतः ।
स्थावरास्तत्र पृथ्व्यम्बुतेजोवायुमहीरुह ॥ २५ ॥
पंचामी स्थावराः स्थावराख्यकर्मोदयात्किल ।
हुताशमरुतौ तत्र जिनैरुक्तौ गतित्रसौ ॥ २६ ॥

इति जीवाभिगमाभिप्रायेण ॥

आचारांगनिर्युक्तिवृत्त्यभिप्रायेण तु—

दुविहेत्यादि। त्रसा एव जीवा' त्रसजीवाः लब्धित्रसा· गतित्रसाश्च। तेजोवायू लब्ध्या त्रसौ इति । अन्ये च नारकादयः गतित्रसा· । इति तात्पर्यम् ॥

वनस्पतिश्च प्रत्येक साधारण इति द्विधा।
सर्वेऽमी बादराः सूक्ष्मा विना प्रत्येकभूरुहम् ॥ २७ ॥

એ જીવોનુ સ્થાન 'ઓઘથી' સમસ્ત લોક છે વળી એમને વિષે 'પર્યાપ્ત' આદિ સર્વ દ્વારો 'ઓઘથી' સભવે છે-એ આગમમા કહ્યા પ્રમાણે જાણવા ૨૩-૨૪

આ પ્રમાણે સસારી જીવનુ સામાન્ય સ્વરૂપ કહ્યુ

અગાઉ 'ત્રસ' અને 'સ્થાવર' એમ બે પ્રકારના સસારી જીવો કહ્યા છે તેમા પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાઉકાય અને વનસ્પતિકાય-એ પાચ સ્થાવર છે એ પાચેને સ્થાવર નામ કર્મનો ઉદય હોવાથી એઓ સ્થાવર છે તેમા પણ તેઉકાય અને વાઉકાયને જિનભગવાને ગતિની અપેક્ષાએ ત્રસ કહ્યા છે ૨૫-૨૬

એ 'જીવાભિગમ' નો અભિપ્રાય છે

આચારાગસૂત્રની નિર્યુક્તિવૃત્તિને અભિપ્રાયે તો જે જીવો ત્રસ હોય તે જ ત્રસ કહેવાય. એના 'ગતિત્રસ' અને 'લબ્ધિત્રસ' એવા બે ભેદ પાડે છે તેઉકાય અને વાઉકાય-એ બેઉ એ મતે લબ્ધિત્રસ છે, અને નારકીના જીવો વગેરે ગતિત્રસ છે

વનસ્પતિકાયના 'પ્રત્યેક' અને 'સાધારણ' એમ બે ભેદ છે 'પ્રત્યેક' વનસ્પતિકાય સિવાય પાચે 'સ્થાવર' સૂક્ષ્મ અને બાદર બેઉ છે ૨૭

एकादशैकेन्द्रिया स्युरेवं प्रत्येकसंयुताः ।
अपर्याप्ताश्च पर्याप्ता एव द्वाविंशतिः कृताः ॥ २८ ॥
तत्र क्ष्माम्भोऽग्निपवना' साधारणवनस्पतिः ।
एतेऽपर्याप्तपर्याप्ता दशैव सूक्ष्मदेहिन. ॥ २९ ॥
सूक्ष्मनामकर्मयोगाद्ये प्राप्ताः सूक्ष्मतामिह ।
चर्मचक्षुरगम्यास्ते सूक्ष्मा. पृथ्व्यादय स्मृता' ॥ ३० ॥
सूक्ष्मा साधारणवनस्पतयो येऽत्र शसिताः ।
ते च सूक्ष्मनिगोदा इत्युच्यन्ते श्रुतकोविदैः ॥ ३१ ॥
अनन्तानामसुमतामेकसूक्ष्मनिगोदिनाम् ।
साधारणं शरीर यत् स निगोद इति स्मृतः ॥ ३२ ॥
तच्चैकं सर्वतद्वासिसम्बन्धि स्तिबुकाकृति ।
औदारिकं स्यात्प्रत्येकं त्वेषां तैजसकार्मणे ॥ ३३ ॥
ते सहोच्छ्वासनि.श्वासाः सम चाहारकारिणः ।
अनन्ता अतिसूक्ष्मेङ्गे सहन्ते हन्त यातनाम् ॥ ३४ ॥

એ લેખે દશ ભેદ થયા એમા 'પ્રત્યેક'ને સ યુકત કરતા–ભેળવતા એકેન્દ્રિના અગ્યાર ભેદ થાય છે એ વળી 'પર્યાપ્ત' અને 'અપર્યાપ્ત' હોય એટલે ૧૧×૨=૨૨ (બાવીશ) ભેદ થયા ૨૮.

એમા પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાઉકાય અને સાધારણ વનસ્પતિકાય–એ પાચ 'પર્યાપ્ત' તેમજ 'અપર્યાપ્ત' હોવાથી સૂક્ષ્મએકેન્દ્રિના ૫×૨=૧૦ (દશ) ભેદ થાય છે ૨૯

સૂક્ષ્મનામકર્મના યોગથી જેઓ સૂક્ષ્મપણુ પામ્યા છે અને ચર્મચક્ષુને અગમ્ય છે એઓ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મઅપ્કાય આદિ છે ૩૦

જેને અહિ 'સૂક્ષ્મસાધારણવનસ્પતિકાય' કહ્યા છે એને સિદ્ધાન્તવાદીઓ 'સૂક્ષ્મનિગોદ (ના જીવ) કહે છે ૩૧

એક સૂક્ષ્મનિગોદવાળા અનન્ત પ્રાણીઓનુ જે સાધારણ શરીર–એનુ નામ નિગોદ ૩૨

તે (સાધારણ એટલે ઔદારિક શરીર) સ્તિબુક જેવી આકૃતિવાળુ હોય છે, એમા રહેલા સર્વ જીવો સાથે સમ્બદ્ધ છે, અને એ એક જ છે, જો કે તૈજસ અને કાર્મણ શરીર તો એ બધાના જૂદા છે ૩૩

એ અનન્ત (નિગોદી) જીવો સાથેજ શ્વાસોશ્વાસ લે છે, આહાર પણ સાથે જ કરે છે, અને પોતાના અત્યન્તસૂક્ષ્મ શરીરપર યાતના પણ સાથેજ સહન કરે છે ૩૪

तथोक्तम्—

जं नरए नेरइया दुक्खं पावंति गोअमा तिक्खम्।
तं पुण निगोअजीवा अणंतगुणियं वियाणाहि ॥ ३५ ॥

सूक्ष्मा अनन्तजीवात्मका निगोदा भवन्ति भुवनेऽस्मिन्।
पृथ्व्यादिसर्वजीवाः संख्येयकसमिता असंख्येयाः ॥ ३६ ॥

इति भगवतीवृत्तौ ॥

एभिः सूक्ष्मनिगोदैश्च निचितोऽस्त्यखिलोऽपि हि।
लोकोऽञ्जनचूर्णपूर्णसमुद्गवत्समन्ततः ॥ ३७ ॥

जीवाभिगमवृत्तौ—

असंख्येयैर्निगोदैश्च स्यादेकः किल गोलकः।
गोलकास्तेऽप्यसंख्येया भवन्ति भुवनत्रये ॥ ३८ ॥

गोलकप्ररूपणा चैवम्—

षड्दिश यत्र लोक स्यात्तत्र सपूर्णगोलक।
निष्पद्यते तन्मध्ये च स्यादुत्कृष्टपद खलु ॥ ३९ ॥

ભગવતી સૂત્રમા (ગૌતમગણધરના પ્રશ્નનો શ્રીવીરપ્રભુએ ઉત્તર આપતા) કહ્યુ છે કે —

હે ગૌતમ, નરકમા રહેલા નારકીના જીવો જે તીક્ષ્ણ દુ ખ પામે છે તેનાથી પણ અનન્તગણુ દુ ખ નિગોદના જીવો પામે છે એમ જાણુજે ૩૫

આ જગતમા સૂક્ષ્મ નિગોદો અનન્ત (જીવાત્મક) છે અને પૃથ્વીકાય વગેરે સર્વ જીવો સખ્યા થઇ શકે એટલા અસખ્યેય છે (આ પ્રમાણે ભગવતીની વૃત્તિમા છે) ૩૬

આખો લોક આ સૂક્ષ્મનિગોદોથી ચારે કોર ભરેલો છે, અજન ભરેલા ડાબલાની પેઠે ૩૭

' જીવાભિગમ ' ની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે —

અસખ્ય નિગોદોનો એક ગોળો થાય છે અને એવા પાછા અસખ્ય ગોળાઓ ત્રણે ભુવનમા છે ૩૮

એ ગોળાઓની પ્રરૂપણા આ પ્રમાણે છે —

લોકાકાશ જ્યા છ યે દિશામા હોય ત્યા સપૂર્ણ ગોળો થાય છે અને તેની અદર ઉત્કૃષ્ટ પદ નિષ્પન્ન થાય છે ૩૯

भूम्यासन्नापवरककोणान्तिमप्रदेशकम् ।
देशोऽनुकुर्यात् त्रिदिशमलोकावरणेन य. ॥ ४० ॥
तत्र खडस्य गोलस्य निष्पत्ति· सकलस्य न ।
स्याज्जघन्यपद तस्मिन् स्पष्टमल्पैर्निगोदकै. ॥ ४१ ॥ युग्मम् ॥
लोकान्तर्यत्रकुत्रापि सस्थित स्यान्निगोदक. ।
एकोङ्गुलासंख्यभागमितक्षेत्रावगाहन· ॥ ४२ ॥
अन्येऽपि तत्रासख्येयास्तावन्मात्रावगाहनाः ।
अन्योऽन्यानुप्रवेशेन स्थितास्सन्ति निगोदकाः ॥ ४३ ॥
तत्रान्यापेक्षया प्राज्यै. स्पष्टं जीवप्रदेशकैः ।
विवक्षणीयमुत्कृष्टपदमेकप्रदेशकम् ॥ ४४ ॥
तस्यामेव निगोदावगाहनायां समन्तत ।
अन्ये निगोदास्तिष्ठन्ति प्रदेशवृद्धिहानित ॥ ४५ ॥
विवक्षितनिगोदस्य मुक्त्वा कांश्चित् प्रदेशकान् ।
आक्रम्य चापरानेतैरवस्थितैर्निगोदकै ॥ ४६ ॥

અને જે દેશ ત્રણ દિશાએ અલોકનુ આવરણ હોવાને લીધે, પૃથ્વીની લગોલગ આવેલા અપવરક એટલે ઓરડાના ખુણાના અન્તિમપ્રદેશ તુ ય હોય ત્યા સ પૂર્ણ ગોળો થતો નથી પરન્તુ ખ ડગોળો (અધુરો ગોળો) થાય છે અને એની અ દર નિગોદો પણ ઓછા હોવાથી દેખીતી રીતે જઘન્ય પદ થાય છે ૪૦–૪૧

આ લોકાકાશમા હરકોઇ સ્થળે જ્યા જ્યા નિગોદ રહેલ હોય છે ત્યા ત્યા તે એક આગ ળના અસ ખ્યમા ભાગપ્રમાણ ક્ષેત્રને અવગાહીને રહેલ હોય છે ૪૨

વળી એની અ દર એટલી જ અવગાહનાવાળા અસ ખ્ય નિગોદો એક બીજામા પ્રવેશ કરીને રહેલા છે ૪૩

ત્યા જીવપ્રદેશો અન્યની અપેક્ષાએ પ્રાજ્ય એટલે ઝાઝા હોવાથી એકપ્રદેશવાળુ ઉત્કૃષ્ટ પદ થાય છે–એ સ્પષ્ટ દેખીતુ જ છે ૪૪

વળી એક પણ દિશામા પ્રદેશ વધી ન શકવાને લીધે એક જ નિગોદાવગાહનામા બીજા નિગોદો પણ રહેલા છે ૪૫

વળી એ વિવક્ષિત નિગોદના કેટલાક પ્રદેશો છોડી બીજાને દબાવી રહેલા તથા

विवक्षितममुंचद्भिस्तदुत्कृष्टपदं किल ।
एको निष्पाद्यते गोलो ह्यसंख्येयनिगोदकः ॥ ४७ ॥ युग्मम् ॥

तथोक्तम्—

उक्कोसपयममोत्तुं निगोअओगाहणाए सव्वत्तो ।
निप्पाइज्जइ गोलो पएसपरिवुड्ढिहाणीहिं ॥ ४८ ॥

अथ गोलकमाश्रित्यैतमेव प्रोक्तलक्षणम् ।
अन्यो निष्पद्यते गोलो मुक्त्वोत्कृष्टपद हि तत् ॥ ४९ ॥
निरुक्तगोलकोत्कृष्टपदास्पर्शिनिगोदके ।
परिकल्प्योत्कृष्टपदमन्यगोलककल्पनात् ॥ ५० ॥
इत्येकैकनिगोदावगाहनाप्रमिते किल ।
क्षेत्रे भवति निष्पत्तिरेककगोलकस्य वै ॥ ५१ ॥
विवक्षितनिगोदावगाहनायास्तु येऽधिकाः ।
निगोदांशास्तत्प्रदेशहानिस्थित्या व्यवस्थिताः ॥ ५२ ॥
विवक्षणीयास्ते गोलकान्तरानुप्रविष्टकाः ।
एवं गुरूपदेशेन ज्ञेया गोलकपद्धति. ॥ ५३ ॥ युग्मम् ॥

વિવક્ષિત ઉત્કૃષ્ટ પદને ન મૂકતા એવા એ નિગોદો અસખ્ય નિગોદોનો એક ગોળો બનાવે છે ૪૬–૪૭

અન્યત્ર કહ્યુ છે કે —

ઉત્કૃષ્ટ પદને ન છોડતા નિગોદોની અવગાહનામા સર્વત્ર પ્રદેશોની હાનિને લીધે એક ગોળો નિષ્પન્ન થાય છે ૪૮

પછી વળી આ જ ઉક્તલક્ષણવાળા ગોળાને આશ્રયીને એક બીજો ગોળો ઉક્ત ઉત્કૃષ્ટ પદ છોડીને નિષ્પન્ન થાય છે ૪૯

ઉક્ત ગોળાના ઉત્કૃષ્ટ પદને નહિ સ્પર્શતા—એવા નિગોદમા અન્યગોળાની કલ્પના પૂર્વક ઉત્કૃષ્ટ પદ કલ્પવુ ૫૦

એવી રીતે એકેક નિગોદની અવગાહનાપ્રમાણ ક્ષેત્રને વિષે એકેક ગોળો નિષ્પન્ન થાય છે ૫૧

વળી વિવક્ષિત નિગોદાવગાહના કરતા અધિક નિગોદાંશો પોતાના પ્રદેશની હાનિના

उक्त हि—

तत्तोच्चियगोलाओ उक्कोसपय मुइत्तु जो अण्णो।
होइ निगोओ तम्मिवि अन्नो निपज्जइ गोलो ॥ ५४ ॥

एवं निगोयमित्ते खेत्ते गोलस्स होइ निप्पत्ती।
एव निपज्जंते लोगे गोला असंखिज्जा ॥ ५५ ॥

इत्याद्यर्थतो भगवतीशतक ११ उद्देशके १० ॥

निगोदा निचिताश्चैतेऽनन्तानन्ताङ्गिभिस्तथा।
निर्गच्छद्भिर्यथा नित्य न ह्येकोऽपि स हीयते ॥ ५६ ॥

यद्व्यावहारिकाङ्गिभ्यो यावन्तो यान्ति निर्वृतिम्।
निर्यान्ति तावन्तोऽनादिनिगोदेभ्यः शरीरिणः ॥ ५७ ॥

तथोक्तम्—

सिज्झन्ति जत्तिया किर इह सव्ववहाररासिमज्झाओ।
इन्ति अणाइवणस्सइमज्झाओ तत्तिआ तम्मि ॥ ५८ ॥

કારણથી, આવી સ્થિત થયા હોય તે અન્ય ગોળાને વિષે પ્રવિષ્ટ થયા સમજવા આ ગોળા વિષે ગુરૂમહારાજ પાસેથી વિશેષ સમજણ લેવી ૫૨-૫૩

આ સ બ ધમા,

" તે ગોળાના ઉત્કૃષ્ટપદને છોડીને જે બીજો નિગોદ થાય છે તેને વિષે વળી એક બીજો ગોળો થાય છે એવી રીતે નિગોદપ્રમાણ ક્ષેત્રમા ગોળાની નિષ્પત્તિ થાય છે અને એવા પણ અસ ખ્ય ગોળા લોકાકાશમા નિષ્પન્ન થાય છે ' ૫૪-૫૫

એ પ્રમાણે ભગવતીના શતક ૧૧ ના ઉદ્દેશ ૧૦ મા કહ્યુ છે

વળી આ નિગોદો અનન્ત અનન્ત પ્રાણીઓથી એવી રીતે ખીચોખીચ ભરાયલા છે કે એમાથી નિત્ય નિકાલ થતા છતા પણ એમાથી એક પણ નિગોદ ઉણો થતો નથી ૫૬

કારણ એ કે વ્યાવહારિક રાશિમાથી જેટલા જીવો મોક્ષે જાય છે તેટલા જ અનાદિ નિગોદોમાથી નીકળે છે ૫૭

પન્નવણાસૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે

" વ્યવહાર રાશિમાથી નીકળી જેટલા જીવો નિર્વાણ પામે છે તેટલા અનાદિ વનસ્પતિ માથી તેમા આવે છે ૫૮.

इति प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

अनन्तेनापि कालेन यावन्त स्युः शिव गताः।
सर्वेऽप्येकनिगोदैकानन्तभागमिता हि ते ॥ ५९ ॥

कालेन भाविनाप्येवमनन्ता मुक्तिगामिनः।
चिन्त्यन्ते तैः समुदितास्तथापि नाधिकास्ततः ॥ ६० ॥

एवं च न तादृक् भविता काल सिद्धाः सोपचया अपि।
यत्राधिका भवन्त्येकनिगोदानन्तभागत. ॥ ६१ ॥

तथाहुः—

जइया होइ पुच्छा जिणाणमग्गंमि उत्तरं तइया।
इक्कस्स निगोअस्स य अणतभागो उ सिद्धिगओ ॥ ६२ ॥

निगोदेऽपि द्विधा जीवास्तत्रैके व्यावहारिका।
व्यवहारादतीतत्वात् परे चाव्यावहारिकाः ॥ ६३ ॥

सूक्ष्मान्निगोदतोऽनादेर्निगता एकशोऽपि ये।
पृथ्व्यादिव्यवहार च प्राप्तास्ते व्यावहारिकाः ॥ ६४ ॥

सूक्ष्मानादिनिगोदेषु यान्ति यद्यपि ते पुन।
ते प्राप्तव्यवहारत्वात्तथापि व्यवहारिणः ॥ ६५ ॥

અનન્ત કાળ સુધી જેટલા પ્રાણીઓ મોક્ષે ગયેલા છે તે સર્વ મળીને એક નિગોદના માત્ર અનન્તમા ભાગ જેટલા જ સમજવા ૫૯

એવી રીતે જ ભવિષ્યકાળમા પણ અનન્ત જીવો મોક્ષે જશે–તે સર્વેને એકઠા કરતા પણ એક નિગોદના અનન્તમા ભાગથી અધિક થવાના નહિ ૬૦

એજ પ્રમાણે વળી, એવો કોઇ વખત નહિ આવે કે જેમા એકદર સિદ્ધથયેલાઓ પણ નિગોદના અનન્તમા ભાગથી વધારે હોય ૬૧

અન્યત્ર કહ્યુ છે કે—

જ્યારે જ્યારે જિનેશ્વરને પ્રશ્ન કરવામા આવે છે ત્યારે એ જ ઉત્તર મળે છે કે એક નિગોદનો અનન્તમો ભાગ જ મોક્ષે ગયો છે ૬૨

નિગોદના જીવો એ બે પ્રકારના છે કેટલાક 'વ્યવહારી' અને બીજા 'અવ્યવહારી' એટલે વ્યવહારરહિત ૬૩

અનાદિસૂક્ષ્મનિગોદમાથી જેઓ એકવાર પણ નીકળેલા છે અને પૃથ્વ્યાદિવ્યવહારને

कदापि ये न निर्याता बहि· सूक्ष्मनिगोदत. ।
अव्यावहारिकास्ते स्युर्दरीजातमृता इव ॥ ६६ ॥

तदुक्तं विशेषणवत्याम्—

अत्थि अणंता जीवा जेहिं न पत्तो तसाइपरिणामो ।
ते वि अणंताणंता निगोअवासं अणुहवन्ति ॥ ६७ ॥

इति सूक्ष्माणां भेदाः ॥ १ ॥

एभिर्लोकोऽखिलो व्याप्तः कज्जलेनेव कूपिका ।
क्वापि प्रदेशो नास्त्येभिर्विहीन पुद्गलैरिव ॥ ६८ ॥

इति स्थानम् ॥ २ ॥

आद्याश्चतस्रस्तिस्रः स्युरेषां पर्याप्तय· क्रमात् ।
पर्याप्तान्येषामथायु. श्वास कायबल तथा ॥ ६९ ॥
त्वगिन्द्रिय चेत्यमीषां प्राणाश्चत्वार ईरिताः ।
सख्या योनिकुलाना तु प्रथगेषां न लक्ष्यते ॥७०॥ युग्मम् ॥

પ્રાપ્ત થયેલા છે તે વ્યવહારી કહેવાય છે એઓ કદાચ પુન ત્યાને ત્યા પાછા જાય તોયે એમણે વ્યવહાર જાણેલો હોવાથી વ્યવહારી જ કહેવાય ૬૪–૬૫

જેઓ કદાપિ સૂક્ષ્મનિગોદમાથી નીકળ્યાજ નથી એઓ ‘ ગુફામા જન્મ્યા ને ગુફામા જ મૃત્યુ પામ્યા, ’ ની પેઠે અવ્યવહારી છે ૬૬

‘ વિશેષણવતી ’ મા કહ્યુ છે કે —

એવા અનન્ત જીવો છે કે જેઓ પરિણામે પણ ત્રસત્વ પામ્યા નથી. એઓ અનન્ત અનન્તકાળ નિગોદમા સબડ્યા કરે છે ૬૭

એવી રીતે સૂક્ષ્મજીવોના ‘ ભેદ ’ સમજવા

કાજળ ભરેલી દાબડીની જેમ સકળ લોક આ જીવોથી ભરેલો છે જેમ પુદ્ગળવિનાનો કોઈ પ્રદેશ નથી તેમ આ જીવો વિનાનુ પણ કોઇ સ્થાન નથી ૬૮

એટલુ (સૂક્ષ્મ જીવોના) ‘ સ્થાન ’ વિષે

આ જીવોને અનુક્રમે પહેલી ચાર અથવા ત્રણ ‘ પર્યાપ્તિ ’ હોય છે એમના આયુષ્ય, શ્વાસ, કાયબળ અને સ્પર્શેન્દ્રિય–એ ચાર ‘ પર્યાપ્ત ’ હોય છે અને એ એઓના પ્રાણ કહેવાય છે વળી એઓની ‘ યોનિસખ્યા ’ અને ‘ કુળસખ્યા ’ જૂદી જણાવી નથી–માટે પાચમા

ततश्च　संख्या योनिकुलानां या बादराणां प्रवक्ष्यते ।
एतेषामपि सैवामी सर्वे संवृतयोनयः　॥ ७१ ॥

इति पर्याप्त्यादिद्वारचतुष्टयम् ॥ ३-६ ॥

अन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टा भवत्येषां भवस्थितिः ।
जघन्या क्षुल्लकभवरूपमन्तर्मुहूर्त्तकम् ॥ ७२ ॥

तथोक्तम्—दससहससमा सुरनारयाण सेसाण खुड्डभवो ॥

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

सूक्ष्मनिगोदजीवानां त्रिधा कायस्थितिर्भवेत् ।
अनाद्यन्ताऽनादिसान्ता साद्यन्ता चेतिभेदतः ॥ ७३ ॥

सूक्ष्मान्निगोदतोऽनादेर्निर्गता न कदापि ये ।
नैवापि निर्गमिष्यन्ति तेषामाद्या स्थितिर्भवेत् ॥ ७४ ॥

अनन्तपुद्गलपरावर्त्तमाना भवेदियम् ।
सन्ति चैवंविधा जीवा येषामेषा स्थितिर्भवेत् ॥ ७५ ॥

સર્ગમા ' બાદર ' જીવોની એ સખ્યા કહેવામા આવશે એ જ આ ' સૂક્ષ્મ ' ની પણ સમજી લેવી વળી આ સૂક્ષ્મ જીવો સર્વ ' સવૃત્તયોનિવાળા ' છે ૬૯-૭૧

એટલુ પર્યાપ્તિ-યોનિસખ્યા-કુળસખ્યા અને યોનિનું સવૃત્તત્વાદિ ' એ ચાર દ્વાર વિષે

એ જીવોની ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે, અને જઘન્યત ક્ષુલ્લકભવરૂપ અન્તર્મુહુર્ત્તની છે ૭૨

અન્યત્ર કહ્યુ છે કે —

દેવતા અને નારકીના જીવોની જઘન્ય ભવસ્થિતિ દશહજાર વર્ષની, અને બીજાઓની ક્ષુલ્લકભવ જેટલી છે

એટલુ સાતમા ' ભવસ્થિતિ ' દ્વાર વિષે

આ સૂક્ષ્મનિગોદના જીવોની કાયસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે (૧) અનાદિઅનત, (૨) અનાદિસાત અને (૩) સાદિસાત ૭૩

જેઓ કદાપિ અનાદિસૂક્ષ્મનિગોદમાથી નીકળ્યા નથી અને નીકળવાના પણ નથી એમની પહેલી એટલે ' અનાદિઅનત ' કાયસ્થિતિ સમજવી. એ અનન્તપુદ્ગળપરાવર્ત જેટલી હોય, અને એવા જીવો પણ હોય છે કે જેમની એટલી સ્થિતિ હોય. ૭૪-૭૫.

यदुक्तम्— सामग्गिअभावाओ ववहारियरासिअप्पवेसाओ ।
भव्वा वि ते अणंता जे सिद्धिसुह न पावंति ॥ ७६ ॥

निगोदात्सूक्ष्मतो ये च निर्गता न कदाचन ।
निर्यास्यन्ति पुनर्जातु स्थितिस्तेषां द्वितीयिका ॥ ७७ ॥
अनन्तपुद्गलपरावर्त्तमाना त्वसावपि ।
गतस्य कालस्यानन्त्यात् केषांचित् भाविनोऽपि च ॥७८॥
अनादिस्थितिका न स्युर्यद्यनन्ता निगोदिनः ।
तदा वक्ष्यमाणवनस्पतिकायस्थितिक्षये ॥ ७९ ॥
कृते कायपरावर्त्ते निखिलैर्वनकायिकैः ।
वनस्पतीनां निर्लेपोऽनभिष्टोऽपि प्रसज्यते ॥८०॥ युग्मम् ॥
अनारत किं च मुक्तिं गच्छद्भिर्भव्यदेहिभिः ।
अचिरादेव जगति भव्याभावः प्रसज्यते ॥ ८१ ॥
मुक्तिमार्गव्यवच्छेदोऽप्येतच्च नेष्यते बुधैः ।
सन्तीति प्रतिपत्तव्यं ततोऽनादिनिगोदिनः ॥ ८२ ॥

અન્યત્ર કહ્યુ છે કે —

સામગ્રીના અભાવને લીધે જેમનો વ્યવહારરાશિમા પ્રવેશ થયો નથી એવા, મોક્ષસુખ ન દેખનારા ભવ્યો પણ અનન્ત છે ૭૬

ગતકાળમા જેઓ કદાપિ સૂક્ષ્મનિગોદમાથી બહાર આવ્યા નથી, પરતુ ભવિષ્યમા આવવાના–એવાઓની બીજી એટલે 'અનાદિસાત' કાયસ્થિતિ છે ૭૭

આ સ્થિતિ પણ અનન્તપુદ્ગળપરાવર્ત જેટલી છે કેમકે એઓનો ગયો એ કાળ અનન્ત છે, અને કેટલાકનો તો ભાવિકાળ પણ અનન્ત છે ૭૮

આ અનન્ત નિગોદોની જો અનાદિ સ્થિતિ ન હોય તો, વક્ષ્યમાણસ્વરૂપ વનસ્પતિકાયની સ્થિતિનો ક્ષય થયે સર્વ વનસ્પતિકાયો કાયપરાવર્તન કરતે છતે, વનસ્પતિઓના સર્વનાશનો અનભિષ્ટ પ્રસગ ઉભો થાય છે ૭૯–૮૦

અને વળી ભવ્યજનો સર્વદા મોક્ષે જનારા હોવાથી જગતમા તુરત જ ભવ્યપ્રાણીઓના અભાવનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થશે તેમ મોક્ષમાર્ગપણ બ ધ થઇ જશે પણ આ સર્વ બુદ્ધિમાન લોકો કબુલ કરતા નથી માટે અનાદિ નિગોદી જીવો છે ખરા એમ સ્વીકારવુ પડશે. ૮૧–૮૨

इत्याद्यधिकं प्रज्ञापनाष्टादशपदवृत्तितोऽवसेयम् ॥

पुनः प्राप्ता निगोदं येऽनुभूय व्यवहारिताम् ।
कायःस्थितिः स्यात्साद्यन्ता तेषां तां वच्मि मानतः ॥ ८३ ॥

उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः संख्यातीताः प्रकीर्तिताः ।
कालतः क्षेत्रतश्चास्याः स्थितेर्मानमथ ब्रुवे ॥ ८४ ॥

लोकाकाशमितासख्यखखंडानां प्रदेशकाः ।
एकैकस्यापहारेण ह्रियमाणाः क्षणे क्षणे ॥ ८५ ॥

यावद्भिः कालचक्रैः स्युर्निर्लेपा मूलतोऽपि हि ।
तावन्ति तानि स्यात्कायस्थितिरेषां तृतीयिका ॥८६॥ युग्मम् ॥

कालचक्राण्यसंख्यानि भवन्त्येतानि सख्यया ।
कालतो हि सूक्ष्मतरं क्षेत्रमाहुर्जिनेश्वराः ॥ ८७ ॥

यतोऽङ्गुलमिताकाशश्रेण्या अभ्रप्रदेशकाः ।
गण्यमानाः समानाः स्युरसख्योत्सर्पिणीक्षणैः ॥ ८८ ॥

यदाहुः—सुहुमो य होइ कालो तत्तो सुहुमयरं हवइ खित्तम् ।
अंगुलसेढीमित्ते ओसप्पिणिओ असंखिज्जा ॥ ८९ ॥

આથી વિશેષ ખુલાસો પ્રજ્ઞાપનસૂત્રના અઢારમા પદની વૃત્તિથી જાણી લેવો

વ્યવહાર જાણી લઈને પુન જેઓ નિગોદમા જાય છે તેઓની કાયસ્થિતિ 'સાદિસાત' છે અને એનુ માન ? એનુ માન " કાળથી " અસખ્યાત ઉત્સર્પિણી–અવસર્પિણી છે ૮૩–૮૪

હવે એનુ ' ક્ષેત્રથી ' માન હવે કહીએ છીએ ૮૪

લોકાકાશજેવડા અસખ્ય આકાશખડના પ્રદેશો છે તેમાથી પ્રત્યેક ક્ષણે એકેક પ્રદેશ લઈ લેવા મડીએ તો ' જેટલા કાળચક્રો સુધીમા એ પ્રદેશ મૂળમાથી ઉખડી જાય તેટલા કાળચક્ર એ કાયસ્થિતિ રહે એ કાયસ્થિતિ ત્રીજી (સાદિસાત) છે ૮૫–૮૬

આ કાળચક્રો અસખ્ય છે કેમકે જિનેશ્વરોએ ક્ષેત્રને કાળ કરતા સૂક્ષ્મ કહ્યુ છે કેમકે અગુલીપ્રમાણ આકાશશ્રેણીના આકાશપ્રદેશો ગણત્રીએ અસખ્ય ઉત્સર્પિણીના ક્ષણો જેટલા થાય છે ૮૭–૮૮

અન્યત્ર કહ્યુ છે કે —

સૂક્ષ્મ કાળ કરતા પણ વધારે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર છે તેથી આગળીપ્રમાણ આકાશશ્રેણીમા અસખ્ય ઉત્સર્પિણીઓ થાય છે ૮૯

सूक्ष्मक्ष्माम्भोऽग्निमरुतां कालतः क्षेत्रतोऽपि च ।
स्यात्कायस्थितिरेषैव सूक्ष्मत्वेऽपि तथौघतः ॥ ९० ॥

एकेन्द्रियत्वतिर्यक्त्वासञ्ज्ञित्वेषु प्रसंगतः ।
वनस्पतित्वे क्लीबत्वे कायस्थितिमथ ब्रुवे ॥ ९१ ॥

आवल्यसंख्यभागस्य यावन्तः समयाः खलु ।
स्युः पुद्गलपरावर्त्तस्तावन्तः कायसस्थितिः ॥ ९२ ॥

सर्वेषामियमुत्कृष्टा कायस्थितिरुदाहृता ।
जघन्या तु भवेदन्तर्मुहूर्त्तमविशेषतः ॥ ९३ ॥

इति कायस्थिति. ॥ ८ ॥

तैजस कार्मण चौदारिक चेति वपुस्त्रयम् ।
पृथ्व्यादिसूक्ष्मजीवानां प्रज्ञप्तं परमेष्टिभि ॥ ९४ ॥

निगोदानां त्वनन्तानामेकमौदारिक वपुः ।
सर्वसाधारण द्वे च परे प्रत्येकमीरिते ॥ ९५ ॥

इति देहाः ॥ ९ ॥

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય અને વાઉકાયની સ્થિતિ ' કાળથી ' કે ' ક્ષેત્રથી ' એટલી જ હોય, અને ઓઘથી લેતા સૂક્ષ્મપણામા પણ એટલી જ હોય ૯૦

અહીં પ્રસ ગોપાત્ત (૧) એકેન્દ્રિયપણામા, (૨) તિર્યંચપણામા, (૩) અસ જ્ઞીપણામા, (૪) વનસ્પતિપણામા અને (૫) નપુ સકપણામા કાયસ્થિતિ કેટલી હોય એ કહુ છુ ૯૧

'આવળી' ના અસ ખ્યમા ભાગના જેટલા સમયો થાય તેટલા 'પુદ્ગળપરાવર્ત' જેટલી કાય સ્થિતિ હોય.એ સર્વેની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ જાણવી જઘન્ય તો અન્તર્મુહૂર્ત્તની હોય છે ૯૨–૯૩

એટલુ આઠમા દ્વાર ' કાયસ્થિતિ ' વિષે

પૃથ્વીકાય આદિ સૂક્ષ્મ જીવોના શરીરના (૧) તૈજસ, (૨) કાર્મણ અને (૩) ઔદારિક–એમ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે ૯૪

અનન્ત નિગોદોનુ સર્વસાધારણ એક ' ઔદારિક ' શરીર કહ્યુ છે, અને અન્ય પ્રત્યેકના બાકીના બે એટલે ' તૈજસ ' અને ' કાર્મણ ' શરીર કહ્યા છે ૯૫

એટલુ નવમા દ્વાર શરીર વિષે

एकेन्द्रियाणां संस्थानं सर्वेषां हुडमीरितम् ।
तत्राप्येष विशेषस्तु दृष्टो दृष्टजगत्त्रयैः ॥ ९६ ॥
मसूरचन्द्रसंस्थाना सूक्ष्मा क्षोणी द्विधापि हि ।
सूक्ष्मा स्तिवुकसंस्थाना आपः पापहरैः स्मृताः ॥ ९७ ॥
सूचीकलापसंस्थानं तेजो वायुर्ध्वजाकृतिः ।
सूक्ष्मो निगोदोऽनियतसंस्थानः परिकीर्तितः ॥ ९८ ॥

इति जीवाभिगमाभिप्रायः ॥

संग्रहणीवृत्तौ च—निगोदौदारिकदेहः स्तिवुकाकारमुक्तम् ॥

इति संस्थानम् ॥ १० ॥

अंगुलासंख्यांशमानं सूक्ष्मैकेन्द्रियदेहिनाम् ।
सामान्यतः शरीरं स्याद्विशेषतस्तु वक्ष्यते ॥ ९९ ॥

इति देहमानम् ॥ ११ ॥

कषायानां वेदनाया मृत्योश्चेति जिनैस्त्रय ।
निरूपिताः समुद्घाताः सूक्ष्मैकाक्षशरीरिणाम् ॥ १०० ॥

સર્વ એકેન્દ્રિ જીવોનુ 'હુંડક' સંસ્થાન કહ્યુ છે પણ તેમા શ્રી જિનપ્રભુએ કંઇ વિશેષ એટલે તફાવત કહ્યો છે એ નીચે મુજબ —૯૬

બેઉ પ્રકારના સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય જીવ મસૂર અને ચંદ્રમાના આકારના છે, અને સૂક્ષ્મ અપ્કાય સ્તિબુકના આકારના છે તેઉકાય સોયના સમૂહના આકારના અને વાઉકાય ધ્વજાના આકારના છે સૂક્ષ્મ નિગોદનો આકાર અનિશ્ચિત છે ૯૭–૯૮

એ પ્રમાણે 'જીવાભિગમ' મા કહ્યુ છે

'સંગ્રહણી' ની વૃત્તિમા તો નિગોદનો ઔદારિક દેહ સ્તિબુકની આકૃતિનો કહ્યો છે

એટલુ દશમા દ્વાર 'સંસ્થાન' વિષે

સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયોનુ 'સાધારણત' દેહમાન આગળના અસંખ્યના ભાગ જેટલુ હોય, 'વિશેષત' આગળ ઉપર કહેશુ ૯૯

એટલુ અગ્યારમા દ્વાર 'દેહમાન' વિષે

સૂક્ષ્મએકેન્દ્રિય જીવોને (૧) કષાયોનો, (૨) વેદનાનો અને (૩) મત્યુનો—એમ ત્રણ સમુદ્ઘાત કહ્યા છે ૧૦૦

इति समुद्घाता. ॥ १२ ॥

एकेन्द्रियेषु सर्वेषु विकलेन्द्रियकेषु च ।
सख्येयायुर्गर्भजेषु तिर्यक्पचेन्द्रियेष्वपि ॥ १०१ ॥
तादृशेष्वेव मर्त्येषु तेषु समुर्छिमेषु च ।
एते विपद्योत्पद्यन्ते सूक्ष्मा दशविधा अपि ॥ १०२ ॥ युग्मम् ॥
तेजोऽनिलौ तु नवर नोत्पद्येते स्वभावत· ।
मनुष्येष्विति गच्छन्ति ते पूर्वोक्तेषु तान्विना ॥ १०३ ॥

इति गति· ॥ १३ ॥

उत्पद्यन्ते च पूर्वोक्ता. सूक्ष्मैकाक्षेषु तेऽखिलाः ।
स्वस्वकर्मानुभावेन गरिष्टेन वशीकृताः ॥ १०४ ॥
नारका निर्जरास्तिर्यग्नराश्चासख्यजीविन ।
नैषा सूक्ष्मेषु गमन न चाप्यागमन तत ॥ १०५ ॥
गतिष्वेव चतसृषु सक्षेपात्ते विवक्षिता ।
द्विगतयो द्व्यागतयो भवन्ति सूक्ष्मदेहिन ॥ १०६ ॥

એટલુ બારમા દ્વાર ' સમુદ્‌ઘાત વિષે '

આ દશે પ્રકારના સૂક્ષ્મ જીવો મૃત્યુ પામે ત્યારે સર્વ એકેન્દ્રિયોને વિષે, વિકલેન્દ્રિયોને વિષે, સખ્યાત આયુષ્યવાળા અને ગર્ભજ એવા પચેન્દ્રિતિર્યંચોને વિષે, એવાજ મનુષ્યોને વિષે તેમ સમુર્છિમ મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે તફાવત એટલો કે તેઉકાય અને વાયકાય સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થતા નથી એટલે એઓ મનુષ્ય શિવાયની પૂર્વોક્ત ગતિમા જાય છે ૧૦૧-૧૦૩

એટલુ તેરમા દ્વાર ' ગતિ ' વિષે

ઉપર કહ્યા એ સર્વે જીવો પોતપોતાના ભારે કર્મના અનુભાવને વશે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયોમા ઉત્પન્ન થાય છે ૧૦૪

નારકીઓ, દેવો તથા અસખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્યંચ અને મનુષ્યો—આટલા 'સૂક્ષ્મો'ને વિષે ' ગમન કરતા નથી તેમ ત્યાથી આવતા પણ નથી ૧૦૫

જેમની ચારે ગતિનુ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે સક્ષેપમા સમજાવ્યુ એવા આ સૂક્ષ્મ જીવોને બે ' ગતિ ' અને બે ' આગતિ ' થાય છે ૧૦૬

तेजोऽनिलौ तु नृभवे नोत्पद्येते स्वभावतः ।
ततस्त एकगतयः प्रोक्ता द्व्यागतयोऽपि च ॥ १०७ ॥

सूक्ष्मेषु पृथ्वीसलिलतेजोऽनिलेषु जन्तवः ।
उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च असंख्येया निरन्तरम् ॥ १०८ ॥

वनस्पतौ त्वनन्तानामुत्पत्तिविलयौ सदा ।
स्वस्थानतः परस्थानात्त्वसंख्यानां गमागमौ ॥ १०९ ॥

एकस्यापि निगोदस्यासख्यांशोऽनन्तजीवक. ।
जायते म्रियते शश्वत् किं पुनः सर्वमीलने ॥ ११० ॥

तथाहि । विवक्षितनिगोदस्य विवक्षितक्षणे यथा ।
असंख्येयतमो भाग एक उद्वर्त्तते ध्रुवम् ॥ १११ ॥

उत्पद्यतेऽन्यस्तथैव द्वितीयसमयेऽपि हि ।
एक उद्वर्त्तते संख्यभाग उत्पद्यतेऽपरः ॥ ११२ ॥

उद्वर्त्तनोपपातावित्येवं स्यातां प्रतिक्षणम् ।
यथैकस्य निगोदस्यासख्यभागस्य सर्वदा ॥ ११३ ॥

તેઉકાય અને વાઉકાય સ્વાભાવિકપણે જ મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થતા નથી તેથી એમને ગતિ એક અને આગતિ બે કહી છે ૧૦૭

વળી સૂક્ષ્મ પૃથિવી–અપ–તેજ–અને–વાયુ–કાયને વિષે અસંખ્ય જીવો નિરન્તર ઉત્પન્ન થાય છે અને ચ્યવે છે ૧૦૮

વનસ્પતિને વિષે તો સદા 'સ્વસ્થાન'ની અપેક્ષાએ, અનન્ત જીવોના ઉત્પત્તિ અને વિલય થયા કરે છે અને 'પરસ્થાન'ની અપેક્ષાએ અસંખ્ય જીવોનુ ગમનાગમન થયા કરે છે ૧૦૯

એકલા એક નિગોદનો અનન્તજીવોવાળો અસંખ્યમો ભાગ શશ્વત્ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિલય પામે છે, ત્યારે બધા નિગોદો એકઠા થાય તો તો પછી વાત જ શી ? ૧૧૦

તે આ પ્રમાણે અમુક ક્ષણમા અમુક નિગોદનો એક અસંખ્યમો ભાગ વિનષ્ટ થાય છે અને એક અસંખ્યમો ભાગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી જ રીતે બીજે ક્ષણે પણ એક અસંખ્યમો ભાગ વિનષ્ટ થાય છે અને બીજો ઉત્પન્ન થાય છે ૧૧૧–૧૧૨

અને એ પ્રમાણે સર્વદા પ્રત્યેક ક્ષણે નિગોદના એક અસંખ્યમા ભાગનો વિનાશ અને

तथैवान्यनिगोदानामपि त्रैलोक्यवर्त्तिनाम् ।
उद्वर्त्तनोपपातौ स्तोऽसख्यांशस्य पृथक् प्रथक् ॥ ११४ ॥

उद्वर्त्तनोपपाताभ्या भवद्भ्यामित्यनुक्षणम् ।
परावर्त्तन्ते निगोदा अन्तर्मुहूर्त्तमात्रत ॥ ११५ ॥

जायमानैर्म्रियमाणैरन्तर्मुहूर्त्तजीविभि ।
निगोदिभिर्नवनवै स्यु शून्यास्तु मनाग् न ते ॥ ११६ ॥

तथोक्त— एगो असखभागो वट्टइ उवट्टणोववायमि ।
एगनिगोए निच्च एव सेसेसु विसएवम् ॥ ११७ ॥

अतोमुहुत्तमित्ता ठिइ निगोआण ज विनिद्दिट्ठा ।
पल्लट्टति निगोआ तम्हा अतोमुहूत्तेण ॥ ११८ ॥

एषामुत्पत्तिमरणे विरहस्तु न विद्यते ।
यज्जायन्ते म्रियन्ते चासख्यानन्ता निरन्तरम् ॥ ११९ ॥

इति आगति ॥ १४ ॥

ઉત્પત્તિ થયા કરે, તેવી જ રીતે ત્રણે લોકમા વર્તતા અન્ય નિગોદના અસખ્યમા અશના પૃથક્ પૃથક્ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થયા કરે છે ૧૧૩-૧૧૪

એવી રીતે પ્રત્યેક ક્ષણે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થતો રહેતો હોવાથી અન્તર્મુહૂર્ત્તમા જ નિગોદનુ પરાવર્તન થાય છે ૧૧૫

આમ ફક્ત અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી જીવનારા નવા નવા નિગોદના જીવો જો કે ઉત્પન્ન થાય છે અને મૃત્યુ પામે છે તોપણુ તે નિગોદો લેશમાત્ર ઉણા થતા નથી ૧૧૬

એ સબધમા અન્યત્ર કહ્યુ છે કે —

એક નિગોદનો એક અસખ્યમો ભાગ નિરન્તર જેમ વિનષ્ટ અને ઉત્પન્ન થતો રહ્યો છે તેમ અન્ય નિગોદોમા પણ સમજવુ નિગોદનો સ્થિતિકાળ અન્તર્મુહૂર્ત્ત છે અને તે નિગોદો અન્તર્મુહૂર્ત્તમા પલટાઇ પણ જાય છે ૧૧૭-૧૧૮

એ નિગોદના જીવોના ઉત્પત્તિ અને મરણ હોઉ છે, છતા એઓનો વિરહ થતો નથી કેમકે એઓ અસખ્ય અને અનન્તપ્રમાણુમા ઉત્પન્ન થાય છે અને મૃત્યુપામે છે ૧૧૯

એટલુ ચૌદમા દ્વાર ' આગતિ ' વિષે

अनन्तराप्तिः समये सिद्धिर्वादरवद्बुधैः ।
ज्ञेयैषां प्राच्यशास्त्रेषु विभागेनाविवक्षणात् ॥ १२० ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ १५–१६ ॥

कृष्णा नीला च कापोती लेश्यात्रयमिदं भवेत् ।
सर्वेषां सूक्ष्मजीवानामित्युक्तं सूक्ष्मदर्शिभि· ॥ १२१ ॥

इति लेश्याः ॥ १७ ॥

निर्व्याघात प्रतीत्यैषामाहार· षड्दिगुद्भव· ।
भवेद्व्याघातमाश्रित्य त्रिचतुष्पचदिग्भवः ॥ १२२ ॥

इति आहारदिक् ॥ १८ ॥

न संहननमेतेषां सम्भवत्यस्थ्यभावत· ।
मतान्तरेण चैतेषां सेवार्त्तं तदुरीकृतम् ॥ १२३ ॥

इति संहननानि ॥ १९ ॥

सर्वे कषाया. संज्ञास्तु स्युश्चतस्त्रोऽथवा दश ।
इन्द्रिय चैकमाख्यातमेतेषां स्पर्शनेन्द्रियम् ॥ १२४ ॥

આ સૂક્ષ્મ જીવોનુ પદરમુ દ્વાર 'અનન્તરાપ્તિ' અને સોળમુ દ્વાર 'સમયેસિદ્ધિ' એ બેઉ, બાદરજીવોની જેવા જ સમજી લેવા પ્રાચીન શાસ્ત્રોમા એમનો જૂદો વિભાગ પાડયો નથી ૧૨૦

સત્તરમુ દ્વાર લેશ્યા આ સૂક્ષ્મ જીવોની લેશ્યા ત્રણ કહી છે અર્થાત્ એમને ત્રણ જ લેશ્યા હોય (૧) કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોતી ૧૨૧

હવે અઢારમુ દ્વાર 'દિગાહાર' આ જીવોને નિર્વ્યાઘાતની અપેક્ષાએ છ દિશાનો આહાર હોય, અને 'વ્યાઘાત'ની અપેક્ષાએ ત્રણ, ચાર અને પાચ દિશાનો હોય. ૧૨૨

હવે ઓગણીશમુ દ્વાર સઘયણ આ સૂક્ષ્મ જીવો, એટલે એમને અસ્થિ હોય નહિ એટલે સઘયણ પણ સભવે નહિ જો કે કેટલાકને મતે એમને 'સેવાર્ત્ત' (છેવટુ) સઘયણ છે ૧૨૩

આ સૂક્ષ્મ જીવોને કષાયો સઘળા હોય છે, સજ્ઞા ચાર અથવા દશ હોય છે, અને ઇન્દ્રિય એક જ, 'સ્પર્શેન્દ્રિય' હોય છે (આમા ત્રણ દ્વાર ૨૦–૨૧–૨૨ સાથે આવ્યા) ૧૨૪

इति द्वारत्रयम् ॥ २०–२१ ॥

भूतभाविभवद्भावस्वभावालोचनात्मिका ।
संज्ञा नैकेन्द्रियाणां स्यात्तदेतेऽसंज्ञिन स्मृताः ॥ १२५ ॥

इति सञ्ज्ञिता ॥ २३ ॥

अमी जिनेश्वरैः क्लीबवेदा एव प्रकीर्त्तिताः ।
वेदस्त्वव्यक्तरूपः स्यादेषां सञ्ज्ञाकपायवत् ॥ १२६ ॥

इति वेदः ॥ २४ ॥

संक्लिष्टपरिणामत्वात्सर्वैकेन्द्रियदेहिनाम् ।
मिथ्यादृष्टय एवामी निर्दिष्टा॰ परमेष्टिभिः ॥ १२७ ॥

इति दृष्टिः ॥ २५ ॥

मत्यज्ञानश्रुताज्ञाने सूक्ष्मैकेन्द्रियदेहिनाम् ।
ते अप्यत्यन्तमल्पिष्टे शेषजीवव्यपेक्षया ॥ १२८ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

चतुर्षु दर्शनेष्वेषामचक्षुर्दर्शन भवेत् ।
उपयोगास्त्रयोऽज्ञानद्वयमेक च दर्शनम् ॥ १२९ ॥

निराकारोपयोगा स्युरचक्षुर्दर्शनाश्रयात् ।
द्व्यज्ञानतस्तु साकारोपयोगा सूक्ष्मदेहिन॰ ॥ १३० ॥

આ સૂક્ષ્મ જીવોને ભૂત ભાવિ અને ભવિષ્યત્ પદાર્થોના સ્વભાવની આલોચનારૂપ સ જ્ઞા હોતી નથી એટલે એઓ 'અસ જ્ઞી' કહેવાય છે (એ ત્રેવીશમુ દ્વાર) ૧૨૫

આ જીવોને જિનપ્રભુએ નપુ સક વેદીજ કહ્યા છે મ જ્ઞા અને કષાયની પેઠે એમનો વેદ અપ્રકટ છે (એ ચોવીશમુ દ્વાર) ૧૨૬

સર્વ એકન્દ્રિય જીવોના પરિણામ સ ક્લિષ્ટ હોય છે માટે એઓ બધા 'મિથ્યાદષ્ટિ' છે (આ પચવીશમુ દ્વાર) ૧૨૭

આ જીવોને મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન એમ બે જ્ઞાન છે અને તે પણ શેષ જીવોની અપેક્ષાએ અત્યન્ત અ૯પ છે (આ છવીશમુ દ્વાર) ૧૨૮

ચાર દર્શનોમાથી એમને ફક્ત ' અચક્ષુ ' દર્શન હોય છે તેમજ બે અજ્ઞાન અને એક દર્શન એમ ત્રણ 'ઉપયોગો' હોય છે આ દર્શનના આશ્રયથી સૂક્ષ્મ જીવોને 'નિરાકાર' ઉપયોગો હોય છે, અને બે 'અજ્ઞાન' ના આશ્રયને લઈને એમને 'સાકાર' ઉપયોગો હોય છે ૧૨૯—૧૩૦

इति द्वारद्वयम् ॥ २७–२८ ॥

आहारका सदाप्येते स्युर्विग्रहगतिं विना ।
तस्यां त्वनाहारका अप्येते त्रिचतुरान् क्षणान् ॥ १३१ ॥

एषामुत्पन्नमात्राणामोज आहार ईरितः ।
लोमाहारस्ततो द्वेधाप्यनाभोगज एव च ॥ १३२ ॥

सचित्तः स्यादचित्तःस्यादुभयात्मापि कर्हिचित् ।
आहारे चान्तरं नास्ति सदाहारार्थिनो ह्यमी ॥ १३३ ॥

तथोक्तं प्रज्ञापनायाम्—

पुढवीकाइयस्स णं भंते केवइ कालस्स आहारट्ठे समुप्पज्जइ ॥ गोअम। अणुसमयं अविरहिए । एवं जाव वणस्सइकाइया ॥ इति ॥

इति आहारकत्वम् ॥ २९ ॥

आद्यमेव गुणस्थानमेकं सूक्ष्मशरीरिणाम् ।
अनाभोगिकमिथ्यात्ववतामेषां निरूपितम् ॥ १३४ ॥

એટલે સત્યાવીશમા અને અઠ્યાવીશમા દ્વાર વિષે

હવે આ સૂક્ષ્મ જીવોના 'આહાર' વિષે —

વિગ્રહગતિ વિના એઓ નિરન્તર આહારક હોય છે, અને વિગ્રહગતિમા ત્રણ કે ચાર ક્ષણો આહારવિનાના પણ હોય છે ૧૩૧

ઉત્પન્ન થતાની સાથે જ એમને ઓજઆહાર હોય છે, અને પછી લોમઆહાર હોય છે અને એ બેઉ અનાભોગથી જ થાય છે ૧૩૨

એ આહાર સચિત્ત હોય અચિત્ત હોય એમ મિશ્ર પણ હોય વળી એમને આહારમા કઈ આતરો નથી કેમકે એઓ સતતઆહારી છે ૧૩૩

એ સબધમા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા એમ કહ્યુ છે કે —

શ્રી ગૌતમ મહાવીર પ્રભુને પુછે છે—હે ભગવન્, પૃથ્વીકાય જીવો કેટલે કેટલે અન્તરે આહાર લે છે ? શ્રી વીર ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ, એઓ દરેક સમયે, બીલકુલ અન્તરવિના, સતત આહાર લીધા જ કરે છે યાવત્ વનસ્પતિકાય સુધી પાચે સ્થાવરના જીવોનુ પણ એમ જ સમજવુ (એ પ્રમાણે ૨૯ મુ દ્વાર થયુ)

હવે ગુણસ્થાન વિષે

સૂક્ષ્મશરીરીઓ સર્વે પહેલે ગુણસ્થાનકે જ છે કેમકે એમને અનાભોગિક મિથ્યાત્વ છે (એ ત્રીશમુ દ્વાર કહ્યુ) ૧૩૪

इति गुणाः ॥ ३० ॥

दशानामपि सूक्ष्माणां त्रयो योगाः प्रकीर्तिता ।
औदारिकस्तन्मिश्रश्च कार्मणश्चापि विग्रहे ॥ १३५ ॥

इति योगा ॥ ३१ ॥

असख्येयलोकमाननभःखडप्रदेशके ।
तुल्या सूक्ष्माग्निपृथ्व्यम्बुमरुत किन्तु तत्र च ॥ १३६ ॥
लोकाकाशमिता खडा असख्येया अपि क्रमात् ।
अग्न्यादिपु भूरिभूरितरभूरितमा मताः ॥ १३७ ॥ युग्मम् ॥
पर्याप्तापर्याप्तसूक्ष्मवादरानन्तकायिका ।
चत्वारोऽपि स्युरनन्तलोकाकाशांशसम्मिता. ॥ १३८ ॥

अथ भावः–लोकाकाशप्रदेशेपु निगोदसत्कजन्तुपु ।
प्रत्येक स्थाप्यमानेपु पूर्यतेऽसावनन्तश ॥ १३९ ॥

तत्रापि वादरसाधारणेभ्य पर्याप्तेभ्यो भवन्ति हि ।
अपर्याप्तावादरास्ते असख्येयगुणाधिकाः ॥ १४० ॥
वादरापर्याप्तकेभ्य सूक्ष्मापर्याप्तका इमे ।
असख्येयगुणास्तेभ्य सूक्ष्मपर्याप्तकास्तथा ॥ १४१ ॥

હવે એમના યોગ વિષે

દશે પ્રકારના જીવોને ત્રણ કાયયોગ છે (૧) ઔદારિક, (૨) મિશ્રઔદારિક અને (૩) કાર્મણ (એ એકત્રીશમુ દ્વાર) ૧૩૫

હવે એમના માન વિષે

સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય–પૃથ્વીકાય–અપ્કાય અને વાઉકાય એ ચારે, લોકપ્રમાણ અસખ્યઆકાશ ખડના પ્રદેશ જેટલા છે, પરન્તુ તેમા લોકાકાશ જેવડા અસખ્ય ખડો છે તોયે અગ્નિકાય વગેરેમા અનુક્રમે ઘણા, એથી પણ વધારે અને વધારેમા વધારે છે એમ કહ્યુ છે ૧૩૬–૧૩૭

પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા સૂક્ષ્મ તથા બાદર અનન્તકાય એ ચારે અનન્ત લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા છે એનો ભાવાર્થ એ કે લોકાગાના પ્રત્યેક પ્રદેશમા નિગોદના એકેક જતુને જો સ્થાપવામા આવે તો તે લોકાકાગ અનન્તવાર ભરાય ૧૩૮–૧૩૯

તેમા પણ 'બાદર–સાધારણ–પર્યાપ્ત' કરતા 'બાદર–અપર્યાપ્ત' અસખ્યગણા છે અને

इति मानम् ॥ ३२ ॥

सूक्ष्मास्तेजस्कायिकाः स्युः सर्वस्तोकास्ततः क्रमात् ।
सूक्ष्मक्ष्माम्बुमरुतो विशेषाभ्यधिकाः स्मृताः ॥ १४२ ॥
असंख्येयलोकमाननभःखण्डप्रदेशकैः ।
तुल्याः सर्वेऽप्यमी किन्तु यथोत्तराधिकाधिकाः ॥ १४३ ॥
असंख्येयगुणाः सूक्ष्मवायुभ्यः स्युर्निगोदकाः ।
असंख्येयप्रमाणत्वादेतेषां प्रतिगोलकम् ॥ १४४ ॥
तेभ्योऽनन्तगुणाः सूक्ष्माः स्युर्वनस्पतिकायिकाः ।
तेभ्यः सामान्यतः सूक्ष्मा विशेषाभ्यधिकाः स्मृताः ॥ १४५ ॥
स्वस्वजातिष्वपर्याप्तकेभ्योऽसंख्यगुणा मताः ।
पर्याप्तका यदेतेऽन्यापेक्षयाधिकजीविनः ॥ १४६ ॥
उत्पद्यन्ते तथैकैकापर्याप्तकस्य निश्रया ।
पर्याप्तका असंख्येयास्ततोऽमी बहवो मताः ॥ १४७ ॥

આ 'બાદર-અપર્યાપ્ત' કરતા સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત અસંખ્યગણા છે, અને એના કરતા અસંખ્યગણા 'સૂક્ષ્મપર્યાપ્ત' છે (એ પ્રમાણે બત્રીશમુ દ્વાર) ૧૪૦-૧૪૧

હવે એ સૂક્ષ્મજીવોના જઘન્ય અલ્પબહુત્વ વિષે

સર્વથી અલ્પ સૂક્ષ્મ તેઉકાયના જીવ છે, અને તે કરતા વિશેષ વિશેષ અધિક અનુક્રમે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વાઉકાય છે ૧૪૨

વળી જોકે સઘળાઓ લોકપ્રમાણ-અસંખ્ય-આકાશખંડના પ્રદેશ તુલ્ય છે તોપણ એઓ ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક છે ૧૪૩

વળી સૂક્ષ્મ વાયુકાયના જીવો કરતા નિગોદના જીવો અસંખ્યગણા છે કેમકે એઓ ગોળેગોળે અસંખ્ય પ્રમાણમા છે વળી આ કરતા પણ અનન્તગણા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયના જીવો છે અને એ કરતા પણ સામાન્યત સઘળા સૂક્ષ્મો અધિક વિશેષ છે ૧૪૪-૧૪૫

પોતપોતાની જાતિમા 'પર્યાપ્ત' જીવો 'અપર્યાપ્ત' કરતા અસંખ્યગણા છે કારણ કે એઓ બીજાઓની અપેક્ષાએ વધારે આયુષ્યવાળા છે ૧૪૬

એકેક 'અપર્યાપ્ત'ની નિશ્રાએ અસંખ્ય 'પર્યાપ્ત' ઉત્પન્ન થાય છે તેથી એઓ ઘણા છે એમ કહ્યુ છે ૧૪૭

तथोक्तमाचारांगवृत्तौ—

सूक्ष्मा अपि पर्याप्तकापर्याप्तकभेदेन द्विधा एव । किन्तु अपर्याप्तकनिश्रया पर्याप्तका समुत्पद्यन्ते । यत्र च एक अपर्याप्तक. तत्र नियमात् असख्येया पर्याप्ता स्यु. । इति ॥

अत एवैकेन्द्रिया· स्यु सामान्यतो विवक्षिता· ।
पर्याप्ता एव भूयांसो जीवा अप्योघतस्तथा ॥ १४८ ॥

इति लघ्वी अल्पबहुता ॥ ३३ ॥

दिशामपेक्षया त्वल्पबहुतैषां न सम्भवेत् ।
अमी प्राय सर्वलोकापन्नाः सर्वत्र यत्समाः ॥ १४९ ॥

तथोक्त प्रज्ञापनावृत्तौ—

इद हि अल्पबहुत्व बादरानधिकृत्य द्रष्टव्य न सूक्ष्मान् । सूक्ष्माणा सर्वलोकापन्नाना प्रायः सर्वत्र समत्वात् ॥

इति दिगपेक्षया अल्पबहुता ॥ ३४ ॥

આ સબધમા આચારાગસૂત્રની વૃત્તિમા નીચે પ્રમાણે કહ્યુ છે —

' સૂક્ષ્મ ' પણ બે પ્રકારના છે (૧) પર્યાપ્ત અને (૨) અપર્યાપ્ત, પરન્તુ ' અપર્યાપ્ત ' ની નિશ્રાએ ' પર્યાપ્ત ' ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યા એક ' અપર્યાપ્ત ' હોય ત્યા નિયમત અસખ્ય ' પર્યાપ્ત ' હોય

એટલા માટે જ સામાન્યત ' એકેન્દ્રિય પર્યાપ્ત ' ની વિવક્ષા કરી છે, અને ' ઓઘથી ' પણ ઘણા જીવો એવા કહ્યા છે (એ પ્રમાણે ૩૩ મુ દ્વાર) ૧૪૮

હવે એઓના દિશાશ્રી અલ્પબહુત્વ વિષે

દિશાઓને અપેક્ષીને સૂક્ષ્મ જીવોનુ ' અલ્પબહુત્વ ' સભવતુ નથી કેમકે એ પ્રાય સર્વ લોકમા વ્યાસ છે અને સર્વત્ર સરખા છે ૧૪૯

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે —

આ અલ્પબહુત્વ બાદર જીવોની અપેક્ષાએ જાણવુ, સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ નહિ કેમકે સૂક્ષ્મો સર્વલોકવ્યાપ્ત છે અને સર્વત્ર સરખા છે (એ પ્રમાણે ૩૪ મુ દ્વાર)

હવે આ સૂક્ષ્મ જીવોના અન્તર વિષે

ओघतः सूक्ष्मजीवानामन्तरं यदि चिन्त्यते ।
अन्तर्मुहूर्तं सूक्ष्मत्वे जघन्यं कथितं जिनैः ॥ १५० ॥
यदुत्पद्य बादरेषु सूक्ष्मः संत्यज्य सूक्ष्मताम् ।
स्थित्वा तत्रान्तर्मुहूर्त्तं पुनः सूक्ष्मत्वमाप्नुयात् ॥ १५१ ॥
उत्कर्षतः कालचक्राण्यसंख्येयानि तानि च ।
निष्पाद्यान्यंगुलासंख्यांशस्य खांशमितैः क्षणैः ॥ १५२ ॥
अयं भावः–एकस्मिन्नंगुलासंख्यभागे येऽभ्रप्रदेशकाः ।
यावन्ति कालचक्राणि हृतैस्तैः स्युः प्रतिक्षणम् ॥ १५३ ॥
उत्कर्षतो बादरत्वे तावती वर्णिता स्थितिः ।
तां समाप्य पुन सौक्ष्म्यप्राप्तौ युक्तमदोऽन्तरम् ॥१५४॥युग्मम्॥
सूक्ष्मक्ष्माम्भोऽग्निमरुतामिह प्रत्येकमन्तरम् ।
लघु स्यादन्तर्मुहूर्त्तमनन्ताद्धामित गुरु ॥ १५५ ॥
तच्च सूक्ष्मक्ष्मादिजन्तोः सूक्ष्मस्थूलवनस्पतौ ।
गत्वा स्थित्वानन्तकाल सूक्ष्मक्ष्मादित्वमीयुषः ॥ १५६ ॥

સૂક્ષ્મ જીવોનુ અન્તર જો 'ઓઘથી' વિચારીએ તો તે જઘન્યત અન્તર્મુહૂર્ત્ત છે કેમકે એ સૂક્ષ્મ પોતાનુ સૂક્ષ્મત્વ ત્યજીને, 'બાદર' મા ઉત્પન્ન થઇ એમા અન્તર્મુહૂર્ત્ત રહી પુન સૂક્ષ્મત્વ પ્રાપ્ત કરે છે ૧૫૦–૧૫૧

પણ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર તો, એક આગળના અસખ્યમા ભાગમા જેટલા આકાશપ્રદેશો રહેલા હોય તેટલા ક્ષણોથી બનેલા અસખ્ય કાળચક્રોનુ હોય ૧૫૨

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે —આગળના એક અસખ્યમા ભાગમા જે આકાશપ્રદેશો હોય તેમાથી પ્રત્યેક ક્ષણે એકેક એકેક લેતા જેટલા કાળચક્રો થાય તેટલી બાદરપણામા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે અને એને પૂર્ણ કરીને પુન સૂક્ષ્મત્વ પામતા એટલુ (૧૫૨ મા શ્લોકમા કહ્યુ એટલુ) ઉત્કૃષ્ટ અ તર (છેટુ) પડે એ યુક્ત છે ૧૫૩–૧૫૪

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય–અપ્કાય–તેઉકાય અને વાઉકાય–એમાના પ્રત્યેકનુ જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્તનુ હોય, અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અનન્તકાળ જેટલુ હોય ૧૫૫

અને એ અ તર, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય આદિ જ તુ, સૂક્ષ્મ સ્થૂળ વનસ્પતિકાયપણ પામીને અને ત્યા અનન્તકાળ રહીને પુન સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયત્વ આદિ પામે તેનુ છે ૧૫૬

૪૪

वनस्पतेश्च सूक्ष्मस्यान्तरमुत्कर्षतो भवेत् ।
कालचक्राण्यसंख्येयलोकमानानि पूर्ववत् ॥ १५७ ॥

तच्च सूक्ष्मक्ष्मादितयोत्पद्य सूक्ष्मवनस्पते ।
स्थित्वोक्तकालं पुनरप्युत्पन्नस्य वनस्पतौ ॥ १५८ ॥

न सम्भवति चैतेषामनन्तकालमन्तरम् ।
विना वनस्पतीन् कुत्राप्यनन्तस्थित्यभावतः ॥ १५९ ॥

जघन्यमन्तरं त्वेषामन्तर्मुहूर्त्तमीरितम् ।
क्ष्मादिष्वन्तर्मुहूर्त्तं तत् स्थित्वोत्पत्तौ भवेदिह ॥ १६० ॥

इति अन्तरम् ॥ ३५ ॥

प्रायो भवसंवेधो महाल्पबहुता त्वनेकजीवानाम् ।
वक्तव्ये इत्युभय वक्ष्ये जीवप्रकरणान्ते ॥ १६१ ॥

वर्णिताः किमपि सूक्ष्मदेहिन सूक्ष्मदर्शिवचनानुसारतः ।
यत्तु नेह कथित विशेषतः तद् बहुश्रुतगिरावसीयताम् ॥१६२॥

વળી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયનુ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર પૂર્વવત્ અસખ્યલોકપ્રમાણ કાળચક્રો જેટલુ છે ૧૫૭

અને એ અન્તર, સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયને જીવ, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયત્વ વગેરે પામીને અને ત્યા પૂર્વોક્ત કાળ સુધી રહીને પુન પોતાનુ મૂળ વનસ્પતિકાયત્વ પામે—એનુ છે ૧૫૮

એઓનુ અન્તર અનન્તકાળ જેટલુ હોય એમ સભવી શકતુ નથી કારણકે વનસ્પતિ કાયત્વ વિના અન્ય કોઇ ભવમા અનન્ત સ્થિતિને સદ્ભાવ નથી ૧૫૯

એઓનુ અન્તર જઘન્યપણે અન્તર્મુહૂર્તનુ છે અને એ અન્તર, પૃથ્વીકાયત્વ આદિ પ્રાપ્ત કરી એમા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહી પુન પોતાના મૂળભવમા આવે-એનુ છે ૧૬૦

આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ જીવોના 'અન્તર' વિષે સમજણ છે

હવે રહ્યુ એમના 'ભવસવેધ' અને 'મહા અલ્પબહુત્વ' વિષે વિવેચન પણ એ બેઉ દ્વાર વિષે અનેક જીવોના સબધમા કહેવાનુ છે એટલે એ બાબત જીવપ્રકરણને અન્તે કહેશુ ૧૬૧

આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મજીવોનુ સૂક્ષ્મદર્શી પુરૂષોના વચનોને અનુસારે કઇક વર્ણન કર્યુ છે જે અહિં ઓછુ કહેવાયુ હોય તે વિશેષ જાણવાની જેમને ઇચ્છા હોય એમણે એ બહુશ્રુતના વચનોથી જાણી લેવુ ૧૬૨

विश्वाश्चर्यदकीर्त्तिकीर्त्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिष-
द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनय श्रीतेजपालात्मज ।
काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्वप्रदीपोपमे
सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभगः पूर्णश्चतुर्थः सुखम् ॥ १६३ ॥

इति चतुर्थः सर्गः ॥

અખિલ જગતમા આશ્ચર્યકારી છે કીર્તિ જેમની એવા શ્રીકીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તેવાસી, અને માતા રાજશ્રી તથા પિતા તેજપાળ—ના સુપુત્ર શ્રીવિનયવિજયઉપાધ્યાયે જગતમાના નિશ્ચિત તત્વોને દીપકની પેઠે પ્રકટ કરનાર આ ગ્રથ રચ્યો છે તેનો આ, અદરથી નીતરતા સારને લીધે સુભગ એવો, ચતુર્થ સર્ગ નિર્વિઘ્ને સપૂર્ણ થયો

ચોથો સર્ગ સમાપ્ત.

अथ पंचम सर्ग ।

वर्ण्यन्तेऽथ क्रमप्राप्ता बादरैकेन्द्रियाङ्गिनः ।
ते च षोढा पृथिव्यम्बुतेजोऽनिलास्तथा द्रुमाः ॥ १ ॥
प्रत्येकाः साधारणाश्च षडप्येते द्विधा मताः ।
पर्याप्ता पर्याप्तभेदादेव द्वादश बादराः ॥ २ ॥
बादराख्यनामकर्मोदयाद्ये स्थूलतां गताः ।
चर्मचक्षुर्दृश्यमाना बादरास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥ ३ ॥
तत्र च अपर्याप्तास्त्वविस्पष्टवर्णाद्या अल्पजीवनात् ।
पर्याप्तानां च वर्णादिभेदैर्भेदाः सहस्रशः ॥ ४ ॥
बादरा पृथिवी द्वेधा मृदुरेका खरापरा ।
भेदाः सप्त मृदोस्तत्र वर्णभेदविशेषजा. ॥ ५ ॥

સર્ગ પાંચમો

આની અગાઉના ચોથા સર્ગમા સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવોનુ વર્ણન કર્યું—હવે એ પછી ક્રમવાર આવતા બાદર એકેન્દ્રિય જીવોનુ વર્ણન કરવામા આવે છે

એ બાદર એકેન્દ્રિય જીવો છ પ્રકારના છે (૧) પૃથ્વી, (૨) અપ્ (જળ) (૩) તેઉ (અગ્નિ), (૪) વાઉ (વાયુ) (૫) પ્રત્યેક વનસ્પતિ અને (૬) સાધારણ વનસ્પતિ એ છ યે પુન 'પર્યાપ્ત' અને 'અપર્યાપ્ત' એમ બે પ્રકારના છે એટલે એ પ્રમાણે બાર પ્રકારના બાદર એકેન્દ્રિય થયા ૧ ૨

બાદરનામકર્મના ઉદયને લીધે સ્થૂલપણ પામેલા હોઈ ચર્મચક્ષુવડે દેખાય છે એમનુ નામ 'બાદર' ૩

અ-પજીવી હોવાથી જેમના વર્ણ વગેરે સ્પષ્ટપણે દેખાતા નથી એઓ 'અપર્યાપ્ત બાદર' કહેવાય છે 'પર્યાપ્તબાદર' ના તો, વર્ણવગેરેમા ભિન્નતા હોવાથી હજારો ભેદો છે ૪

બાદર પૃથ્વી, (૧) કોમળ અને (૨) કર્કશ—એમ બે પ્રકારની છે કોમળ પૃથ્વી વળી જૂદા જૂદા રગની છે એ પ્રમાણે એના, જેટલા રગ તેટલા, અર્થાત્ સાત ભેદ પડે છે ૫

कृष्णा नीलारुणा पीता शुक्लेति पंच मृद्भिदः ।
षष्ठी देशविशेषोत्था मृत्स्ना पांडुरिति श्रुता ॥ ६ ॥
नद्यादिपूरापगमे देशे तत्रातिपिच्छिले ।
मृदुश्लक्ष्णा पकरूपा सप्तमी पनकाभिधा ॥ ७ ॥ युग्मम् ॥

इत्यर्थतः प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

उत्तराध्ययनवृत्तौ तु—

पांडुत्ति ॥ पांडु पांडुरा इषत्शुक्लत्ववती इत्यर्थः । इति वर्णभेदेन षड्विधत्वं उक्तम् । इह च पांडुरग्रहणं कृष्णादिभेदानामपि स्वस्थाने भेदान्तरसम्भवसूचकम् । पनकः अत्यन्तसूक्ष्मरजोरूपः स एव मृत्तिका पनकमृत्तिका । पनकस्य च नभसि विवर्त्तमानस्य लोके पृथ्वीत्वेन रूढत्वात् भेदेन उपादानम् ॥ इत्यादि उक्तम् ॥

चत्वारिंशत् खरायाश्च भेदाः प्रज्ञापिताः क्षितेः ।
अष्टादश मणीभेदास्तथा द्वाविंशतिः परे ॥ ८ ॥

એ સાત ભેદ આ પ્રમાણે (૧) કાળી, (૨) લીલી, (૩) પીળી, (૪) રાતી, (૫) શ્વેત, (૬) કોઈ કોઇ દેશમા થાય છે એવી પાડુરંગની અને (૭) નદી વગેરેનુ પૂર ઉતરી જવાથી અત્યન્ત ભેજવાળો પ્રદેશ થયો હોય એની કોમળ, ચીકણી, પકરૂપ, 'પનક' નામની ૬-૭

એવા ભાવાર્થનુ પન્નવણા સૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યુ છે

ઉત્તરાધ્યયનની વૃત્તિમા તો એમ કહ્યુ છે કે —

પાડુ એટલે પાડુર અર્થાત્ કઇક શ્વેત પૃથ્વીના જૂદા જૂદા રગને લઇને છ ભેદ કહ્યા છે અહિ 'પાડુર' કહેવાથી એમ સૂચન થાય છે કે 'કૃષ્ણ' વગેરે ભેદોને પણ પોતપોતાના સ્થાનમા અન્ય ભેદનો સભવ છે 'પનક' એટલે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ-રજરૂપ માટી-મૃત્તિકા. આકાશમા વિખરાયલા 'પનક'નો, લોકોમા 'પૃથ્વીત્વ' એવો રૂઢ અર્થ થઇ ગયેલો હોવાથી, એને પૃથ્વીનો એક ભેદ ગણ્યો છે ઇત્યાદિ

ખર એટલે કર્કશ-કઠણ પૃથ્વીના ચાળીશ ભેદ કહ્યા છે અઢાર ભેદ 'મણિ'ના અને બાવીશ બીજા ૮

प्राच्योदीच्यप्रतीचीनदाक्षिणात्या विदिग्भवाः ।
ऊर्ध्वाधःसम्भवा वाता उद्भ्रामोत्कलिकानिलाः ॥ २१ ॥
गुंजाझंझाख्यसवर्ता वातो मडलिकाभिधः ।
घनवातस्तनुवातस्तत्रोद्भ्रामोऽनवस्थितः ॥ २२ ॥
लहर्य इव पाथोधेर्वातस्योत्कलिकास्तु याः ।
रेणुकासु स्फुटव्यंग्यास्तद्वानुत्कलिकानिलः ॥ २३ ॥
गुजन् सशब्द यो वाति स गुजावात उच्यते ।
झंझानिलो वृष्टियुक्त स्याद्वा योऽत्यन्तनिष्ठुरः ॥ २४ ॥
आवर्त्तकस्तृणादीनां वायुः सवर्त्तकाभिधः ।
मंडलाकृतिरामूलात् मंडलीवात उच्यते ॥ २५ ॥
घनो घनपरीणामो धराद्याधार ईरित ।
विरल परिणामेन तनुवातस्ततोऽप्यधः ॥ २६ ॥
मन्दमन्द च यो वाति शीतः स्पर्शसुखावहः ।
स उच्यते शुद्धवात इत्याद्याः स्युर्मरुद्भिदः ॥ २७ ॥

इति वायुकायभेदाः ॥

પૂર્વનો વાયુ, ઉત્તરનો વાયુ, પશ્ચિમનો વાયુ, દક્ષિણનો વાયુ, વિદિશાનો વાયુ, ઉર્ધ્વ વાયુ, અધોવાયુ, ઉદ્ભ્રામ વાયુ, ઉત્કલિક વાયુ, ગુંજાવાયુ, ઝંઝાવાયુ, સંવર્તવાયુ, મંડળિક વાયુ, ઘનવાયુ તથા તનુવાયુ—આટલા વાયુના પ્રકાર છે ૨૧–૨૨

'ઉદ્ભ્રામ' એટલે અનવસ્થિત રીતે વાતો હોય તે સમુદ્રના મોઝા જેવા વાયુના મોઝાઓ જે રેતીમા સ્પષ્ટ જણાય છે એવા મોઝાવાળો વાયુ તે 'ઉત્કલિક' વાયુ સશબ્દ એટલે અવાજ કરતો ગુંજતો હોય એ 'ગુંજાવાત' કહેવાય છે વળી મેઘની વૃષ્ટિ સહિત વાતો હોય અથવા અત્યન્ત આકરો હોય એ 'ઝંઝાવાત' કહેવાય છે તૃણ આદિને ભમાડી ઉડાડનારો વાયુ—તે 'સંવર્ત્તક' મૂળમાથી જ ગોળ ફરતો વાતો હોય એ 'મંડળિક' વાયુ ૨૩–૨૫

ઘનપરિણામી અને પૃથ્વી આદિના આધારભૂત—એ 'ઘનવાયુ' વળી ઘનવાયુથી પણ નીચે રહેલો વિરલપરિણામી વાયુ—એ 'તનુવાયુ' ૨૬

વળી જે મંદમંદ વાતો હોય, શીતળ હોય અને સુખાવહ હોય એ 'શુદ્ધ વાયુ' છે ઇત્યાદિ ૨૭

क्रमप्राप्ता निरूप्यन्ते भेदा अथ वनस्पतेः ।
साधारणस्य प्रत्येकवपुषश्च यथाक्रमम् ॥ २८ ॥

स्थावराणां सात्मकत्वमनंगीकुर्वत प्रति ।
आदौ वनस्पतिद्वारा स्पष्टं तदुपपाद्यते ॥ २९ ॥

पृथ्व्यादीनां सात्मकत्वे युक्तियुक्तेऽपि युक्तयः ।
वनस्पते सात्मकत्वे गम्याः स्थूलदृशामपि ॥ ३० ॥

दिग्मात्रेणात्र ता एव दर्श्यन्ते व्यक्तिपूर्वकम् ।
ततस्तदनुसारेण ज्ञेयान्येष्वपि चेतना ॥ ३१ ॥

मूले सिक्तेषु वृक्षेषु फलादिषु रसः स्फुट. ।
स चोच्छ्वासमन्तरेण कथमूर्ध्वं प्रसर्पति ॥ ३२ ॥

रसप्रसर्पणं स्पष्ट सत्युच्छ्वासेऽस्मदादिषु ।
तदभावे तदभावो दृष्टश्च मृतकादिषु ॥ ३३ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ततो रसप्रसर्पणम् ।
उच्छ्वासमाक्षिपति यत् व्याप्य न व्यापक विना ॥ ३४ ॥

હવે ક્રમવાર આવતા ' પ્રત્યેક ' અને ' સાધારણ ' વનસ્પતિના ભેદનુ નિરૂપણ કરવામા આવે છે ૨૮

જેઓ ' સ્થાવર ' ને જીવવાળા નથી ગણુતા એમને માટે પ્રથમ વનસ્પતિ દ્વારા તે વાત સ્પષ્ટપણે સમજાવી પ્રતિપાદન કરીએ ૨૯

પૃથ્વીકાય આદિને વિષે જીવ છે એ વાત મમજાવવામા સારી યુક્તિ વાપરવી પડે છે પણ વનસ્પતિનુ જીવવત્ત્વ સિદ્ધ કરવામા જે યુક્તિ લગાડવામા આવેછે એ સ્થૂલદૃષ્ટિવાળાઓ પણ મમજી શકે એવી છે એ યુક્તિઓનુ કિંચિત્માત્ર, વ્યક્તિપૂર્વક દિગ્દર્શન કરાવીએ, પછી એને અનુમારે બીજા સ્થાવરોમા પણ જીવવત્વ-ચેતના છે એની ખાત્રી થઇ જશે ૩૦-૩૧

વૃક્ષોના મૂળમા જળસિંચન કર્યાથી એના ફળ વગેરેમા રસ દેખાય છે એ સ્ફુટ છે ત્યારે એ રસ, જો ઉચ્છવાસ ન હોય તો, ઉંચે ક્યાથી પ્રસરે ? ૩૨

આપણુ-મનુષ્યોમા પણ ઉચ્છવાસને લીધે જ સ્પષ્ટપણે રસનો પ્રસાર થાય છે જુઓ કે મૃતક વગેરેમા ઉછવાસના અભાવને લીધે રસનો પ્રસાર થતો નથી, ૩૩

માટે અન્વય અને વ્યતિરેકથી, રસનુ પ્રમર્પણ ઉચ્છ્વામ સિદ્ધ કરે છે કારણકે વ્યાપક વિના વ્યાપ્ય હોય નહિ ૩૪

उच्छ्वासश्चात्मनो धर्मो निर्विवादमिद खलु ।
धर्मश्च धर्मिणं ब्रूते स्वाविनाभावत. स्फुटम् ॥ ३५ ॥

किं च दृश्यते दोहदोत्पत्तिर्द्रूणामपि नृणामिव ।
यत्तत्प्राप्य फलन्त्येते हृष्टाः शुष्यन्ति चान्यथा ॥ ३६ ॥

दोहदश्चात्मनो धर्म. कथं नात्मानमाक्षिपेत् ।
इच्छारूपो दोहदो हि नेच्छावन्त विना भवेत् ॥ ३७ ॥

संज्ञा नियतसंकोचविकासप्रमुखा अपि ।
संज्ञिनं कथमात्मान न ज्ञापयन्ति युक्तिभि· ॥ ३८ ॥

यद्वा तारतम्यमेव द्रुमेष्वपि नरेष्विव ।
केऽप्येरंडादिवन्नीचा केऽप्याम्रादिवदुत्तमा ॥ ३९ ॥

उत्कटाः कटकै. केचित् केचिदत्यन्तकोमला· ।
कुटिलाः केऽपि सरलाः कुब्जा दीर्घाश्च केचन ॥ ४० ॥

हृद्यवर्णगन्धरसस्पर्शा. केचित्ततोऽन्यथा ।
सविषा निर्विषा· केऽपि सफला निष्फला परे ॥ ४१ ॥

વળી ઉચ્છવાસ છે એ આત્માનો ધર્મ છે એ વાત પણ નિર્વિવાદ છે અને ધર્મ છે–એજ કહી આપે છે કે કોઇ ધર્મી હોવો જ જોઇએ કારણકે 'ધર્મી ' વિના 'ધર્મ ' એકલો રહી શકે નહિ ૩૫

વળી વૃક્ષોને પણ મનુષ્યોની પેઠે દોહદ થતા દેખાય છે કેમકે એ દોહદ પૂરાય છે ત્યારે જ એઓ વર્ધિત થઇ ફળે છે, અન્યથા સુકાઇ જાયછે ૩૬

અને આ દોહદ આત્માનો ધર્મ છે માટે એ (દોહદ) આત્મા–ચૈતન્યનો સદ્ભાવ કોણ કહે છે કે, નથી સિદ્ધ કરતો ? ઇચ્છારૂપ દોહદ ઇચ્છાવત વિના ક્યાય દીઠો–સાભળ્યો છે ? ૩૭

વળી વૃક્ષોને સ કોચ, વિકાસ વગેરે નિયત સ જ્ઞાઓ પણ છે એ સજ્ઞાઓ પણ યુકિત પૂર્વક કોઈ આત્મા જેવો સજ્ઞી જણાવતી વર્તાતી નથી ? ૩૮

વળી બીજુ મનુષ્યોમા છે તેવુ વૃક્ષોમા પણ તારતમ્ય છે જુઓ કે–કેટલાક વૃક્ષો એરડા વગેરેની જેમ કનિષ્ટ છે તો કેટલાક આમ્ર વગેરેની જેમ ઉત્તમ છે કેટલાક કાટાવાળા છે તો કેટલાક અત્યન્ત કોમળ છે કેટલાક કુટિલ છે તો કેટલા સરલ છે કેટલાક કુબ્જ તો બીજા દીર્ઘ છે કેટલાકના વર્ણગ ધરસમ્પર્શ મનોહર છે તો બીજાના એ એથી ઉલટા છે કેટલાક વિષ જેવા છે તો અન્ય નિર્વિષ–મિષ્ટ છે કેટલાક ફળેછે તો બીજાને ફાલ આવતો જ નથી

जाताः केचिदवकरे सूद्यानादौ च केचन ।
केचिच्चिरायुषः शस्त्राद्यै. केचिदिक्षप्रमृत्यवः ॥ ४२ ॥

विना कर्माणि नानात्वमिद युक्तिसहं कथम् ।
विना कारणनानात्वं कार्ये तद्धि न सम्भवेत् ॥ ४३ ॥

कर्माणि च कार्यतयात्मान कर्त्तारमेव हि ।
आक्षिपन्त्यविनाभूता कुलालं कलशा इव ॥ ४४ ॥

वनस्पतेः सात्मकत्वं स्फुटमेव प्रतीयते ।
जन्यादिधर्मोपेतत्वात् मनुष्यादिशरीरवत् ॥ ४५ ॥

अनुमानं पुरस्कृत्य साधयत्यागमोऽपि च ।
वनस्पते· सचैतन्यमाचारांगे यथोदितम् ॥ ४६ ॥

इमपि जाइधम्मयं एयंपि जाइधम्मयं । इमंपि वुड्ढिधम्मयं एयंपि वुड्ढिधम्मय । इमपि चित्तमंतय एयंपि चित्तमंतयं । इमपि छिन्नं मिलायइ, एयपि छिन्न मिलायइ । इमंपि आहारगं एयंपि आहारगं । इमंपि अणिच्चयं एयपि अणिच्चयं । इमंपि असासय एयंपि असासयं । इमंपि

કેટલાકનુ ઉત્પત્તિસ્થાન ઉકરડો છે તો બીજાનુ સુદર ઉદ્યાન વગેરે છે કેટલાક દીર્ઘાયુષી તો કેટલાક શસ્ત્રાદિકથી તુર્ત કપાઈ પડી જાય છે ૩૯—૪૨

આવુ વિવિધપણુ કર્મોના સદ્ભાવ વિના કેમ બને ? નાના પ્રકારના કારણ વિના આવુ આવુ કાર્યમા સભવી શકતુ નથી ૪૩

કર્મો પણ કાર્યરૂપ હોવાથી પોતાનો કોઇ કર્ત્તા છે જ એમ સૂચવી રહ્યા છે, ઘડાઓ જેમ કર્ત્તા તરીકે કુલાલને સૂચવે છે એમ ૪૪

માટે વનસ્પતિમા ચૈતન્ય છે એમ સ્ફુટ પ્રતીતિ થાય છે કેમકે એનામા પણ મનુષ્ય વગેરેના શરીરની પેઠે જન્યાદિધર્મ વિદ્યમાન છે ૪૫

વળી આગમમા પણ અનુમાનને આગળ કરીને વનસ્પતિનુ ચેતનત્વ સિદ્ધ કરવામા આવ્યુ છે ૪૬

એ સબધમા આચારાગસૂત્રમા કહ્યુ છે કે —

આનામા ઉત્પત્તિધર્મ છે તેમ એનામા પણ છે, આનામા વૃદ્ધિધર્મ છે તેમ એનામા પણ વૃદ્ધિધર્મ છે, આને ચિત્ત છે એમ એને પણ છે, આ જેમ છેદાયાથી મળી જાય છે તેમ એ પણ મળી જાય છે, આ આહારક છે તેમ એ પણ છે, આ અનિત્ય છે એમ એ પણ અનિત્ય છે, આ

चश्रोववइय एयंपि चओववइयं । इमपि विपरिणामधम्मयं एयंपि विपरिणामधम्मय । इत्यादि ॥ (अत्रैकं इदशब्दवाच्यं मनुष्यशरीरं । द्वितीय च एतच्छब्दवाच्यं वनस्पतिशरीरम् । इत्यनयोः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोजना)

वनस्पते सचैतन्यमेव सिद्धं नरांगवत् ।
ततोऽस्य योनिजातत्वमपि सिद्ध तदुच्यते ॥ ४७ ॥

तथाहि । बीजस्य द्विविधावस्था योन्यवस्था तथापरा ।
तन्मध्ये योन्यवस्था या सा चैव परिभाव्यते ॥ ४८ ॥

जन्तूत्पत्तिक्षणे पूर्वजन्तुना स्याद्यदुज्झितम् ।
अत्यक्तयोन्यवस्थ च तद्बीज योनिभूतकम् ॥ ४९ ॥

तत्र च जन्तूज्झितं निश्चयेनाधुना ज्ञातु न शक्यते ।
ततोऽनतिशयी बीज सचेतनमुतेतरत् ॥ ५० ॥

योनिभूत व्यवहरेद्यावदध्वस्तयोनिकम् ।
ध्वस्तयोनि त्वजीवत्वादयोनिभूतमेव हि ॥ ५१ ॥

નશ્વર છે તેમ એ પણ નશ્વર છે, આને ચયોપચય છે તેમ એને પણ ચયોપચય છે, આનો વિપરીણામી ધર્મ છે તેમ એનો પણ છે ઇત્યાદિ (અહિં જ્યા જ્યા 'આ' શબ્દ છે તે મનુષ્યશરીર વાચક લેવો, અને ' એ ' શબ્દ છે એ વનસ્પતિકાયવાચક સમજવો એવી રીતે એઉની દૃષ્ટાન્ત દાર્ષ્ટાન્તરૂપ યોજના છે)

એવી રીતે વનસ્પતિકાયનુ મનુષ્યના શરીરની પેઠે સચેતનત્વ સિદ્ધ કર્યુ અને તેથી એ ' યોનિજ ' છે એમ પણ સિદ્ધ થાય છે ૪૭

તે આ પ્રમાણે —

બીજની બે પ્રકારની અવસ્થા છે (૧) યોનિઅવસ્થા અને (૨) અયોનિઅવસ્થા એમા જે યોનિઅવસ્થા છે તે નીચે પ્રમાણે સમજવી—૪૮

જન્તુની ઉત્પત્તિસમયે અત્યકતયોનિની અવસ્થાવાળુ જે બીજ પૂર્વના જન્તુએ છોડયું હોય તે બીજ યોનિભૂત છે ૪૯

પણ (જન્તુએ છોડેલુ) એ બીજ આ સમયે નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકાતુ નથી તેથી એ સચેતન છે કે અચેતન—એ કહી શકાતુ નથી ૫૦

વળી જ્યાસુધી યોનિનો ધ્વસ થયો નથી ત્યાસુધી એનો યોનિભૂત તરીકે વ્યવહાર

यन्नष्टेऽपि सजीवत्वे योनित्वं जातुचिद्भवेत् ।
परिभ्रष्टे तु योनित्वे सजीवत्वं न सम्भवेत् ॥ ५२ ॥

एवं च उत्पत्तिस्थानक जन्तोर्यदविध्वस्तशक्तिकम् ।
सा योनिस्तत्र शक्तिस्तु जन्तूत्पादनयोग्यता ॥ ५३ ॥

तथोक्तं प्रज्ञापनावृत्तौ —

अथ योनिरिति किमभिधीयते । उच्यते । जन्तो· उत्पत्तिस्थानं अविध्वस्तशक्तिकं तत्रस्थजीवपरिणामनशक्तिसंपन्नम् । इति ॥

अत एव श्रुतेऽपि—

यवा यवयवाश्चापि गोधूमव्रीहिशालय· ।
धान्यानां श्रीजिनैरेषामुक्ता योनिस्त्रिवार्षिकी ॥ ५४ ॥

कलादमाषचपलतिलमुद्गमसूरकाः ।
तुलस्थतुवरीवृत्तचणका वल्लकास्तथा ।
प्रज्ञप्ता योनिरेतेषां श्रीजिनैः पंचवार्षिकी ॥ ५५ ॥ षट्पदी ॥

થાય છે, અને જ્યારે યોનિનો ધ્વસ થાય છે ત્યારે તો એ અજીવ હોવાથી એ અયોનિભૂત જ કહેવાય છે ૫૧

કેમકે સજીવત્વ નષ્ટ થયા છતા પણ કદાચિત્ યોનિત્વ તો હોય, પણ યોનિત્વ નષ્ટ થયે છતે સજીવત્વ સભવે નહીં ૫૨

એમ હોવાથી, જેની શક્તિનો નાશ નથી થયો એવુ જન્તુની ઉત્પત્તિનુ જે સ્થાનક તે 'યોનિ' છે અને તેમા જન્તુ ઉત્પન્ન થવાની જે યોગ્યતા તે શક્તિ છે ૫૩

આ સબધમા પન્નવણાસૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે —

'યોનિ' કોને કહેવી ? જેમાથી શક્તિનો નાશ નથી થયો એવુ જન્તુનુ ઉત્પત્તિસ્થાન–તે યોનિ અને તે એમા રહેલા જીવને પરિણમાવવાની શક્તિએ કરીને સપન્ન હોય છે

એમ હોવાથી, સિદ્ધાન્તમા પણ

યવ, યવયવ, ગોધુમ, ચોખા અને શાળ-એટલા ધાન્યોની જિનપ્રભુએ ત્રણ વર્ષની યોનિ કહેલી છે ૫૪

અને કલાદ, માષ, ચપળ, તલ, મગ, મસૂર, તુલસ્થ, તુવર, વટાણા અને વાલ–એટલા ધાન્યોની પાચ વર્ષની યોનિ કહેલી છે ૫૫

लट्टातसीशणकगुकोरदूपककोद्रवा. ।
बीजानि मूलकानां सर्षपा वरट्टरालकाः ।
प्रज्ञप्ता योनिरेतेषामागमे सप्तवार्षिकी ॥ ५६ ॥ षट्पदी ॥

इयमत्र भावना—

कोष्ठकादिषु निक्षिप्यैतेषां विधानशालिनाम् ।
लिप्तानां मुद्रितानां चोत्कृष्टैषा योनिसस्थिति ॥ ५७ ॥
तदनु क्षीयते योनिरंकुरोत्पत्तिकारणम् ।
भवेद्बीजमबीज तन्नोप्तमकुरित भवेत् ॥ ५८ ॥
अन्तर्मुहूर्त्त सर्वेषामेषां योनिर्जघन्यत· ।
यत्केषांचिदचित्तत्व जायतेऽन्तर्मुहूर्त्तत. ॥ ५९ ॥
पर तत्सर्वविद्वेद्य व्यवहारपथे तु न ।
व्यवहारात्तु पूर्वोक्तै· कालमानैरचित्तता ॥ ६० ॥

इदमर्थत. पंचमागे प्रवचनसारोद्धारे च ॥

तथ्य बीजे च योनिभूते व्युत्क्रामति सैव जन्तुरपरो वा ।
मूलस्य यश्च कर्ता स एव तत्प्रथमपत्रस्य ।। ६१ ॥

વળી, લટ્ટાતસી, સણ, કાગ, કોરદૃષક, કોદરા, મૂળાના બીજ, સરસવ, બરટ્ટ, અને રાલક– એટલા ધાન્યોની યોનિ આગમમા સાત વર્ષની કહી છે ૫૬

એની ભાવના આ પ્રમાણે —

એ ગણાવ્યા એ ધાન્યોને કોઠાર આદિમા નાખીને ઉપર મજબૂત ઢાકણુ ઢાકીને એને લીંપીને તથા સીલ કરીને રાખવામા આવે તો એની ઉપર કહેલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ રહે છે ૫૭

તે પછી અ કુરોની ઉત્પત્તિનુ કારણ રૂપ એવી એ યોનિ નષ્ટ થાય છે અને એ બીજ અબીજરૂપ થાય છે અને વાવ્યાથી ઉગતુ નથી ૫૮

આ સર્વની યોનિ જઘન્યત અન્તર્મુહૂર્તની છે કારણ કે કેટલાક અન્તર્મુહૂર્તમા અચિત્ત થઈ જાય છે ૫૯

પરતુ એ અચિત્તપણુ સર્વજ્ઞપ્રભુથી જ જાણી શકાય એવુ છે, વ્યવહારમાર્ગમા એમ નથી કેમકે વ્યવહારદૃષ્ટિએ તો પૂર્વે કહ્યા છે એટલા કાળ પછી જ અચિત્તપણુ થાય છે ૬૦

આ ભાવાર્થનુ પાચમા અ ગમા તથા પ્રવચનસારોદ્ધારમા કહ્યુ છે

इयमत्र भावना—

वीजस्य निर्वर्त्तकेन जीवेन स्वायुषः क्षयात् ।
यद्वीजं स्यात्परित्यक्तमथ वीजस्य तस्य च ॥ ६२ ॥
अम्बुकालक्ष्मादिरूपसामग्रीसम्भवे सति ।
स एव जातु वीजांगी वद्धतादृशकर्मक· ॥ ६३ ॥
उत्पद्यते तत्र वीजेऽन्यो वा भूकायिकादिक ।
निवद्धमूलादिनामगोत्रकर्मात्र जायते ॥ ६४ ॥
स एव निर्वर्त्तयति मूल पत्र तथादिमम् ।
मूलप्रथमपत्रे च तत एवैककतृके ॥६५॥ कलापकम् ॥

यदागमः—जोविय मूले जीवो सोविय पत्ते पढमयाएत्ति ॥

अत्राह परः-नन्वेवमादिमदले मूलजीवकृते सति ।
उद्गच्छत्किशलेऽनन्तकायिकत्वं विरुध्यते ॥ ६६ ॥

यदागम —सव्वो वि किसलओ खलु उग्गममाणो अणंतओ भणिओत्ति ॥

અને તેથી, યોનિભૂત એવા બીજની અંદર એજ અથવા બીજો જંતુ સંક્રમે છે અને જે મૂળનો કર્તા છે તેજ પ્રથમપત્રનો કર્તા થાય છે ૬૧

અહિં ભાવના આ પ્રમાણે —

બીજને બનાવનારા જીવે પોતાના આયુષ્યના ક્ષયથી જે બીજ ત્યજેલું હોય તે બીજને જળ કાળ તથા પૃથ્વી વગેરે-રૂપ સામગ્રી મળ્યેથી, એવું કર્મ જેણે બાંધેલું હોય એવો તેજ બીજનો જીવ કોઇક વખતે તે બીજમા ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા પૃથ્વીકાયઆદિ કોઇ અન્ય-મૂળાદિનામગોત્રકર્મવાળો-જીવ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ જીવ મૂળને તથા પ્રથમપત્રને બનાવે છે, અને તેથી મૂળ અને પ્રથમ પત્ર એ બેઉનો એક જ કર્તા છે ૬૨-૬૫

આગમમા કહ્યુ છે કે —

મૂળમા જે જીવ છે તેજ જીવ પહેલા પત્રમા છે

અહિં કોઇ શંકા ઉપસ્થિત કરે છે કે-જો એવી રીતે પ્રથમપત્ર મૂળ જીવથી બનેલુ કહેશો તો, જે કિસલય નીકળે છે એની અંદર રહેલા અનંતકાયિત્વમા વિરોધ આવશે. કારણ કે આગમમા સર્વ કિસલયને અનન્તકાય કહ્યા છે ૬૬

એ શંકાનુ સમાધાન આ પ્રમાણે —

अत्र उच्यते-बीजे मूलतयोत्पद्य बीजजीवोऽथवापर ।
करोत्युत्सूनतावस्थां ततोऽनन्तरभाविनीम् ॥ ६७ ॥

ध्रुव किसलयावस्थां सृजन्त्यनन्तजन्तव ।
ततश्च तेपु जीवेपु विनष्टेपु स्थितिक्षयात् ॥ ६८ ॥

स एव मूलजीवस्तां तनूमनन्तदेहिनाम् ।
समाप्यायस्वागतया तावद्वर्द्धयते किल ॥ ६९ ॥

यावत्प्रथमपत्रं स्यात्ततश्च न विरुध्यते ।
किशलेऽनन्तकायित्वमेककर्तृकतापि च ॥ ७० ॥ कलापकम् ॥

अन्ये तु व्याचक्षते—

इह बीजसमुत्सूनावस्थैव प्रतिपाद्यते ।
प्रथमपत्रशब्देन तस्या· प्रथममुद्भवात् ॥ ७१ ॥

ततश्च मूल बीजसमुत्सूनावस्था चेत्येककर्तृके ।
अनेन चैव नियमो लभ्यते सूत्रसूचित ॥ ७२ ॥

एकजीवकृते एव मूलं चोत्सूनतादशा ।
नावश्य मूलजीवोत्थं शेप किसलयादिकम् ॥ ७३ ॥

બીજનો જીવ અથવા કોઈ અન્ય જીવ, બીજમા મૂળરૂપે ઉત્પન્ન થઇને વિકસિત અવસ્થા કરે છે ત્યારકેડે અનન્તરભાવી કિસલય–અવસ્થાને અનન્તકાય જન્તુઓજ ઉત્પન્ન કરે છે, અને પછી જ્યારે એમનો સ્થિતિકાળ પૂર્ણ થાય છે એટલે કે એઓ નષ્ટ થાય છે ત્યારે એજ મૂળ જીવ એ અનન્તકાયિકોના શરીરને પોતાના આદ્ય અગરૂપે ગ્રહણ કરીને, પ્રથમ પત્ર થાય ત્યા સુધી વૃદ્ધિ પમાડયા કરે છે અને તેથી કિસલયના અનન્તકાયિત્વમા તેમજ એક કર્તૃત્વમા કઇ વિરોધ આવતો નથી ૬૭–૭૦

કેટલાકો વળી એમ કહે છે કે અહિ ‘ પ્રથમપત્ર ’ એ શબ્દનો ‘ બીજની વિકસિત અવસ્થા ’ એવો જ ભાવાર્થ લેવો, કેમકે એ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે ૭૧

અને તેથી ‘ મૂળ ’ અને ‘ બીજની વિકસિત અવસ્થા ’–એ બેઉનો એક જ કર્તા છે આ પરથી સૂત્રનેવિષે સૂચવેલો નિયમ લભ્ય થાય છે કે–મૂળ અને વિકસિત અવસ્થા બેઉ એક જીવકૃત જ છે, શેષ કિસલય આદિ બીલકુલ મૂળ જીવથી ઉત્પન્ન થયેલ નથી ૭૨–૭૩

ततश्च उभयमपि अविरुद्धम् (१) जोविय मूले जीवो सोविय पत्ते पढमयाएत्ति (२) सव्वो वि किसलओ खलु उग्गममाणो अणंतओ भणिओ ॥ इति ॥

एतच्चार्थतः प्रज्ञापनावृत्तौ ॥ आचरांगवृत्तावपि तथैव ॥ यदुक्तम्—

यश्च मूलतया जीव. परिणमते स एव प्रथमपत्रतया अपि इति । एकजीवकर्तृके मूलप्रथमपत्रे इति यावत् । प्रथमपत्रक च यासौ बीजस्य समुत्सूनावस्था भूजलकालापेक्षा सैवोच्यते । इति ॥ नियमप्रदर्शनमेतत्॥ शेषं तु किसलयादिसकल न मूलजीवपरिणामाविर्भावितमेव इति अवगन्तव्यम् ॥

उद्गच्छन् प्रथमांकूरः सर्वसाधारणो भवेत् ।
वर्धमानो यथायोगं स्यात्प्रत्येकोऽथवापरः ॥ ७४ ॥

तत्र साधारणलक्षण सामान्यतः एवम्—

शरीरोच्छ्वासनि.श्वासाहारा· साधारणाः खलु ।
येषामनन्तजीवानां ते स्यु साधारणांगिनः ॥ ७५ ॥

માટે, (૧) મૂળનો જ જીવ પ્રથમપત્રનો જીવ છે, અને (૨) ઉગતા સર્વ કિસલયો અનન્તકાયિક છે—એ બેઉ મત અવિરોધી છે

એ ભાવાર્થનુ પન્નવણાસૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યુ છે

આચારાગસૂત્રની વૃત્તિમા પણ એજ મતલબનુ કહ્યુ છે, તે આ પ્રમાણે —

જે જીવ મૂળપણે પરિણમે છે તે જ જીવ પ્રથમપત્રરૂપે પણ પરિણમે છે એટલે કે મૂળ અને પ્રથમ પત્ર બેઉ એકજીવકર્તૃક છે પૃથ્વી જળ અને કાળની અપેક્ષાવાળી આ જે બીજની વિકસિત અવસ્થા છે તે જ 'પ્રથમપત્ર' કહેવાય છે સૂત્રમા નિયમ સૂચવ્યો છે તે એવો જાણવો વળી શેષ કિસલયઆદિ બિલકુલ મૂળજીવના પરિણામથી પ્રકટ થયેલ નથી જ—એમ સમજવુ

પહેલો અ કુર ફુટે એ સર્વસાધારણ હોય છે અને પછી યોગાનુસાર વૃદ્ધિ પામે ત્યારે એ 'પ્રત્યેક' કે 'સાધારણ' થાય છે ૭૪

'સાધારણ' નુ સામાન્યત આવુ લક્ષણ છે —

જે અનન્તકાય જીવોના શરીર, ઉચ્છ્વાસ, નિ શ્વાસ અને આહાર સાધારણ હોય છે તે 'સાધારણ' કહેવાય છે ૭૫

विशेषतः तल्लक्षणमं चैवम्—

मूलादिदशकस्येह यस्य भंगो समो भवेत् ।
अनन्तजीवं तद् ज्ञेयं मूलादिदशके खलु ॥ ७६ ॥

वनस्पतिसप्ततौ समभंगलक्षण एव उक्तम्—

खडिआई चुन्ननिप्फाइयाइ वत्तीइ जारिसो भंगो ।
सवत्थ समसरुत्रो केआरतरीइतुल्लो वा ॥ १ ॥
इत्थ पुण विसेसोय समभगा हुंति जे सयाकालम् ।
ते च्चिय अणत्तकाया न पुणो जे कोमलत्तेण ॥ २ ॥

मूलादिदशक तु एवम्—

मूले कंदे खंधे तया य साले पवालपत्ते य ।
पुप्फे फलवीए विय पत्तेय जीवठाणाइ ॥ ७७ ॥
मूलादेर्यस्य भग्नस्य मध्ये हीरो न दृश्यते ।
अनन्तजीव तद् ज्ञेय यदन्यदपि तादृशम् ॥ ७८ ॥

हीरो नाम विषम· छेद उद्दन्तुरो वा ॥

એનુ લક્ષણ વિશેષપ્રકારે નીચે પ્રમાણે છે —

મૂળ આદિક દશે વાના ભાગતા જેનો ભગ 'સમ' એટલે સરખો થાય તેના મૂળ આદિ દશે વાના અન તકાયિક જાણવા ૭૬

'વનસ્પતિસપ્તતિ' ગ્રથમા 'સમભગ' નુ લક્ષણુ નીચે પ્રમાણે કહ્યુ છે —

ખડી વિગેરેનુ ચૂર્ણ કરી તેની વાટ બનાવીને તે ભાગવાથી જે ભગ થાય છે તે 'સમ ભગ', અથવા કયારાની તરને ભાગતા થાય તે પણ સમભગ ૧

અહિ એટલુ વિશેષ-કે જેઓના હમેશા 'સમભગ' થઇશ કે છે એઓ 'અનન્તકાય' હોય છે, કોમળપણાને લીધે જેઓના સમભગ થતા હોય તે નહિ ૨

ઉપર મૂળ આદિ દશ વાના કહ્યા તે દશ આ પ્રમાણે —

(૧) મૂળ, (૨) કદ, (૩) સ્કધ, (૪) ત્વચા, (૫) પર્વ, (૬) પ્રવાલ, (૭) પત્ર, (૮) પુષ્પ, (૯) ફળ અને (૧૦) બીજ–એ દશે (પ્રત્યેક), જીવના સ્થાનો છે ૭૭

જેનુ મૂળ વગેરે ભાગવાથી વચ્ચે 'હીર' ન દેખાય તે અને બીજા પણ જે તેવા હોય તે અનન્તકાય જાણવા ૭૮

'હીર' એટલે વિષમ છેદ અથવા દાતા.

यत्र स्कन्धकंठमूलशाखासु खलु वीच्यते ।
त्वचा स्थूलतरा काष्टात् सा त्वचानन्तजीविका ॥ ७९ ॥

येषां मूलकंदपत्रफलपुष्पत्वचां भवेत् ।
चक्राकारः समच्छेदो भंगेऽनन्तात्मकं हि तत् ॥ ८० ॥

ग्रन्थिः पर्वात्मिका भंगस्थानं सामान्यतोऽथवा ।
रजसा छुरितं यस्य भगेऽनन्तात्मकं हि तत् ॥ ८१ ॥

केदारशुष्कतरिकापुटवद्भिद्यते च यत् ।
प्रागुक्तलक्षणाभावेऽप्यनन्तकायिक हि तत् ॥ ८२ ॥

यदागमः—चक्काभं भज्जमाणस्स गठीचुण्णघणो भवे ।
पुढवीसरिसभेएण अणंतजीवं वियाणाहि ॥ ८३ ॥

सक्षीरं वापि निःक्षीरं पत्रं गूढशिरं च यत् ।
अलक्ष्यमाणपत्रार्द्धद्वयसन्धि च यद्भवेत् ॥ ८४ ॥

अनन्तजीवं तत्सर्वं ज्ञेयमित्यादिलक्षणैः ।
वहुश्रुतेभ्यो ज्ञेयानि लक्षणान्यपराण्यपि ॥ ८५ ॥ युग्मम् ॥

સ્કધ, કદ, મૂળ અને શાખાઓની છાલ મૂળકાષ્ટથી વધારે સ્થૂલ હોય તે છાલ અનન્તકાયિક છે એમ સમજવુ ૭૯

તથા જે મૂળ, કદ, પત્ર, ફળ, પુષ્પ અને છાલને ભાગતા ચક્રાકાર સમચ્છેદ થાય તે પણ અનન્તકાયિક જાણવા ૮૦

અથવા, સામાન્યત પર્વરૂપગ્રથિ તે ભગસ્થાન,—એ ભગસ્થાન છેદવાથી જે અદરના રજવડે આચ્છાદિત દેખાય તે પણ અનન્તકાય કહેવાય ૮૧

એ શિવાય, કયારાની સૂકાયલી તરના પોપડાની જેમ જેનો ભગ થાય તે ભલે કદાચિત્ પૂર્વોક્ત લક્ષણુથી રહિત હોય તો યે તે અનન્તકાયિક સમજવા ૮૨

આગમમા પણ કહ્યુ છે કે —

ભાગવાથી જેનો ચક્રસમાન આકાર થાય, જેની ગાઠ પરાગચૂર્ણથી ઘન–ભરેલી હોય, અને જેનો માટીની જેમ ભગ થાય તે અનન્તકાય સમજવા ૮૩

ક્ષીરવાળા કે ક્ષીરવિનાના, ગુસનસોવાળા, અને જેની બે અરધીયા વચ્ચેની સધિ જણાતી ન હોય, એવા એવા લક્ષણોવાળા પત્ર સર્વે અનન્તકાયિક જાણુવા એના બીજા પણ લક્ષણો છે તે બહુશ્રુત–વિદ્વાનો પાસેથી જાણી લેવા ૮૪–૮૫

अयोगोलो यथाध्मातो जातस्तप्तसुवर्णरुक् ।
सर्वोऽप्यग्निपरिणतो निगोदोऽपि तथाङ्गिभिः ॥ ८६ ॥

तत्रापि बादरानन्तकायिकाः स्युरनेकधा।
मूलकशृंगवेराद्या प्रत्यक्षा जनचक्षुषाम् ॥ ८७ ॥

तथाहि—सव्वाउ कदजाई सूरणकंदो य वज्जकदो य ।
अल्लहलिद्दा य तहा अद्द तह अल्लकच्चूरो ॥ ८८ ॥

सत्तावरी विराली कुंआरि तह थोहरी गलोइअ ।
लसण वसकरिल्ला गज्जर लूणओ लोढो ॥ ८९ ॥
गिरिकन्नि किसलपत्ता खिरिंसुआ थेग अल्लमुत्था य ।
तह लूणरुक्खछल्ली खिल्लहडो अमयवल्ली य ॥ ९० ॥

मूला तह भूमिरुहा विरुहा तह टक्कवत्थुलो पढमो ।
सूअरवल्लो अ तहा पल्लको कोमलविलिया ॥ ९१ ॥

आलू तह पिंडालू हवंति एए अणंतनामेहिं ।
अन्नमणंतं नेय लक्खणजुत्तीइ समयाओ ॥ ९२ ॥

अन्येऽपि स्नुहीप्रभृतयोऽनन्तकायिका अवएपणए इत्यादि प्रज्ञापनोक्तवाक्यप्रबन्धतो ज्ञेयाः ॥

એક લોખંડનો ગોળો હોય એને તપાવીને સુવર્ણ જેવો ચકચકિત કરીએ ત્યારે તે જેમ સર્વત અગ્નિથી વ્યાપ્ત હોય છે તેમ સર્વ નિગોદ પણ જીવોથી વ્યાપ્ત છે ૮૬

વળી એવા કેટલાક બાદર અનન્તકાયો પણ છે, જેવા કે મૂળા, શીંગોડા વગેરે, કે જે આપણે પ્રત્યક્ષ જાણીએ છીએ ૮૭

તે બાદર અનન્તકાય નીચે પ્રમાણે જાણવા —

કંદની સર્વ જાતિ, સૂરણકંદ, વજ્રકંદ, લીલી હળદર, લીલુ આદુ, લીલો કચુરો, સતાવરી, વિરાળી, કુઆર, થોર, ગળો, લસણ, વાસકારેલા, ગાજર, લુણી, લોઢર, ગિરિકર્ણી, કિસલયપત્ર, ખીરસુઆ, થેગ, લીલીમોથ, લૂણીવૃક્ષની છાલ, ખીલોડા, અમરવેલ, મૂળા, ભૂમિફોડા, વિરૂઆ, ટાકાનુ પહેલુ પત્ર, સૂકરવેલ, પલ્યંકની ભાજી, કોમળ આમલી, આલુ, પિંડાલુ, તથા હરવતી–એટલા, અને એવા લક્ષણવાળા બીજા પણ સિદ્ધાન્તમા કહ્યા હોય તે ૮૮–૯૨

વળી પન્નવણાસૂત્રમા કહેલા 'અવપ પણપ' ઇત્યાદિ વાક્ય પરથી 'સ્નુહી' વગેરે પણ એવા જાણવા

इति साधारणवनस्पतिभेदाः ॥

प्रत्येकलक्षणं चैवम्—

यत्र मूलादिदशके प्रत्यंगं जन्तवः पृथक् ।
प्रत्येकनामकर्माढ्यास्तत्प्रत्येकमिहोच्यते ॥ ९३ ॥

तथा च आहुः जीवविचारे—

एगसरीरे एगो जीवो जेसिं तु ते उ पत्तेया ।
फलफुल्लछल्लिकट्ठा मूला पत्ताणि बीआणि ॥ ९४ ॥

किंच　मूलादेर्यस्य भग्नस्य मध्ये हीरः प्रदृश्यते ।
प्रत्येकजीव तद्विन्द्याद्यदन्यदपि तादृशम् ॥ ९५ ॥

यत्र मूलस्कन्धकन्दशाखासु दृश्यते स्फुटम् ।
त्वचा कनीयसी काष्ठात् सा त्वक् प्रत्येकजीविका ॥ ९६ ॥

तस्य द्वादश भेदा स्यु प्रत्येकस्य वनस्पते· ।
यथा प्रसिद्धितान् कांश्चित् दर्शयामि समासत. ॥ ९७ ॥

એ પ્રમાણે સાધારણ વનસ્પતિના ભેદો કહ્યા.

હવે 'પ્રત્યેક' વનસ્પતિનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

જ્યા મૂળ વગેરે દશે અગે પ્રત્યેકનામકર્માદિવાળા પૃથક્ પૃથક્ જતુઓ હોય છે તે પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય કહેવાય છે ૯૩

એ સબધમા 'જીવવિચાર' મા કહ્યુ છે કે —

જેના એક શરીરમા એક જીવ હોય છે તે પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય છે દષ્ટાન્ત તરીકે ફળ, ફુલ, ત્વચા, કાષ્ટ, મૂળ, પત્ર અને બીજ ૯૪

આ મૂળ વગેરે ગણાવ્યા તેને ભાગવાથી વચ્ચે 'હીર' જેવુ વર્તાય છે માટે એ સર્વ, તથા એના જેવા બીજા પણ પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય છે ૯૫.

જ્યા મૂળ, કદ, સ્કધ અને શાખાઓમા કાષ્ટ કરતા સ્પષ્ટ રીતે પાતળી ત્વચા દેખાય એ ત્વચા પણ પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય છે ૯૬

આવી જે પ્રત્યેકવનસ્પતિ—એના બાર ભેદ છે એનુ સમાસથી, જેવુ પ્રસિદ્ધ છે એવુ કઈ નિરૂપણ કરીએ છીએ ૯૭

वृक्षा गुच्छा गुल्मा लताश्च वल्ल्यश्च पर्वगाश्चैव ।
तृणवलयहरीतकौषधिजलरुहकुहणाश्च विज्ञेयाः ॥ ९८ ॥

वृक्षास्तत्र द्विभेदाः स्यु॰ फलोद्यद्बीजभेदतः ।
एकबीजफला॰ केचित् भूरिबीजफलाः परे ॥ ९९ ॥

अङ्कुल्लजम्बूनिम्बाम्रा॰ प्रियालसालपीलवः ।
सल्लकीशैलुबकुलभिल्लातकविभीतका. ॥ १०० ॥
हरीतकीपुत्रजीवाः करजारिष्टकिंशुकाः ।
अशोकनागपुन्नागप्रमुखा एकबीजका॰ ॥ १०१ ॥ युग्मम् ॥
कपित्थतिन्दुकप्लक्षधवन्यग्रोधदाडिमा॰ ।
कदम्बकुटजा लोध्र फणसश्चन्दनार्जुनाः ॥ १०२ ॥
काकोदुम्बरिका मातुलिंगस्तिलकसंज्ञक॰ ।
सप्तपर्णदधिपर्णप्रमुखा बहुबीजका॰ ॥ १०३ ॥ युग्मम् ॥

प्रत्येकमेषां वृक्षाणां प्रत्येकासख्यजीवका. ।
मूलकन्दस्कन्धशाखात्वक्प्रवाला उदीरिता. ॥ १०४ ॥

વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુલ્મ, લતા, વલ્લી, પર્વ, તૃણ, વલય, હરીતક, ઓષધિ, જળરૂહ અને કુહણ—આ બાર પ્રત્યેકવનસ્પતિના ભેદ છે ૯૮

એમા પહેલો પ્રકાર જે વૃક્ષ–તે, એના ફળમાથી નીકળતા એક કે વિશેષ બીજની ગણત્રીએ, બે પ્રકારના છે —(૧) એકબીજયુક્તફળવાળા, (૨) અનેકબીજયુક્તફળવાળા ૯૯

અકોલ, જાબુ, લીંબડો આમ્રવૃક્ષ, પ્રિયાલ, સાલ, પીલુ, સલ્લકી, શૈલુ, બકુલ, ભિલ્લાતક, બિભીતિકા, હરીતકી, પુત્રજીવા, કરજ, અરીઠા, કિંશુક, અશોક, નાગ, પુન્નાગ વગેરે એકબીજયુક્તફળવાળા છે ૧૦૦–૧૦૧

અને કપિત્થ, તિદુક, પ્લક્ષ, ધાવડી, ન્યગ્રોધ, દાડિમ, કદમ્બ, કુટજ, લોધ્ર, ફણસ, ચદન, અર્જુન, કાકોદુમ્બરી, માતુલિગ, તિલક, સપ્તપર્ણ, દધિપર્ણ વગેરે બહુબીજયુક્ત ફળવાળા છે ૧૦૨–૧૦૩

આ વૃક્ષોમાના દરેકના મૂળ, સ્કધ, શાખા, છાલ તથા પ્રવાલામા અસખ્ય 'પ્રત્યેકજીવ' રહેલા છે ૧૦૪

पुष्पाण्यनेकजीवानि एकैकोऽङ्गी दले दले ।
प्रत्येकमेकजीवानि बीजानि च फलानि च ॥ १०५ ॥

एकः पूर्णतरुस्कन्धव्यापी भवति चेतन ।
मूलादयो दशाप्यस्य भवन्त्यवयवा किल ॥ १०६ ॥

तथोक्त सूत्रकृतागवृत्तौ श्रुतस्कन्ध २ अध्ययन ३–

आहावरमित्याद्यालापकस्य अर्थः–अथ अपर एतद् आख्यात तद् दर्शयति—इह अस्मिन् जगति एके न तु सर्वे तथाकर्मोदयवर्त्तिनो वृक्षयोनिका. सत्वा भवन्ति । तदवयवाश्रिता च अपरे वनस्पतिरूपा एव प्राणिनो भवन्ति । तथाहि । यो हि एकः वनस्पतिजीवः सर्ववृक्षावयवव्यापी भवति तस्य च अपरे तदवयवेषु मूलकन्दस्कन्धत्वक्शाखाप्रवालपुष्पपत्रफलबीजभूतेषु दशसु स्थानेषु जीवाः समुत्पद्यन्ते । ते च तत्रोत्पद्यमाना वृक्षयोनिका वृक्षव्युत्क्रमाश्च उत्पद्यन्ते ॥

मूल स्यात् भूमिसम्बद्ध तत्र कन्दः समाश्रित. ।
तत्र स्कन्ध इति मिथो बीजान्ता स्युर्युता समे ॥ १०७ ॥

પુષ્પે પુષ્પે અનેક જીવ છે, પત્રે પત્રે એક જીવ છે, તેમ બીજે બીજે અને ફળે ફળે પણ એક જીવ છે ૧૦૫

સપૂર્ણ તરૂસ્કધમા પણ એક જીવ વ્યાપી રહેલ છે મૂળ વગેરે દશ ઉપર કહી ગયા છીએ એ દશે એના અવયવો છે ૧૦૬

આ સબધમા ' સૂત્રકૃતાગ ' ની વૃત્તિમા દ્વિતીય શ્રુતસ્કધના અધ્યયન ત્રીજામા **आहावर** ઇત્યાદિથી શરૂ થતા ' આલાવા ' (આલાપક) મા આ પ્રમાણે કહ્યુ છે —

આ જગતમા કેટલાએક, અમુક કર્મોના ઉદયવાળા વૃક્ષયોનિ જીવ છે, અને કેટલાક એના અવયવોને આશ્રીને રહેલા વનસ્પતિરૂપ જ જીવ છે તે આ પ્રમાણે —વનસ્પતિનો જે એક જીવ છે તે આખા વૃક્ષના અવયવોમા વ્યાપી રહેલ છે, અને એના બીજા જીવો એના મૂળ–કદ–સ્કધ–છાલ–શાખા–પ્રવાલા–પુષ્પ–પત્ર–ફળ અને બીજ–એ દશે સ્થાનો–અવયવો–મા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ત્યા ઉત્પન્ન થવાથી વૃક્ષયોનિક થાય છે, અને વૃક્ષમા સક્રમે છે

વૃક્ષનુ મૂળ ભૂમિ સાથે સબદ્ધ હોય છે, કદ એને આશ્રીને રહેલ છે, અને સ્કધ વળી એ કદને આશ્રીને રહેલ છે એવી રીતે બીજ પર્યન્ત સર્વે પરસ્પર જોડાયલા છે ૧૦૭

अतः पृथ्वीगतरसमाहरन्ति समेऽप्यमी ।
यावत् फलानि पुष्पस्थं बीजानि फलसंगतम् ॥ १०८ ॥

श्रावणादिचतुर्मास्यां प्रावृड्वर्षासु भूरुहः ।
सर्वतो बहुलाहारा अपां बाहुल्यतः स्मृताः ॥ १०९ ॥

ततः शरदि हेमन्ते क्रमादल्पाल्पभोजिनः ।
यावद्वसन्तेऽल्पाहारा ग्रीष्मेऽत्यन्तमिताशना ॥ ११० ॥

यत्तु ग्रीष्मेऽपि द्रुमाः स्युर्दलपुष्पफलाद्भूताः ।
तदुष्णयोनिजीवानामुत्पादात्तत्र भूयसाम् ॥ १११ ॥

इति भगवतीसूत्रशतक ७ उद्देश ३ ॥

ननु च मूलादयो दशाप्येवं यदि प्रत्येकदेहिभिः ।
जाता अनेकैस्तत्तस्मिन्नेकमूलादिधी कथम् ॥ ११२ ॥

अत्र उच्यते ।

श्लेषणद्रव्यसमिश्रैर्घटितानेकसर्षपैः ।
भूरिसर्षपरूपापि वर्त्तिरेकैव भासते ॥ ११३ ॥

એમ હોવાથી, જ્યા સુધી પુષ્પ પર ફળ આવે ત્યાસુધી પુષ્પદ્વારા અને ફળમા બીજ ઉત્પન્ન થાય ત્યા સુધી ફળદ્વારા, એ સર્વે સાથેજ પૃથ્વીમા રહેલા રસનો આહાર કરે છે ૧૦૮.

શ્રાવણ વગેરે ચાર માસની વર્ષાઋતુમા, પાણી બહોળુ હોવાથી વૃક્ષોને બહુ આહાર મળે છે ૧૦૯

પછી શરદ્ અને હેમન્ત ઋતુઓથી લઇને છેક વસન્તઋતુ સુધી એઓને અલ્પ અલ્પ આહાર મળે છે અને ગ્રીષ્મ ઋતુમા એઓને એકદમ મિત આહાર મળે છે ૧૧૦

છતા પણ ગ્રીષ્મઋતુમા એઓના પત્ર, પુષ્પ અને ફળ સુદર હોય છે એ ઉષ્ણયોનિના પુષ્કળ જીવોની ઉત્પત્તિને પ્રતાપે જ ૧૧૧

એ પ્રમાણે ભગવતીસૂત્રના સાતમા શતકના ત્રીજા ઉદ્દેશમા કહ્યુ છે

અહિં કોઇ એવી શકા ઉપસ્થિત કરે કે—જ્યારે મૂળ વગેરે દશે (અવયવો) આ પ્રમાણે અનેક પ્રત્યેકજીવોથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે એને ' એકમૂળાદિક ' કેમ કહેવાય ? ૧૧૨

એ શકાનુ સમાધાન આ પ્રમાણે —

ઘણા સરસવને કોઇ ચીકાશવાળા પદાર્થમા મિશ્ર કરીને એની વાટ બનાવીએ એ વાટ

यथा ते सर्षपा. सर्वे स्वस्वमानाः पृथक् पृथक् ।
वर्त्तेर्बुद्धिं सृजन्तोऽपि स्थिताः स्वस्वावगाहना ॥ ११४ ॥
तथा प्रत्येकजीवास्ते पृथक् स्वस्ववपुर्भृत· ।
सृजन्त्येकत्र मिलिता एकमूलादिवासनाम् ॥ ११५ ॥ युग्मम् ॥
इह यद् द्वेपरागाभ्यां सचित पूर्वजन्मनि ।
हेतुरेकत्र सम्बन्धे तत्कर्म श्लेपणोपमम् ॥ ११६ ॥
कृतैवंविधकर्माणो जीवास्ते सर्षपोपमा ।
मूलादि वर्त्तिस्थानीयमिति दृष्टान्तयोजना ॥ ११७ ॥ युग्मम् ॥
तिलशष्कुलिका पिष्टमयी तिलविमिश्रिता ।
अनेकतिलजातापि यथैका प्रतिभासते ॥ ११८ ॥
इहापि दृष्टान्तयोजना प्राग्वत् ॥

अथ गुच्छादय. ।

वृन्ताकीवदरीनीलीतुलसीकरमर्दिकाः ।
यावासाघाडनिर्गुंडच इत्याद्या गुच्छजातयः ॥ ११९ ॥

જો કે ઘણા સરસવ રૂપ છે તો યે એક જ છે એમ જણાય છે એટલે કે પૃથક્ પૃથક્ પોતપોતાના માનવાળા તે સર્વે સરસવના દાણા વાટ તરીકે ગણાય છે તોપણ તેઓ સઘળા પોતપોતાના અવગાહમા રહેલા છે, તેમ એ સર્વ પ્રત્યેક જીવો પોતપોતાના નોખાનોખા શરીરવાળા હોવા છતા, જ્યારે એકત્ર મળે છે ત્યારે 'એકમૂલાદિ' છે એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે ૧૧૩-૧૧૫

આહ, પૂર્વભવમા રાગદ્વેષાદિથી બાધેલુ જે કર્મ એકત્રતાનો હેતુભૂત છે તેને 'ચીકાશવાળા પદાર્થ' સમાન સમજવુ, તે તે પ્રકારના કર્મો જેમણે બાધેલા છે એવા જીવોને સરસવસમાન સમજવા, અને મૂળ આદિને વાટ સમાન સમજવા ૧૧૬-૧૧૭

વળી તિલમિશ્રિત લોટની તલસાકળી જો કે અનેક તલદાણાની બનેલી છે તોપણ તે એક જેવી વર્તાય છે ૧૧૮ આ બીજુ દષ્ટાન્ત (એમા પણ ઉપર પ્રમાણે યોજના કરવી)

(અઠ્ઠાણુમા શ્લોકમા 'પ્રત્યેક વનસ્પતિ' ના બાર ભેદ ગણાવ્યા એમાથી પહેલા ભેદ-'વૃક્ષ' નુ, આ પ્રમાણે ૯૯ મા શ્લોકથી ૧૧૮ મા શ્લોક સુધીમા વિવેચન કર્યું ત્યાર પછી-)

હવે બીજા 'ગુચ્છ' વગેરે ભેદો વિષે વિવેચન —

રીંગણી, બોરડી ગળી, તુલસી, કરમદી, જવાસો, અઘાડ, નિર્ગુંડી વગેરે 'ગુચ્છ' ની જાતિ છે ૧૧૯

मल्लिकाकुन्दकोरिंटयूथिकानवमल्लिका ।
मुद्गर कणवीरश्च जात्याद्या गुल्मजातयः ॥ १२० ॥
अशोकचम्पकलता नागपद्मलता अपि ।
अतिमुक्तकवासन्तीप्रमुखा स्युर्लता इमा ॥ १२१ ॥
एकैव शाखा यत्स्कन्धे महत्यूर्ध्वं विनिर्गता ।
नैवान्यास्तादृश स स्याल्लताख्यश्चम्पकादिक ॥ १२२ ॥
कुष्मांडी त्रपुषी तुम्बी कालिंगी चिर्भटी तथा ।
गोस्तनी कारवेल्ली च वल्ल्य. कर्कोटिकादिकाः ॥ १२३ ॥
इक्षुः वंशः वीरणानि इक्कुड शर इत्यपि ।
वेत्र. नडश्च काशश्च पर्वगा एवमादय ॥ १२४ ॥
दूर्वादर्भार्जुनैरंडा कुरुविन्दकरोहिषा ।
सुंकल्याख्य क्षीरविसमित्याद्या' तृणजातय ॥ १२५ ॥
पूगखर्जूरसरला नालिकेर्यश्च केतका ।
तमालतालकन्दल्यः इत्याद्या' वलयाभिधाः ॥ १२६ ॥

મલ્લિકા, કુદ, કોરિંટ, યૂથિકા, નવમલ્લિકા, મોગરો, કણેર, જાઈ વગેરે 'ગુલ્મ' ની જાતિ છે ૧૨૦

અશોકલતા, ચપકલતા, નાગલતા, પદ્મલતા, અતિમુક્તલતા, વાસન્તી વગેરે લતાઓ છે ૧૨૧

જેના સ્કધમા એકજ મ્હોટી શાખા ઉચી નીકળેલી હોય, અને એના જેવી બીજી એક પણ શાખા ન હોય એ લતા કહેવાય ૧૨૨

કોળુ, ત્રપુષી, તુબડી, કાલિગડી, ચીભડી, દ્રાક્ષ, કારેલી તથા ખરખોડી વગેરે 'વલ્લી' ની જાતિ છે ૧૨૩

ઈક્ષુ, વાસ, વીરણુ, ઇક્કુડ, શર, નેતર, નડ, કાશ વગેરે પર્વગ એટલે સાધાવાળી વનસ્પતિ છે ૧૨૪

દૂર્વા, દર્ભ, અર્જુન, એરડ, કુરૂવિદક, રોહિષ, સુકલી, ક્ષીરબિસ વગેરે જાતના 'તૃણ' છે ૧૨૫

સોપારી, ખજુર, સરલ, નાળીએર, કેતક, તમાલ, તાલ, કેળ વગેરે 'વલય' કહેવાય છે ૧૨૬

आर्यकदमनकमरुवकमन्डुकीसर्षपाभिधौ शाकौ ।
अपि तन्दुलीयवास्तुकमित्याद्या हरितका ज्ञेयाः ॥ १२७ ॥

औषध्य फलपाकान्ताः ताः स्फुटा धान्यजातयः ।
चतुर्विंशतिरुक्तानि तानि प्राधान्यतः किल ॥ १२८ ॥

तथाहि । धन्नाइ चउव्वीसं जव गोहुम सालि वीहि सट्ठिका ।
कोद्दव अणुया कंगू रायल तिल मुग्ग मासा य ॥ १२९ ॥

अयसि हरिमथ तिउडग निप्फाव सिल्ल रायमासा य ।
उख्खू मसूर तुवरी कुलत्थ तह धन्नय कलाया ॥१३०॥इति॥

रुहन्ति जलमध्ये ये ते स्युर्जलरुहा इमे ।
कदम्बशैवलकशेरुका. पद्मभिदो मताः ॥ १३१ ॥

कुहणा अपि बोधव्या नामान्तरतिरोहिता ।
स्फुटा देशविशेषेषु चतुर्थोपांगदर्शिताः ॥ १३२ ॥

तद्यथा ।

से किंति कुहणा । कुहणा अणेगविहा पण्णत्ता । तं जहा । आ एकाए कुहणे कुणाके दव्वहलिया सप्पाए सज्जाए सत्ताए वंसीणहिया कुरुए । जेया वराणे तहप्पगारा सेत्त कुहणा । इत्यादि ॥

આર્યક, દમનક, મરૂબક, મડુકી, મર્ષવ, તાદળજો તથા વાસ્તુક વગેરે ‘હરિતક’ કહેનાય છે ૧૨૭

પાકી તૈયાર થયેલા તમામ પ્રકારના ધાન્ય-એ ‘ઔષધીઓ’ છે એની મુખ્ય ચોવીશ જાત છે ૧૨૮

તે ચોનીશ આ પ્રમાણે —જવ, ગોધમ, શાલ, ભાત, સાઠીચોખા, કોદરા, અણુક, કાગ રાયલ, તલ, મગ, અડદ, અતગી, હરિમથ, તિઉડગ, નિષ્ફાવ, સિલ, રાયમાસ, ઉખ્ખુ, મસૂર, તુવર, કળથી, ધાણા, અને ચણા ૧૨૯ ૧૩૦

જળની અદર ઉગે તે એ ‘જળરૂહ’ જેવા કે કદબ, શેવલ, કશેરૂક, તથા કમળની જાતિ ૧૩૧

‘કુહણુ’ પણ જળરૂહની જાતિવિશેષ છે કોઈ દેશમા પ્રસિદ્ધ હશે એના વિષે સ્ફુટપણે ચોથા ઉપાગમા વિવેચન છે ૧૩૨

ત્યા આ પ્રમાણે કહ્યુ છે —

‘કુહણુ’ શુ છે ? કુહણુ અનેક પ્રકારના હોય છે

गुच्छादीनां च मूलाद्या अपि षट् सख्यजीवका ।
सूत्रे हि वृक्षमूलादेरेवोक्ताऽसख्यजीवता ॥ १३३ ॥

तथोक्तं वनस्पतिसप्ततौ—

रुक्खाणमसखजिआ मूला कदा तया य खधा य ।
साला तहा पवाला पुढो पुढो हुंति नायव्वा ॥ १३४ ॥
गुच्छाईण पुण सखजीवया नज्जये इम पायम् ।
रुक्खाणं चिय जमसंखजीवभावो सुए भणिओ ॥ १३५ ॥

अत्राय विशेषः–तालश्च नालिकेरी च सरलश्च वनस्पति ।
एकजीवस्कन्ध एषां पत्रपुष्पादि सर्ववत् ॥ १३६ ॥

तथा पंचमांगे त्रिधा वृक्षा· प्रज्ञप्ता गणधारिभिः ।
अनन्तासख्यसख्यातजीवकास्ते क्रमादिमे ॥ १३७ ॥
तत्राद्या· शृगवेराद्या' कपित्थाम्रादिकाः परे ।
सख्यातजीवका ये च ज्ञेया गाथाद्वयेन ते ॥ १३८ ॥

એના વર્ણને અનુસરીને–જેવા એના રગ હોય તે પ્રમાણે–જૂદા જૂદા પ્રકારના કુહણ હોય ઇત્યાદિ

ગુચ્છ વગેરેના મૂળ આદિ છયે સ ખ્યાત જીવોવાળા છે સૂત્રને વિષે વૃક્ષના મૂળાદિને જ અસ ખ્યજીવોવાળા કહ્યા છે ૧૩૩

વનસ્પતિસપ્તતિકામા કહ્યુ છે કે —

વૃક્ષોના મૂળ, કદ, ત્વચા, સ્કધ, શાખા તથા પ્રવાલ–એઓને વિષે પૃથક્ પૃથક્ દરેકમા અસ ખ્ય જીવો છે, ગુચ્છ વગેરેમા પ્રાય સ ખ્યાત જીવો છે, અને વૃક્ષ વગેરેમા અસ ખ્ય જીવો છે એમ સૂત્રમા કહ્યુ છે ૧૩૪–૧૩૫

ફેર એટલો કે

તાડ, નાળીએરી અને સરલવનસ્પતિ–એઓના સ્કધને વિષે એક જીવ છે, એમના પત્રપુષ્પ વગેરેમા સર્વની પેઠે છે ૧૩૬

તથા પાચમા અ ગમા ગણધરના કહેવા પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના વૃક્ષો છે, (૧) અન ત જીવોવાળા, (૨) અસ ખ્યજીવોવાળા અને (૩) સ ખ્યાતજીવોવાળા એમા 'શૃ ગવેર' વગેરે પહેલા પ્રકારના છે કપિત્થ, આઓ વગેરે બીજા પ્રકારના છે, અને ત્રીજા પ્રકારના નીચે બે ગાથાઓમા ગણાવ્યા પ્રમાણે છે ૧૩૭–૧૩૮

तवेदम्— ताले तमाले तक्कलि तेतलिसाले य सालकल्लाणे ।
सरले जीवइ केयइ कंदलि तह चम्मरुक्खे य ॥ १३९ ॥

चुमरुक्खहिंगुरुक्खे लवगुरुक्खे य होइ बोधव्वे ।
पूयफलीखज्जूरी बोधव्वा नालिएरी य ॥ १४० ॥

तथा प्रज्ञापनावृत्तौ अपि

तालसरलनालिकेरीग्रहण उपलक्षणम् । तेन अन्येषां अपि यथागमं एकजीवाधिष्ठितत्व स्कन्धस्य प्रतिपत्तव्यम् । इति ॥

शृगाटकस्य गुच्छ· स्यादनेकजीवक· किल ।
पत्राण्येकैकजीवानि द्वौ द्वौ जीवौ फलंप्रति ॥ १४१ ॥

पुष्पाणां तु अय विशेषः—

जलस्थलोद्भूततया द्विधा सुमनसः स्मृता. ।
नालबद्धा वृन्तबद्धा. प्रत्येकं द्विविधास्तु ताः ॥ १४२ ॥

याः काश्चिन्नालिकाबद्धास्ता. स्यु संख्येयजीवकाः ।
अनन्तजीवका ज्ञेया स्नुहीप्रभृतिजाः पुनः ॥ १४३ ॥

તે આ પ્રમાણે —તાલ, તમાલ, તક્કલિ, તેતલિસાલ, સાલકલ્યાણ, સરલ, જીવતી, કેતકી, કદલી, ચર્મવૃક્ષ, ચતવૃક્ષ, હિંગુવૃક્ષ, લવંગવૃક્ષ, પૂગફળી, ખજુરી અને નાળીએરી ૧૩૯–૧૪૦

વળી પ્રજ્ઞાપના–પન્નવણા–સૂત્રની વૃત્તિમા પણ કહ્યુ છે કે —

તાડ, સરલ અને નાળીએરીનુ જે ગ્રહણ કર્યું છે ત ઉપલક્ષણ તરીકે છે માટે બીજા વૃક્ષોના સ્કધ પણ આગમમા કહ્યા પ્રમાણે એક જીવથી અધિષ્ઠિત છે એમ સમજવાનુ છે

શૃંગાટક એટલે શી ગોડાના ગુચ્છમા અનેક જીવ છે, એના પત્રમા દરેકમા એક જીવ છે, અને એના ફળમા દરેકમા બે જીવ છે ૧૪૧

વળી પુષ્પોના સબધમા નીચે પ્રમાણે વિશેષ છે —

પુષ્પો બે પ્રકારના કહ્યા છે (૧) જળરૂહ અને (૨) સ્થળરૂહ એમા પાછા દરેકના બબ્બે ભેદ છે–' નાળબદ્ધ ' અને વૃતબદ્ધ ' એમા જે કેટલાક નાળબદ્ધ છે એ સખ્યાતજીવોવાળા છે, અને બીજા ' સ્નુહી '–થોર વગેરે, વૃતબદ્ધ છે એ અનન્તજીવવાળા છે ૧૪૨–૧૪૩

किंच पद्मोत्पलनलिनानां सौगन्धिकसुभगकोकनदकानाम् ।
अरविन्दानां च तथा शतपत्रसहस्रपत्राणाम् ॥ १४४ ॥

वृन्तं वाह्यदलानि च सकेसराणि स्युरेकजीवस्य ।
पृथगेकैकजीवान्यन्तर्दलकेसराणि बीजानि ॥ १४५ ॥ युग्मम् ॥

पर्वगाणां तृणानां च अथ विशेषः—

अक्कुडीक्षुनडादीनां सर्ववंशभिदां तथा ।
भवन्त्येकस्य जीवस्य पर्वाक्षिपरिमोटका ॥ १४६ ॥

तत्राक्षि प्रोच्यते ग्रन्थि प्रतीत पर्व सर्वतः ।
चक्राकारं पर्वपरिवेष्टन परिमोटक ॥ १४७ ॥

पत्राणि प्रत्येकमेषामेकजीवाश्रितानि वै ।
पुष्पाण्यनेकजीवानि प्रोक्तानि परमर्षिभि ॥ १४८ ॥

फलेषु च एषामथ विशेषः—

पुष्पफलं कालिंग तुम्बं चिर्भटमथ त्रपुषसञ्ज्ञम् ।
घोषातक पटोल तिन्दूक चैव तेन्दूषम् ॥ १४९ ॥

एतेषां च— वृन्तगर्भकटाहानामेको जीव समर्थक ।
पृथग्जीवानि पत्राणि बीजानि केसराण्यपि ॥१५०॥

વળી પદ્મ, ઉત્પલ, નલિન, સૌગધિક, સુભગ, કોકનદ, અરવિદ, શતપત્ર, તથા સહસ્ર પત્ર,—આ પુષ્પોના વૃત તથા સકેસર બાહ્યદળ એકજીવના છે, તથા અન્તર્દળકેસરો અને બીયા પ્રત્યેક પૃથક્ પૃથક્ એકજીવવાળા છે ૧૪૪–૧૪૫

પર્વગ અને તૃણમા નીચે મુજબ વિશેષ છે —

અક્કુડી, ઇક્ષુ અને નડ વગેરેના, તથા સર્વજાતિના વાસના, પર્વ, અક્ષિ અને પરિમોટક— એક જીવના હોય છે (અહિ અક્ષિ એટલે ગાઠ સમજવા, પર્વ એટલે સાધો, અને પરિમોટ એટલે પર્વ ઉપરનુ ચક્રાકાર વેષ્ટન) આમને પત્રે પત્રે એક જીવ હોય છે, અને પુષ્પે પુષ્પે અનેક જીવ હોય છે ૧૪૬–૧૪૮

એમના ફળોમા નીચે પ્રમાણે વિશેષ છે —

પુષ્પફળ, કાલિગ, તુબ, ચિર્ભટ, ત્રપુષ, ઘોષાતક, પટોળ, તિદુક અને તેદુષ—આમના

एतच्च सर्वं अर्थतः क्वचित् पाठतश्च प्राय प्रज्ञापनागतमेव ॥

श्रीहेमचन्द्रसूरिभिश्च अभिधानचिन्तामणौ इत्युक्तम्—

कुरटाद्या अग्रबीजा मूलजास्तूत्पलादय ।
पर्वयोनय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजा. सल्लकीमुखा ॥ १५१ ॥
शाल्यादयो बीजरुहा समूर्छजास्तृणादय ।
स्युर्वनस्पतिकायस्य षडेता मूलजातय ॥ १५२ ॥

इदमर्थत. प्रथमांगेऽपि दशवैकालिकेऽपि ॥

जीवाभिगमे तु—चतस्रो मुख्यवल्ल्य स्युः तावच्छताश्च तद्भिद ।
ख्याता मुख्यलता अष्टौ तावच्छताश्च तद्भिद ॥ १५३ ॥
नामग्राह तु ता नोक्ताः प्राक्तनैरपि पडितैः ।
ततो न तत्र दोषो न तत्पदव्यनुसारिणाम् ॥ १५४ ॥
त्रयो हरितका याः स्युः जलस्थलोभयोद्भवाः ।
भेदाः शतानि तावन्ति तद्वान्तरभेदजाः ॥ १५५ ॥

વૃત, ગર્ભ અને કટાહનો એક જીવ છે, અને પત્ર, બીજ તથા કેસરના પૃથક્ પૃથક્ જીવ છે ૧૪૯–૧૫૦

આ ભાવાર્થનુ પન્નવણાસૂત્રમા કહ્યુ છે અને એ સબધી પાઠ પણ ક્વચિત્ એવા જ છે

વળી શ્રી હેમચદ્રાચાર્યકૃત અભિધાન ચિન્તામણિમા એમ કહ્યુ છે કે — (૧) ' કુરટ ' વગેરે અગ્રબીજવાળા, ઉત્પલ વગેરે મૂળોત્પન્ન, (૩) શેરડી વગેરે પર્વયોનિક, (૪) સલ્લકી વગેરે સ્કધથી ઉત્પન્ન થયેલા, (૫) શાળ આદિ બીજોત્પન્ન અને (૬) તૃણ વગેરે સમૂર્છિમ— આ, વનસ્પતિકાયની છ મૂળ જાતિ છે ૧૫૧–૧૫૨

પહેલા 'અગ' મા અને 'દશવૈકાલિક' મા પણ એ જ ભાવાર્થનુ કહેલુ છે પણ ' જીવાભિગમ ' મા તો,

" મુખ્ય વલ્લી ચાર છે અને એઓના ચારસો પ્રકાર છે મુખ્ય લતા આઠ છે અને એના આઠસો પ્રકાર છે " એમ કહ્યુ છે ૧૫૩

પણ એઓના નામઠામ પૂર્વાચાર્યોએ પણ ક્યાઇ આપ્યા નથી માટે એમને પગલે ચાલનારા અમારા જેવાઓનો નામ ન આપી શકવામા કઇ દોષ નથી ૧૫૪

હવે હરિતકી એટલે લીલોતરી ત્રણ પ્રકારની છે (૧) જળોત્પન્ન, (૨) સ્થળોત્પન્ન અને (૩) જળસ્થળ–ઉભયત્ર ઉત્પન્ન થતી આ ભેદોના વળી ત્રણસો અવાન્તર ભેદો છે ૧૫૫

सहस्र वृन्तवद्धानि वृन्ताकादिफलान्यथ ।
सहस्र नालवद्धानि हरितेष्वेव तान्यपि ॥ १५६ ॥

किंच मूलत्वक्काष्टनिर्यासपत्रपुष्पफलान्यपि ।
गन्धांगभेदा. सप्तामी जिनैरुक्ता वनस्पतौ ॥ १५७ ॥
मूलमौशीरवालादि त्वक् प्रसिद्धा तजादिका ।
काष्टं च काकतुडादि निर्यासो घनसारवत् ॥ १५८ ॥
पत्र तमालपत्रादि प्रियग्वादिसुमान्यपि ।
कक्कोलैलालवगादि फले जातिफलान्यपि ॥१५९॥ युग्मम् ॥
मूलादयस्ते सप्तापि नानावर्णा भवन्त्यतः ।
गुणिताः पचभिर्वर्णैः पंचत्रिंशत् भवन्ति हि ॥ १६० ॥
दुर्गन्धाभावत श्रेष्ठगन्धेनैकेन ताडिताः ।
ते पचत्रिंशदेव स्युरेकेन गुणित हि तत् ॥ १६१ ॥
नानारसाश्च ते सर्वे ततः पचरसाहता ।
सजात शतमेक ते पचसप्ततिसयुतम् ॥ १६२ ॥

એક સહસ્ર પ્રકારના વૃતબદ્ધ વૃન્તાકાદિ ફળો છે તથા એક સહસ્ર પ્રકારના નાળબદ્ધ ફળો છે–એ સર્વનો આ ' હરિતકી ' મા જ સમાવેશ થાય છે ૧૫૬

વળી મૂળ, છાલ, કાટ, રસ, પત્ર, પુષ્પ અને ફળ–એ સાતેને વનસ્પતિના સુગધવાળા અગભેદ કહ્યા છે ૧૫૭

જેમકે, મૂળ ખશ તથા વાળા વગેરેના સુગધિ છે, છાલ તજની સુગધિ છે, કાષ્ટ કાકતુડનુ અને રસ ઘનસારનો સુગધિ છે પત્ર તમાલપત્રના સુગન્ધિ છે, પુષ્પો પ્રિયગુ વગેરેના સુગધિ છે, અને ફળમા કકોલ, એલચી, લવગ અને જાયફળ વગેરે સુગધિ છે ૧૫૮–૧૫૯

વળી આ મૂળ વગેરે સાતે અગોના વિવિધ પાચ વર્ણ–રગ હોય છે માટે એઓને પાચવડે ગુણતા એઓના (૭×૫=૩૫) પાત્રીશ ભેદ થાય છે ૧૬૦

એમનામા દુર્ગધનો તો અભાવ છે, ફક્ત એક શ્રેષ્ઠ સુગધજ છે માટે એ પૂર્વોક્ત પાત્રીશની સખ્યાને એક વડે ગુણતા એટલા જ ભેદ રહ્યા (વધતા નથી) ૧૬૧

વળી એઓમા નાના પ્રકારના–પાચ રસ હોય છે માટે એ પાત્રીશ ભેદ છે એને પાચ વડે ગુણતા એકસોને પચોતેર ભેદ થાય છે ૧૬૨

स्पर्शास्तु यद्यप्यष्टापि सभवन्त्येव वस्तुत' ।
तथाप्येषां प्रशस्तत्वात् गृह्यन्ते तेऽपि तादृशा. ॥ १६३ ॥

तल्लघूष्णमृदुस्निग्धैः स्पर्शैरेते चतुर्गुणाः ।
शतानि सप्त जातानि गन्धाङ्गानां दिशानया ॥ १६४ ॥

उक्त च जीवाभिगमवृत्तौ—

मूलतयकट्ठनिज्जासपत्तपुप्फफलमाइगन्धंगा ।
वण्णादुत्तरभेया गन्धगसया मुणेयव्वा ॥ १६५ ॥

सूत्रालापश्च—

कति णं भते गधगा । गोयम सत्त गधगा । सत्तगंधंगसया । इत्यादि ॥

एव वल्ल्यादिसूत्रालापा अपि वाच्याः ॥

लोकैश्च । शून्यसप्तांकहस्ताश्वसूर्येन्दुवसुवह्नयः ।
एतत्संख्यांकनिर्दिष्टो वनभार. प्रकीर्तित. ॥ १६६ ॥

पाठान्तरे च रामो वसवश्चन्द्र. सूर्यो भूमिस्तथैव च ।
मुनिः शून्यं समादिष्टभारसंख्या निगद्यते ॥ १६७ ॥

ખરી રીતે તો રસ આઠ છે, તો પણ પસ્તુત ગ ધાગો પ્રશસ્ત હોવાથી, આ રસો પણ, એના જેવા પ્રશસ્ત છે એટલાજ અર્થાત્ પાચ જ ગ્રહણ કર્યા છે ૧૬૩

વળી લઘુ, ઉષ્ણ, મૃદુ અને સ્નિગ્ધ-એમ ચાર જાતના સ્પર્શો છે તો આ ચારની સ ખ્યાવડે ગુણવાથી ગ ધાગોના (૧૭૫×૪=૭૦૦) સાતસો ભેદ એક દર થયા ૧૬૪

આ સ બ ધમા ' જીવાભિગમ ' ની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે —

મૂળ, ત્વચા, કાષ્ટ, નિર્યાસ (રસ), પત્ર, પુષ્પ અને ફળ—આટલા ગ ધાગો છે એના વર્ણ વગેરેનેલઇને ઉત્તરોત્તર ભેદ સો ગ ધાગ એટલે ૧૦૦×૭=૭૦૦ સાતસો થાય ૧૬૫

આ સ બ ધમા સૂત્રમા નીચે પ્રમાણે ' આલાપ ' છે —

ગૌતમગણધર પૂછે છે— હે ભગવત, ગ ધાગ કેટલા ? એનો શ્રીવીર ઉત્તર આપે છે— હે ગૌતમ, ગ ધાગ સાત છે અને એના એક દર ભેદો સાતસો છે

વલ્લી આદિના સ બ ધમા પણ આવા જ ' સૂત્રાલાપ ' છે

વળી વ્યવહારમા

૩૮૧૧૨૭૨૯૭૦ આટલો વનસ્પતિભાર કહ્યો છે, જો કે પાઠાન્તર પ્રમાણે ૩૮૧૧૨૧૭૦ આટલો કહ્યો છે ૧૬૬–૧૬૭

एकैकजातेरेकैकपत्रप्रचयतो भवेत् ।
प्रोक्तसख्यैर्मणैर्भारस्ते त्वष्टादश भूरुहाम् ॥ १६८ ॥

तथा चत्वारोऽपुष्पका भारा अष्टौ च फलपुष्पिताः ।
स्युर्वल्लीनां च षड् भारा. शेषनागेन भाषितम् ॥ १६९ ॥

इत्यादि उच्यते ॥

इति बादराणां भेदाः ॥ १ ॥

प्रसिद्धाः सप्त या पृथ्व्य. वसुमत्यष्टमी पुन ।
ईषत्प्राग्भाराभिधा स्यात्तासु स्वस्थानतोऽष्टसु ॥ १७० ॥
अधोलोके च पातालकलशावलिभित्तिषु ।
भवनेष्वसुरादीनां नारकावसथेषु च ॥ १७१ ॥
ऊर्ध्वलोके विमानेषु विमानप्रस्तटेषु च ।
तिर्यग्लोके च कूटाद्रिप्राग्भारविजयादिषु ॥ १७२ ॥
वक्षस्कारवर्षशैलजगतीवेदिकादिषु ।
द्वारद्वीपसमुद्रेषु पृथिवीकायिकोद्भव· ॥१७३॥ चतुर्भिः कलापकम् ॥

इति पृथ्वीकायस्थानानि ॥

દરેક જાતિના એકેક પત્રને એકઠ્ઠા કરતા, એ કહી એટલી સ ખ્યા જેટલા મણુ થાય ત્યારે એક 'ભાર' થાય એવા અઢાર 'ભાર' વનસ્પતિ છે ૧૬૮

એમા પુષ્પવિનાની ચાર ભાર છે, ફળપુષ્પવાળી આઠ ભાર છે અને 'વહ્રી' છ ભાર છે- એમ શેષનાગનુ અર્થાત્ ચોક્કસ નિર્ણયપૂર્વક,-વચન છે ૧૬૯ એમ લોકોક્તિ છે

આ પ્રમાણે 'બાદર'ના 'ભેદ' વિષે વિવેચન સ પૂર્ણ (પહેલુ દ્વાર)

હવે 'બાદર' પૃથ્વીકાયિકજીવોના સ્થાન વિષે

સાત પૃથ્વીઓ પ્રસિદ્ધ છે તે, અને આઠમી 'ઇષત્પ્રાગ્ભાર' નામની છે-એ આઠે પૃથ્વી ઓમા, અધોલોકમા પાતાળકળશાઓની ભીતમા, અસુર વગેરેના ભવનોમા અને નારકોના સ્થાનમા, ઉર્ધ્વલોકમા વિમાનોમા તથા વિમાનોના પ્રસ્તટોમા, તિર્યગ્લોકમા કૂટપર્વતોમા, પ્રાગ્ભારવિજય વગેરેમા, વક્ષસ્કાર પર્વતોમા, વર્ષ-શૈલ-જગતીનો કોટ-વેદિકા વગેરે દ્વાર- દ્વીપ અને સમુદ્રોમા 'સ્વસ્થાનત ' પૃથ્વીકાયિક જીવોની ઉત્પત્તિ છે ૧૭૦-૧૭૩

હવે 'બાદર' અપ્કાયજીવોના સ્થાન વિષે

स्वस्थानतोऽम्बुकायानां स्थानान्युक्तानि सूरिभि. ।
घनोदधिवलयेषु घनोदधिषु सप्तसु ॥ १७४ ॥

अधः पातालकुम्भेषु भवनेष्वासुरेषु च ।
ऊर्ध्वलोके विमानेषु स्वर्गपुष्करणीषु च ॥ १७५ ॥

तिर्यग्लोके च कूपेषु नदीनदसरस्सु च ।
निर्झरोज्झरवापीषु गर्त्ताकेदारपङ्क्तिषु ॥ १७६ ॥

जलाशयेषु सर्वेषु शाश्वताशाश्वतेषु च ।
द्वीपेषु च समुद्रेषु बादराप्कायसम्भवः ॥ १७७ ॥ कलापकम् ॥

इति अप्कायस्थानानि ॥

स्वस्थानतोऽग्निकायानां स्थानमाहुर्जिनेश्वराः ।
नरक्षेत्रं द्विपाथोधिसार्धद्वीपद्वयात्मकम् ॥ १७८ ॥

तत्रापि काले युगलिनामग्नि' काले च बिलवासिनाम् ।
विदेहेष्वेव सर्वासु कर्मभूषु ततोऽन्यदा ॥ १७९ ॥

किंच ऊर्ध्वाधोलोकयोर्नायं तिर्यग्लोकेऽप्यसौ भवेत् ।
सदा विदेहे भरतैरवतेषु च कर्हिचित् ॥ १८० ॥

ઘનોદધિના વલયોમા સાત ઘનોદધિમા, અધઃ પાતાળકળશોમા તથા અસુરોના ભવનોમા, ઉર્ધ્વ વિમાનોમા તથા સ્વર્ગની પુષ્કરણીઓમા, તિર્યક્ કુવાઓમા, નદી નદ અને તળાવોમા, ઝરણાવાળી વાવોમા, ખાઈઓ તથા ક્યારાઓની હારોમા, તથા શાશ્વત-અશાશ્વત સર્વ જળાશયોમા તથા દ્વીપ અને સમુદ્રોમા ' સ્વસ્થાનતઃ ' બાદર અપ્કાયનો સભવ છે ૧૭૪-૧૭૭

હવે બાદર અગ્નિકાય જીવોના સ્થાન વિષે

'સ્વસ્થાનથી' અગ્નિકાયોનુ સ્થાન બે સમુદ્ર અને અઢીદ્વીપાત્મક મનુષ્યક્ષેત્ર છે તેમા પણ યુગળીયાઓને તથા બિલવાસીઓને અમુક કાળે અગ્નિ હોય છે વિદેહોમા હમેશા હોય છે તથા સર્વકર્મભૂમિઓમા કોઇક કાળે હોય છે ૧૭૮-૧૭૯

વળી ઉર્ધ્વ અને અધોલોકમા એ નથી હોતો, તિર્યગ્લોકમા હોય છે, વિદેહમા હમ્મેશા હોય છે, તથા ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રમા તે કોઇક સમયે હોય છે ૧૮૦,

पाकदाहादिसंताप तनुते नरकेषु य. ।
स नाग्निः किन्तु तत्तुल्यांस्ते विकुर्वन्ति पुद्गलान् ॥ १८१ ॥

या चोष्णवेदना तेषु श्रूयतेऽत्यन्तदारुणा ।
पृथिव्यादिपुद्गलानां परिणाम स तादृश' ॥ १८२ ॥

तथोक्तम्—

ननु सप्तस्वपि पृथ्वीषु तेजस्कायिकवर्जपृथ्वीकायिकादिस्पर्शो नारकाणां युक्त तेषां तासु विद्यमानत्वात्। तेजस्कायस्पर्शस्तु कथम्। वादरतेजसां समयक्षेत्रे एव सद्भावात्। सूक्ष्मतेजसा पुनस्तत्र सद्भावेऽपि स्पर्शनेन्द्रियाविषयत्वात् इति॥ अत्रोच्यते। इह तेजस्कायिकस्येव परमाधार्मिकनिर्मितज्वलनसदृशवस्तुन स्पर्शः तेजस्कायिकस्पर्शः इति व्याख्येयम्। न तु साक्षात्तेजस्कायिकस्यैव॥ अथवा भवान्तरानुभूततेजस्कायिकपर्यायपृथिवीकायिकस्पर्शापेक्षया व्याख्येयम् ॥ इति भगवती शतक १३ उद्देश ४ वृत्तौ ॥

વળી નરકને વિષે જે પાક, દાહ વગેરે દુ ખોનો અનુભવ કરાવે છે તે કઇ અગ્નિ નથી પણ પરમાધામીઓએ વિકુર્વેલા અગ્નિજેવા પુદ્ગળો છે અને તે નરકના જીવોને જે ઉષ્ણ વેદના થતી કહેવાય છે તે પૃથ્વી વગેરે પુદ્ગળોનો એવા પ્રકારનો પરિણામ છે ૧૮૧-૧૮૨

આ સબધમા ભગવતી સૂત્રના તેરમા શતકના ચોથા ઉદ્દેશની વૃત્તિમા નીચે પ્રમાણે કહ્યુ છે —

કોઇ માણસ અહિ એવી શકા ઉપસ્થિત કરે કે " સાતે પૃથ્વીઓમા નારકીના જીવોને તેજસ્કાય વિના બીજા ત્રણ અર્થાત્ પૃથ્વીકાય-અપ્કાય અને વાયુકાયનો, સ્પર્શ થાય છે એમ કહો છો તે તો યુક્ત છે કેમકે ત્યા તે ત્રણે વિદ્યમાન છે, પરન્તુ તેઓને તેજસ્કાયનો સ્પર્શ ક્યાથી-કેવીરીતે થાય ? ન જ થાય કેમકે બાદર તેજસ્કાયો મનુષ્યક્ષેત્રમા જ હોય છે, અને સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયો ત્યા છે ખરા પણ તે સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય નથી " આ શકાનુ સમાધાન આ પ્રમાણે — અહી 'તેજસ્કાય' માના 'તેજસ્' નો અર્થ 'પરમાધામીકૃત અગ્નિસદૃશ વસ્તુ' લેવો એટલે, 'તેજસ્કાયનો સ્પર્શ'-એનો અર્થ એમ કે-પરમાધામીની નીપજાવેલી અગ્નિસરખી વસ્તુનો સ્પર્શ-જે તેજસ્કાયનો જ જાણે સ્પર્શ હોય એવો લાગે છે (સાક્ષાત્ તેજસ્કાયનો સ્પર્શ કરે છે એમ અમારૂ કહેવુ નથી) અથવા 'કોઇ અન્ય ભવમા અનુભવેલા તેજસ્કાયિકના પર્યાયો સરખો પૃથ્વીકાયિકનો સ્પર્શ ' એમ લેવુ

स्वर्गादौ धूपघट्यादि श्रूयते यत्किलागमे ।
तत्तुल्याः पुद्गलास्तेऽपि कृत्रिमाकृत्रिमात्मकाः ॥ १८३ ॥

एतच्च अर्थतः प्राय तृतीयतुर्योपांगयोरेव ॥

ग्रन्थान्तरेऽपि—

पचिंदियएगिंदिय उड्ढे य अहे य तिरियलोए य ।
विगलिंदियजीवा पुण तिरियलोए मुणेयव्वा ॥ १८४ ॥

पुढवीआउवणस्सइ बारसकप्पेसु सत्तपुढवीसु ।
पुढवी जासिद्धिसिला तेऊ नरखित्ततिरिलोए ॥ १८५ ॥

सुरलोअवाविमज्झे मच्छाइ नत्थि जलयरा जीवा ।
गेविज्जे न हु वावी वाविअभावे जल नत्थि ॥ १८६ ॥

इति अग्निकायस्थानम् ॥

घनानिलवलयेषु घनानिलेषु सप्तसु ।
तनुवातवलयेषु तनुवातेषु सप्तसु ॥ १८७ ॥
अधोलोके च पातालकुम्भेषु भवनेषु च ।
छिद्रेषु निष्कुटेष्वेवं स्वस्थानं वायुकायिनाम् ॥१८८॥ युग्मम् ॥

સ્વર્ગાદિમા ધુપઘટી વગેરે હોવાનુ આગમમા કહેવાય છે તે પણ આ તેજસ્કાય સદૃશ કૃત્રિમ તેમજ અકૃત્રિમ પુદ્ગળો છે ૧૮૩

આ ભાવાર્થનુ ત્રીજા અને ચોથા ઉપાગમા જ કહેલુ છે

અન્ય ગ્રન્થમા પણ કહ્યુ છે કે —

પચેન્દ્રિય અને એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓ ઉર્ધ્વ–અધો–અને તિર્યગ્–લોકમા હોય છે પણ વિકલેન્દ્રિય એટલે બે-ત્રણ અને–ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા તો તિર્યગ્લોકમા જ સમજવા વળી પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય બાર દેવલોકમા અને સાત પૃથ્વીઓમા હોય છે એમા યે પૃથ્વીકાય યાવત્ સિદ્ધશિલા સુધી હોય છે અને તેઉકાય એટલે તેજસ્કાય–અગ્નિકાય તિર્યગ્લોકને વિષે મનુષ્યક્ષેત્રમા હોય છે વળી દેવલોકની વાવોમા મત્સ્યાદિ જળચર જીવો હોતા નથી, ગ્રૈવેયકમા વાવો હોતી નથી અને વાવોને અભાવે જળ પણ હોય નહિ ૧૮૪-૧૮૬

હવે બાદર વાયુકાયજીવોના સ્થાન વિષે.

ઘનવાયુના વલયોને વિષે સાત ઘનવાયુમા, તનુવાયુના વલયોને વિષે સાત તનુવાયુમા, અધોલોકને વિષે પાતાળકુભોમા, ભવનોમા, છિદ્રોમા અને નિષ્કુટોને વિષે વાયુકાયોનુ સ્વસ્થાન છે ૧૮૭-૧૮૮

ऊर्ध्वलोके च कल्पेषु विमानेषु तदालिषु ।
विमानप्रस्तटच्छिद्रनिष्कुटेषु तदुद्भव ॥ १८९ ॥
तिर्यग्लोके दिक्षु विदिक्ष्वधश्चोर्ध्वं च तज्जनि ।
जगत्यादिगवाक्षेषु लोकनिष्कुटकेषु च ॥ १९० ॥

इति वायुकायस्थानम् ॥

प्रत्येकः साधारणश्च द्विविधोऽपि वनस्पतिः ।
प्रायोऽप्कायसमः स्थानैः जलाभावे ह्यसौ कुत ॥ १९१ ॥

इति वनस्पतिस्थानम् ॥

उपपातसमुद्घातनिजस्थानैः भवन्ति हि ।
लोकासंख्यातमे भागे पर्याप्ता बादरा इमे ॥ १९२ ॥

तत्र वायोः तु अय विशेषः पचसग्रहवृत्तौ—

॥ बायरपवणा असखेज्जेत्ति ॥ लोकस्य यत्किमपि शुषिरं तत्र सर्वत्र पर्याप्तबादरवायव प्रसर्पन्ति । यत्पुनः अतिनिबिडनिचिततया शुषिरहीन कनकगिरिमध्यादि तत्र न । तच्च लोकस्यासख्येयभागमात्रम् । ततः एक मसंख्येयभागं मुक्त्वा शेषेषु सर्वेषु अपि असख्येयेषु भागेषु वायवो वर्तन्ते । इति ॥

ઊર્ધ્વલોકને વિષે સર્વ દેવલોકોમા–વિમાનોમા અને એમની શ્રેણિઓમા, વળી વિમાનોના પ્રસ્તટો, છિદ્રો અને નિષ્કુટોમા આ વાયુકાયજીવોની ઉત્પત્તિ છે ૧૮૯

વળી તિર્યગ્લોકને વિષે દિશાઓમા તેમજ વિદિશાઓમા, ઉપર તેમજ નીચે, તેમ વળી 'જગતી' આદિકના ગવાક્ષોમા અને લોકોના ગૃહોદ્યાનોમા પણ વાયુકાયની ઉત્પત્તિ છે ૧૯૦

હવે બાદર વનસ્પતિકાયજીવોના સ્થાન વિષે

જે અપ્કાયના સ્થાનો છે તેજ પ્રત્યેક અને સાધારણ–બન્ને પ્રકારની વનસ્પતિના સ્થાનો છે કારણ કે જ્યા જળ હોય ત્યા જ વનસ્પતિ હોય ૧૯૧ ઈતિ

આ પર્યાપ્ત બાદર જીવોના ઉપપાત, સમુદ્ઘાત અને સ્વસ્થાનો 'લોક' ના અસખ્યમા ભાગમા હોય છે ૧૯૨

પણ એમા, વાયુના સબધમા પચમ સ્રહવૃત્તિમા વિશેષતા બતાવી છે તે આ પ્રમાણે – 'લોક' મા જ્યા જ્યા પોલાણ છે ત્યા સર્વત્ર પર્યાપ્ત–બાદર–વાયુનો વિસ્તાર છે પણ મેરૂપર્વતનો મધ્યભાગ વગેરે જે જે પ્રદેશ અત્યન્ત નિબીડ અને નિચિત હોઈને પોલાણ વિનાના હોય ત્યા તે વાયુનો પ્રચાર નથી એ પ્રદેશ 'લોક' ના અસખ્યમા ભાગ જેટલો છે, એટલે એટલા એ પ્રદેશ શિવાય બીજી સર્વ જગાએ આ વાયુનો પ્રચાર છે

पर्याप्तबादरवनस्पतय उपपातसमुद्घाताभ्यां सर्वलोकव्यापिन. स्वस्थानतो लोकासख्येयभागे । इति प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

अपर्याप्तास्तु सर्वे स्वस्थानैः पर्याप्तसन्निभा ।
उपपातसमुद्घातैस्त्वशेषलोकवर्त्तिनः ॥ १९३ ॥

नवरम् । वह्निकायस्त्वपर्याप्तस्तिर्यग्लोकस्य तट्टके ।
उपपातेन निर्दिष्टो द्वयोर्लोककपाटयो. ॥ १९४ ॥

तच्चैवम् ।

आलोकान्तं दीर्घे सार्धद्वीपाम्बुधिद्वयविशाले ।
अधऊर्ध्वं लोकान्तस्पृशी कपाटे उभे कल्प्ये ॥ १९५ ॥

तयो· कपाटयो. तिर्यग्लोकेऽन्त्याम्भोधिसीमनि ।
योजनाष्टादशशतबाहल्ये सर्वतोऽपि हि ॥ १९६ ॥

अपर्याप्तबादराग्ने स्थानं स्यादुपपाततः ।
तिर्यग्लोक कपाटस्थमेव केऽप्यत्र मन्वते ॥ १९७ ॥

त्रिधा बादरपर्याप्ता तेजस्कायिकदेहिनः ।
स्युरेकभविका बद्धायुषश्चाभ्युदितायुष· ॥ १९८ ॥

વળી પર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિના ઉપપાત અને સમુદ્ઘાત સર્વલોકને વિષે હોય છે અને એના 'સ્વ'સ્થાન લોકના અસખ્યમા ભાગમા હોય છે—એમ પન્નવણાસૂત્રની વૃત્તિના કર્તા કહે છે

સર્વે ' અપર્યાપ્ત ' ના સ્વસ્થાન ' પર્યાપ્ત ' ની સરખા જ છે અને એના ઉપપાત અને સમુદ્ઘાત સર્વલોકમા હોય છે ૧૯૩

અહિ કઈ વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે —

અપર્યાપ્ત અગ્નિકાય ઉપપાતવડે તિર્યગ્લોકના તટ પર બે લોકરૂપ કપાટમા રહેલો છે તે આ પ્રમાણે —છેક લોકાત સુધી દીર્ઘ, અઢીદ્વીપસહિત બે સાગરોપમ જેટલા વિસ્તૃત તથા ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાએ લોકાતને સ્પર્શ કરતા હોય એવા બે કપાટો કલ્પવા ૧૯૫

એ બેઉ કપાટોમા, તથા—અતિમ સમુદ્રસુધીના અને સર્વત અઢારશત યોજનની જાડાઈવાળા એવા તિર્યગ્લોકમા, ઉપપાતથી ' અપર્યાપ્તબાદરઅગ્નિકાય ' નુ સ્થાન છે જો કે કેટલાક એમ કહે છે કે કપાટસ્થ તિર્યગ્લોક જ એનુ સ્થાન છે ૧૯૬–૧૯૭

બાદરપર્યાપ્ત અગ્નિકાયના જીવના ત્રણ ભેદ છે (૧) એકભવી (૨) બદ્ધાયુ અને (૩ ઉદિતાયુ ૧૯૮

तत्र येऽनन्तरभवे उत्पत्स्यन्तेऽग्निकायिषु ।
अपर्याप्तबादरेषु त एकभविका स्मृता ॥ १९९ ॥
ये तु पूर्वभवसत्कतृतीयांशादिषु ध्रुवम् ।
बद्धस्थूलाऽपर्याप्त्याग्न्यायुष्का बद्धायुषश्च ते ॥ २०० ॥
ये तु पूर्वभव त्यक्त्वा साक्षादनुभवन्ति वै ।
स्थूलापर्याप्तवह्न्यायुस्ते भवन्त्युदितायुषः ॥ २०१ ॥
तत्रैकभविका बद्धायुषश्च द्रव्यत. किल ।
स्थूलापर्याप्ताग्नयः स्यु भावतस्तूदितायुष ॥ २०२ ॥
अत्र च द्रव्यतो बादराऽपर्याप्ताग्निभिः न प्रयोजनम् ।
स्थूलापर्याप्ताग्नयो ये भावत. तै प्रयोजनम् ॥ २०३ ॥
ततश्च यद्यप्युक्तकपाटाभ्यां तिर्यग्लोकाच्च ये बहि. ।
उदितबादरापर्याप्ताग्न्यायुष्का भवन्ति हि ॥ २०४ ॥
तेप्युच्यन्ते तथात्वेन ऋजुसूत्रनयाश्रयात् ।
तथापि व्यवहारस्य नयस्याश्रयणादिह ॥ २०५ ॥

એમા જેઓ ભવિષ્યના-અનન્તર ભવમા અપર્યાપ્તબાદર અગ્નિકાયોને વિષે ઉત્પન્ન થવાના હોય છે તેઓ ' એકભવી ' કહેવાય છે ૧૯૯

જેઓએ ગતભવના તૃતીયાશને વિષે બાદર અપર્યાપ્ત અગ્નિકાયનુ આયુષ્ય બાધેલ હોય છે એઓ ' બદ્ધાયુ ' કહેવાય છે ૨૦૦

વળી જેઓ પૂર્વભવને છોડીને બાદરઅપર્યાપ્તઅગ્નિકાયનુ આયુષ્ય અનુભવે છે તે ઉદિતાયુ કહેવાય છે ૨૦૧

એ ત્રણેમા પહેલા અને બીજા પ્રકારવાળા ' દ્રવ્યથી ' બાદરઅપર્યાપ્તઅગ્નિકાય છે, અને ત્રીજા પ્રકારવાળા ' ભાવથી ' છે ૨૦૨

અત્યારે અહિ આપણે ' દ્રવ્યથી ' જેઓ બાદરઅપર્યાપ્તઅગ્નિકાયો છે તેમની સાથે કઇ પ્રયોજન નથી ' ભાવથી ' જેઓ એવા છે એમની સાથે પ્રયોજન છે ૨૦૩

અને તેથી, યદ્યપિ પૂર્વોક્ત કપાટથકી અને તિર્યગ્લોકથી બહાર જેઓ ઉદિતબાદર અપર્યાપ્તઅગ્નિકાયના આયુષ્યવાળા હોય છે તેઓ પણ ' ઋજુસૂત્રનયથી ' એ જાતના કહેવાય છે, તોપણ ' વ્યવહારનયથી ', જેઓ સ્વસ્થાનસમશ્રેણિવાળા બેઉ કપાટોમા રહેલા હોય

ये स्वस्थानसमश्रेणिकपाटद्वयसंस्थिताः ।
स्वस्थानानुगते ये च तिर्यग्लोके प्रविष्टकाः ॥ २०६ ॥
ते एव व्यपदिश्यन्तेऽपर्याप्तबादराग्नयः ।
शेषाः कपाटान्तरालस्थिता नैव तथोदिताः ॥२०७॥ कलापकम्।
ये नाद्याप्यागतस्तिर्यग्लोकेऽथवा कपाटयोः ।
ते प्राक्तनभवावस्था एव गण्या मनीषिभिः ॥ २०८ ॥

उक्तं च प्रज्ञापनावृत्तौ—

पणयाललक्खपिहुला दुन्नि कवाडा य छद्दिसिं पुट्ठा ।
लोगंते तेसिं तो जे तेउ ते ऊ घिप्पन्ति ॥ २०९ ॥

तत उक्तम्— उववाएणं दोसु कवाडेसु तिरियलोअतट्टे य ॥

पृथ्व्यादिषु चतुर्ष्वेकपर्याप्तनिश्रया मताः ।
असंख्येया अपर्याप्ता जीवा वनस्पतेः पुनः ॥ २१० ॥
पर्याप्तस्य चैकैकस्य पर्याप्ता निश्रया स्मृताः ।
असंख्येयाश्च संख्येया अनन्ता अपि कुत्रचित् ॥२११॥ युग्मम्॥

છે તથા જેઓએ સ્વસ્થાનાનુગત તિર્યગ્લોકમા પ્રવેશ કરેલો હોય છે તેઓ જ એ જાતના કહેવાય છે કપાટની અંદર રહેલા બાકીના, એવા નથી કહેવાતા ૨૦૪–૨૦૭

વળી જેઓ અદ્યાપિપર્યન્ત તિર્યગ્લોકમા પ્રવેશ પામી શક્યા નથી તેમને તો પૂર્વ ભવની જ અવસ્થા છે એમ સમજી લેવુ ૨૦૮

આ સબધમા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમા એમ કહ્યુ છે કે —

પીસતાળીશ લક્ષ યોજનના વિસ્તારવાળા બે કપાટ છયે દિશાએ લોકાંત સુધી પહોચ્યા છે એની અંદર જે અગ્નિકાયજીવો રહેલા છે તે અહિં ગ્રહણ કરવા–સમજવા ૨૦૯

અને તેથીજ 'બે કપાટોની અંદર તેમજ તિર્યગ્લોકના તટ પર 'ઉપપાતથી' રહેલા છે' એમ કહ્યુ છે

પૃથ્વી આદિ ચારમા, અર્થાત પૃથ્વી–અપ્–તેજ અને વાયુ–કાયમા 'એક' પર્યાપ્તની નિશ્રાએ અસખ્ય અપર્યાપ્ત હોય છે, અને વનસ્પતિકાયમા એક પર્યાપ્તની નિશ્રાએ (૧) અસખ્ય, (૨) સખ્યાત અને (૩) અનન્ત એમ ત્રણ જાતના 'અપર્યાપ્ત' હોય છે ૨૧૦–૨૧૧

तत्र च संख्यासंख्यास्तु पर्याप्तप्रत्येकतरुनिश्रया ।
अनन्ता एव पर्याप्तसाधारणवनाश्रिता॰ ॥ २१२ ॥

इति बादराणां स्थानानि ॥ २ ॥

पर्याप्तयस्त्रिचतुरा अपर्याप्तान्यभेदतः ।
प्राणाश्चत्वारोऽङ्गबलश्वासायूंषि त्वगिन्द्रियम् ॥ २१३ ॥

इति पर्याप्तिः ॥ ३ ॥

पृथ्व्यम्बुवह्निमरुतां प्रत्येक परिकीर्त्तिता ।
योनिलक्षाः सप्त सप्त सप्तसप्तिसमप्रभै॰ ॥ २१४ ॥
योनीनां दशलक्षाणि स्यु॰ प्रत्येकमहीरुहाम् ।
साधारणतरूणां च योनिलक्षाश्चतुर्दश ॥ २१५ ॥

इति योनिः ॥ ४ ॥

द्वादश सप्त त्रीणि च सप्ताष्टविंशतिश्च लक्षाणि ।
कुलकोटीनां पृथ्वीजलाग्न्यनिलभूरुहां क्रमत. ॥ २१६ ॥

અને એમા પણ એક પર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની નિશ્રાએ, ' અપર્યાપ્ત ' સખ્યાત અને અસખ્યાત જેટલા હોય છે, જ્યારે એક પર્યાપ્તસાધારણ વનસ્પતિકાયની નિશ્રાએ, તેઓ અનન્તા હોય છે ૨૧૨

એ પ્રમાણે બાદરોના સ્થાનો વિષે વિવેચન સપૂર્ણ (૨)

હવે એમની પર્યાપ્તિઓ વિષે (૩)

એઓને અર્થાત્ એ બાદર એકેન્દ્રિયોને પર્યાપ્તિઓ ત્રણ કે ચાર હોય છે અપર્યાપ્તને ત્રણ, અને પર્યાપ્તને ચાર વળી એમને પ્રાણ ચાર છે કાયબળ, શ્વાસોચ્છવાસ, આયુષ્ય અને સ્પર્શેન્દ્રિય ૨૧૩

હવે એમની યોનિસખ્યા વિષે (૪)

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય અને વાઉકાય—એ પ્રત્યેકની સાત સાત લાખ યોનિ કહી છે વળી પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની દશ લાખ, અને સાધારણ વનસ્પતિકાયની ચૌદ લાખ યોનિ કહી છે ૨૧૪-૨૧૫

હવે એમની કુળસખ્યા વિષે (૫)

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાઉકાય અને વનસ્પતિકાય—એ પાચેની કુલકોટિ અનુક્રમે

एवं च सप्तपंचाशल्लक्षाणि कुलकोटयः ।
एकेन्द्रियाणां जीवानां संग्रहण्यनुसारतः ॥ २१७ ॥

आचारांगवृत्तौ तु—

कुलकोडि सयसहस्सा बत्तीसठ्ठठनव य पणवीसा ।
एगिंदियवितिइंदियचउरिंदियहरियकायाणम् ॥ २१८ ॥

अद्धत्तेरसबारसदसदसनव चेव कोडिलक्खाइं ।
जलयरपक्खिचउपयउरभुअपरिसप्पजीवाणं ॥ २१९ ॥

पणवीसं छव्वीसं च सयसहस्साइं नारयसुराणं ।
बारस य सयसहस्सा कुलकोडीण मणुस्साणं ॥ २२० ॥

एवं द्वीन्द्रियादिष्वपि संग्रहण्यभिप्रायेण वक्ष्यमाणासु कुलकोटिसंख्यासु मतान्तरं अत एवाभ्यूह्यम् ॥

यथा लक्षाणि कुलकोटीनां षोडशोक्तानि तात्त्विकैः ।
केवलं पुष्पजातीनां तृतीयोपांगदेशिभिः ॥ २२१ ॥

तानि चैवम्—

બારલાખ, સાતલાખ, ત્રણલાખ, સાતલાખ અને અઠ્યાવીશલાખ છે આ પ્રમાણે એક દર સત્તાવન લાખ કુળકોટિ સંગ્રહણીગ્રંથમાં એકેન્દ્રિય જીવોની કહી છે ૨૧૬-૨૧૭

પરંતુ આચારાંગસૂત્રમાં કુળકોટિઓ નીચે પ્રમાણે કહી છે —

એકેન્દ્રિયોની બત્રીશ લાખ, બેઇન્દ્રિયોની આઠ લાખ, તેઇન્દ્રિયોની આઠ લાખ, ચઉરિન્દ્રિયોની નવલાખ અને વનસ્પતિકાયોની પચવીશ લાખ વળી જળચરોની સાડાબારલાખ, પક્ષીઓની બાર લાખ, ચતુષ્પદોની દશ લાખ, ઉરપરિસર્પોની દશ લાખ અને ભુજપરિસર્પોની નવ લાખ વળી નારકીઓની પચવીશ લાખ, દેવતાઓની છવ્વીશ લાખ અને મનુષ્યોની ચૌદ લાખ ૨૧૮-૨૨૦

આમ મતાન્તર છે વળી બેઇન્દ્રિયાદિક જીવોની કુળકોટિ (જે હવે પછી કહેશું)-તેની સંખ્યા સંબંધી પણ એકમાં મતભેદ છે

વળી ત્રીજા ઉપાંગમાં તત્વસંબંધી ઉપદેશ છે ત્યાં કેવળ પુષ્પની જાતિઓની જ સોળલાખ કુળકોટી ગણાવી છે ૨૨૧

તે આ પ્રમાણે —

चतस्रो लक्षकोट्योऽम्भोरुहाणां जातिभेदतः ।
कोरिंटकादिजातीनां चतस्र स्थलजन्मनाम् ॥ २२२ ॥
चतस्रो गुल्मजातीनां जात्यादीनां विशेषतः ।
मधूकादिमहावृक्षजानां तरसख्यकोटयः ॥ २२३ ॥

इति कुलानि ॥ ५ ॥

मिश्रा सचित्ताऽचित्ता च योनिरेषां भवेत्रिधा ।
उष्णाशीतोष्णशीतास्त्रीन् विना ते ह्युष्णयोनयः ॥ २२४ ॥
पचाप्येते विनिर्दिष्टा जिनैः सवृतयोनयः ।
उत्पत्तिस्थानमेतेषां स्पष्ट यन्नोपलभ्यते ॥ २२५ ॥

इति योनिसंवृतत्वादि ॥ ६ ॥

द्वाविंशतिः सहस्राणि वर्षाणामोघतो भवेत् ।
पृथ्वीकायस्थितिर्ज्येष्ठा विशेषस्तत्र दर्श्यते ॥ २२६ ॥
एकं वर्षसहस्र स्यात् स्थितिर्ज्येष्ठा मृदुक्षिते ।
द्वादशाब्दसहस्राणि कुमारमृत्तिकास्थितिः ॥ २२७ ॥
चतुर्दश सहस्राणि सिकतायास्तु जीवितम् ।
मनःशिलायाश्चोत्कृष्ट पोडशाब्दसहस्रका ॥ २२८ ॥

ચાર લાખ જળરૂહ કમળ જાતિની, ચાર લાખ ભૂમિરૂહ કોરિંટ વગેરેની જાતની, ચાર લાખ જાઈ વગેરે ગુચ્છ જાતિની અને ચાર લાખ મહુડા વગેરે મ્હોટા વૃક્ષોના પુષ્પોના જાતિની ૨૨૨ ૨૨૩

હવે એમની યોનિના સવૃતત્વ આદિ વિષે (૬)

આ બાદરએકેન્દ્રિયોની યોનિ વળી ત્રણ પ્રકારની છે (૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્ર. અથવા શીત, ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ વળી અગ્નિકાય સિવાયના બીજા બધાની ઉષ્ણ યોનિ છે પાચે જાતનાની યોનિ વળી સવૃત છે એમ શ્રી જિનપ્રભુ ભાખી ગયા છે કેમકે એમનુ ઉત્પત્તિસ્થાન સ્પષ્ટ જણાતુ નથી ૨૨૪–૨૨૫

હવે એમની ભવસ્થિતિ વિષે. (૭)

(૧) પૃથ્વીકાયની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ 'ઓઘથી' એટલે સામટી રીતે બાવીશહજાર વર્ષની છે ૨૨૬

પણ છુટક છુટક નીચે પ્રમાણે છે —

મૃદુ એટલે કોમળ હોય તેની ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર વર્ષની, કુમારી માટીની ઉત્કૃષ્ટ બાર

अष्टादशसहस्राणि शर्कराणां गुरुस्थितिः ।
द्वाविंशति. सहस्राणि स्यात्साश्मादिखरक्षितेः ॥ २२९ ॥

सप्त वर्षसहस्राणि ज्येष्ठा स्यादम्भसां स्थितिः ।
त्रयो वर्षसहस्राश्च मरुता परमा स्थितिः ॥ २३० ॥

अहोरात्रास्त्रयोऽग्नीनां दशवर्षसहस्रका ।
प्रत्येकभूरुहामन्येषां तु सान्तर्मुहूर्त्तकम् ॥ २३१ ॥

ऊनितेऽन्तर्मुहूर्त्ते च स्वस्वोत्कृष्टस्थिते खलु ।
पचानामप्यमीषां स्यात् ज्येष्ठा पर्याप्ततास्थिति. ॥ २३२ ॥

अन्तर्मुहूर्त्तं सर्वेषां यतोऽपर्याप्ततास्थितिः ।
अन्तर्मुहूर्त्ते क्षिप्तेऽस्मिन् स्थितयस्ताः स्युरोघतः ॥ २३३ ॥

पंचानामप्यथैतेषा जघन्यतो भवस्थिति ।
अन्तर्मुहूर्त्तमानैव दृष्टा दृष्टजगत्त्रयै ॥ २३४ ॥

अपर्याप्तानां पचानामप्येषां स्यात् भवस्थिति ।
अन्तर्मुहूर्त्तप्रमिता जघन्या परमापि च ॥ २३५ ॥

હજાર વર્ષની, સિકતા એટલે રેતીની ચૌદ હજાર વર્ષની, મન શિલની સોળ હજાર વર્ષની, ગાગડા જેવી હોય એની અઢાર હજાર વર્ષની, અને નક્કર પત્થર હોય એની બાવીશ હજાર વર્ષની, ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ છે ૨૨૭-૨૨૯

(૨) અપ્કાય એટલે જળ-એની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ સાતહજાર વર્ષની છે, (૩) વાઉકાયની ત્રણ હજાર વર્ષની, અને (૪) અગ્નિની ત્રણ અહોરાત્રીની છે વળી (૫) પ્રત્યેક-વનસ્પતિકાયની દશ હજાર વર્ષની, અને સાધારણ-વનસ્પતિકાયની અન્તર્મુહૂર્ત્તની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ છે ૨૩૦-૨૩૧

તેમની તેમની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિમાથી અન્તર્મુહૂર્ત્ત બાદ કરવાથી, આ પાચેની ઉત્કૃષ્ટ પર્યાપ્તપણાની સ્થિતિ આવી રહે છે કારણ કે સર્વની અપર્યાપ્ત સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે એટલે એની અહીં અન્તર્મુહૂર્ત્ત ભોગવવામા આવે ત્યારે ઓઘથી તે સ્થિતિ થાય છે ૨૩૨-૨૩૩

વળી એ પાચેની જઘન્ય ભવસ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્ત માત્ર જ છે-એમ શ્રી જિનભગવાને જોઇને કહ્યું છે ૨૩૪

વળી એ પાચે 'અપર્યાપ્ત'ની ભવસ્થિતિ જઘન્યત તેમજ ઉત્કૃષ્ટત અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે ૨૩૫

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

स्थूलक्ष्मादीनां चतुर्णां स्थूलद्वेधवनस्य च ।
सप्ततिः कोटिकोट्योऽम्भोधीनां कायस्थितिः पृथक् ॥ २३६ ॥
ओघतो बादरत्वे सा बादरे च वनस्पतौ ।
उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योः यावत्यः ता ब्रवीम्यथ ॥ २३७ ॥
अंगुलासंख्यांशमाननभस्थाभ्रप्रदेशकैः ।
प्रतिक्षणाहृतैर्याः स्युः तावती ता विचिन्तय ॥ २३८ ॥
निगोदे त्वोघतः सूक्ष्मबादरत्वाविवक्षया ।
द्वौ पुद्गलपरावर्त्तौ सार्धौ कायस्थितिः भवेत् ॥ २३९ ॥
पर्याप्तत्वे क्षमादीनां प्रत्येकं कायसस्थितिः ।
संख्येयाब्दसहस्रात्मा वह्ने संख्यदिनात्मिका ॥ २४० ॥

विशेषश्चात्र पर्याप्तत्वे बादराया क्षितेः कायस्थितिर्भवेत् ।
वत्सराणां लक्षमेकं षट्सप्ततिसहस्रयुक् ॥ २४१ ॥

तथाहि । भवेदष्टभवान् यावत् ज्येष्ठायुःस्थितिकायिकः ।
ज्येष्ठायुष्कक्षितित्वेनोत्पद्यमानः पुनः पुनः ॥ २४२ ॥

હવે એમની કાયસ્થિતિ વિષે (૮)

બાદર પૃથ્વીકાય વગેરે ચાર અને બે પ્રકારની બાદર વનસ્પતિ–એ દરેકની કાયસ્થિતિ 'ઓઘથી' શીત્તેર કોટાકોટી સાગરોપમની છે, અને એ ઓઘવી બાદરપણામા છે બાદર વનસ્પતિમા કેટલી હોય તે હવે કહીએ —૨૩૬–૨૩૭

એક આંગળના અસંખ્યમા ભાગ જેટલા આકાશમા રહેલા આકાશપ્રદેશોને સમયે સમયે કાઢના જેટલી ઉત્સર્પિણીઅવસર્પિણી થાય તેટલી તે હોય એમ જાણવુ ૨૩૮

વળી નિગોદમા તો ઓઘથી સૂક્ષ્મત્વ કે બાદરત્વની વિવક્ષા વિના જ અઢીપુદ્ગળપરાવર્તની કાયસ્થિતિ હોય ૨૩૯

તેમ પર્યાપ્તપણામા પૃથ્વીકાય વગેરે દરેકની, સંખ્યાત–સંખ્યા થઇ શકે એટલા હજાર વર્ષોની કાયસ્થિતિ છે, અને અગ્નિકાયની સંખ્યાત દિવસોની (કાયસ્થિતિ) છે ૨૪૦

'હવે છુટક છુટક' —પર્યાપ્તપણામા બાદરપૃથ્વીકાયની સ્થિતિ એકલાખ ઉપર છોતેર હજાર વર્ષોની છે તે આ પ્રમાણે —ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાયજીવ યાવત્ આઠ ભવસુધી ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા પૃથ્વીકાય તરીકે અર્થાત્ એજ યોનિમા પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે ૨૪૧–૨૪૨

यदुक्त भगवत्याम्—

भवाऽऽदेसेणं जहएणेणं दोभवगाहणाइ उक्कोसेणं अट्ठभवगाहणाइं । इति ॥

स्थितिरुत्कर्पतश्चैकभवे प्रोक्ता क्षमाङ्गिनाम् ।
द्वाविंशतिसहस्राब्दलक्षणा परमर्पिभिः ॥ २४३ ॥

अष्ठभिर्गुणने चास्या भवस्येव यथोदितम् ।
षट्सप्ततिवर्पसहस्राधिकं वर्पलक्षकम् ॥ २४४ ॥

षट्पचाशद्वर्पसहस्राण्येव जलकायिनाम् ।
स्युश्चतुर्विंशतीरात्रिदिवानि वह्निकायिनाम् ॥२४५॥

स्युश्चतुर्विंशतिर्वर्पसहस्राण्यनिलाङ्गिनाम् ।
अशीतिश्च सहस्राणि वर्पाणां वनकायिनाम् ॥ २४६ ॥

एषु सर्वेषु परमा लब्धपर्याप्तितास्थितिः ।
अन्तर्मुहूर्त्तप्रमिता वच्मि तत्रापि भावनाम् ॥ २४७ ॥

क्षमाद्यन्यतरस्वेनोत्पद्य यद्यल्पजीवितः ।
असकृत्कोऽप्यपर्याप्त एव याति भवान्तरम् ॥ २४८ ॥

એ સબધમા ભગવતીસૂત્રમા કહ્યુ છે કે —

'ભવઆદેશ' થી જઘન્ય બે ભવ અને ઉત્કૃષ્ટ આઠ ભવ કરે.

અને એક ભવની પૃથ્વીકાયજીવોની કાયસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ બાવીસ હજાર વર્ષની છે એમ પૂર્વના ઋષિમુનિઓ કહે છે એટલે એ લેખે આઠ ભવની ૧૭૦ હજાર વર્ષોની થઈ એ સ્પષ્ટ વાત છે ૨૪૩-૨૪૪

વળી અપ્કાયજીવોની કાયસ્થિતિ છપ્પન હજાર વર્ષોની, અને અગ્નિકાયજીવોની ચોવીસ દિવસની છે, તેમજ વાયુકાયજીવોની ચોવીશ હજાર વર્ષની, અને વનસ્પતિકાયની એંશી હજાર વર્ષની છે ૨૪૫-૨૪૬

વળી પણ એ સર્વમા લબ્ધિઅપર્યાપ્તપણાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે ૨૪૭ અહિ ભાવના આ પ્રમાણે છે—

કોઈપણ જીવ પૃથ્વીકાય વગેરેની હરકોઈ યોનિમા ઉત્પન્ન થઈને, અલ્પાયુષી હોઈ, તે વારવાર અપર્યાપ્ત અવસ્થામા જ ભવાન્તરમા જાય, અને એવી રીતના અન્તર્મુહૂર્તવાળા કેટલાક જન્મ લે તો સર્વ લઘુ અન્તર્મુહૂર્તોનો સરવાળો એક ગુરુઅન્તર્મુહૂર્ત થાય વળી

भवांश्च नादृशान् कांश्चित् कुर्यादन्तर्मुहूर्त्तकान् ।
तैर्लघ्वन्तर्मुहूर्त्तैश्च स्याद् गुर्वन्तर्मुहूर्त्तकम् ॥ २४९ ॥
अन्तर्मुहूर्त्तमानाश्च सर्वा एता जघन्यत. ।
प्ररूपिताः श्रुते कायस्थितय. पुरुषोत्तमै· ॥ २५० ॥

इति कायस्थिति ॥ ८ ॥

औदारिकं सतैजसकार्मणमेतद्वपुस्त्रय ह्येषाम् ।
मरुतां च वैक्रियाद्यं चतुष्टय सभवेद्वपुषाम् ॥ २५१ ॥

इति देहाः ॥ ९ ॥

मसूरचन्द्रसस्थान बादराणां भुवां वपु ।
जलानां स्तिबुकाकार सूच्योघाकृति तेजसाम् ॥ २५२ ॥
मरुतां तद् ध्वाजाकार द्वैधानामपि भूरुहाम् ।
स्यु· शरीराण्यनियतसंस्थानानीति तद्विद· ॥ २५३ ॥

इति सस्थानम् ॥ १० ॥

असख्येयोऽङ्गुलस्यांश· क्ष्मादीनां देहसमिति ।
जघन्यादुत्कर्षतश्च स एव हि महान् भवेत् ॥ २५४ ॥

આ સર્વ કાયસ્થિતિ જ્ઞાનીઓએ અન્તર્મુહૂર્ત્તની કહી છે તે 'જઘન્યત' એટલે ઓછામા ઓછી એટલી છે એમ સમજવુ ૨૪૮–૨૫૦

હવે એમના દેહ વિષે. (૯)

આ પૃથ્વીકાય વગેરેને દેહ એટલે શરીર ત્રણ છે (૧) ઔદારિક, (૨) તૈજસ અને (૩) કાર્મણ વાયુકાયને ચાર શરીર છે આ કહ્યા એ ત્રણ અને (૪) વૈક્રિય, ૨૫૧

હવે એમના સસ્થાન વિષે (૧૦)

બાદર પૃથ્વીકાય જીવોનુ શરીર મસૂર અને ચદ્રમાના આકારનુ છે અપ્કાયોનુ સ્તિબુકના આકારનુ, અગ્નિકાયોનુ સોયના સમૂહના આકારનુ અને વાઉકાયોનુ ધ્વજાના આકારનુ છે વળી બેઉ પ્રકારના વનસ્પતિકાયોના શરીરનો આકાર અચોકસ છે–એમ એના તજ્જ્ઞો કહે છે ૨૫૨–૨૫૩

હવે એમના દેહમાન વિષે. (૧૧)

પૃથ્વી, અપ્ અને તેજસ્ કાયનુ દેહમાન 'જઘન્ય' એક અગુલના અસખ્યમા ભાગ જેટલુ છે, અને 'ઉત્કૃષ્ટ' પણ એટલુ જ છે, પણ તોયે જઘન્યની અપેક્ષાએ મ્હોટુ છે ૨૫૪

जघन्यादुत्कर्षतश्च वायोर्यद्वैक्रिय वपु· ।
स्यात्तदप्यगुलासख्यभागमात्रावगाहनम् ॥ २५५ ॥

अगुलासंख्यांशमानं प्रत्येकद्रोर्जघन्यतः ।
उत्कर्षतो योजनानां सहस्र साधिक वपुः ॥ २५६ ॥

उत्सेधांगुलनिष्पन्नसहस्रयोजनोन्मिते ।
जलाशये यथोक्तांगा स्युर्लताकमलादयः ॥ २५७ ॥

प्रमाणांगुलमानेषु यानि वार्धिह्रदादिषु ।
भौमान्येवाब्जानि तानि विरोध स्यान्मिथोऽन्यथा ॥ २५८ ॥

तद्यथा– उद्वेधः क्व समुद्राणां प्रमाणागुलजो महान् ।
क्व लघून्यब्जनालानि मितान्यौत्सेधितांगुलैः ॥ २५९ ॥

किंच शाल्यादिधान्यजातीनां स्यान्मूलादिषु सप्तसु ।
धनुःपृथक्त्वप्रमिता गरीयस्यवगाहना ॥ २६० ॥

उत्कृष्टैषां वीजपुष्पफलेषु त्ववगाहना ।
पृथक्त्वमगुलानां यत् प्रोक्तं पूर्वमहर्षिभि· ॥ २६१ ॥

વાયુકાયનુ વૈક્રિય શરીર પણ (પૃથ્વીકાય આદિની જેમ) જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એક અ ગુલના અસ ખ્યમા ભાગ જેટલુ છે ૨૫૫

એજ પ્રમાણે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનુ શરીર પણ જઘન્યત એક અ ગુલના અસ ખ્યમા ભાગ જેટલુ છે પણ ઉત્કૃષ્ટત હજાર યોજનથી કઇક અધિક છે, કેમકે ઉત્સેધાગુલને માપે સહ સ્રયોજન ઉ ડા જળાશયમા, આ કહ્યા એટલા અ ગમાનવાળા કમળ અને લતા આદિ હોય છે ૨૫૬–૨૫૭

પ્રમાણઅ ગુલના માનવાળા–સમુદ્ર અને દ્રહ વગેરે છે એમાના કમળો તો ભોમ છે કેમકે એમ ન હોય તો પરસ્પર વિરોધ આવે. કેમકે પ્રમાણઅ ગુલનિષ્પન્ન સમુદ્રની મહાન ઉ ડાઈ ક્યા ? અને ઉત્સેધાગુલથી નિષ્પન્ન લઘુ એવા કમળનાળો ક્યા ? અર્થાત્ એ બે વચ્ચે મહાન અન્તર છે ૨૫૮–૨૫૯

વળી શાળ વગેરે જાતના ધાન્યોના મૂળ વગેરે જે સાત વાના છે એની અવગાહના એટલે દેહમાન પૃથક્ત્વધનુષ્યપ્રમાણ છે, અને એના બીજ, પુષ્પ અને ફળની અવગાહના પૃથક્ત્વઅ ગુલપ્રમાણ છે ૨૬૦–૨૬૧

मूले कन्दे खधे तया य साले पवालपत्ते य ।
सत्तसु वि धणुपुहत्त अगुलजो पुप्फफलवीए ॥ २६२ ॥

इति भगवती शतक २१ वृत्तौ तत्सूत्रेऽपि ॥

सालि कल अयसि वसे इक्खु दब्भे अ अब्भ तुलसी य ।
अट्ठे ते दसवग्गा असीति पुण होंति उद्देसा ॥ २६३ ॥

एकैकस्मिन् वर्गे मूलादयो दशदशोद्देशका इत्यर्थ ॥

सर्वेऽमी शालिवज्ज्येष्ठामिहापेक्ष्यावगाहनाम् ।
शाल्यादयोऽमी सर्वेऽब्दपृथक्त्वपरमायुष ॥ २६४ ॥

किंच । ताले गट्ठि य बहुबीयगा य गुच्छा य गुम्मवल्ली य ।
छ दसवग्गा एए सट्ठिं पुण होंति उद्देसा ॥ २६५ ॥
तालादीनां ज्येष्ठावगाहना मूलकंदकिशलेषु ।
चापपृथक्त्वं पत्रेऽप्येव कुसुमे तु करपृथक्त्व सा ॥ २६६ ॥

स्कन्धशाखात्वचासु स्यात् गव्यूतानां पृथक्त्वकम् ।
अगुलानां पृथक्त्व च सा भवेत्फलवीजयो ॥ २६७ ॥

ભગવતીસૂત્રને વિષે અને એના એકવીશમા શતકની વૃત્તિમા પણ કહ્યુ છે કે —

મૂળ, કદ, સ્કધ, ત્વચા, સાલ, પ્રવાલ અને પત્ર—એ સાતેની અવગાહના પૃથકત્વધનુષ્યની છે, અને પુષ્પ, ફળ અને બીજની પૃથકત્વઅગુલની છે ૨૬૨

વળી શાળ, કળ, અતસી, વાસ, ઇક્ષુ, દર્ભ, અબ્જ અને તુળસી—એ આઠને દશે ગુણવાથી એશી આવે—એ એશી 'ઉદ્દેશ' થયા, એનો અર્થ એ કે એકેક વર્ગની અદર મૂળ વગેરે દશદશ ઉદ્દેશ હોય છે ૨૬૩

એ સર્વ અહિ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાની અપેક્ષાએ શાળ સમાન છે અને આ શાળ વગેરે સર્વેનુ ઉત્કૃષ્ટ પૃથક્ત્વવર્ષોનુ આયુષ્ય છે ૨૬૪

વળી તાડ, ગઠી, બહુબીજ, ગુચ્છ, ગુલ્મ અને વલ્લી—એ છ દશવડે વર્ગિત કરવાથી અર્થાત્ એમને દશે ગુણવાથી સાઠ ઉદ્દેશ થાય છે ૨૬૬

આ તાડ વગેરેના મૂળ, કદ અને કિસલયની અવગાહના ઉત્કૃષ્ટ પૃથકત્વધનુષ્યની છે, પત્રોની અવગાહના પણ એ જ પ્રમાણે છે પણ પુષ્પની પૃથકત્વકરપ્રમાણ છે ૨૬૬

એમના સ્કધ, શાખા અને ત્વચાની અવગાહના પૃથકત્વગવ્યૂતપ્રમાણ છે, અને ફળ તથા બીજની અવગાહના પૃથકત્વઅગુલ છે ૨૬૭

तालादीनां च मूलादिपंचकस्य स्थितिर्गुरुः ।
दशवर्षसहस्राणि लघ्वी चान्तर्मुहूर्त्तिकी ॥ २६८ ॥

प्रवालादिपंचकस्य त्वेषामुत्कर्षत स्थितिः ।
नव वर्षाणि लघ्वी तु प्राग्वदान्तर्मुहूर्त्तिकी ॥ २६९ ॥

तालादयश्च तालेतमाले इत्यादिगाथायुग्मत. ज्ञेया ॥

एकास्थिकबहुबीजकवृक्षाणामाम्रदाडिमादीनाम् ।
मूलादेः दशकस्यावगाहना तालवत्स्थितिश्चापि ॥ २७० ॥

गुच्छानां गुल्मानां स्थितिरुत्कृष्टावगाहना चापि ।
शाल्यादिवदवसेया वल्लीनां स्थितिरपि तथैव ॥ २७१ ॥

वल्लीनां च फलस्यावगाहना स्यात्पृथक्त्वमिह धनुषाम् ।
शेषेषु नवसु मूलादिषु तालप्रभृतिवद् ज्ञेया ॥ २७२ ॥

एव च अंगुलासंख्यांशमानमेकाक्षाणां जघन्यतः ।
उत्कर्षतोऽङ्गमधिक योजनानां सहस्रकम् ॥ २७३ ॥

વળી એમના મૂળ વગેરે પાચની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશહજારવર્ષની છે, અને જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમાણ છે ૨૬૮

વળી એમના પ્રવાલ વગેરે પાચની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટત નવવર્ષની છે, અને જઘન્યત પૂર્વની જેમ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે ૨૬૯

અહિં તાડ વગેરે કહ્યા એ 'તાલે તમાલે' ઇત્યાદિક બે ગાથાઓ અગાઉ કહી છે તેમાથી જાણી લેવા

હવે, એકબીજવાળા આમ્રવૃક્ષ વગેરે, તથા બહુબીજવાળા દાડમના વૃક્ષ વગેરેના મૂળ આદિક દશેની અવગાહના તથા સ્થિતિ તાડની પેઠે સમજવી ૨૭૦

વળી ગુચ્છ અને ગુલ્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અને અવગાહના, તથા 'વલ્લી' ની સ્થિતિ—એ સૌ શાલપ્રમુખ વૃક્ષોની જેટલી જાણવી ૨૭૧

'વલ્લી' ના ફળની અવગાહના પૃથકત્વધનુષ્યની જાણવી શેષ મૂળ વગેરે નવની અવગાહના વળી તાડની જેટલી સમજવી ૨૭૨

એવી રીતે વળી એકેન્દ્રિયોના શરીરનુ માન જઘન્યથી એક અગુલના અસખ્યમા અશ જેટલુ છે, અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનથી કઈક અધિક છે. ૨૭૩.

तत्रापि देहः सूक्ष्मनिगोदानामंगुलासख्यभागक ।
सूक्ष्मानिलाग्न्यम्बुभुवामसख्येयगुण क्रमात् ॥ २७४ ॥
वाय्वादीनां बादराणां ततोऽसख्यगुण क्रमात् ।
वादराणां निगोदानामसख्येयगुणस्तत. ॥ २७५ ॥

स्वस्वस्थाने तु सर्वेषामगुलासख्यभागता ।
अंगुलासख्यभागस्य वैचित्र्यादुपपद्यते ॥ २७६ ॥

पर्याप्तानां वादराणां मरुतां यत्तु वैक्रियम् ।
जघन्यादुत्कर्षतश्च तदप्येतावदेव हि ॥ २७७ ॥

विशेषतश्च । निगोदपवनाग्न्यम्बुभुव पचाप्यमी द्विधा ।
सूक्ष्माश्च बादरास्तेऽपि पर्याप्तान्यभिदा द्विधा ॥ २७८ ॥

एव विंशतिरप्येते जघन्योत्कृष्टभूघना ।
जाताश्चत्वारिंशदेवमथप्रत्येकभूरुहः ॥ २७९ ॥

એમા પણ સૂક્ષ્મનિગોદોનુ દેહમાન એક અ ગુળના અસ ખ્યમા અ શ જેટલુ છે, અને એના કરતા, સૂક્ષ્મ વાઉકાય-અગ્નિકાય-અપ્કાય અને પૃથ્વીકાયના જીવોનુ દેહમાન અનુક્રમે અસ ખ્યઅસ ખ્યગણુ છે, અને એના કરતા બાદરવાયુકાય વગેરેનુ વળી અનુક્રમે અસ-ખ્યઅસ ખ્યગણુ છે, અને એના કરતા પણ, બાદરનિગોદોનુ દેહમાન અસ ખ્યગણું છે ૨૭૪-૨૭૫

વળી નિજનિજ સ્થાનમા તો એઓ સર્વે એકઅ ગુલના અસ ખ્યમા ભાગ જેવડા છે, કેમકે અ ગુલનો અસ ખ્યમો ભાગ વિચિત્ર એટલે બહુબહુ પ્રકારનો છે અને એટલે જ એમ ઘટી શકે છે ૨૭૬

વળી પર્યાપ્ત બાદરવાઉકાયનુ જે વૈક્રિય શરીર છે તે પે, ' જઘન્યથી ' તેમ ' ઉત્કર્ષથી ' એટલુ જ છે એટલે કે એક આગળના અસ ખ્યમા ભાગ જેટલુ છે ૨૭૭

હવે એ સ બ ધમા વિશેષત કહે છે —

નિગોદના જીવ, વાઉકાય, તેઉકાય, અપ્કાય અને પૃથ્વીકાય-એ પાચે (૧) સૂક્ષ્મ અને (૨) બાદર એમ બે પ્રકારના છે વળી એના પાછા (૧) પર્યાપ્ત અને (૨) અપર્યાપ્ત એમ બે ઉપભેદ છે આમ હોવાથી ૫×૨×૨=૨૦ (વીશ) ભેદ થયા એ વીશેના વળી ' જઘન્ય ' અને ' ઉત્કૃષ્ટ ' કરવાથી ૨૦×૨=૪૦ ચાલીશ ભેદ થયા ૨૭૮-૨૭૯

पर्याप्तापर्याप्तहीनोत्कृष्टभूघनभेदतः ।
चतुर्धैवं चतुश्चत्वारिंशदेकेन्द्रियांगिन ॥ २८० ॥

अथावगाहनास्वेषां तारतम्यमितीरितम् ।
पंचमांगेकोनविंशशतोद्देशे तृतीयके ॥ २८१ ॥

अपर्याप्तनिगोदस्य स्यात्सूक्ष्मस्यावगाहना ।
सर्वस्तोका ततोऽष्टानामसंख्येयगुणा. क्रमात् ॥ २८२ ॥

अपर्याप्तानिलाग्न्यम्बुभुवां सूक्ष्मगरीयसां ।
ततोऽपर्याप्तयोः स्थूलानन्तप्रत्येकभूरुहो. ॥ २८३ ॥

असख्येयगुणे तुल्ये मिथोऽवगाहने लघू ।
ततः सूक्ष्मनिगोदस्य पर्याप्तस्यावगाहना ॥ २८४ ॥

असंख्येयगुणा लघ्वी क्रमात्ततोऽधिकाधिके ।
अपर्याप्तपर्याप्तस्योत्कृष्टे तस्यावगाहने ॥२८५॥ कलापकम् ॥

ततः सूक्ष्मवायुवह्न्यम्भोभुवां स्युर्यथाक्रमम् ।
पर्याप्तानां जघन्यापर्याप्तानां च गरीयसी ॥ २८६ ॥

અથ–હવે પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયના પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત–એમ બે ભેદ, અને બેઉના વળી જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એટલે એમ ચાર પ્રકાર થયા તે, એ ચાલીશમા ભેળવવાથી ચુમાળીશ ભેદ એકેન્દ્રિયપ્રાણીઓના થયા ૨૭૯–૨૮૦

હવે એમની અવગાહનાના સબધમા તારતમ્ય છે તે પાચમા અગના ઓગણીશમા શતકના ત્રીજા ઉદ્દેશને વિષે કહ્યુ છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે ૨૮૧

સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્તનિગોદની અવગાહના (૧) સર્વથી ઓછી છે, અને તે કરતા,

વળી સૂક્ષ્મ અને બાદર અપર્યાપ્ત વાયુ–અગ્નિ–જળ અને પૃથ્વી–કાયની જઘન્ય અવગાહનાઓ (૮) અનુક્રમે અસખ્યઅસખ્યગણી છે અને એથી અસખ્યગણી અને **પરસ્પર તુલ્ય** અપર્યાપ્તબાદર એવા અનતકાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની (૨) છે વળી એથી અસખ્યગણી પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મનિગોદની જઘન્ય અવગાહના (૧) છે અને એ કરતા અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મનિગોદની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના (૨) અધિક અધિક સમજવી ૨૮૨–૨૮૫

તેથી, સૂક્ષ્મ એવા પૃથ્વી, અપ્, તેઉ અને વાઉકાય **પર્યાપ્ત** હોય તેમની જઘન્ય (૪), **અપર્યાપ્ત** હોય તેમની ઉત્કૃષ્ટ (૪), અને ' પર્યાપ્ત ' હોય એવાઓની

पर्याप्तानां तथोत्कृष्टा क्रमेणासख्यसंगुणा ।
विशेषाभ्यधिका चैव विशेषाभ्यधिका पुन ॥ २८७ ॥ युग्मम् ॥

एव स्थूलानिलाग्न्यम्भ·पृथ्वीनिगोदिनामपि ।
प्रत्येकं त्रितयी भाव्याऽवगाहनाभिदां क्रमात् ॥ २८८ ॥

इत्येकचत्वारिंशत्स्युः किलावगाहनाभिद ।
पर्याप्तस्थूलनिगोदज्येष्टावगाहनावधि ॥ २८९ ॥

पर्याप्तप्रत्येकतरोर्लघ्व्यसख्यगुणा तत ।
तस्यापर्याप्तस्य गुर्वी स्यादसख्यगुणा तत ॥ २९० ॥

ततोऽसंख्यगुणा तस्य पर्याप्तस्यावगाहना ।
सातिरेक योजनाना सहस्र सा यतो भवेत् ॥ २९१ ॥

यत्तु श्रीजिनवल्लभसूरिभि· स्वकृतदेहाल्पबहुत्वोद्धारे अपर्याप्तप्रत्येकतरूत्कृष्टावगाहनात पर्याप्ततरूत्कृष्टावगाहना विशेषाभ्यधिका उक्ता तत् चिन्त्यम् । अगुलासख्येयभागमानापर्याप्तप्रत्येकतरूत्कृष्टावगाहनात· सातिरेकयोजनसहस्रमानाया पर्याप्तप्रत्येकतरूत्कृष्टावगाहनाया. विशेषाधिकत्वस्य असंगतत्वात् भगवतीसूत्रेण सह विरोधाच्च। तथा च तद्ग्रंथः—

ઉત્કૃષ્ટ (૪) અવગાહના વળી અનુક્રમે અસખ્યગણી, વિશેષ અધિક અને વિશેષવિશેષ અધિક છે ૨૮૬–૨૮૭

એવી જ રીતે (એટલે કે ‘ સૂક્ષ્મ ’ ના સબધમા કહી તેવી જ રીતે) ‘ બાદર ’ વાયુકાય–અગ્નિકાય–અપ્કાય, પૃથ્વીકાય અને નિગોદના જીવો–દરેકની પણ અવગાહનાના ભેદોની ત્રિપુટી ભાવવી (૫×૩=૧૫) એમ પર્યાપ્તબાદર નિગોદોની ઉત્કૃષ્ટી અવગાહના સુધી ગણતા એકદર અવગાહનાના એકતાળીશ ભેદો થયા (૧+૮+૨+૧+૨+૪+૪+૪+૧૫) ૨૮૮–૨૮૯

વળી તે કરતા પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની જઘન્ય અવગાહના (૧) અસખ્યગણી છે, અને આ કરતા વળી અપર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના (૧) અસખ્યગણી છે ૨૯૦

એના કરતા અસખ્યગણી વળી પર્યાપ્ત પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના (૧) છે કારણ કે એ એક હજાર યોજનથી વધારે છે ૨૯૧ આમ ૪૧+૧+૧+૧=૪૪ ભેદ થયા

બીજુ, શ્રીજિનવલ્લભસૂરિએ સ્વકર્તૃક ‘ દેહાલ્પબહુતોદ્ધાર ’ ગ્રથમા અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કરતા, પર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની સવિશેષ અવગાહના કહી છે–તે વિચાર કરવા જેવી છે કેમકે એક અગુલના અસખ્યમા ભાગ જેટલી

पत्तेअसरीरबादरवणस्सइकाइयस्स पज्जत्तगस्स जहणिआ ओगाहणा असखेज्जगुणा । तस्स चेव अपज्जत्तगस्स उक्कोसिआ ओगाहणा असखिज्जगुणा । तस्स चेव पज्जत्तगस्स उक्कोसिया ओगाहणा असंखिज्ज गुणा । इति शतक १९ तृतीयोद्देशके ॥ भावार्थस्तु यन्त्रकात् ज्ञेय· ॥

अत्र जीवभेदा चतुश्चत्वारिंशत् । अवगाहना भेदाश्च त्रिचत्वारिंशदेव । अपर्याप्तबादरनिगोदजघन्यावगाहनाया अपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिजघन्यावगाहनायाश्च मिथस्तुल्यत्वात् ॥ अत एव कोष्टका चतुश्चत्वारिंशत् अंकाः त्रिचत्वारिंशदेव । पचमैकचत्वारिंशयोः कोष्टयोर्दशकस्यैव सद्भावात् । इति ध्येयम ॥

इति अंगमानम् ॥ ११ ॥

एषां त्रय. समुद्घाता आद्या स्युर्वेदनादय. ।
क्ष्मादीना तेऽनिलानां तु चत्वार. स्युः सवैक्रिया. ॥ २९२ ॥

इति समुद्घात· ॥ १२ ॥

અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કરતા, સહસ્રયોજનથી કઇંક અધિક માન વાળી પર્યાપ્ત પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના વિશેષ અધિક હોય એ અસભવિત છે વળી એમ કહેવાથી ભગવતીસૂત્ર સાથે પણ વિરોધ આવે છે કારણ કે ભગવતીમા પણ કહ્યુ છે કે —

' પર્યાપ્ત બાદર–પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની જઘન્ય અવગાહના અસખ્યગણી છે, અને તે કરતા એવા જ ' અપર્યાપ્ત ' ની ઉત્કૃષ્ટી અવગાહના અસખ્યગણી છે વળી આના કરતા, એવા જ ' પર્યાપ્ત ' ની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અસખ્યગણી છે આ વાત (ભગવતીના) ઓગણીસમા શતકના ત્રીજા ઉદ્દેશમા કહી છે એનો ભાવાર્થ આ સાથે આપેલા યત્ર પરથી સમજાશે.

યત્રમા જીવના ભેદો ચુમાલીસ છે અને અવગાહનાના ભેદ તેતાળીશ છે—એનુ કારણ એ છે કે અપર્યાપ્ત બાદર નિગોદની જઘન્ય અવગાહના અને અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિની જઘન્ય અવગાહના પરસ્પર તુલ્ય છે, અને એમ હોવાથી જ કોષ્ટકો ચુમાળીશ છે અને અંક તેતાળીશ છે, (પાચમા અને એકતાળીશમા કોષ્ઠકમા ' દસ ' નો આકડો જ છે)

એ પ્રમાણે દેહમાનવિષે વર્ણન કર્યું (૧૧)

હવે ૧૨ મા દ્વાર સમુદ્ઘાત વિષે

આ પૃથ્વીકાય આદિક જીવોને ' વેદના ' પ્રમુખ પહેલા ત્રણ સમુદ્ઘાત છે, અને વાયુકાયજીવોને એ ત્રણ અને ચોથો ' વૈક્રિય '–એમ ચાર સમુદ્ઘાત હોય છે ૨૯૨

बादरक्षितिनीराणि प्रत्येकान्यद्रुमा अपि ।
मृत्वोत्पद्यन्तेऽखिलेषु तिर्यक्ष्वेकेन्द्रियादिषु ॥ २९३ ॥
पचाक्षेष्वपि तिर्यक्षु गर्भसमूर्छजन्मसु ।
नरेष्वपि द्विभेदेषु सख्येयायुष्कशालिषु ॥ २९४ ॥ युग्मम् ॥
गच्छतो वह्निवायू तु सर्वेष्वेषु नरान्विना ।
तत पूर्वे द्विगतयोऽमू स्वेकगतिकौ स्मृतौ ॥ २९५ ॥

इति गति ॥ १३ ॥

एकद्वित्रिचतुरक्षा पचाक्षा सख्यजीविन ।
तिर्यचो मनुजाश्चैव गर्भसमूर्छनोद्भवा ॥ २९६ ॥
अपर्याप्ताश्च पर्याप्ता सर्वेऽप्येते सुरास्तथा ।
भवनव्यन्तरज्योतिष्काद्यकल्पद्वयोद्भवा ॥ २९७ ॥
मृत्वा प्रत्येकविटपिबादरक्षितिवारिषु ।
आयान्ति तेषु देवास्तु पर्याप्तेष्वपरेषु न ॥२९८॥त्रिभिर्विशेषकम्॥

હવે એમની ગતિ વિષે (તેરમુ દ્વાર)

બાદર પૃથ્વીકાય-અપ્કાય તથા પ્રત્યેક અને સાધારણ વનસ્પતિ-આ સર્વ જીવો મૃત્યુ બાદ એકેન્દ્રિય આદિ સર્વ તિર્યંચોને વિષે, ગર્ભજ તેમજ સમૂર્છિમ પચેન્દ્રિય તિર્યંચોને વિષે તથા સખ્યાત આયુષ્યવાળા બેઉ પ્રકારના મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે ૨૯૩-૨૯૪

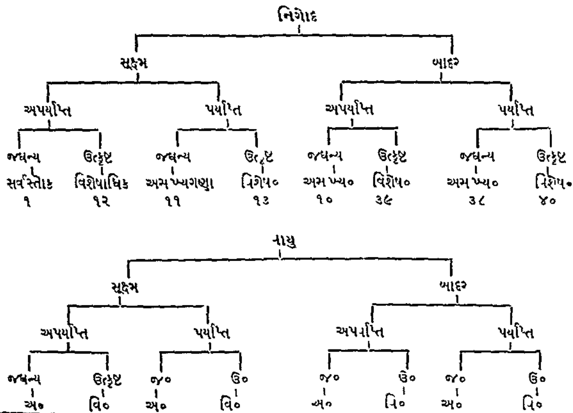
વળી અગ્નિકાય અને વાયુકાયના જીવો, મનુષ્યગતિ શિવાય ઉપર્યોક્ત સર્વગતિમા જાય છે આમ હોવાથી પૂર્વોક્ત જીવોની બે ગતિ, અને આમની તો એકજ ગતિ છે ૨૯૫

હવે આગતિ વિષે (ચોદમુ દ્વાર)

એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિય, વળી સખ્યજીવી ગર્ભજ તેમજ સંમૂર્છિમ પચેન્દ્રિયતિર્યંચ અને મનુષ્યો સર્વે પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા, વળી ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને પહેલા બે દેવલોકના દેવો,—આ સર્વ જીવો મૃત્યુબાદ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયને વિષે તથા બાદર-પૃથ્વીકાય અને-અપ્કાયને વિષે આવે છે અપવાદ એટલો કે દેવો છે તે એ 'પર્યાપ્ત' જાતિમા જ આવે છે, 'અપર્યાપ્ત' મા નહિ ૨૯૬-૨૯૮

'અવગાહનાઓ' નું યંત્ર.

(ઉત્તરોત્તર એકેકથી અસખ્યગણી અને વિશેષાધિક આ અવગાહનાઓ જાણવી)

अपर्याप्तेषु त्रिष्वेषु निगोदाग्न्यनिलेषु च ।
उत्पद्यन्ते च पूर्वोक्ताः प्राणिनो निर्जरान्विना ॥ २९९ ॥

निर्जरोत्पत्तियोग्यानामुक्तः प्रत्येकभूरुहाम् ।
विशेषः पंचमांगस्यैकविंशाद्विशतद्वये ॥ ३०० ॥

शाल्यादिधान्यजातीनां पुष्पे बीजे फलेषु च ।
देव उत्पद्यतेऽन्येषु न मूलादिषु सप्तसु ॥ ३०१ ॥

कोरंटकादिगुल्मानां देवः पुष्पादिषु त्रिषु ।
उत्पद्यते न मूलादिसप्तके किल शालिवत् ॥ ३०२ ॥

इक्षुवाटिकमुख्यानां मूलादिनवके सुरः ।
उत्पद्यते नैव किन्तु स्कन्धे उत्पद्यते परम् ॥ ३०३ ॥

इक्षुवाटिकादयस्त्वमी पंचमांगे प्रायो रूढिगम्याः पर्वकविशेषाः ॥ अह भंते उक्खुवाडियवीरणइक्कडन्नामाससवत्तसत्तवन्नतिमिरसेसयचोरगतलाण एएसिणं जे जीवा मूलत्ताए वक्कमति एवं जहेव वसग्गे तहेव एत्थवि मूलादीया दसउद्देसगा । नवर । खधद्देसए देवो उववज्जइ चत्तारिलेसाओ ॥

વળી દેવો શિવાય પૂર્વોક્ત સર્વ પ્રાણીઓ મૃત્યુબાદ અપર્યાપ્ત નિગોદ–અગ્નિકાય અને –વાયુકાય,—આ ત્રણ્ય યોનિમા આવે છે–ઉત્પન્ન થાય છે ૨૯૯

વળી દેવજાતિમા ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતાવાળા પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયનુ વિશેષ વર્ણન પાચમા અગના એકવીશમા તથા બાવીશમા શતકમા કહ્યુ છે ૩૦૦

દેવ મૃત્યુબાદ શાળ વગેરે જાતના ધાન્યોના પુષ્પ–બીજ અને–ફળમા આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, એમના શેષ–મૂળ આદિક સાતેમા ઉત્પન્ન થતા નથી ૩૦૧

એ જ પ્રમાણે વળી 'કોરટક' વગેરે 'ગુલ્મ' ના પુષ્પ, બીજ અને ફળ–એ ત્રણમા દેવ ઉત્પન્ન થાય છે, એના મૂળ આદિક સાતેમા નથી ઉત્પન્ન થતા, શાળની પેઠે ૩૦૨

ઇક્ષુવાટિકા એટલે શેરડીના વાઢ વગેરેના મૂળ આદિક નવમા દેવ ઉત્પન્ન થતા જ નથી, ફક્ત એઓના સ્કધને વિષે જ ઉત્પન્ન થાય છે ૩૦૩

આ ઇક્ષુવાટિકા આદિકના સબધમા પાચમા અગમા એમ કહ્યુ છે કે એ પ્રાય રૂઢિગમ્ય પર્વકવિશેષો છે ઇક્ષુવાટિકા, વીરણ, ઇક્કડ + + + + + એટલાઓમા જીવો મૂળરૂપે

तालप्रभृतिवृक्षाणां तथैकास्थिकभूरुहाम् ।
तथैव बहुबीजानां वल्लीनामप्यनेकधा ॥ ३०४ ॥
उत्पद्यते प्रवालादिष्वेव पंचसु निर्जरः ।
न मूलादिपंचकेऽथ नोक्तशेषवनस्पतौ ॥ ३०५ ॥ युग्मम् ॥

तथोक्तम् ।

पत्तपवाले पुप्फे फले य बीए य होइ उववाओ ।
रुक्खेसु सुरगणाण पसत्थरसवणगंधेसु ॥

इति भगवतीद्वाविंशशतवृत्तौ ॥

एकसामयिकीसख्योत्पत्तौ च मरणेऽपि च ।
विज्ञेया सूक्ष्मवन्नास्ति विरहोऽत्रापि सूक्ष्मवत् ॥ ३०६ ॥

इत्यागतिः ॥ १४ ॥

विपद्यानन्तरभवे तिर्यक्पचाक्षतां गता ।
सम्यक्त्वं देशविरतिं लभन्ते भूदकद्रुमा ॥ ३०७ ॥
विपद्यानन्तरभवे प्राप्य गर्भजमर्त्यताम् ।
सम्यक्त्व विरतिं मोक्षमप्याप्नुवन्ति केचन ॥ ३०८ ॥

સંક્રમે છે એમ હોવાથી, પૂર્વે વાસના સંબંધમાં કહી ગયા છીએ તેવી જ રીતે અહિં પણ મૂળ આદિક દશ ઉદ્દેશ સમજવા ફેર એટલો કે સ્કંધદેશની અંદર ચારલેશ્યાયુક્ત દેવ ઉત્પન્ન થાય છે

વળી તાડપ્રમુખ વૃક્ષોના, એકાસ્થિક વૃક્ષોના, બહુબીજ વૃક્ષોના અને અનેક પ્રકારની વલ્લી-વેલડીઓના પ્રવાલઆદિક પાંચ અંગોમાં દેવ ઉત્પન્ન થાય છે મૂળ આદિક પાંચ અંગોમાં નથી ઉત્પન્ન થતા, તેમ નથી ઉત્પન્ન થતા ઉપર કહ્યા શિવાયની વનસ્પતિમાં ૩૦૪-૩૦૫

આ સંબંધમાં શ્રી ભગવતીસૂત્રના બાવીશમા શતકની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—સુરગણની ઉત્પત્તિ પ્રશસ્ત રસ-વર્ણ-ગંધયુક્ત વૃક્ષોના પુષ્પ ફળ અને બીજને વિષે થાય છે

વળી (આ 'બાદર' માં) એક સમયને વિષે થતા જન્મમરણની સંખ્યા 'સૂક્ષ્મ'ની પ્રમાણે જ સમજવી કેમકે અહિં પણ 'સૂક્ષ્મની'ની પેઠે વિરહ નથી ૩૦૬

હવે એમની અનન્તરાપ્તિ વિષે (પંદરમુ દ્વાર)

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાયના જીવો મૃત્યુ બાદ **અનન્તરભવમાં** તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયપણું પામીને દેશવિરતિ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે કેટલાક વળી મૃત્યુબાદ **અનન્તર ભવમાં** ગર્ભજ મનુષ્યપણું પામી સર્વવિરતિ સમકિત અને મોક્ષ પણ મેળવે છે ૩૦૭-૩૦૮

विपद्यानन्तरभवे न लभन्तेऽग्निवायवः ।
सम्यक्त्वमपि दुष्कर्मतिमिरावृतलोचनाः ॥ ३०९ ॥

इत्यनन्तराप्ति ॥ १५ ॥

पृथ्व्यम्बुकायिका मुक्तिं यान्त्यनन्तरजन्मनि ।
चत्वार एकसमये षड् वनस्पतिकायिका ॥ ३१० ॥

इति समयेसिद्धिः ॥१६ ॥

पृथ्व्यम्बुप्रत्येकतरुष्वाद्यलेश्याचतुष्टयम् ।
आद्यं लेश्यात्रयं साधारणद्रुमाग्निवायुषु ॥ ३११ ॥

चतुर्थलेश्यासम्भवस्तु एवम्—

तेजोलेश्यावतां येषु नाकिनां गतिसंभवः ।
आद्यमन्तर्मुहूर्तं स्यात्तेजोलेश्यापि तेषु वै ॥ ३१२ ॥

इति लेश्या ॥ १७ ॥

દુષ્કર્મરૂપી તિમિરથી આવૃત થયેલા છે લોચન જેમના એવા અગ્નિકાય અને વાયુકાયના જીવો મૃત્યુ પછી અન્તરભવમા સમકિત સુદ્ધા પામતા નથી ૩૦૯

હવે એમની સમયેસિદ્ધિ વિષે (સોળમુ દ્વાર)

પૃથ્વીકાય અને અપ્કાયના જીવો અનન્તરભવમા એક સમયે ચારની સખ્યામા મોક્ષે જાય છે વનસ્પતિકાયના જીવો એક સમયે છ મોક્ષે જાય છે. ૩૧૦

હવે એમની લેશ્યા વિષે. (સત્તરમુ દ્વાર)

પૃથ્વીકાયના જીવો, અપ્કાયના જીવો તથા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના જીવોને પહેલી ચાર લેશ્યાઓ હોય છે અને અગ્નિકાય, વાયુકાય તથા સાધારણ વનસ્પતિકાયના જીવોને પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે ૩૧૧

અહિ કેટલાકને ચાર લેશ્યાઓ કહી, તો એમા ચોથીનો સભવ આવી રીતે સમજવો —

જેઓને વિષે તેજોલેશ્યાવાળા દેવોની ગતિનો સભવ હોય એઓને પહેલા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી તેજોલેશ્યા પણ હોય ૩૧૨

હવે એમની આહારદિશા વિષે (અઢારમુ દ્વાર)

एषां स्थूलत्त्मादीनामाहारः षड्दिगुद्भव ।
स्थूलानिलस्य त्रिचतुःपचदिक्संभवोऽप्यसौ ॥ ३१३ ॥

इति आहारदिक् ॥ १८ ॥

एकोनविंशतितमादीन्येकादश सूक्ष्मवत् ।
द्वाराणि स्थूलपृथ्व्यादिजीवानां जगुरीश्वराः ॥ ३१४ ॥
आद्य गुणस्थानमेषु मत सिद्धान्तिनां मते ।
कर्मग्रथमते त्वाद्य तद्द्वय भूजलद्रुषु ॥ ३१५ ॥
स्युस्तथा स्थूलमरुतां योगा पंच यतोऽधिकौ ।
एषां वैक्रियतन्मिश्रौ त्रयोऽन्येषां च पूर्ववत् ॥ ३१६ ॥

एव द्वाराणि १९–३१ ॥

अंगुलासख्यांशमाना यावन्तोंशा भवन्ति हि ॥
एकस्मिन् प्रतरे सूचीरूपा लोके घनीकृते ॥ ३१७ ॥
तावन्त' पर्याप्ता निगोदप्रत्येकतरुधराश्चाप
स्युः किंचिन्न्यूनावलिघनसमयमितास्त्वनलजीवा. ॥ ३१८ ॥ युग्मम् ॥

બાદર-પૃથ્વીકાય પ્રમુખને છ દિશાનો આહાર હોય છે અને બાદર વાયુકાયને તો ત્રણ, ચાર અથવા પાચ દિશાનો પણ હોય છે ૩૧૩

એમના ઓગણીશમાથી તે ઓગણત્રીશમા સુધીના અગ્યાર દ્વારો ' સૂક્ષ્મ ' (પૃથ્વીકાય આદિક) ના દ્વારોની પેઠે સમજી લેવા ૩૧૪

'ગુણસ્થાન' એમને પહેલુ જ હોય છે એમ સિદ્ધાન્તીઓનો મત છે જ્યારે કર્મગ્રથના મતે પૃથ્વીકાય, અપકાય તથા વનસ્પતિકાયને પહેલા બે ગુણસ્થાન છે ૩૧૫.

બાદર વાયુકાયને 'યોગ' પાચ હોય છે કેમકે એને વૈક્રિય, અને મિશ્રવૈક્રિય એમ બે યોગ અધિક છે બીજાઓને પૂર્વવત્ ત્રણ યોગ છે ૩૧૬

એવી રીતે ૧૯ થી ૩૧ સુધીના તેર દ્વાર વિષે કહ્યુ

હવે એમના 'માન'–'પ્રમાણ' વિષે (બત્રીશમુ દ્વાર)

ઘનીભૂત લોકાકાશને વિષે, એક પ્રતરમા, સૂચીરૂપ, આગળના અસખ્યમા ભાગ પ્રમાણ જેટલા અશો હોય તેટલા પર્યાપ્ત નિગોદ-પ્રત્યેક વનસ્પતિ-પૃથ્વી અને અપ્-કાયના જીવો હોય, અને કઈક ન્યૂન એવી 'આવલિ' ના જેટલા 'ઘનસમય' હોય તેટલા અગ્નિકાયના જીવો હોય. ૩૧૭–૩૧૮

अत्र च यद्यपि पूर्वार्धोक्ताश्चत्वारस्तुल्यमानका प्रोक्ताः ।
तदपि यथोत्तरमधिका प्रत्येतव्या असंख्यगुणाः ॥ ३१९ ॥

उक्तोऽङ्गुलासंख्यभागो य· सूचीखंडकल्पने ।
तस्यासख्येयभेदत्वात् घटते सर्वमप्यदः ॥ ३२० ॥

घनीकृतस्य लोकस्यासंख्येयभागवर्त्तिपु ।
असंख्यप्रतरेपु स्युः यावन्तोऽत्रप्रदेशकाः ॥ ३२१ ॥

तावन्तो वादराः पर्याप्तकाः स्यु वायुकायिकाः ।
इद प्रज्ञापनावृत्तावाचांगविवृतौ त्विदम् ॥ ३२२ ॥ युग्मम् ॥

सुसंवर्त्तितलोकैकप्रतरासंख्यभागकै· ।
प्रदेशै. प्रमिता स्थूलापर्याप्तक्ष्माम्बुवायव ॥ ३२३ ॥

क्षेत्रपल्योपमासख्यभागप्रदेशसम्मिताः ।
पर्याप्ता वादरहविर्भुजः प्रोक्ताः पुरातनै ॥ ३२४ ॥

सवर्त्तितचतुरस्त्रीकृतलोकश्रेण्यसख्यभागगतै' ।
वियदंशै. पर्याप्तास्तुल्या प्रत्येकतरुजीवा ॥ ३२५ ॥

વળી અહિ ઉપરના શ્લોકાર્ધમા ચાર પર્યાપ્તા કહ્યા તેમને તુલ્યમાનવાળા કહ્યા છે, છતા એમને ઉત્તરોત્તર અસખ્યઅસખ્યગણા સમજવા સૂચિખડ કલ્પવામા અ ગુળનો જે અસખ્યમો ભાગ કહ્યો છે એના ભેદો અસખ્ય હોવાથી આ સર્વ ઘટી શકે છે ૩૧૯–૩૨૦

ઘનરૂપ કરેલા લોકાકાશના અસખ્યમા ભાગમા રહેલા અસખ્ય ' પ્રતરો 'નેવિષે જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલા બાદરપર્યાપ્ત વાયુકાયના જીવો હોય—એમ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યુ છે પણ આચારાગના વિવરણમા એમ કહ્યુ છે કે—૩૨૧–૩૨૨

"સવર્તિત લોકના એક પ્રતરના અસખ્યભાગવાળા પ્રદેશો જેટલા, સ્થૂળ–અપર્યાપ્ત–પૃથ્વી, અપ્ અને વાયુ કાયના જીવો છે, અને ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસખ્ય ભાગવાળા પ્રદેશો જેટલા, પર્યાપ્ત–બાદર અગ્નિકાયના જીવો છે ૩૨૩–૩૨૪

"વળી સવર્તિત અને ચોરસ કરેલ લોકશ્રેણિના અસખ્યમા ભાગમા રહેલા આકાશપ્રદેશો જેટલા પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિના જીવો છે ૩૨૫.

सर्वर्त्तित चतुरस्त्रीकृतस्य लोकस्य य· प्रतर एक ।
तदसख्यभागखांशप्रमिताः पर्याप्तवादरनिगोदा· ॥ ३२६ ॥

अतःपरं तु ग्रंथद्वयेऽपि तुल्यमेव ॥

वादराः स्थावरा सर्वेऽप्येते पर्याप्तकाः पुनः ।
स्यु· प्रत्येकमसख्येयलोकाभ्राशमिता खलु ॥ ३२७ ॥

लोकमानाभ्रखडानामनन्ताना प्रदेशकै· ।
तुल्या. स्थूलानन्तकायजीवा प्रोक्ता जिनेश्वरै ॥ ३२८ ॥

इति मानम् ॥ ३२ ॥

पर्याप्ता वादराः सर्वस्तोका पावककायिका. ।
असख्येयगुणास्तेभ्य प्रत्येकधरणीरुह ॥ ३२९ ॥

असख्येयगुणास्तेभ्यः स्युर्वादरनिगोदका ।
तेभ्यो भूकायिकास्तेभ्यश्चापस्तेभ्यश्च वायव· ॥ ३३० ॥

तेभ्योऽनन्तगुणा· स्थूला स्युर्वनस्पतिकायिका ।
सामान्यतो वादराश्चाधिका पर्याप्तकास्तत ॥ ३३१ ॥

"અને સ વર્તિત તથા ચોરસ કરેલ લોકાકાશને એક પ્રતર હોય–તે પ્રતરના અસ ખ્યભાગ–પ્રમાણુ આકાશપ્રદેશ જેટલા પર્યાપ્ત બાદર નિગોદ છે" ૩૨૬

આ પછીની વાત બેઉ ગ્ર થમા સરખી છે

આ સર્વે પર્યાપ્તબાદર સ્થાવરો દરેક લોકાકાશના અસ ખ્યાત અ શો જેટલા છે ૩૨૭

વળી બાદર અન તકાય જીવો લોકપ્રમાણુ અન તાઆકાશખ ડોના પ્રદેશો જેટલા છે–એમ શ્રીજિનનુ વચન છે ૩૨૮

હવે એમના અ૯પબહુત્વ વિષે (તેત્રીશમુ દ્વાર)

પર્યાપ્ત બાદર અગ્નિકાયના જીવો સર્વકરતા અ૯પ છે એના કરતા, પ્રત્યેકવનસ્પતિ કાયના જીવો અસ ખ્યગણા છે એના કરતા અસ ખ્યગણા બાદર નિગોદના જીવો છે એના કરતા પૃથ્વીકાયના, એના કરતા અપ્કાયના અને એના કરતા વાયુકાયના જીવો અસ ખ્યગણા છે વળી એના કરતા બાદર વનસ્પતિકાયના જીવો અન તગણા છે, અને આ કરતા સામાન્યત 'બાદરપર્યાપ્ત' અધિક છે ૩૨૯–૩૩૧

स्वस्वजातीयपर्याप्तकेभ्योऽसंख्यगुणाधिका ।
अपर्याप्ता, स्वजातीयदेहिन परिकीर्त्तिता ॥ ३३२ ॥
यद्बादरस्य पर्याप्तकस्यैकैकस्य निश्रया ।
असंख्येयाः अपर्याप्ताः तज्जातीयाः भवन्ति हि ॥ ३३३ ॥

तथोक्त प्रज्ञापनायाम् ।

पज्जत्तगनिस्साए अपज्जत्तगा वक्कमन्ति । जत्थ एगो तत्थ नियमा असखेज्जा॥

इति अल्पबहुत्वम् ॥ ३३ ॥

सर्वस्तोका दक्षिणस्यां भूकाया दिगपेक्षया ।
उदक् प्राक् च तत प्रत्यक् क्रमाद्विशेषतोऽधिकाः ॥ ३३४ ॥

उपपत्तिश्चात्र—

यस्यां दिशि घन तस्या बहव. क्षितिकायिकाः ।
यस्यां च शुषिरं तस्या स्तोका एव भवन्त्यमी ॥ ३३५ ॥
दक्षिणस्यां च नरकनिवासा भवनानि च ।
भूयासि भवनेशाना प्राचुर्य शुषिरस्य तत् ॥ ३३६ ॥
अल्पा उदिच्यां नरका भवनानीति तत्र ते ।
घनप्राचुर्यतोऽनल्पा, स्युर्याम्यदिगपेक्षया ॥ ३३७ ॥

વળી પોતપોતાની જાતિવાળા ' અપર્યાપ્ત ' સ્વસ્વજાતીય ' પર્યાપ્ત ' કરતા અસખ્ય ગણા છે, કેમકે દરેક ' બાદર પર્યાપ્ત ' ની નિશ્રાએ અસખ્ય ' બાદર અપર્યાપ્ત ' હોય છે ૩૩૨–૩૩૩

આ સબધમા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા કહ્યુ છે કે—

પર્યાપ્તની નિશ્રાએ એક અપર્યાપ્ત ઉત્પન્ન થાય છે એટલે જ્યા ' પર્યાપ્ત ' ' એક ' હોય ત્યા અપર્યાપ્ત ચોક્કસ અસખ્ય હોય છે

હવે એમના દિશાથી અલ્પબહુત્વ વિષે (૩૪ મુ દ્વાર)

દક્ષિણ દિશામા સર્વથી ઓછા પૃથ્વીકાયજીવો છે એના કરતા અનુક્રમે અધિક અધિક ઉત્તરદિશામા, પૂર્વદિશામા અને પશ્ચિમ દિશામા છે ૩૩૪

એનુ કારણ આ પ્રમાણે '—

જે દિશાઓ ઘન હોય ત્યા પૃથ્વીકાયના જીવો બહુ હોય અને જ્યા પોલાણ હોય ત્યા તે થોડા હોય છે, અને દક્ષિણ દિશામા નરકાવાસ અને ભુવનપતિના ભવનો ઘણા હોવાથી, ત્યા

प्राच्यां रविशशिद्वीपसद्भावात् घनभूरिता ।
उत्तरापेक्षया तत्र वहवः क्षितिकायिका. ॥ ३३८ ॥
प्राक्प्रतीच्यो' रविशशिद्वीपसाम्येऽपि गौतमः ।
द्वीपोऽधिक· प्रतीच्या स्यात्ततस्तेऽत्राधिकाः स्मृताः ॥३३९॥

ननु प्रतीच्यामधिको द्वीपो यथास्ति गौतम. ।
तथात्र सन्त्यधोग्रामा· सहस्रयोजनोण्डताः ॥ ३४० ॥
तत्खातपूरितन्यायात् घनस्य शुपिरस्य च ।
साम्यात् पृथ्वीकायिकानां प्रत्यक् प्रचूरता कथम् ॥३४१॥ युग्मम्॥

अत्र उच्यते—

यथा प्रत्यगधोग्रामास्तथा प्राच्यामपि ध्रुवम् ।
गर्त्तादिसभवोऽस्त्येव किं च द्वीपोऽपि गौतमः ॥ ३४२ ॥
वक्ष्यमाणोच्छ्रयायामव्यास· प्रक्षिप्यते धिया ।
यद्यधोग्रामशुपिरे तदप्येपोऽतिरिच्यते ॥ ३४३ ॥ युग्मम ॥

ઘણુ પોલાણુ છે વળી ઉત્તર દિશામા નરકાવાસ અને ભવનો થોડા છે માટે ત્યા દક્ષિણુદિશાની અપેક્ષાએ વિશેષ ઘનતા હોવાથી પૃથ્વીકાયજીવો ઘણુા છે ૩૩૫–૩૩૭

વળી પૂર્વદિશામા સૂર્યદ્વીપ અને ચ દ્રદ્વીપ આવેલા હોવાથી, ત્યા ઉત્તર કરતા વિશેષ ઘનતા છે માટે ત્યા એ કરતા પણુ વિશેષ પૃથ્વીકાયજીવો છે ૩૩૮

હવે પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામા સૂર્યદ્વીપ અને ચ દ્રદ્વીપ અગર જો કે સમાન જ છે તો પણુ પશ્ચિમમા ગૌતમદ્વીપ વિશેષ છે, તેથી ત્યા ઘનતા પણુ વિશેષ, એટલે ત્યા પૃથ્વીકાયો પણુ વિશેષ. ૩૩૯

અહિ એવી શ કા ઉપસ્થિત થાય છે કે—

પશ્ચિમમા જેમ ગૌતમદ્વીપ વિશેષ છે તેમ ત્યા સહસ્રયોજન ઊડા અધોગ્રામ પણુ છે માટે **खातपूरित** ન્યાયે ઘનતા અને પોલાણુ સરખા થયા એટલે પછી ત્યા પૃથ્વીકાયજીવોનુ પ્રચુરપણુ કેવી રીતે સ ભવે ? ૩૪૧

એ શ કાનુ સમાધાન

પશ્ચિમમા અધોગ્રામ (... પૂર્વમા ... પોલાણુનો સ ભવ
છે ... મ્હોટા વિસ્તા ... છે ... પોલાણુમા

एव च घनवाहुल्यात् प्रतीच्यां प्रागपेक्षया ।
पृथ्वीकायिकवाहुल्यं युक्तमेव यथोदितम् ॥ ३४४ ॥

भवन्त्यप्कायिका. स्तोकाः पश्चिमायां ततः क्रमात् ।
प्राच्यां याम्यामुदीच्यां च विशेषेणाधिकाधिकाः ॥ ३४५ ॥

उपपत्तिश्च अत्र—

प्रतीच्यां गौतमद्वीपस्थाने वाराभमावत· ।
सर्वस्तोका जिनैरुक्ता युक्तमेवाम्बुकायिकाः ॥ ३४६ ॥
पूर्वस्यां गौतमद्वीपाभावाद्विशेपतोऽधिकाः ।
दक्षिणस्यां चन्द्रसूर्यद्वीपाभावात्ततोऽधिकाः ॥ ३४७ ॥
उदिच्यां मानससर.सद्भावात्सर्वतोऽधिकाः ।
अस्ति ह्यस्यां तदसख्ययोजनायतविस्तृतम् ॥ ३४८ ॥

याम्युदीच्योर्वह्निकाया. स्तोका प्रायो मिथ समाः ।
अग्न्यारभकवाहुल्यात् प्राच्यां संख्यगुणाधिका. ॥ ३४९ ॥
ततः प्रतीच्यामधिका वह्नयाद्यारभकारिणाम् ।
ग्रामेष्वधोलौकिकेषु वाहुल्याद्धरणीस्पृशाम् ॥ ३५० ॥

ઉપાડીને નાખવામા આવે તોયે તે વધી જાય છે એટલે પૂર્વની અપેક્ષાએ પશ્ચિમમા 'ઘનતા' વધી, માટે પૃથ્વીકાયિક જીવોનુ ત્યા વિશેષપણુ–બાહુલ્ય કહ્યુ એ યુક્ત જ છે ૩૪૨–૩૪૪

હવે અપ્કાયના જીવો પશ્ચિમ દિશામા સર્વથી થોડા છે, અને પૂર્વ, દક્ષિણ અને ઉત્તરમા અનુક્રમે વિશેષ વિશેષ અધિક છે ૩૪૫

એનુ પણ કારણ છે–તે આ પ્રમાણે —

પશ્ચિમમા ગૌતમદ્વીપને સ્થાને જળનો અભાવ હોવાથી, ત્યા એના (અપ્કાયના) જીવ થોડા હોય–એ તો ચોક્કસ વાત છે વળી પૂર્વમા ગૌતમદ્વીપ નથી એટલે એટલુ ત્યા જળ વધ્યુ તેથી એના જીવ પણ વધ્યા અને દક્ષિણમા સૂર્યચદ્ર દ્વીપો નહીં હોવાથી ત્યા એ (એમની જગ્યાએ જળ વધ્યુ એટલે) એ જીવ વિશેષ અધિક થયા તેમ ઉત્તર દિશામા માનસ સરોવર આવ્યુ એટલે (જળની બહુ જ બહોળતા એટલે) અપ્કાયના જીવ ત્યા સર્વથી અધિક કેમકે માનસ સરોવરનો વિસ્તાર અસખ્ય યોજનોમા છે ૩૪૬–૩૪૮

હવે અગ્નિકાયના જીવો દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામા થોડા છે, અને બેઉ દિશામા સમાન છે પૂર્વમા અગ્નિના આરભકો વિશેષ હોવાથી એ સખ્યગણા વિશેષ છે પશ્ચિમમા વળી એથીયે અધિક છે કારણકે અધોગ્રામમા અગ્નિ આદિકના આરભવાળા પ્રાણીઓ અધિક છે ૩૪૯–૩૫૦,

पूर्वस्यां मरुतः स्तोकास्ततोऽधिकाधिका मता ।
प्रतीच्यामुत्तरस्यां च दक्षिणस्यां यथाक्रमम् ॥ ३५१ ॥
यस्यां स्यात् शुषिरं भूरि तस्यां स्युर्भूरयोऽनिला. ।
घनप्राचुर्ये च तेऽल्पास्तच्च प्रागेव भावितम् ॥ ३५२ ॥
स्युर्यदपि खातपूरितयुक्त्या प्रत्यग् धराधिका तदपि ।
प्रत्यगधोग्रामभुवां निम्नत्वाद्वास्तवी शुषिरबहुता ॥ ३५३ ॥
वनानामल्पबहुता भाव्याप्कायिकवद्बुधैः ।
तरूणां ह्यल्पबहुता जलाल्पबहुतानुगा ॥ ३५४ ॥
सामान्यतोऽपि जीवानामल्पता बहुतापि च ।
वनाल्पबहुतापेक्षा ह्यनन्ता एत एव यत् ॥ ३५५ ॥
इति दिगपेक्षयाल्पबहुता ॥ ३४ ॥
कायस्थितिर्या सूक्ष्माणां प्रागुक्ता तन्मित मतम् ।
सामान्यतो बादराणां बादरत्वे किलान्तरम् ॥ ३५६ ॥
स्थूलक्ष्माम्भोग्निपवनप्रत्येकद्रुषु चान्तरम् ।
अनन्तकालो ज्येष्ट स्याल्लघु चान्तर्मुहूर्त्तकम् ॥ ३५७ ॥

હવે વાયુકાયના જીવો પૂર્વમા સૌથી અ પ છે, અને પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણમા અનુક્રમે વધતાવધતા છે જ્યા પોલાણુ ભાગ વિશેષ ત્યા વાયુકાય વિશેષ હોય એ સ્વાભાવિક છે અને જ્યા ઘનતા વિશેષ ત્યા એ અ-પ હોય એ ખુ-લુ છે એ પૂર્વે પણ જણાવી ગયા છીએ **खातपूरित** ન્યાયની ગણત્રીએ જો કે પશ્ચિમની પૃથ્વી અધિક થાય તો યે ત્યાના અધો ગ્રામની ભૂમિ નીચાણમા હોવાથી, પોલાણનો ભાગ વાસ્તવિક રીતે ઘણો જ રહે. (અને તેથી ત્યા વાયુકાયના જીવો પણ અધિક હોય) ૩૫૧–૩૫૩

હવે વનસ્પતિકાયના જીવોનુ અ-પાધિકપણુ અપ્કાયના જીવોની પ્રમાણે સમજવુ કારણકે વનસ્પતિ સર્વત્ર જળના પ્રમાણમા હોય છે સામાન્યપણે પણ જીવોનુ અ૯પાધિકપણુ વનસ્પતિકાયના જીવોના અ-પાધિકપણા ઉપર આધાર રાખે છે કારણકે એકલા વનસ્પતિકાયિક જીવો જ અનન્ત છે ૩૫૪–૩૫૫

હવે એમના અન્તર વિષે (૩૫ મુ દ્વાર)

‘ સૂક્ષ્મો ’ ની પૂર્વોક્ત કાયસ્થિતિના જેટલો જ સામાન્યત ‘ બાદરો ’ નો બાદરત્વમા અન્તર છે ૩૫૬

બાદર પૃથ્વી–અપ્–અગ્નિ–વાયુ અને–પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયના જીવોને વિષે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અનન્તકાળનુ છે અને જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્તનુ છે, કેમકે એઓ અનન્તકાળ

काल निगोदेषु यत्तेऽनन्तं चान्तर्मुहूर्त्तकम् ।
स्थित्वा स्थूलत्वमादिभावं पुन केचिदवाप्नुयुः ॥ ३५८ ॥

बादरस्य निगोदस्यान्तरमुत्कर्षतो भवेत् ।
कालोऽसंख्य पृथिव्यादिकायस्थितिमितश्च स· ॥ ३५९ ॥

सामान्यत स्थूलवनकायत्वेऽप्येतदन्तरम् ।
जघन्यतस्तु सर्वेषामन्तर्मुहूर्त्तमेव तत् ॥ ३६० ॥

इत्यन्तरम् ॥ ३५ ॥

स्वरूपमेकेन्द्रियदेहिनां मया धियाल्पया किंचिदिदं समुध्धृतम् ।
श्रुतादगाधादिव दुग्धवारिधेः जलं स्वचञ्च्वा शिशुना पतत्रिणा ॥३६१॥

विश्वाश्चर्यदकीर्तिकीर्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिप-
द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनय. श्रीतेजपालात्मज. ।
काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे
सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभगः पूर्णः सुख पंचम ॥ ३६२ ॥

इति पंचमः सर्गः

પર્યન્ત અને અન્તર્મુહૂર્તપર્યન્ત નિગોદને વિષે રહીને પુન બાદરપૃથ્વીકાયાદિમા ઉત્પન્ન થાય છે ૩૫૭–૩૫૮

બાદર નિગોદનુ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અસખ્યકાળ છે અને એનુ માન પૃથ્વીકાય આદિની સ્થિતિ જેટલુ છે ૩૫૯

સામાન્યત બાદર વનસ્પતિકાયત્વને વિષે પણ એટલુ જ અન્તર છે જો કે જઘન્ય અન્તર તો સર્વેનુ, અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમાણ છે ૩૬૦

જેવી રીતે એક પક્ષીનુ બચ્ચુ પોતાની ચાચવડે અગાધસમુદ્રમાથી જળ ગ્રહણ કરે તેમ મે મારી અલ્પબુદ્ધિઅનુસાર, અગાધશ્રુતસાગરમાથી આ એકેન્દ્રિયપ્રાણીઓનુ કિંચિત્ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરીને કહ્યુ છે ૩૬૧

જેમની કીર્તિ અખિલ વિશ્વમા આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારી છે એવા શ્રીમાન્ કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તેવાસિ અને, માતા રાજબા અને પિતા તેજપાળના સુપુત્ર વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જે આ, જગતના નિશ્ચિત તત્વોને દીપકની જેમ પ્રકટ કરનાર ગ્રથ રચ્યો છે તેનો, અદરથી નીતરતા સારને લીધે સુભગ એવો પાચમો સર્ગ નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ થયો

પાચમો સર્ગ સમાપ્ત.

॥ अथ षष्ठः सर्गः ॥

विकलान्यसमग्राणि स्युर्येषामिन्द्रियाणि वै ।
विकलेन्द्रियसञ्ज्ञास्ते स्युर्द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः ॥ १ ॥

तत्र प्रथम भेदाः ॥ १ ॥

अन्तर्जा कृमयो द्वेधा कुक्षिपायुसमुद्भवा. ।
विष्टाद्यमेधजा कीटा काष्टकीटा घुणाभिधा' ॥ २ ॥
गंडोला अलसा वशीमुखा मातृवहा अपि ।
जलौकसः पूतरका मेहरा जातका अपि ॥ ३ ॥
नानाशखा' शखनका कपर्दशुक्तिचन्दना ।
इत्याद्या द्वीन्द्रिया' पर्याप्तापर्याप्तया द्विधा ॥ ४ ॥

इति द्वीन्द्रियभेदा. ।

पीपिलिका वहुविधा घृतेल्यश्चौपदेहिका ।
लिक्षा मर्कोटका यूका गर्दभा मत्कुणादय' ॥ ५ ॥

સર્ગ છઠ્ઠો

જે જીવોને ઇન્દ્રિયો ' વિકલ ' એટલે ઓછી હોય, પૂરેપૂરી ન હોય એઓ 'વિકલેન્દ્રિય' કહેવાય એટલે બે ઇન્દ્રિયવાળા, ત્રણઇન્દ્રિયવાળા અને ચારઇન્દ્રિયવાળા જીવો ' વિકલેન્દ્રિય ' કહેવાય ૧

પ્રથમ, એ વિકલેન્દ્રિય જીવોના ' ભેદ ' વિષે (૧)

કુક્ષિમા ઉત્પન્ન થનારા, અને ગુદાદ્વારમા ઉત્પન્ન થનારા—એમ બે પ્રકારના શરીર જ કૃમિઓ, વિષ્ઠા આદિ અમેધ્ય પદાર્થોમા ઉત્પન્ન થતા કીડા, કાષ્ટમા ઉત્પન્ન થતા ' ઘુણા ' નામના કીડા, ગ ડોલા, અળસીયા, વ શીમુખા, માતૃવહા, જળો, પૂરા, મેહરા, જાતક, નાના પ્રકારના શ ખો, શ ખલા, કોડી, છીપ, ચ દન વગેરે બેઇન્દ્રિય જીવો છે એ, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત—એમ બે પ્રકારના છે ૨–૪

ઘણી જાતની કીડીઓ, ઘીમેલ, ઉધેહિ, લીખ, મ કોડા, જૂ , ગદ્ધઇયા, માકડ, ગોકળગાય, ઇયળ, સાવા, ગુ મી, છાણના કીડા, ચોરકીડા, ધાન્યના કીડા, પાચેરગના કથવા,

इन्द्रगोपेलिका सावा गुल्मीगोमयकीटकाः ।
चौरकीटा धान्यकीटाः पंचवर्णाश्च कुन्थवः ॥ ६ ॥

तृणकाष्टफलाहाराः पत्रवृन्ताशना अपि ।
इत्याद्यास्त्रीन्द्रियाः पर्याप्तापर्याप्ततया द्विधा ॥ ७ ॥

इति त्रीन्द्रियभेदाः ।

वृश्चिका ऊर्णनाभाश्च भ्रमर्यो भ्रमरा अपि ।
कंसार्यो मशकास्तिड्डा मक्षिका मधुमक्षिकाः ॥ ८ ॥

पतंगा झिल्लिका दंशा· खद्योता ढिकणा अपि ।
रक्तपीतहरित्कृष्णचित्रपक्षाश्च कीटकाः ॥ ९ ॥

नन्द्यावर्ताश्च कपिलडोलाद्याश्चतुरिन्द्रिया· ।
भवन्ति तेऽपि द्विविधाः पर्याप्तान्यतयाखिलाः ॥ १० ॥

इति चतुरिन्द्रियभेदाः ॥

अथ स्थानम् ॥

ऊर्ध्वाधोलोकयोरेकदेशभागे भवन्ति ते ।
तिर्यग्लोके नदीकूपतटाकदीर्घिकादिषु ॥ ११ ॥

द्वीपाम्भोधिषु सर्वेषु तथा नीराश्रयेषु च ।
षोढापि विकलाक्षाणां स्थानान्युक्तानि तात्विकैः ॥ १२ ॥

તૃણ-કાષ્ટ તથા-ફળનો આહાર કરનારા તેમજ પાદડા-અને ડીંટીયાનો આહાર કરનારા-ઈત્યાદિ ત્રણઇંદ્રિયોવાળા જીવ છે એઓ પણ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત-એમ બે પ્રકારના છે ૫-૭

વીંછી, કરોળીઆ, ભમરી, ભમરા, કસારી, મચ્છર, તીડ, માખી, મધમાખી, પતગીઆ, ઝીલ્લકા, ડાસ, ખદ્યોત, ઢીકણુ, લાલ પીળી લીલી કાળી તથા કાબરચિત્રી પાખવાળા કીડા, નદ્યાવર્ત્ત, ખડમાકડી-ઇત્યાદિ ચારઇન્દ્રિયોવાળા જીવો છે એમના પણ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે ભેદ છે ૮-૧૦

એમના ' સ્થાન ' વિષે (૨)

છયે પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય જીવો ઉર્ધ્વલોક અને અધોલોકના એકદેશભાગની અદર હોય છે વળી તિર્યગ્લોકમા નદી, કુવા, તળાવ, વાવ વગેરેમા પણ હોય છે, તેમ જ સર્વ દ્વીપો,

उपपातात्समुद्घातान्निजस्थानादपि स्फुटम् ।
असंख्येयतमेभागे ते लोकस्य प्रकीर्तिताः ॥ १३ ॥

इति स्थानम् ॥ २ ॥

आहारांगेन्द्रियोच्छ्वासभाषाख्या एषु पच च ।
पर्याप्तयस्तथा प्राणा षट्सप्ताष्टौ यथाक्रमम् ॥ १४ ॥

चत्वार स्थावरोक्तास्ते जिव्हावाग्बलवृद्धितः ।
षड्द्वीन्द्रियेष्वथैकैकेन्द्रियवृद्धिस्ततो द्वयो ॥ १५ ॥

इति पर्याप्तयः ॥ ३ ॥

लक्षद्वय च योनीनामेषु प्रत्येकमिष्यते ।
लक्षाणि कुलकोटीनां सप्ताष्ट नव च क्रमात् ॥ १६ ॥

इति योनिसख्या कुलसख्या च ॥ ४–५ ॥

विवृता योनिरेतेषां त्रिविधा सा प्रकीर्तिता ।
सचित्ताचित्तमिश्राख्या भावना तत्र दर्श्यते ॥ १७ ॥

સમુદ્રો તથા જળાશયોમા પણ હોય છે ઉપપાતથી, સમુદ્‌ઘાતથી અને સ્વસ્થાનથી પણ એઓ લોકના અસખ્યમા ભાગમા રહેલા છે ૧૧–૧૩

એમની ' પર્યાપ્તિ ' વિષે (૩)

એમને પાચ પર્યાપ્તિ છે (૧) આહાર પર્યાપ્ત, (૨) શરીરપર્યાપ્ત, (૩) ઇન્દ્રિ પર્યાપ્તિ, (૪) શ્વાસોચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ અને (૫) ભાષાપર્યાપ્તિ વળી પ્રાણ, બે ઇન્દ્રિયો વાળાને છ, ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાળાને સાત, અને ચાર ઇન્દ્રિયોવાળાને આઠ હોય છે ('સ્થાવર 'ને છે એ ચાર પ્રાણ, પાચમો ' જીવ્હા ઇન્દ્રિય, ' અને છઠ્ઠો વચનબળ—એ પ્રમાણે છ પ્રાણ બેઇન્દ્રિયજીવોના ત્રેઇન્દ્રિયને એક ઇન્દ્રિય વધી એટલે ૬+૧=૭ સાત પ્રાણ, અને ચઉરિન્દ્રિયને વળી એનાથી એક ઇન્દ્રિય વધી, એટલે ૭+૧=૮ પ્રાણ) ૧૪–૧૫

એમની ' યોનિસખ્યા ' તથા ' કુળસખ્યા ' વિષે (૪–૫)

એમની પ્રત્યેકની બે લાખ યોનિઓ છે અને કુલકોટિ, બેઇન્દ્રિયોની સાત લાખ, ત્રેઇન્દ્રિયોની આઠ લાખ અને ચઉરિન્દ્રિયોની નવ લાખ છે ૧૬

એમના ' યોનિસ્વરૂપ ' વિષે (૬)

એમની યોનિ વિવૃત્ત હોય છે અને એ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારની છે, જીવતા બળદ વગેરેના શરીરથી નીકળેલા કીડા વગેરેની સચિત્ત યોનિ છે, અચિત્ત કાષ્ટ

जीवद्गवादिदेहोत्थकृम्यादीना सचित्तता ।
अचित्तकाष्टाद्युत्पन्नघुणादीनामचित्तता ॥ १८ ॥
सचित्ताचित्तकाष्टादिसजातानां तु मिश्रका ।
उष्णा शीता च शीतोष्णेत्यपि सा त्रिविधा मता ॥ १९ ॥

इति योनिस्वरूपम् ॥ ६ ॥

द्व्यक्षाणां द्वादशाब्दानि भवेज्ज्येष्टा भवस्थितिः ।
त्र्यक्षाणां पुनरेकोनपचाशदेव वासरा ॥ २० ॥
षण्मासाश्चतुरक्षाणा जघन्यान्तर्मुहूर्त्तकम् ।
सान्तर्मुहूर्त्तोना त्वेषा स्यात्पर्याप्ततया स्थितिः ॥ २१ ॥

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

ओघतो विकलाक्षेषु कायस्थितिरुरीकृता ।
संख्येयाब्दसहस्राणि प्रत्येकं च तथा त्रिषु ॥ २२ ॥
पर्याप्तत्वे तु नवरं द्व्यक्षकायस्थितिर्मिता ।
सख्येयान्येव वर्षाणि श्रूयतां तत्र भावना ॥ २३ ॥
भवस्थितिर्द्वीन्द्रियाणामुत्कृष्टा द्वादशाब्दिकी ।
तादृग्निरन्तरकियद्भवादानादसौ भवेत् ॥ २४ ॥

વગેરેના કીડાઓની અચિત્ત યોનિ છે, તેમજ સચિત્તઅચિત્ત કાષ્ટ વગેરેના કીડાઓની મિશ્ર યોનિ છે વળી ઉષ્ણ, શીત, શીતોષ્ણ–એમ પણ ત્રણ પ્રકારની (યોનિ) કહી છે ૧૭-૧૯

એમની ' ભવસ્થિતિ ' વિષે. (૭)

બેઇન્દ્રિયોવાળા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ બાર વર્ષની, ત્રણઇન્દ્રિયવાળા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ ઓગણપચાસ દિવસની, અને ચારઇન્દ્રિયોવાળા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ ૭ માસની છે જઘન્ય ભવસ્થિતિ તો સર્વવિકલેન્દ્રિયોની અન્તર્મુહૂર્તની છે વળી એમની પર્યાપ્તપણાની સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત ઓછી છે ૨૦–૨૧

એમની ' કાયસ્થિતિ ' વિષે (૮)

ત્રણે પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય જીવોની ઓઘથી કાયસ્થિતિ, પ્રત્યેક પ્રકારમા તથા ત્રણે પ્રકારમા સખ્યાત સહસ્રોવર્ષોની છે પણ એમા યે પર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિયોની કાયસ્થિતિ સખ્યાત વર્ષોની જ કહી છે કારણ કે બેઇન્દ્રિયોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ બાર વર્ષની છે, અને એવા

एवमग्रेऽपि सख्येयदिनरूपा च पर्याप्तत्रीन्द्रियांगिनाम् ।
पर्याप्तचतुरक्षाणां सख्येयमासरूपिका ॥ २५ ॥

इति कायस्थितिः ॥ ८ ॥

कार्मण तैजसं चौदारिकमेतत्तनुत्रयम् ।

इति देहा. ॥ ९ ॥

केवल हुडसस्थानमेतेषां परिकीर्तितम् ॥ २६ ॥

इति संस्थानम् ॥ १० ॥

योजनानि द्वादशैषां त्रिगव्यूत्येकयोजनम् ।
क्रमाज्ज्येष्ठा तनुर्लघ्व्यगुलासख्यलवोन्मिता ॥ २७ ॥

आहुश्च—

बारसजोश्रण सखो तिकोस गुम्मी य जोग्रणं भमरो ॥ इति ॥

इति अगमानम् ॥ ११ ॥

वेदनोत्थः कषायोत्थो मरणान्तिक इत्यपि ।
विकलेन्द्रियजीवानां समुद्घाता अमी त्रय. ॥ २८ ॥

इति समुद्घाता. ॥ १२ ॥

पृथ्व्याद्या स्थावराः पच द्वीन्द्रियाद्यास्त्रय. पुन. ।
सख्येयजीविन पचेन्द्रियतिर्यग्नरा अपि ॥ २९ ॥

ઉપરાઉપર સતત કેટલાક ભવો કરવાથી કાયસ્થિતિ થાય છે એ જ પ્રમાણે પર્યાપ્ત ત્રેઇન્દ્રિયોની સખ્યાત દિવસોની, અને પર્યાપ્ત ચઉરિન્દ્રિયોની સખ્યાત માસની કાયસ્થિતિ છે ૨૨–૨૫

એમના બીજા દ્વારો વિષે (૯–૧૨)

એમના **શરીર** ત્રણ પ્રકારના છે કાર્મણ, તૈજસ, ઓદારિક **સસ્થાન** કેવળ હુડક-સસ્થાન જ છે **દેહમાન** ઉત્કૃષ્ટ, બેઇન્દ્રિયોનુ બાર યોજન, ત્રેઇન્દ્રિયોનુ ત્રણ કોસ અને ચઉરિન્દ્રિયોનુ એક યોજન છે, જઘન્યત શરીરમાન ત્રણેનુ, આગળના અસખ્યતમા ભાગ જેટલુ છે એ સબધમા અન્યત્ર દૃષ્ટાન્તમા કહ્યુ છે કે (ઉત્કૃષ્ટ) શખ બાર યોજનનો, ગુમ્મી ત્રણ કોસની અને ભમરો એક યોજનનો હોય છે આ વિકલેન્દ્રિય જીવોને **સમુદ્ઘાત** ત્રણ પ્રકારનો હોય છે (૧) વેદનાથી ઉત્પન્ન થતો, (૨) કષાયથી ઉત્પન્ન થતો, (૩) મરણાન્તિક ૨૬–૨૮

એમની ' ગતિ ' તથા ' આગતિ ' વિષે (૧૩–૧૪)

પૃથ્વીકાય આદિ **પાચે** સ્થાવરો, ત્રણે વિકલેન્દ્રિયો, તથા સખ્યાતઆયુષ્યવાળા

स्थानकेषु दशस्वेषु गच्छन्ति विकलेन्द्रियाः ।
दशभ्य एवैनेभ्यश्चोत्पद्यन्ते विकलेन्द्रिया ॥३०॥ युग्मम् ॥

न देवनारकासख्यजीवितिर्यगृनरेषु च ।
एषां गमागमौ तस्मात् द्विगता द्व्यागता इति ॥ ३१ ॥

उपपातच्यवनयोर्विरहो द्वीन्द्रियादिषु ।
अन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टो जघन्य· समयावधि. ॥ ३२॥

उत्पद्यन्ते विपद्यन्ते चैकेन समयेन ते ।
एको द्वौ वा त्रय सख्या असंख्या विकलेन्द्रियाः ॥ ३३ ॥

इति गतागती ॥ १३–१४ ॥

लब्ध्वा नृत्वादिसामग्रीं केचिदासादयन्त्यमी ।
यावद्दीक्षां भवे गम्ये न तु मोक्षं स्वभावतः ॥ ३४ ॥

इति अनन्तराप्तिः ॥ १५ ॥

एकस्मिन् समये सिद्धिर्विकलानां न सम्भवेत् ।
ग्रामो नास्ति कुतः सीमा मोक्षो नास्तीति सा कुत· ॥ ३५ ॥

---

५ चेन्द्रितिर्यंच અને **મનુષ્યો**—આ દશ સ્થાનકોની અંદર વિકલેન્દ્રિય જીવોની ગતિ છે, અને એજ દશ સ્થાનકોમાથી એઓની આગતિ થાય છે અસખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્યંચ તથા મનુષ્યોમા તેઓ જતાયે નથી તેમ ત્યાથી આવતા યે નથી દેવતા કે નારકીમા પણ તેમની ગતિ કે આગતિ છે જ નહિ માટે એઓને મનુષ્ય અને તિર્યંચની–એમ બે જ ગતિ અને બે જ આગતિ રહી ૩૦–૩૧

વિકલેન્દ્રિય જીવોને ઉત્પત્તિ અને ચ્યવનનો વિરહ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત્તનો, અને જઘન્યત એક સમયનો કહ્યો છે ૩૨

વિકલેન્દ્રિય જીવોની, એકસમયમા જન્મમરણની સખ્યા એક, બે, ત્રણ, છેલ્લામા છેલ્લી સખ્યાસુધી, અને એથી પણ વિશેષની છે ૩૩

હવે એમના ૧૫ મા દ્વારથી ૨૩ મા સુધીના દ્વારો વિષે

વિકલેન્દ્રિય જીવો મનુષ્યત્વ આદિ સામગ્રીને યોગે **અનન્તરભવમા** યાવત્ સર્વ વિરતિરૂપ દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરતુ સ્વભાવત મોક્ષ મેળવી શકતા નથી ૩૪

વિકલેન્દ્રિય જીવોનો મોક્ષ જ નથી એટલે પછી ' **એકસમયસિદ્ધિ** ' જેવુ કાઇ રહ્યુ નહિ કારણકે ગામ વિના સીમા કેવી ? ૩૫

इति एकसमयसिद्धि. ॥ १६ ॥

कृष्णा नीला च कापोतीत्येषां लेश्यात्रय स्मृतम् ।

इति लेश्या ॥ १७ ॥

त्रसनाड्यन्तरे सत्त्वादाहार· षड्दिगुद्भवः ॥ ३६ ॥

इति आहारदिक् ॥ १८ ॥

एषां सहनन चैक सेवार्त्त परिकीर्तितम् ।

इति सहननम् ॥ १९ ॥

मानमायाक्रोधलोभा कषाया एषु वर्णिता ॥ ३७ ॥

इति कषायाः ॥ २० ॥

आहारप्रमुखा. सज्ञाश्चतस्र एषु दर्शिता ।

इति सज्ञाः ॥ २१ ॥

द्व्यक्षाणां स्पर्शनं जीह्वेत्याख्यातमिन्द्रियं द्वयम् ॥ ३८ ॥

तत् त्र्यक्षचतुरक्षाणा क्रमाद् घ्राणेक्षणाधिक ।

इति इन्द्रियम् ॥ २२ ॥

असत्त्वाद्व्यक्तसज्ञानां ते निर्दिष्टा असज्ञिन ॥ ३९ ॥

यद्वा न दीर्घकालिकी नापि दृष्टिवादोपदेशिकी ।

स्याद्धेतुवादिकी ह्येषां न तया सज्ञिता पुन ॥ ४० ॥

इति सज्ञिता ॥ २३ ॥

વિકલેન્દ્રિય જીવોને લેશ્યા ત્રણ હોય કૃષ્ણ, નીલા અને કાપોતી આ જીવો ત્રસ નાડીની અંદર હોવાથી એમને છ દિશાઓનો આહાર હોય છે ૩૬

વિકલેન્દ્રિય જીવોને એક જ ' સેવાર્ત્ત ' સંહનન જ છે વળી એઓને ચારે કષાયો છે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. ૩૭

વિકલેન્દ્રિય જીવોને આહાર આદિ ચાર સંજ્ઞાઓ છે ઇન્દ્રિયોમા, બેન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિય, ત્રેઇન્દ્રિય જીવોને એ બે ને ત્રીજી ઘ્રાણેન્દ્રિય, અને ચઉરિન્દ્રિય જીવોને એ ત્રણ ને ચોથી ચક્ષુરિન્દ્રિય–એ પ્રકારે છે ૩૮–૩૯

વિકલેન્દ્રિય જીવોને પ્રકટ સંજ્ઞા નથી તેથી એઓને ' અસંજ્ઞી ' કહ્યા છે અથવા તો, એમને દીર્ઘકાલિકી કે દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા હોતી નથી, ફક્ત હેતુવાદિકી સંજ્ઞા હોય છે પણ એથી એઓમા સંજ્ઞિપણું કહેવાય નહિ (એટલે એઓને અસંજ્ઞી કહ્યા છે) ૪૦

केवल क्लीववेदाश्च मिथ्यादृष्टय एव ते ।
सम्यग्दृशो ह्यल्पकालं विद्युज्ज्योतिर्निदर्शनात् ॥ ४१ ॥
सास्वादनाख्यसम्यक्त्वे किंचित् शेषे मृतिं गताः ।
विकलाक्षेपु जायन्ते ये केचित्तदपेक्षया ॥ ४२ ॥
अपर्याप्तदशायां स्युः सम्यग्दृशोऽपि केचन ।
पर्याप्तत्वे तु सर्वेऽपि मिथ्यादृष्टय एव ते ॥ ४३ ॥ युग्मम् ॥

इति वेदः दृष्टिश्च ॥ २४–२५ ॥

मतिश्रुताभिध ज्ञानद्वय सम्यग्दृशां भवेत् ।
मत्यज्ञानश्रुताज्ञाने तेषां मिथ्यात्विनां पुन· ॥ ४४ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

अचक्षुर्दर्शनोपेता द्वित्र्यक्षाश्चतुरिन्द्रियाः ।
सचक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनाः कथिता जिनैः ॥ ४५ ॥

इति दर्शनम् ॥ २७ ॥

स्यु· साकारोपयोगास्ते ज्ञानाज्ञानव्यपेक्षया ।
निराकारोपयोगास्ते दर्शनापेक्षया पुनः ॥ ४६ ॥

હવે એમના ' વેદ ' અને ' દષ્ટિ ' વિષે (૨૪–૨૫)

વિકલેન્દ્રિય જીવોને કેવળ નપુસકવેદ હોય છે એઓ વળી મિથ્યાદષ્ટિ જ છે કેમકે એમને વિદ્યુતની જ્યોતિની જેમ, અલ્પકાળસુધી જ સમ્યક્દષ્ટિ રહે છે ૪૧

સાસ્વાદન સમકિત કઇક શેષ રહે ત્યારે મૃત્યુ પામીને જે કોઈ પ્રાણીઓ વિકલેન્દ્રિયમા ઉત્પન્ન થાય છે એઓની અપેક્ષાએ, અપર્યાપ્ત દશામા કેટલાક સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો પણ હોય છે, પણ પર્યાપ્તદશામા તો સર્વે મિથ્યાદષ્ટિ જ હોય છે ૪૨–૪૩

હવે, એમના ૨૬ મા દ્વારથી ૨૮ મા સુધીના દ્વારો વિષે

સમ્યક્દષ્ટિ વિકલેન્દ્રિયોને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન–એમ બે **જ્ઞાન** છે પણ એમનામા જે મિથ્યાત્વી છે એમને મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન–એમ બે છે ૪૪

બેઇન્દ્રિય જીવો અને ત્રેઇન્દ્રિય જીવોને અચક્ષુ**દર્શન** હોય છે, જ્યારે ચઉરિન્દ્રિય જીવોને ચક્ષુદર્શન તેમ અચક્ષુદર્શન બેઉ કહ્યા છે ૪૫

વિકલેન્દ્રિય જીવોને, જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની અપેક્ષાએ, સાકાર **ઉપયોગ** હોય છે, જ્યારે દર્શનની અપેક્ષાએ નિરાકાર ઉપયોગ હોય છે ૪૬

इति उपयोगाः ॥ २८ ॥

द्विवक्रत्रिक्षणान्तश्च सम्भवत्येषु विग्रहः ।
ततस्तत्रैकसमयं व्यवहारादनाहृतिः ॥ ४७ ॥

निश्चयात्तु द्विसमया स्यादनाहारिता किल ।
विग्रहे विकलाक्षाणामाहारकत्वमन्यदा ॥ ४८ ॥

एते प्रागोजआहारास्ततः पर्याप्तभावतः
लोमाहाराः कावलिकाहारा अपि भवन्त्यमी ॥ ४९ ॥

सचित्ताचित्तमिश्राख्य एषामाहार इष्यते ।
अन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टमाहारस्यान्तरं मतम् ॥ ५० ॥

इति आहारः ॥ २९ ॥

पर्याप्तानां गुणस्थानमेतेषामुक्तमादिमम् ।
अपर्याप्तामां तदाद्यं द्वितीयमपि जातुचित् ॥ ५१ ॥

इति गुणाः ॥ ३० ॥

औदारिकं काययोगं तन्मिश्रः कार्मणस्तथा ।
वागसत्यामृषा चेति योगाश्चत्वार एष्वमी ॥ ५२ ॥

હવે એમના ' આહાર ' વિષે (૨૯)

વિકલેન્દ્રિયોને બેવક્રોવાળો અને ત્રણ સમય પર્યન્તનો ' વિગ્રહ ' સભવે છે અને એ વિગ્રહગતિમા વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ એઓ એક સમય અનાહારી રહે છે, પણ નિશ્ચયનયના અપેક્ષાએ બે સમય સુધી અનાહારી રહે છે અન્યદા એઓ આહારક હોય છે ૪૭-૪૮

પહેલા તો એમનો ' ઓજઆહાર ' હોય છે પણ પછી પર્યાપ્ત ભાવ પામે છે ત્યારે એમને ' લોમઆહાર ' અને ' કવલઆહાર ' પણ હોય છે ૪૯

વળી એઓને સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર-એમ ત્રણે આહાર હોય છે એમને એ આહાર વચ્ચેનુ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્તનુ છે ૫૦

એમના ' ગુણસ્થાન ' અને ' યોગ ' વિષે

વિકલેન્દ્રિય જીવોમા જે ' પર્યાપ્ત ' હોય એમને પહેલુ ગુણસ્થાન, અને જેઓ ' અપર્યાપ્ત ' હોય એમને પહેલુ અને કવચિત્ બીજુ ગુણસ્થાન પણ હોય છે ૫૧

વિકલેન્દ્રિય જીવોને ચાર યોગ હોય છે (૧) ઔદારિક કાયયોગ, (૨) ઔદારિકમિશ્ર યોગ, (૩) કાર્મણકાયયોગ અને (૪) અસત્યમૃષાવચનયોગ ૫૨

इति योगाः ॥ ३१ ॥

एकस्मिन् प्रतरे सूच्योऽङ्गुलसख्यांशकायति ।
तावन्तो द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः पर्याप्तका. पृथक् ॥ ५३ ॥
एकस्मिन् प्रतरे सूच्योङ्गुलासख्यांशकायति ।
अपर्याप्ता द्वित्रिचतुरक्षास्तावन्त ईरिता ॥ ५४ ॥

उक्त च— पज्जत्तापज्जत्ता वितिचउ असन्निणो अवहरंति ।
अंगुलसंखासखप्पएसभइय पुढो पयर ॥ ५५ ॥

इति मानम् ॥ ३२ ॥

सर्वस्तोका चतुरक्षाः पर्याप्ताः परिकीर्तिता· ।
पर्याप्तद्वीन्द्रियास्तेभ्योऽधिकास्तेभ्यस्त्रिखास्तथा ॥ ५६ ॥
असख्येयगुणास्तेभ्योऽपर्याप्तचतुरिन्द्रिया ।
त्रिद्वीन्द्रिया अपर्याप्तास्ततोऽधिकाधिका क्रमात् ॥ ५७ ॥

इति अल्पबहुत्वम् ॥ ३३ ॥

એમના ' માન ' એટલે પ્રમાણ વિષે (૩૨)

એક અ ગુલના **સખ્યાતમા** ભાગ જેટલી લબાઇવાળા એક પ્રતરની અદર જેટલી સૂચિઓ હોય તેટલા પૃથક્ પૃથક્ **પર્યાપ્ત**, બેઇન્દ્રિય જીવો, ત્રેઇન્દ્રિય જીવો અને ચઉરિન્દ્રિય જીવો હોય વળી, એક અ ગુલના **અસખ્યાતમા** ભાગ જેટલી લબાઇવાળા એક પ્રતરની અદર જેટલી સૂચિ હોય તેટલા પૃથક્ પૃથક્ **અપર્યાપ્ત** બેઇન્દ્રિય જીવો, ત્રેઇન્દ્રિય જીવો અને ચઉરિન્દ્રિય જીવો હોય ૫૩–૫૪

કહ્યુ છે કે —

અ ગુલના સખ્યાત અને અસખ્યાત પ્રદેશોથી ભરેલા પૃથક્ પૃથક્ પ્રતરને પર્યાપ્ત તેમ જ અપર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિય જીવો, ત્રેઇન્દ્રિય જીવો, ચતુરિન્દ્રિય જીવો, તથા સજ્ઞી પચેન્દ્રિયો અવહરે છે ૫૫

હવે એમના ' અલ્પબહુત્વ ' વિષે (૩૩)

પર્યાપ્ત ચઉરિન્દ્રિયો સર્વથી થોડા છે, એનાથી ઝાઝા પર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિયો છે અને એનાથી પણ ઝાઝા પર્યાપ્ત ત્રેઇન્દ્રિયો છે ૫૬

એથી અસખ્યગણા અપર્યાપ્ત ચઉરિન્દ્રિયો છે, એથી અધિક અપર્યાપ્ત ત્રેઇન્દ્રિયો અને એથી વિશેષ અપર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિયો છે ૫૭

હવે એમના ' દિગપેક્ષી અલ્પબહુત્વ ' વિષે (૩૪)

इमे प्रतीच्यामत्यल्पा प्राच्यां विशेषतोऽधिका ।
दक्षिणस्यामुत्तरस्यामेभ्योऽधिकाधिका क्रमात् ॥ ५८ ॥
अल्पतां बहुतां चानुसरन्त्येतेऽम्बुकायिनाम् ।
प्रायो जलाशयेष्वेषां भूम्नोत्पत्तिः प्रतीयते ॥ ५९ ॥
द्वयक्षाः पूतरशखाद्या स्युः प्रायो बहवो जले ।
शेवालादौ च कुन्थ्वाद्या भृगाद्याश्चाम्बुजादिषु ॥ ६० ॥

इति दिगपेक्षया अल्पबहुत्वम् ॥ ३४ ॥

अल्पमन्तर्मुहूर्त्तं स्यात् कालोऽनन्तोऽन्तरं महत् ।
वनस्पत्यादिषु स्थित्वा पुनर्विकलताजुषाम् ॥ ६१ ॥

इति अन्तरम् ॥ ३६ ॥

तिर्यंचो मनुजा देवा नारकाश्चेति तात्त्विकैः ।
स्मृताः पचेन्द्रिया जीवाश्चतुर्धा गणधारिभिः ॥ ६२ ॥
त्रिधा पचाक्षतिर्यंचो जलस्थलखचारिणः ।
अनेकधा भवन्त्येते प्रतिभेदविवक्षया ॥ ६३ ॥

પશ્ચિમદિશામા બહુ અલ્પ વિકલેન્દ્રિયો છે, પૂર્વમા એથી અધિક છે, દક્ષિણમા એથી અધિક અને ઉત્તરમા વળી એથી યે અધિક છે એમનુ અલ્પત્વ કે બહુત્વ અપ્કાયજીવો પ્રમાણે છે કારણ કે પ્રાય એમની ઉત્પત્તિ આગ્રી જળાશયોને વિષે જ જણાય છે પૂરા, શ ખલા વગેરે બેઇન્દ્રિય જીવો પ્રાય જળમા ઘણા હોય છે, કથવા વગેરે શેવાળમા બહુ હોય છે, અને ભમરા વગેરે કમળપુષ્પોમા બહુ હોય છે ૫૮–૬૦

હવે એમના 'અન્તર' વિષે

એ જીવો વનસ્પતિ વગેરેમા રહીને પુન વિકલેન્દ્રિયપણુ પામે એ બે સ્થિતિ વચ્ચેનુ અન્તર જઘન્યત અન્તર્મુહૂર્ત જેટલુ, અને ઉત્કૃષ્ટત અનન્તકાળ પ્રમાણ છે ૬૧

આ પ્રમાણે સાઠ શ્લોકમા વિકલેન્દ્રિય જીવોનુ સ્વરૂપ સમજાવ્યુ

હવે પચેન્દ્રિય જીવોના સ્વરૂપ વિષે

તત્ત્વના જાણનાર ગણધરોએ પચેન્દ્રિય જીવોના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે (૧) તિર્યંચ, (૨) મનુષ્ય, (૩) દેવ અને (૪) નારક ૬૨

પચેન્દ્રિય તિર્યંચોના ત્રણ પ્રકાર છે જળચર, સ્થળચર, ખેચર વળી એના પણ ઉપભેદો છે એ જોતા એઓના અનેક પ્રકાર કહેવાય ૬૩

दृष्टा जलचरास्तत्र पंचधा तीर्थपार्थिवैः ।
मत्स्याश्च कच्छपा ग्राहा मकरा शिशुमारका ॥ ६४ ॥

तत्रानेकविधा मत्स्या· श्लक्ष्णास्तिमितिमिंगला ।
नक्रास्तंडुलमत्स्याश्च रोहिता कणिकाभिधाः ॥ ६५ ॥

पीठपाठीनशकुलाः सहस्रदष्ट्रसंज्ञका ।
नलमीना उलूपी च प्रोष्टी च मद्गुरा अपि ॥ ६६ ॥

चटाश्चटकराश्चापि पताकातिपतातिकाः ।
सर्वे ते मत्स्यजातीया ये चान्येऽपि तथाविधा. ॥ ६७ ॥

कच्छपा द्विविधा अस्थिकच्छपा मांसकच्छपा· ।
ज्ञेया संज्ञाभिरेताभि· ग्राहा· पचविधा पुन· ॥ ६८ ॥

॥ दिली, वेढला, सुद्धला, पुलगा, सीसागारा इति ॥

द्विविधा मकराः शोडा मट्टा इति विभेदतः ।
एकाकाराः शिशुमारा सर्वेऽमी जलचारिणः ॥ ६९ ॥

इति जलचराः ॥

चतुष्पदा परिसर्पा इति स्थलचरा द्विधा ।
चतुष्पदाश्चतुर्भेदैस्तत्र प्रोक्ता विशारदै ॥ ७० ॥

જળચરના પાચ પ્રકાર છે મત્સ્ય, કાચબા, ગ્રાહ, મગર અને શિશુમાર ૬૪

એમા વળી મત્સ્યો પણ અનેક પ્રકારના છે તે આ પ્રમાણે શ્લક્ષ્ણ, તિમિ, તિમિંગળ, નક્ર, તદુલ, રોહિત, કણિક, પીઠ, પાઠીન, શકુલ, સહસ્રદષ્ટ્ર, નલમીન, ઉલૂપી, પ્રોષ્ટી, મદ્ગુર, ચટ, ચટકર, પતાકા, અને અતિપતાતિકા આ સર્વે તેમજ એવા બીજા હોય તે સર્વે પણ મત્સ્યની જાતિઓ છે ૬૫–૬૭

કચ્છપ–કાચબા બે પ્રકારના છે અસ્થિકચ્છપ અને માસકચ્છપ ગ્રાહ પાચ પ્રકારના છે તેના નામ — દિલી, વેઢલા, સુદ્ધલા, પુગલા અને સીસાગરા ૬૮

મકર બે જાતના છે શોડ અને મટ્ટ શિશુમાર એક જ જાતના હોય છે ૬૯

એ સર્વે ‘ જળચર ’ જીવો થયા

હવે ‘ સ્થળચર ’ વિષે

इमे प्रतीच्यामत्यल्पा प्राच्यां विशेषतोऽधिकाः ।
दक्षिणस्यामुत्तरस्यामेभ्योऽधिकाधिका' क्रमात् ॥ ५८ ॥

अल्पतां बहुतां चानुसरन्त्येतेऽम्बुकायिनाम् ।
प्रायो जलाशयेष्वेषा भूम्नोत्पत्ति प्रतीयते ॥ ५९ ॥

द्व्यक्षा· पूतरशखाद्या स्यु प्रायो बहवो जले ।
शेवालादौ च कुन्थ्वाद्या भृगाद्याश्चाम्बुजादिषु ॥ ६० ॥

इति दिगपेक्षया अल्पबहुत्वम् ॥ ३४ ॥

अल्पमन्तर्मुहूर्त्तं स्यात् कालोऽनन्तोऽन्तरं महत् ।
वनस्पत्यादिषु स्थित्वा पुनर्विकलताजुषाम् ॥ ६१ ॥

इति अन्तरम् ॥ ३६ ॥

तिर्यंचो मनुजा देवा नारकाश्चेति तात्विके ।
स्मृता पचेन्द्रिया जीवाश्चतुर्धा गणधारिभिः ॥ ६२ ॥

त्रिधा पचाक्षतिर्यंचो जलस्थलखचारिण' ।
अनेकधा भवन्त्येते प्रतिभेदविवक्षया ॥ ६३ ॥

પશ્ચિમદિશામા બહુ અલ્પ વિકલેન્દ્રિયો છે, પૂર્વમા એથી અધિક છે, દક્ષિણમા એથી અધિક અને ઉત્તરમા વળી એથી યે અધિક છે એમનુ અલ્પત્વ કે બહુત્વ અપ્કાયજીવો પ્રમાણે છે કારણ કે પ્રાય એમની ઉત્પત્તિ ઝાઝી જળાશયોને વિષે જ જણાય છે પૂરા, શખલા વગેરે બેઇન્દ્રિય જીવો પ્રાય જળમા ઘણા હોય છે, કથવા વગેરે શેવાળમા બહુ હોય છે, અને ભમરા વગેરે કમળપુષ્પોમા બહુ હોય છે ૫૮–૬૦

હવે એમના ‘ અન્તર ’ વિષે

એ જીવો વનસ્પતિ વગેરેમા રહીને પુન વિકલેન્દ્રિયપણુ પામે એ બે સ્થિતિ વચ્ચેનુ અન્તર જઘન્યત અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલુ, અને ઉત્કૃષ્ટત અનન્તકાળ પ્રમાણ છે ૬૧

આ પ્રમાણે સાઠ શ્લોકમા વિકલેન્દ્રિય જીવોનુ સ્વરૂપ સમજાવ્યુ

હવે પચેન્દ્રિય જીવોના સ્વરૂપ વિષે

તત્ત્વના જાણનાર ગણધરોએ પચેન્દ્રિય જીવોના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે (૧) તિર્યંચ, (૨) મનુષ્ય, (૩) દેવ અને (૪) નારક ૬૨

પચેન્દ્રિય તિર્યંચોના ત્રણ પ્રકાર છે જળચર, સ્થળચર, ખેચર વળી એના પણ ઉપ ભેદો છે એ જોતા એઓના અનેક પ્રકાર કહેવાય ૬૩

दृष्टा जलचरास्तत्र पचधा तीर्थपार्थिवैः ।
मत्स्याश्च कच्छपा ग्राहा मकरा शिशुमारका ॥ ६४ ॥

तत्रानेकविधा मत्स्या श्लक्ष्णास्तिमितिमिंगला ।
नक्रास्तंडुलमत्स्याश्च रोहिता कणिकाभिधा· ॥ ६५ ॥

पीठपाठीनशकुलाः सहस्रदंष्ट्रसंज्ञका· ।
नलमीना उलूपी च प्रोष्टी च मद्गुरा अपि ॥ ६६ ॥

चटाश्चटकराश्चापि पताकातिपतातिका· ।
सर्वे ते मत्स्यजातीया ये चान्येऽपि तथाविधा ॥ ६७ ॥

कच्छपा द्विविधा अस्थिकच्छपा मांसकच्छपा· ।
ज्ञेया संज्ञाभिरेताभि· ग्राहा. पचविधा पुन ॥ ६८ ॥

॥ दिली, वेढला, सुद्धला, पुलगा, सीसागारा इति ॥

द्विविधा मकराः शोंडा मट्टा इति विभेदतः ।
एकाकाराः शिशुमारा. सर्वेऽमी जलचारिणः ॥ ६९ ॥

इति जलचराः ॥

चतुष्पदा परिसर्पा इति स्थलचरा द्विधा ।
चतुष्पदाश्चतुर्भेदैस्तत्र प्रोक्ता विशारदै ॥ ७० ॥

જળચરના પાચ પ્રકાર છે મત્સ્ય, કાચબા, ગ્રાહ, મગર અને શિશુમાર ૬૪

એમા વળી મત્સ્યો પણુ અનેક પ્રકારના છે તે આ પ્રમાણે શ્લક્ષ્ણ, તિમિ, તિમિંગળ, નક્ર, તંદુલ, રોહિત, કણિક, પીઠ, પાઠીન, શકુલ, સહસ્રદંષ્ટ્ર, નલમીન, ઉલૂપી, પ્રોષ્ટી, મદ્દગુર, ચટ, ચટકર, પતાકા, અને અતિપતાતિકા આ સર્વે તેમજ એવા બીજા હોય તે સર્વે પણુ મત્સ્યની જાતિઓ છે ૬૫–૬૭

કચ્છપ–કાચબા બે પ્રકારના છે અસ્થિકચ્છપ અને માંસકચ્છપ ગ્રાહ પાચ પ્રકારના છે તેના નામ — દિલી, વેઢલા, સુદ્ધલા, પુગલા અને સીસાગરા ૬૮

મકર બે જાતના છે શોંડ અને મટ્ટ શિશુમાર એક જ જાતના હોય છે ૬૯

એ સર્વે ‘ જળચર ’ જીવો થયા

હવે ‘ સ્થળચર ’ વિષે

केचिदेकखुरा केचिद्द्विखुरा अपरे पुन. ।
गडीपदाश्च सनखपदा अन्ये प्रकीत्तिता. ॥ ७१ ॥

अभिन्ना स्यु' खुरा येषा ते स्युरेकखुराभिधा ।
गर्दभाश्वादयस्ते तु रोमन्थ रचयन्ति न ॥ ७२ ॥

भिन्ना येषां खुरास्तेस्युर्द्विखुरा वहुजातयः ।
महिषा गवया उष्ट्रा वराहछगलैडका ॥ ७३ ॥

रुरव शरभाश्चापि चमरा रोहिषा मृगा ।
गोकर्णाद्या अमी सर्वे रोमन्थ रचयन्ति वै ॥ ७४ ॥ युग्मम्

स्यात्पद्मकर्णिका गडी तद्वद्येषा पदाश्च ते ।
हस्तिगडकखड्गाद्या गडीपदाः प्रकीत्तिताः ॥ ७५ ॥

इति उत्तराध्ययनवृत्तौ ॥

प्रज्ञापनावृत्तौ तु—

गडी सुवर्णकाराधिकरणस्थानमिति ॥

સ્થળચર બે પ્રકારના (૧) ચોપગા અને (૨) પરિસર્પ એમા પણ ચોપગા ચાર જાત
છે —(૧) એકખરીવાળા, (૨) બેખરીવાળા, (૩) ગડીપદા અને (૪) નહોરવાળા ૭૦–૭

જેઓની ખરી છુટી ન હોતા એકત્ર સધાયલી હોય છે એઓ એક ખરીવાળ
કહેવાય એનુ દૃષ્ટાન્ત ગર્દભ વગેરે જેઓ વાગોળતા નથી એ ૭૨

જેઓની ખરી ભિન્ન એટલે વચ્ચે ફાટવાળી હોય છે એઓ બે ખરીવાળા કહેવાય જેમ
પાડા, ગોધા, ઊંટ, ડુક્કર, બકરા, મેઢા, રૂરૂ, શરભ, ચમર, રોહિષ, મૃગ, ગોકર્ણ વગે
વાગોળનારા પ્રાણીઓ ૭૩–૭૪

ગડી એટલે પદ્મનુ બીજકોશ, અથવા વૃક્ષનુ થડ,—એના જેવા જેમના પગ હોય એવ
ગડીપદ કહેવાય દૃષ્ટાન્ત તરીકે, હાથી—ગેંડા—ખડ્ગ વગેરે ૭૫

‘ ગડી ’ શબ્દનો એ અર્થ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વૃત્તિમા કર્યો છે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમ
તો ‘ ગડી એટલે સોનીની એરણ ’ એમ કહ્યુ છે [1]

---

૧ વર્તમાન કોષકારો તો ગડી એટલે વૃક્ષનુ થડ કહે છે ‘ એરણ ’ ને માટે તો એઓ ‘ ગ
શબ્દ કહે છે

येषां पदा नखैर्दीर्घैः सयुता· स्यु· शुनामिव ।
तीर्थकरैस्ते सनखपदा इति निरूपिताः ॥ ७६ ॥

सिंहा व्याघ्रा द्वीपिनश्च तरक्षा ऋक्षका अपि ।
शृगालाः शशकाश्चित्रा श्वानश्चान्ये तथाविधाः ॥ ७७ ॥

इति चतुष्पदा. ॥

भुजोर·परिसर्पत्वात् परिसर्पा अपि द्विधा ।
तत्रोरःपरिसर्पाश्च चतुर्धा दर्शिता जिनै ॥ ७८ ॥

अहयोऽजगरा आसालिका महोरगा इति ।
अहयो द्विविधा दर्वीकरा मुकुलिनस्तथा ॥ ७९ ॥

दर्वीकरा फणाभृतो या देहावयवाकृति ।
फणाभावोचिता सा स्यात् मुकुल तद्युताः परे ॥ ८० ॥

दर्वीकरा बहुविधा दृष्टा दृष्टजगत्रयैः ।
आशीविषा दृष्टिविषा उग्रभोगविषा अपि ॥ ८१ ॥

જેઓને પગે શ્વાનની જેમ દીર્ઘ નખ હોય છે એઓ ' નહોરવાળા ' કહેવાય છે જેમકે, સિંહ, વાઘ, દીપડા, તરસ, રીંછ, શિયાળ, સસલા, ચિત્તા, શ્વાન, અને એવા બીજા જે હોય તે ૭૭

એટલુ ચતુષ્પદો વિષે.

હવે સ્થળચરનો બીજો ભેદ ' પરિસર્પક '–તે વિષે

' પરિસર્પક ' ના બે પ્રકાર છે (૧) ભુજાથી ચાલનારા અને (૨) પેટે ચાલનારા પેટે ચાલનારાઓ વળી ચાર જાતના કહ્યા છે સર્પ, અજગર, આસાલિક અને મહોરગ એમા પણ સર્પ બે જાતના આવે છે દર્વીકર અને મુકુલી ૭૮–૭૯

જેમના દેહાવયવની આકૃતિ ફણાવાળી હોય તે દર્વીકર[1], અને જેમના દેહાવયવની આકૃતિ ફેણારહિત હોય એ મુકુલી[2] ૮૦

દર્વીકર એટલે ફણીધર સર્પો ઘણી જાતના હોય છે આશીવિષ, દૃષ્ટિવિષ, ઉગ્રવિષ,

---

૧ દર્વી=ફણા–ફેણ ૨ મુકુલ=કળી, ફણાનો અભાવ

लालाविषास्त्वग्विषाश्च श्वासोच्छ्वासविषा अपि ।
कृष्णसर्पाः स्वेदसर्पाः काकोदरादयोऽपि च ॥ ८२ ॥ युग्मम् ॥

तत्र च आशीर्दंष्ट्रा विष तस्यां येषामाशीविषा हि ते ।
जम्बूद्वीपमित देहं विषसात्कर्त्तुमीश्वरा ॥ ८३ ॥
शक्तेर्विषय एवाय भूत भवति भावि नो ।
ताद्रक्शरीरासम्पत्त्या पचमांगेऽर्थतो ह्यद. ॥ ८४ ॥
घोणसाद्या मुकुलिन इत्येवमहयो द्विधा ।
एकाकारा अजगरा आसालिकानथ ब्रुवे ॥ ८५ ॥
अन्तमर्नुष्यक्षेत्रस्य केवल कर्मभूमिषु ।
काले पुनर्युगलिनां विदेहेष्वेव पचसु ॥ ८६ ॥
चक्र्यर्धचक्रिरामाणा महानृपमहीभृताम् ।
स्कन्धावारनिवेशानां विनाशे समुपस्थिते ॥ ८७ ॥

एव च नगरग्रामनिगमखेटादीनामुपस्थिते ।
विनाशे तदध. सम्मूर्छन्त्यासालिकसञ्ज्ञका ॥८८॥ विशेषकम् ॥

લાળવિષ, લાલાવિષ, ત્વગ્વિષ, શ્વાસોચ્છ્વાસવિષ, કૃષ્ણસર્પ, સ્વેદસર્પ, કાંકોદર વગેરે ૮૧-૮૨

આશી એટલે દાઢ, એમા જેઓને વિષ હોય તે આશીવિષ એઓમા જમ્બુદ્વીપપ્રમાણ દેહને પણ વિષમય કરવાનુ સામર્થ્ય હોય છે આતો ફક્ત એઓની શક્તિ જણાવવાને માટે છે બાકી એવડુ શરીરે હોતુ નથી, અને એ એવી રીતે કદિ વિષમય થયુ નથી, થતુ નથી અને થવાનુ પણ નહિ આ ભાવાર્થનુ પાચમા અગમા કહ્યુ છે ૮૩-૮૪

મુકુલી એટલે ફણાવિનાનાનુ દૃષ્ટાન્ત ગોનસ જાતિના સર્પો) એ પ્રમાણે બેઉ પ્રકારના સર્પો થયા પેટે ચાલનારાઓનો બીજો પ્રકાર અજગર એ એક જ જાતના હોય છે ૮૫

હવે ત્રીજો પ્રકાર ' આસાલિક ' એનુ સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે —

મનુષ્યક્ષેત્રની અદર કેવળ કર્મભૂમિઓને વિષે તેમજ યુગળીઆના સમયમા, પાચે મહાવિદેહોમા, ચક્રવર્તી-વાસુદેવ-તથા બળદેવ જેના મહાન્ નૃપતિઓની સેનાના નાશને સમયે તેમ જ, નગર-ગામ-નિગમ અને ખેટ વગેરેના વિનાશને વખતે એઓની નીચે આસાલિક નામના સમૂર્છિમ જન્તુ ઉત્પન્ન થાય છે એઓ જ્યારે પ્રથમ ઉપન્ન થાય ત્યારે એમનુ

अंगुलासंख्यभागांगा· प्रथमोत्पन्नका अमी ।
वर्धमानशरीराश्चोत्कर्षाद् द्वादशयोजनाः ॥ ८९ ॥
बाहल्यपृथुलत्वाभ्यां ज्ञेयास्तदनुसारतः ।
अज्ञानिनोऽसञ्ज्ञिनश्च ते मिथ्यादृष्टयो मताः ॥ ९० ॥
उत्पन्ना एव ते नश्यन्त्यन्तर्मुहूर्त्तजीविता·
नष्टेपु तेपु तत्स्थाने गर्त्ता पतति तावती ॥ ९१ ॥
भयंकराथ सा गर्त्ता राक्षसीव बुभुक्षिता ।
क्षिप्र ग्रसति तत्सर्वं स्कन्धावारपुरादिकम् ॥ ९२ ॥
उक्त जीवसमासे तु स्युरेते द्वीन्द्रिया इति ।
शरीरोत्कर्षसाधर्म्याद्विद तत्त्व तु केवली ॥ ९३ ॥
महोरगा बहुविधा केचिदंगुलदेहकाः ।
तत्पृथक्त्वांगकाः केचिद्वितस्तितनवः परे ॥ ९४ ॥
एवं रत्निकुक्षिचापैर्योजनैस्तच्छतैरपि ।
पृथक्त्ववृद्ध्या यावत्ते सहस्रयोजनांगकाः ॥ ९५ ॥
स्थले जलेऽपि विचरन्त्येते स्थलोद्भवा अपि ।
नरक्षेत्रे न सन्त्येते बाह्यद्वीपसमुद्रगा ॥ ९६ ॥

શરીર માત્ર અંગુળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડુ હોય છે અને પછી વધતુ વધતુ છેવટ બાર યોજનનુ થાય છે અને એમની જાડાઈ-પહોળાઈ પણ પ્રમાણમા વધી હોય છે એઓ જ્ઞાન-રહિત, સંજ્ઞારહિત અને મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે એઓ ઉત્પન્ન થતા જ અન્તર્મુહૂર્ત્તની અંદર મૃત્યુ પામે છે અને મૃત્યુ બાદ એ સ્થળે એમના શરીર જેવડી ખાડ પડી જાય છે એ ખાડ જાણે એક ભયંકર ક્ષુધાતુર રાક્ષસણી હોયની એમ એ સેનાને તથા નગર વગેરેને તુરત ગળી જાય છે ૮૯-૯૨

એમને ' જીવસમાસ ' મા તો શરીરના ઉત્કર્ષના સાધર્મ્યને લીધે બેઇન્દ્રિયો કહ્યા છે તત્ત્વ તો કેવળી જાણે ૯૩

ચોથો પ્રકાર ' મહોરગ ' નો મહોરગો અનેક પ્રકારના છે કોઇ આંગળ જેવડા, કોઈ પૃથક્ત્વ આંગળ જેવડા, કોઇ વેંત જેવડા, કોઈ પૃથક્ત્વ હાથ જેવડા, કુક્ષિ જેવડા, ધનુષ્ય જેવડા, યોજન જેવડા, સો યોજન જેવડા અને છેક હજાર યોજન જેવડા પણ હોય છે ૯૪-૯૫.

इति उरःपरिसर्पाः ॥

वक्ष्ये भुजपरिसर्पास्ते त्वनेकविधाः स्मृता. ।
नकुला सरटा गोधा ब्राह्मणीगृहगोधिकाः ॥ ९७ ॥

छुच्छुन्दरीमूषकाश्च हालिनीजाहकादय. ।
एवं स्थलचरा उक्ता उच्यन्ते खचरा अथ ॥ ९८ ॥

ते चतुर्धा लोमचर्मसमुद्गविततच्छदाः ।
तत्र हसा. कलहसा कपोतकेकित्रायसा ॥ ९९ ॥

ढंकाः ककाश्चक्रवाकाश्चकोरक्रौंचसारसा. ।
कपिंजला कुर्कुटाश्च शुकतित्तिरलावका ॥ १०० ॥

हारीता कोकिलाश्चापा. चकचातकखजना ।
शकुनिचटकागृध्रा सुग्रहश्येनसारिका ॥ १०१ ॥

शतपत्रभरद्वाजा कुम्भकाराश्च टिट्टिभाः ।
दुर्गकौशिकदात्यूहप्रमुखा लोमपक्षिण ॥ १०२ ॥ कलापकम् ॥

એઓ સ્થળપર ઉત્પન્ન થયેલા છતા સ્થળમા ને જળમા–ઉભયત્ર વિચરે છે મનુષ્યક્ષેત્રમા એમની ઉત્પત્તિ નથી, પણ બાહ્ય દ્વીપસમુદ્રોમા છે ૯૬

એટલુ ' ઉરપરિસર્પ ' એટલે પેટે ચાલનારા સ્થળચરો વિષે

હવે ' ભુજપરિસર્પ ' એટલે ભુજાઓવડે ચાલનારાઓ પણ અનેક પ્રકારના છે નોળીઆ, સરડા, ગોધા, બ્રાહ્મણી, ગરોળી, છછુ દર, ઉંદર, હાલિની, જાહક વગેરે ૯૭–૯૮

આ પ્રમાણે સ્થળચરો વિષે વિવેચન કર્યુ

હવે ' ખેચર ' વિષે

ખેચર ચાર પ્રકારના છે (૧) લોમપક્ષી, (૨) ચર્મપક્ષી, (૩) સમુદ્ગપક્ષી અને (૪) વિતતપક્ષી ૯૯

હ સ, કલહ સ, કપોત, મોર, કાગડા, ઢક, કક, ચક્રવાક, ચકોર, ક્રૌચ, સારસ, કપિજલ, કુકડા, પોપટ, તેતર, લાવરી, હારિત, કોકિલ, ચાષ, બગલા, ચાતક, ખ જન, સમડી, ચકલા, ગીધ, સુઘરી, શ્યેન, સારિકા, શતપત્ર, ચડોળ, કુ ભકાર, ટીટોડા, દુર્ગા, ઘુવડ, અને દાત્યૂહ વગેરે ' લોમપક્ષી ' છે ૧૦૦–૧૦૨

वल्गुलीचर्मचटिका आटिभारुडपक्षिणः ।
समुद्रवायसा जीवंजीवाद्याश्चर्मपक्षिणः ॥ १०३ ॥

समुद्गवत्संघटितौ येषामुड्डयनेऽपि हि ।
पक्षौ स्यातां ते समुद्गपक्षिण परिकीर्त्तिताः ॥ १०४ ॥

अवस्थानेऽपि यत्पक्षौ ततौ ते विततच्छदाः ।
इमौ स्त पक्षिणां भेदौ द्वौ बाह्यद्वीपवार्धिषु ॥ १०५ ॥

संमूर्छिमा गर्भजाश्चेत्यमी स्युर्द्विविधाः समे ।
विना ये गर्भसामर्ग्रीं जाताः समूर्छिमाश्च ते ॥ १०६ ॥

तथा गर्भादिसामग्र्या ये जातास्ते हि गर्भजाः ।
आसालिकान्विना समूर्छिमा एव हि ते ध्रुवम् ॥ १०७ ॥

यत्तु सूत्रकृतांगे आहारपरिज्ञाध्ययने आसालिका गर्भतया उक्ता. ते तत्सदृशनामानो विजातीया एव सभाव्यन्ते । अन्यथा प्रज्ञापनादिभिः सह विरोधापत्तेः ॥

अपर्याप्ताश्च पर्याप्ताः प्रत्येकं द्विविधा इमे ।
एव पचाक्षतिर्यंचः सर्वेऽपिस्युश्चतुर्विधाः ॥ १०८ ॥

વાગલા, ચામાચીડીયા, આટી, ભારડ, સમુદ્રના કાગડા, અને જીવજીવ ઇત્યાદિ ‘ ચર્મપક્ષી ’ છે ૧૦૩

ઉડતી વખતે પણ જેઓની પક્ષ એટલે પાખ સમુદ્દગ એટલે દાબડાની જેમ બીડાયલી રહે છે એઓ ‘ સમુદ્ગપક્ષી ’ કહેવાય છે ૧૦૪

અને સ્થિર રહ્યા છતા પણ જેઓની પાખો વિસ્તરેલી હોય છે એઓ ‘ વિતતપક્ષી ’ કહેવાય છે

છેલ્લા બે જાતના પક્ષીઓ મનુષ્યક્ષેત્રની બહારના દ્વીપસમુદ્રોમા જ છે ૧૦૫

આ સર્વે વળી સમુર્છિમ અને ગર્ભજ—એમ બે પ્રકારના છે ગર્ભની સામગ્રીવડે ઉત્પન્ન થાય એ ‘ ગર્ભજ ’, અને એવી સામગ્રી વિના ઉત્પન્ન થાય એ ‘સમુર્છિમ’ આસાલિકજાતિ સમૂર્છિમ છે તે શિવાયના અન્ય સર્વ ગર્ભજ છે ૧૦૬–૧૦૭

‘ સૂયગડાગ ’ ના આહારપરિજ્ઞાઅધ્યયનમા ‘ આસાલિકો ’ ને ગર્ભજ કહ્યા છે-તે આસાલિકો સદૃશનામવાળી કોઇ બીજી જાતિ હશે એમ ન હોય તો, પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા કહ્યુ છે એની સાથે વિરોધ આવે

इति भेदाः ॥ १ ॥

विकलाक्षवदुक्तानि स्थानान्येषां जिनेश्वरै ।
तत्तत्स्थानविशेषस्तु स्वय भाव्यो विवेकिभि ॥ १०९ ॥

इति स्थानानि ॥ २ ॥

पंच पर्याप्तयोऽमीषां पर्याप्तिं मानसीं विना ।
समूर्छिमानामन्येषा पुनरेता भवन्ति षट् ॥ ११० ॥
असञ्ज्ञिनोऽमनस्का यत्प्रवर्त्तन्तेऽशनादिषु ।
आहारसंज्ञा सा ज्ञेया पर्याप्तिर्न तु मानसी ॥ १११ ॥
अथवाल्प मनोद्रव्य वर्त्ततेऽसञ्ज्ञिनामपि ।
प्रवर्त्तन्ते निवर्त्तन्ते तेऽपीष्टानिष्टयोस्ततः ॥ ११२ ॥
समूर्छिमानां प्राणाः स्युर्नवान्येषां च ते दश ।

इति पर्याप्तयः ॥ ३ ॥

लक्षाश्चतस्रो योनीनामेषां सामान्यतः स्मृताः ॥ ११३ ॥

સમૂર્છિમ અને ગર્ભજ—એ પ્રત્યેકના વળી ' પર્યાપ્ત ' અને ' અપર્યાપ્ત ' એમ બે ભેદ છે એવી રીતે પચેન્દ્રિયતિર્યંચોના ચાર પ્રકાર થયા ૧૦૮

એ પ્રમાણે, શ્લોક ૬૨ થી શ્લોક ૧૦૮ સુધીમા પચેન્દ્રિયતિર્યંચોના ભેદ સમજાવ્યા

હવે એમના ' સ્થાન ' (દ્વાર ૨ જુ)

એમના સ્થાન વિકલેન્દ્રિય જીવોની જેવા કહ્યા છે તે તે સ્થાનવિશેષ બુદ્ધિમાનોએ સ્વય સમજી લેવા ૧૦૯

હવે એમની પર્યાપ્તિ વિષે (દ્વાર ૩ જુ)

એ જીવોમા જે સમૂર્છિમ છે એઓને મનપર્યાપ્તિ શિવાયની પાચ પર્યાપ્તિ છે અને જે ગર્ભજ છે એઓને છ પર્યાપ્તિ છે ૧૧૦

સજ્ઞા કે મન એકયેવાનુ ન હોવા છતા પણ એઓની આહાર આદિને વિષે પ્રવૃત્તિ છે એ એઓની આહારસજ્ઞાને લીધે સમજવુ એ કઇ મન પર્યાપ્તિ ન કહેવાય. અથવા તો અમનિઓને પણ અલ્પ મનોદ્રવ્ય હોય છે એને લીધે, એઓ ઇષ્ટકાર્યને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે અને અનિષ્ટ કાર્યથકી પાછા હઠે છે વળી સમૂર્છિમોને પ્રાણ નવ હોય છે, અને ગર્ભજોને દશ હોય છે ૧૧૧-૧૧૩

इति योनिसंख्याः ॥ ४ ॥

एव संमूर्छिमगर्भोद्भवभेदाविवक्षया ।
लक्षाणि कुलकोटीनामेषामित्याहुरीश्वराः ॥ ११४ ॥
अध्यर्धानि द्वादशैव भवन्ति जलचारिणाम् ।
खचराणां द्वादशाथ चतुष्पदागिनां दश ॥ ११५ ॥
दशैवोरगजीवानां भुजगानां नवेति च ।
एषां सार्धत्रिपंचाशल्लक्षाणि कुलकोटयः ॥ ११६ ॥

इति कुलसंख्या ॥ ५ ॥

विवृता योनिरेतेषां संमूर्छिमशरीरिणाम् ।
गर्भजानां भवत्येषां योनिर्विवृतसंवृता ॥ ११७ ॥
संमूर्छिताना त्रैधेय सचित्ताचित्तमिश्रका ।
गर्भजानां तु मिश्रैव यदेषा गर्भसम्भवे ॥ ११८ ॥
जीवात्मसात्कृतत्वेन सचित्ते शुक्रशोणिते ।
तत्रोपयुज्यमाना स्यु अचित्ताः पुद्गलाः परे ॥११९॥ युग्मम् ॥

એમની યોનિસખ્યા વિષે (દ્વાર ૪ થુ)

તિર્યચ ૫ચેન્દ્રિયોની યોનિસખ્યા સાધારણરીતે ચાર લાખ ગણાય છે

એમની કુળસખ્યા વિષે (દ્વાર ૫ મુ)

શ્રી તીર્થકરોએ તિર્યચ ૫ચેન્દ્રિયોની કુળસખ્યા, ' સમૂર્છિમ ' કે ' ગર્ભજ ' ના ભેદની વિવક્ષાવિના કહી છે, અને તે આ પ્રમાણે કહી છે —જળચરજીવોની સાડાબાર લાખ, ખેચરજીવોની બારલાખ, ચતુષ્પદોની દશ લાખ, ' ઉરપરિસર્પો ' ની દશ લાખ, અને ભુજપરિસર્પોની નવ લાખ–એ પ્રમાણે એકદર સાડી ત્રેપન લાખ ૧૧૪–૧૧૬

હવે એમના યોનિસ્વરૂપ વિષે (દ્વાર ૬ ઠુ)

એમનામા જે સમુર્છિમ છે એમની 'વિવૃત' યોનિ છે અને જે ગર્ભજ છે એમની 'વિવૃત સવૃત' યોનિ છે વળી સમૂર્છિમોની (૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત, અને (૩) સચિત્તાચિત્ત–એમ ત્રણ પ્રકારની યોનિ છે, અને ગર્ભજોની ફક્ત 'સચિત્તાચિત્ત' યોનિ છે, કેમકે એમને ગર્ભનો સભવ હોય છે ત્યારે શુક્ર અને શોણિત સચિત્ત થાય છે (કેમકે એમાથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે) અને એમા ઉપયોગમા આવતા અન્ય પુદ્ગળો અચિત્ત હોય છે વળી સમૂર્છિમોની

समूर्छिमानां त्रिविधा शीतोष्णमिश्रभेदन: ।
गर्भजाना तिरश्चां तु भवेन्मिश्रैव केवलम् ॥ १२० ॥

इति योनिसन्वृतत्वादि ॥ ६ ॥

पूर्वकोटिमितोत्कृष्टा स्थितिः स्याज्जलचारिणाम् ।
चतुष्पदाना चतुरशीतिवर्षसहस्त्रका ॥ १२१ ॥
वत्सराणां त्रिपचाशत् सहस्राण्युरगांगिनाम् ।
भुजगानां द्विचत्वारिंशत्सहस्रा स्थितिर्मता ॥ १२२ ॥
खचराणा सहस्राणि द्वासप्तति स्थितिर्गुरु. ।
समूर्छिमाना सर्वेषामित्युत्कृष्टा स्थितिर्भवेत् ॥ १२३ ॥
गर्भजानां पूर्वकोटिरुत्कृष्टा जलचारिणाम् ।
चतुष्पदानामुत्कृष्टा स्थिति· पल्योपमत्रयम् ॥ १२४ ॥
भुजोर.परिसर्पाणा पूर्वकोटिः स्थितिर्गुरु ।
खचराणां च पल्यस्यासख्येयांशो गुरु स्थिति· ॥ १२५ ॥
गर्भजाना तिरश्चां स्यादोघेनोत्कर्षत स्थिति ।
पल्यत्रयं समेपामप्यवरांतर्मुहूर्त्तकम् ॥ १२६ ॥

શીત, ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ-એમ ત્રણ જાતની યોનિ છે, અને ગર્ભજની માત્ર શીતાષ્ણ યોનિ છે ૧૧૭-૧૨૦

હવે એમની ભવસ્થિતિ વિષે (દ્વાર ૭ મુ)

આ તિર્યંચપચેન્દ્રિયોમા જેઓ જળચર છે એઓની ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ પૂવકાટિ છે, ચતુષ્પદોની ચોરાશી હજારવર્ષ છે, ઉરપરિસર્પની ત્રેપનસહસ્ત્રવર્ષ, ભુજપરિસર્પની બેતાલીશ હજાર વર્ષ અને ખેચરની બ્હોતેરસહસ્ર વર્ષની છે આ સર્વ સ્થિતિઓ ઉત્કૃષ્ટ સમજવી, અને સર્વ ' સમૂર્છિમો ' ની સમજવી. ૧૨૧-૧૨૩

વળી (આ તિર્યંચપચેન્દ્રિયોમા) જેઓ ગર્ભજ જળચર છે એઓની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ પૂર્વકોટિની, તેવા ચતુષ્પદોની ત્રણ પલ્યોપમની, તેવા ભુજપરિસર્પ તથા ઉરપરિસર્પની પૂર્વ કોટિની, અને તેવા ખેચરોની પલ્યોપમના અસખ્યમા અશ જેટલી છે ૧૨૪-૧૨૫

ગર્ભજ પચેન્દ્રિયતિર્યંચોની ' ઓઘથી ' ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની ભવસ્થિતિ છે સઘળા તિર્યંચપચેન્દ્રિયોની ભવસ્થિતિ જઘન્યત તો માત્ર અન્તર્મુહૂર્તની જ છે ૧૨૬

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

समूर्छिमाणां पंचाक्षतिरश्चां कायसंस्थितिः ।
सप्तक पूर्वकोटीनां तत्रैव परिभाव्यते ॥ १२७ ॥

मृत्वा मृत्वाऽसकृत्समूर्छिमस्तिर्यग् भवेद्यदि ।
तदा सप्तभवान् यावत् पूर्वकोटीमितस्थितीन् ॥ १२८ ॥

यद्यष्टमे भवेप्येष तिर्यग्भवमवाप्नुयात् ।
तदाऽसख्यायुष्कतिर्यग्गर्भजः स्यात्ततः सुरः ॥ १२९ ॥

कोटयः सप्त पूर्वाणां पल्योपमत्रयान्विताः ।
कायस्थितिर्गर्भजानां तिरश्चां तत्र भावना ॥ १३० ॥

सख्येयायुर्गर्भजेषु तिर्यक्षूत्पद्यतेऽसुमान् ।
उत्कर्षेण सप्तवारान् पूर्वैककोटिजीविषु ॥ १३१ ॥

अष्टम्यां यदि वेलायां तिर्यग्भवमवाप्नुयात् ।
असंख्यायुस्तदा स्यात्तत्स्थिति पल्यत्रयं गुरुः ॥ १३२ ॥

अत एव श्रुतेऽप्युक्तम्—

હવે એમની કાયસ્થિતિ વિષે (દ્વાર ૮ મુ)

આ પચેન્દ્રિયતિર્યચોમા જે સમૂર્છિમ છે એઓની કાયસ્થિતિ સાત પૂર્વકોટિની છે આ રીતે —મરીમરીને જો વાર વાર સમૂર્છિમતિર્યચમા ઉત્પન્ન થાય તો પૂર્વકોટી પ્રમાણ કાયસ્થિતિવાળા યાવત્ સાતભવસુધી થાય અને જો આઠમે ભવે પણ તિર્યચમા ઉપન્ન થાય તો તે અસખ્યાત વર્ષની સ્થિતિવાળો ગર્ભજ તિર્યચ થાય, અને ત્યારપછી દેવતા થાય ૧૨૭–૧૨૯

વળી આ વર્ગમા જેઓ ગર્ભજ છે એઓની કાયસ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમ ને સાત પૂર્વકોટીની છે તે આ પ્રમાણે —એક પૂર્વકોટિ જીવનારા, સખ્યાતઆયુષ્યવાળા ગર્ભજ તિર્યચોને વિષે, પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટ સાતવાર ઉત્પન્ન થાય છે અને જો આઠમીવાર પણ તિર્યચનો ભવ પામે તો ત્યાએ અસખ્ય આયુષ્યવાળો થાય, અને એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની હોય ૧૩૦–૧૩૨

એટલા માટે સિદ્ધાન્તમા પણ કહ્યું છે કે—

पचिंदियकाइमइगओ उक्कोसं जीवो उ संवसे ।
सत्तट्ठभवग्गहणे समयं गोयम मा पमाए ॥ १३३ ॥

अत्र संख्यातायुर्भवापेक्षया सप्त उभयापेक्षया तु अष्टौ इति ॥

पूर्वकोट्यधिकायुस्तु तिर्यक् सोऽसंख्यजीवितः ।
तस्य देवगतित्वेन मृत्वा तिर्यक्षु नोद्भव. ॥ १३४ ॥

अष्टसंवत्सरोत्कृष्टा जघन्यान्तर्मुहूर्त्तिकी ।
गर्भस्थितिस्तिरश्चां स्यात् प्रसवो वा ततो मृति ॥ १३५ ॥

सख्याताब्दाधिक वार्धिसहस्रमोघतो भवेत् ।
पंचेन्द्रियतया कायस्थितिरुत्कर्षत. किल ॥ १३६ ॥

पर्याप्तपचाक्षतया कायस्थितिर्गरीयसी ।
शतपृथक्त्वमब्धीनां जघन्यान्तर्मुहूर्त्तकम् ॥ १३७ ॥

इति कायस्थितिः ॥ ८ ॥

देहास्त्रयस्तैजसश्च कार्मणौदारिकाविति ।
सांमूर्छानां युग्मिना च तेऽन्येषां वैक्रियाचिता ॥ १३८ ॥

હે ગૌતમ ! પચેન્દ્રિય તિર્યંચ વગેરેમા ગયેલો પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટ સાત આઠ ભવ કરે છે, માટે એક સમય પણ પ્રમાદમા રહેવુ નહિ ૧૩૩

અહિ સખ્યાત આયુષ્યવાળા ભવની અપેક્ષાએ સાત ભવ, અને બેઉની અપેક્ષાએ આઠ ભવ કરે છે એમ સમજવુ

જે તિર્યંચનુ આયુષ્ય પૂર્વકોટિથી અધિક હોય એ અસખ્ય આયુષ્યવાળો કહેવાય. તેની તો દેવગતિ હોવાથી તે મૃત્યુ પછી તિર્યંચમા ન ઉત્પન્ન થાય ૧૩૪

તિર્યંચોની ગર્ભસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ આઠ સવત્સરની હોય, અને જઘન્યત અન્તર્મુહૂર્ત્તની હોય ત્યારબાદ એ ગર્ભનો કાતો પ્રસવ થાય ને કાતો એનુ મૃત્યુ થાય ૧૩૫

ઓઘથી બોલતા એમની સર્વની પચેન્દ્રિયરૂપે કાયસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર સાગરોપમ ને સખ્યાત વર્ષ જેટલી હોય ૧૩૬

અને પર્યાપ્તપચેન્દ્રિયરૂપે એમની કાયસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ પૃથકત્વ સો સાગરોપમની હોય જઘન્યત અન્તર્મુહૂર્ત્તની હોય. ૧૩૭

હવે એમના ' દેહ ' વિષે (દ્વાર ૯ મુ)

સમૂર્છિમ તિર્યંચ પચેન્દ્રિયોને અને યુગલીઆઓને ત્રણ શરીર છે તૈજસ, કાર્મણ

इति देहाः ॥ ९ ॥

समूर्च्छिमाना संस्थानं हुडमेक प्रकीर्तितम् ।
गर्भजाना यथायोग भवन्ति निखिलान्यपि ॥ १३९ ॥

इति सस्थानम् ॥ १० ॥

समूर्छिमानामुत्कृष्टं शरीरं जलचारिणाम् ।
सहस्रं योजनान्येतन्मत्स्यादीनामपेक्षया ॥ १४० ॥
चतुष्पदाना गव्यूतपृथक्त्वं परिकीर्तितम् ।
भुजगानां खगानां च कोदडानां पृथक्त्वकम् ॥ १४१ ॥
योजनानां पृथक्त्व चोरगाणां स्याद्वपुर्गुरु ।
गर्भजानां वाश्वराणां समूर्छिमाम्बुचारिवत् ॥ १४२ ॥
चतुष्पदानां गव्यूतषट्कं भुजगदेहिनाम् ।
गव्यूतानां पृथक्त्वं स्यादुत्कृष्टं खलु भूघनम् ॥ १४३ ॥
तथोरःपरिसर्पाणा सहस्रयोजन वपु ।
यतोऽनेकविधा उक्ता एतज्जातौ महोरगा ॥ १४४ ॥

અને ઔદારિક ગર્ભજ તિર્યંચ પચેન્દ્રિયોને એ ત્રણ અને ચોથુ વૈક્રિય—એમ ચાર શરીર છે ૧૩૮

હવે એમના સસ્થાન વિષે (દ્વાર ૧૦ મુ)

'સમૂર્છિમ' તિર્યંચ પચેન્દ્રિયોને ફક્ત એક 'હુડક' સસ્થાન છે 'ગર્ભજ' ને જેવો યોગ તે પ્રમાણે સર્વ સસ્થાનો હોય છે ૧૩૯

હવે એમના 'દેહમાન' વિષે (દ્વાર ૧૧ મુ)

એમનામા જે સમૂર્છિમજળચર છે એઓનુ દેહમાન ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર યોજન છે (આ માન મત્સ્ય વગેરેની અપેક્ષાએ સમજવુ) ૧૪૦

જે ચતુષ્પદ છે એઓનુ ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન પૃથક્ત્વ ગાઉનુ છે, ભુજપરિસર્પ તથા ખેચરનુ પૃથક્ત્વ ધનુષ્યોનુ છે, 'ઉરગ' નુ પૃથક્ત્વ યોજનોનુ છે ૧૪૧

હવે ગર્ભજોમા, જળચર છે એઓનુ ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન સમૂર્છિમ જળચર જેટલુ છે, ચતુષ્પદોનુ છ ગાઉનુ છે, ભુજપરિસર્પનુ પૃથક્ત્વ ગાઉનુ છે, અને ઉરપરિસર્પનુ એક હજાર યોજનનુ છે કેમકે એ જાતિમાં અનેક પ્રકારના 'મહોરગ' છે કેટલાક અગુલ જેવડા છે,

अगुलेन मिता. केचित्तत्पृथक्त्वांगका परे ।
केचित्क्रमाद्वर्धमानाः सहस्रयोजनोन्मिता. ॥ १४५ ॥
गर्भजानां खचराणां धनु.पृथक्त्वमेव तत् ।
अगुलासख्यांशमान सर्वेषां तज्जघन्यत ॥ १४६ ॥
वैक्रिय योजनशतपृथक्त्वप्रमितं गुरु ।
आरम्भेऽङ्गुलसख्यांशमान तत्स्याज्जघन्यतः ॥ १४७ ॥

इति देहमानम् ॥ ११ ॥

आद्यास्त्रय समुद्घाताः समूर्छिमशरीरिणाम् ।
गर्भजानां तु पचैते कैवल्याहारकौ विना ॥ १४८ ॥

इति समुद्घाताः ॥ १२ ॥

यान्ति समूर्छिमा नून सर्वास्वपि गतिष्वमी ।
तत्रापि नरके यान्तो यान्त्याद्यनरकावधि ॥ १४९ ॥
एकेन्द्रियेषु सर्वेषु तथैव विकलेष्वपि ।
सख्यासख्यायुर्युतेषु तिर्यक्षु मनुजेषु च ॥ १५० ॥

કેટલાક પૃથકત્વ અ ગુલ જેવડા છે, અને કેટલાક વધી વધીને અનુક્રમે એક હજાર યોજન પ્રમાણુ થાય છે ૧૪૨-૧૪૫

'ગર્ભજ ખેચર' નુ ઉત્કૃષ્ટ શરીરમાન પૃથકત્વ ધનુષ્યનુ છે

સર્વેનુ જઘન્ય શરીર એક અ ગુલના અસ ખ્યમા અ શ જેવડુ છે ૧૪૬

પચેન્દ્રિય તિર્યચોનુ વૈક્રિય શરીર ઉત્કૃષ્ટત સો પૃથકત્વ યોજનોનુ હોય ને કે આર ભમા તો એ જઘન્યત એક અ ગુલના અસ ખ્યમા ભાગ જેટલુ હોય છે ૧૪૭

હવે એમના સમુદ્ઘાત વિષે (દ્વાર ૧૨મુ)

'સ મૂર્છિમ' પચેન્દ્રિતિર્યચોને પહેલા ત્રણે સમુદ્ઘાત હોય છે 'ગર્ભજ' ને 'કેવળી' તથા 'આહારક' શિવાયના પાચ સમુદ્ઘાત હોય છે ૧૪૮

હવે એમની 'ગતિ' વિષે (દ્વાર ૧૩ મુ)

સ મૂર્છિમ પચેન્દ્રિતિર્યચો સર્વ ગતિઓમા જાય છે એમા પણ જો નરકમા જાય તો પહેલી નરક સુધી જાય છે ૧૪૯

એઓ સર્વ એકેન્દ્રિયોમા અને વિકલેન્દ્રિયોમા પણ જાય છે, તેમ જ વળી સ ખ્યાત-અસ ખ્યાત-આયુષ્યવાળા તિર્યચ અને મનુષ્યોમા પણ જાય છે ૧૫૦

असंख्यायुर्नृतिर्यक्षूत्पद्यमानास्त्वसंज्ञिनः ।
उत्कर्षाद्यान्ति तिर्यंच पल्यासख्यांशजीविषु ॥ १५१ ॥

असज्ञिनो हि तिर्यंच· पल्यासख्यांशलक्षणम् ।
आयुश्चतुर्विधमपि बध्नन्त्युत्कर्षतः खलु ॥ १५२ ॥

अन्तर्मुहूर्त्तमान च नृतिरश्चोर्जघन्यत. ।
देवनारकयोर्वर्षसहस्रदशकोन्मितम् ॥ १५३ ॥

तत्रापि देवायुर्ह्रस्वपल्यासंख्यांशसमितम् ।
नृतिर्यग्नारकायूष्यसख्यघ्नानि यथाक्रमम् ॥ १५४ ॥

इदम् अर्थतो भगवतीशतक १ द्वितीयोद्देशके ॥

देवेषूत्पद्यमाना स्युर्भवनव्यन्तरावधि ।
एतद्योग्यायुषोऽभावान्न ज्योतिष्कादिनाकिषु ॥ १५५ ॥

यान्ति गर्भजतिर्यंचोऽप्येव गतिचतुष्टये ।
विशेषस्तत्र नरकगतावेष निरूपित ॥ १५६ ॥

અસખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને તિર્યંચોમા ઉત્પન્ન થતા ' અસજ્ઞીઓ ' ઉત્કૃષ્ટા પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગના આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને તિર્યંચમા જાય છે કેમકે અસજ્ઞી તિર્યંચો ઉત્કૃષ્ટત પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગવાળુ ચારે પ્રકારનુ આયુષ્ય બાધે છે ૧૫૧–૧૫૨

તેઓ જો મનુષ્ય કે તિર્યંચનુ આયુષ્ય બાધે તો જઘન્યત અન્તર્મુહૂર્ત્તનુ બાધે, અને દેવ કે નારકનુ આયુષ્ય બાધે તો દશસહસ્રવર્ષનુ બાધે. એમા પણ દેવતાનુ આયુષ્ય જઘન્યત પલ્યોપમના અસખ્યમા ભાગ જેટલુ હોય, અને મનુષ્ય કે તિર્યંચ કે નારકનુ અનુક્રમે અસખ્યઅસખ્યગણુ હોય ૧૫૩–૧૫૪

એ ભાવાર્થનુ ભગવતીસૂત્રના પહેલા શતકના બીજા ઉદ્દેશમા કહેલ છે

જેઓ દેવગતિ પામે તેઓ ભવનપતિ અને વ્યન્તર સુધીની પામે, પણ જ્યોતિષ્ક આદિની ગતિ પામે નહિ, કેમકે એઓને એને (એ ગતિને) યોગ્ય એવુ આયુષ્ય હોતું નથી ૧૫૫

ગર્ભજ તિર્યંચો પણ એ પ્રમાણે ચારે ગતિમા જાય છે પણ એમા નરકગતિના સબધમા નીચે પ્રમાણે વિશેષ જાણવુ ૧૫૬

सप्तस्वपि क्ष्मासु यान्ति मत्स्याद्या जलचारिणः ।
रौद्रध्यानार्जितमहापाप्मानो हिंसका मिथ ॥ १५७ ॥

चतुष्पदाश्च सिंहाद्याश्चतसृष्वाद्यभूमिषु ।
पञ्चसूर परिसर्पास्तिसृष्वाद्यासु पक्षिणः ॥ १५८ ॥

भुजप्रसर्पा गच्छन्ति प्रथमद्विक्ष्मावधि ।
देवेषु गच्छतामेषा सर्वेषा समता गतौ ॥ १५९ ॥

भवनेशव्यन्तरेषु ज्योतिष्केषु च यान्त्यमी ।
वैमानिकेषु चोत्कर्षादष्टमत्रिदिवावधि ॥ १६० ॥

सुरेषु यान्ति सर्वेऽपि तिर्यञ्चोऽसंख्यजीविन. ।
निजायु समहीनेषु नाधिकस्थितिषु क्वचित् ॥ १६१ ॥

असंख्यजीविखचरा अन्तरद्वीपजा अपि ।
तिर्यक्पञ्चेन्द्रिया यान्ति भवनव्यन्तरावधि ॥ १६२ ॥

ततः पर यतो नास्ति पल्यासंख्यांशिका स्थिति ।
न चैवमीशानादग्रे यान्ति केऽप्यमितायुषः १६३ ॥

રૌદ્રઆદિ ધ્યાનને લીધે જેઓએ મહાપાપ ઉપાર્જન કર્યા હોય એવા તથા પરસ્પર હિંસા કરનારા મત્સ્ય વગેરે જળચરો સાતે નરકોમા જાય છે સિંહ આદિ ચતુષ્પદો પહેલી ચાર નરકસુધી જાય છે ઉરપરિસર્પ પાચ નરક સુધી, પક્ષિઓ ત્રણ નરક સુધી અને ભુજપરિસર્પ બે નરક સુધી જાય છે ૧૫૭–૧૫૯

જેઓ દેવગતિ પામે છે એઓ ત્યા એકસરખી ગતિ પામે છે એઓ ભવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્કમા જાય છે, અને વૈમાનિકમા ઉત્કૃષ્ટ આઠમા દેવલોક સુધી જાય છે ૧૬૦

અસખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્યંચો સર્વે, પોતાના આયુષ્ય જેટલી સ્થિતિવાળુ કે એથી ઓછી સ્થિતિવાળુ દેવત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, પોતાના આયુષ્યથી અધિક સ્થિતિવાળુ નહિ ૧૬૧

વળી અસખ્યજીવિ ખેચર, અને અન્તરદ્વીપમા ઉત્પન્ન થયેલા તિર્યંચપચેન્દ્રિયો પણ ભવનપતિ અને વ્યન્તર સુધીની ગતિમા જાય છે, કારણકે એથી આગળ તો પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગવાળી સ્થિતિ જ નથી એજ પ્રમાણે કોઈપણ અસખ્યજીવિ ઇશાન દેવલોકથી આગળ જતા નથી ૧૬૨–૧૬૩

इति गतिः ॥ १३ ॥

एकाद्या विकलाद्याश्च तिर्यंचः सञ्ज्यसञ्जिनः ।
संमूर्छिमेषु तिर्यक्ष्वायान्ति नो देवनारकाः ॥ १६४ ॥
एकद्वित्रिचतुरक्षाः पञ्चाक्षाः संज्ञ्यसञ्जिनः ।
भवनव्यन्तरज्योतिःसहस्रारान्तनिर्जराः ॥ १६५ ॥
संमूर्छिमा गर्भजाश्च मनुष्याः सर्वनारकाः ।
गर्भोद्भवेषु तिर्यक्षु जायन्ते कर्मयन्त्रिताः ॥ १६६ ॥ युग्मम् ॥
अन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टमुत्पत्तिमरणान्तरम् ।
सांमूर्छाना गर्भजानां द्वादशान्तर्मुहूर्त्तकाः ॥ १६७ ॥
समयप्रमितं ज्ञेयं जघन्यं तद् द्वयोरपि ।
एकसामयिकी सङ्ख्या ज्ञेयैषां विकलाक्षवत् ॥ १६८ ॥

इति आगतिः ॥ १४ ॥

लभन्तेऽनन्तरभवे सम्यक्त्वादि शिवावधि ।
ते चैकस्मिन् क्षणे मुक्तिं यान्तो यान्ति दशैव हि ॥ १६९ ॥

હવે એમની 'આગતિ' વિષે (દ્વાર ૧૪ મુ)

એકેન્દ્રિયો, બેઇન્દ્રિયો, અને સંજ્ઞિ-તથા અસંજ્ઞિ-તિર્યંચો સમુર્છિમ તિર્યંચોમા આવે છે દેવતા કે નારકો એમા આવતા નથી ૧૬૪

એકેન્દ્રિયો, બેઇન્દ્રિયો, ત્રેઇન્દ્રિયો, ચઉરિન્દ્રિયો, સંજ્ઞિ-અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિયો, ભવનપતિ દેવો, વ્યન્તર દેવો, જ્યોતિષી દેવો, સહસ્રારાતના દેવો, સંમુર્છિમ તેમજ ગર્ભજ મનુષ્યો, અને સઘળા નારકો-એ બધા કર્મની નિયંત્રણાને લીધે ગર્ભજ તિર્યંચોમા આવે છે ૧૬૫-૧૬૬

સંમૂર્છિમ તિર્યંચોનુ ઉત્પત્તિ અને મરણ વચ્ચેનુ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્તનુ છે, અને ગર્ભજ તિર્યંચોનુ, બાર અન્તર્મુહૂર્ત્તનુ છે ૧૬૭

એ બેઉના સંબંધમા, જઘન્ય અન્તર એક સમયનુ છે વળી એઓની એક સમય સંબંધી સંખ્યા વિકલેન્દ્રિય પ્રમાણે છે ૧૬૮.

હવે એમના એ પછીના દ્વારો વિષે. (૧૫-૨૩)

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચો **અનન્તરભવમા** સમકિતથી માડી મોક્ષસુધી મેળવે છે વળી **એક સમયમા** દશ જ મોક્ષે જાય છે ૧૬૯

इति अनन्तरासिः समयेसिद्धिश्च ॥ १५ ॥ १६ ॥

लेश्यात्रितयमाद्य स्यात् सम्मूर्छिमशरीरिणाम् ।
गर्भजाना यथायोग लेश्याः षडपि कीर्त्तिताः ॥ १७० ॥

इति लेश्याः ॥ १७ ॥

षडप्याहारककुभो द्वयानामन्त्यमेव च ।
सांमूर्च्छानां सहननमन्येषामखिलान्यपि ॥ १७१ ॥

अत्र च जीवाभिगमाभिप्रायेण समूर्छिमपचाक्षतिरश्चामेव एक सहनन सस्थान च स्यात् । षट्कर्मग्रन्थाभिप्रायेण तु षडपि तानि स्यु.। इति अर्थतः सग्रहणीबृहद्वृत्तौ ॥

इति आहारदिकु सहनन च ॥ १८ ॥ १९ ॥

सर्वे कषाया. संज्ञाश्च निखिलानीन्द्रियाणि च ।
द्वयानां समूर्छिमा स्युरसंज्ञिन परेन्यथा ॥ १७२ ॥

इति कषायसज्ञेन्द्रियसज्ञिता. ॥ २०—२३ ॥

समूर्छिमेषु तिर्यच्चु स्त्री पुमांश्च न सम्भवेत् ।
केवल क्लीववेदास्ते केवलज्ञानिभिर्मता ॥ १७३ ॥

એમનામા જે 'સમૂર્છિમો' હોય એઓને પહેલી ત્રણ લેશ્યા હોય 'ગર્ભજો'ને યોગાનુસાર છ યે લેશ્યા હોય ૧૭૦

સમૂર્છિમ તેમજ ગર્ભજ—બેઉ પ્રકારના પચેન્દ્રિયતિર્યચોને 'આહાર' છ યે દિશિનો હોય છે

સમૂર્છિમોને છેલ્લુ—છેવટ્ઠુ **સઘયણ** હોય છે ગર્ભજને છ યે સઘયણ હોય છે ૧૭૧

જીવાભિગમસૂત્રને અભિપ્રાયે સમૂર્છિમ તિર્યચોને એક છેલ્લુ જ સઘયણ અને સસ્થાન હોય છે છઠ્ઠા કર્મગ્રથને મતે તો એ છ યે હોય છે એ ભાવાર્થનુ સગ્રહણીસૂત્રની બૃહદ્ વૃત્તિમા કહ્યુ છે

સમૂર્છિમ તેમ જ ગર્ભજ—બેઉ પ્રકારના પચેન્દ્રિયતિર્યચોને સઘળા **કષાયો**, સર્વ **સજ્ઞાઓ** અને સમસ્ત **ઇન્દ્રિયો** હોય છે વળી સમૂર્છિમ **અસજ્ઞી** હોય છે ત્યારે ગર્ભજ **સજ્ઞી** હોય છે ૧૭૨

હવે એમના વેદ વિષે (દ્વાર ૨૪ મુ)

સમુાર્છમ તિર્યચોમા સ્ત્રી કે પુરૂષ હોતા નથી એઓ નપુસકવેદી જ હોય છે—એમ કેવળજ્ઞાનીઓ કહી ગયા છે ૧૭૩

स्त्रियः पुमांस. क्लीवाश्च तिर्यंचो गर्भजास्त्रिधा ।
पुम्भ्य स्त्रियस्त्रिभीरूपैरधिकास्त्रिगुणास्तथा ॥ १७४ ॥

इति वेदाः ॥ २४ ॥

विकलेन्द्रियवत् दृष्टिद्वयं समूर्छिमांगिनाम् ।
तिस्रोऽपि दृष्टयोऽन्येषां तत्र सम्यग्दृशो द्विधा ॥ १७५ ॥

केचिद्देशेन विरता परे त्वविरताश्रया· ।
अभावः सर्वविरतेस्तेषां भवस्वभावत· ॥ १७६ ॥

इति दृष्टि ॥ २५ ॥

समूर्छिमाः स्युर्द्व्यज्ञाना द्विज्ञाना अपि केचन ।
द्वित्राज्ञाना गर्भजा द्वित्रज्ञाना अपि केचन ॥ १७७ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

दर्शनद्वयमाद्यं स्यादुभयेषामपि स्फुटम् ।
अवधिज्ञानभाजां तु गर्भजानां त्रिदर्शनी ॥ १७८ ॥

इति दर्शनम् ॥ २७ ॥

ગર્ભજ તિર્યચોને સ્રી, પુરૂષ અને નપુસક–એમ ત્રણ્યે વેદ છે એમા પુરૂષો કરતા સ્રીઓ ત્રણરૂપઅધિક ત્રણગણી છે ૧૭૪

હવે એમની દૃષ્ટિ વિષે (દ્વાર ૨૫ મુ)

સમૂર્છિમ પચેન્દ્રિયતિર્યચોને વિકલેન્દ્રિયોની પેઠે બે ‘ દૃષ્ટિ ’ હોય છે ‘ ગર્ભજ ’ ને ત્રણ્યે દૃષ્ટિ હોય છે એમા સમ્યક્દૃષ્ટિવાળાઓ બે પ્રકારના છે કેટલાક ‘ દેશવિરત ’ છે, અન્ય ‘ અવિરત ’ છે ‘ સર્વવિરત ’ કોઈ નથી ૧૭૫–૧૭૬

હવે એમના જ્ઞાન અને દર્શન વિષે (દ્વાર ૨૬–૨૭)

‘ સમૂર્છિમ ’ પચેન્દ્રિયતિર્યચોમા કેટલાક બે જ્ઞાનયુક્ત તેમ કેટલાક બે અજ્ઞાનયુક્ત છે ‘ ગર્ભજો ’ મા કેટલાક બે કે ત્રણ જ્ઞાનવાળા છે, જ્યારે કેટલાક બે કે ત્રણ અજ્ઞાનવાળા પણ છે ૧૭૭

સમૂર્છિમ તેમ ગર્ભજ–બેઉ પ્રકારના પચેન્દ્રિયતિર્યચોને પ્રથમના બે દર્શનો છે અવધિજ્ઞાનયુક્ત ગર્ભજતિર્યચોને ત્રણ દર્શનો હોય છે ૧૭૮

હવે એમના ઉપયોગ વિષે (દ્વાર ૨૮ મુ)

संमूर्छिमानां चत्वार उपयोगा प्रकीर्त्तिताः ।
गर्भजानां तु चत्वारः पद् पंचौघान्नवापि ते ॥ १७९ ॥
यदेषां केवलज्ञानं मुक्त्वा केवलदर्शनम् ।
ज्ञान मन पर्यव च सर्वेऽन्ये सम्भवन्ति ते ॥ १८० ॥

इति उपयोगा. ॥ २८ ॥

स्यादनाहारिता त्वेषामेकद्विसमयावधि ।
ओजआदिस्त्रिधाहारः सचित्तादिरपि त्रिधा ॥ १८१ ॥
प्रथम त्वोजआहारो लोमकावलिकौ ततः ।
अन्तर द्वौ दिनौ ज्येष्ट लघु चान्तर्मुहूर्त्तकम् ॥ १८२ ॥
ज्येष्ट चैतत्कावलिकाहारस्य स्मृतमन्तरम् ।
स्वाभाविक त्रिपल्यायुर्युक्ततिर्यगपेक्षया ॥ १८३ ॥

इति आहार ॥ २९ ॥

गुणस्थानद्वय समूर्छिमानां विकलाक्षवत् ।
गर्भजानां पच तानि प्रथमानि भवन्ति हि ॥ १८४ ॥

સમૂર્છિમ પચેન્દ્રિયતિર્યંચોને ચાર ઉપયોગ કહ્યા છે પણ 'ગર્ભજ' ને ચાર, પાચ, છ, અને ઓઘથી નવ પણ કહ્યા છે, કેમકે એમને કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને મન પર્યવજ્ઞાન–એટલા સિવાયના બાકી સર્વ ઉપયોગો હોય છે ૧૭૯–૧૮૦

હવે એમના આહાર વિષે (દ્વાર ૨૯ મુ)

પચેન્દ્રિયતિર્યંચો એક બે સમય અનાહારી રહે છે એમને 'ઓજઆહાર' વગેરે ત્રણ પ્રકારનો આહાર હોય છે, તેમ 'સચિત્ત આહાર' વગેરે ત્રણ પ્રકારનો આહાર પણ હોય છે પહેલો ઓજઆહાર હોય છે, પછી લોમઆહાર અને પછી કવળઆહાર હોય છે આહારનુ અન્તર ઉત્કૃષ્ટ બે દિવસોનુ અને જઘન્યત અન્તર્મુહુર્ત્તનુ હોય છે આ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર કહ્યુ તે કવળાહારનુ સમજવુ, અને તે ત્રણ પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા તિર્યંચની અપેક્ષાએ સ્વાભાવિક છે ૧૮૧–૧૮૩

હવે એમના ગુણ અને યોગ વિષે. (દ્વાર ૩૦–૩૧)

સંમૂર્છિમ તિર્યંચપચેન્દ્રિયોને વિકલેન્દ્રિયોની પેઠે બે ગુણસ્થાન છે, જ્યારે 'ગર્ભજ' ને પ્રથમના પાચ ગુણસ્થાન કહ્યા છે ૧૮૪

इति गुणाः ॥ ३० ॥

संमूर्छिमानां चत्वारो योगाः स्युर्विकलाक्षवत्।
आहारकद्वयं मुक्त्वा गर्भजानां त्रयोदश ॥ १८५ ॥

इति योगाः ॥ ३१ ॥

प्रतरासख्यभागस्थाऽसंख्येयश्रेणिवर्तिभि ।
नभःप्रदेशैः प्रमितास्तिर्यंचः खचरा स्मृता ॥ १८६ ॥

एवमेव स्थलचरास्तथा जलचरा अपि ।
भवन्ति किन्तु संख्येयगुणाधिकाः क्रमादिमे ॥ १८७ ॥

यदसौ प्रतरासंख्यभाग प्रागुदितः खलु ।
यथाक्रम श्रुते प्रोक्तो बृहत्तरबृहत्तमः ॥ १८८ ॥

षट्पचाशांगुलशतद्वयमानानि निश्चितम्।
यावन्ति सूचिखडानि स्युरेकप्रतरे स्फुटम् ॥ १८९ ॥

तावज्ज्योतिष्कदेवेभ्य. स्युः संख्येयगुणाः क्रमात् ।
तिर्यक्पचेन्द्रियाः षंढा नभःस्थलाम्बुचारिणः ॥१९०॥ युग्मम्॥

एतत्सम्मूर्छिमगर्भोत्थानां समुदित खलु ।
क्लीवानां मानमाभाव्यं श्रुते पृथगनुक्तित' ॥ १९१ ॥

સમૂર્છિમ તિર્યંચપચેન્દ્રિયોને વિકલેન્દ્રિયોની પેઠે ચાર યોગ હોય છે જ્યારે 'ગર્ભજ' ને એ આહારકયોગો શિવાયના અન્ય તેર યોગ છે ૧૮૫

હવે એમના માન વિષે (દ્વાર ૩૨ મુ)

પ્રતરના અસખ્યાતમા ભાગમા રહેલી અસખ્યાત શ્રેણિઓમા જેટલા આકાશપ્રદેશો છે તેટલા ખેચર તિર્યંચો છે સ્થળચરો અને જળચરો પણ તેટલાજ છે, પરન્તુ એઓ અનુક્રમે સખ્યાતગણા અધિક છે કેમકે આ જે પ્રતરનો અસખ્યાતમો ભાગ કહ્યો એને સિદ્ધાન્તમા અનુક્રમે વિશેષવિશેષ મ્હોટો થતો કહ્યો છે ૧૮૬–૧૮૮

એક પ્રતરની અદર બસોછપ્પન અગુલપ્રમાણ જેટલા સૂચિખડો હોય તેટલા જ્યોતિષ્ક દેવોથી અનુક્રમે સખ્યાતગણા નપુસક ખેચર સ્થળચર અને જળચર હોય છે આ 'માન' (નપુસક) સમૂર્છિમ અને ગર્ભજ–બેઉનુ એકત્ર–ભેગુ સમજવુ સિદ્ધાન્તમા પણ બેઉનુ ભેગુ જ કહ્યુ છે, પૃથક્ કહ્યુ નથી ૧૮૯–૧૯૧

इति मानम् ॥ ३२ ॥

एष्वल्पा' खचरास्तेभ्यः सख्यघ्ना खचरस्त्रियः ।
ताभ्यः स्थलचरास्तेभ्य. संख्यघ्नाः स्युस्तदगना. ॥ १९२ ॥

ताभ्यो जलचरास्तेभ्यो जलचर्यस्तत. क्रमात् ।
नपुसकाः संख्यगुणा नभःस्थलाम्बुचारिण ॥ १९३ ॥

एते च समूर्छिमयुक्ता इति ज्ञेयम् ॥

इति लघ्व्यल्पबहुता ॥ ३३ ॥

स्तोका पचाचतिर्यंचः प्रतीच्यां स्युस्तत· क्रमात् ।
प्राच्यां याम्यामुदीच्यां च विशेषतोऽधिकाधिका· ॥ १९४ ॥

इति दिगपेक्षयाल्पबहुता ॥ ३४ ॥

तिर्यक्पचेन्द्रियाणां स्यादन्तर्मुहूर्त्तसमितम् ।
जघन्यमन्तरं ज्येष्ट त्वनन्तकालसम्मितम् ॥ १९५ ॥

एतत् वनस्पते· कायस्थितिं भुक्त्वा गरीयसीम् ।
पुनः पचाक्षतिर्यक्त्वं लभमानस्य सम्भवेत् ॥ १९६ ॥

હવે એમના લઘુ અલ્પબહુત્વ વિષે (દ્વાર ૩૩ મુ)

પચેન્દ્રિયતિર્યંચોમા સર્વથી થોડા ખેચરો છે, એઓના કરતા સખ્યગણી ખેચરીઓ છે, એથી સખ્યગણા સ્થળચરો છે અને એથી યે સખ્યગણી સ્થળચરીઓ છે સ્થળચરીઓ કરતા અનુક્રમે સખ્યમ ખ્યગણા જળચરો, જળચરીઓ, નપુસક-ખેચરો, નપુસકસ્થળચરો, અને નપુસક જળચરો છે (આ ત્રણ્યે નપુસકો સમૂર્છિમ નપુસકો સમજવા) ૧૯૨-૧૯૩

હવે દિશાને અપેક્ષીને એમના અલ્પબહુત્વ વિષે (દ્વાર ૩૪ મુ)

પચેન્દ્રિતિર્યંચો પશ્ચિમદિશામા સર્વથી થોડા છે એથી અનુક્રમે અધિકઅધિક પૂર્વ, દક્ષિણ અને ઉત્તરદિશામા છે ૧૯૪

હવે એમના અન્તર વિષે (દ્વાર ૩૫ મુ)

પચેન્દ્રિતિર્યંચોનુ જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્તનુ છે, ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અનન્તકાળનુ છે વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ ભોગવીને ફરી પાછો પ્રાણી પચેન્દ્રિયતિર્યંચમા આવે એટલામા ઉત્કૃષ્ટત અનન્ત કાળ વહી જવો સભવે છે ૧૯૫-૧૯૬

इति अन्तरम् ॥ ३५ ॥

द्व्यक्षादितिर्यक्तनुभृत्स्वरूप-
मेवं मयोक्तं किल लेशमात्रम् ।
विशेषविस्तारसार्थिना तु
सिद्धान्तवारांनिधयोऽवगाह्या ॥ १९७ ॥

विश्वाश्चर्यदकीर्त्तिकीर्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिष-
द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनयः श्रीतेजपालात्मजः ।
काव्य यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्वप्रदीपोपमे
सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभगः षष्ठ समाप्तः सुखम् ॥ १९८ ॥

इति षष्ठः सर्गः ।

આ પ્રમાણે અમે બેઈન્દ્રિય આદિ તિર્યંચ પ્રાણીઓનુ લેશ સ્વરૂપ કહ્યુ છે જેને વિશેષ વિસ્તાર જાણવાની ઈચ્છા હોય એણે સિદ્ધાન્તરૂપી સમુદ્રનુ અવગાહન કરવુ ૧૯૭

જેમની કીર્તિ શ્રવણ કરીને સકળ વિશ્વ આશ્ચર્યમા લીન થઈ ગયુ છે એવા શ્રીમાન્ કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તેવાગી (શિષ્ય), અને માતા–રાજબા તથા પિતા–તેજપાળના પુત્રરત્ન શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જે આ–જગતના નિશ્ચિત તત્વોને દીપકની જેમ અજવાળામા લાવનાર કાવ્યગ્રંથ રચ્યો છે તેનો સુભગઅર્થપરપરાથી નીતરતો છઠ્ઠો સર્ગ નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થયો ૧૯૮

છઠ્ઠો સર્ગ સમાપ્ત

अथ सप्तमः सर्गः ।

संमूर्छिमा गर्भजाश्च द्विविधा मनुजा अपि ।
वक्ष्ये सक्षेपतस्तत्र प्रथम प्रथमानिह ॥ १ ॥
अन्तर्द्वीपेषु षट्पचाशत्यथो कर्मभूमिषु ।
पचाधिकासु दशसु त्रिंशत्यकर्मभूमिषु ॥ २ ॥
पुरीषे च प्रश्रवणे श्लेष्मसिंघाणयोरपि ।
वान्ते पित्ते शोणिते च शुक्रे मृतकलेवरे ॥ ३ ॥
पूये स्त्रीपुंससयोगे शुक्रपुद्गलविच्युतौ ।
पुरनिर्गमने सर्वेष्वपवित्रस्थलेषु च ॥ ४ ॥
स्युर्गर्भजमनुष्याणां सम्बन्धिष्वेषु वस्तुषु ।
समूर्छिमनरा सैक शतं ते क्षेत्रभेदत ॥ ५ ॥ कलापकम् ॥

इति भेदा ॥ १ ॥

સર્ગ સાતમો.

મનુષ્યોના પણ (૧) સમૂર્છિમ અને (૨) ગર્ભજ–એમ બે પ્રકાર છે એમા પહેલા સમૂર્છિમનુ સક્ષિપ્ત વર્ણન કરૂ છુ ૧

(૧) એના ભેદ વિષે

સમૂર્છિમ મનુષ્યો (૧) છપ્પન અન્તર્દ્વીપોમા, (૨) પદર કર્મભૂમિઓમા, (૩) ત્રીશ અકર્મભૂમિઓમા, (૪) વિષ્ટામા, (૫) મૂત્રમા, (૬) શ્લેષ્મમા, (૭) કફમા, (૮) વમનમા, (૯) પિત્તમા, (૧૦) રૂધિરમા, (૧૧) વીર્યમા, (૧૨) કલેવરમા, (૧૩) રસીમા, (૧૪) સ્ત્રીપુરૂષના સયોગમા, (૧૫) શુક્રસ્રાવમા, (૧૬) નગરની ગટરમા, તથા (૧૭) સર્વ અપવિત્ર સ્થળોમા –એવી રીતે ગર્ભજ મનુષ્યોના સબધવાળી સવ વસ્તુઓમા હોય છે એના ક્ષેત્રપરત્વે ૧૦૧ પ્રકાર છે ૨–૫

स्थानमेषां द्विपाथोधिसार्धद्वीपद्वयावधि ।
स्थानोत्पादसमुद्घातैः लोकासंख्यांशगा अमी ॥ ६ ॥

इति स्थानम् ॥ २ ॥

आरभ्य पंच पर्याप्तीस्ते म्रियन्तेऽसमाप्य ताः ।
प्राणा भवन्ति सप्ताष्टावेषां वाङ्मनसे विना ॥ ७ ॥
नव प्राणा इति तु संग्रहण्यवचूर्णौ ॥

इति पर्याप्ति. ॥ ३ ॥

संख्या योनिकुलानां च नैषां गर्भजतः पृथक् ।
योनिस्वरूप त्वेतेषां विज्ञेयं विकलाक्षवत् ॥ ८ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ४ । ५ । ६ ॥

जघन्योत्कर्षयोरन्तर्मुहूर्त्तं स्यात् भवस्थिति. ।
पृथक्त्व च मुहूर्त्तानामेषां कायस्थितिर्मता ॥ ९ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ ७ । ८ ॥

आद्या त्रिदेही सस्थान हुंड देहोङ्गुलस्य च ।
असंख्यांशमित· पूर्वे समुद्घातास्त्रयो मता. ॥ १० ॥

इति द्वारचतुष्टयम् ॥ ९.–१२ ॥

---

(२) એ મનુષ્યોનુ **સ્થાન** બે સમુદ્ર અને અઢીદ્વીપો સુધીમા છે સ્થાન, ઉત્પાદ અને સમુદ્ઘાતોને લઈને એ આ લોકના અસખ્યમા ભાગમા રહેલા છે ૬

(૩) એઓ પાચ **પર્યાપ્તિ**ઓ આરભીને, એને પૂરી કર્યા પૂર્વે જ મૃત્યુ પામે છે એમને વાચા અને મન વિના સાત આઠ પ્રાણ હોય છે સગ્રહણીની અવચૂર્ણીમા એમને વળી નવ પ્રાણ કહ્યા છે ૭

એમની (૪) **યોનિસખ્યા**, અને એમની (૫) **કુળસખ્યા** 'ગર્ભજો' થી પૃથક્ નથી એમનુ (૬) **યોનિસ્વરૂપ** 'વિકલેન્દ્રિયો' ની સમાન સમજવુ ૮

એમની (૭) **ભવસ્થિતિ**, જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ, અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે, અને (૮) **કાયસ્થિતિ** પૃથક્ત્વ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે ૯

એમને (૯) પહેલા ત્રણ **શરીરો** છે, (૧૦) હુડક **સસ્થાન** છે, (૧૧) અગુલના અસખ્યમા ભાગ જેવડુ **દેહમાન** છે અને (૧૨) પહેલા ત્રણ **સમુદ્ઘાત** છે ૧૦

एषा गतिर्विकलवत्तथैवागतिरप्यहो ।
किन्त्वमी वह्निवायुभ्यां नागच्छन्ति नरत्वत ॥ ११ ॥

अष्टचत्वारिंशदेषां नाड्यो जन्मात्ययान्तरम् ।
एकसामयिकी संख्या विज्ञेया विकलाक्षवत् ॥ १२ ॥

इति गत्यागती ॥ १३–१४ ॥

अनन्तराप्ति समयेसिद्ध्यतां गणनापि च ।
पृथग् न लक्ष्यते ह्येषां सा विज्ञेया बहुश्रुतात् ॥ १३ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ १५–१६ ॥

द्वाराणि लेश्यादीन्यष्टावेतेषां विकलाक्षवत् ।
उक्तानि किन्त्विन्द्रियाणि पञ्चैतेषां श्रुतानुगै ॥ १४ ॥

इति द्वाराष्टकम् ॥ १७–२४ ॥

मिथ्यादृशोऽमी एतेषामाद्याज्ञानद्वय तथा ।
आद्ये द्वे दर्शने तस्मादुपयोगचतुष्टयम् ॥ १५ ॥

इति द्वारचतुष्टयम् ॥ २५–२८ ॥

એમની (૧૩) **ગતિ** અને (૧૪) **આગતિ**–એઉ વિકલેન્દ્રિયો પ્રમાણે છે પરન્તુ એઓ અગ્નિકાય, વાયુકાય અને મનુષ્યમાથી આવતા નથી એમના જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચેનુ અન્તર અડતાળીશ નાડીઓનુ છે એમની એકસામયિકી સ ખ્યા વિકલેન્દ્રિયો પ્રમાણે સમજવી ૧૧-૧૨

એમની (૧૫) **અનન્તરાપ્તિ** અને (૧૬) **સમયસિદ્ધિની** ગણના પૃથક્ જણાતી નથી એટલે એ બહુશ્રુતો પાસેથી જાણી લેવી ૧૩

એમના લેશ્યા આદિક આઠ દ્વાર એટલે કે સત્તરમાથી ચોવીશમા સુધીના દ્વાર વિકલેન્દ્રિયો પ્રમાણે છે પરતુ જ્ઞાનીઓએ એમને ઇન્દ્રિયો પાચ કહી છે ૧૪

એમની (૨૫) **દૃષ્ટિ** મિથ્યાદષ્ટિ છે એમને **જ્ઞાનમા** (૨૬) પ્રથમના બે ' અજ્ઞાન ' છે, અને (૨૭) **દર્શનમા** પહેલા બે દર્શન છે, અને તેથી, (૨૮) **ઉપયોગો** એમને ચાર છે ૧૫

साकारान्योपयोगाश्चाज्ञानदर्शनवत्तया ।
विकलाक्षवदाहारक्त कावलिकं विना ॥ १६ ॥

इति आहारः ॥ २९ ॥

आद्य गुणस्थानमेषामिदं योगत्रय पुनः ।
औदारिकस्तन्मिश्रश्च कार्मणश्चेति कीर्तितम् ॥ १७ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ ३०–३१ ॥

अगुलप्रमितक्षेत्रप्रदेशराशिवर्तिनि ।
तृतीयवर्गमूलघ्ने वर्गमूले किलादिमे ॥ १८ ॥
यावान् प्रदेशराशिः स्यात् खंडास्तावत्प्रदेशकाः ।
यावन्त एकस्यामेकप्रादेशिक्यां स्युरावलौ ॥ १९ ॥
तावन्तः संमूर्छिमा हि मनुजा मनुजोत्तमैः ।
निर्दिष्टा दृष्टविस्पष्टसचराचरविष्टपैः ॥ २० ॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

इति मानम् ॥ ३२ ॥

द्वाराण्यथोक्तशेषाणि पचैतेषां मनीषिभि ।
भाव्यानीह वक्ष्यमाणगर्भोद्भवमनुष्यवत् ॥ २१ ॥

એમને જ્ઞાન અને દર્શન બેઉ હોવાથી એ ઉપયોગો સાકાર અને નિરાકાર બેઉ છે 'આહાર' ની વાતમા એઓ વિકલેન્દ્રિયોને મળતા છે ફેર એટલો કે એમને 'કવળાહાર' નથી (૨૯) ૧૬

એમનુ (૩૦) પહેલુ **ગુણસ્થાન** છે એમને (૩૧) ત્રણ **યોગ** હોય છે, ઔદારિક, મિશ્રઔદારિક અને કાર્મણ ૧૭

હવે એમના '**માન**' વિષે (૩૨)

અગુળ પ્રમાણ ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિમા વર્તતા ત્રણવર્ગમૂળ કરેલા એવા પહેલા વર્ગમૂળમા, જેટલો પ્રદેશરાશિ હોય તેટલા પ્રદેશવાળા, એકપ્રદેશી એકશ્રેણિની અદર જેટલા ખડ હોય તેટલા સમૂર્છિમ મનુષ્યો હોય છે એમ શ્રી જિનેશ્વરનુ વચન છે ૧૮–૨૦

એમના શેષ પાચ દ્વારો (૩૩ થી ૩૭ સુધીના), ગર્ભજ મનુષ્યો પ્રમાણે જાણવા (જે હવે પછી પ્રસગે કહેશુ) ૨૧

एषां गतिर्विकलवत्तथैवागतिरप्यहो ।
किन्त्वमी वह्निवायुभ्यां नागच्छन्ति नरत्वत ॥ ११ ॥

अष्टचत्वारिंशदेषां नाड्यो जन्मात्ययान्तरम् ।
एकसामयिकी संख्या विज्ञेया विकलाक्षवत् ॥ १२ ॥

इति गत्यागती ॥ १३–१४ ॥

अनन्तराप्तिः समयेसिद्ध्यतां गणनापि च ।
पृथग् न लक्ष्यते ह्येषां सा विज्ञेया बहुश्रुतात् ॥ १३ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ १५–१६ ॥

द्वाराणि लेश्यादीन्यष्टावेतेषां विकलाक्षवत् ।
उक्तानि किन्त्विन्द्रियाणि पञ्चैतेषां श्रुतानुगे ॥ १४ ॥

इति द्वाराष्टकम् ॥ १७–२४ ॥

मिथ्यादृशोऽमी एतेषामाद्याज्ञानद्वय तथा ।
आद्ये द्वे दर्शने तस्मादुपयोगचतुष्टयम् ॥ १५ ॥

इति द्वारचतुष्टयम् ॥ २५–२८ ॥

એમની (૧૩) ગતિ અને (૧૪) આગતિ-તેઉ વિકલેન્દ્રિયો પ્રમાણે છે પરન્તુ એઓ અગ્નિકાય, વાયુકાય અને મનુષ્યમાથી આવતા નથી એમના જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચેનુ અન્તર અડતાળીશ નાડીઓનુ છે એમની એકસામયિકી સ ખ્યા વિકલેન્દ્રિયો પ્રમાણે સમજવી ૧૧-૧૨

એમની (૧૫) **અનન્તરાપ્તિ** અને (૧૬) **સમયસિદ્ધિની** ગણના પૃથક્ જણાતી નથી એટલે એ બહુશ્રુતો પાસેથી જાણી લેવી ૧૩

એમના લેશ્યા આદિક આઠ દ્વાર એટલે કે સત્તરમાથી ચોવીશમા સુધીના દ્વાર વિકલેન્દ્રિયો પ્રમાણે છે પરન્તુ જ્ઞાનીઓએ એમને ઇન્દ્રિયો પાચ કહી છે ૧૪

એમની (૨૫) **દૃષ્ટિ** મિથ્યાદષ્ટિ છે એમને **જ્ઞાનમા** (૨૬) પ્રથમના બે 'અજ્ઞાન' છે, અને (૨૭) **દર્શનમા** પહેલા બે દર્શન છે, અને તેથી, (૨૮) **ઉપયોગો** એમને ચાર છે ૧૫.

साकारान्योपयोगाश्चाज्ञानदर्शनवत्तया ।
विकलाक्षवदाहारकृत· कावलिकं विना ॥ १६ ॥

इति आहारः ॥ २९ ॥

आद्य गुणस्थानमेषामिदं योगत्रयं पुन· ।
औदारिकस्तन्मिश्रश्च कार्मणश्चेति कीर्तितम् ॥ १७ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ ३०–३१ ॥

अंगुलप्रमितक्षेत्रप्रदेशराशिवर्तिनि ।
तृतीयवर्गमूलघ्ने वर्गमूले किलादिमे ॥ १८ ॥
यावान् प्रदेशराशि. स्यात् खंडास्तावत्प्रदेशकाः ।
यावन्त एकस्यामेकप्रादेशिक्यां स्युरावलौ ॥ १९ ॥
तावन्तः संमूर्छिमा हि मनुजा मनुजोत्तमैः ।
निर्दिष्टा दृष्टविस्पष्टसचराचरविष्टपैः ॥ २० ॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

इति मानम् ॥ ३२ ॥

द्वाराण्यथोक्तशेषाणि पञ्चैतेषां मनीषिभिः ।
भाव्यानीह वक्ष्यमाणगर्भोद्भवमनुष्यवत् ॥ २१ ॥

એમને જ્ઞાન અને દર્શન બેઉ હોવાથી એ ઉપયોગો સાકાર અને નિરાકાર બેઉ છે 'આહાર' ની વાતમા એઓ વિકલેન્દ્રિયોને મળતા છે ફેર એટલો કે એમને 'કવળાહાર' નથી (૨૯) ૧૬

એમનુ (૩૦) પહેલુ ગુણસ્થાન છે એમને (૩૧) ત્રણ યોગ હોય છે, ઔદારિક, મિશ્રઔદારિક અને કાર્મણ ૧૭

હવે એમના 'માન' વિષે (૩૨)

અ ગુળ પ્રમાણ ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિમા વર્તતા ત્રણવર્ગમૂળ કરેલા એવા પહેલા વર્ગ-મૂળમા, જેટલો પ્રદેશરાશિ હોય તેટલા પ્રદેશવાળા, એકપ્રદેશી એકશ્રેણિની અ દર જેટલા ખ ડ હોય તેટલા સ મૂર્છિમ મનુષ્યો હોય છે એમ શ્રી જિનેશ્વરનુ વચન છે ૧૮–૨૦

એમના શેષ પાચ દ્વારો (૩૩ થી ૩૭ સુધીના), ગર્ભજ મનુષ્યો પ્રમાણે જાણવા (જે હવે પછી પ્રસ ગે કહેશુ) ૨૧

इति द्वारपंचकम् ॥ ३३-३७ ॥

कर्माकर्मधरान्तर्द्वीपभवा गर्भजा नरास्त्रिविधा ।
स्युः पंचदशत्रिंशत्षट्पंचाशद्भिधा क्रमतः ॥ २२ ॥

म्लेच्छा आर्या इति द्वेधा मनुजाः कर्मभूमिजा ।
म्लेच्छाः स्युः शकयवनमुरुडशबरादय ॥ २३ ॥

आर्याः पुनर्द्विधा प्रोक्ता ऋद्धिप्राप्तास्तथापरे ।
ऋद्धिप्राप्तास्तत्र षोढा प्रज्ञप्ता परमेश्वरैः ॥ २४ ॥

अर्हन्त सार्वभौमाश्च महैश्वर्यमनोहरा ।
बलदेवा वासुदेवा स्युर्विद्याधरचारणा ॥ २५ ॥

अनृद्धयो नवविधा क्षेत्रजातिकुलार्यका ।
कर्मशिल्पज्ञानभाषाचारित्रदर्शनार्यकाः ॥ २६ ॥

तत्र च क्षेत्रार्या आर्यदेशोत्थास्ते सार्धा पचविंशति ।
अंगा वंगाः कलिंगाश्च मगधाः कुरुकोशलाः ॥ २७ ॥

એ પ્રમાણે સમૂર્છિમ મનુષ્યોના ૩૭ દ્વારો વિષે કહ્યુ

હવે ગર્ભજ મનુષ્યોના દ્વારો વિષે

એમા પહેલુ દ્વાર ભેદ તે આ પ્રમાણે —

ગર્ભજ મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના છે કર્મભૂમિમા ઉત્પન્ન થયેલા, અકર્મભૂમિમા ઉત્પન્ન થયેલા, અને અન્તર્દ્વીપમા ઉત્પન્ન થયેલા એ ત્રણેના પાછા અનુક્રમે ૫દર, ત્રીશ અને છપ્પન ભેદ છે ૨૨

કર્મભૂમિમા ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો, મ્લેચ્છ અને આર્ય-એમ બે જાતના છે એમા શક, યવન, મુરૂડ અને શબર વગેરે મ્લેચ્છ છે ૨૩

આર્યો બે જાતના છે સમૃદ્ધિવાળા અને સમૃદ્ધિવિનાના એમા 'સમૃદ્ધિવાળા' આ છ પ્રકારના છે -મહાન્ ઐશ્વર્યશાલી અર્હતો, ચક્રવર્તીઓ, બળદેવ, વાસુદેવ, વિદ્યાધર અને ચારણ ૨૪-૨૫

વળી 'સમૃદ્ધિ રહિત' ના નવ પ્રકાર કહ્યા છે ક્ષેત્રઆર્ય, જાતિઆર્ય, કુળઆર્ય, કર્મઆર્ય, શિલ્પઆર્ય, જ્ઞાનઆર્ય, ભાષાઆર્ય, ચારિત્રઆર્ય અને દર્શનઆર્ય ૨૬

એમા, આર્યદેશમા ઉત્પન્ન થયા હોય એ 'ક્ષેત્રઆર્ય' કહેવાય છે એવા આર્યદેશ સાડીપચવીશ છે તે આ પ્રમાણે —

(૧) અગ, (૨) બગ, (૩) કલિગ, (૪) મગધ, (૫) કુરૂ, (૬) કોશલ,

काश्यः कुशार्त्ताः पंचाला विदेहा मलयास्तथा ।
वत्साः सुराष्ट्राः श्यान्डिल्या वराटा वरणास्तथा ॥ २८ ॥
दशार्णा जंगला वेद्यः सिन्धुसौवीरका अपि ।
भंग्यो वृत्ताः सूरसेनाः कुणाला लाटसंज्ञकाः ॥ २९ ॥
केकयार्धमिमे सार्धपंचविंशतिरीरिताः ।
नामानि राजधानीनां ब्रवीम्येषु क्रमादथ ॥ ३० ॥

चम्पा तथा ताम्रलिप्ती स्यात्कांचनपुरं पुरम् ।
राजगृह गजपुरं साकेतं च वराणसी ॥ ३१ ॥
शौर्यपुरं च कांपिल्यं मिथिला भद्दिल पुरम् ।
कौशाम्बी च द्वारवती नन्दिवत्साभिधे पुरे ॥ ३२ ॥
अच्छापुरं मृत्तिकावत्यहिच्छत्राभिधा पुरी ।
शुक्तिमती वीतभयं पापा माषपुर पुरम् ॥ ३३ ॥
मथुरानगरी चैव श्रावस्तीनगरी वरा ।
कोटिवर्ष श्वेताम्बिका राजधान्यः क्रमादिमाः ॥ ३४ ॥

एष्वेवार्हच्चक्रिरामवासुदेवोद्भवो भवेत् ।
आर्यास्तत इमेऽन्ये च तदभावादनार्यका. ॥ ३५ ॥

---

(७) काशी, (८) कुशार्त, (९) पचाल, (१०) विदेह (११) मलय, (१२) वत्स, (१३) सुराष्ट्र, (१४) शांडिल्य, (१५) वराड, (१६) वरण, (१७) दशार्ण, (१८) जंगल, (१९) वेदी, (२०) सिंधुसौवीर, (२१) भंगी, (२२) वृत्त, (२३) सुरसेन, (२४) कुणाल, (२५) लाट तथा अरधो केकय देश २७-३०

હવે એ દેશોની રાજધાનીઓના નામ અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે —

ચંપા, તામ્રલિપ્તી, કાંચનપુર, રાજગૃહ, ગજપુર, સાકેતપુર, વણારસી, શૌર્યપુર, કાંપિલ્ય પુર, મિથિલા, ભદ્દિલપુર, કૌશાંબી, દ્વારિકા, નંદિપુર, વત્સપુર, અચ્છાપુર, મૃત્તિકાવતી, અહિચ્છત્રા, શુક્તિમતી, વીતભય, પાવાપુરી, માષપુર, મથુરા, શ્રાવસ્તી, કોટિવર્ષ અને શ્વેતાંબિકા ૩૧-૩૪

આ દેશોમાંજ અર્હંત, ચક્રવર્તી, બળદેવ અને વાસુદેવનો જન્મ થાય છે માટે એ આર્યદેશો કહેવાય છે બાકીના અનાર્ય કહેવાય છે ૩૫.

सूत्रकृतांगवृत्तौ च अनार्यलक्षणमेवं उक्तम्—

धम्मेत्तिअक्खराइ जे सुवि सुमिणे न सुच्चति ॥

विज्ञेयास्तत्र जात्यार्या ये प्रशस्तेभ्यजातयः ।
उग्रभोगादिकुलजाः कुलार्यास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥ ३६ ॥
कर्मार्याः वास्त्रिका. सौत्रिकाद्याः कार्पासिकादयः ।
शिल्पार्यास्तु तुन्नकारास्तन्तुवायादयोऽपि च ॥ ३७ ॥
भाषार्या येऽर्धमागध्या भाषन्ते भाषयात्र ते ।
ज्ञानदर्शनचारित्रार्यास्तु ज्ञानादिभिर्युता· ॥ ३८ ॥
अत्र भूयान् विस्तरोऽस्ति स तु प्रज्ञापनादितः ।
विज्ञेयो विबुधैर्नेह प्रोच्यते विस्तृतेर्भयात् ॥ ३९ ॥

इति भेदाः ॥ १ ॥

एषां तिर्यग् नरक्षेत्रावधि जन्मात्ययादिकम् ।
योजनानां दशशतीमधो न परतः पुन. ॥ ४० ॥

इति स्थानम् ॥ २ ॥

'સૂત્રકૃતાગ' ની વૃત્તિમા 'અનાર્ય' નુ લક્ષણ આ પ્રમાણે છે —

જેમણે 'ધર્મ' એવા અક્ષરો સ્વપ્નને વિષે પણ સાભળ્યા નથી તે

હવે પ્રશસ્ત ઇભ્ય જાતિવાળા છે તે જાતિઆર્યો કહેવાય છે ઉગ્ર, ભોગ આદિ કુળોમા જન્મેલા કુલઆર્ય કહેવાય છે ૩૬

વળી વસ્ત્રોનો વેપાર કરનારા, સુતરનો વેપાર કરનારા, કપાસનો વેપાર કરનારા વગેરે કર્મઆર્ય કહેવાય છે, તથા દરજી, સાળવી આદિ શિલ્પઆર્યો કહેવાય છે ૩૭

જેઓ અર્ધમાગધી ભાષા બોલે છે તેઓ ભાષાઆર્ય કહેવાય છે વળી જ્ઞાનવાળાઓ જ્ઞાનઆર્ય, દર્શનવાળાઓ દર્શનઆર્ય અને ચારિત્રવાળાઓ ચારિત્રઆર્ય કહેવાય છે ૩૮

આ સબધમા ઘણુ કહેવાનુ છે પણ વિસ્તારના ભયથી કહ્યુ નથી માટે તે બુદ્ધિમાનોએ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર વગેરે ગ્રંથોમાથી જાણી લેવુ ૩૯

આ ગર્ભજ મનુષ્યોના સ્થાન પરત્વે

એટલુ કહેવાનુ છે કે એમના જન્મમરણ તિર્યક્લોકમા મનુષ્યક્ષેત્ર સુધી થાય છે અને અધોલોકમા એક સહસ્ર યોજન પર્યન્ત થાય છે એથી આગળ થતા નથી ૪૦

एषां पर्याप्तयः सर्वाः पर्याप्तानां प्रकीर्त्तिताः ।
यथासम्भवमन्येषां प्राणाश्च निखिला अपि ॥ ४१ ॥

इति पर्याप्तय· ॥ ३ ॥

चतुर्दशयोनिलक्षा एषां संमूर्छिमैः सह ।
द्वादश स्यु· कुलकोट्यो योनिर्विवृतसंवृता ॥ ४२ ॥

मिश्रा सचित्ताचित्तत्वात् शीतोष्णत्वाच्च सा भवेत् ।
वंशीपत्रा तथा शंखावर्त्ता कूर्मोन्नतापि च ॥ ४३ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ४ । ५ । ६ ॥

पल्योपमाना त्रितयमुत्कृष्टैषां भवस्थितिः ।
सा युग्मिनां परेषां तु पूर्वकोटिः प्रकीर्त्तिता ॥ ४४ ॥

जघन्या नरगर्भस्य स्थितिरान्तर्मुहूर्त्तिकी ।
उत्कृष्टा द्वादशाब्दानि विज्ञेया मध्यमाऽपरा ॥ ४५ ॥

એમની પર્યાપ્તિ વિષે

પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યોને સર્વ પર્યાપ્તિ કહી છે, અપર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યોને, જેટલી સભવે એટલી કહી છે તથા પ્રાણો તો એઓને બધાયે હોય છે ૪૧

એમના ચોથા પાચમા અને છઠ્ઠા દ્વાર વિષે

સમૂર્છિમોની અને આમની ભેગી ચૌદલક્ષ યોનિ છે, જ્યારે કુલકોટિ બાર લક્ષ છે એમની યોનિ વિવૃતસવૃત છે વળી એ 'સચિત્તાચિત્ત' છે અને 'શીતોષ્ણ' છે, એટલે બેઉ રીતે એઓની મિશ્ર યોનિ કહેવાય છે વળી તેમને વશીપત્રા, શખાવર્તા તેમજ કૂર્મોન્નતા એવા ત્રણ પ્રકારમાથી પણ ત્રણ્યે પ્રકારની યોનિ હોય છે ૪૨-૪૩

હવે એમની ભવસ્થિતિ વિષે

ગર્ભજ મનુષ્યોની ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની છે પણ આ સ્થિતિ માત્ર યુગલીઆઓની છે, બીજાઓની અર્થાત્ એ શિવાયના મનુષ્યોની ક્રોડપૂર્વની છે ૪૪

મનુષ્યના ગર્ભની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે, અને એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાર વર્ષની છે આ શિવાયની વચલી સ્થિતિ 'મધ્યમ' સમજવી ૪૫

पित्तादिदूषितः पापी कार्मणादिवशोऽथवा ।
द्वादशाब्दानि गर्भान्तस्तिष्ठेत् सिद्धनृपादिवत् ॥ ४६ ॥
चतुर्विंशतिवर्षा च गर्भकायस्थितिर्नृणाम् ।
उत्कृष्टस्थितिगर्भस्य मृत्वोत्पन्नस्य तत्र सा ॥ ४७ ॥
स्थित्वा द्वादशवर्षाणि गर्भे कश्चिन्महाघवान् ।
विपद्योत्पद्य तत्रैव तावत्तिष्ठत्यसौ यत· ॥ ४८ ॥

इति भवस्थिति. ॥ ७ ॥

इत्यर्थतो भगवतीशतक २ पचमोद्देशके ॥

पूर्वाणां कोटय. सप्त तथा पल्योपमत्रयम् ।
भाव्या गर्भजतिर्यग्वदेषां कायस्थितिर्गुरु· ॥ ४९ ॥

इति कायस्थिति. ॥ ८ ॥

संख्येयजीविनां देहा पचासंख्येयजीविनाम् ।
भवेत् देहत्रयमेव विनाहारकवैक्रिये ॥ ५० ॥

इति देहाः ॥ ९ ॥

પિત્ત વગેરે દોષવાળો પાપી અથવા કામણુદુમણુ વગેરેને વશ પ્રાણી સિદ્ધરાજની પેઠે બાર વર્ષ સુધી પણ ગર્ભમા રહે છે ૪૬

મનુષ્યના ગર્ભની કાયસ્થિતિ ચોવીશ વર્ષની પણ હોય, પણ તે, મૃત્યુ પામીને (પુન) ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા ગર્ભની હોય ૪૭

કારણકે કોઇ મહા પાપી જીવ બાર વર્ષ ગર્ભમા રહી મૃત્યુ પામીને (પુન) ઉત્પન્ન થાય છે તે તેટલો સમય ત્યાજ રહે છે ૪૮

આ ભાવાર્થનુ ભગવતીસૂત્રના બીજા શતકના પાચમા ઉદ્દેશમા કહ્યુ છે

એમની કાયસ્થિતિ

ઉત્કર્ષત , ગર્ભજ તિર્યચોની પેઠે ત્રણુ પલ્યોપમ અને સાતકોટિ પૂર્વની સમજવી ૪૯

શરીર

સખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યોને પાચ હોય છે અસખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યોને, આહારક અને વૈક્રિય એ બે શરીર નથી હોતા, એટલે ફક્ત ત્રણુ હોય છે ૫૦

सङ्ख्येयजीविनां नृणां संस्थानान्यखिलान्यपि ।
चतुरस्रं भवेदेतदसंख्येयायुषां पुनः ॥ ५१ ॥

इति संस्थानम् ॥ १० ॥

शतानि पंच धनुषां वपुः सङ्ख्येयजीविनाम् ।
गव्यूतत्रयमन्येषामुत्कर्षेण प्रकीर्त्तितम् ॥ ५२ ॥
जघन्यतोऽङ्गुलासंख्यभागमानमिदं भवेत् ।
उभयेषां तदारम्भकाल एवास्य सम्भवः ॥ ५३ ॥
संख्यायुषां वैक्रियं साधिकैकलक्षयोजनम् ।
उत्कर्षेण जघन्याच्चांगुलसंख्यांशसमितम् ॥ ५४ ॥
आहारकशरीरं यत् स्यादेषां लब्धिशालिनाम् ।
श्रुतकेवलिना तत्तु मानतो हस्तसंमितम् ॥ ५५ ॥

इति अंगमानम् ॥ ११ ॥

स्युः सप्तापि समुद्घाता नृणां सङ्ख्येयजीविनाम् ।
असंख्येयायुषामाद्यास्त्रय एव भवन्ति ते ॥ ५६ ॥

संस्थान

संख्यातआयुष्यवाळा मनुष्योने सघळाज होय छे, असंख्यातआयुष्यवाळाने फक्त ' समचतुरस्र ' एटले समचोरस होय छे ५१

देहमान

संख्यातआयुष्यवाळा मनुष्योनु उत्कृष्ट पाचसो धनुष्यनु होय छे, असंख्य आयुष्य वाळाओनु फक्त त्रण गाउनु कहेलु छे परंतु बेउनु जघन्य देहमान तो अंगुलना असंख्यमा भाग जेटलु छे, जे के एना आरंभकाळेज संभवे छे ५२–५३

संख्यात आयुष्यवाळा मनुष्योनु वैक्रिय शरीर उत्कृष्ट एक लक्ष योजनथी कंईक अधिक होय छे, अने जघन्यतः अंगुलना असंख्यातमा भाग जेटलु होय छे ५४

वळी लब्धिवंत श्रुतकेवळीओने जे आहारक शरीर होय छे ते फक्त एक हस्तप्रमाण होय छे ५५

समुद्घात

संख्येयजीवी मनुष्योने सातेसात पूरा होय छे, असंख्यआयुष्क मनुष्योने पहेला त्रणज होय छे ५६

इति समुद्घाताः ॥ १२ ॥

यान्ति सर्वे सुरेष्वेव नरा असंख्यजीविनः।
निजायुःसमहीनेषु नाधिकस्थितिषु क्वचित् ॥ ५७ ॥
ततोन्तरद्वीपजाता भवनव्यन्तरावधि ।
यान्तीशानदिवं यावत् हरिवर्षादिजास्तु ते ॥ ५८ ॥
सौधर्मान्तं हैमवतहैरण्यवतजा इमे ।
जघन्यापि यदीशानेऽधिकपल्योपमा स्थितिः ॥ ५९ ॥
सर्वससारिगतिषु नरा संख्येयजीविन ।
गच्छन्ति कर्मविगमादेति मुक्तिगतावपि ॥ ६० ॥
तत्र च तीव्ररोपास्तपोमत्तास्तथा बालतपस्विन ।
द्वैपायनादिवद्वैरपरा यान्त्यसुरेष्वमी ॥ ६१ ॥
जलाग्निझपासंपातगलपाशविषाशनैः ।
तृट्क्षुदाद्यैर्मृतास्ते स्युर्व्यन्तरा शुभभावत ॥ ६२ ॥
अविराद्धचारित्राणां जघन्यादाद्यताविषः ।
उत्कर्षेण च सर्वार्थसिद्धं स्याद्विपयो गते ॥ ६३ ॥

હવે એમની ગતિ વિષે (દ્વાર ૧૩ મુ)

અસખ્યઆયુવાળા સર્વ મનુષ્યો, પોતાના જેટલા જ આયુષ્યવાળા અથવા પોતાના કરતા ઓછા આયુષ્યવાળા દેવતાઓમા જાય છે, પોતાના કરતા અધિક સ્થિતિવાળા દેવોમા જતા નથી એમ હોવાથી, અન્તરદ્વીપમા જન્મેલાઓ ભવનપતિ અને વ્યન્તરો સુધી જાય છે, અને હરિવર્ષ આદિમા જન્મેલાઓ ઈશાનદેવલોકસુધી જાય છે વળી હૈમવત અને હિરણ્યવતમા જન્મેલાઓ સૌધર્મ દેવલોકસુધી જાય છે કારણકે ઇશાનદેવલોકમા જઘન્યસ્થિતિ પણ પલ્યોપમથી અધિક છે ૫૭–૫૯

સખ્યાતઆયુષ્યવાળા મનુષ્યો સર્વસસારિગતિમા જાય છે, અને કર્મરહિત થયે મોક્ષે પણ જાય છે ૬૦

પણ એમનામા જે તીવ્રરોષવાળા, તપશ્ચર્યાને લીધે ઉન્મત્ત તથા બાળ તપસ્વીઓ હોય તે દ્વૈપાયનઋષિની પેઠે શત્રુવટ રાખવાથી અસુરોમા પણ જન્મ લે છે ૬૧

વળી જળમા પડીને, ઝપાપાત ખાઇને, અગ્નિમા પડીને, ગળાફાસો ખાઇને, વિષપાન કરીને કે ભૂખતરસને લીધે જેઓ મૃત્યુ પામે છે તેઓ, શુભભાવ રહે તો વ્યન્તર થાય છે ૬૨

જેઓ ચારિત્ર લઇને વિરાધતા નથી એઓ ઓછામા ઓછા પહેલે દેવલોકે જાય છે અને વધારેમા વધારે સર્વાર્થસિદ્ધિએ પણ જાય છે ૬૩

विराद्धसयमानां तु भवनेशाद्यताविधौ ।
क्रमाज्जघन्योत्कर्षाभ्यामेवममेऽपि भाव्यताम् ॥ ६४ ॥

आराद्धदेशविरतेः सौधर्माच्युतताविधौ ।
विराद्धदेशविरते भवनज्योतिरालयौ ॥ ६५ ॥

तापसानामपि तथा तावेव गतिगोचरौ ।
कादर्पिकाणा भवनाधिपसौधर्मताविधौ ॥ ६६ ॥

चरकाणां परिव्राजा भवनब्रह्मताविधौ ।
सौधर्मलांतकौ कल्पौ स्यातौ किल्बिषिकांगिनाम् ॥ ६७ ॥

विमानेपूत्पद्यमानापेक्षयेद यतोऽन्यथा ।
सन्ति किल्बिषिका देवा भवनाधिपतिष्वपि ॥ ६८ ॥

आजीविकाभियोगानां भवनाच्युतताविधौ ।
निन्हवाना च भवनेशान्त्यग्रैवेयकौ किल ॥ ६९ ॥

પરતુ જેઓ ચારિત્ર લઇને વિરાધે છે એઓ જઘન્યત ભવનપતિમા અને ઉત્કર્ષત પહેલા દેવલોકમા જાય છે ૬૪

દેશવિરતનો આરાધક હોય છે તે જઘન્યત સૌધર્મ દેવલોકમા અને ઉત્કૃષ્ટત અચ્યુત દેવલોકમા જાય છે અને દેશવિરતિનો વિરાધક હોય તે જઘન્યત ભવનપતિમા અને ઉત્કર્ષત જ્યોતિષ દેવલોકમા જાય છે ૬૫

વળી તાપસોની પણ એ જ પ્રમાણે ગતિ થાય છે, જ્યાર કાદર્પિકો જઘન્યત ભવન પતિમા અને ઉત્કર્ષત સૌધર્મ દેવલોકે જાય છે ૬૬

ચરકપરિવ્રાજકો જઘન્યત ભવનપતિમા અને ઉત્કર્ષત બ્રહ્મદેવલોકમા જાય છે, અને કિલ્વિષિ જીવો જઘન્યથી સૌધર્મદેવલોકે અને ઉત્કર્ષથી લાતક દેવલોકે જાય છે આ જે કહ્યુ એ, વિમાનોને વિષે જેઓ ઉત્પન્ન થાય છે એઓની અપેક્ષાએ કહ્યુ છે, કારણ કે નહિતર ભવન વિષે પણ 'કિલ્વિષ' દેવો છે ૬૭–૬૮

આજીવિકા અર્થે વેષ ધારણ કર્યો હોય છે એવાઓને જઘન્યત ભવનપતિમા અને ઉત્કર્ષત અચ્યુતદેવલોકમા સ્થાન મળે છે વળી નિન્હવોની ગતિ જઘન્યત ભવનપતિ સુધી અને ઉત્કર્ષથી અન્તિમ ગ્રૈવેયક સુધી હોય છે ૬૯

भव्यानामप्यभव्यानां साधुवेषगुणस्पृशाम् ।
अपि मिथ्यादृशामेष विषय. सत्क्रियाबलात् ॥ ७० ॥

निर्ग्रथगुणवत्त्वेऽपि ते स्यु· मिथ्यादृशो यत· ।
अश्रद्दधन् पदमपि मिथ्यात्वी सूत्रभाषितम् ॥ ७१ ॥

सूत्रलक्षण चैवमाहु —

सुत्तं गणहररइयं तहेव पत्तेअबुद्धरइय च ।
सुअकेवलिणा रइय अभिन्नदसपुव्विणा रइय ॥ ७२ ॥

देवेषु गच्छतामेषां स्यादुक्तो गतिगोचर ।
न त्वेषां गतिरेषैवेत्याशंक्य मतिशालिभि. ॥ ७३ ॥

कांदर्पिकादिलक्षण चैवम्—

कदर्पः परिहासोऽस्ति यस्य कांदर्पिकश्च स ।
कदर्पविकथाशसी तत्प्रशसोपदेशकृत् ॥ ७४ ॥

नानाहासकला कुर्वन् मुखतूर्यांगचेष्टितै ।
अहसन् हासयश्चान्यान् नानाजीवरुतादिभि ॥ ७५ ॥ युग्मम् ॥

વળી ભવ્ય કે અભવ્ય, સાધુનો વેષ ને સાધુના ગુણવાળો હોય તે ભલે મિથ્યાદષ્ટિ હોય તો યે એની સત્ક્રિયાને લઇને એ જ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે ૭૦

નિર્ગ્રંથના સર્વ ગુણોએ યુક્ત છતા મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય એનુ કારણ એ કે—એક પણ પદમા જેની અશ્રદ્ધા હોય તે મિથ્યાદષ્ટિ સમજવો—એવુ સૂત્રનુ વચન છે ૭૧

'સૂત્ર' નુ લક્ષણ આ પ્રમાણે સમજવુ —

ગણધરનુ રચેલુ હોય, પ્રત્યેકબુદ્ધનુ રચેલુ હોય, શ્રુતકેવળીનુ રચેલુ હોય કે પૂરૂ દશપૂર્વધારીએ રચેલુ હોય તે સૂત્ર કહેવાય ૭૨

'આ બધી ગતિ કહી એ જ ગતિમા મનુષ્યો સર્વે જાય' એવો મારા કહેવાનો ભાવાર્થ નથી ભાવાર્થ એમ છે કે જે મનુષ્યો દેવગતિમા જવાના હોય છે તે એ જાતની દેવગતિમા જાય છે ૭૩

પૂર્વોક્ત 'કાદર્પિક' આદિના લક્ષણો આ પ્રમાણે —

કદર્પ એટલે પરિહાસ, એ જેનામા હોય એ કાદર્પિક કહેવાય કદર્પ એટલે કામસબધી વિકથા કરનારો, એની પ્રશસા અને એનો ઉપદેશ કરનારો, મુખનો અવાજ કે શરીરચેષ્ટાવડે નાના પ્રકારના હાસ્યકુતૂહલ ઉપજાવનારો, પોતે ગભીર રહીને—મુખ ઠાવકુ રાખી નાના પ્રકારના પ્રાણીઓના જેવો અવાજ કરીને બીજાને હસાવનારો 'કાદર્પિક' કહેવાય ૭૪-૭૫

किल्विष पापमस्यास्ति स किल्विषिक उच्यते ।
मायावी ज्ञानसद्धर्माचार्यसाध्वादिनिन्दकः ॥ ७६ ॥
वर्तयेद्यस्तु न्टवत् वेषमाजीविकाकृते ।
बाह्योपचारचतुरः स आजीविक उच्यते ॥ ७७ ॥
अभियोग कार्मणादिस्तत्प्रयोक्ताभियोगिकः ।
द्रव्यानुयोगमन्त्रादिः स द्विधा द्रव्यभावतः ॥ ७८ ॥

तथोक्तम्—

दुविहो खलु अभियोगो दव्वे भावे य होइ नायव्वो ।
दव्वंमि होइ जोगा विज्जामंता य भावंमि ॥ ७९ ॥

इति भगवतीवृत्तिप्रथमशतकद्वितीयोद्देशके ॥

व्यवहारेण चारित्रवन्तोऽप्येतेऽचरित्रिण ।
लभन्त इदृशी' सज्ञा दोपैरेतैर्यथोदितै. ॥ ८० ॥
प्रयान्ति नरकेष्वेव नियमादर्धचक्रिणः ॥
तथैव च गतिर्ज्ञेया प्रत्यर्धचक्रिणामपि ॥ ८१ ॥

'કિલ્વિષ' એટલે પાપ, તે જેનામા હોય એ કિલ્વિષિક માયાકપટવાળો અને જ્ઞાન, ધર્મ, સાધુ તથા આચાર્ય વગેરેનો નિન્દક 'કિલ્વિષિક' કહેવાય ૭૬

આજીવિકાને અર્થે નટની પેઠે વેષ ભજવે અને બાહ્યોપચારમા ચતુર હોય એ 'આજીવિક' કહેવાય ૭૭

અભિયોગ એટલે કામણટુમણ, એને કરનારો તે 'આભિયોગિક' કહેવાય જેમા પ્રયોગ અને મત્રજત્ર કરવા પડે છે એવો આ અભિયોગ બે પ્રકારનો છે (૧) દ્રવ્યથી અને (૨) ભાવથી ૭૮

એ સબધમા ભગવતી સૂત્રના પહેલા શતકના બીજા ઉદ્દેશની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે–દ્રવ્યથી અને ભાવથી–એમ બે પ્રકારનો અભિયોગ હોય છે જેમા પ્રયોગ કરવા પડે એ 'દ્રવ્યઅભિયોગ', અને જેમા વિદ્યામત્રો સાધવા પડે એ 'ભાવઅભિયોગ' ૭૯

એ લોકો વ્યવહારમા ચારિત્રવાળા છતા અચારિત્રી કહેવાય છે એમને એવા ઉપનામ મળવાનુ કારણ એમના યથોદિત દોષો છે ૮૦

વાસુદેવ નિયમતરીકે નરકે જ જાય છે પ્રતિવાસુદેવની પણ એ જ ગતિ છે ૮૧

चक्रिणो येऽत्यक्तराज्या. प्रयान्ति नरकेषु ते ।
सप्तस्वपि यथाकर्मोत्कृष्टायुस्कतया परम् ॥ ८२ ॥

तथोक्त भगवतीशतक १२ नवमोद्देशकवृत्तौ चक्रवर्तित्वान्तरनिरूपणाधिकारे--

जहण्णेण सातिरेगं सागरोवम ति कथम् । अपरित्यक्तसंगाः चक्रवत्तिनो नरकपृथिवीषु उत्पद्यन्ते तासु च यथास्थ उत्कृष्टस्थितयो भवन्ति। ततश्च नरदेवो मृत. प्रथमपृथिव्यामुत्पन्न तत्र च उत्कृष्टां स्थितिं सागरोपमप्रमाणाम् अनुभूय नरदेवो जायते इत्येव सागरोपमम् ॥ सातिरेकत्व च नरदेवभवे चक्ररत्नोत्पत्ते अर्वाचीनकालेन द्रष्टव्यमिति ॥

श्रीहरिभद्रसूरिकृतदशवैकालिकवृत्तौ हैमवीरचरित्रे नवपदप्रकरणवृत्तौ च चक्रिण सप्तम्यामेव अत्यक्तराज्या यान्ति इति उक्तम् ॥

त्यक्तराज्यास्तु ये सार्वभौमास्ते यान्ति ताविषम् ।
मुक्तिं वाथ सीरिणोऽपि ध्रुव स्वर्मुक्तिगामिन ॥ ८३ ॥

इति गतिः ॥ १२ ॥

પણ, રાજ્ય ત્યજ્યુ નથી એવા ચક્રવર્તીઓ ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્યવાળા હોઇ પોતાના કર્મોને અનુસારે સાતે નરકોમા જાય છે ૮૨

આ સબધમા ભગવતીસૂત્રના બારમા શતકના નવમા ઉદ્દેશમા ચક્રવર્તીપણાના આતરાના અધિકારમા એમ કહ્યુ છે કે —

" જઘન્યપણે સાગરોપમ થી કઇક અધિક + + + + "—એ કેવી રીતે ? ઉત્તર — "જેમણે રાજ્ય ત્યજ્યુ નથી એવા ચક્રવર્તીઓ નારકીમા જાય છે અને ત્યા જેવા પોતાના કર્મ એના પ્રમાણમા ઉત્કૃષ્ટ કાળ પર્યન્ત સ્થિત થઇ રહે છે " આમ બાબત છે માટે નરદેવ એટલે ચક્રવર્તી મૃત્યુ પામીને પહેલી નારકીમા ઉત્પન થઈ ત્યા ઉત્કૃષ્ટ સાગરોપમપ્રમાણ સ્થિતિ ભોગવી પુન ચક્રવર્તી થાય છે માટે 'સાગરોપમ' ની સાર્થકતા તો સિદ્ધ થઇ વળી 'અધિક' કહ્યુ છે તે ચક્રવર્તીના ભવમા ચક્રરત્નની ઉત્પત્તિ પહેલાનો જે કાળ તે કાળને લક્ષમા રાખીને કહ્યુ છે

શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કરેલી દશવૈકાલિકસૂત્રની વૃત્તિમા, હેમાચાર્યકૃત વીરચરિત્રમા તથા 'નવપદપ્રકરણ' ની વૃત્તિમા " રાજ્ય નથી છાડયુ એવા ચક્રીઓ સાતમી નારકીએ જ જાય છે " એમ કહ્યુ છે

જેમણે રાજ્યપાટ ત્યજ્યુ છે એવા ચક્રવર્તીઓ દેવલોકમા અથવા મોક્ષમા જાય છે એજ પ્રમાણે બળદેવો પણ સ્વર્ગગામી કે મોક્ષગામી હોય છે ૮૩

असंख्यायुर्नृतिरश्चः सप्तमक्षितिनारकान् ।
वाय्वग्नी च विना सर्वेऽप्युत्पद्यन्ते नृजन्मसु ॥ ८४ ॥

अर्हन्तो वासुदेवाश्च बलदेवाश्च चक्रिणः ।
सुरनैरयिकेभ्यः स्युर्नृतिर्यग्भ्यो न कर्हिचित् ॥ ८५ ॥

तत्रापि प्रथमादेव नरकात् जायन्ते चक्रवर्तिणः ।
द्वाभ्यामेव हरिबला- त्रिभ्यः एव च तीर्थपाः ॥ ८६ ॥

चतुर्विधाः सुराश्च्युत्वा भवन्ति बलचक्रिणः ।
जिना वैमानिका एव हरयोऽप्यननुत्तराः ॥ ८७ ॥

एवं मनुष्यरत्नानि यानि स्युः पंच चक्रिणाम् ।
तान्यागत्या विभाव्यानि सामान्येन मनुष्यवत् ॥ ८८ ॥

वैमानिकेभ्यश्च यदि भवन्ति तानि तर्हि च ।
अनुत्तरसुरान् मुक्त्वाऽन्येभ्यः स्युर्वासुदेववत् ॥ ८९ ॥

હવે આ ગર્ભજ મનુષ્યોની 'આગતિ' વિષે (દ્વાર ૧૪ મું)

અસંખ્યઆયુષ્યવાળા મનુષ્યો તથા તિર્યંચો, સાતમી નારકીના જીવ, વાયુકાયના જીવ તથા અગ્નિકાયના જીવ—આટલા શિવાય અન્ય સર્વ પ્રાણીઓ મનુષ્યગતિમાં આવે છે ૮૪

વળી અર્હંતો, વાસુદેવો, બળદેવો અને ચક્રવર્ત્તીઓ થાય છે તે દેવતાના અને નારકીના ભવમાંથીજ નીકળીને થાય છે, મનુષ્ય કે તિર્યંચના ભવમાંથી નહિં ૮૫

તેમાં પણ ચક્રવર્ત્તીઓ પહેલીજ નારકીમાંથી, વાસુદેવ અને બળદેવ બે નારકીઓમાંથી અને અર્હંત 'ત્રણમાંથી નીકળેલા' થાય છે ૮૬

ચારે પ્રકારના દેવો ચ્યવીને બળદેવો કે ચક્રવર્ત્તીઓ થાય છે વૈમાનિક દેવોજ ચ્યવીને જિન થાય છે, અને અનુત્તર વિમાન શિવાયના દેવો જ ચ્યવીને વાસુદેવો થાય છે ૮૭

એવીજ રીતે ચક્રવર્તીના પાંચ મનુષ્યરત્નો હોય છે એમની આગતિ સામાન્યપણે મનુષ્યની પ્રમાણે સમજવી ૮૮

વળી એઓ જો કદાચ 'વૈમાનિકો' માંથી આવે તો વાસુદેવની પેઠે અનુત્તર વિમાનના દેવોને છોડીને બીજા દેવોમાંથી આવે છે ૮૯

मुहूर्त्ता द्वादशोत्कृष्ट समयो लघु चान्तरम् ।
तिर्यग्वदेकसमयसख्या समूर्छिमै सह ॥ ९० ॥

उक्त च । नानांगिनामपर्याप्तनृत्वेनोत्पत्तिरीरिता ।
उत्कर्षतोऽविच्छेदेन पल्यासंख्यलवावधि ॥ ९१ ॥
अपर्याप्तनरत्वेनोत्पत्तिरेकस्य चांगिन ।
उत्कर्षतो जघन्याच्चान्तर्मुहूर्त्तं निरन्तरम् ॥ ९२ ॥
इत्यर्थत पंचसग्रहे ॥

इति आगतिः ॥ १४ ॥

सम्यक्त्व देशविरतिं चारित्र मुक्तिमप्यमी ।
लभन्नेऽनन्तरभवे लब्ध्वा नरभवादिकम् ॥ ९३ ॥
अनन्तरभवे चैते न लभन्ते कदाचन ।
अर्हत्त्व चक्रवर्तित्व बलत्वं वासुदेवतां ॥ ९४ ॥
लब्धिष्वष्टाविंशतौ या येषामिह नृजन्मनि ।
सभवन्ति प्रसगेन दर्श्यन्ते ता यथागमम् ॥ ९५ ॥

એમનુ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર બાર અન્તર્મુહૂર્ત્તનુ છે અને જઘન્ય અન્તર એક સમયનુ છે વળી એમની એકસમયસખ્યા અને સમુર્છિમની એકસમયસખ્યા એકઠ મળીને તિર્યચો જેટલી થાય છે ૯૦

આના સબધમા પચસગ્રહગ્રથમા નીચેના ભાવાર્થનુ કહ્યુ છે —

અપર્યાપ્તમનુષ્યત્વને લીધે નાનાપ્રકારના પ્રાણીઓની સતત ઉત્કૃષ્ટ ઉત્પત્તિ પલ્યોપમના અસખ્યમા ભાગ સુધી થાય છે વળી એજ કારણને લઇને એક પ્રાણીની સતત ઉત્પત્તિ 'જઘન્યત ' તેમજ 'ઉત્કર્ષત ' અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી થાય છે ૯૧-૯૨

હવે એમની અનન્તરાપ્તિ વિષે (દ્વાર ૧૫ સુ)

આ ગર્ભજ મનુષ્યો અનન્તરભવને વિષે મનુષ્યત્વ આદિ પામીને સમ્યકત્વ, દેશવિરતિ, ચારિત્ર અને મોક્ષ સુદ્ધા મેળવે છે, પણ કદાપિ અર્હત્, ચક્રવર્તી, બળદેવ કે વાસુદેવ થતા નથી ૯૩-૯૪

અઠયાવીશ લબ્ધિઓ છે તેમાથી, મનુષ્યભવમા જેમને જેમને જેટલી જેટલી સભવે છે તે પ્રસગને લઇને આગમમા કહ્યા પ્રમાણે નીચેની રીતે દર્શાવીએ છીએ ૯૫

कफविप्रुण्मलामर्शसर्वौषधिमहर्द्धय ।
संभिन्नश्रोतोलब्धिश्च विपुलर्जुधियावपि ॥ ९६ ॥

चारणाशीविषावधिसार्वज्ञ्यगणधारिता ।
चक्रिताऽर्हत्त्वबलताविष्णुत्वं पूर्वधारिता ॥ ९७ ॥

क्षीरमध्वाज्याश्रवाश्च बीजकोष्टधियौ तथा ।
पदानुसारिता तेजोलेश्याहारकवैक्रिये ॥ ९८ ॥

शीतलेश्याक्षीणमहानसी पुलाकसंज्ञिता ।
इत्यष्टाविंशतिर्भव्यपुंसां सल्लब्धयो मता. ॥ ९९ ॥ कलापकम् ॥

चक्र्यर्हद्विष्णुबलसंभिन्नश्रोतस्त्वपूर्विता. ।
गणभृत्त्वं चारणत्व पुलाकाहारके अपि ॥ १०० ॥

विना दशामू. स्त्रीष्वन्याः स्युरष्टादशलब्धयः ।
आस्वार्हन्त्य कदाचिद्यत्तत्त्वाश्चर्यतयोदितम् ॥ १०१ ॥ युग्मम् ॥

दशैता. केवलित्वं च विपुलर्जुधियावपि ।
अभव्यपुंसां नैवैता. संभवन्ति त्रयोदश ॥ १०२ ॥

કફ, મુક, મળ, આમર્ષ, સર્વૌષધિ, સંભિન્નશ્રોત, વિપુલમતિ, ઋજુમતિ, ચારણ, આશીવિષ, અવધિ, સર્વજ્ઞત્વ, ગણધરત્વ, ચક્રવર્તીત્વ, અર્હત્પણું, બળદેવપણું, વાસુદેવત્વ, પૂર્વધારિત્વ, ક્ષીરમધુઆજ્યઆશ્રવ, બીજધી, કોષ્ટધી, પદાનુસારિતા, તેજોલેશ્યા, આહારક, વૈક્રિય, શીતલેશ્યા, અક્ષીણમહાનસી, અને પુલાક—આવી અઠયાવીશ ઉત્તમ લબ્ધિઓ ભવ્ય પુરૂષોને હોય છે ૯૬-૯૯

ઉપરોક્ત અઠયાવીશ લબ્ધિઓમાની સંભિનશ્રોતત્વ, ચારણત્વ, ગણધરત્વ, ચક્રવર્તીત્વ, અર્હત્વ, બળદેવત્વ, વાસુદેવત્વ, પૂર્વધારિત્વ, આહારકત્વ અને પુલાકલબ્ધિ—એ દશ સિવાય શેષ અઢાર રહી એ સ્ત્રીઓમા હોય છે ક્વચિત સ્ત્રીને અર્હત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે પણ એ એક આશ્ચર્ય—અપવાદરૂપ છે ૧૦૦-૧૦૧

વળી ઉપરોક્ત દશ તથા કેવળિત્વ, વિપુલમતિ અને ઋજુમતિ એટલી તેર અભવ્ય પુરૂષોને હોતી નથી ૧૦૨

अभव्ययोषितामेता क्षीराद्याश्रवसयुता ।
न स्युश्चतुर्दशैतासा ततो ज्ञेयाश्चतुर्दश ॥ १०३ ॥

इति अनन्तराप्तिः ॥ १५ ॥

अनन्तरभवे चैते प्राप्य मानुष्यकादिकम् ।
सिद्ध्यन्त्येकत्रसमये विंशतिर्नाधिका पुन ॥ १०४ ॥
तत्रापि पुमनुष्येभ्यो जाता सिद्ध्यन्ति ते दश ।
नारीभ्योऽनन्तर जाता क्षणे ह्येकत्र विंशति ॥ १०५ ॥

इति समयेसिद्धि ॥ १६ ॥

लेश्याहारदिश सर्वा एषां सहननान्यपि ।
सर्वे कषाया स्यु सज्ञाश्चेन्द्रियाण्यखिलान्यपि ॥ ॥ १०६ ॥
लेश्याश्चतस्रः कृष्णाद्या भवन्त्यसंख्यजीविनाम् ।
एषामाद्य सहननमेकमेव प्रकीर्तितम् ॥ १०७ ॥

इति द्वारषट्कम् ॥ १७–२२ ॥

सद्भावाद्व्यक्तसज्ञानामेते सज्ञितया मता ।
दीर्घकालिक्यादिकानामपि सत्त्वात्तथैव ते ॥ १०८ ॥

વળી અભવ્યસ્ત્રીઓને આ તેર તથા ક્ષીર–મધુ–આજ્ય–આશ્રવલબ્ધિ એમ થઈને ચૌદ હોતી નથી શેષ ચૌદ હોય છે ૧૦૩

હવે એમના 'સમયેસિદ્ધિ' દ્વાર વિષે (દ્વાર ૧૬ મુ)

આ ગર્ભજ મનુષ્યો અનન્તર ભવમા મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરીને એક સમયમા ફક્ત વીશની સખ્યામા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, વિશેષ નહિ એમા પણ પુરૂષોમાથી અનન્તર ભવમા મનુષ્ય ભવમા આવેલા તો દશ જ સિદ્ધ થાય છે, સ્ત્રીઓમાથી અનન્તર ભવમા મનુષ્યપણુ પામેલા હોય તેઓ જ **વીશ** સિદ્ધ થાય ૧૦૪–૧૦૫

હવે એમના સત્તરથી બાવીશમા દ્વાર વિષે

ગર્ભજ મનુષ્યોને સર્વ લેશ્યાઓ, સર્વ દિશાનો આહાર, સર્વ સઘયણ, સર્વે કષાય, સર્વે સજ્ઞાઓ અને સર્વ ઇન્દ્રિયો હોય છે અપવાદ અસખ્યાતઆયુષ્યવાળાઓને કૃષ્ણ આદિ ચાર જ લેશ્યાઓ હોય છે અને ફક્ત પહેલુ સઘયણ હોય છે ૧૦૬–૧૦૭

સજ્ઞિત દ્વાર (૨૩ મુ)

આ મનુષ્યોને સર્વ સજ્ઞાઓ વ્યક્ત હોવાથી એઓ 'સજ્ઞિત' કહેવાય છે તેમજ એમને 'દીર્ઘકાલિકી' વગેરે સજ્ઞાઓ પણ હોવાથી એઓ 'સજ્ઞિત' કહેવાય છે ૧૦૮

इति संज्ञिता ॥ २३ ॥

एतेषु भवतः पुंस्त्रीवेदावसंख्यजीविषु ।
पुंभिस्तुल्याः स्त्रियश्चैषु स्युर्युग्मित्वेन सर्वदा ॥ १०९ ॥

पुंस्त्रीक्लीबास्त्रिधान्ये स्युस्तत्र पुंभ्यः स्त्रियो मताः ।
सप्तविंशत्यतिरिक्ताः सप्तविंशतिसगुणा ॥ ११० ॥

गर्भजा. क्लीबास्तु पुमाकारभाजः पुंसु स्त्र्याकारभाजस्तु स्त्रीषु गण्यन्ते इति वृद्धवादः ॥

इति वेदाः ॥ २४ ॥

तिस्रो दृशो ज्ञानाज्ञानदर्शनान्यखिलान्यपि ।
द्वादशेत्युपयोगाः स्युस्त्रिधौज प्रमुखाहृतिः ॥ १११ ॥

आहारस्य कावलिकस्यान्तरं स्यात्स्वभावजम् ।
ज्येष्टं दिनत्रयं प्राग्वदनाहारकतापि च ॥ ११२ ॥

द्विक्षणाविग्रहगतौ समुद्घाते तु सप्तमे ।
भवत्यनाहारकता तृतीयादिक्षणत्रये ॥ ११३ ॥ युग्मम् ॥

હવે એમના 'વેદ' વિષે (દ્વાર ૨૪ મુ)

આ ગર્ભજ મનુષ્યોમા જેઓ અસખ્યઆયુષ્યવાળા છે એમને પુરૂષવેદ અને સ્ત્રીવેદ એમ બે વેદ છે અને એઓ હમેશા યુગ્મ હોવાથી, સ્ત્રી અને પુરૂષની સખ્યા સરખી છે ૧૦૯

વળી એમા જેઓ સખ્યાત આયુષ્યવાળા છે એઓ સ્ત્રી, પુરૂષ અને નપુસક–એમ ત્રણ જાતિના છે એમા સ્ત્રીઓ પુરૂષ કરતા સત્યાવીશગણી ઉપરાત સત્યાવીશ છે નપુસકોમા, જેઓ પુરૂષાકારવાળા હોય તેમને પુરૂષોમા ગણવા, અને સ્ત્રીઆકારવાળા હોય એમને સ્ત્રીઓમા ગણવા–એમ વૃદ્ધોનુ કહેવુ છે ૧૧૦

હવે એમના ૨૫ થી ૩૧ સુધીના સાત દ્વાર વિષે

આ ગર્ભજ મનુષ્યોને દૃષ્ટિઓ ત્રણ, જ્ઞાન અજ્ઞાન સઘળા, દર્શનો પણ બધાય, ઉપયોગો બાર, અને (આહારમા) ઓજસ્ આદિ ત્રણ પ્રકારનો આહાર હોય છે ૧૧૧

એમને કવળઆહારનો ઉત્કૃષ્ટ સ્વાભાવિક અન્તર ત્રણ દિવસનો હોય છે એમને અ શરીર ગતિમા પૂર્વવત્ બે ક્ષણ અનાહારકતા પણ હોય છે ૧૧૨–૧૧૩

વળી સાતમા સમુદ્ઘાતમા તૃતીય આદિ ત્રણ ક્ષણ એટલે કે ત્રીજા, ચોથા અને પાચમા

अयोगित्वे पुन· सा स्यादसंख्यसमयात्मिका ।
गुणस्थानानि निखिलान्येषु योगास्तथाखिला· ॥ ११४ ॥

इति द्वारसप्तकम् ॥ २५–३१ ॥

गर्भजानां मनुष्याणामथ मान निरूप्यते ।
एकोनत्रिंशतांकैस्ते मिता जघन्यतोऽपि हि ॥ ११५ ॥

ते च अमी ।

छ ति ति ख पण नव तिग चउ पण तिग नव पंच सग ति तिग चउरो।
छ दु चउ इग पण दु छ इग अड दु दु नव सग जहन्न नरा ॥११६॥

इति पर्यन्तवर्तिनोंकस्थानात् आरभ्य अकस्थानसग्रह· ॥

॥ ७९२२८१६२५१४२६४३३७५९३५४३९५०३३६ ॥

एक, दस, सय, सहस्स, दससहस्स, लख्ख, दहलख्खं, कोडिं, दहकोडिं, कोडिसय, कोडिसहस्स, दसकोडिसहस्स, कोडिलख्खं, दहकोडि लख्ख, कोडाकोडि, दहकोडाकोडि, कोडाकोडिसय, कोडाकोडिसहस्स, दहकोडाकोडिसहस्स, कोडाकोडिलख्ख, दहकोडाकोडिलख्ख, कोडाकोडिकोडि, दहकोडाकोडिकोडि, कोडाकोडिकोडिसय, कोडाकोडिकोडिस

ક્ષણુમા એઓ અનાહારી હોય છે વળી અયોગિપણુમા તો તેઓ અસખ્ય સમયો પર્યન્ત અનાહારી હોય છે ૧૧૩–૧૧૪

એમને ગુણુસ્થાનો સર્વે એટલે પુરેપુરા ચૌદ હોય છે, વળી યોગ પણુ બધાયે (૧૫) છે ૧૧૪

હવે એમના 'માન'–પ્રમાણુ વિષે (૩૨ મુ દ્વાર)

ગર્ભજ મનુષ્યોની સખ્યા ઓગણુત્રીશ આકડાની છે

છ, ત્રણુ, ત્રણુ, શૂન્ય, પાચ, નવ, ત્રણુ, ચાર, પાચ, ત્રણુ, નવ, પાચ, સાત, ત્રણુ, ત્રણુ, ચાર, છ, બે, ચાર, એક, પાચ, બે, છ, એક, આઠ, બે, બે, નવ, સાત–આમને ઉલટાવો એટલે ૭૯૨૨૮૧૬૨૫૧૪૨૬૪૩૩૭૫૯૩૫૪૩૯૫૦૩૩૬ આ સખ્યા થશે એ ગર્ભજ મનુષ્યોની જઘન્ય સખ્યા છે

અંકો બોલાય છે તે નીચે પ્રમાણે —

એકમ્, દશક, સો, હજાર, દશ હજાર, લાખ, દશ લાખ, ક્રોડ, દશક્રોડ, સો ક્રોડ, હજાર

हस्सं, दहकोडाकोडिकोडिसहस्सं, कोडाकोडिकोडिलक्खं, दहकोडाकोडि-कोडिलक्खं, कोडाकोडिकोडिकोडि इत्यादि अंकवाचनप्रकारः ॥

एतेषामेव एकोनत्रिंशतांकस्थानानां पूर्वपुरुषैः पूर्वपूर्वांगे परिसंख्यानं कृतम् । तद् उपदर्श्यते । तत्र चतुरशीतिर्लक्षाणि पूर्वांगम् । चतुरशीति लक्षाः चतुरशीतिलक्षैः गुण्यन्ते ततः पूर्वं भवति । तस्य परिमाण सप्ततिः कोटिलक्षाणि षट्पंचाशत् कोटिसहस्राणि (७०५६००००००००००)। एतेन पूर्वोक्तांकराशेः भागो ह्रियते ततः इदम् आगतम्—

मणुआ णं जहन्नपदे एगारस पूव्वकोडिकोडिओ ।
बावीसकोडिलक्खा कोडिसहस्सा य चुलसीइ ॥ १ ॥
अट्ठेव य कोडिसया पुव्वाण दसुत्तरा तओ हुंति ।
एक्कासीइ लक्खा पचाणउओ इ सहस्सा य ॥ २ ॥
छप्पन्ना तिन्नि सया पुव्वाणं पुव्ववण्णिआ अन्ने ।
एत्तो पुव्वंगाइं इमाइं अहिआइ अण्णाइं ॥ ३ ॥
लक्खाइं एगवीस पुव्वगाण सयरीसहस्साइं ।
छच्चेवेगूणट्ठा पुव्वंगाणं सया होंति ॥ ४ ॥
तेसीइ सयसहस्सा पण्णासं खलु भवे सहस्सा य ।
तिन्निसया छत्तीसा एवइया अविगला मणुआ ॥ ५ ॥

ક્રોડ, દશહજાર ક્રોડ, લાખ ક્રોડ, દશલાખ ક્રોડ, ક્રોડક્રોડ, દશ ક્રોડક્રોડ, સો ક્રોડક્રોડ, હજાર ક્રોડક્રોડ, દશહજાર ક્રોડક્રોડ, લાખ ક્રોડક્રોડ, દશ લાખ ક્રોડક્રોડ, ઇત્યાદિ

ઉપર કહેલા ઓગણત્રીશ અંકસ્થાનોની રકમના પૂર્વાચાર્યોએ ' પૂર્વ ' અને ' પૂર્વાંગ ' કાઢ્યા છે તે આ પ્રમાણે —

' પૂર્વાંગ ' એટલે ચોરાશી લાખ ચોરાશી લાખને ચોરાશી લાખવડે ગુણતા જે રકમ આવે એ ' પૂર્વ ' એ ગુણાકાર ૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ એટલે શીતેર લાખ અને છપ્પન હજાર ક્રોડ થાય છે આ પરિમાણવડે પૂર્વોક્ત ઓગણત્રીશ આકડાની રકમના નીચે પ્રમાણે પૂર્વો અને પૂર્વાંગો આવે છે—

અગ્યાર કોટાકોટી, બાવીશ લાખ કોટી, ચોરાશી હજાર કોટી, આઠસો કોટી, દશ કોટી, એકાશીલાખ, પંચાણુ હજાર ત્રણસોને છપ્પન–એટલા ' પૂર્વ ', એકવીશ લાખ શીતેર હજાર

उत्कर्षेण समुदिता गर्भसंमूर्छजा नरा. ।
असंख्येयकालचक्रसमये. प्रमिता मता ॥ ११७ ॥

मनुष्या हि उत्कृष्टपदेऽपि श्रेण्यसख्येयभागगतप्रदेशराशिप्रमाणा लभ्यन्ते इति तु प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

इति मानम् ॥ ३२ ॥

गर्भजा पुरुषाः स्तोकास्तत संख्यगुणा स्त्रियः ।
ततोऽसख्यगुणा षढनराः समूर्छिमैर्युताः ॥ ११८ ॥

इति लघ्व्यल्पबहुता ॥ ३३ ॥

दक्षिणोत्तरयो स्तोकाः स्युर्मनुष्या मिथ. समाः ।
प्राच्यां ततः सख्यगुणाः प्रतीच्यां च ततोऽधिकाः ॥ ११९ ॥

भरतैरवतादीनि क्षेत्राण्यल्पान्यपागुदग् ।
तत. सख्यगुणानि स्यु पूर्वपश्चिमयोर्दिशो· ॥ १२० ॥

किन्त्वधोलौकिकग्रामेष्वनल्पा स्युर्नरा यत· ।
तत प्रतीच्यामधिका मनुष्या. प्राच्यपेक्षया ॥ १२१ ॥

સાતસોને છ—એટલા ' પૂર્વાગ ', અને તે ઉપર વ્યાશી લાખ પચાસ હજાર ત્રણસોને છત્રીશ આટલી જઘન્યત અવિકલ મનુષ્યોની સખ્યા છે ૧–૫

સમૂર્છિમ અને ગર્ભજ–મનુષ્યોની ભેગી–એકત્ર સખ્યા ઉત્કૃષ્ટ અસખ્યાતકાળચક્રોના જેટલા 'સમય' થાય તેટલી છે ૧૧૭

પન્નવણાસૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે–ઉત્કૃષ્ટપદે પણ મનુષ્યો 'શ્રેણિ' ના અસખ્યમા ભાગમા રહેલી પ્રદેશરાશિ જેટલા છે

હવે એમની ' લઘુ અલ્પબહુતા ' વિષે (૩૩ મુ દ્વાર)

સૌથી અલ્પ ગર્ભજ પુરૂષો છે એથી સખ્યગણી સ્રીઓ છે એથી અસખ્યગણા સમૂર્છિમોસહિત નપુસકો છે ૧૧૮

હવે એમની 'દિગપેક્ષી અલ્પબહુતા' વિષે (૩૪ મું દ્વાર)

સૌથી અલ્પ મનુષ્યો દક્ષિણ અને ઉત્તરમા છે અને એ બેઉ સરખા છે પૂર્વદિશામા, એ કરતા સખ્યાતગણા છે અને એથી વધારે પશ્ચિમદિશામા છે દક્ષિણ અને ઉત્તરમા ભરત, ઐરવત વગેરે ક્ષેત્રોમા અલ્પવસ્તી છે અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમમા એથી સખ્યગણી વસ્તી છે પણ અધોલોકના ગામોમા ઘણા મનુષ્યો હોય છે માટે પૂર્વ દિશાની અપેક્ષાએ પશ્ચિમ દિશામા વિશેષ મનુષ્યો હોય છે ૧૧૯–૧૨૧

इति दिगपेक्षयाल्पबहुता ॥ ३४ ॥

अन्तर्मुहूर्त्तमल्पिष्ठं मनुष्याणां महान्तरम् ।
कालोऽनन्त स चोत्कृष्टा कायस्थितिर्वनस्पते. ॥ १२२ ॥
चक्रित्वे चान्तरं प्रोक्तं साधिकाब्धिमितं लघु ।
ज्येष्ठ च पुद्गलपरावर्त्तार्धं पंचमांगके ॥ १२३ ॥

इत्यन्तरम् ॥ ३५ ॥

नृणामिति व्यतिकरा विवृता मयैवम्
सम्यग् विविच्य समयात् स्वगुरुप्रसत्त्या ।
पूर्णापणादिव कणाः कलमौक्तिकानाम्
दीपत्विषासवणिजा मणिजातिवेत्रा ॥ १२४ ॥

विश्वाश्चर्यदकीर्त्तिकीर्त्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रांतिष-
द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनय. श्रीतेजपालात्मजः ।
काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे
सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभग. पूर्ण सुखं सप्तम ॥ १२५ ॥

इति (मनुष्याधिकाररूपः) सप्तमः सर्गः ।

હવે એમના ' અન્તર ' વિષે (પાત્રીશમું દ્વાર)

મનુષ્યોમા જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલુ છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અ તર અન તકાળનુ છે, અને તે વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ જેટલુ છે ચક્રીપણામા જઘન્ય અ તર એક સાગરોપમથી સહેજ વધુ, અને ઉત્કૃષ્ટ અ તર અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તનનુ કહ્યુ છે ૧૨૨-૧૨૩

જાતેજાતના મણિને ઓળખનાર વણિક્ જેમ પૂર્ણ ભરેલી દુકાનમાથી, દીવાની જ્યોત વડે, સુ દર સુન્દર મોતી વીણીવીણીને લઇ લે તેમ મે ગુરૂના પ્રસાદથી, સિદ્ધાન્તમાથી આ મનુષ્યો સ બધી હકીકત વીણી લઇને સમ્યક્પ્રકારે વર્ણવી છે ૧૨૪

ત્રણ જગતના મનુષ્યોને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખનારી કીર્ત્તિના ધણી-વાચકેન્દ્ર શ્રી કીર્ત્તિવિજયજીના શિષ્ય, અને માતા-રાજબાઇ તથા પિતા-તેજપાળના કુળદીપક વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે, સારી દુનીઆના સત્યપૂર્ણ તત્વોને અજવાળામા લાવનાર જે આ લોકપ્રકાશ ગ્ર થ રચ્યો છે તેનો, અ દરથી નીસરતા શબ્દાર્થોને લીધે મનોરજક એવો સાતમો સર્ગ નિર્વિઘ્ન સમાપ્ત થયો ૧૨૫.

સાતમો મર્ગ સમાપ્ત.

उत्कर्षेण समुदिता गर्भसमूर्छजा नराः।
असंख्येयकालचक्रसमये. प्रमिता मता ॥ ११७ ॥

मनुष्या हि उत्कृष्टपदेऽपि श्रेण्यसंख्येयभागगतप्रदेशराशिप्रमाणा लभ्यन्ते इति तु प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

इति मानम् ॥ ३२ ॥

गर्भजा पुरुषाः स्तोकास्तत संख्यगुणाःस्त्रिय ।
ततोऽसंख्यगुणा षढनराः संमूर्छिमैर्युताः ॥ ११८ ॥

इति लघ्व्यल्पबहुता ॥ ३३ ॥

दक्षिणोत्तरयो स्तोकाः स्युर्मनुष्या मिथः समाः।
प्राच्यां तत. सख्यगुणा' प्रतीच्या च ततोऽधिकाः ॥ ११९ ॥

भरतैरवतादीनि क्षेत्राण्यल्पान्यपागुदग् ।
तत सख्यगुणानि स्यु पूर्वपश्चिमयोर्दिशो ॥ १२० ॥

किन्त्वधोलौकिकग्रामेष्वनल्पा. स्युर्नरा यत ।
तत प्रतीच्यामधिका मनुष्या' प्राच्यपेक्षया ॥ १२१ ॥

સાતસોને છ—એટલા 'પૂર્વાંગ', અને તે ઉપર ત્રાશી લાખ પચાસ હજાર ત્રણુસોને છત્રીશ આટલી જઘન્યત અવિકલ મનુષ્યોની સખ્યા છે ૧-૫.

સમૂર્છિમ અને ગર્ભજ—મનુષ્યોની ભેગી—એકત્ર સખ્યા ઉત્કૃષ્ટ અસખ્યાતકાળચક્રોના જેટલા 'સમય' થાય તેટલી છે ૧૧૭

પન્નવણુાસૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે—ઉત્કૃષ્ટપદે પણુ મનુષ્યો 'શ્રેણિ'ના અસખ્યમા ભાગમા રહેલી પ્રદેશરાશિ જેટલા છે

હવે એમની 'લઘુ અ.પબહુતા' વિષે. (૩૩ મું દ્વાર)

સૌથી અ.પ ગર્ભજ પુરૂષો છે એથી સખ્યગણી સ્ત્રીઓ છે એથી અસખ્યગણા સમૂર્છિમોસહિત નપુંસકો છે ૧૧૮

હવે એમની 'દિગપેક્ષી અલ્પબહુતા' વિષે (૩૪ મું દ્વાર)

સૌથી અ.પ મનુષ્યો દક્ષિણ અને ઉત્તરમા છે અને એ બેઊ સરખા છે પૂર્વદિશામાં, એ કરતા સખ્યાતગણા છે અને એથી વધારે પશ્ચિમદિશામા છે દક્ષિણ અને ઉત્તરમા ભરત, ઐરવત વગેરે ક્ષેત્રોમા અલ્પવસ્તી છે અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમમા એથી સખ્યગણી વસ્તી છે પણ અધોલોકના ગામોમા ઘણા મનુષ્યો હોય છે માટે પૂર્વ દિશાની અપેક્ષાએ પશ્ચિમ દિશામા વિશેષ મનુષ્યો હોય છે ૧૧૯–૧૨૧

इति दिगपेक्षयाल्पबहुता ॥ ३४ ॥

अन्तर्मुहूर्तमल्पिष्टं मनुष्याणां महान्तरम् ।
कालोऽनन्तः स चोत्कृष्टा कायस्थितिर्वनस्पतेः ॥ १२२ ॥
चक्रित्वे चान्तरं प्रोक्तं साधिकाब्धिमितं लघु ।
ज्येष्ठ च पुद्गलपरावर्त्तार्धं पंचमांगके ॥ १२३ ॥

इत्यन्तरम् ॥ ३५ ॥

नृणामिति व्यतिकरा विवृता मयैवम्
सम्यग् विविच्य समयात् स्वगुरुप्रसत्या ।
पूर्णापणादिव कणाः कलमौक्तिकानाम्
दीपत्विपात्तवणिजा मणिजातिवेत्रा ॥ १२४ ॥

विश्वाश्चर्यदकीर्त्तिकीर्त्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रांतिप-
द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनय. श्रीतेजपालात्मजः ।
काव्य यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्वप्रदीपोपमे
सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभग पूर्ण सुखं सप्तम. ॥ १२५ ॥

इति (मनुष्याधिकाररूपः) सप्तमः सर्गः ।

હવે એમના 'અન્તર' વિષે. (પાત્રીશમું દ્વાર)

મનુષ્યોમા જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલુ છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અ તર અન તકાળનુ છે, અને તે વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ જેટલુ છે ચક્રીપણામા જઘન્ય અ તર એક સાગરોપમથી સહેજ વધુ, અને ઉત્કૃષ્ટ અ તર અર્ધપુદ્ગળપરાવર્ત્તનનુ કહ્યુ છે ૧૨૨-૧૨૩

જાતેજાતના મણિને ઓળખનાર વણિક્ જેમ પૂર્ણ ભરેલી દુકાનમાથી, દીવાની જ્યોત વડે, સુ દર સુ દર મોતી વીણીવીણીને લઇ લે તેમ મે ગુરુના પ્રસાદથી, સિદ્ધાન્તમાથી આ મનુષ્યો સ બ ધી હકીકત વીણી લઇને સમ્યક્પ્રકારે વર્ણવી છે ૧૨૪

ત્રણ જગતના મનુષ્યોને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખનારી કીર્ત્તિના ધણી-વાચકેન્દ્ર શ્રી કીર્ત્તિવિજયજીના શિષ્ય, અને માતા-રાજબાઇ તથા પિતા-તેજપાળના કુળદીપક વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે, સારી દુનીઆના સત્યપૂર્ણ તત્વોને અજવાળામા લાવનાર જે આ લોકપ્રકાશ ગ્ર થ રચ્યો છે તેનો, અ દરથી નીસરતા શબ્દાર્થોને લીધે મનોરજક એવો સાતમો સર્ગ નિર્વિઘ્ન સમાપ્ત થયો ૧૨૫.

સાતમો સર્ગ સમાપ્ત.

अथ अष्टमः सर्गः

सुराश्चतुर्धा भवनव्यन्तरज्योतिषा अपि ।
वैमानिका इति प्रोक्तास्तान्प्रभेदैरथ ब्रुवे ॥ १ ॥

दशधा भवनेशाश्चासुरनागसुपर्णकाः ।
विद्युदग्निद्वीपवार्धिदिग्वायुस्तनिता इति ॥ २ ॥

एते च सर्वे कुमारोपपदा इति ज्ञेयम् ॥

परमाधार्मिका पचदशधा. परिकीर्तिताः ।
यथार्थैर्नामभिः ख्याता अम्बप्रभृतयश्च ते ॥ ३ ॥

अम्बाम्बरीषशबलश्यामरौद्रोपरुद्रकाः ।
असिपत्रधनु कुम्भा महाकालश्च कालक. ॥ ४ ॥

वैतरणो वालुकश्च महाघोष. खरस्वर॰ ।
एतेऽसुरनिकायान्तर्गताः पचदशोदिता॰ ॥ ५ ॥

नीत्वोर्ध्वं पातयत्याद्यो नारकान् खडशः पर. ।
करोति भ्राष्ट्रपाकार्हान् तृतीयोऽन्त्रहृदादिभित् ॥ ६ ॥

આઠમો સર્ગ.

ચાર પ્રકારના દેવ છે (૧) ભવનપતિ, (૨) વ્યન્તર, (૩) જ્યોતિષી અને (૪) વૈમાનિક એમના વળી ઉપભેદ પણ છે ૧

(૧) ભવનપતિ એના દશ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુપર્ણકુમાર, વિદ્યુત્‌કુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, સમુદ્રકુમાર, દિક્‌કુમાર, વાયુકુમાર અને મેઘકુમાર ૨

અસુરકુમારમા, પદર પ્રકારના ‘ પરમાધામી ’ દેવ છે—એઓનો સમાવેશ થાય છે એમના નીચે પ્રમાણે યથાર્થ નામ છે —

અમ્બ[૧], અમ્બરીષ[૨], શબલ[૩], શ્યામ[૪], રૌદ્ર[૫], ઉપરૂદ્ર[૬], અસિપત્ર[૭], ધનુ[૮], કુમ્ભ[૯], મહાકાળ[૧૦], કાળ[૧૧], વૈતરણુ[૧૨], વાલુક[૧૩], મહાઘોષ[૧૪], અને ખરસ્વર[૧૫] ૩–૫

પહેલો પરમાધામી નારકોને ઉચે લઇને પછાડે છે બીજો એઓના બટ્ટીમા પકવી

शातनादिकरस्तेषां तुरीयः पचम॰ पुनः ।
कुन्तादौ प्रोतकस्तेषां पष्टोऽङ्गोपांगभगकृत् ॥ ७ ॥
असयाकारपत्रयुक्तं वन स्रजति सप्तमः ।
धनुर्मुक्तार्धचन्द्रादिबाणैर्विध्यति चाष्टमः ॥ ८ ॥
नवमः पाककृत्तेषां कुम्भादौ दशमः पुनः ।
खण्डयित्वासकृत् श्लक्ष्णमांसखण्डानि स्वादति ॥ ९ ॥
तान् कण्डवादौ पचत्येकादशश्च द्वादश॰ स्रजेत् ।
नदीं वैतरणीं तप्तरक्तपूयादिपूरिताम् ॥ १० ॥
कदम्बपुष्पाद्याकारवालुकासु पचेत्परः ।
नश्यतस्तान् महाशब्दो निरुणद्धि चतुर्दशः ॥ ११ ॥
आरोप्य शाल्मलीवृक्ष वज्रकटकभीषणम् ।
खरस्वरः पंचदशः समाकर्षति नारकान् ॥ १२ ॥
परमाधार्मिकास्ते च सचितानन्तपातकाः ।
मृत्वाण्डगोलिकतयोत्पद्यन्तेऽत्यन्तदुःखिताः ॥ १३ ॥
यत्र सिन्धु प्रविशति नदी लवणवारिधिम् ।
योजनैर्दिशि याम्यायां पचपञ्चाशता तत ॥ १४ ॥

એવા ટુકડા કરે છે ત્રીજો એઓના આતરડા તથા હૃદય આદિને ભેદે છે ચોથો એમને છે પાચમો એમને ભાલા પરોવે છે છઠ્ઠો એમના અ ગોપાગને ભાગે છે સાતમો તલ ા પત્રોનુ વન બનાવે છે આઠમો ધનુષ્યમાથી છાડેલા અર્ધચ દ્રાકાર બાણો વડે એમને નવમો એમને પકાવે છે દશમો એમના પોચા માસના ટુકડાઓ ખાડી ખાય છે મો એઓને કુ ડ વગેરેમા પકાવે છે બારમો ઉકળતા રૂધિર-પરૂ વગેરેથી ભરેલી નદી બનાવે છે તેરમો કદમ્બપુષ્પ વગેરેના આકારવાળી વેળુમા એમને ભુજે છે ચો ળી નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરનાઓને હાક મારીને રોકે છે અને પદરમો વજ્રના કા લીધે ભય કર એવા શાલ્મલી વૃક્ષ ઉપર એઓને ચઢાવીને વળતી ખેચે છે ૬-૧૨

આ પરમાધામીઓ આવા આવા અનન્ત પાપ સચિત કરી અત્યન્ત દુ ખમા મૃત્યુ અડગોલિક ' નીપજે છે ૧૩ એ હકીકત નીચે પ્રમાણે —

જ્યા સિન્ધુનદી લવણસમુદ્રને મળે છે ત્યાથી દક્ષિણ તરફ પચાવન યોજન ઉપર આવેલી

अस्ति स्थल वेदिकान्तः प्रतिसन्तापदायकम् ।
प्रमाणतो योजनानि सार्धानि द्वादशैव तत् ॥ १५ ॥

योजनानि त्रीणि सार्धान्युद्वेधोऽत्र महोदधे. ।
सप्तचत्वारिंशदत्र गुहा सन्त्यतितामसा ॥ १६ ॥

आद्यसंहननास्तासु वसन्त्युरुपराक्रमा ।
नरा जलचरा मद्यमांसस्त्रीभोगलोलुपा· ॥ १७ ॥

दुर्वर्णा कठिनस्पर्शा भीषणा घोरदृष्टय ।
अर्द्धत्र्यर्धद्वादशकरदेहा संख्येयजीविता ॥ १८ ॥

तत्र रत्नद्वीपमस्ति स्थलात् सतापदायकात् ।
वारिधौ योजनैरेकत्रिंशता भूरिमानवम् ॥ १९ ॥

घरट्टान् वाज्रिकांस्तेऽथ मनुष्यास्तन्निवासिन ।
लिम्पन्ति मद्यैर्मांसैश्च तेषु तानि क्षिपन्ति च ॥ २० ॥

मद्यमांसालाबुपात्रे' प्रपूर्य वहनानि ते ।
गच्छन्ति जलधौ मद्यमांसैस्तान् लोभयन्ति च ॥ २१ ॥

मद्यमांसास्वादलुब्धास्ततस्तदनुपातिन ॥
निपतन्ति घरट्टेषु क्रमात्ते जलमानुपा ॥ २२ ॥

એક વેદિકાની અદર સાઠાબાર ચોજન પ્રમાણુ એક ભયાનક સ્થગ છે ત્યા સાડાત્રણુ ચોજન સમુદ્રની ઉડાઇ છે, અને સડતાળીશ અન્ધકારમય ગુફાઓ છે એની અદર પહેલા સઘયણુ વાળા, પરાક્રમી, મદ્ય–માસ અને–સ્ત્રીના લોલુપી જળચર મનુષ્યો રહે છે એમનો વર્ણુ કૃષ્ણુ છે, સ્પર્શ કઠિન છે અને દૃષ્ટિ ઘોર ભયાનક છે સાડાબાર હાથની એમની કાયા છે અને સખ્યાત વર્ષનુ એમનુ આયુષ્ય છે ૧૪–૧૮

આ સન્તાપદાયક સ્થળથી એકત્રીશ ચોજન દૂર, સમુદ્રની વચ્ચે, અનેક મનુષ્યની વસ્તી વાળો રત્નદ્વીપ નામે દ્વીપ છે ત્યાના મનુષ્યો પાસે વજ્રની બનાવેલી ઘટીઓ હોય છે–એ ઘટીઓને એઓ મદ્ય–માસવડે લીંપે છે અને તે વસ્તુઓ એમા નાખે પણુ છે મદ્ય–માસ ભરેલા તુબડાઓના વહાણુ ભરીને એઓ સમુદ્રમા જાય છે, અને એ મદ્ય–માસવડે પેલા જળચર મનુષ્યોને લલચાવે છે એટલે એ વસ્તુના સ્વાદમા લુબ્ધ એ જળમનુષ્યો એમની પાછળ પડીને

मांसानि वह्निपक्वानि जीर्णमद्यानि ते नराः ।
यावद्दिनानि द्वित्राणि भुञ्जानाः सुखमासते ॥ २३ ॥

तावद् भटा. सुसन्नद्धा. रत्नद्वीपनिवासिन. ।
संयोजितान् घरट्टांस्तान् वेष्टयन्ति समन्तत. ॥ २४ ॥

वर्षं यावद्वाहयन्ति घरट्टानतिदुःसहान् ।
तथापि तेषामस्थीनि न स्फुटन्ति मनागपि ॥ २५ ॥

ते दारुणानि दुःखानि सहमाना दुराशया ।
प्रपीड्यमाना वर्षेण म्रियन्तेऽत्यन्तदुर्भरा. ॥ २६ ॥

अथाण्डगोलकांस्तेषां जनास्ते रत्नकांक्षिण. ।
चमरीपुच्छवालाग्रैर्गुम्फित्वा कर्णयोर्द्वयोः ॥ २७ ॥

निवद्ध्य प्रविशन्त्यब्धौ तानन्ये जलचारिणः ।
कुलीरतन्तुमीनाद्याः प्रभवन्ति न बाधितुम् ॥ २८ ॥ युगमम् ॥

इति महानिशीथचतुर्थाध्ययनेऽर्थत. ॥

पिशाचा भूतयक्षाश्च राक्षसाः किन्नरा अपि ।
किंपुरुषा महोरगा गन्धर्वा व्यन्तरा इमे ॥ २९ ॥

એ ઘટીઓમા પડે છે ૧૯–૨૨

! એઓ અગ્નિમા પકાવેલા માસને તથા જુના મદ્યને બે ત્રણ દિવસ સુખેથી મજામા
ડે છે એટલામા તો રત્નદ્વીપવાસી રાક્ષસજ્જ સુભટો ત્યા આવીને તે ઘટીઓને ચાલતી
રફથી ઘેરી લે છે ન ફરી શકે એવી હોવા છતા પણ એને વર્ષદિવસપર્યન્ત ફેરવ્યા કરે
પેલાઓના અસ્થિ લેશમાત્ર ભાગતા નથી એવા ભયકર દુ ખોને સહન કરતા કરતા
એક વર્ષને અતે મૃત્યુ પામે છે ૨૩–૨૬

ી રત્નો મેળવવાની ઇચ્છાવાળા તેઓ એઓના અડગોલકોને ચમરીના પુચ્છના
ગુથી બન્ને કાને લટકાવી સમુદ્રમા પ્રવેશ કરે છે એમ કરવાથી કુલીરમત્સ્યતતુ આદિ
જીવો એઓને કઈ હરકત કરી શક્તા નથી ૨૭–૨૮

ે ભાવાર્થનુ 'મહાનિશીથ' ના ચોથા અધ્યયનમા કહેલુ છે

૨) દેવોનો **બીજોપ્રકાર** જે **વ્યન્તર** એના આ પ્રમાણે ભેદ છે —પિશાચ, ભૂત
ક્ષસ, કિન્નર, કિંપુરૂષ, મહોરગ અને ગન્ધર્વ ૨૯

पिशाचास्तत्र सहजसुरूपा सौम्यदर्शना. ।
रत्नाभरणवद्ग्रीवाहस्ता षोडशधा मता ॥ ३० ॥
कुष्माण्डा पटका जोषा अह्निका कालका अपि ।
चोक्षाचोक्षमहाकालास्तथा वनपिशाचकाः ॥ ३१ ॥
तूष्णीकास्तालमुखरपिशाचा देहसञ्ज्ञका. ।
विदेहाश्च महादेहास्तथाधस्तारका इति ॥ ३२ ॥
सुरूपप्रतिरूपातिरूपा भूतोत्तमा इति ।
स्कन्दिकाक्षा महावेगा महास्कन्दिकसञ्ज्ञका' ॥ ३३ ॥
आकाशका. प्रतिच्छन्ना भूता नवविधा अमी ।
सौम्याननाः सुरूपाश्च नानाभक्तिविलेपना. ॥ ३४ ॥
मानोन्मानप्रमाणोपपन्नदेहा विशेषत. ।
रक्तपाणिपादतलतालुजिह्वौष्टपाणिजा ॥ ३५ ॥
किरीटधारिणो नानारत्नात्मकविभूषणा ।
यक्षास्त्रयोदशविधा गम्भीरा. प्रियदर्शना ॥ ३६ ॥
पूर्णमाणिश्वेतहरिसुमनोव्यतिपाकत. ।
भद्रा स्यु सर्वतोभद्रा सुभद्रा अष्टमा स्मृता ॥ ३७ ॥

પિશાચોનુ સ્વાભાવિક સુદરરૂપ છે, સૌમ્ય દર્શન છે, અને એઓ કઠ તથા હસ્તને વિષે રત્નના આભૂષણો પહેરે છે એઓના સોળ ભેદ છે કુષ્માડ, પટક, જોષ, અન્હિક, કાળ, ચોક્ષ, અચોક્ષ, મહાકાળ, વનપિશાચ, તૂષ્ણીક, તાલમુખર, પિશાચ, દેહ, વિદેહ, મહાદેહ તથા અધસ્તારક ૩૦–૩૨

ભૂત પણ નવ જાતિના છે સુરૂપ, પ્રતિરૂપ, અતિરૂપ, ભૂતાત્તમ, સ્કન્દિકાક્ષ મહાવેગ, મહાસ્કન્દિક, આકાશક અને પ્રતિચ્છન્ન એઓની સુદર આકૃતિ છે, ઉત્તમ રૂપ છે, અને એઓ અગે વિવિધ ભાતના વિલેપન કરે છે ૩૩–૩૪

યક્ષો તેર જાતના છે પૂર્ણભદ્ર, માણિભદ્ર, શ્વેતભદ્ર, હરિભદ્ર, સુમનભદ્ર, વ્યતિપાકભદ્ર, સર્વતોભદ્ર, સુભદ્ર, યક્ષોત્તમ, રૂપયક્ષ, ધનાહાર, ધનાધિપ તથા મનુષ્યયક્ષ એઓનુ શરીર માનોન્માનના પ્રમાણુવાળુ છે, એમના હાથપગના તળીઆ, તાળુ, જીભ્હા, હોઠ અને નખ

यक्षोत्तमा रूपयक्षा धनाहारा धनाधिपाः ।
मनुष्ययक्षा इत्येवं सर्वेऽप्येते त्रयोदश ॥ ३८ ॥

करालरक्तलम्बौष्ठास्तपनीयविभूषणाः ।
राक्षसा सप्तधा प्रोक्तास्तेऽमी भीषणदर्शनाः ॥ ३९ ॥

विघ्ना भीममहाभीमास्तथा राक्षसराक्षसा. ।
परे विनायका ब्रह्मराक्षसा जलराक्षसाः ॥ ४० ॥

मुखेष्वधिकरूपाढ्या· किन्नरा दीप्रमौलयः ।
दशधा किन्नरा रूपशालिनो हृदयंगमाः ॥ ४१ ॥

रतिप्रिया रतिश्रेष्टा· किंपुरुषा मनोरमाः ।
अनिन्दिताः किंपुरुषोत्तमाश्च किन्नरोत्तमा ॥ ४२ ॥

मुखोरुबाहूयद्रूपाश्चित्रस्रगनुलेपना ।
दश किंपुरुषास्ते सत्पुरुषाः पुरुषोत्तमाः ॥ ४३ ॥

यशस्वन्तो महादेवा मरुन्मेरुप्रभा इति ।
महातिपुरुषा· किंच पुरुषाः पुरुषर्षभाः ॥ ४४ ॥

महोरगा दशविधा भुजगा भोगशालिनः ।
महाकाया अतिकाया भास्वन्त· स्कन्धशालिन ॥ ४५ ॥

લાલ છે, એઓ મસ્તક પર મુકુટ અને અંગે વિવિધ આભૂષણો ધારણ કરે છે એઓ સ્વભાવે ગંભીર છે અને એમનું દર્શન મનહર છે ૩૫–૩૮

રાક્ષસો સાત પ્રકારના છે વિઘ્ન, ભીમ, મહાભીમ, રાક્ષસરાક્ષસ, વિનાયક, બ્રહ્મરાક્ષસ અને જળરાક્ષસ એમને વિકરાળ લાલ લટકતા હોઠ હોય છે, અને એઓ સુવર્ણના આભરણ પહેરે છે ૩૯–૪૦

કિન્નરો દશ પ્રકારના છે કિન્નર, રૂપશાલી, હૃદયંગમ, રતિપ્રિય, રતિશ્રેષ્ટ, કિંપુરૂષ, મનોરમ, અનિન્દિત, કિંપુરૂષોત્તમ અને કિન્નરોત્તમ એમના મુખપ્રમુખ અવયવો અધિક સૌન્દર્યવાન છે અને એઓ તેજે ઝગઝળતો મુગટ ધારણ કરે છે ૪૧–૪૨

કિંપુરૂષો પણ દશ પ્રકારના છે સત્પુરૂષ, પુરૂષોત્તમ, યશસ્વાન, મહાદેવ, મરૂત્, મેરૂપ્રભ મહાપુરૂષ, અતિપુરૂષ, પુરૂષ અને પુરૂષઋષભ એઓ રૂપાળા છે, એમના હાથ અને મુખ મનહર છે, એઓ વિવિધપ્રકારની માળા ધારણ કરે છે અને ભાતભાતના વિલેપન કરે છે ૪૩–૪૪

એવી રીતે મહોરગના પણ દશ ભેદ છે ભુજગ, ભોગશાલી, મહાકાય, અતિકાય, ભાસ્વત,

महेश्वक्षा मेरुकान्ता महावेगा मनोरमाः ।
सर्वेऽप्यमी महावेगा महांगाश्चित्रभूषणा ॥ ४६ ॥
गन्धर्वा द्वादशविधा. सुस्वरा· प्रियदर्शनाः ।
सरूपा मौलिमुकुटधरा हारविभूषणाः ॥ ४७ ॥
हाहाहूहूतुम्बरवो नारदा ऋषिवादिका ।
भूतवादिककादम्बा महाकदम्बरैवता. ॥ ४८ ॥
विश्वावसुगीतरतिसद्‌गीतयशसस्तथा ।
सप्ताशीतिरिमे सर्वे तृतीयांगेऽष्ट ते त्वमी ॥ ४९ ॥
अणपन्नी पणपन्नी इसिवाई भूअवाइए चेव ।
कंदी य महाकंदी कोहंडे चेव पयए य ॥ ५० ॥
तथा अन्नपानवस्त्रवेश्मशय्यापुष्पफलोभये ।
येऽल्पानल्पत्वसरसविरसत्वादिकारका· ॥ ५१ ॥
अन्नादिजृम्भकास्तेऽष्टौ स्युर्विद्याजृम्भका परे ।
ये त्वन्नाद्यविभागेन जृम्भन्तेऽव्यक्तजृम्भका ॥ ५२ ॥

સ્કન્ધશાલી, મહેશ્વક્ષ, મેરૂકાંત, મહાવેગ અને મનોરમ એઓ સર્વે મહાવેગવાળા છે, મ્હોટા શરીરવાળા છે અને અંગે ચિત્રવિચિત્ર આભૂષણો ધારણ કરે છે ૪૫-૪૬

ગંધર્વો બાર જાતના છે હાહા, હૂહૂ, તુમ્બરૂ, નારદ, ઋષિવાદક, ભૂતવાદક, કદમ્બ, મહાકદમ્બ, રૈવત, વિશ્વાવસુ,, ગીતરતિ, અને સદગીતયશ એમનો સુંદર સ્વર છે, પ્રિય દર્શન છે, ઉત્તમ રૂપ છે એઓ મસ્તકપર મુકુટ અને કંઠે હાર ધારણ કરે છે ૪૭-૪૯

આ પ્રમાણે 'વ્યન્તર' જાતિના દેવની ભેદપ્રભેદને લઇને **સત્યાસી** જાતિ થઇ

વળી ત્રીજા ' અંગ ' ને વિષે જે આઠ ભેદ કહ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે —

અણપન્ની, પણુપન્ની, ઋષિવાદી, ભૂતવાદી, કંદી, મહાકંદી, કુષ્માંડ અને પતંગ ૫૦

વળી, અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, વસતિ, શય્યા, પુષ્પ અને ફળ—આ વસ્તુઓ ખુટતી હોય તો પૂરી કરનારા અને ઓછા રસવાળી હોય તો રસભરી કરનારા એવા એક જાતના દેવ છે એઓ જૃંભક જાતિના દેવ કહેવાય છે એમના પણ **દશ પ્રકાર** છે એમાં આઠ, અન્નાદિ જૃંભક—અન્ન વગેરેની વૃદ્ધિકરનારા છે, એક પ્રકાર વિદ્યાજૃંભકનો છે, અને એક પ્રકાર અવ્યક્તજૃંભકનો છે— આમ કુલ દશ પ્રકાર થયા (અવ્યક્તજૃંભક એટલે વગરવિભાગે વૃદ્ધિ કરનારા) ૫૧-૫૨

विचित्रचित्रयमकवैताढ्यकांचनादिषु ।
वसन्ति शैलेषु दशाप्यमी पल्योपमायुष· ॥ ५३ ॥
नित्य प्रमुदिताः क्रीडापराः सुरतसेविनः ।
स्वच्छन्दचारित्वादेते जृम्भन्त इति जृम्भकाः ॥ ५४ ॥
क्रुद्धानेतांश्च य· पश्येत् सोऽयशोऽनर्थमाप्नुयात् ।
तुष्टान् पश्यन् यशोविद्यां विंत्ते वज्रमुनीन्द्रवत् ॥ ५५ ॥
शापानुग्रहशीलत्वमेषां शक्तिश्च तादृशी ।
अयमर्थ· पचमांगे शते प्रोक्तश्चतुर्दशे ॥ ५६ ॥
शतं पंचोत्तर भेदप्रभेदैर्व्यन्तरामरा ।
भवन्ति नाना क्रीडाभिः क्रीडन्त. काननादिषु ॥ ५७ ॥
ज्योतिष्का पच चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकाः ।
द्विधा स्थिराश्चराश्चेति दशभेदा भवन्ति ते ॥ ५८ ॥

આ દશે જાતિ ચિત્ર, વિચિત્ર, વેતાઢય અને મેરૂ વગેરે પર્વતોપર વસનારી છે એમનુ પલ્યોપમનુ આયુષ્ય છે, એઓ નિત્ય પ્રમુદિત રહે છે, ક્રીડા કર્યા કરે છે અને સુરતસમાગમમા લીન રહે છે એમનો સ્વચ્છદાચાર નિત્ય (वि)जृम्भ પામતો (વધતો વધતો), હોવાથી એઓ **जृम्भक** કહેવાય છે ૫૩–૫૪

એઓ ક્રોધાતુર હોય એવે વખતે, જેને એમનુ દર્શન થાય, એ અપયશ અને અનર્થ પામે છે પણ સતુષ્ટ હોય એવે વખતે એમનુ દર્શન થાય તો, વજ્રમુનિને મળી હતી એવી વિદ્યા અને યશ બેઉ પ્રાપ્ત થાય છે ૫૫

એમનામા શાપદેવાનો અને અનુગ્રહ કરવાનો પણ સ્વભાવ રહેલો છે કારણકે એમનામા એ પ્રકારની શક્તિ છે આવા ભાવાર્થનુ પાચમા અગના ચૌદમા શતકમા કહેલુ છે ૫૬

બાગબગીચાઓમા વિવિધ પ્રકારની ક્રીડા કરવામા કરવામા જ તત્પર એવા આ **વ્યન્તરદેવોના** આમ **એકદર ૧૦૫ ભેદ** થાય છે

(૩). **દેવોના ત્રીજા પ્રકાર–જ્યોતિષ્ક દેવો** વિષે

જ્યોતિષ્કો **પાચ જાતના** છે સૂર્ય, ચદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા એઓમા વળી કેટલાક **સ્થિર** અને કેટલાક **ગતિમાન્** છે એટલે એમ ૫×૨=૧૦ દશ જાત થઇ ૫૮

(૪). **દેવોના ચોથા** અને છેલ્લા **પ્રકાર વૈમાનિક દેવો** વિષે

वैमानिका द्विधा कल्पातीतकल्पोपपन्नका' ।
कल्पोत्पन्ना द्वादशधा ते त्वमी देवलोकजा. ॥ ५९ ॥

सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलांतकजा ।
शुक्रसहस्रारानतप्राणतजा आरणाच्युतजा ॥ ६० ॥

आद्यकल्पद्वयाध स्थास्तृतीयाधस्तना अपि ।
लान्तकत्रिदिवाधःस्थास्त्रिधा किल्बिषिका अमी ॥ ६१ ॥

कल्पातीता द्विधा ग्रैवेयकानुत्तरसम्भवा ।
स्वामिसेवकभावादिकल्पेन रहिता इमे ॥ ६२ ॥

अधस्तनाधस्तन च स्यादधस्तनमध्यमम् ।
अधस्तनोपरितन मध्यमाधस्तनं ततः ॥ ६३ ॥

भवेन्मध्यममध्य च मध्योपरितन ततः ।
उपरिस्थाधस्तन चोपरिस्थमध्यम पुन ॥ ६४ ॥

उपरिस्थोपरितन नव्या ग्रैवेयका सुरा. ।
विजयादिविमानोत्था पचधानुत्तरामरा' ॥ ६५ ॥

વૈમાનક દવોના (૧) ક પોપપન અને (૨) કલ્પાતીન–એમ બે ભેદ છે એમા પાછા 'કલ્પોપપન્ન' બાર જાતના છે એ બારના બાર દેવલોક છે તે આ પ્રમાણે —સૌધર્મ, (૨) ઇશાન, (૩) સનત્કુમાર, (૪) માહેન્દ્ર, (૫) બ્રહ્મ, (૬) લાન્તક (૭) શુક્ર, (૮) સહસ્રાર, (૯) આનત, (૧૦) પ્રાણત, (૧૧) આરણ અને (૧૨) અચ્યુત ૫— ૦

ત્રણ પ્રકારના 'કિલ્વિષ' દેવો છે (૧) પહેલા બે દેવલોકની નીચે રહેના, (૨) ત્રીજા દેવલોકની નીચે રહેલા અને (૩) (છઠ્ઠા)લાતક દેવલોકની નીચે રહેલા ૬૧

વળી ઉપર કલ્પાતીત દેવો કહ્યા એના બે પ્રકાર છે (૧) ગ્રૈવેયકમા થયેલા અને (૨) અનુત્તર વિમાનમા થયેના કલ્પ એટલે (સ્વામી સેવકભાવરૂપી) રીતરિવાજ એ જેમનામા નથી એ કલ્પાતીત સ્વામિ વ કે સેવકત્વ જેવુ ત્યા કાઇ નથી ૬૨

(૧) અધસ્તનાધસ્તન, (૨) અધસ્તનમધ્યમ, (૩) અધસ્તનોપરિતન, (૪) મધ્યમાધસ્તન, (૫) મધ્યમમધ્યમ, ( ) મધ્યમોપરિતન, (૭) ઉપરિસ્થાધસ્તન, (૮) ઉપરિસ્થમધ્યમ અને (૯) ઉપરિસ્થઉપરિતન–એવા નવ ગ્રૈવેયકમા ઉત્પન્ન થયેલા નવ જાતના ગ્રૈવેયક દેવો છે અને વિજયઆદિક વિમાનોમા ઉત્પન્ન થયેલા પાચ જાતના અનુત્તર દેવો છે ૬૩-૬૫

सारस्वतादित्यवह्निवरुणा गर्दतोयकाः ।
तुषिताऽव्याबाधाग्नेयरिष्टा लोकान्तिका अमी ॥ ६६ ॥
पर्याप्तापरभेदेन सर्वेऽपि द्विविधा अमी ।
जाता. षट्पंचाशमेव सुरभेदा शतत्रयम् ॥ ६७ ॥
पचमागे तु द्रव्यदेवा नरदेवा धर्मदेवास्तथा परे ।
देवाधिदेवा ये भावदेवास्ते पचमा मता ॥ ६८ ॥
तत्रच—पचेन्द्रियो नरस्तिर्यक् सम्पादितशुभायति ।
उत्पत्स्यते यो देवत्वे द्रव्यदेव स उच्यते ॥ ६९ ॥
नरदेवा. सार्वभौमा धर्मदेवास्तु साधवः ।
देवाधिदेवा अर्हन्तो भावदेवाः सुरा इमे ॥ ७० ॥
इह भावदेवैः अधिकारः ॥
इति भेदा ॥ १ ॥
त्रैलोक्येऽपि स्थानमेषा क्षेत्रलोके प्रवक्ष्यते ।
स्थानोत्पादसमुद्घातैर्लोकासख्यांशगा अमी ॥ ७१ ॥

વળી નવપ્રકારના 'લોકાતિક' દેવો છે (૧) સારસ્વત, (૨) આદિત્ય, (૩) વન્હિ, (૪) વરૂણ, (૫) ગર્દતોયક, (૬) તુષિત, (૭) અવ્યાબાધ, (૮) આગ્નેય અને (૯) રિષ્ટ ૬૬

એ સર્વ દેવોના વળી (૧) પર્યાપ્ત અને (૨) અપર્યાપ્ત-એમ બે ભેદ છે એટલેએ કદર દેવતાના ભેદ ૩૫૬ થયા [(૨૫+૧૦૫+૧૦+૩૮)x૨=૩૫૬] ૬૭

વળી પાચમા 'અગ' મા પાચ પ્રકારના દેવ કહ્યા છે (૧) દ્રવ્યદેવ, (૨) નરદેવ, (૩) ધર્મદેવ, (૪) દેવાધિદેવ અને (૫) ભાવદેવ ૬૮,

શુભ કર્મ ઉપાર્જન કરેલુ હોય અને દેવગતિ મળવાની હોય-એવો પચેન્દ્રિય મનુષ્ય કે તિર્યચ 'દ્રવ્યદેવ' કહેવાય છે ૬૯

સાર્વભૌમ-ચક્રવર્તી રાજા તે 'નરદેવ', સાધુઓ 'ધર્મદેવ', અરિહત 'દેવાધિદેવ', અને આ વર્ણવી ગયા તે દેવો સર્વ 'ભાવદેવ' છે આપણે અહિઆ ભાવદેવોનો અધિકાર છે ૭૦

આ પ્રમાણે દેવોના 'ભેદ' બતાવ્યા (દ્વાર પહેલુ)

હવે એમના 'સ્થાન' વિષે (દ્વાર બીજુ)

આ દેવોનુ સ્થાન ત્રણે લોકને વિષે છે એ સબધી 'ક્ષેત્રલોક' મા વાત કરશુ એઓ વળી સ્થાન, ઉત્પાદ અને સમુદ્ઘાતવડે લોકના અસખ્યાતમા ભાગમા રહેલા છે ૭૧

इति स्थानम् ॥ २ ॥

पर्याप्तय. षडप्येषां पचाप्यैकविवक्षया ।
वाक्चेतसोर्दश प्राणा एतेषा परिकीर्त्तिता ॥ ७२ ॥

इति पर्याप्ति ॥ ३ ॥

चतस्रो योनिलक्षा. स्युः लक्षाश्च कुलकोटिजा ।
द्वादशैषामचित्ता स्याद्योनि. शीतोष्णसवृत्ता ॥ ७३ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ४ । ५ । ६ ॥

पयोधयस्त्रयस्त्रिंशदुत्कर्षेण भवस्थिति' ।
सहस्राणि दशाब्दानां स्यादेषां सा जघन्यत ॥ ७४ ॥

इति भवस्थिति' ॥ ७ ॥

कायस्थितिस्त्वेषां भवस्थितिरेव ॥ ८ ॥

देहास्त्रयस्तैजसं च कार्मण वैक्रिय तथा ।
सस्थान चतुरस्र स्याद्रम्य पुण्यानुसारत ॥ ७५ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ ९ । १० ॥

હવે એમના અન્ય અન્ય દ્વારો વિષે

દેવોને ૭ ' **પર્યાપ્તિ** ' છે, પણ મન અને વાણીની ભેગી ગણીએ તો પાચ કહેવાય પ્રાણ એમને દશ છે ૭૨

વળી એમની ' **યોનિસખ્યા** ' ચાર લાખ છે, ' **કુળસખ્યા** ' બાર લાખ છે એમની ' **યોનિ** ' (૧) અચિત્ત છે, (૨) શીતોષ્ણ છે, (૩) સવૃત છે ૭૩

એમની ' **ભવસ્થિતિ** ' ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની છે, અને જઘન્યત દશસહસ્ર વર્ષની છે ૭૪

એમની ભવસ્થિતિ ને '**કાયસ્થિતિ** ' એક જ છે એમને (૧) તૈજસ, (૨) કાર્મણ, અને (૩) વૈક્રિય–એમ ત્રણ ' **દેહ** ' છે વળી એમના પુણ્યના યોગે એમને રમ્ય સમચોરસ ' **સસ્થાન** ' હોય છે ૭૫

આ પ્રમાણે દશમા દ્વાર સુધીની હકીકત કહી

उत्कर्षतः सप्तहस्ताः वपुर्जघन्यत· पुन· ।
अगुलासख्यभाग· स्यादादौ स्वाभाविकं ह्यदः ॥ ७६ ॥
तत्कृत्रिमं वैक्रिय साधिकैकलक्षयोजनम् ।
ज्येष्टमगुलसख्यांशमानमादौ च तल्लघु ॥ ७७ ॥

इति अगमानम् ॥ ११ ॥

आद्याः पंच समुद्घाताः पंचस्वेतेषु यान्त्यमी ।
पर्याप्तगर्भजनरतिर्यक्षु संख्यजीविषु ॥ ७८ ॥
पर्याप्तवादरक्ष्माम्बुप्रत्येकक्षितिजेपु च ।
गर्भजा मनुजाः पंचेन्द्रियास्तिर्यंच एव च ॥ ७९ ॥
समूर्छिमा गर्भजाश्चागच्छन्त्यमृतभोजिषु ।
विशेपस्त्वत्रोदितः प्राक् क्षेत्रलोकेऽपि वक्ष्यते ॥ ८० ॥
मुहूर्त्तानि द्वादशैपामुत्पत्तिच्यवनान्तरम् ।
सामान्यत· स्यादुत्कृष्टं जघन्यं समयावधि ॥ ८१ ॥

હવે એમના ' **દેહમાન** ' વિષે (દ્વાર ૧૧ મુ)

દેવનુ **સ્વાભાવિક** શરીર ઉત્કૃષ્ટત સાત હાથનુ હોય અને જઘન્યત એક અ ગુલના અસ ખ્યાતમા ભાગ જેટલુ હોય—જે એમનુ આર ભનુ શરીર છે વળી એમનુ **કૃત્રિમ** વૈક્રિય શરીર ઉત્કૃષ્ટત એક લક્ષ્ય યોજનથી સહેજ વધારે હોય, અને જઘન્યત એક અ ગુલના સ ખ્યાતમા ભાગ જેટલુ હોય છે, જે કે પ્રાર ભનુ જ છે ૭૬–૭૭

' **સમુદ્‌ઘાત** ' એમને પહેલા પાચ છે (એ એમનુ બારમુ દ્વાર કહ્યુ)

હવે એમની ' ગતિ ' અને ' આગતિ ' વિષે (દ્વાર ૧૩–૧૪)

દેવો પાચ ગતિમા **જાય છે.** (૧) સ ખ્યજીવી પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યત્વ, (૨) એ જ પ્રકારનુ તિર્ય ચત્વ, (૩) પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયત્વ, (૪) પર્યાપ્તબાદર અપ્કાયત્વ અને (૫) પર્યાપ્ત બાદર પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયત્વ વળી ગર્ભજ મનુષ્યો, તથા સમૂર્છિમ અને ગર્ભજ પ ચેન્દ્રિય તિર્ય ચો—એટલા **દેવોને વિષે આવે છે** આ સ બ ધે વિશેષ પૂર્વે કહ્યુ છે અને વળી હવે પછી ' ક્ષેત્રલોક ' ના અધિકારમા કહેશુ ૭૮–૮૦

એમની ઉત્પત્તિ અને ચ્યવનની વચ્ચે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર સામાન્યત બાર અન્તર્મુહૂર્ત્તનુ છે, અને જઘન્ય અન્તર એક સમયનુ છે ૮૧

उत्पद्यन्ते च्यवन्तेऽमी एकस्मिन् समये पुन ।
एको द्वित्राश्च संख्येया असख्येयाश्च कर्हिचित् ॥ ८२ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ १२ । १३ । १४ ॥

सम्यक्त्व देशविरतिं चारित्र मुक्तिमप्यमी ।
लभन्ते लघुकर्माणो विपद्यानन्तरे भवे ॥ ८३ ॥

इति अनन्तराप्ति ॥ १५ ॥

सिद्ध्यन्त्यनन्तरभवे एकस्मिन् समये त्वमी ।
उत्कर्षत' साष्टशत विशेपस्त्वेष तत्र च ॥ ८४ ॥

भवनेशा व्यन्तराश्च सर्वे दशदशैव हि ।
तद्देव्य पचपंचैव दश ज्योतिष्कनिर्जरा ॥ ८५ ॥

ज्योतिष्कदेव्यश्चैकस्मिन् क्षणे सिद्ध्यन्ति विंशति ।
वैमानिका साष्टशत तद्देव्यो विंशति पुन ॥ ८६ ॥

इति समयेसिद्धि॰ ॥ १६ ॥

लेश्याहारदिशां पट्क न सहननसम्भव ।
कपायसज्ञेन्द्रियाणि सर्वाण्येपां भवन्ति च ॥ ८७ ॥

વળી એઓ એક સમયમા એક, બે, ત્રણ એમ સ ખ્યાતા, અને કોઈવાર અસ ખ્ય પણ જન્મે છે અને ચ્યવે છે ૮૨

હવે ' અનન્તરાપ્તિ ' વિષે (૧૫ મુ દ્વાર)

આ દેવોમા જે લઘુકર્મી હોય છે એઓ ચ્યવીને અનન્તરભવમા સમકિત, દેશવિરતિ, ચારિત્ર અને મોક્ષ પણ પામે છે ૮૩

હવે ' સમયેસિદ્ધિ ' વિષે (૧૬ મુ દ્વાર)

એઓ અનન્તરભવમા એક સમયે ઉત્કૃષ્ટ એકસોને આઠ સિદ્ધિ પામે છે ૮૪

એ વાત વિશેષત આ પ્રમાણે–ભવનપતિ અને વ્યન્તરમાથી દશ દશ જ સિદ્ધ થાય, એમની દેવીઓ પાચ પાચ જ સિદ્ધ થાય જ્યોતિષ્ક દેવોમાથી વળી દશ સિદ્ધ થાય, અને એમની દેવીઓ વીશ સિદ્ધ થાય વૈમાનિક દેવો એકસોને આઠ સિદ્ધ થાય અને એમની દેવીઓ વીશ સિદ્ધ થાય ૮૫–૮૬

इति द्वारषट्कम् ॥ १७–२२ ॥

सर्वेऽप्येते सञ्ज्ञिन. स्युः पुस्त्रीवेदयुजः परम् ।
देव्य सुरेभ्यो द्वात्रिंशद्गुणा द्वात्रिंशताधिकाः ॥ ८८ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ २३–२४ ॥

एषा स्युर्दृष्टय· तिस्र आद्यं ज्ञानत्रयं भवेत् ।
सम्यग्दृशां परेषां तु स्यादज्ञानत्रय ध्रुवम् ॥ ८९ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ २५–२६ ॥

दर्शनत्रयमाद्यं स्यादेषां सम्यक्त्वशालिनाम् ।
दर्शनद्वयमन्येषामुपयोगो द्विधा ततः ॥ ९० ॥

उपयोगा षडेतेषां ज्ञानदर्शनयोस्त्रयम् ।
सम्यग्दृशां परेषां तु त्र्यज्ञानी द्वे च दर्शने ॥ ९१ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ २७–२८ ॥

एतेषामोजआहारो लोमाहारोऽपि संभवेत् ।
न स्यात्कावलिक· स्यात्तु मनोभक्षणलक्षण. ॥ ९२ ॥

હવે એમના પછી પછીના દ્વારો વિષે

એમને છ 'લેશ્યા', અને છદિશિ 'આહાર' હોય છે, 'મહનન' સભવતુ નથી વળી 'કષાય', 'સજ્ઞા' અને 'ઇન્દ્રિયો' બધા પૂરેપૂરા હોય છે ૮૭

એઓ સઘળા 'મજ્ઞી' છે એમને પુરૂષ અને સ્રી–એમ બે 'વેદ' છે દેવો કરતા દેવીઓ બત્રીશગણી ઉપર બત્રીશ છે ૮૮

એમને 'દૃષ્ટિ' ત્રણ છે

જેઓ સમકિતદૃષ્ટિવાળા છે એઓને પ્રથમના ત્રણ 'જ્ઞાન' અને ત્રણ 'દર્શન' હોય, જ્યારે એ શિવાયના બીજાઓને ત્રણ અજ્ઞાન અને બે દર્શન હોય આમ જ્ઞાન અને દર્શન બેઉ હોવાથી એમને ઉપયોગ પણ (સાકાર અને નિરાકાર) બેઉ પ્રકારનો છે વળી સમકિતદૃષ્ટિવાળાઓને ત્રણ જ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન મળીને છ ઉપયોગો છે, જ્યારે એ શિવાયના બીજાઓને ત્રણ અજ્ઞાન અને બે દર્શન મળીને પાચ ઉપયોગો છે ૮૯–૯૧

અહિ સુધીમા અઠ્યાવીશમા દ્વાર સુધીની હકીકત આવી ગઇ

હવે એમના 'આહાર' પરત્વે (દ્વાર ૨૯ મુ)

દેવોને 'ઓજ' અને 'લોમ' એમ બે આહાર હોય 'કાવળિક' આહાર હોય નહીં, મનથી પ્રાશન કરવારૂપ કાવલિક આહાર હોય ખરે। ૯૨

अन्तरं पुनरेतस्य चतुर्थभक्तसमितम् ।
जघन्यमन्यत्त्वब्दानां त्रयस्त्रिंशत्सहस्रका. ॥ ९३ ॥

इति आहारः ॥ २९ ॥

गुणस्थानानि चत्वारि योगाश्चैकादशोदिता ।
औदारिकाहारकाख्यतन्मिश्राश्च विनाखिलाः ॥ ९४ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ ३०–३१ ॥

प्रतरासंख्यभागस्थासख्येयश्रेणिवर्त्तिभि ।
नभ प्रदेशैः प्रमिता प्रोक्ता सामान्यत. सुरा ॥ ९५ ॥
क्षेत्रपल्योपमासख्यभागस्थाभ्राशसमिता. ।
देवा अनुत्तरोत्पन्नाः सख्येयास्तत्र पंचमे ॥ ९६ ॥
बृहत्तरक्षेत्रपल्यासख्याशाभ्रांशसमिताः ।
भवन्त्यथोपरितनग्रैवेयकत्रिकामरा ॥ ९७ ॥
मध्यमेऽधस्तनेऽप्येव त्रिके कल्पेऽच्युतेऽपि च ।
आरणे प्राणते चैवानतेऽपीयन्त एव ते ॥ ९८ ॥

એ આહારનુ જઘન્યઅન્તર ચોથભક્ત પ્રમાણ છે ઉત્કૃષ્ટ તો તેત્રીશહજાર વર્ષનું છે ૯૩

હવે 'ગુણસ્થાન' અને 'યોગ' વિષે (દ્વાર ૩૦–૩૧)

દેવોને ગુણસ્થાન ચાર હોય છે વળી ઔદારિક, આહારક, મિશ્રઔદારિક અને મિશ્ર આહારક–આ ચાર શિવાય શેષ સર્વે (૧૧) યોગો છે ૯૪

હવે એમના 'માન'–પ્રમાણુ વિષે (દ્વાર ૩૨ મુ)

દેવોની સખ્યા સામાન્યત પ્રતરના અસખ્યમા ભાગમા રહેલી અસખ્ય શ્રેણિઓમા રહેલા આકાશ પ્રદેશો જેટલી છે ૯૫

અનુત્તરવિમાનમા ઉત્પન્ન થયેલા દેવો, ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસખ્યમા ભાગમા રહેલા આકાશ પ્રદેશો જેટલા છે એમા પણ, પાચમામા સખ્યાત છે ૯૬

વળી, ઉપરના ત્રણ ગ્રૈવેયકોના દેવો, બૃહત્ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગમા રહેલા આકાશપ્રદેશો જેટલા છે ૯૭

વળી ગ્રૈવેયકના મધ્યમત્રિકમા અને અધસ્તનત્રિકમા તથા અચ્યુત–આરણ–પ્રાણત અને –આનત દેવલોકમા પણ એટલા જ દેવો છે પણ ત્યા પલ્યોપમનો અસખ્યમો ભાગ ઉત્તરોત્તર

किन्तु पल्यासख्यभागो बृहत्तरो यथोत्तरम् ।
एकमानमितेष्वेवं स्यात् परेष्वपि भावना ॥ ९९ ॥

सहस्रारमहाशुक्रलांतकब्रह्मवासिनः ।
माहेन्द्रसनत्कुमारदेवा प्रत्येकमीरिताः ॥ १०० ॥
घनीकृतस्य लोकस्यश्रेण्यसख्यांशवर्तिभिः ।
नभःप्रदेशै प्रमिता विशेषोऽत्रापि पूर्ववत् ॥ १०१ ॥ युग्मम् ॥

अंगुलप्रमितक्षेत्रप्रदेशराशिसंगते ।
तृतीयवर्गमूलघ्ने द्वितीयवर्गमूलके ॥ १०२ ॥
यावान् प्रदेशराशिः स्यादेकप्रादेशिकीष्वथ ।
श्रेणीषु तावन्मानासु लोकस्यास्य घनात्मतः ॥ १०३ ॥
नभः प्रदेशा यावन्तस्तावानीशाननाकगः ।
देवदेवीसमुदायो निर्दिष्टः श्रुतपारगैः ॥ १०४ ॥ विशेषकम् ॥

त्रयस्त्रिंशत्तमोंशोऽस्य किंचिदूनश्च यो भवेत् ।
ईशानदेवास्तावन्तः केवलाः कथिताः श्रुते ॥ १०५ ॥
एवं च सौधर्मभवनाधीशव्यन्तरज्योतिषामपि ।
भाव्या स्वस्वसमुदायत्रयस्त्रिंशांशमानता ॥ १०६ ॥

વિશેષ વિશેષ મ્હોટો ગણવો સરખા પ્રમાણવાળા બીજા દેવલોકોમા પણ એવી જ ભાવના સમજી લેવી ૯૮-૯૯

વળી સહસ્રાર, મહાશુક્ર, લાતક, બ્રહ્મ, માહેન્દ્ર અને સનત્કુમાર—એ દરેક દેવલોકમા રહેલા દેવોની સખ્યા ઘનકરેલા લોકની શ્રેણિના અસખ્યમા ભાગમા વર્તતા આકાશપ્રદેશો જેટલી છે અહિ પણ વિશેષ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે સમજવુ ૧૦૦-૧૦૧

એક અગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રપ્રદેશની રાશિમા રહેલા, અને ત્રીજા વર્ગમૂળથી ગુણાયલા, બીજા વર્ગમૂળમા જેટલો પ્રદેશરાશિ હોય તેટલા પ્રમાણવાળી એક પ્રદેશી શ્રેણિઓમા, ઘનરૂપ કરેલા લોકાકાશના જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય તેટલી ઇશાનદેવલોકમા રહેલા દેવદેવીઓની સખ્યા છે ૧૦૨-૧૦૪

એમા કેવળ તેત્રીશમા ભાગનાજ (ઈશાનદેવલોકના) દેવો છે એમ શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે ૧૦૫.

એજ પ્રમાણે સૌધર્મ ભવનપતિ, વ્યતર અને જ્યોતિષ્ક દેવોની સખ્યા એમના સમુદાયથી તેત્રીશમે હિસ્સે સમજવી ૧૦૬

केवलं देवदेवीसम्रदाय एव वक्ष्यते—

ईशानतश्च सौधर्मे स्यात् सख्येयगुणाधिकः ।
देवदेवीसमुदायो भवनेशानथ ब्रुवे ॥ १०७ ॥

अगुलप्रमितक्षेत्रप्रदेशराशिवर्तिनि ।
द्वितीयवर्गमूलघ्ने वर्गमूले किलादिमे ॥ १०८ ॥

यावान् प्रदेशराशि स्यात्तावन्मानासु पक्तिपु ।
घनीकृतस्य लोकस्याथैकप्रादेशिकीपु वै ॥ १०९ ॥

नभःप्रदेशा यावन्तस्तावान् पुरुषपुगवै ।
देवदेवीसमुदाय ख्यातो भवनवासिनाम् ॥ ११० ॥ विशेषकम्॥

यावन्ति सख्ययोजनकोटीमानानि दैर्घ्यत ।
सूचिरूपाणि खडानि स्युरेकप्रतरे किल ॥ १११ ॥

व्यन्तराणां देवदेवीसमुदायो भवेदियान् ।
ज्योतिष्कदेवदेवीना प्रमाणमथ कीर्त्यते ॥ ११२ ॥

षट्पचाशागुलशतद्वयमाना हि दैर्घ्यत ।
यावन्त एक प्रतरे सूचिरूपा स्युरंशका ॥ ११३ ॥

ज्योतिष्कदेवदेवीनां तावान् समुदयो भवेत् ।
उक्तं प्रमाणमित्येवमथाल्पबहुता ब्रुवे ॥ ११४ ॥

માટે હવે દેવદેવીઓની એકત્ર સખ્યા જ કહીશ (તે પરથી દેવીઓની સખ્યા કાઢીને સમજી લેવી)

ઇશાનદેવલોકથી માડી સૌધર્મદેવલોકસુધીમા દેવદેવીઓની એકત્રસખ્યા એકબીજાથી સખ્યાત—સખ્યાતગણી અધિક છે ૧૦૭

વળી ભવનપતિદેવદેવીઓની એકત્રસખ્યા, એક અગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રપ્રદેશની રાશિમા રહેલા અને બીજા વર્ગમૂળથા ગુણેલા એવા પહેલાવર્ગમૂળમા જેટલો પ્રદેશ રાશિ હોય તેટલા માનવાળી એકપ્રદેશી શ્રેણિઓમા, ઘનરૂપકરેલા લોકાકાશના જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલી છે ૧૦૮–૧૧૦

વળી વ્યતરદેવદેવીઓની એકત્રસખ્યા, એક પ્રતરની અદર સખ્યાત કોટી યોજનની લબાઈના જેટલા સૂચિરૂપ ખડો હોય તેટલી છે ૧૧૧–૧૧૨

જ્યોતિષિદેવદેવીઓની એકત્રસખ્યા, એકપ્રતરની અદર બસોને છપ્પન અગુળ લાબા જેટલા સૂચિરૂપ ખડો હોય તેટલી છે ૧૧૩–૧૧૪

इति मानम् ॥ ३२ ॥

स्तोका. सर्वार्थसिद्धस्था असंख्येयगुणास्तत.।
शेषा अनुत्तरा देवास्तत संख्यगुणा क्रमात् ॥ ११५ ॥
ऊर्ध्वमध्याधःस्थितस्युर्ग्रैवेयकत्रिकत्रये ।
अच्युते चारणे चैव प्राणते चानतेऽपि च ॥ ११६ ॥ युग्मम् ॥
अधोऽधोग्रैवेयकादावनुत्तराद्यपेक्षया ।
भाव्या विमानबाहुल्याद्देवा सख्यगुणा. क्रमात् ॥ ११७ ॥
समश्रेणिस्थयोर्यद्यप्यारणाच्युतकल्पयोः ।
विमानसख्या तुल्यैव तथापि कृष्णपाक्षिकाः ॥ ११८ ॥
उत्पद्यन्ते स्वभावेन दक्षिणस्यां हि भूरय·।
शुक्लपाक्षिकजीवेभ्यो बहवश्च भवन्ति ते ॥ ११९ ॥
ततोऽच्युतापेक्षया स्युर्निर्जरा आरणेऽधिकाः।
समश्रेणिस्थितावेवमन्येष्वपि विभाव्यताम् ॥ १२० ॥

शुक्लपाक्षिककृष्णपाक्षिकलक्षण च एवम्—

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણ' અર્થાત્ સખ્યા વિષે સમજવુ

હવે એમના 'લઘુ અલ્પબહુત્વ' વિષે (દ્વાર ૩૩ મુ)

સર્વાર્થસિદ્ધસ્થ દેવો સૌથી થોડા છે એના કરતા, બાકીના અનુત્તર વિમાનના દેવો અસખ્યગણા છે અને એથી સખ્યાતસખ્યાતગણા અનુક્રમે, ગ્રૈવેયકોના ઉર્ધ્વત્રિક, મધ્યત્રિક અને અધોત્રિક, અચ્યુત દેવલોક, આરણદેવલોક, પ્રાણતદેવલોક અને આનતદેવલોકમા રહેલા હોય છે ૧૧૫-૧૧૬

નીચે નીચેની ગ્રૈવેયક વગેરેમા, અનુત્તર વગેરેની અપેક્ષાએ વિમાનો બહોળા હોવાથી, અનુક્રમે સખ્યાત સખ્યાતગણા દેવો છે ૧૧૭

સમાનશ્રેણિમા રહેલા આરણ અને અચ્યુત દેવલોકોમા વિમાન સખ્યા જો કે સરખીજ છે તોપણ કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો સ્વાભાવિકપણે, દક્ષિણદિશામા બહુ ઉત્પન્ન થાય છે અને શુક્લ પાક્ષિક જીવો કરતા એમની સખ્યા અધિક છે—એ કારણથી અચ્યુત દેવલોકની અપેક્ષાએ આરણ દેવલોકમા ઘણાદેવો છે સમશ્રેણિમા રહેલા અન્ય દેવલોકો વિષે પણ એમજ સમજવુ ૧૧૮-૧૨૦

શુક્લપાક્ષિક અને કૃષ્ણપાક્ષિક જીવોનુ લક્ષણ આ પ્રમાણે છે —

वहुपापोदया. क्रूरकर्माण कृष्णपाक्षिका ।
स्युर्दीर्घतरससारा भूयासोऽन्यव्यपेक्षया ॥ १२१ ॥

तथास्वभावात्ते भव्या अपि प्राय सुरादिपु ।
उत्पद्यन्ते दक्षिणस्यां प्राचुर्येणान्यदिक्षु न ॥ १२२ ॥

तथाहुः— पायमिह कूरकम्मा भवसिद्धिया वि दाहिणिल्लेसु ।
नेरइयतिरियमणुआसुराइठाणेसु गच्छति ॥ १२३ ॥

जेसिमवड्ढो पुग्गलपरियट्टो सेसओ उ ससारो ।
ते सुक्कपक्खिया खलु अहिए पुण कण्हपक्खीओ ॥ १२४ ॥

इति प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

आनतेभ्योऽसख्यगुणाः सहस्रारसुराः स्मृता ।
महाशुक्रे लान्तके च व्रह्ममाहेन्द्रयो· क्रमात् ॥ १२५ ॥

सनत्कुमार ईशानेऽप्यसख्यघ्ना यथोत्तरम् ।
एशानेभ्यश्च सौधर्मदेवा सख्यगुणाधिका ॥ १२६ ॥

ननु कृष्णपाक्षिकवाहुल्याद्यथा माहेन्द्रनाकिन· ।
असख्येयगुणाः प्रोक्ताः सनत्कुमारनाकिन ॥ १२७ ॥

કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો શુકલપાક્ષિકોની અપેક્ષાએ બહુ પાપી હોય છે, ક્રૂર હોય છે અને દીર્ઘસસારી હોય છે એમના એવા સ્વભાવને લઇનેજ એઓ ભવ્ય છતા પણ, દક્ષિણ દિશામા બહોળપણે દેવગતિમા ઉત્પન્ન થાય છે, બીજી દિશાઓમા નહિ ૧૨૧-૧૨૨

એ વિષે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે—કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો ભવ્ય છે તો યે પ્રાય દુષ્ટકર્મી હોવાથી, દેવાદિકની ગતિમા દક્ષિણ દિશામાજ ઉત્પન્ન થાય છે શુકલપાક્ષિક જીવો કે જેઓને અવદ્ગપુદ્ગળપરાવર્ત્તન જેટલો સસાર બાકી રહેલો હોય છે તેમના કરતા કૃષ્ણપાક્ષિકો અધિક હોય છે ૧૨૩-૧૨૪

આનતદેવલોકના દેવો કરતા સહસ્રાર દેવલોકના દેવો અસખ્યગણા છે મહાશુક્ર, લાતક, બ્રહ્મ, માહેન્દ્ર, સનત્કુમાર અને ઈશાન—આટલા દેવલોકોના દેવો વળી અનુક્રમે 'આનત' કરતા અસખ્યગણા છે સૌધમ દેવલોકના દેવો વળી 'ઇશાન' ના દેવોથી સખ્યાતગણા છે ૧૨૫-૧૨૬

અહિ કોઇ શકા કરે છે કે—

કૃષ્ણપાક્ષિકો ઘણા છે માટે 'માહેન્દ્ર' ના દેવોથી 'સનત્કુમાર' ના દેવો અસખ્યા

विमानानां कृष्णपाक्षिकाणां चाधिक्यतस्तथा ।
ते सौधर्मेऽप्यसंख्यघ्नाः कथं नेशाननाकिनः ॥ १२८ ॥

अत्रोच्यते हि वचनप्रामाण्यादुच्यते तथा ।
विचारगोचरो नास्मादृशामाप्तोदित वचः ॥ १२९ ॥

तथोक्त प्रज्ञापनावृत्तौ—

ननु इयं युक्तिः माहेन्द्रसनत्कुमारयो· अपि उक्ता । पर तत्र माहेन्द्रकल्पापेक्षया सनत्कुमारकल्पे देवा असंख्येयगुणा उक्ताः । इह तु सौधर्मे कल्पे सख्येयगुणा उक्ताः॥ तद् एतत् कथम् ॥ उच्यते । वचनप्रामाण्यात् । न च अत्र पाठभ्रमः । यतः अन्यत्रापि उक्तम्—

इसाणे सव्वत्थ वि वत्तीसगुणाउ होन्ति देवीओ ।
सखेज्जा सोहम्मे तओ असंखा भवणवासी ॥ इति ॥

असख्यघ्नाश्च सौधर्मदेवेभ्यो भवनाधिपाः ।
भवन्ति भवनेशेभ्योऽसंख्यघ्ना व्यन्तराः सुराः ॥ १३० ॥

ज्योतिष्काणां देवदेवीवृन्दः संख्यगुणस्ततः ।
स्वस्वदेवेभ्यश्च देव्यः सर्वाः सख्यगुणाः स्मृता. ॥ १३१ ॥

તગણા છે એમ કહો છો તો સૌધમ દેવલોકમા પણ વિમાનો અને કૃષ્ણપાક્ષિક દેવો છે માટે એઓને પણ 'ઇશાન'ના દેવોથી અસ ખ્યગણા કહેવા જોઇએ તે કેમ કહેતા નથી? ૧૨૭-૧૨૮

એ શકાનુ સમાધાન આ પ્રમાણે —અમારે તો શાસ્ત્રનુ વચન પ્રમાણ છે આપ્તજનોએ કહ્યુ છે એ અમારા જેવાના વિચારને અગોચર છે ૧૨૯

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમા પણ કહ્યુ છે કે —

કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે—' માહેન્દ્ર ' અને ' સનત્કુમાર ' ના સ બ ધમા પણ આ યુક્તિ કહી, પણ ત્યા તો ' માહેન્દ્ર ' ની અપેક્ષાએ, ' સનત્કુમાર ' મા દેવો અસ ખ્યગણા કહ્યા છે, અને અહિ તો ' સૌધર્મ ' મા અસ ખ્યગણા કહ્યા છે એમ કેમ ? આ પ્રશ્નનુ નિરાકરણ એમ કે —અમે જે કહીએ છીએ, તે પ્રમાણભૂત વચન-શાસ્ત્રવચનને અનુસરીને કહીએ છીએ વળી અહિ પાઠફેરની પણ શ કા નથી, કારણકે અન્યત્ર પણ કહ્યુ છે કે—ઇશાનદેવલોકમા તેમજ સર્વત્ર બત્રીશગણી દેવીઓ છે, 'સૌધર્મ' મા સ ખ્યાતગણી છે અને ' ભુવનપતિ ' મા એથી અસ ખ્યગણી છે

હવે, સૌધર્મદેવલોકના દેવો કરતા ' ભવનપતિ ' ના અસ ખ્યગણા છે, એનાથી વ્યન્તર

इति लघ्वी अल्पबहुता ॥ ३३ ॥

पूर्वस्यां च प्रतीच्यां च स्तोका भवनवासिन· ।
उत्तरस्या दक्षिणस्यामसख्येयगुणा क्रमात् ॥ १३२ ॥
प्राक्प्रतीच्योर्हि भवनाल्पत्वात्स्तोका अमी किल ।
दक्षिणोत्तरयोस्तेषा क्रमाधिक्यादिमेऽधिका ॥ १३३ ॥

पूर्वस्यां व्यन्तरा· स्तोका विशेषेणाधिकाधिका ।
अपरस्यामुत्तरस्या दक्षिणस्यां यथाक्रमम् ॥ १३४ ॥
व्यन्तराः शुषिरे भूम्ना प्रचरन्ति ततोऽधिकाः ।
साधोग्रामायां प्रतीच्याममी स्युः प्राच्यपेक्षया ॥ १३५ ॥
उदीच्यां दक्षिणस्या च युक्तमेवाधिकाधिकाः ।
स्वस्थाननगरावासबाहुल्यतो यथाक्रमम् ॥ १३६ ॥

पूर्वस्यां पश्चिमायां च स्तोका ज्योतिष्कनाकिन ।
दक्षिणस्यामुदीच्यां च स्यु· क्रमेणाधिकाधिका ॥ १३७ ॥
प्राक्प्रतीच्योश्चन्द्रसूर्यद्वीपेपूद्यानदेशवत् ।
क्रीडास्पदेषु ज्योतिष्का स्वल्पा· प्रायेण सत्तया ॥ १३८ ॥

દેવો અસખ્યગણા છે અને એનાથી ' જ્યોતિષી ' દેવદેવીઓ સખ્યાતગણી છે વળી સર્વ દેવીઓ પોતપાતાના દેવો કરતા સખ્યગણી છે ૧૩૦–૧૩૧

હવે એમના ' દિગાશ્રી અલ્પબહુત્વ ' વિષે (દ્વાર ૩૪ મુ)

' ભવનપતિ ' દેવો પૂર્વમા અને પશ્ચિમમા સર્વથી થોડા છે, ઉત્તરમા અને દક્ષિણમા અનુક્રમે એથી અસખ્યઅસખ્યગણા છે એનુ કારણ એ કે પૂર્વપશ્ચિમમા ભવનો થોડા છે, અને ઉત્તરદક્ષિણમા ભવનો અધિક છે ૧૩૨–૧૩૩

વ્યન્તરદેવો પૂર્વદિશામા સર્વથી થોડા છે, અને પશ્ચિમમા, ઉત્તરમા અને દક્ષિણમા અનુક્રમે એથી અધિકઅધિક છે કારણ એકે એઓ પોલાણમા ઘણા વિચરે છે માટે અધોગ્રામોવાળી પશ્ચિમમા એઓ અધિક છે, અને ઉત્તર અને દક્ષિણમા એમને રહેવાના નગરો ઘણા છે માટે ત્યા યે એઓ અધિક છે ૧૩૪–૧૩૬

જ્યોતિષ્ક દેવો પૂર્વ અને પશ્ચિમમા સર્વથી થોડા છે, અને દક્ષિણ તથા ઉત્તરમા અનુક્રમે અધિક અધિક છે કારણ કે પૂર્વ પશ્ચિમમા એમના ક્રીડાસ્થાનરૂપ ચદ્રસૂર્યદ્વીપો છે એ ઉદ્યાનના

तेभ्योऽधिका दक्षिणस्यां विमानानां बहुत्वतः ।
तथा कृष्णपाक्षिकाणां बाहुल्येनोपपाततः ॥ १३९ ॥

उदीच्यां मानससरस्येते क्रीडापरायणाः ।
आसते नित्यमेवं स्युर्दक्षिणापेक्षयाधिका· ॥ १४० ॥

किं च मानसाख्ये सरस्यस्मिन् मत्स्याद्या येऽम्बुचारिणः ।
ते समीपस्थितज्योतिर्विमानादिनिरीक्षणात् ॥ १४१ ॥

उत्पन्नजातिस्मरणा. किंचिदाचर्य च व्रतम् ।
विहितानशनाः कृत्वा निदानं सुखलिप्सया ॥ १४२ ॥

मृत्वा ज्योतिर्विमानेषूत्पद्यन्तोऽन्तिकवर्त्तिषु ।
ततः स्युर्दाक्षिणात्येभ्य उत्तराहा इमेऽधिकाः ॥१४३॥ विशेषकम् ॥

स्युः सौधर्मप्रभृतिषु ताविषेषु चतुर्ष्वपि ।
पूर्वस्यां पश्चिमायां च स्तोका एव सुधाभुजः ॥ १४४ ॥

ततश्चासंख्येयगुणा उत्तरस्यां ततोऽधिकाः ।
दक्षिणस्याममी प्रोक्ताः श्रूयतां तत्र भावना ॥ १४५ ॥

तुल्या दिक्षु चतुर्ष्वपु विमानाः पंक्तिवर्त्तिनः ।
असंख्ययोजनतताः पुष्पावकीर्णकाः पुनः ॥ १४६ ॥

એક ન્હાના ભાગ જેવા છે માટે ત્યા એ સ્વાભાવિક રીતે થોડાજ હોય દક્ષિણમા એથી અધિક–એનુ કારણ એ કે ત્યા ઘણા વિમાનો છે અને વળી કૃષ્ણપાક્ષિક દેવોની ત્યા ઉત્પત્તિ વિશેષ છે ઉત્તરમા વળી એથી અધિક છે એનુ કારણ એ કે–ત્યા જે માનસસરોવર છે તેમા એઓ હમેશા ક્રીડા કરતા રહે છે ૧૩૭–૧૪૦

આ માનનસરોવરમા જે મત્સ્યાદિ જળચર જીવો છે તેમને સમીપસ્થ જ્યોતિષ્કવિમાનો જોઇને જાતિસ્મરણ થાય છે એટલે કઇક વ્રત લઇને અથવા અનશન કરીને સુખી થવાની અપેક્ષાએ નિદાન કરી મૃત્યુબાદ એ સમીપમા રહેલા વિમાનોમા ઉત્પન્ન થાય છે એ કારણને લઇને ઉત્તરમા એમની સખ્યા દક્ષિણ કરતા અધિક છે ૧૪૧–૧૪૩

' સૌધર્મ ' આદિ ચારે દેવલોકમા, પૂર્વમા અને પશ્ચિમમા થોડા દેવ છે ઉત્તરમા એથી અસખ્યગણા છે, અને દક્ષિણમા એથી પણ અધિક છે એમા ભાવના આ પ્રમાણે —અસખ્ય યોજનના વિસ્તારવાળા પક્તિબદ્ધ વિમાનો તો ચારે દિશાઓમા સરખા છે પરતુ પુષ્પાવકીર્ણવિમાનો દક્ષિણ અને ઉત્તરમાજ ઘણા છે, પૂર્વપશ્ચિમમા નહિ માટે પૂર્વપશ્ચિમની

याम्योदीच्योरेव भूम्ना स्युः पूर्वापरयोस्तु न ।
उदक् ततोऽसख्यगुणाः प्राचीप्रतीच्यपेक्षया ॥ १४७ ॥
भूम्ना कृष्णपाक्षिकाणां दक्षिणस्यां समुद्भवात् ।
दक्षिणस्यां समधिका उत्तरापेक्षया ततः ॥ १४८ ॥

तथाहुः प्रज्ञापनायाम्—

दिसाणुवाएण सव्वत्थोवा देवा सोहम्मे कप्पे पुरच्छिमपच्चच्छिमेण, उत्तरेण असखेज्जगुणा, दाहिणेणं विसेसाहिया ॥ अत्र यद्यपि ' विविहा पुप्फकिन्ना लयन्तरे मुत्तु पुव्वदिसिं ' इति वचनात् प्राच्यां पुष्पावकीर्णकाभावात् प्रतीच्या च तन्निषेधाभावात् प्राच्यपेक्षया प्रतीच्यां देवा. अधिका वक्तव्याः स्यु तथापि अत्र सूत्रे पूर्वपश्चिमावल्योः उभयत. सर्वापि दक्षिणोत्तरतयैव दिग्विवक्षितेति सभाव्यते इति वृद्धाः । यथा दक्षिणोत्तरार्धलोकाधिपती सौधर्मेशानेन्द्रौ इत्यत्र पूर्वपश्चिमे अपि दक्षिणोत्तरतयैव विवक्षिते । इति ॥

पूर्वोत्तरपश्चिमासु ब्रह्मलोकेऽल्पकाः सुरा ।
ततश्चासख्येयगुणा दक्षिणस्या दिशि स्मृताः ॥ १४९ ॥
याम्यां हि बह्वः प्रायस्तिर्यंचः कृष्णपाक्षिका ।
उत्पद्यन्तेऽन्यासु शुक्लपाक्षिकास्ते किलाल्पकाः ॥ १५० ॥

અપેક્ષાએ ઉત્તરદક્ષિણમા અસ ખ્યાતગણા કહ્યા છે વળી ઉત્તર કરતા દક્ષિણના અધિક કહ્યા એનું કારણ એ કે દક્ષિણમા કૃષ્ણપાક્ષિકદેવોના વિમાનો એ કરતા ઘણા અધિક છે ૧૪૪–૧૪૮

આ સબધે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમા પણ એજ ભાવાર્થનુ કહ્યુ છે

દિશાને આશ્રીને કહીએ તો, સૌધર્મદેવલોકમા, પૂર્વપશ્ચિમમા સર્વથી થોડા દેવો છે, ઉત્તરમા એથી અસ ખ્યગણા, અને દક્ષિણમા ઉત્તર કરતા અધિક છે અહિંયા, પૂર્વમા પુષ્પાવકીર્ણોના અભાવને લીધે, અને પશ્ચિમમા એઓનો નિષેધ કર્યો નથી માટે, પૂર્વની અપેક્ષાએ પશ્ચિમમા અધિક દેવો કહેવા જોઈતા હતા પણ આ સૂત્રમા પૂર્વશ્રેણિ અને પશ્ચિમશ્રેણિ એમ બે શ્રેણિ કહી એટલે સર્વ દિશાઓ દક્ષિણઉત્તરરૂપે જ કહી છે એમ સમજાય છે જેમકે સૌધર્મ–અને ઈશાન–ઈંદ્રોને દક્ષિણાર્ધ તથા ઉત્તરાર્દ્ધ ના અધિપતિઓ કહ્યા છે, ત્યા દક્ષિણાર્ધ અને ઉત્તરાર્દ્ધમા પૂર્વપશ્ચિમ દિશાઓની જ વિવક્ષા છે

બ્રહ્મદેવલોકમા, પૂર્વ–ઉત્તર અને–પશ્ચિમ દિશામા દેવો થોડા છે, પણ દક્ષિણમા એથી

एवं च लांतके शुक्रे सहस्रारेऽपि नाकिनः ।
भूयांसो दक्षिणस्यां स्युस्तिसृष्वन्यासु चाल्पकाः ॥ १५१ ॥

आनतादिषु कल्पेषु ततश्चानुत्तरावधि ।
प्रायश्चतुर्दिशमपि समाना एव नाकिनः ॥ १५२ ॥

तथाहुः प्रज्ञापनायाम्—

तेण परं बहुसमोववरणगा समणाउसो इति ॥

इति दिगपेक्षया अल्पबहुता ॥ ३४ ॥

जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं कालोऽनन्तोऽन्तरं गुरु ।
ज्येष्ठकायस्थितिरूपः स च कालो वनस्पतेः ॥ १५३ ॥

इति अन्तरम् ॥ ३५ ॥

इति यदिह मयोक्तं निर्जराणां स्वरूपम्
तदुरुसमयवाचां वर्णिकामात्रमेव ।
तदुपहितविशेषान् को ह्यशेषान् विवेक्तुम्
प्रभुरिव नृपकोष्टागारजान्नकणौघान् ॥ १५४ ॥

અસખ્યગણા છે કારણ કે દક્ષિણમા પ્રાય કૃષ્ણપાક્ષિકોની ઉત્પત્તિ છે અને તેઓ બહોળા છે, અને બીજી દિશાઓમા શુકલપાક્ષિકોની ઉત્પત્તિ છે અને તેઓ અલ્પ છે ૧૪૯—૧૫૦

લાતક, શુક્ર અને સહસ્રાર દેવલોકોમા પણ એજ પ્રમાણે, દક્ષિણ દિશામા ઘણા દેવો છે, બાકીની ત્રણમા થોડા છે ૧૫૧

'આનત' થી તે છેક 'અનુત્તર વિમાન' સુધીના દેવલોકોમા, પ્રાય ચારે દિશાઓમા દેવોની સખ્યા સરખી છે ૧૫૨

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા આ વિષે કહ્યુ છે કે—ત્યાર પછી (ના દેવલોકોમા) દેવોની ઉત્પત્તિ પ્રાય સરખી છે

હવે એમના 'અન્તર' વિષે (દ્વાર ૩૫ મુ)

દેવોનુ જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનુ છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અનન્તકાળનુ છે આ અનન્ત કાળ—તે વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ જેટલો સમજવો ૧૫૩

એવી રીતે મે અહિ દેવતાઓના સ્વરૂપ વિષે વર્ણન કર્યું પણ તે તો બહોળા સિદ્ધાન્તના વચનોની રેખા માત્ર છે કારણકે એમા જે જે વિશિષ્ટતા રહેલી છે એ સર્વેયે

विश्वाश्चर्यदकीर्त्तिकीर्त्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रातिप-
द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनयः श्रीतेजपालात्मजः ।
काव्य यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्वप्रदीपोपमे
सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभगः सौख्येन पूर्णोऽष्टमः ॥ १५५ ॥

इति देवाधिकाररूपः अष्टमः सर्गः ।

વેવિક્તિ કરવાને કોઈ સમર્થ નથી રાજાના કોઠારમા રહેલા ધાન્યના કણના ઢગલામાથી જેટલા જેટલા વિશિષ્ટ હોય તેટલા બધા વીણી લેવાનું સામર્થ્ય હોય પણ કોનામા ? " ૧૫૪

સકળ વિશ્વને વિષે જેમની કીર્તિ એ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કર્યુ છે એવા શ્રીમદ્‌કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય, અને પિતા શ્રીયુત તેજપાળ તથા માતા રાજબાના સુપુત્ર વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જે આ, જગતના સકળ નિશ્ચિત તત્વોને દીપકની જેમ પ્રકાશમા લાવનાર, ગ્રથ રચ્યો છે તેનો, અદરથી નીગળતા અર્થને લીધે મનોહર એવો આઠમો સર્ગ નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થયો ૧૫૫

દેવાધિકારરૂપ આઠમો સર્ગ સમાપ્ત

अथ नवमः सर्गः।

अथा नारकाः।

रत्नशर्करावालुकापकधूमतमःप्रभाः ।
महातम.प्रभैतज्जा सप्तधा नारका मताः ॥ १ ॥
पर्याप्तापरभेदेन चतुर्दश भवन्ति ते ।
स्थानोत्पातसमुद्घातैर्लोकासंख्यांशवर्त्तिनः ॥ २ ॥
स्वस्थानतस्त्वधोलोकस्यैकदेशे भवन्त्यमी ।
विशेषस्थानयोगस्तु क्षेत्रलोके प्रवक्ष्यते ॥ ३ ॥

इति भेदा स्थानानि च ॥ १ । २ ॥

पर्याप्तय षडप्येषां चतस्रो योनिलक्षकाः ।
लक्षाणि कुलकोटीनामुक्तानि पंचविंशति ॥ ४ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ३ । ४ । ५ ॥

સર્ગ નવમો.

(નારકોના સ્વરૂપ વિષે)

(૧) રત્નપ્રભા, (૨) ગર્કરાપ્રભા, (૩) વાલુકાપ્રભા, (૪) પકપ્રભા, (૫) ધૂમપ્રભા, (૬) તમપ્રભા અને (૭) મહાતમપ્રભા એ સાત નરકમા ઉત્પન્ન થતા સાત જાતના નારકો કહ્યા છે ૧

એ દરેકના પાછા ‘ પર્યાપ્ત ’ અને ‘ અપર્યાપ્ત ’—એમ બે ભેદ હોવાથી, કુલ ચૌદ પ્રકારના નારક થયા એઓ સ્થાન, ઉત્પાત અને સમુદ્ઘાતવડે લોકના અસખ્યમા ભાગમા રહેલા છે એમનુ પોતાનુ ખરેખરૂ સ્થાન તો અધોલોકનો એક ભાગ છે બીજા સ્થાનોનો યોગ એમને કેવી રીતે થાય છે તે હવે પછી ‘ ક્ષેત્રલોક ’ મા કહેશુ ૨–૩

એ પ્રમાણે એમના ‘ ભેદ ’ અને ‘ સ્થાન ’—એ બે દ્વારો વિષે

વળી ‘ પર્યાપ્તિઓ ’ એમને છ યે છ છે એમની ‘ યોનિસખ્યા ’ ચાર લાખ છે, અને ‘ કુળસખ્યા ’ પચવીશ લાખ છે ૪

એ પ્રમાણે એ ત્રણ દ્વાર વિષે

स्यु' शीतयोनय केचित् केचित्तथोष्णयोनयः ।
जिनैरुक्ता नैरयिका संवृताचित्तयोनय ॥ ५ ॥

इति योनिसवृतत्वादि ॥ ६ ॥

दशवर्षसहस्राणि जघन्यैषां भवस्थिति. ।
उत्कृष्टा तु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमसमिता ॥ ६ ॥

इति भवस्थिति ॥ ७ ॥

कायस्थितिस्तेषां भवस्थितिरेव ॥ ८ ॥

कायस्थितिस्त्रसत्वे स्याज्जघन्यान्तर्मुहूर्तिकी ।
द्वौ सागरसहस्रौ च कियद्वर्षाधिकौ गुरु. ॥ ७ ॥

देहास्त्रयस्तैजस च कार्मण वैक्रिय तथा ।
स्वाभाविककृत्रिमयोर्हुंड सस्थानमगयो ॥ ८ ॥

इति देहा· सस्थान च ॥ ९ । १० ॥

शतानि पच धनुर्षां ज्येष्ठा स्वाभाविकी तनुः ।
लघ्व्यगुलासख्यभागमानारम्भक्षणे मता ॥ ९ ॥

એમનામા કેટલાક ' **શીતયોનિ** ' છે અને કેટલાક ' ઉષ્ણુયોનિ ' છે વળી ' સવૃત ' અને ' વિવૃત ' એ બેમાથી એમની ' **સવૃત** ' યોનિ છે અને ' સચિત્ત ', ' અચિત્ત ' અને સચિત્તાચિત્ત–એ ત્રણ પ્રકારમાથી એમની ' **અચિત્ત** ' યોનિ છે ૫

એમની ' **ભવસ્થિતિ** ' જઘન્યત દશસહસ્રવર્ષની છે અને ઉત્કર્ષત તેત્રીશસાગરોપમની છે ૬

એમની ભવસ્થિતિ છે એજ એમની ' **કાયસ્થિતિ** ' છે ત્રસપણામા એમની કાયસ્થિતિ જઘન્યત અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કર્ષત બે હજાર સાગરોપમથી કઇંક અધિક છે ૭

એમને તૈજસ, કાર્મણુ અને વૈક્રિય–એમ ત્રણુ ' દેહ ' છે વળી એમના સ્વાભાવિક અને કૃત્રિમ–બેઉ શરીરોનુ ' હુડક ' ' **સસ્થાન** ' છે

એ પ્રમાણે દશમા દ્વાર સુધીની હકીકત કહી

હવે એમના દેહમાન વિષે (દ્વાર ૧૧ મુ)

એમનુ સ્વભાવિક **શરીર ઉત્કૃષ્ટત** પાચસો યોજનનુ હોય, અને **જઘન્યત** આરભસમયે અગુળના અસખ્યાતમા ભાગ જેવડુ કહ્યુ છે ૯

स्वस्वस्वाभाविकतनोर्द्विगुणोत्तरवैक्रिया ।
गुर्वी लघ्व्यंगुलसंख्यभागमाना भवेदसौ ॥ १० ॥

इति अंगमानम् ॥ ११ ॥

स्युश्चत्वारः समुद्घाता आद्या एषां गति पुनः ।
पर्याप्तगर्भजनरतिरश्चो. सख्यजीविनो ॥ ११ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ १२ । १३ ॥

नरपचाक्षतिर्यंचः पर्याप्ता सख्यजीविनः ।
नारकेषु यान्ति संख्या सामयिक्येषु देववत् ॥ १२ ॥
एषूत्पत्तिच्यवनयोर्मुहूर्त्ता द्वादशान्तरम् ।
उत्कर्षतो जघन्याच्च प्रज्ञप्तं समयात्मकम् ॥ १३ ॥

इति आगति. ॥ १४ ॥

सामान्यतो नैरयिका लभन्तेऽनन्तरे भवे ।
सम्यक्त्वं देशविरतिं चारित्रं मुक्तिमप्यमी ॥ १४ ॥
विशेषतस्तु क्षेत्रलोके वक्ष्यते ॥

એમનુ વૈક્રિય શરીર એમના સ્વાભાવિક શરીરથી વધારેમા વધારે બમણુ થઇ શકે છે અને ઓછામા ઓછુ અ ગુળના અસ ખ્યાતમા ભાગ જેટલુ થઇ શકે છે ૧૦

હવે ૧૨ મા તથા ૧૩ મા દ્વાર સમુદ્ઘાત અને ગતિ વિષે

'સમુદ્ઘાત' એમને પહેલા ચાર હોય છે વળી એઓ મૃત્યુબાદ સ ખ્યઆયુષ્યવાળા પર્યાપ્તગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચને વિષે જાય છે ૧૧

હવે ૧૪ મા દ્વાર 'આગતિ' વિષે

પર્યાપ્ત અને સ ખ્યજીવી મનુષ્ય તથા પચેન્દ્રિયતિર્યંચો મૃત્યુબાદ અહિ આવે છે એમનામા એક સમયની આગતિસ ખ્યા દેવ જેટલી છે, ઉત્પત્તિ અને ચ્યવન વચ્ચે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર બાર મુહુર્ત્તોનુ છે, અને જઘન્ય અન્તર એક સમયનુ છે ૧૨-૧૩

હવે એમના 'અનન્તરાપ્તિ' દ્વાર વિષે (દ્વાર ૧૫ મુ)

સામાન્યત નારકીઓ અનન્તર ભવમા સમ્યકત્વ, દેશવિરતિ, ચારિત્ર અને મોક્ષ સુદ્ધ મેળવે છે આ સબધમા વિશેષ હકીકત 'ક્ષેત્રલોક' મા કહેશુ ૧૪

इति अनन्तराप्ति· ॥ १५ ॥

उद्धृत्यौघान्नारकेभ्यो लब्ध्वा नरभवादिकम् ।
यद्येकसमये यान्ति शिवं तर्हि दश ध्रुवम् ॥ १५ ॥

प्रत्येकमाद्यनरकत्रयोद्धृता अमी पुन ।
सिद्धिं यान्ति दश दश तुर्योद्धृतास्तु पच ते ॥ १६ ॥

इति समयेसिद्धिः ॥ १६ ॥

लेश्यास्तिस्रो भवन्त्याद्या षडाहारदिशोऽपि च ।
न सहननसद्भाव. कषाया निखिला अपि ॥ १७ ॥

इति द्वारचतुष्टयम् ॥ १७–२० ॥

संज्ञा सर्वाश्चेन्द्रियाणि सर्वाण्येषां च संज्ञिता ।
दीर्घकालिक्यादिमत्वाद्व्यक्तसंज्ञतयाऽपि च ॥ १८ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ २१–२३ ॥

एषां वेद क्लीब एव दृष्टिर्ज्ञान च दर्शनम् ।
उपयोगा इति द्वारचतुष्क सुरवन्मतम् ॥ १९ ॥

इति द्वारपचकम् ॥ २४–२८ ॥

હવે ‘ સમયેસિદ્ધિ ’ નામના સોળમા દ્વાર વિષે

સઘળા સાતે નરકમાથી નીકળેલા, મનુષ્યભવ વગેરે પામે તો એમનામાથી એક સમયે ફક્ત દશ સિદ્ધિ મેળવે છે પ્રત્યેક નરકની જૂદી ગણત્રીએ, પહેલી ત્રણમાની દરેકમાથી નીકળેલા દશદશ મોક્ષે જાય છે, અને ચોથીમાથી નીકળેલા પાચ સિદ્ધિ પામે છે ૧૫-૧૬

હવે એમના બીજા દ્વારો (૧૭-૨૩) વિષે કહીએ —

એમને, ‘ લેશ્યા ’ પહેલી ત્રણ છે, ‘ છદિશિ આહાર ’ છે અને ‘ સઘનન ’ (સઘયણ) હોતુ નથી વળી ‘ કષાયો ’ સઘળા હોય છે તેમ ‘ સજ્ઞાઓ ’ અને ‘ ઇન્દ્રિયો ’ પણ સર્વે હોય છે વળી એમને ‘ દીર્ઘકાલિકી ’ આદિ સજ્ઞા છે અને એ સજ્ઞાઓ વ્યક્ત છે માટે એઓ ‘ સજ્ઞી ’ છે ૧૭-૧૮

હવે એમના ૨૪માથી ૨૮ મા સુધીના દ્વારો વિષે

‘ વેદ ’ મા, એમને નપુસકવેદજ હોય છે વળી એમના ‘દૃષ્ટિ’, ‘જ્ઞાન’, ‘દર્શન’ અને ‘ ઉપયોગ ’ એ ચાર દ્વારો દેવતા પ્રમાણે છે ૧૯

ओजोलोमाभिधावेषामाहारावशुभौ भृशम् ।
गुणस्थानानि योगाश्च भवन्त्यमृतभोजिवत् ॥ २० ॥
लोमाहारो द्विधा भोगादनाभोगाच्च तत्र च ।
स्यादादिमोऽन्तर्मुहूर्त्तात् द्वितीयश्च प्रतिक्षणम् ॥ २१ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ २९–३१ ॥

अंगुलप्रमितक्षेत्रप्रदेशराशिवर्तिनि ।
तृतीये वर्गमूलघ्ने प्रथमे वर्गमूलके ॥ २२ ॥
यावान् प्रदेशराशिः स्यात्तावतीषु च पंक्तिषु ।
एकप्रादेशिकीषु स्युर्यावन्तः खप्रदेशका· ॥ २३ ॥
तावन्तो नारका· प्रोक्ता सामान्येन जिनेश्वरैः ।
विशेषतो मानमेषामथ किंचिद्वितन्यते ॥ २४ ॥ विशेषकम् ॥
अंगुलप्रमितक्षेत्रप्रदेशराशिसंगते ।
तृतीयवर्गमूलघ्ने प्रथमे वर्गमूलके ॥ २५ ॥
यावान् प्रदेशनिकरस्तत्प्रमाणासु पंक्तिषु ।
एकप्रादेशिकीषु स्युर्यावन्त· खप्रदेशका ॥ २६ ॥
तावन्तो मानत. प्रोक्ता नारका. प्रथमक्षितौ ।
शेषासु षट्सु च क्ष्मासु ख्याता नैरयिकांगिनः ॥ २७ ॥

હવે એમના ૨૯ માથી ૩૧ મા સુધીના દ્વારો વિષે

'આહાર' મા એમને બે ઘણા અશુભ આહાર છે (૧) ઓજઆહાર અને (૨) લોમ આહાર આ લોમઆહાર વળી બે પ્રકારના છે (૧) ભોગથી અને (૨) અનાભોગથી એમા પહેલો અન્તર્મુહૂર્તે, અને બીજો સમયેસમયે થાય છે વળી એમને '**ગુણસ્થાન**' અને '**યોગ**' એઉ વાના દેવતા સદૃશ છે ૨૦–૨૧

હવે એમના 'પ્રમાણ'–સખ્યા વિષે (દ્વાર ૩૨ મુ)

અગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રપ્રદેશની રાશિમા રહેલા અને ત્રીજાવર્ગમૂળથી ગુણેલા એવા પ્રથમ વર્ગમૂળમા જેવડો પ્રદેશરાશિ હોય તેટલી એકપ્રદેશી શ્રેણિઓમા જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલા **સામાન્યત** નારકો છે એમ જિનેશ્વરોનુ વચન છે ૨૨–૨૪

એ વિષે **વિશેષત** નીચે પ્રમાણે —

અગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રપ્રદેશની રાશિમા રહેલા અને ત્રીજાવર્ગમૂળથી ગુણેલા એવા પહેલા

घनीकृतस्य लोकस्य श्रेण्यसख्यांशवर्तिभिः ।
नभःप्रदेशै॰ प्रमिता विशेष एव तत्र च ॥ २८ ॥ कलापकम् ॥
आरभ्य सप्तमक्ष्माया द्वितीयवसुधावधि ।
असख्येयगुणत्वेन यथोत्तराधिकाधिकाः ॥ २९ ॥

इति मानम् ॥ ३२ ॥

सर्वाल्पा सप्तमक्ष्मायामसख्येयगुणास्ततः ।
भवन्ति नारका क्ष्मासु षष्ठ्यादिषु यथाक्रमम् ॥ ३० ॥
सञ्ज्ञिपचेन्द्रियतिर्यग्मनुष्याः सप्तमक्षितौ ।
सर्वोत्कृष्टपापकृत उत्पद्यन्तेऽल्पकाश्च ते ॥ ३१ ॥
किंचिद्धीनहीनतरपाप्मानः प्रोद्भवन्ति च ।
षष्ठ्यादिषु ते च भूरिभूरय॰ स्युर्यथोत्तरम् ॥ ३२ ॥

इति लघ्वी अल्पबहुता ॥ ३३ ॥

सर्वासु नारका॰ स्तोका पूर्वोत्तरापरोद्भवाः ।
असख्येयगुणास्तेभ्यो दक्षिणाशासमुद्भवा ॥ ३३ ॥
पुष्पावकीर्णनरकावासा ह्यल्पा दिशां त्रये ।
ये सन्ति तेऽपि प्रायेण सख्ययोजनविस्तृता ॥ ३४ ॥

વર્ગમૂળમા જેટલો પ્રદેશરાશિ હોય તેટલા પ્રમાણુવાળી એકપ્રદેશી શ્રેણિઓમા જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલા નારકો **પહેલી નરકમા** કહ્યા છે **શેષ** છ નરકોમા, ઘનકરેલા લોકની શ્રેણિના અસખ્યમા ભાગમા જેટલા આકાશપ્રદેશો છે તેટલા છે વિશેષ એટલુ કે—સાતમી નરકથી માડીને બીજીસુધી એઓ (નારકો) ઉત્તરોત્તર અસખ્યગણા છે ૨૫–૨૯

હવે એમના 'લઘુ અલ્પબહુત્વ' વિષે (દ્વાર ૩૩ મુ)

ઓછામા ઓછા નારકો સાતમા નરકમા છે અને છઠ્ઠાથી પહેલા સુધીના નરકમા ઉત્તરોત્તર અસખ્યગણા છે જેઓએ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ પાપ કરેલા છે એવા સજ્ઞી પચેન્દ્રિયતિર્યંચ અને મનુષ્યો સાતમા નરકમા જાય છે, જો કે એવી સખ્યા ઘણી અલ્પ છે જેમના એ કરતા ઉતરતા ઉતરતા પાપ છે એઓ છઠ્ઠાથી ઉતરતા ઉતરતા (પાચમા, ચોથા વગેરે) નરકમા જાય છે આમની સખ્યા ઉત્તરોત્તર વધતી વધતી છે ૩૦–૩૨

હવે એમના 'દિગાશ્રી અલ્પબહુત્વ' વિષે (દ્વાર ૩૪ મુ)

બધી દિશાઓ કરતા પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરદિશામા ઓછા નારકો છે દક્ષિણદિશામા એ કરતા અસખ્યગણા છે કારણ એ કે એ ત્રણ દિશાઓમા પુષ્પાવકીર્ણનરકાવાસ થોડા છે

दक्षिणस्यां च पुष्पावकीर्णका बहव स्मृता· ।
प्रायस्ते सन्त्यसंख्येययोजनायतविस्तृता ॥ ३५ ॥

किं च—भूम्ना कृष्णपाक्षिकाणां दक्षिणस्यां यदुद्भवः ।
दिक्त्रयापेक्षयैतस्यां भूयांसो नारकास्ततः ॥ ३६ ॥

इति दिगपेक्षयाल्पबहुता ॥ ३४ ॥

वनस्पतिज्येष्टकायस्थितिमानं किलान्तरम् ।
एषां गरीयो विज्ञेयं लघु चान्तर्मुहूर्त्तकम् ॥ ३७ ॥

इत्यन्तरम् ॥ ३५ ॥

नारकलोकनिरूपणमेवं क्लृप्तमशेषविशेषविमुक्तम् ।
शेषमधोजगदुक्त्यधिकारे किंचिदिहैव विशिष्य च वक्ष्ये ॥३८॥

विश्वाश्चर्यदकीर्त्तिकीर्त्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रातिष-
द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनय. श्रीतेजपालात्मजः ।
काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे
सपूर्णो नवमः सुखेन नवमः सर्गो निसर्गोज्ज्वल ॥ ३९ ॥

इति नवमः सर्गः ।

અને જેટલા છે તે પણ વિસ્તારમા સખ્યાતયોજન છે, જ્યારે દક્ષિણદિશામા એ નરકાવાસો ઘણા છે અને એ યે વળી વિસ્તારમા અસખ્ય યોજન છે વળી દક્ષિણદિશામા કૃષ્ણપાક્ષિક નારકોની બહુ ઉત્પત્તિ છે આવા આવા કારણોને લઈને, એ ત્રણ દિશાઓની અપેક્ષાએ ચોથી એટલે દક્ષિણ દિશામા ઘણા નારકો છે એમ કહ્યુ છે ૩૩-૩૬

હવે અન્તર સબધી (દ્વાર ૩૫ મુ)

નારકોમા અન્તર ઉત્કર્ષત વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ જેટલુ છે, જ્યારે જઘન્યત તો એ અન્તર્મુહૂર્ત્તનુ છે ૩૭

આ પ્રમાણે નારકલોકનુ સક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યુ છે વિશેષ વર્ણન-નિરૂપણ આ જ ગ્રથમા અધોલોકના અધિકારમા કહેશુ ૩૮

સકળ જગતને આશ્ચર્યમા ગરકાવ કરનારી કીર્તિના ધણી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તેવાસી, અને પિતા-તેજપાળ અને માતા-રાજુબાઈના સુપુત્ર, વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જગતના નિશ્ચયભૂત તત્વોને દીપકની જેમ પ્રકાશમા લાવનાર જે આ ગ્રથ રચ્યો છે એનો કુદરતી સૌન્દર્યવાળો નવમો સર્ગ નિર્વિઘ્ને સપૂર્ણ થયો ૩૯

નવમો સર્ગ સમાપ્ત.

अथ दशम. सर्ग. ।

इदानीं भवसवेध प्रागुद्दिष्टो निरुप्यते ।
तत्र ज्येष्टकनिष्टायुश्चतुर्भंगी प्रपच्यते ॥ १ ॥
आद्य प्राच्याग्र्यभवयोर्ज्येष्टमायुर्यदा भवेत् ।
भगोऽन्य प्राग्भवे ज्येष्टमलिपिष्ट स्यात्परे भवे ॥ २ ॥
तृतीयः प्राग्भवेऽल्पीयो ज्येष्टमायुर्भवे परे ।
आयुर्लघु द्वयोस्तुर्यो भगेष्वेषु चतुर्ष्वथ ॥ ३ ॥
सज्ञी नरोऽथवा तिर्यक् पष्ठ्याद्यनरकेषु वै ।
पृथक्पृथक् भवानष्टावुत्कर्षेण प्रपूरयेत् ॥ ४ ॥ युग्मम् ॥

સર્ગ દશમો.

હવે પૂર્વે ઉદ્દેશેલા ‘ ભવસવેધ[1] ’ વિષે નિરૂપણ કરૂ છુ એમા ‘ પૂર્વભવનુ ’ અને ‘ પરભવનુ ’ તથા ‘ ઉત્કૃષ્ટ ’ અને ‘ જઘન્ય ’—એવા આયુષ્યના પ્રકારને લઇને ચાર ‘વિભેદ’ એટલે ભાગા થાય છે તે કેવી રીતે થાય છે તે વિગતે સમજાવુ છુ ૧

(क) જ્યારે પૂર્વભવનુ તથા પરભવનુ—એમ બેઉ ભવનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય હોય ત્યારે પહેલો વિભેદ ’ એટલે ભાગો કહેવાય

(ख) જ્યારે પૂર્વભવનુ ઉત્કૃષ્ટ **અને** પરભવનુ **જઘન્ય** આયુષ્ય હોય ત્યારે બીજો ભાગો કહેવાય ૨

(ग) જ્યારે પૂર્વભવમા **જઘન્ય અને** અગ્રભવમા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય હોય ત્યારે ત્રીજો ભાગો કહેવાય

(घ) અને જ્યારે પૂર્વ અને પર–બેઉ ભવમા **જઘન્ય** આયુ હોય ત્યારે ચોથો વિભેદ કે ભાગો કહેવાય. ૩

એ ચારે ભાગાઓમા સજ્ઞી ‘ મનુષ્ય કે તિર્યંચ ’ છઠ્ઠી વગેરે નરકોમા પૃથક્પૃથક્ ઉત્કૃષ્ટ આઠ ભવ પૂરે છે ૪

---

૧ સસારી જીવોના સ્વરૂપનુ વર્ણન અમુક સાડત્રીશ દ્વારો વડે કરવામા આવે છે તેમાનુ આ (ભવસવેધ ’) છત્રીશમુ દ્વાર છે એના અર્થ અને વ્યાખ્યા માટે જુઓ આ ગ્રથના ત્રીજા સર્ગના શ્લોક ૧૪૧૨–૧૪૧૩ (આ ભવસવેધ નુ સ્વરૂપ આ દશમા સર્ગમા પહેલા પચાણુ શ્લોકોમા છે ત્યારપછી ૩૭ મા દ્વાર ‘ મહા અલ્પબહુત્વ ’ નુ સ્વરૂપ ૯૬ થી ૧૨૪ સુધીના શ્લોકોમા વર્ણવ્યુ છે)

यथा संज्ञी नरस्तिर्यगुत्पन्नो नरके क्वचित् ।
ततो मृतो मनुष्ये वा तिरश्चि वा तत पुन. ॥ ५ ॥
तत्रैव नरके भूयो मर्त्ये तिरश्चि वेति सः ।
भवानष्टौ समापूर्य नवमे च भवे ततः ॥ ६ ॥
अवश्यमन्यपर्याय नरस्तिर्यगवाप्नुयात् ।
वक्ष्यमाणेष्वपि बुधै. कार्यैवं भावना स्वयम् ॥ ७ ॥ विशेषकम् ॥
तथैव भवनेशेपु ज्योतिष्कव्यतरेष्वपि ।
तिर्यग्नरौ किलाष्टासु सौधर्मप्रभृतिद्युपु ॥ ८ ॥
भवानष्टौ पूरयतो भवौ द्वौ च जघन्यतः ।
इमौ पूरयत प्रोक्तनारकेषु सुरेषु च ॥ ९ ॥ युग्मम् ॥
जघन्यायुष्टया माघवत्यामुत्पाद्यमानकः ।
तिर्यग् ज्येष्टायुरन्यो वा भवान् सप्तैव पूरयेत् ॥ १० ॥
तथाहि । संज्ञी पंचेन्द्रियस्तिर्यक् पूर्वकोट्यायुरन्वित. ।
जघन्यायुष्टयोत्पन्नः सप्तम्यां नरकावनौ ॥ ११ ॥

જેવી રીતે કે કોઇ સ જ્ઞી મનુષ્ય અથવા તિર્યંચ કોઇ નરકને વિષે ઉત્પન્ન થઇને ત્યાથી મૃત્યુ પામી મનુષ્યની અથવા તિર્યંચની ગતિમા જાય, અને ત્યાથી પુન તેજ નરકમા આવી ફરીને મનુષ્ય અથવા તિર્યંચની ગતિ પ્રાપ્ત કરે એવી રીતે આઠ ભવો ફરીને પછી નવમે ભવે તે મનુષ્ય કે તિર્યંચ અન્ય પર્યાયને પામે છે વક્ષ્યમાણ ભવસ વેધોમા પણ વિદ્વાનોએ એવીજ રીતે પોતાની મેળેજ ભાવના જાણી લેવી ૫-૭

એવીજ રીતે ભવનપતિમા, જ્યોતિષ્કમા અને વ્યન્તરમા તથા સૌધર્મ વગેરે આઠ દેવલોકમા, તિર્યંચ અને મનુષ્ય આઠ ભવ પૂરે છે, અને પૂર્વોક્ત નરકગતિ અને દેવગતિમા જઘન્ય બે ભવ પૂરે છે ૮-૯

વળી જઘન્ય આયુષ્યત્વથી માઘવતી નરકમા ઉત્પન્ન થયેલો તિર્યંચ કે બીજો પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યે કરીને સહિત થાય તો સાતજ ભવ પૂરે છે ૧૦

તે આ પ્રમાણે —

કોટિપૂર્વના આયુષ્યવાળો સજ્ઞી પચેન્દ્રિ તિર્યંચ સાતમી નરકમા જઘન્ય આયુષ્યપણાએ કરીને ઉત્પન્ન થઇ, ત્યાથી નીકળી તિર્યંચમા આવે તથા ત્યાથી પાછો

ततश्चोध्धृत्य तिर्यक्षु सप्तम्यां च तत. पुन ।
तिर्यक्षु च ततः क्ष्मायां सप्तम्यां च तत· पुन ॥ १२ ॥
तिर्यक्ष्वेव ततश्चासौ नोद्भवेत्सप्तमक्षितौ ।
एव सप्तभवान् कृत्वाऽष्टमेऽन्यं भवमाप्नुयात् ॥१३॥ विशेषकम् ॥

तिर्यग् ज्येष्ठायुर्जघन्यायुष्कोऽथोत्कृष्टजीविताम् ।
अवाप्नुवन्माघवत्यां भवान् पञ्चैव पूरयेत् ॥ १४ ॥
उत्पद्यते द्विर्नरके तत्र तिर्यक्षु च त्रिश ।
ततश्चासौ षष्ठभवे नोद्भवेत्सप्तमक्षितौ ॥ १५ ॥
उत्कृष्टायुष्टयाल्पायुष्टया वा सप्तमक्षितौ ।
तिर्यक् ज्येष्ठायुरन्यो वा त्रिभव स्याज्जघन्यत ॥ १६ ॥
तत्र तिर्यग्भवौ तु द्वावेक स्यात्सप्तमक्षितौ ।
माघवत्या नारकाणां तिर्यक्ष्वेव गतिर्यत ॥ १७ ॥
चतुर्भंग्या नर संज्ञी सप्तम नरक व्रजन् ।
जघन्यादुत्कर्षतोऽपि सपूरयेद्भवद्वयम् ॥ १८ ॥

સાતમી નરકમા જાય, અને ત્યાથી પાછો તિર્યંચમા અને ત્યાથી પુન સાતમી નરકમા જાય, અને ત્યાથી પાછો તિર્યંચોમા જ જાય છે, સાતમી નરકમા જતો નથી એવી રીતે સાત ભવો કરીને આઠમે ભવે અન્ય ભવ પામે છે ૧૧–૧૩

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો અથવા જઘન્ય આયુષ્યવાળો તિર્યંચ માઘવતી નરકમા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પામી પાચ જ ભવ પૂરે છે એ બે વખત નરકમા અને ત્રણ વખત તિર્યંચમા ઉત્પન્ન થાય છે પછી છઠ્ઠા ભવમા એ સાતમી નરકમા ઉત્પન્ન થતો નથી ૧૪–૧૫

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો અથવા જઘન્ય આયુષ્યવાળો તિર્યંચ, ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યત્વ અથવા જઘન્ય આયુષ્યત્વને લઇને જો સાતમી નરકમા ઉ પન્ન થાય તો તે જઘન્યત ત્રણ ભવ કરે એમા બે ભવ તિર્યંચના થાય અને એક ભવ સાતમી નરકનો થાય કેમકે માઘવતી નરકના નારકીઓની ગતિ તિર્યંચોમા જ થાય છે ૧૬–૧૭

સ જ્ઞી મનુષ્ય ચતુર્ભ ગીવડે સાતમી નરકમા જાય તો જઘન્યત તેમજ ઉત્કૃષ્ટત બે ભવ પૂરે છે ૧૮

आनतादिचतुःकल्प्या सर्वग्रैवेयकेषु च ।
चतुर्भंग्योद्भवन् मर्त्य. सप्तोत्कर्षात् भवान् सृजेत् ॥ १९ ॥

त्रिर्देवेषु चतुस्तत्र समुत्पद्य नरेष्वसौ ।
अवश्यमन्यपर्यायमवाप्नोत्यष्टमे भवे ॥ २० ॥

विजयादिचतुष्कं च भवान् पंचैव पूरयेत् ।
त्रीन् भवान् नृषु मध्यौ च द्वौ भवौ विजयादिषु ॥ २१ ॥

जघन्यस्त्वानतादिष्वेतेषु निखिलेष्वपि ।
भवांस्त्रीन्मनुजः सञ्ज्ञी समर्थयेत् समुद्भवन् ॥ २२ ॥

यदानतादिदेवानां नृभ्य एवाप्तजन्मनां ।
नरेष्वेवोत्पत्तिरिति जघन्येन भवास्त्रयः ॥ २३ ॥

जघन्याच्चोत्कर्षतोऽपि पंचमेऽनुत्तरे नर. ।
त्रीन्भवान् पूरयेत् मोक्षमवश्य यात्यसौ तत. ॥ २४ ॥

भवनव्यन्तरज्योतिष्काद्यकल्पद्वयावधि ।
युग्मिनो नरतिर्यंच. पूरयन्ति भवद्वयम् ॥ २५ ॥

'આનત' વગેરે ચાર દેવલોકમા અને સર્વ ગ્રૈવેયકોમા ચતુર્ભંગીવડે ઉત્પન્ન થતો મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ સાત ભવ કરે છે તેમા ત્રણ ભવ દેવગતિના કરે છે અને ચાર ભવ મનુષ્યના કરે છે આઠમે ભવે અવશ્ય અન્ય પર્યાયને પામે છે ૧૯–૨૦

'વિજય' આદિ ચારને વિષે ઉત્પન્ન થાય તો પાચ જ ભવ પૂરે છે એમા ત્રણ મનુષ્ય ગતિમા, અને મધ્યના બે વિજય વગેરેમા (પૂરે છે) ૨૧

વળી 'આનત' વગેરે સર્વ દેવલોકમા ઉત્પન્ન થાય તો ત્રણ ભવ પૂરે છે કેમકે આનત આદિક દેવો મનુષ્યમાથી જ ઉત્પન્ન થઇ પાછા, જન્મ પણ મનુષ્યમા જ લે છે અને તેથી એના જઘન્યથી ત્રણ ભવ થાય છે ૨૨–૨૩

પાચમા અનુત્તરવિમાનમા રહેલો મનુષ્ય જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ પણ ત્રણ ભવ પૂરે છે પછી તે અવશ્ય મોક્ષે જાય છે ૨૪

યુગલિક મનુષ્ય અને તિર્યંચો ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને પહેલા બે દેવલોક

जघन्यादुत्कर्षतोऽपि युग्मिनां यत्सुधाशिषु ।
उत्पन्नानां पुनरपि स्यादुत्पत्तिर्न युग्मिषु ॥ २६ ॥

रत्नप्रभायां भवनाधिपतिव्यन्तरेष्वपि ।
असंज्ञी पर्याप्ततिर्यग् भवयुग्मं समर्थयेत् ॥ २७ ॥

यदस्य नरके स्वर्गे चोत्पन्नस्य तत. पुन ।
असंज्ञितिर्यग्नूत्पत्तिर्भवे नानन्तरे भवेत् ॥ २८ ॥

भवनव्यन्तरज्योति.सहस्रारान्तनाकिन ।
आद्यषड्नरकोत्पन्ननारकाश्च समेऽप्यमी ॥ २९ ॥

उत्पद्यमाना पर्याप्तसंज्ञितिर्यग्नरेषु वै ।
पूरयन्ति भवानष्ट प्रत्येक तत्र भावना ॥ ३० ॥ युग्मम् ॥

कश्चिद्भवनपत्यादिश्च्युत्वैकान्तरमुद्भवन् ।
चतुर्वारं हि पर्याप्तसञ्ज्ञी तिर्यग्नरो भवेत् ॥ ३१ ॥

तत स तिर्यग् मर्त्यो वा नाप्नुयान्नवमे भवे ।
पूर्वोक्तभवनेशादिभाव तादृक्स्वभावत ॥ ३२ ॥

સુધી ાં ભવ પૂરે છે કેમકે જઘન્યત તેમજ ઉત્કૃષ્ટત યુગલીઆઓની, દેવગતિમાથી ફરી યુગલીઆમા ઉત્પત્તિ થતી નથી ૨૫–૨૬

અસ જ્ઞી પર્યાપ્ત તિર્યંચ, રત્નપ્રભામા તેમજ ભવનપતિ અને વ્યન્તરમા પણ બે ભવ પૂરે છે કેમકે નરક અને સ્વર્ગમા ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી, એમની, ત્યાથી અનન્તરભવમા પુન અસ જ્ઞી તિર્યંચમા ઉત્પત્તિ થતી નથી ૨૭–૨૮

ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક તથા સહસ્રારદેવલોક સુધીના દેવો, અને પહેલી છ નરકમા ઉ પન્ન થયેલા નારકીઓ—એ સર્વે પર્યાપ્તસ જ્ઞી તિર્યંચ અને મનુષ્યમા ઉત્પન્ન થાય તો દરેક આઠ ભવ પૂરે છે ૨૯–૩૦

એમા ભાવના આ પ્રમાણે છે —કોઇક ભવનપતિ આદિક ચ્યવીને જો એકાતરે ઉત્પન્ન થાય તો ચારવાર પર્યાપ્તસ જ્ઞી તિર્યંચ અથવા મનુષ્ય થાય. પછી તે તિર્યંચ અથવા મનુષ્ય નવમે ભવે પૂર્વોક્ત ભવનપતિ આદિકનો ભવ પામે નહિ કેમકે એનો એવો સ્વભાવ છે ૩૧–૩૨

संज्ञिपर्याप्ततिर्यक्षु सप्तमक्षितिनारकाः ।
पूरयन्ति भवान् षड् येऽनुत्कृष्टस्थितिशालिनः ॥ ३३ ॥
उत्कृष्टस्थितियुक्तास्तु सप्तमक्षितिनारकाः ।
तेपूत्कर्षाज्जायमानाः स्युश्चतुर्भवपूरकाः ॥ ३४ ॥
आनतादिस्वश्चतुष्कसर्वग्रैवेयकामराः ।
उत्पद्यमाना उत्कर्षान्नृषु षड्भवपूरकाः ॥ ३५ ॥
मनुष्येषूत्पद्यमानाः विजयादिविमानगाः ।
भवांश्चतुर उत्कर्षात् पूरयन्ति निरन्तरम् ॥ ३६ ॥
जघन्यतस्त्वानतादिदेवा द्विभवपूरकाः ।
यतश्च्युतानामेतेषां नोत्पत्तिर्मनुजान्विना ॥ ३७ ॥
उत्कर्षतो जघन्याच्च सुराः सर्वार्थसिद्धिजाः ।
मनुष्येषु समुत्पद्य पूरयन्ति भवद्वयम् ॥ ३८ ॥
भवनव्यन्तरज्योति.सौधर्मेशाननाकिनः ।
पृथिव्यप्तरुपूत्पद्यमाना द्विभवपूरका· ॥ ३९ ॥
जघन्यादुत्कर्षतोऽपि भूयोऽप्युत्पत्त्यसम्भवात् ।
तेषां निर्गत्य पृथ्व्यादेर्भवनेशादिनाकिषु ॥ ४० ॥ युग्मम् ॥

અનુત્કૃષ્ટ એટલે જઘન્ય સ્થિતિવાળા સાતમી નારકીના જીવો સન્નીપર્યાપ્ત તિર્યંચને વિષે છ ભવ પૂરે છે પણ જેઓ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા છે એઓ તો ચાર ભવ પૂરે છે ૩૩-૩૪

'આનત' વગેરે ચાર દેવલોકમા અને સર્વ ગ્રૈવેયકોના દેવો મનુષ્યગતિમા આવી ઉત્કૃષ્ટત છ ભવ પૂરે છે ૩૫

'વિજય' આદિ વિમાનમા રહેલા દેવો મનુષ્યગતિ પામીને, નિરન્તર ઉત્કૃષ્ટત ચાર ભવ પૂરે છે ૩૬

'આનત' વગેરેના દેવો જઘન્યત બે ભવ પૂરે છે, કેમકે ત્યાથી ચ્યવે ત્યારે એમને મનુષ્યગતિ શિવાય બીજી કોઈ ગતિ નથી ૩૭

'સર્વાર્થસિદ્ધ'મા ઉત્પન્ન થયેલા દેવો મનુષ્યમા ઉત્પન્ન થઇ ઉત્કર્ષત તેમજ જઘન્યત બે ભવ પૂરે છે ૩૮

ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ અને ઇશાનદેવલોકના દેવો પૃથ્વી, અપ્ અને

वायुतेज.काययोस्तु देवानां गत्यसम्भवात् ।
तदीयो भवसवेधो नात्र प्रोक्तो जिनेश्वरैः ॥ ४१ ॥
असज्ञिसज्ञितिर्यंचो नरा संज्ञिन एव च ।
असंख्यायुर्नृतिर्यक्षु पूरयन्ति भवद्वयम् ॥ ४२ ॥
युग्मिनां नृतिरश्चां यद्विपद्यानन्तरे भवे ।
गतिर्देवगतावेव भगवद्भिर्निरूपिता ॥ ४३ ॥
भूकायिकोऽम्भोऽग्निवायुष्वेकान्तरे परिभ्रमन् ।
भवानसख्यान् प्रत्येकमनुत्कृष्टस्थिति सृजेत् ॥ ४४ ॥
एवमम्बुकायिकोऽपि प्रत्येक क्ष्माग्निवायुषु ।
उत्पद्यमानोऽसख्येयान् भवानुत्कर्षत सृजेत् ॥ ४५ ॥
वह्निकायोऽपि पृथ्व्यम्बुकायिष्वेकान्तर भवान् ।
कुर्यादसख्याननिलोऽप्येव पृथ्व्यम्बुवह्निषु ॥ ४६ ॥
तथा क्ष्माम्भोऽग्निमरुत. प्रत्येक च वनस्पतौ ।
भवानसख्यान् कुर्वन्ति जायमाना निरन्तरम् ॥ ४७ ॥

વનસ્પતિમા ઉત્પન્ન થાય તો બે ભવ પૂરે છે, કેમકે પૃથ્વીકાય વગેરેમાથી નીકળ્યા પછી, એઓની, જઘન્યથી તેમજ ઉત્કર્ષથી પણ, ભવનપતિ આદિ દેવોમા ઉત્પત્તિ થવાનો સભવ નથી ૩૯–૪૦

વળી વાયુકાયમા કે અગ્નિકાયમા દેવોની ગતિ નથી થતી માટે એનો ભવસવેધ કહ્યો નથી ૪૧

અસજ્ઞી અને સજ્ઞી—એમ બેઉ પ્રકારના તિર્યચો અને ફક્ત સજ્ઞીજ મનુષ્યો અસખ્ય આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને તિર્યચને વિષે બે ભવ પૂરે છે કારણ કે યુગ્મી મનુષ્ય અને તિર્યચોની, મૃત્યુબાદ અનન્તર ભવમા દેવગતિજ થાય છે એમ ભગવાનનુ વચન છે ૪૨–૪૩

પૃથ્વીકાયનો જીવ જઘન્ય સ્થિતિમા એકાતરે જળ, અગ્નિ અને વાયુકાયમા પરિભ્રમણ કરતો દરેકની અદર અસખ્ય ભવ કરે છે ૪૪

એ જ પ્રમાણે અપ્કાયનો જીવ પણ પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય અને વાયુકાય એમ દરેકની અદર ઉત્પન્ન થયો થકો ઉત્કૃષ્ટ અસખ્યાત ભવ કરે છે ૪૫

તેમજ અગ્નિકાય એકાતરે પૃથ્વીકાય અને અપ્કાયમા ભમતો થકો, અને વાયુકાય વળી પૃથ્વીકાય, અપકાય અને અગ્નિકાયમા ભમતો થકો અસખ્ય ભવ કરે છે ૪૬

एवं वनस्पतिरपि पृथिव्यादिचतुष्टये ।
प्रत्येकमुत्पद्यमान· कुर्यादसंख्यकान् भवान् ॥ ४८ ॥
वनस्पतिकायिकेषूत्पद्यमानो वनस्पतिः ।
भवाननन्तान् कुर्वीत निरन्तर परिभ्रमन् ॥ ४९ ॥
प्रत्येकमुत्पद्यमानाः पृथिव्यादिषु पंचसु ।
भवान् सख्यान् विदधति प्रत्येक विकलेन्द्रियाः ॥ ५० ॥
प्रत्येकं विकलेष्वेव पंचभूकायिकादय ।
प्रत्येकमुत्पद्यमाना संख्येयभवपूरका. ॥ ५१ ॥
विकलास्तेषु सख्येयान् सर्वेऽपि विकलेन्द्रिया ।
भवान् विदध्यु. प्रत्येक जायमानाः परस्परम् ॥ ५२ ॥
पूर्वोक्तायुश्चतुर्भंग्यां ज्येष्ठायुरुपलक्षिते ।
भगत्रये भवानष्टौ कुर्यु. सर्वे क्ष्मादयः ॥ ५३ ॥
तथाहि । पृथ्वीकायिक उत्कृष्टायुष्क उत्कृष्टजीविषु ।
अप्कायिकेषूत्कर्षेणोद्भवेद्वारचतुष्टयम् ॥ ५४ ॥

વળી પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય, અને વાયુકાય એ દરેક નિરતર વનસ્પતિકાયમા ઉત્પન્ન થતા રહી અસખ્યાત ભવો કરે છે ૪૭

એ જ પ્રમાણે વનસ્પતિકાયનો જીવ પણ પૃથ્વીકાય આદિ ચારેમાના પ્રત્યેકમા ઉત્પન્ન થઇ અસખ્યભવ કરે છે ૪૮

વનસ્પતિકાય વળી વનસ્પતિકાયના જ ઉત્પન્ન થઇ નિરન્તર પરિભ્રમણ કરતો અનન્ત ભવ કરે છે ૪૯

પૃથ્વીકાય આદિ પાચેમા ઉત્પન્ન થતો વિકલેન્દ્રિય જીવ સખ્યાત ભવ કરે છે ૫૦

પૃથ્વીકાય આદિ પાચેમાનો દરેક પણ વિકલેન્દ્રિયની અદર ઉત્પન્ન થઇ સખ્યાત ભવ કરે છે ૫૧

સર્વ વિકલેન્દ્રિયો વળી વિકલેન્દ્રિયમા ઉત્પન્ન થઈ સખ્યાત ભવો કરે છે ૫૨

પૂર્વોક્ત આયુની ચતુર્ભંગીની અદર ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા ત્રણ ભાગામા પૃથ્વીકાય આદિ જીવો આઠ ભવ કરે છે ૫૩

તે આ પ્રમાણે —

एवमेकान्तरं वारानुत्पद्य चतुरस्ततः ।
अवश्यमन्यपर्याय लभते नवमे भवे ॥ ५५ ॥
उत्कृष्टायुर्भूमिकायोऽनुत्कृष्टायुष्कवारिषु ।
उत्पद्यमानोऽप्युत्कर्षाद्भवानष्टैव पूरयेत् ॥ ५६ ॥
एवं भूकायिकोऽनुत्कृष्टायुरुत्कृष्टजीविषु ।
उत्पद्यन्नम्बुपूत्कर्षात् स्यादष्टभवपूरक ॥ ५७ ॥
अप्कायादिनामपीत्थ विकलानां च भाव्यताम् ।
भवाष्टकात्मा संवेधो ज्येष्टायुर्भंगकत्रये ॥ ५८ ॥
अनुत्कृष्टायुषां त्वेषां स्यादनुत्कृष्टजीविषु ।
सवेध प्रागुक्त एवासख्यसंख्यभवात्मक ॥ ५९ ॥
पृथ्व्यादीनाम् असख्यभवात्मकः विकलानाम् सख्यभवात्मक इति ॥
क्ष्मादयो विकलाद्याश्च जघन्यतो भवद्वयम् ।
कुर्यु, ज्येष्टकनिष्ठायुरूपे भंगचतुष्टये ॥ ६० ॥

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાય ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા અપકાયની અદર ઉત્કૃષ્ટત ચાર વાર ઉત્પન્ન થાય છે ૫૪

એવી રીતે એકાતરે ચાર વાર ઉત્પન્ન થઇને ત્યાથી નવમે ભવે અવશ્ય અન્ય પર્યાય પ્રાપ્ત કરે છે ૫૫

ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાય જઘન્ય આયુષ્યવાળા અપકાયની અદર ઉત્પન્ન થઇને પણ ઉત્કૃષ્ટત આઠ ભવ પૂરે છે ૫૬

એજ પ્રમાણે જઘન્ય આયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાય ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા અપકાયની અદર ઉત્પન્ન થઇને ઉત્કૃષ્ટત આઠ ભવ પૂરે છે ૫૭

એવી રીતે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા ત્રણે ભાગાની અદર અપકાય વગેરેનો અને વિકલેન્દ્રિયોનો સુદ્ધા આઠ ભવ સબધી ભવસવેધ જાણી લેવો ૫૮

વળી જઘન્યઆયુષ્યવાળાઓનો, જઘન્ય આયુષ્યવાળાઓની અદર, પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે અસખ્યાત ભવરૂપ તેમજ સખ્યાત ભવરૂપ ભવસવેધ હોય છે ૫૯

એટલે કે પૃથ્વીકાય આદિકનો અસખ્યાત ભવરૂપ, અને વિકલેન્દ્રિયોનો સખ્યાત ભવરૂપ ભવસવેધ હોય છે

ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય આયુરૂપ ચારે ભાગાઓની અદર, પૃથ્વીકાય વગેરે અને વિકલેન્દ્રિયો સુદ્ધા જઘન્યત બે ભવ કરે છે ૬૦

युग्मिवर्जाश्च मनुजास्तिर्यंचः सञ्ज्यसञ्ज्ञिनः ।
प्रत्येकं जायमाना. स्युर्मिथोऽष्टभवपूरका. ॥ ६१ ॥
जघन्योत्कृष्टायुरुत्थचतुर्भंग्यामपि स्फुटम् ।
भवान् कृत्वाष्ट नवमे तेऽन्यं पर्यायमाप्नुयुः ॥ ६२ ॥
तथैव एव पृथ्व्यादिपंचके विकलत्रये ।
जायमानाश्चतुर्भंग्यां कुर्यु· प्रत्येकमष्ट तान् ॥ ६३ ॥
तथा क्ष्माद्या. सविकलास्तिर्यक्षु सञ्ज्यसञ्ज्ञिषु ।
नृष्वयुग्मिषु चोत्पद्यमाना भगचतुष्टये ॥ ६४ ॥
पूरयन्ति भवानष्टौ स च पृथ्व्यादिकोऽसुमान् ।
नरतिर्यग्भवात्तस्मान्न पृथ्व्यादित्वमाप्नुयात् ॥ ६५॥ युग्मम् ॥
जघन्यादुत्कर्षतोऽपि मनुष्या पवनाग्निषु ।
उत्पद्यमाना द्वावेव पूरयन्ति भवौ खलु ॥ ६६ ॥
यतो हि पवनाग्निभ्य उध्धृतानां शरीरिणाम् ।
अनन्तरभवे नैव नरेषूत्पत्तिसम्भव· ॥ ६७ ॥

યુગ્મી શિવાયના મનુષ્યો, તથા સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી તિર્યંચો દરેક ઉત્પન્ન થઇને પરસ્પર આઠ ભવ પૂરે છે ૬૧

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આયુથી થતી ચોભંગીની અંદર પણ તેઓ આઠ ભવ કરીને નવમે ભવે ચોક્કસ અન્યપર્યાય પામે છે ૬૨

વળી એઓ દરેક, પૃથ્વીકાય આદિ પાંચમા તેમજ ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોમા ઉત્પન્ન થયાથકા ચોભંગીની અંદર આઠ ભવ કરે છે ૬૩

વળી વિકલેન્દ્રિય સહિત પૃથ્વીકાય આદિકો, સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી તિર્યંચોમા તેમજ યુગ્મી શિવાયના મનુષ્યોમા ઉત્પન્ન થઇ ચાર ભાગાઓની અંદર આઠ ભવ પૂરે છે અને એ પૃથ્વી આદિક જીવ એ મનુષ્ય અને તિર્યંચના ભવથી પૃથ્વીત્વ આદિ પામતો નથી ૬૪–૬૫

મનુષ્યો વાઉકાય અને અગ્નિકાયને વિષે ઉત્પન્ન થતા થકા ઉત્કૃષ્ટ તેમજ જઘન્યત બેજ ભવ પૂરે છે કેમકે વાયુકાય અને અગ્નિકાયથી નીકળેલા પ્રાણીઓને અનન્તર ભવમા મનુષ્યગતિ પામવી અસંભતિ છે ૬૬–૬૭

यथोक्तानामथ भवसंवेधाना यथागमम् ।
कालमान विनिश्चेतुमाम्नायोऽयं वितन्यते ॥ ६८ ॥
जघन्यादान्तर्मुहूर्त्तामुत्कर्षात्पूर्वकोटिकाम् ।
स्थितिं बिभ्रद्याति तिर्यग् नरकेष्वखिलेष्वपि ॥ ६९ ॥
तावदायुर्युतेष्वेति तेभ्यो मृत्वापि नारकाः ।
सहस्रारान्तदेवेष्वप्यसौ तादृक्स्थितिर्व्रजेत् ॥ ७० ॥
देवास्तेऽपीदृशायुष्केष्वेष्वायान्ति ततश्च्युता. ।
असंख्यजीवी तिर्यक्तु यातीशानान्तनाकिषु ॥ ७१ ॥
नरो मासपृथक्त्वायुर्घर्मां याति जघन्यत ।
वशादिषु क्ष्मासु षट्सु वर्षपृथक्त्वजीवित ॥ ७२ ॥
उत्कर्षात्पूर्वकोट्यायुर्यात्यसौ क्ष्मासु सप्तसु ।
आयान्त्युक्तस्थितिष्वेव नृषूक्तनारका अपि ॥ ७३ ॥
ना जघन्यात् मासपृथक्त्वायुरास्वर्द्वय व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं स्वब्दपृथक्त्वायुर्याति यावदनुत्तरान् ॥ ७४ ॥

હવે ઉક્ત ભવસ વેધોનુ આગમોક્ત કાળમાન નિશ્ચિત કરવા માટે નીચે પ્રમાણે આમ્નાય કહીએ છીએ —૬૮

જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત્તની અને ઉત્કૃષ્ટ ક્રોડપૂર્વની સ્થિતિને ધારણ કરનારો તિર્ય ચ સર્વ નરકામા જાય છે ૬૯

એવી સ્થિતિવાળો નારકી ત્યાથી મૃત્યુ પામીને તેટલા આયુષ્યવાળા સહસ્રાર દેવલોકમા જાય છે ૭૦

ત્યાથી ચ્યવેલા એ દેવો પણ એટલાજ આયુષ્યવાળી દેવગતિ પામે છે અને અસ ખ્ય આયુષ્યવાળો તિર્ય ચ તો ઈશાન સુધીના દેવોમા જાય છે ૭૧

પૃથક્ત્વમાસના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય જઘન્યત 'ઘમ્મા' નામની નરકને વિષે જાય છે પૃથક્ત્વવર્ષના આયુષ્યવાળો વળી વ શાદિક છ નારકીઓમા જાય છે ૭૨

ક્રોડપૂર્વના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ સાતે નરકોમા જાય છે અને એટલા આયુષ્ય વાળા નારકો ઉક્તસ્થિતિવાળી મનુષ્યગતિ પ્રાપ્ત કરે છે ૭૩

પૃથક્ત્વમાસના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ બે દેવલોક સુધી જાય છે અને પૃથક્ત્વ વર્ષના આયુષ્યવાળો છેક અનુત્તર વિમાન સુધી જાય છે ૭૪

उत्कर्षात्तु त्रिपल्यायुः स्वर्द्वय यावद्गेति स ।
ऊर्ध्वं ततः पूर्वकोट्यायुष्क एव स गच्छति ॥ ७५ ॥

तिर्यक् युग्मिनृतिर्यक्षु त्वन्तर्मुहूर्त्तजीवित· ।
गच्छेज्जघन्यतो मासपृथक्त्वायुर्नर पुन· ॥ ७६ ॥

उत्कर्षत. पूर्वकोटिमानायुष्कावुभावपि ।
असख्यायुर्नृतिर्यक्षूत्पद्येते नाधिकायुषौ ॥ ७७ ॥

उक्तशेषाणां तु पूर्वापरयोर्भवयो स्थितिः ।
गुरुर्लघुश्च ज्ञेया तज्ज्येष्ठान्यायुरपेक्षया ॥ ७८ ॥

एव च विवक्षितभवप्राप्यभवयो परमां स्थितिम् ।
लघ्वीं वा भवसंख्यां च जघन्यां वा गरीयसीम् ॥ ७९ ॥
स्वयं विभाव्य निष्टंक्य विवक्षितशरीरिणाम् ।
भवसंवेधकालस्य मानं ज्येष्ठमथावरम् ॥ ८० ॥ युग्मम् ॥

यथा गरिष्ठायुष्कस्य मनुष्यस्यादिमक्षितौ ।
उत्कृष्टायुर्नारकत्व लभमानस्य चासकृत् ॥ ८१ ॥

ત્રણ પલ્યોપમના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટો બે દેવલોક સુધી જાય છે એનાથી ઉપર તો ક્રોડપૂર્વનુ આયુષ્ય હોય એજ જાય છે ૭૫

અન્તર્મુહૂર્ત્તના આયુષ્યવાળો તિર્યંચ, અને જઘન્યત પૃથક્ત્વમાસના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય યુગ્મી મનુષ્યની કે તિર્યંચની ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે ૭૬

વળી ઉત્કૃષ્ટત ક્રોડપૂર્વના આયુષ્યવાળા—એ બેઉને અસ ખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યની કે તિર્યંચની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે એથી અધિક આયુષ્યવાળાની એ ગતિ નથી ૭૭

બાકી રહેલાઓની પૂર્વાપર બેઉ ભવોની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ એઓના ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય આયુષ્યની અપેક્ષાએ જાણવી ૭૮

વળી એજ પ્રમાણે વિવક્ષિતભવની અને પ્રાપ્ત થનારા ભવની ઉત્કૃષ્ટ તેમજ જઘન્ય સ્થિતિ, તથા ઉત્કૃષ્ટ તેમજ જઘન્ય ભવસ ખ્યા સ્વય જાણી લઇને, વિવક્ષિત પ્રાણીઓના ભવસ વેધના કાળનુ જ્યેષ્ઠ તેમજ કનિષ્ઠ માન ધારી લેવુ ૭૯–૮૦

જેમકે, પહેલી નરકમા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળુ નરકત્વ પામેલા ઉત્કૃષ્ટ–આયુષ્યવાળા મનુ

उत्कृष्टो भवसंवेधकाल संकलितो भवेत् ।
चतु पूर्वकोटियुक्तचतु सागरसमित ॥ ८२ ॥ युग्मम् ॥
द्वयोरुत्कृष्टायुषोस्तु संवेध. स्याज्जघन्यत· ।
पूर्वकोटिसमधिकसागरोपमसंमित ॥ ८३ ॥
उत्कृष्टायुर्नरलघुस्थितिनारकयो गुरु· ।
सोऽब्दायुतचतुष्काढ्यं पूर्वकोटिचतुष्टयम् ॥ ८४ ॥
उत्कृष्टायुर्नरलघुस्थितिनारकयो लघु ।
संवेधोऽब्दायुतयुतपूर्वकोटिमितो मतः ॥ ८५ ॥
जघन्यायुर्नरोत्कृष्टस्थितिनारकयोः गुरु ।
चतुर्मासपृथक्त्वाढ्य स स्याद्वार्धिचतुष्टयम् ॥ ८६ ॥
जघन्यायुर्नरोत्कृष्टजीविनारकयो लघु ।
एकमासपृथक्त्वाढ्यवार्द्धिमानो भवत्यसौ ॥ ८७ ॥
उत्कृष्टो भवसंवेधो जघन्यजीविनो द्वयोः ।
चतुर्मासपृथक्त्वाढ्य वर्षायुतचतुष्टयम् ॥ ८८ ॥

ष्यने। ઉત્કૃષ્ટ ભવસ વેધકાળ ચાર ક્રોડપૂર્વ અને ચાર સાગરોપમને। હોય છે ૮૧–૮૨

બન્ને ગતિના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળાઓને। સ વેધકાળ જઘન્યત એક ક્રોડપૂર્વ અને એક સાગરોપમને। છે ૮૩

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને જઘન્યસ્થિતિવાળા નારકને। ઉત્કૃષ્ટ ભવસ વેધકાળ ચારક્રોડપૂર્વ અને ચાળીશહજાર વર્ષને। છે ૮૪

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને જઘન્યસ્થિતિવાળા નારકને। જઘન્ય ભવસ વેધકાળ ક્રોડપૂર્વ અને દશહજાર વર્ષને। છે ૮૫

જઘન્ય આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા નારકને। ઉત્કૃષ્ટ ભવસ વેધકાળ ચાર સાગરોપમ ને પૃથકત્વ ચતુર્માસને। છે ૮૬

જઘન્ય આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા નારકને। જઘન્ય ભવસ વેધકાળ એક સાગરોપમ ને પૃથકત્વ માસને। છે ૮૭

બેઉ જઘન્યઆયુષ્યવાળા હોય એઓને। ઉત્કૃષ્ટ ભવસ વેધકાળ ચાલીશ હજાર વર્ષ ને પૃથકત્વ ચતુર્માસને। છે ૮૮

जघन्यो भवसवेधो जघन्यजीविनोः द्वयोः ।
एकमासपृथक्त्वाढ्याः दशवर्षसहस्रकाः ॥ ८९ ॥

यथा वा ज्येष्ठायुपस्तिरश्चः प्रोद्भवत. सप्तमक्षितौ ।
जघन्यायुष्टयोत्कृष्टा भवसंवेधसंस्थितिः ॥ ९० ॥

चतुःपूर्वकोटियुक्ताः स्यु. षट्षष्टिः पयोधयः ।
अल्पायुपोऽन्तर्मुहूर्त्तचतुष्टययुजोऽस्य ते ॥ ९१ ॥ युग्मम् ॥

यथा वा ज्येष्ठायुषां नृणां ज्येष्ठायुष्टया सप्तमक्षितौ ।
ज्येष्ठः काल· पूर्वकोट्याढ्यास्त्रयस्त्रिंशदब्धय ॥ ९२ ॥

जघन्यायुर्नृणामल्पायुष्टया सप्तमक्षितौ ।
जघन्योऽब्दपृथक्त्वाढ्या द्वाविंशतिपयोधयः ॥ ९३ ॥

एव सर्वेषु भंगेपु सर्वेषामपि देहिनाम् ।
विभाव्यो भवसंवेधकालो गुरुर्लघु स्वयम् ॥ ९४ ॥

स्याद् भूयान् विस्तर इति नेह व्यक्त्या विविच्यते ।
पंचमांगे चतुर्विंशशतं भाव्यं तदर्थिभिः ॥ ९५ ॥

બેઉ જઘન્ય આયુષ્યવાળા હોય એઓનો જઘન્ય ભવસ વેધકાળ દશહજાર વર્ષ ને પૃથ ક્ત્વમાસનો છે ૮૯

જઘન્ય આયુષ્યપણાએ કરીને સાતમી નરકમા ઉત્પન્ન થના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા તિર્ય-ચનો ઉત્કૃષ્ટ ભવસ વેધકાળ ચારક્રોડ પૂર્વ ને છાસઠ સાગરોપમનો છે, અને જઘન્ય આયુષ્ય વાળાનો ભવસ વેધકાળ એ સ ખ્યા ઉપર ચાર અન્તમુહૂર્ત્ત વધારેનો છે ૯૦–૯૧

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યપણાએ કરીને સાતમી નરકમા ઉત્પન્ન થતા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા મનુષ્યનો ઉત્કૃષ્ટ ભવસ વેધકાળ એક ક્રોડ પુર્વ અને તેત્રીશ સાગરોપમનો છે ૯૨

અ-પઆયુષ્યપણાએ કરીને સાતમી નરકમા ઉત્પન્ન થતા જઘન્ય આયુષ્યવાળા મનુષ્યનો જઘન્ય ભવસ વેધકાળ બાવીશ સાગરોપમ ને પૃથક્ત્વ વર્ષોનો છે ૯૩

એ પ્રમાણે સઘળા ભાગાને વિષે, સર્વ પ્રાણીઓનો, ઉત્કૃષ્ટ કે જઘન્ય ભવસ વેધકાળ સ્વયમેવ સમજી લેવો ૯૪

બહુ વિસ્તાર થઇ જાય માટે અહિ વ્યક્તિપૂર્વક વિવેચન કરતા નથી માટે જેઓ વિસ્તારના અર્થી હોય એઓએ પાચમા અ ગનુ ચોવીશમુ શતક જોવુ ૯૫.

(એ પ્રમાણે 'ભવસંવેધ' પ્રકરણ સ પૂર્ણ.)

अथाष्टनवतेर्जीवभेदानामुच्यते क्रमात् ।
क्रमप्राप्ताल्पबहुता महाल्पबहुताभिधा ॥ ९६ ॥

गर्भजा मनुजा स्तोका नार्यः सख्यगुणास्ततः ।
ताभ्यश्च स्थूलपर्याप्ताग्नयोऽनुत्तरनाकिन ॥ ९७ ॥

क्रमादसख्यघ्नास्तेभ्यश्चोर्ध्वग्रैवेयकत्रये ।
मध्यत्रयेऽधस्त्रये चाच्युते चैवारणेऽपि च ॥ ९८ ॥

प्राणतेऽथानते स्वर्गे समुत्पन्नाः सुधाशिन. ।
क्रमेण संख्येयगुणाः सताप्येते निरूपिताः ॥ ९९ ॥ युग्मम् ॥

ततो माघवतीजाता मघाजाताश्च नारकाः ।
सहस्रारसुरास्तेभ्यो महाशुक्रसुरास्तत ॥ १०० ॥

तेभ्योऽरिष्टा नैरयिकास्तेभ्यो लांतकनाकिनः ।
तेभ्योंजनानारकाश्च ब्रह्मलोकसुरास्ततः ॥ १०१ ॥

तेभ्य शैलानैरयिका माहेन्द्रत्रिदशास्तत ।
तेभ्य सनत्कुमारस्था वशानैरयिकास्तत ॥ १०२ ॥

तेभ्य समुर्छिमनरास्तेभ्यश्चेशाननाकिन ।
क्रमादसख्येयगुणाश्चतुर्दशाप्यमी स्मृताः ॥ १०३ ॥ कलापकम् ॥

હવે સમાગી જીવોની મહા અલ્પબહુના વિષે (દ્વાર ૩૭ મુ)

અહિં, જીવના અઠ્ઠાણુ ભેદમા કયા અલ્પ અને કયા બહુ છે એ સબધી વિવેચન કરે છે ૯૬

સૌથી અ પ ગર્ભજ મનુષ્યો છે એનાથી સખ્યગણી સ્ત્રીઓ છે અને એનાથી સખ્ય ગણા અનુક્રમે સ્થૂલપર્યાપ્ત અગ્નિકાયના જીવો અને અનુત્તર વિમાનના દેવો છે ૯૭

એઓથી સખ્યગણા અનુક્રમે, ત્રણ ઉર્ધ્વગ્રૈવેયકોના, ત્રણ મધ્ય ગ્રૈવેયકોના, ત્રણ અધો ગ્રૈવેયકોના, અચ્યુત દેવલોકના, આરણ દેવલોકના, પ્રાણત દેવલોકના અને આનતદેવલોકના દેવો છે ૯૮-૯૯

એઓથી અસખ્યેયઅસખ્યેયગણા અનુક્રમે નીચે પ્રમાણેના ચૌદ છે —

માઘવતીના નારકો, મઘાના નારકો, સહસ્રારના દેવતા, મહાશુક્રના દેવતા, અરિષ્ટાના નારકો, લાતકના દેવતા, અજનાના નારકો, બ્રહ્મલોકના દેવતા, શૈલાના નારકો, માહેન્દ્રદેવ લોકના દેવો, સનતકુમારના દેવો, વશાના નારકો, સમૂર્છિમ મનુષ્યો અને ઇશાનદેવલોકના દેવા ૧૦૦-૧૦૩

ईशानस्थसुरेभ्यस्तद्देव्यः संख्यगुणास्ततः ।
सौधर्मदेवास्तद्देव्यस्तेभ्य· संख्यगुणा· स्मृताः ॥ १०४ ॥

असंख्येयगुणास्तेभ्यो भवनाधिपनाकिनः ।
भवनाधिपदेव्यश्च तेभ्यः संख्यगुणाधिकाः ॥ १०५ ॥

ताभ्योऽसंख्यगुणा प्रोक्ताः प्रथमक्षितिनारका. ।
तेभ्योऽप्यसख्येयगुणाः पुमांसः पक्षिणः स्मृताः ॥ १०६ ॥

पक्षिण्योऽथ स्थलचरास्तत्स्त्रियोऽम्बुचरा अपि ।
अम्बुचर्यो व्यन्तराश्च व्यन्तर्यो ज्योतिपामरा ॥ १०७ ॥

ज्योतिष्कदेव्यः खचरक्लीवाः स्थलपयश्चराः ।
नपुंसका एव ततः पर्याप्ताश्चतुरिन्द्रियाः ॥ १०८ ॥

क्रमेण सख्येयगुणा पक्षिण्याद्यास्त्रयोदश ।
ततः पर्याप्तपंचाक्षा अधिकाः संज्ञ्यसज्ञिन. ॥ १०९ ॥विशेषकम्॥

तेभ्य· पर्याप्तका द्व्यक्षा पर्याप्तास्त्रीन्द्रियास्तत. ।
क्रमाद्विशेषाभ्यधिकाः प्रज्ञप्ता. परमेश्वरैः ॥ ११० ॥

वळी ઇશાન દવલોકના દેવોથી, એઓની દેવીઓ મખ્યાતગણી છે એઓથી મખ્યાત ગણા સૌધર્મના દેવો છે, એઓથી સખ્યાતગણી એમની દેવીઓ છે એઓથી અમખ્યગણા ભવનપતિના દેવો છે અને એઓથી મખ્યાતગણી એમની દવીઓ છે ૧૦૪–૧૦૫

એથી અમખ્યગણા પહેલી નરકના નારકો છે અને એથી પણ અમખ્યગણા નર-પક્ષીઓ છે ૧૦૬

વળી પક્ષિણીઓ, મ્થળચરો અને મ્થળચરીઓ, જળચર અને જળચરીઓ, વ્યન્તરો અને વ્યન્તરીઓ, જ્યોતિષીદેવો અને દેવીઓ, નપુમકવેદી ખેચર–સ્થળચર અને જળચર, અને પર્યાપ્ત ચઉરિન્દ્રિયો—આ તેરે અનુક્રમે સખ્યાતમખ્યાતગણા છે અને એઓથી અધિક મજ્ઞી અને અસજ્ઞી પર્યાપ્ત પચેન્દ્રિયો છે ૧૦૭–૧૦૯

એઓથી અધિક પર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિયો છે, અને એઓથી વળી અધિક પર્યાપ્ત ત્રેઇન્દ્રિયો છે ૧૧૦

तेभ्योऽपर्याप्तपंचाक्षा असंख्येयगुणास्ततः ।
अपर्याप्ताश्चतुस्त्रिद्वीन्द्रियाः स्युरधिकाधिका ॥ १११ ॥
तेभ्य· प्रत्येकपर्याप्ता द्रुमाः पर्याप्तकास्तत. ।
निगोदा बादरा स्थूलपृथ्व्यम्बुमरुतोऽपि च ॥ ११२ ॥
स्थूलापर्याप्तका अग्निप्रत्येकद्रुनिगोदकाः ।
पृथ्वीजलवायवश्च सूक्ष्मापर्याप्तवह्नय ॥ ११३ ॥
पर्याप्तप्रत्येकद्रुमादयो द्वादशाप्यसंख्यगुणा· ।
क्रमतस्ततश्च सूक्ष्मापर्याप्ता क्ष्माम्बुवायवोऽभ्यधिका ॥११४॥विशेषकम्॥
ततश्च सख्येयगुणा पर्याप्तसूक्ष्मवह्नयः ।
ततः पर्याप्तसूक्ष्मक्ष्माम्भोऽनिला अधिकाधिका ॥ ११५ ॥
असख्यघ्नास्ततोऽपर्याप्तकसूक्ष्मनिगोदका· ।
तत. सख्यगुणाः पर्याप्तका· सूक्ष्मनिगोदकाः ॥ ११६ ॥
क्रमात्ततोऽनन्तगुणाश्चत्वारोऽमी अभव्यका. ।
भ्रष्टसम्यक्त्वाश्च सिद्धा. स्थूलपर्याप्तभूरुहः ॥ ११७ ॥

એઓથી અપર્યાપ્ત પ ચેન્દ્રિયો અસ ખ્યગણા છે અને એઓથી અધિકઅધિક અપર્યાપ્ત ચઉરિન્દ્રિયો ત્રેઇન્દ્રિયો અને બેઇન્દ્રિયો છે ૧૧૧

એઓથી અસ ખ્યઅસ ખ્યગણા અનુક્રમે નીચેના બાર છે, પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય, પર્યાપ્ત બાદર નિગોદ, બાદર-પૃથ્વી અપ્ અને વાયુ, સ્થૂળ અપર્યાપ્ત અગ્નિકાય-પ્રત્યેકવનસ્પ તિકાય-નિગોદ-પૃથ્વીકાય અપ્કાય વાઉકાય, અને સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત અગ્નિકાય વળી એઓથી અધિક સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્ત એવા પૃથ્વીકાય-અપ્કાય વાઉકાય છે ૧૧૨-૧૧૪

વળી એઓથી સ ખ્યાતગણા પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય છે એઓથી અધિકઅધિક પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-વાયુકાય છે ૧૧૫

એઓથી અસ ખ્યગણા અપર્યાપ્તસૂક્ષ્મ નિગોદ છે અને એઓથી સ ખ્યાતગણા પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ નિગોદ છે ૧૧૬

એથી અનન્ત અનન્તગણા અનુક્રમે અભવ્યો, સમકિતથી પડેલા, સિદ્ધો, અને બાદર પર્યાપ્ત વનસ્પતિ છે ૧૧૭

तेभ्यश्च बादराः पर्याप्तकाः स्युरोघतोऽधिकाः ।
स्थूलापर्याप्ततरवस्ततोऽसख्यगुणाः स्मृताः ॥ ११८ ॥

अपर्याप्ता बादरा. स्युस्तेभ्यो विशेषतोऽधिका ।
सामान्यतो बादराश्च विशेषाभ्यधिकास्तत ॥ ११९ ॥

असंख्येयगुणास्तेभ्यो सूक्ष्मापर्याप्तभूरुहः ।
ततः सामान्यत सूक्ष्मापर्याप्तकाः किलाधिकाः ॥ १२० ॥

स्युः संख्येयगुणास्तेभ्यः सूक्ष्मपर्याप्तभूरुहः ।
इतोऽधिकाधिका ज्ञेया वक्ष्यमाणाश्चतुर्दश ॥ १२१ ॥

सूक्ष्मा पर्याप्तका ओघात् सूक्ष्माः सामान्यतोऽपि च ।
भव्या निगोदिनश्चौघादोघाच्च वनकायिकाः ॥ १२२ ॥

ओघादेकेन्द्रिया ओघात्तिर्यंचश्च ततः पुनः ।
मिथ्यादृशश्चाविरताः सकषायास्ततोऽपि च ॥ १२३ ॥

छद्मस्थाश्च सयोगाश्च संसारिणस्तथौघत· ।
सर्वजीवाश्चेति सार्वैर्महाल्पबहुतोदिता ॥ १२४ ॥ कलापकम् ॥

એઓથી અધિક વળી ઓઘત બાદરપર્યાપ્ત, અને એઓથી પણ અનન્તગણા બાદરઅપર્યાપ્ત વનસ્પતિકાય છે ૧૧૮

એઓથી વિશેષ અધિક બાદરઅપર્યાપ્ત, અને એનાથી વિશેષ અધિક 'સામાન્યત બાદર' છે ૧૧૯

એનાથી અસખ્યગણા સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્ત વનસ્પતિકાય છે, અને તેનાથી અધિક 'સામાન્યત સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્ત' છે ૧૨૦

એનાથી સખ્યગણા સૂક્ષ્મપર્યાપ્ત વનસ્પતિકાય છે એનાથી અધિકઅધિક નીચેના ચૌદ જાણવા —ઓઘત સૂક્ષ્મપર્યાપ્ત, સામાન્યત સૂક્ષ્મ, ઓઘત ભવ્યો, ઓઘત નિગોદો, ઓઘત વનસ્પતિકાય, ઓઘત એકેન્દ્રિયો, ઓઘત તિર્યચો, મિથ્યાદષ્ટિ, અવિરતી, કષાયી, છદ્મસ્થ, સયોગી, સસારી, ઓઘથી સર્વ જીવો ૧૨૧–૧૨૪

એ પ્રમાણે સર્વથા પ્રકારે ' મહોટુ અલ્પબહુત્વ ' સમજવુ

एवं जीवास्तिकायो यो द्वारैः प्रोक्त' पुरोदितैः ।
द्रव्यक्षेत्रकालभावगुणैः स पञ्चधा भवेत् ॥ १२५ ॥

अनन्तजीवद्रव्यात्मा द्रव्यतोऽसावुदीरितः ।
क्षेत्रतो लोकमात्रोऽसौ सत्त्वात्तेषा जगत्त्रये ॥ १२६ ॥

कालत शाश्वतो वर्णादिभिः शून्यश्च भावत. ।
उपयोगगुणश्चासौ गुणत परिकीर्त्तित ॥ १२७ ॥

निरन्तर बध्यमानै स च कर्मकदम्बकै ।
विसस्थुलो भवाम्भोधौ वहुधा चेष्टतेऽङ्गभाक् ॥ १२८ ॥

पुद्गलैर्निचिते लोकेऽञ्जनपूर्णसमुद्गवत् ।
मिथ्यात्वप्रमुखैर्भूरिहेतुभि कर्मपुद्गलान् ॥ १२९ ॥

करोति जीव संवद्धान् स्वेन क्षीरेण नीरवत् ।
लोहेन वह्विवद्वा यत् तत्कर्मेत्युच्यते जिनै ॥ १३० ॥ युग्मम् ॥

तच्च कर्म पौद्गलिक शुभाशुभरसाचितम् ।
न त्वन्यतीर्थिकाभीष्टादृष्टादिवदमूर्त्तकम् ॥ १३१ ॥

હવે પૂર્વે (ચોથા સર્ગમા) આડત્રીશ દ્વારો વડે જે 'જીવાસ્તિકાય'નુ નિરૂપણ કર્યુ છે તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ ભાવ અને ગુણ–આ પાચ દષ્ટિબિન્દુએ પાચ પ્રકારનો છે ૧૨૫

દ્રવ્યના દૃષ્ટિબિન્દુએ એટલે કે ' દ્રવ્યથી ' એ અનન્તજીવદ્રવ્યાત્મક છે, ' ક્ષેત્રથી ' લોક માત્રપ્રમાણ છે, કેમકે ત્રણે જગતમા એનુ અસ્તિત્વ છે, ' કાળથી ' શાશ્વતો છે, ' ભાવથી ' વર્ણાદિક રહિત છે, અને ' ગુણથી ' ઉપયોગગુણવાળો છે ૧૨૬–૧૨૭

એ જીવ નિરતર બધાયા કરતા થોકબધ કર્મોને લીધે બહુધા અસ્થિરપણે ભવસમુદ્રમા આથડ્યા કરે છે ૧૨૮

અ જનથી ભરેલા ડાબલાની જેમ આ લોક પુદ્ગળોથી ભરેલો છે–તેમા જીવ, મિથ્યાત્વ આદિક અનેક હેતુઓવડે, કર્મના પુદ્ગળોને ક્ષીરનીરની પેઠે અથવા લોહાગ્નિની પેઠે પોતાની સાથે સબદ્ધ કરે છે એ પુદ્ગળોને જિનેશ્વરોએ કર્મ કહ્યા છે ૧૨૯–૧૩૦

એ કર્મ શુભાશુભરસયુક્ત હોઇ પુદ્ગલિક છે અન્યમતવાળાઓ જે અદષ્ટ આદિ માને છે તેના જેવુ એ અરૂપી નથી ૧૩૧

व्योमादिवदमूर्त्तत्वे त्वस्य विश्वांगिसाक्षिकौ ।
नैतत्कृतानुग्रहोपघातौ संभवत. खलु ॥ १३२ ॥

हेतवः कर्मबन्धे च चत्वारो मूलभेदतः ।
सप्तपंचाशदेते च स्युस्तदुत्तरभेदतः ॥ १३३ ॥

मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगसञ्ज्ञाश्च मूलभेदाः स्युः ।
तत्र च पचविधं स्यान्मिथ्यात्वं तच्च कथितं प्राक् ॥ १३४ ॥

असंयतात्मनां स्यात् द्वादशधाविरतिः खलु ।
षट्कायारभपंचाक्षचित्तासंवरलक्षणा ॥ १३५ ॥

कषाया नोकषायाश्च प्राक् षोडश नवोदिताः ।
योगास्तथा पंचदश सप्तपंचाशदित्यमी ॥ १३६ ॥

कर्मबन्ध प्रकृत्यात्मा स्थितिरूपो रसात्मकः ।
प्रदेशबन्ध इत्येवं चतुर्भेदः प्रकीर्त्तितः ॥ १३७ ॥

प्रकृतिस्तु स्वभावः स्यात् ज्ञानावृत्यादिकर्मणाम् ।
यथाज्ञानाच्छादनादि स्थितिः कालविनिश्चयः ॥ १३८ ॥

જો એ કર્મને આકાશ વગેરેની પેઠે અરૂપી માનીએ તો એનાથી થતા અનુગ્રહ અને ઉપઘાત—જે સર્વ પ્રાણીઓને પ્રત્યક્ષ છે તે—સભવી શકે નહિ ૧૩૨

કર્મબધના મૂળ ચાર હેતુઓ છે (ચાર પ્રકારે કર્મ બધાય છે), જો કે ઉત્તરોત્તર તો કર્મબધમા સત્તાવન હેતુઓ છે ૧૩૩

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ—એ ચાર મૂળ હેતુઓ છે આમા જે 'મિથ્યાત્વ' છે તે પાચ પ્રકારનુ છે—એનુ અગાઉ વર્ણન કરી ગયા છીએ ૧૩૪

સયમવિનાના પ્રાણીઓને છકાયના આરભરૂપ, અને પાચઇન્દ્રિય તથા છઠ્ઠું મન—એ છના અસવરરૂપ—એમ બાર પ્રકારની ' અવિરતિ ' હોય છે ૧૩૫

સોળ ' કષાય ' છે અને નવ નોકષાય છે—એનુ પણ અગાઉ વર્ણન આપી ગયા છીએ વળી ' યોગ ' ૫દર છે એમ સત્તાવન ઉત્તર હેતુઓ થયા ૧૩૬

કર્મબધ ચાર પ્રકારનો છે (૧) પ્રકૃત્યાત્મક (પ્રકૃતિબધ), (૨) સ્થિતિરૂપ (સ્થિતિબધ), (૩) રસાત્મક (રસબધ) અને (૪) પ્રદેશબધ ૧૩૭

જ્ઞાનને આચ્છાદન કરનારા કર્મોનો (જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો) જે સ્વભાવ—એનુ નામ ' પ્રકૃતિ ' ૧૩૮

बद्ध विवक्षितं कर्म कर्मत्वेन हि तिष्ठति ।
यावत्काल स्थितिः सा स्यात् त्यजेत्तत्ता तत परम् ॥ १३९ ॥
रसो मधुरकद्वादिः सदसत्कर्मणां मतः ।
भवेत् प्रदेशबन्धस्तु दलिकोपचयात्मक. ॥ १४० ॥

यथा हि मोदक. कश्चित् प्रकृत्या वातहृत् भवेत् ।
शुंठ्यादिजन्मा कश्चित्तु पित्तनुज्जीरकादिज ॥ १४१ ॥
कश्चित्पक्षस्थितिः कश्चिन्मासप्रभृतिकस्थिति ।
स्यात्कश्चिन्मधुर. कश्चित्तिक्तः कश्चित्कटुस्तथा ॥ १४२ ॥
कश्चित्सेरदल· कश्चित् द्व्यादिसेरदलात्मक· ।
कार्यैव भावना विज्ञैः प्रकृत्यादिषु कर्मणाम् ॥ १४३ ॥

मूलप्रकृतिभेदेन तच्च कर्माष्टधा मतम् ।
स्यात् ज्ञानावरणीयाख्य दर्शनावरणीयकम् ॥ १४४ ॥

'સ્થિતિ' એટલે કાળનો નિશ્ચય કર્મ બાંધ્યુ હોય એ અમુક કાળસુધી કર્મત્વરૂપે સત્તામા રહી પછી એ સ્થિતિને છોડે છે એ 'અમુક કાળ'–તે સ્થિતિ સમજવી ૧૩૮–૧૩૯

હવે 'રસ' સત્ એટલે શુભ કર્મોનો મધુર રસ કહેવાય છે, અને અસત્ કર્મોનો કડવો કહેવાય

જીવ ઉપર કર્મના દળ એટલે થર ને થર બ ધાતા આવે એ 'પ્રદેશ' કહેવાય ૧૪૦

આ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ (દળ) ને લઈને, કર્મની એક મોદક સાથે સર ખામણી કરવામા આવે છે —

જેવી રીતે સુ ઠ વગેરે નાખીને બનાવેલો લાડુ હોય એની વાયુ દૂર કરવાની પ્રકૃતિ હોય, અને જીરૂ વગેરે નાખીને બનાવેલા લાડુની પિત્ત હરવાની પ્રકૃતિ હોય એવીજ રીતે કર્મની અમુક પ્રકૃતિ–સ્વભાવ હોય ૧૪૧

જેવી રીતે કોઇ લાડુ એક પખવાડીયાની સ્થિતિવાળો એટલે એટલી મુદત રહી શકે એવો હોય ને કોઇ વળી એક માસની પણ સ્થિતિવાળો હોય. એવીજ રીતે કર્મની અમુક સ્થિતિ હોય

જેવી રીતે કોઇ લાડુ મધુર એટલે ગળ્યો હોય અને કોઈ કડવો પણ હોય એવીજ રીતે કર્મનો પણ અમુક રસ હોય. ૧૪૨

જેવી રીતે કોઇ લાડુ એક શેરના દળ (વજન) નો હોય ને કોઈ બશેરના દળનો પણ હોય તેવી રીતે કર્મ પણ ભારે હળવા હોય. ૧૪૩

એ કર્મ મૂળ પ્રકૃતિના દૃષ્ટિબિન્દુએ આઠ પ્રકારના છે (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨)

वेदनीयं मोहनीयमायुर्गोत्रं च नाम च ।
अन्तरायं चेत्यथैषामुत्तरप्रकृतीर्ब्रुवे ॥ १४५ ॥

ज्ञानानि पंचोक्तानि प्राक् यच्च तेषां स्वभावतः ।
आच्छादकं पट इव दृशां तत् पंचधा मतम् ॥ १४६ ॥

मतिश्रुतावधिज्ञानावरणानि पृथक् पृथक् ।
मनःपर्यायावरणं केवलावरणं तथा ॥ १४७ ॥

आवृतिश्चक्षुरादीनां दर्शनानां चतुर्विधा ।
निद्रा पंचेति नवधा दर्शनावरण मतम् ॥ १४८ ॥

सुखप्रबोधा निद्रा स्यात् सा च दुःखप्रबोधका ।
निद्रानिद्रा प्रचला च स्थितस्योर्द्ध्वं स्थितस्य वा ॥ १४९ ॥

गच्छतोऽपि जनस्य स्यात्प्रचलाप्रचलाभिधा ॥
स्त्यानर्द्धिर्वासुदेवार्धबलाहश्चिन्तितार्थकृत् ॥ १५० ॥

દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુ, (૬) ગોત્ર, (૭) નામ અને (૮) અન્તરાય ૧૪૪–૧૪૫

વળી એઓની ઉત્તર પ્રકૃતિ આ પ્રમાણે—

પૂર્વે જે પાચ પ્રકારના જ્ઞાન વર્ણવ્યા છે તે જ્ઞાનોને, ચક્ષુને વસ્ત્રનો કટકો આચ્છાદિત કરે છે તેમ આચ્છાદન કરનાર જે કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય ૧૪૬

એ પણ પાચ પ્રકારનુ છે (૧) મતિજ્ઞાનાવરણીય, (૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, (૩) અવધિનાનાવરણીય, (૪) મન પર્યવજ્ઞાનાવરણીય અને (૫) કેવળજ્ઞાનાવરણીય. ૧૪૭

વળી ચક્ષુદર્શન વગેરે જે દર્શનો પણ અગાઉ વર્ણવી ગયા છીએ તે દર્શનોને ચાર પ્રકારના આવરણ છે, અને પાચ પ્રકારની નિદ્રા છે એમ નવ પ્રકાર દર્શનના આવરણના થયા ૧૪૮

નિદ્રા પાચ પ્રકારની કહી એ આ રીતે —(૧) 'નિદ્રા', એટલે સુખેથી જાગ્રત થવાય એવી, (૨) 'નિદ્રાનિદ્રા', જેમાથી દુખેથી એટલે માડમાડ જાગ્રત થવાય એવી, (૩) 'પ્રચલા' એટલે બેઠાબેઠા ઉંઘી જાય કે ઉભા ઉભા ઉંઘે એ, (૪) 'પ્રચલાપ્રચલા' એટલે ચાલતા ચાલતા ઉંઘ આવે એ, (૫) 'સ્ત્યાનર્દ્ધિ' એટલે વાસુદેવના અરધા બળ જેટલી અને દિવસના ચિન્તવેલા કાર્યને કરનારી ૧૪૯–૧૫૦

बद्ध विवक्षित कर्म कर्मत्वेन हि तिष्ठति ।
यावत्कालं स्थितिः सा स्यात् त्यजेत्तत्तां तत. परम् ॥ १३९ ॥
रसो मधुरकट्वादिः सदसत्कर्मणां मत. ।
भवेत् प्रदेशबन्धस्तु दलिकोपचयात्मक ॥ १४० ॥
यथा हि मोदकः कश्चित् प्रकृत्या वातहृत् भवेत् ।
शुंठ्यादिजन्मा कश्चित्तु पित्तनुज्जीरकादिज ॥ १४१ ॥
कश्चित्पक्षस्थितिः कश्चिन्मासप्रभृतिकस्थितिः ।
स्यात्कश्चिन्मधुरः कश्चित्तिक्तः कश्चित्कटुस्तथा ॥ १४२ ॥
कश्चित्सेरदल. कश्चित् द्व्यादिसेरदलात्मक· ।
कार्यैव भावना विज्ञैः प्रकृत्यादिपु कर्मणाम् ॥ १४३ ॥
मूलप्रकृतिभेदेन तच्च कर्माष्टधा मतम् ।
स्यात् ज्ञानावरणीयाख्य दर्शनावरणीयकम् ॥ १४४ ॥

'સ્થિતિ' એટલે કાળનો નિશ્ચય કર્મ બાંધ્યું હોય એ અમુક કાળસુધી કર્મત્વરૂપે સત્તામા રહી પછી એ સ્થિતિને છોડે છે એ 'અમુક કાળ'–તે સ્થિતિ સમજવી ૧૩૮–૧૩૯

હવે 'રસ' સત્ એટલે શુભ કર્મોનો મધુર રસ કહેવાય છે, અને અસત્ કર્મોનો કડવો કહેવાય

જીવ ઉપર કર્મના દળ એટલે થર ને થર બધાતા આવે એ 'પ્રદેશ' કહેવાય ૧૪૦

આ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ (દળ) ને લઈને, કર્મની એક મોદક સાથે સરખામણી કરવામા આવે છે —

જેવી રીતે સુંઠ વગેરે નાખીને બનાવેલો લાડુ હોય એની વાયુ દૂર કરવાની પ્રકૃતિ હોય, અને જીરૂ વગેરે નાખીને બનાવેલા લાડુની પિત્ત હરવાની પ્રકૃતિ હોય એવીજ રીતે કર્મની અમુક પ્રકૃતિ–સ્વભાવ હોય ૧૪૧

જેવી રીતે કોઇ લાડુ એક પખવાડીયાની સ્થિતિવાળો એટલે એટલી મુદત રહી શકે એવો હોય ને કોઇ વળી એક માસની પણ સ્થિતિવાળો હોય એવીજ રીતે કર્મની અમુક સ્થિતિ હોય

જેવી રીતે કોઇ લાડુ મધુર એટલે ગળ્યો હોય અને કોઈ કડવો પણ હોય એવીજ રીતે કર્મનો પણ અમુક રસ હોય ૧૪૨

જેવી રીતે કોઇ લાડુ એક શેરના દળ (વજન) નો હોય ને કોઈ બશેરના દળનો પણ હોય તેવી રીતે કર્મ પણ ભારે હળવા હોય. ૧૪૩

એ કર્મ મૂળ પ્રકૃતિના દૃષ્ટિબિન્દુએ આઠ પ્રકારના છે (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨)

वेदनीयं मोहनीयमायुर्गोत्रं च नाम च ।
अन्तरायं चेत्यथैषामुत्तरप्रकृतीर्ब्रुवे ॥ १४५ ॥
ज्ञानानि पंचोक्तानि प्राक् यच्च तेषां स्वभावतः ।
आच्छादकं पट इव दृशां तत् पंचधा मतम् ॥ १४६ ॥
मतिश्रुतावधिज्ञानावरणानि पृथक् पृथक् ।
मनःपर्यायावरणं केवलावरणं तथा ॥ १४७ ॥
आवृतिश्चक्षुरादीनां दर्शनानां चतुर्विधा ।
निद्रा' पचेति नवधा दर्शनावरण मतम् ॥ १४८ ॥
सुखप्रबोधा निद्रा स्यात् सा च दुःखप्रबोधका ।
निद्रानिद्रा प्रचला च स्थितस्योर्द्ध्व स्थितस्य वा ॥ १४९ ॥
गच्छतोऽपि जनस्य स्यात्प्रचलाप्रचलाभिधा ॥
स्त्यानर्द्धिर्वासुदेवार्धबलाहश्चिन्तितार्थकृत् ॥ १५० ॥

દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુ, (૬) ગોત્ર, (૭) નામ અને (૮) અન્તરાય ૧૪૪–૧૪૫

વળી એઓની ઉત્તર પ્રકૃતિ આ પ્રમાણે—

પૂર્વે જે પાચ પ્રકારના જ્ઞાન વર્ણવ્યા છે તે જ્ઞાનોને, ચક્ષુને વસ્ત્રનો કટકો આચ્છાદિત કરે છે તેમ આચ્છાદન કરનાર જે કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય ૧૪૬

એ પણ પાચ પ્રકારનુ છે (૧) મતિજ્ઞાનાવરણીય, (૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, (૩) અવધિજ્ઞાનાવરણીય, (૪) મન પર્યવજ્ઞાનાવરણીય અને (૫) કેવળજ્ઞાનાવરણીય ૧૪૭

વળી ચક્ષુદર્શન વગેરે જે દર્શનો પણ અગાઉ વર્ણવી ગયા છીએ તે દર્શનોને ચાર પ્રકારના આવરણ છે, અને પાચ પ્રકારની નિદ્રા છે એમ નવ પ્રકાર દર્શનના આવરણના થયા ૧૪૮

નિદ્રા પાચ પ્રકારની કહી એ આ રીતે —(૧) 'નિદ્રા', એટલે સુખેથી જાગ્રત થવાય એવી, (૨) 'નિદ્રાનિદ્રા', જેમાથી દુખેથી એટલે માડમાડ જાગ્રત થવાય એવી, (૩) 'પ્રચલા' એટલે બેઠાબેઠા ઉઘી જાય કે ઉભા ઉભા ઉઘે એ, (૪) 'પ્રચલાપ્રચલા' એટલે ચાલતા ચાલતા ઉંઘ આવે એ, (૫) 'સ્ત્યાનર્દ્ધિ' એટલે વાસુદેવના અરધા બળ જેટલી અને દિવસના ચિન્તવેલા કાર્યને કરનારી ૧૪૯–૧૫૦

स्त्याना संघातीभूता गृद्धिः दिनचिन्तितार्थविषयातिकांक्षा यस्यां सा स्त्यानगृद्धि इति तु कर्मग्रन्थावचूर्णौ ॥

आद्यसंहननापेक्षमिदमस्यां बलं मतम् ।
अन्यथा तु वर्त्तमानयुवभ्योऽष्टगुण भवेत् ॥ १५१ ॥

अथ कर्मग्रंथवृत्त्याद्यभिप्रायः ॥ जीतकल्पवृत्तौ तु । यदुदये अति सक्लिष्टपरिणामात् दिनदृष्टमर्थं उत्थाय प्रसाधयति केशवार्धबलश्च जायते । तदनुदयेऽपि च स शेषपुरुषेभ्य. त्रिचतुर्गुणो भवति । इयं च प्रथमसहनिन एव भवति । इति उक्तमस्ति । इति ज्ञेयम् ॥

दर्शनानां हन्ति लब्धि मूलादाद्य चतुष्टयम् ।
लब्धां दर्शनलब्धि द्राक् निद्रा निघ्नन्ति पच च ॥ १५२ ॥

वेदनीयं द्विधा साताऽसातरूप प्रकीर्तितम् ।
स्यादिद मधुदिग्धासिधारालेहनसन्निभम् ॥ १५३ ॥

કર્મગ્રથની અવચૂરીમા સ્ત્યાનર્દ્ધિ (સ્ત્યાન+ઋદ્ધિ) ને બદલે 'સ્ત્યાનગૃદ્ધિ' એવા શબ્દો છે સ્ત્યાન=એકઠી થયેલી ગૃદ્ધિ=(દિવસે ચિન્તવેલી વાતની) અત્યન્ત આકાક્ષા જે નિદ્રામા દિવસે ચિન્તવેલા અર્થની અત્યન્ત આકાક્ષા વર્તાય એવી નિદ્રા તે સ્ત્યાનગૃદ્ધિ નિદ્રા કહેવાય

આ નિદ્રામા આટલુ બધુ બળ કહ્યુ તે પહેલા સઘયણવાળા મનુષ્યની અપેક્ષાએ કહ્યુ છે અન્યથા તો એ વર્તમાનકાળના યુવકોના બળથી આઠગણુ સમજવુ ૧૫૧

આ 'કર્મગ્રથની વૃત્તિ'ના અભિપ્રાયે કહ્યુ છે 'જીતકલ્પ'ની વૃત્તિમા તો એમ કહ્યુ છે કે—જેનો ઉદય થયે, મનુષ્ય અતિસક્લિષ્ટપરિણામથી ઉઠીને દિવસે જોયલુ કાર્યમા મૂકે છે તે સ્ત્યાનર્દ્ધિ નિદ્રા એ નિદ્રામા માણસમા વાસુદેવનુ અરધુ બળ આવે છે એ નિદ્રાનો ઉદય ન હોય તો યે એવી નિદ્રાવાળા માણસમા સાધારણ માણસ કરતા ત્રણચારગણુ બળ આવે છે આ નિદ્રા પ્રથમ સઘયણવાળાને જ હોય છે

પહેલા ચાર દર્શનાવરણો છે તે દર્શનોની લબ્ધિનો મૂળમાથી વિનાશ કરે છે, અને પાચ નિદ્રાઓ છે તે પ્રાપ્ત થયેલી લબ્ધિનો સત્વર નાશ કરે છે ૧૫૨

હવે ત્રીજુ' વેદનીય કર્મ આ કર્મ સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય એમ બે પ્રકારે છે એ મધ ચોપડેલી તલવારના ધારને ચાટવા જઈએ એના જેવુ છે ૧૫૩

यद्वेद्यते प्रियतया स्त्रगादियोगात् भवेत्तदिह सातम्।
यत्कंटकादितोऽप्रियरूपतया वेद्यते त्वसातं तत् ॥ १५४ ॥
यन्मद्यवन्मोहयति जीवं तन्मोहनीयकम्।
द्विधा दर्शनचारित्रमोहभेदात्तदीरितम् ॥ १५५ ॥
मिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वभेदात्तत्रादिमं त्रिधा।
चारित्रमोहनीयं तु पचविंशतिधा भवेत् ॥ १५६ ॥
कषायाः षोडश नव नोकषाया. पुरोदिताः।
इत्यष्टाविंशतिविधं मोहनीयमुदीरितम् ॥ १५७ ॥
एति गत्यन्तरं जीवो येनायुस्तच्चतुर्विधम्।
देवायुश्च नरायुश्च तिर्यङ्नैरयिकायुषी ॥ १५८ ॥
इद निगडतुल्यं स्यादसमाप्येदमगभाक्।
जीवः परभवं गन्तु न शक्नोति कदापि यत् ॥ १५९ ॥
गूयते शब्यते शब्दैर्यस्मादुच्चावचैर्जनः।
तत् गोत्रकर्म स्यादेतत् द्विधोच्चनीचभेदत ॥ १६० ॥

પુષ્પની માળા વગેરેના યોગની જેમ જે પ્રિયપણે વેદાય તે સાતાવેદનીય કર્મ અને જે કટક આદિના યોગની જેમ અપ્રિયપણે વેદાય એ અસાતાવેદનીયકર્મ ૧૫૪

ચોથુ **મોહનીય** કર્મ મદ્યની જેમ જીવને મોહ પમાડે એ મોહનીય કર્મ એના બે પ્રકાર છે (૧) દર્શનમોહનીય અને (૨) ચારિત્રમોહનીય ૧૫૫

દર્શનમોહનીય કર્મના વળી ત્રણ પ્રકાર છે (૧) મિથ્યાત્વ, (૨) મિશ્ર અને (૩) સમ્યક્ત્વ ચારિત્રમોહનીયના પચીસ ભેદ છે સોળ કષાય અને નવ નોકષાય આ પ્રમાણે મોહનીયકર્મના અઠ્યાવીશ પ્રકાર થયા ૧૫૬-૧૫૭

પાચમુ **આયુકર્મ** જે કર્મવડે જીવ અન્યગતિમા જાય એ આયુકર્મ એ ચાર પ્રકારનુ છે (૧) દેવઆયુષ્ય, (૨) મનુષ્યઆયુષ્ય, (૩) તિર્યચઆયુષ્ય અને (૪) નરકઆયુષ્ય ૧૫૮

આ આયુકર્મ પ્રાણીને બેડી સમાન છે કારણ કે એ પૂર્ણ કર્યા વિના પ્રાણી કદાપિ અન્ય ભાવમા જઇ શકતો નથી ૧૫૯

છઠ્ઠું **ગોત્રકર્મ.** જેને લીધે લોકો માણસને મ્હોટે નામે કે હલકે-તોછડે નામે બોલાવે છે તે ગોત્રકર્મ એ ઉચ્ચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્ર-એમ બે પ્રકારનુ છે ૧૬૦

इदं कुलालतुल्य स्यात् कुलालो हि तथा सृजेत् ।
किंचित् कुम्भादिभाण्ड तत् यथा लोकैः प्रशस्यते ॥ १६१ ॥
किंचिच्च कुत्सिताकार तथा कुर्यादसौ यथा ।
अक्षिप्तमद्याद्यपि तत् भाण्डं लोकेन निन्द्यते ॥ १६२ ॥
कर्मणापि तथानेन धनरूपोज्झितोऽपि हि ।
उच्चैर्गोत्रतया कश्चित् प्रशस्यः क्रियतेऽसुमान् ॥ १६३ ॥
कश्चिच्च नीचैर्गोत्रत्वात् धनरूपादिमानपि ।
क्रियते कर्मणानेन निन्द्यो नन्दनृपादिवत् ॥ १६४ ॥
गतिजात्यादिपर्यायानुभव प्रतिदेहिनः ।
नामयति प्रह्वयति यत्तन्नामेति कीर्त्तितम् ॥ १६५ ॥
चित्रकृत्सदृशं चैतत् विचित्राणि सृजेद्यथा ।
चित्राण्येष मिथोऽतुल्यान्येव नामापि देहिनः ॥ १६६ ॥
द्विचत्वारिंशद्विध तत् स्थूलभेदविवक्षया ।
स्याद्वा त्रिनवतिविध त्रियुक्शतविध तु वा ॥ १६७ ॥
सप्तषष्टिविध वा स्याद्यथाक्रममथोच्यते ।
विकल्पानां चतुर्णामप्येषां विस्तृतिरागमात् ॥ १६८ ॥

એ વળી કુભારના ઠામ જેવુ છે કુભાર કોઇ વાસણ એવુ બનાવે છે કે લોકો એની પ્રશસા કરે છે, અને કોઇ વળી એવુ બનાવે છે કે તે મદ્યવાળુ નહિ છતા લોકો એની નિદા કરે છે (તેમ લોકો, ઉચ ગોત્રી હોય એની પ્રશસા કરે છે અને નીચ ગોત્રી હોય એની નિદા કરે છે) ૧૬૧-૧૬૨

કોઇ ધનરૂપહીન માણસ લોકોની પ્રશસા પામે છે એ એના એવા ઉચ્ચ ગોત્રકર્મને લીધે જ અને કોઇ ધનવાન, રૂપવાન હોવા છતા નદનૃપતિની પેઠે લોકોમા નિદાય છે એ એના એવા નીચ ગોત્રકર્મનુ જ ફળ છે ૧૬૩-૧૬૪

સાતમુ **નામકર્મ** દરેક પ્રાણીના ગતિ, જાતિ આદિ પર્યાયના અનુભવને દાખવનારૂ કર્મ-તે નામકર્મ કહેવાય છે ૧૬૫

એ એક ચિતારા જેવુ છે જેમ કોઇ ચિતારો પરસ્પર અતુલ્ય-એક બીજાને મળતા ન આવે એવા વિચિત્ર ચિત્રો ચીતરે છે એવી જાતનુ આ નામકર્મ છે ૧૬૬

આ નામકર્મ છે તે સ્થૂલભેદોની ગણત્રીએ બેતાળીશ પ્રકારનુ છે, અથવા ત્રાણુ પ્રકારનુ અથવા એકસોને ત્રણ પ્રકારનુ અથવા સડસઠ પ્રકારનુ છે ૧૬૭-૧૬૮

गतिर्जातिर्वपुश्चैवोपांगं बन्धनमेव च ।
सघातनं संहननं संस्थान वर्ण एव च ॥ १६९ ॥
गन्धो रसश्च स्पर्शश्चानुपूर्वी च नभोगतिः ।
चतुर्दशैता निर्दिष्टाः पिण्डप्रकृतयो जिनैः ॥ १७० ॥
स्युः प्रत्येकप्रकृतयोऽष्टाविंशतिरिमाः पुन ।
त्रसस्थावरदशके पराघातादि चाष्टकम् ॥ १७१ ॥
त्रसबादरपर्याप्तप्रत्येकस्थिरशुभानि सुभगं च ।
सुस्वरमादेययशोनाम्नी चेत्याद्यदशक स्यात् ॥ १७२ ॥
स्थावरसूक्ष्मापर्याप्तकानि साधारणास्थिरे अशुभम् ।
दुःस्वरदुर्भगनाम्नी भवत्यनादेयमयशश्च ॥ १७३ ॥
द्वितीयं दशक चैतत् पराघाताष्टकं त्विदम् ।
पराघातं तथोच्छ्वासातपोद्योताभिधानि च ॥ १७४ ॥
भवत्यगुरुलघ्वाख्य तीर्थकृन्नामकर्म च ।
निर्माणमुपघातं च द्विचत्वारिंशदित्यमी ॥ १७५ ॥

આ બેતાલીશ, ત્રાણુ, એકસોત્રણ, ને સડસઠ પ્રકાર—આ ચારે વિકલ્પો હવે આગમમા કહ્યા પ્રમાણે વિસ્તૃતપણે કહીએ છીએ.

જિન ભગવાનોએ ચૌદ પિંડપ્રકૃતિ કહી છે ગતિ, જાતિ, શરીર, ઉપાગ, બધન, સઘાતન, સહનન, સસ્થાન, વર્ણ, ગધ, રસ, સ્પર્શ, આનુપૂર્વી અને વિહાયોગતિ ૧૬૯—૧૭૦

વળી અઠ્ઠાવીશ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ કહી છે ત્રસ આદિ દશ, સ્થાવર આદિ દશ અને પરાઘાત આદિ આઠ ૧૭૧

ત્રસ આદિ દશ આ પ્રમાણે ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સુભગ, સુસ્વર, આદેય અને યશ ૧૭૨

સ્થાવર આદિ દશ આ પ્રમાણે સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, અસ્થિર, અશુભ, દુર્ભગ, દુસ્વર, અનાદેય અને અપયશ ૧૭૩

પરાઘાત આદિ આઠ આ પ્રમાણે પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ, આતપ, ઉદ્યોત, અગુરુલઘુ, તીર્થંકર, નિર્માણ, અને ઉપઘાત ૧૭૪—૧૭૫

એ પ્રમાણે ૧૪+૨૮ એટલે બેતાળીશ ભેદ થયા.

चतुर्दशोक्ता गत्याद्याः पिण्डप्रकृतयोऽत्र याः ।
पचषष्टिः स्युरेव ताः प्रतिभेदविवक्षया ॥ १७६ ॥
गतिश्चतुर्धा नरकतिर्यङ्नरसुरा इति ।
एकद्वित्रिचतु.पचेन्द्रियाः पचेति जातय ॥ १७७ ॥
देहान्यौदारिकादीनि पच प्रागुदितानि वै ।
त्रिधांगोपांगानि तेषां विना तैजसकार्मणे ॥ १७८ ॥
तत्रांगानि वाहुपृष्टोरूरोमूर्धादिकानि वै ।
अगुल्यादीन्युपांगानि भेदोऽङ्गोपाङ्गयोरयम् ॥ १७९ ॥
नखांगुलीपर्वरेखाप्रमुखान्यपराणि च ।
अगोपांगानि निर्दिष्टान्युत्कृष्टज्ञानशालिभि ॥ १८० ॥
औदारिकाद्यगसक्तपुद्गलानां परस्परम् ।
निवद्धवध्यमानानां सम्वन्धघटक हि यत् ॥ १८१ ॥
तद् वन्धन स्वस्वदेहतुल्याख्य पचधोदितम् ।
दार्वादिसन्धिघटकजत्वादिसदृश ह्यदः ॥ १८२ ॥ युग्मम् ॥

ઉપર ગતિ વગેરે ચૌદ પિંડપ્રકૃતિઓ કહી એના પણ પાછા પ્રતિભેદો છે એટલે એ વિવક્ષાએ **પાસઠ** ભેદો થાય છે તે નીચે પ્રમાણે — ૧૭૬

ગતિના **ચાર** પ્રકાર નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ

જાતિના **પાચ** પ્રકાર એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, ત્રેઇન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય ૧૭૭

શરીરના **પાચ** પ્રકાર ઔદારિક વગેરે પૂર્વે કહેલા છે એ

અ ગોપાગના **ત્રણ** પ્રકાર ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક ૧૭૮

(બાહુ, પૃષ્ટ, ઊરૂ, હૃદય, મસ્તક વગેરે અગો કહેવાય છે, અને આગળીઓ આદિ ઉપાગ કહેવાય છે જ્ઞાની પુરૂષોએ નખ, આગળીના પર્વો વગેરેને પણ ઉપાગમા ગણ્યા છે) ૧૭૯—૧૮૦

બ ધનના **પાચ** પ્રકાર ઔદારિક વગેરે અગોની સાથે આસક્ત, બધાયેલા અને ચાલુ બધાયા કરતા પુદ્ગળોનો પરસ્પર સબધ ઘટાવનારૂ—તે બધન કહેવાય છે એના પાચ પ્રકાર છે અને એ, કાષ્ટ આદિના સાધા મેળવી મેળવીને કરેલી બનાવટ જેવુ છે ૧૮૧—૧૮૨

औदारिकाद्यंगयोग्यान् सघातयति पुद्गलान् ।
यत्तत् संघातनं पंचविधं बन्धनवत् भवेत् ॥ १८३ ॥

यद्वा पंचदशविधमेवं भवति बन्धनम् ।
औदारिकौदारिकाख्य बन्धन प्रथमं भवेत् ॥ १८४ ॥

औदारिकतैजसाख्यं तथौदारिककार्मणम् ।
स्याद्वैक्रियवैक्रियाख्यं तथा वैक्रियतैजसम् ॥ १८५ ॥

वैक्रियकार्मणाख्यं चाहारकाहारक तथा ।
आहारकतैजस च तथाहारककार्मणम् ॥ १८६ ॥

औदारिकतैजसकार्मणं बन्धनमीरितम् ।
वैक्रियतैजसकार्मणबन्धनमथावरम् ॥ १८७ ॥

आहारकतैजसकार्मणबन्धनमेव च ।
तैजसतैजसबन्धनं च तैजसकार्मणम् ॥ १८८ ॥

कार्मणकार्मणं चेति स्युः पचदश तानि हि ।
तत्र पूर्वसंग्रहीतैर्यदौदारिकपुद्गलैः ॥ १८९ ॥

गृह्यमाणौदारिकागपुद्गलानां परस्परम् ।
सम्बन्धकृत्तदौदारिकौदारिकाख्यबन्धनम् ॥ १९० ॥ युग्मम् ॥

સઘાતના પાચ પ્રકાર છે ઔદારિક આદિ અગોને યોગ્ય હોય એવા પુદ્ગળોનુ સઘાતન કરનારૂ–તે સઘાતન કહેવાય ૧૮૩

અથવા બધનના નીચે પ્રમાણે પદર ભેદ પણ પડે છે —

(૧) ઔદારિકઔદારિક, (૨) ઔદારિકતૈજસ, (૩) ઔદારિકકાર્મણ, (૪) વૈક્રિય વૈક્રિય, (૫) વૈક્રિયતૈજસ, (૬) વૈક્રિયકાર્મણ, (૭) આહારકઆહારક, (૮) આહારક તજસ, (૯) આહારકકાર્મણ, (૧૦) ઔદારિકતૈજસકાર્મણ, (૧૧) વૈક્રિયતૈજસ કાર્મણ, (૧૨) આહારકતૈજસકાર્મણ, (૧૩) તૈજસતૈજસ, (૧૪) તૈજસકાર્મણ અને (૧૫) કાર્મણકાર્મણ. ૧૮૩–૧૮૮

પહેલા સઘરી રાખેલા ઔદારિક પુદ્ગળોની સાથે, બીજા નવા ગૃહ્યમાણ ઔદારિક પુદ્ગળોનો પરસ્પર સબધ ઘટાવી આપે–એ બધનનુ નામ ઔદારિકઔદારિક બધન ૧૮૯-૯૦

एव च　औदारिकपुद्गलानां सह तैजसपुद्गलैः ।
सम्बन्धघटक त्वौदारिकतैजसबन्धनम् ॥ १९१ ॥
औदारिकपुद्गलानां सह कार्मणपुद्गलै ।
सम्बन्धकृत् भवत्यौदारिककार्मणबन्धनम् ॥ १९२ ॥
भावनैव वैक्रियवैक्रियादिबन्धनेष्वपि ।
स्वयं विचक्षणै· कार्या दिङ्मात्र तु प्रदर्शितम ॥ १९३ ॥
षट्क सहननाना सस्थानानां षट्कमेव च ।
वर्णा पच रसाः पंचाष्टौ स्पर्शा गन्धयोर्द्वयम् ॥ १९४ ॥
तत्र वर्णौ नीलकृष्णौ कटुतिक्ताभिधो रसौ ।
गुरुः खरो रुक्षशीताविति स्पर्शचतुष्टयम् ॥ १९५ ॥
दुर्गन्धश्चेति नवकमशुभं परिकीर्तितम् ।
वर्णगन्धरसस्पर्शा· शेषास्त्वेकादशोत्तमा ॥ १९६ ॥
आनुपूर्व्यश्चतस्र· स्युश्चतुर्गतिसमाभिधा· ।
द्विधा विहायोगति स्यात् प्रशस्तेतरभेदत· ॥ १९७ ॥

એજ પ્રમાણે ઔદારિક પુદ્ગળોની સાથે તૈજસ પુદ્ગળોનો સબધ કરાવી દે એનુ નામ ઔદારિક તૈજસ બધન ૧૯૧

ઔદારિક પુદ્ગળોની સાથે કાર્મણ પુદ્ગળોનો સબધ કરાવી દે એ બધન ઔદારિક કાર્મણ બધન કહેવાય ૧૯૨

એજ પ્રમાણે વૈક્રિયવૈક્રિય વગેરે બીજા બધનોને વિષે પણ વિચક્ષણ પુરૂષોએ સ્વયમેવ ભાવના કરી લેવી. અહિ અમે તો માત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યુ છે ૧૯૩

સઘયણના છ પ્રકાર છે સસ્થાનો પણ છ છે વર્ણ પાચ છે રસ પાચ છે સ્પર્શ આઠ છે અને ગધ બે છે ૧૯૪

એમા નીલ અને કૃષ્ણ–એ બે વર્ણ, કટુ અને તીખો–એ બે રસ, ગુરૂ, ખર, રૂક્ષ અને શીત–એ ચાર સ્પર્શ, તથા દુર્ગન્ધ—આટલા નવ અશુભ છે બાકીના અગ્યાર (ત્રણ વર્ણ, ત્રણ રસ, ચાર સ્પર્શ, એક ગધ) શુભ છે ૧૯૫–૧૯૬

આનુપૂર્વી ચાર છે (૧) નરક, (૨) તિર્યંચ, (૩) મનુષ્ય અને (૪) દેવ. વિહાયોગતિ બે પ્રકારની છે પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત ૧૯૭

एवं भेदाः पचपष्टि॰ पिराडप्रकृतिजाः स्मृताः ।
पचानामौदारिकादिवन्धनानां विवक्षया ॥ १९८ ॥

सा पंचपष्टिरष्टाविंशत्या प्रकृतिभिः पुरोक्ताभिः ।
प्रत्येकाभिर्युक्ताः स्यु नाम्नः त्रिनवतिः भेदाः ॥ १९९ ॥

वन्धनानां पंचदशभेदत्वे च विवक्षिते ।
स्युः नामकर्मणो भेदाः त्रिभिः समधिकं शतम् ॥ २०० ॥

वन्धसंघातननाम्नामिह पचदशपचसंख्यानाम् ।
सह वन्धसजातीयत्वाभ्यां न स्वांगतः पृथग्गणनम् ॥ २०१ ॥

कृष्णादिभेदभिन्नाया वर्णादिविंशतेः पदे ।
सामान्येनैव वर्णादिचतुष्कमिह गृह्यते ॥ २०२ ॥

पूर्वोक्तत्र्युत्तरशतादेषां षट्त्रिंशतस्तत. ।
कृतेऽपसारणे सप्तषष्टिर्भेदा भवन्ति ते ॥ २०३ ॥

वन्धे तथोदये नाम्नः सप्तपष्ठिरिय मता ।
षट्विंशतिश्च मोहस्य वन्धे प्रकृतय स्मृताः ॥ २०४ ॥

એવી રીતે, ઔદારિક વગેરે બધનો 'પાચ' ગણતા નામકર્મના પિડપ્રકૃતિથી થયેલા એકદર પાસઠ પ્રકાર થયા ૧૯૮

એ પાસઠમા પૂર્વોક્ત અઠ્યાવીશ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ મેળવીએ એટલે નામકર્મના ત્રાણુ ભેદ થાય ૧૯૯

વળી જો ઔદારિક આદિ બન્ધનોના 'પાચ' ને બદલે 'પદર' ભેદ ગણાવ્યા છે એ મેળવીએ તો એકદર નામકર્મના એકસો ત્રણ ભેદ થાય. ૨૦૦

પણ પદર પ્રકારનુ બધન અને પાચ પ્રકારનુ સઘાતન—એ વીસ નામકર્મોની, બન્ધત્વ અને સજાતીયત્વને લીધે સ્વાગથી જુદી ગણના ન હોય અને વર્ણ, રસ, સ્પર્શ તથા ગધ—એ ચારના થઈને વીશ ભેદ ગણ્યા છે એની જગ્યાએ, ભેદ વગરના ફક્ત સામાન્યત ચાર છે એ લઈએ તો વીશ અને સોળ મળીને છત્રીશ ભેદ ઓછા થાય એટલે એકસો ત્રણમાથી આ છત્રીશ બાદ કરીએ એટલે સડસઠ ભેદ રહે. ૨૦૧-૨૦૩

નામકર્મના, બધ તથા ઉદયમા આ સડસઠ પ્રકૃતિ કહી છે અને મોહનીય કર્મના બધમા છવીશ પ્રકૃતિઓ કહી છે, ૨૦૪

सम्यक्त्वमिश्रमोहौ यज्जातु नो बन्धमर्हतः ।
एतौ हि शुद्धार्धशुद्धमिथ्यात्वपुद्गलात्मकौ ॥ २०५ ॥
त्रिपञ्चाशत् प्रकृतयस्तदेव शेषकर्मणाम् ।
नाम्नश्च सप्तषष्टिः स्युः शतं विंशं च मीलिताः ॥ २०६ ॥
अधिक्रियन्ते बन्धे ता उदयोदीरणे पुनः ।
सम्यक्त्वमिश्रसहितास्ता द्वाविंशशतं खलु ॥ २०७ ॥
नाम्नस्त्र्याढ्यं शतं पञ्चपंचाशत् शेषकर्मणाम् ।
सत्तायामष्टपञ्चाढ्यमेव प्रकृतयः शतम् ॥ २०८ ॥
चेत् बन्धनानि पञ्चैव विवक्ष्यन्ते तदा पुनः ।
अष्टचत्वारिंशशतं सत्तायां कर्मणां भिदः ॥ २०९ ॥
नामकर्मप्रकृतीनामथैतासां निरूप्यते ।
प्रयोजनं गुरुप्रान्ते समीक्ष्य समयोदधिम् ॥ २१० ॥
चतुर्भ्यो गतिनामभ्यः प्राप्तिः स्वस्वगतेर्भवेत् ।
पंचभ्यो जातिनामभ्योऽप्येकद्व्याद्यक्षता भवेत् ॥ २११ ॥

કેમકે સમકિત મોહનીય અને મિશ્રમોહનીય—એ બે કદિ પણ બંધને યોગ્ય હોય નહિં કારણ કે એ બેઉ શુદ્ધ અને અર્ધશુદ્ધ—એવા મિથ્યાત્વપુદ્ગળરૂપ છે (તેથી ૨૮–૨=૨૬) આમ નામ શિવાયના શેષ કર્મોની ત્રેપન પ્રકૃતિઓ થઇ અને એની સાથે નામકર્મની સડસઠ પ્રકૃતિ ભેળવીએ એટલે એકંદર એકસો વીશ પ્રકૃતિ થાય છે ૨૦૫–૨૦૬

આ ૧૨૦ પ્રકૃતિઓનો બંધની અંદર અધિકાર છે પણ ઉદય અને ઉદીરણામાં તો સમ્યક્ત્વ મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીય સહિત એઓ એકસો બાવીશ થાય છે ૨૦૭

એવી રીતે વળી નામકર્મની ૧૦૩ પ્રકૃતિઓ અને બીજા કર્મોની ૫૫ પ્રકૃતિઓ મળીને ૧૫૮ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં છે ૨૦૮.

એમાં પણ જો બન્ધન 'પાંચ' જ ગણીએ, તો ૧૪૮ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં રહે ૨૦૯

હવે ગુરૂસમીપે સિદ્ધાન્તની સમીક્ષા કરી છે તે પ્રમાણે આ નામકર્મપ્રકૃતિઓનું પ્રયોજન સમજાવું છું ૨૧૦

ચાર ગતિનામકર્મ છે એનાથી પોતપોતાની ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે

પાંચ જાતિનામકર્મ છે એનાથી એકેન્દ્રિયત્વ, બેઇન્દ્રિયપણું વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે ૨૧૧

पंचानां वपुषां हेतु स्याद्वपुर्नाम पंचधा ।
औदारिकवैक्रियाहारकांगोपांगमाधनम् ॥ २१२ ॥

त्रिधांगोपांगनाम स्यात् वन्धनानि च पंचधा ।
स्यु पचदश वागानां मिथः सम्वन्धहेतवः ॥ २१३ ॥

असत्सु वन्धनेष्वेषु सघातनामकर्मणा ।
संहृतानां पुद्गलानां वन्धो न घटते मिथ· ॥ २१४ ॥

सक्तूना संगृहीतानां यथा पत्रकरादिना ।
घृतादिश्लेषणाद्रव्य विना बन्धो मिथो न हि ॥ २१५ ॥

औदारिकादियोग्यानां स्यात् सघातननाम तु ।
संग्राहकं पुद्गलाना दन्तालीव तृणावले ॥ २१६ ॥

षणां सहननानां च संस्थानानां च तावताम् ।
तत्तद्विशेषकारीणि स्युर्नामानि तदाख्यया ॥ २१७ ॥

तत्तद्वर्णगन्धरसस्पर्शनिष्पत्तिहेतवः ।
वर्णादिनामकर्माणि विंशति· स्यु शरीरिणाम् ॥ २१८ ॥

પાચ શરીરનામકર્મ છે એ પાચ શરીરના હેતુભૂત છે અને તે ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક અગોપાગોને બક્ષનારા છે ૨૧૨

ત્રણ પ્રકારનુ અગોપાગનામકર્મ, અને પાચ પ્રકારના અથવા પદર પ્રકારના બધન એ બધા, અગોના પરસ્પરના સબધના હેતુભૂત છે ૨૧૩

આ બન્ધનો ન હોય તો સધાતનામકર્મવડે સહરાયલા પુદ્ગળોનો પરસ્પર બધ ઘટે નહિ, જેવી રીતે કે પત્રકરાદિક વડે સગૃહીત એવો સાથવો ઘ્રત વગેરે શ્લેષણની વસ્તુ વિના બધાતો નથી ૨૧૪–૨૧૫

સઘાતનનામકર્મ છે તે ઔદારિક આદિક યોગ્ય પુદ્ગળોને ગ્રહણ કરી લેનારૂ છે, જેવી રીતે દતાલી તૃણના સમૂહને ગ્રહણ કરી લે છે એમ ૨૧૬

છ સહનનો છે તથા છ સસ્થાનો છે તેઓના નામો જ તેમની વિશિષ્ટતા કહી આપે છે

પ્રાણીના, વર્ણાદિ વીશ નામકર્મો તે તે વર્ણ, ગધ, રસ અને સ્પર્શની નિષ્પત્તિના હેતુ છે ૨૧૮

द्वित्रिचतुःसमयेन प्रसर्पतां विग्रहेण परलोकम् ।
कूर्परलांगलगोमूत्रिकादिवद्गमनरूपाया ॥ २१९ ॥
स्यादुदय आनुपूर्व्या· वक्रगतौ वृषभरज्जुकल्पायाः ।
स्वस्वगतिसमाभिख्या· चतुर्विधास्ताश्च गतिभेदात् ॥ २२० ॥

गतिर्वृषभवत् श्रेष्ठा सद्विहायोगतेर्भवेत् ।
खरादिवत् सा दुष्टा स्यादसत्खगतिनामतः ॥ २२१ ॥
त्रसा द्वित्रिचतुपचेन्द्रिया स्युस्त्रसनामतः ।
स्युः बादरा बादराख्यात् स्थूलपृथ्व्यादयोऽङ्गिन ॥ २२२ ॥
लब्धिकरणपर्याप्ता· पर्याप्तनामकर्मतः ।
प्रत्येकतनवो जीवाः स्युः प्रत्येकाख्यकर्मणा ॥ २२३ ॥
स्थिरनामोदयाद्दन्तास्थ्यादि स्यात् स्थिरमङ्गिनाम् ।
नाभेरूर्ध्वं च मूर्धादि शुभनामोदयात् शुभम् ॥ २२४ ॥

કૂર્પર, લાગલ અને ગોમુત્રિકાની પેઠે વક્રપણે (વાકાચુકા–આડા અવળા) ચાલવાથી, જે પ્રાણીઓને પરલોકમા પહોચના બબ્બે, ત્રણત્રણ કે ચચ્ચાર સમય લાગે છે એઓને રીતસર ચલાવવા એ વૃષભરજ્જુ જેવી આનુપૂર્વીનુ કામ છે જે પ્રાણી જે ગતિમા જાય તે ગતિનુ જે નામ એજ એ પ્રાણીની આનુપૂર્વીનુ નામ એટલે આનુપૂર્વી પણ ચાર પ્રકારની થઇ નરક આનુપૂર્વી, તિર્યચ આનુપૂર્વી, મનુષ્ય આનુપૂર્વી અને દેવઆનુપૂર્વી ૨૧૯–૨૨૦

પ્રાણીની (૧) વૃષભ જેવી શ્રેષ્ઠ ગતિ હોય એ ' સદ્‌વિહાયોગતિ નામકર્મ ' ને લીધે, અને (૨) રાસભ વગેરેની જેવી દુષ્ટ ગતિ હાય એ 'અસદ્‌વિહાયોગતિ' નામકર્મને લીધે ૨૨૧

એટલુ નામકર્મની ચોદ પિડપ્રકૃતિના પ્રયોજન વિષે

હવે એની અઠયાવીશ પ્રત્યેકપ્રકૃતિના પ્રયોજન વિષે —

(૧) બેઇન્દ્રિય–ત્રેઇન્દ્રિય–ચોરિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય જીવો ' ત્રસનામકર્મ ' ને લીધે ત્રસ છે

(૨) સ્થૂલ પૃથ્વીકાય આદિ જીવો બાદર નામકર્મને લીધે બાદર છે ૨૨૨

(૩) જીવો લબ્ધિપર્યાપ્ત અને કરણપર્યાપ્ત હોય એ પર્યાપ્ત નામકર્મને લીધે

(૪) જીવો પ્રત્યેકશરીરી હોય છે એ પ્રત્યેક નામકર્મને લીધે ૨૨૩

(૫) પ્રાણીઓના અસ્થિ, દાત આદિ સ્થિર હોય એ સ્થિર નામકર્મને લીધે સમજવુ

(૬) પ્રાણીનો નાભિની ઉપરનો શીર્ષાદિ ભાગ શુભ હોય એ શુભનામકર્મના ઉદયને લીધે ૨૨૪

स्पृष्टो मूर्धादिना ह्यन्यः शुभत्वादेव मोदते ।
अशुभत्वादेव परः स्पृष्टः क्रुध्येत् पदादिना ॥ २२५ ॥
स्यात्प्रियोऽनुपकर्त्तापि लोकानां सुभगोदयात् ।
मनोरमस्वरः प्राणी भवेत्सुस्वरनामतः ॥ २२६ ॥
अयुक्तवाद्यप्यादेयवाक् स्यादादेयनामतः ।
यशोनाम्नो यशःकीर्ति. व्याप्नोति भुवि देहिनाम् ॥ २२७ ॥
तत्र च पराक्रमतपस्त्यागाद्युद्भूतयशसा हि यत् ।
कीर्त्तनं श्लाघनं ज्ञेया सा यश कीर्तिरुत्तमैः ॥ २२८ ॥
यद्वा दानादिजा कीर्ति पराक्रमकृतं यश ।
एकदिग्गामिनी कीर्तिः सर्वद्दिग्गामुकं यश ॥ २२९ ॥
स्थावरः स्यात् स्थावराख्यात् सूक्ष्म स्यात्सूक्ष्मनामतः ।
अपर्याप्तोऽङ्गी म्रियेतापर्याप्तनामकर्मतः ॥ २३० ॥

કેમકે એક પ્રાણી શુભનામકર્મને લીધેજ મુખ, મસ્તક આદિથી પ્રમુદિત થાય છે અને અન્ય પ્રાણી અશુભનામકર્મને લીધે ચરણાદિકથી ક્રોધ કરે છે ૨૨૫

(૭) લોકોપર ઉપકાર ન કરતો હોય છતા પણ એક માણસ લોકપ્રિય થઇ પડે છે એ એનુ સુભગનામકર્મ સમજવુ

(૮) પ્રાણીનો સ્વર મનોહર હોય એ એનુ સુસ્વરનામકર્મ સમજવુ ૨૨૬

(૯) અયુકત બોલનારાના વચન પણ સ્વીકારાય એ એનુ આદેયનામકર્મ

(૧૦) પૃથ્વીમા કોઈ પ્રાણીની યશકીર્તિ ફેલાય એ એનુ યશનામ કર્મ સમજવુ ૨૨૭

(પરાક્રમ, તપ, દાન વગેરેથી લોકોમા જે પ્રશસા થાય તેનુ નામ યશકીર્તિ અથવા એમ લેવુ કે દાન વગેરેથી થાય તે ' કીર્તિ ', અને પરાક્રમથી થાય તે ' યશ ' અથવા થોડા ભાગમા ગવાય તે કીર્તિ અને સર્વત્ર ગવાય એ યશ–એમ લેવુ) ૨૨૮–૨૨૯

(૧૧) પ્રાણી સ્થાવર થાય એ એના સ્થાવરનામ કર્મને લીધે,

(૧૨) અને સૂક્ષ્મ થાય એ સૂક્ષ્મનામ કર્મને લીધે

(૧૩) પ્રાણી સર્વપર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા વિના મૃત્યુ પામે એ એના ' અપર્યાપ્તનામ કર્મ'ને લીધે ૨૩૦

साधारणांग स्यात् साधारणाख्यनामकर्मत ।
अस्थिरास्थिदन्तजिव्हाकर्णादि अस्थिरोदयात् ॥ २३१ ॥

नाभेरधोऽशुभ पादादिक चाशुभनामत ।
उपकर्त्ताप्यनिष्ट स्याल्लोकाना दुर्भगोदयात् ॥ २३२ ॥

उक्त च प्रज्ञापनावृत्तौ---

अणुवकए वि बहूण जो हु पिओ तस्स सुभगनामुदओ।
उवगारकारगो वि हु न रुच्चए दुभगस्सुदए ॥ २३३ ॥

सुभगुदये वि हु कोइ किंचीआसज्ज दुभग्गो जइवि ।
जायइ तद्दोसाओ जहा अभव्वाण तित्थयरो ॥ २३४ ॥

दुष्टानिष्टस्वरो जन्तुर्भवेत् दुःस्वरनामत ।
युक्तवाग्यप्यनादेयवाक्योऽनादेयनामत ॥ २३५ ॥

---

(१४) પ્રાણી સાધારણ શરીરવાળો થાય એ એનુ સાધારણનામકર્મ સમજવુ

(१५) કોઇના અસ્થિ, દાત, જીભ, કાન આદિ અસ્થિર થાય (ઢીલા પડે) એ એનુ અસ્થિરનામકર્મ સમજવુ ૨૩૧

(१६) નાભિની હેઠળનો ભાગ–ચરણ આદિ અશુભ હોય એ પ્રાણીનુ અશુભ નામ કર્મ સમજવુ

(१७) ઉપકાર કરતા છતા પણ કોઇ આપણને ચાહે નહિ તો સમજવુ કે એ આપણુ દુર્ભગનામકર્મ ૨૩૨

આ સબધમા 'પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિ'મા પણ કથન છે " એક માણસ કોઈપર ઉપકાર નથી કરતો છતા પણ સુભગનામકર્મના ઉદયથી ઘણાઓને પ્રિય થઇ પડે છે બીજો વળી ઉપકાર કરે છે છતા દુર્ભાગ્યનામ કર્મના ઉદયથી કોઇને ગમતો નથી વળી એક માણસને સુભગનામ કર્મનો ઉદય હોય છતા એ અમુક માણસોને અરૂચિકર લાગે તેમા દોષ સામાવાળાનો સમજવો જેમકે તીર્થંકર પ્રભુ જેવાના વચન અભવ્યોને રૂચિકર થતા નથી તેમા દોષ કોનો ? એ અભવ્યોનો જ ૨૩૩-૨૩૪

(१८) પ્રાણી દુષ્ટ–અનિષ્ટ–સ્વરવાળો થાય એ દુ સ્વરનામકર્મ

(१९) યુક્ત બોલનારના વચન પણ સ્વીકૃત ન થાય એમા એનુ અનાદેયનામકર્મ જ કારણભૂત સમજવુ ૨૩૫.

अयशोऽकीर्तिभाग्जीवोऽयशोनामोदयात् भवेत् ।
त्रसस्थावरदशके एवमुक्ते स्वरूपतः ॥ २३६ ॥

पराघातोदयात् प्राणी परेषा बलिनामपि ।
स्यात् दुर्द्धर्ष सदुच्छ्वासलब्धिश्चोच्छ्वासनामतः ॥ २३७ ॥

यत. स्वयमनुष्णोऽपि भवत्युष्णप्रकाशकृत् ।
तदातपनामकर्म रविबिम्बमिवाङ्गिनाम् ॥ २३८ ॥

उष्णस्पर्शोदयादुष्णस्याग्नेर्या तु प्रकाशिता ।
न ह्यातपात्सा किन्तु स्यात्तादृग्लोहितवर्णतः ॥ २३९ ॥

तदुद्योतनामकर्म यतोऽनुष्णप्रकाशकृत् ।
भवति प्राणिनामंगं खद्योतज्योतिरादिवत् ॥ २४० ॥

रत्नौषध्यादयोऽप्येवमुद्योतनामकर्मणा ।
द्योतन्ते मुनिदेवाश्च विहितोत्तरवैक्रिया· ॥ २४१ ॥

---

(२०) અપયશ અને અપકીર્તિ જ થાય એ પ્રાણીનુ અયશનામકર્મ સમજવુ (એ પ્રમાણે ' ત્રસ ' આદિ દશ, અને ' સ્થાવર ' આદિ દશ નામકર્મોનુ પ્રયોજન કહ્યુ) ૨૩૬

હવે ' પરાઘાત ' આદિ આઠ નામ કર્મોના પ્રયોજન વિષે

(૨૧) એક પ્રાણીની સામે બીજા બળવત પ્રાણીઓ પણ ઉભા ન રહી શકે એ એનુ પરાઘાતનામકર્મ સમજવુ

(૨૨) એક માણસનો ઉત્તમ ઉચ્છ્વાસ હોય એ એના ઉચ્છ્વાસનામકર્મને લીધે ૨૩૭

(૨૩) પ્રાણી પોતે અનુષ્ણ છતા સામાને સૂર્યબિબની પેઠે ઉષ્ણ પ્રકાશવાળો લાગે એ એનુ આતાપનામકર્મ સમજવુ ૨૩૮

(અગ્નિમા જે ઉષ્ણ પ્રકાશ છે તે તેવા પ્રકારના રક્ત વર્ણને લીધે છે આતાપનામકર્મને લીધે છે એમ ન સમજવુ) ૨૩૯

(૨૪) પ્રાણી પોતે અનુષ્ણ છતા એનુ અગ પતગીઆની જ્યોતિની જેમ પ્રકાશ કરતુ હોય તો તે ઉદ્યોતનામકર્મનો ઉદય સમજવો ૨૪૦

(રત્નો, ઔષધિઓ અને ઉત્તરવૈક્રિય કરનારા મુનિઓ તથા દેવતાઓ ઉદ્યોતવત હોય છે-એ આ જ નામકર્મનુ પરિણામ છે) ૨૪૧

यतो वपुर्नातिगुरु नातिलघ्वङ्गिनां भवेत् ।
नामकर्मागुरुलघु तदुक्तं युक्तिकोविदैः ॥ २४२ ॥
तद्भवेत्तीर्थकृन्नाम यतस्त्रिजगतोऽपि हि ।
अर्चनीयो भवत्यङ्गी प्रातिहार्याद्यलकृत ॥ २४३ ॥
तद्विंशतेः स्थानकानामाराधनान्निकाच्यते ।
भवे तृतीये नृगतावेव सम्यक्त्वशालिना ॥ २४४ ॥
उदयश्च भवत्यस्य केवलोत्पत्त्यनन्तरम् ।
वेद्यते चैतदग्लान्या धर्मोपदेशनादिभि ॥ २४५ ॥
यथास्थाने नियमन कुर्यान्निर्माणनाम तु ।
अगोपांगाना गृहादिकाष्टानामिव वार्धकि ॥ २४६ ॥
प्रतिजिह्वादिना स्वीयावयवेनोपहन्यते ।
यतः शरीरी तदुपघातनाम प्रकीर्तितम् ॥ २४७ ॥
भवेद्दानलाभभोगोपभोगवीर्यविघ्नकृत् ।
अन्तरायं पचविध कोशाध्यक्षसम ह्यद ॥ २४८ ॥

---

(२५) પ્રાણીનુ શરીર અતિ ભારે ન હોય તેમ અતિ હળવુ પણ ન હોય એ એનુ અગુરૂલઘુનામકર્મ સમજવુ ૨૪૨

૨૬ એક પ્રાણી પ્રાતિહાર્ય વગેરેથી શોભાયમાન અને ત્રણે જગતમા પૂજનીક થાય એમા તીર્થ કર નામકર્મ હેતુભૂત સમજવુ ૨૪૩

(સમ્યકત્વવાન પ્રાણી ત્રીજે ભવે મનુષ્યના ભવમા જ રહીને વીશસ્થાનકના આરાધનવડે તીર્થ કર નામકર્મ બાધે છે એનો ઉદય કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પછી થાય છે અને એ પૂર્ણ ઉલ્લાસથી ધર્મોપદેશ વગેરે આપવાથી વેદાય છે) ૨૪૪-૨૪૫

૨૭ સુતાર ઘર વિગેરેના કાષ્ટોને યથા સ્થાને ગોઠવી આપે છે તેમ જે કર્મ પ્રાણીના અ ગોપાગોને યથાયોગ્યપણે ગોઠવી આપે છે એ નિર્માણનામ કર્મ ૨૪૬

૨૮ જેને લીધે પ્રાણીના જિહ્વા આદિ પ્રત્યેક અવયવોનો ઉપઘાત થાય એ ઉપઘાત નામકર્મ ૨૪૭

આ પ્રમાણે નામકર્મની અઠયાવીશ પ્રત્યેક પ્રકૃતિનુ પ્રયોજન સમજાવ્યુ

એ પ્રમાણે (સાતમા) નામકર્મ વિષે વિવેચન સ પૂર્ણ

હવે આઠમા અને છેલ્લા અન્તરાયકર્મ વિષે

यथा दित्सावपि नृपे न प्राप्नोति धन जन· ।
प्रातिकूल्यं गते कोशाध्यक्षे केनापि हेतुना ॥ २४९ ॥

अपि जानन् दानफलं वित्ते पात्रे च सत्यपि ।
तथा दातुं न शक्नोति दानान्तरायविघ्नितः ॥२५०॥ युग्मम् ॥

तथैवोपायविज्ञोऽपि कृतयत्नोऽपि नासुमान् ।
हेतोः कुतोऽपि प्राप्नोति लाभं लाभान्तरायत ॥ २५१ ॥

भोगोपभोगौ प्राप्तावप्यङ्गी भोक्तुं न शक्नुयात् ।
भोगोपभोगान्तरायविघ्नितो मम्मणादिवत् ॥ २५२ ॥

इष्टानिष्टवस्तुलब्धिपरिहारादिपूद्यमम् ।
शक्तोऽपि कर्त्तुं न कर्त्तुं नेष्टे वीर्यान्तरायतः ॥ २५३ ॥

ज्ञानानां च ज्ञानिनां च गुर्वादीनां तथैव च ।
ज्ञानोपकरणानां चाशातनाद्वेषमत्सरैः ॥ २५४ ॥

---

(૧) દાનાન્તરાય, (૨) લાભાન્તરાય, (૩) ભોગાન્તરાય, (૪) ઉપભોગાન્તરાય અને (૫) વીર્યાન્તરાય—આમ પાચ પ્રકારનુ અન્તરાયકર્મ છે એ એક (રાજાના) કોશાધ્યક્ષ—ખજાનચી જેવુ છે ૨૪૮

જેવી રીતે એક રાજાની તો ઇચ્છા ધન આપવાની હોય પણ એનો કોશાધ્યક્ષ કોઇ કારણુસર પ્રતિકુળ થાય તેથી માણસને ધન મળે નહિ, તેમ દાનનુ ફળ જાણનારો મનુષ્ય, દ્રવ્ય અને પાત્રનો યોગ હોય છતા, દાનાન્તરાય કર્મ નડવાથી દાન દઇ શકતો નથી ૨૪૯—૨૫૦

એજ પ્રમાણે વળી ઉપાયવિજ્ઞ માણસ પ્રયત્ન કરતા છતા કોઇ કારણસર લાભ મેળવી શકે નહિ—એ એના લાભાન્તરાય કર્મનો ઉદય સમજવો ૨૫૧

ભોગ અને ઉપભોગ પામે પડ્યા હોય છતા મમ્મણશેઠની પેઠે, પ્રાણી એ ભોગવી શકે નહિ એ એના ભોગાન્તરાય અને ઉપભોગાન્તરાય કર્મોના ઉદયને લીધે સમજવુ ૨૫૨

વળી ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટ વસ્તુના પરિહારને અર્થે યત્ન કરવાનુ સામર્થ્ય હોય છતા પણ પ્રાણી એ કરી શકતો નથી—ત્યા એના વીર્યાન્તરાય કર્મનો ઉદય સમજવો. ૨૫૩

એ પ્રમાણે અન્તરાય કર્મ વિષે વિવેચન કર્યું

જ્ઞાનની જ્ઞાનીઓની ગુરૂ વગેરેની, તેમજ જ્ઞાનના ઉપકરણોની આશાતના, દ્વેષ અને

निन्दोपघातान्तराये प्रत्यनीकत्वनिह्नवे ।
बध्नात्यावरणकर्म ज्ञानदर्शनयोर्भवी ॥ २५५ ॥ युग्मम् ॥
गुर्वादिभक्तिकरुणाकषायविजयादिभि ।
बध्नाति कर्म साताख्य दाता सद्धर्मदार्ढ्ययुक् ॥ २५६ ॥
गुर्वादिभक्तिविकल कषायकलुषाशय ।
असातावेदनीय च बध्नाति कृपणोऽसुमान् ॥ २५७ ॥
उन्मार्गदेशको मार्गापलापी साधुनिन्दक ।
बध्नाति दर्शनमोहं देवादिद्रव्यभक्षक ॥ २५८ ॥
कषायहास्यविषयादिभिर्बध्नाति देहभृत् ।
कषायनोकषायाख्यं कर्म चारित्रमोहकम् ॥ २५९ ॥
निबध्नाति नारकायुर्महारम्भपरिग्रह ।
तिर्यगायु शल्ययुक्तो धूर्त्तश्च जनवचक ॥ २६० ॥
नरायुर्मध्यमगुण प्रकृत्याल्पकषायक. ।
दानादौ रुचिमान् जीवो बध्नाति सरलाशय. ॥ २६१ ॥

મત્સર કરવાથી, નિંદા કરવાથી, ઉપઘાત કરવાથી, અન્તરાય કરવાથી, તથા નિહ્નવપણુ કરવાથી પ્રાણી જ્ઞાનાવરણીય તથા દર્શનાવરણીય કર્મ બાધે છે ૨૫૪-૨૫૫

ગુરૂ તરફ ભક્તિભાવને લીધે, દયાને લીધે, તથા કષાયોનો પરાજય કરવાને લીધે, દઢ ધર્મી દાતા પુરૂષ જે કર્મ બાધે છે એ સાતાવેદનીય કર્મ ૨૫૦

ગુરૂની ભક્તિ કરે નહિ, અને કષાયભર્યા વિચારોમા લીન રહે એવો પ્રાણી જે કર્મ બાધે એ અસાતાવેદનીય કર્મ ૨૫૭

ઉન્માર્ગનો ઉપદેશક, સન્માર્ગને લોપનારો, સાધુની નિન્દા કરનારો અને દેવદ્રવ્યનુ ભક્ષણ કરનારો જે કર્મ બાધે એ દર્શનમોહનીય કર્મ ૨૫૮

કષાય, હાસ્ય અને વિષય આદિ વડે પ્રાણી જે કર્મ બાધે એ કષાયનોકષાયનામનુ ચારિત્રમોહનીય કર્મ સમજવુ ૨૫૯

મ્હોટા મ્હોટા આરભ કરનારો અને પરિગ્રહવાળો પુરૂષ નરકનુ આયુ બાધે છે શલ્યયુક્ત, જનવચક ધૂર્ત માણસ તિર્યચનુ આયુષ્ય બાધે છે ૨૬૦

જેનામા સાધારણ ગુણો હોય, પ્રકૃતિથીજ ઓછા કષાય હોય, અને જેને દાનાદિકને વિષે પ્રેમ ઉપજતો હોય એવો સરળસ્વભાવી પ્રાણી મનુષ્યનુ આયુ બાધે છે ૨૬૧

चतुर्थादिगुणस्थानवर्त्तिनोऽकामनिर्जरा ।
जीवा बध्नन्ति देवायुस्तथा बालतपस्विनः ॥ २६२ ॥
गुणप्रेक्षी त्यक्तमदोऽध्ययनाध्यापनोद्यतः ।
उच्च गोत्रमर्हदादिभक्तो नीचमतोऽन्यथा ॥ २६३ ॥
अगौरवश्च सरलः शुभं नामान्यथाशुभम् ।
बध्नाति हिंसको विघ्नमर्हत्पूजादिविघ्नकृत् ॥ २६४ ॥
स्थितिरुत्कर्षतो ज्ञानदर्शनावरणीययोः ।
वेदनीयस्य च त्रिंशदम्भोधिकोटिकोटय. ॥ २६५ ॥
मोहनीयस्य चाब्धीनां सप्ततिः कोटिकोटय ।
आयुषः स्थितिरुत्कर्षात्त्रयस्त्रिंशत्पयोधयः ॥ २६६ ॥
अबाधाकालरहिता प्रोक्तैषायुर्गुरुस्थिति·।
तद्युक्तेयं पूर्वकोटीतार्त्तीयीकलयाधिका ॥ २६७ ॥
गोत्रनाम्नोः साम्बुधाना विंशति. कोटिकोटय. ।
स्थितिर्ज्येष्ठान्तरायस्य स्यात् ज्ञानावरणीयवत् ॥ २६८ ॥

ચોથા કે એથી ઉપરના ગુણસ્થાનમા વર્ત્તતા, નિષ્કામ નિર્જરાવાળા જીવો તેમ જ બાળ તપસ્વીઓ દેવનુ આયુ બાધે છે ૨૬૨

ગુણજ્ઞ, નિરહકારી, સતતઅભ્યાસી અને અધ્યાપક અર્હદ્‌ભક્ત ઉચ્ચ ગોત્ર બાધે છે એથી વિપરિત વર્ત્તનવાળો નીચગોત્ર બાધે છે ૨૬૩

મ્હોટાઇ વિનાનો સરલ પ્રાણી શુભનામકર્મ બાધે છે એથી વિરૂદ્ધ હોય એ અશુભનામ કર્મ બાધે છે પ્રભુની પૂજા વગેરેમા વિઘ્ન કરનારો અન્તરાયકર્મ બાધે છે ૨૬૪

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને વેદનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કોટાકોટી સાગરોપમની છે ૨૬૫

મોહનીયકર્મની સ્થિતિ ઉત્કર્ષત શીત્તેર કોટાકોટી સાગરોપમની છે અને આયુકર્મની ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની છે ૨૬૬

આયુકર્મની, એ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી—તે 'અબાધાકાળ' વિનાની સમજવી અબાધાકાળ ભેગો ગણીએ તો તે એ કરતા 'એક તૃતીયાશ પૂર્વકોટી' અધિક છે ૨૬૭

ગોત્રકર્મ અને નામકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વીશ કોટાકોટી સાગરોપમની છે અને અન્તરાયકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ જેટલી છે ૨૬૮

स्थितिर्जघन्यतो ज्ञानदर्शनावरणीययो ।
अन्तर्मुहूर्त्तप्रमिता तत्त्वविद्भिर्निरूपिता ॥ २६९ ॥

कषायप्रत्ययबन्धमाश्रित्याल्पीयसी स्थिति ।
स्यात् द्वादशमुहूर्त्तात्मा वेदनीयस्य कर्मणः ॥ २७० ॥

उपशान्तक्षीणमोहादिकाना त्वकषायिणाम् ।
योगैकहेतुबद्धस्य वेद्यस्य द्वौ क्षणौ स्थिति ॥ २७१ ॥

स्थितिर्लघ्व्यन्तर्मुहूर्त्तं मोहनीयस्य कर्मण ।
आयुष· क्षुल्लकभवप्रमिता सा प्रकीर्त्तिता ॥ २७२ ॥

अष्टाष्टौ च मुहूर्त्तानि गोत्रनाम्नीलघु स्थिति ।
अन्तर्मुहूर्त्तप्रमिता मान्तरायस्य कर्मण ॥ २७३ ॥

यावत्कालमनुदयो बद्धस्य यस्य कर्मण ।
तावानबाधाकालोऽस्य स जघन्येतरो द्विधा ॥ २७४ ॥

अबाधाकाल उत्कृष्टस्त्रयोऽब्दानां सहस्रका· ।
आद्यकर्मत्रये सुष्टु निर्दिष्टो दृष्टविष्टपैः ॥ २७५ ॥

વળી જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમાણ છે એમ તત્વના જાણકારોએ કહ્યુ છે ૨૬૯

કષાયપ્રત્યયબધને આશ્રીને વેદનીયકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ બાર મુહૂર્ત્તની છે ૨૭૦

'ઉપશાતમોહ' અને 'ક્ષીણમોહ' વગેરે અકષાય ગુણસ્થાનોમા, માત્ર યોગહેતુથી બાધેલા વેદનીય કર્મની સ્થિતિ બે સમયની છે ૨૭૧

મોહનીયકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે આયુકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ ક્ષુલ્લક ભવ જેટલી છે ૨૭૨

ગોત્રકર્મના અને નામકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ આઠ આઠ મુહૂર્ત્તની છે અન્તરાયકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ એક અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે ૨૭૩

જે કર્મ બાધ્યુ હોય એનો જેટલા કાળસુધી અનુદય હોય તેટલો કાળ, એ કર્મનો અબાધાકાળ કહેવાય એના વળી ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય-એમ બે ભેદ છે ૨૭૪

પહેલા ત્રણ કર્મનો અબાધાકાળ ઉત્કર્ષત ત્રણ હજાર વર્ષનો કહ્યો છે મોહનીયકર્મનો

सप्तवर्षसहस्राणि मोहनीयस्य कर्मण ।
पूर्वकोट्यास्तृतीयोशः स भवत्यायुषो गुरुः ॥ २७६ ॥
गोत्रनाम्नोः कर्मणोस्तु द्वे द्वे सोऽब्दसहस्रके ।
त्रीण्येवाब्दसहस्राणि सोऽन्तरायस्य कर्मणः ॥२७७॥ विशेषकम् ॥
जघन्यतस्त्वबाधाद्धा सर्वेषामपि कर्मणाम् ।
अन्तर्मुहूर्त्तप्रमिता कथिता तत्ववेदिभिः ॥ २७८ ॥
अबाधाकालहीनायां यथास्वं कर्मणा स्थितौ ।
भवेत्कर्मनिषेकस्तत् परिभोगाय देहिनाम् ॥ २७९ ॥
कर्मणां दलिकं यत्र प्रथमे समये बहु ।
द्वितीयसमये हीन ततो हीनतरं क्रमात् ॥ २८० ॥
एव या कर्मदलिकरचना क्रियतेऽङ्गिभि ।
वेदनार्थमसौ कर्मनिषेक इति कीर्त्यते ॥ २८१ ॥ युग्मम् ॥
कर्माण्यमूनि प्रत्येकं प्राणिनामखिलान्यपि ।
भवेऽनादौ तिष्ठता स्युरनादीनि प्रवाहतः ॥ २८२ ॥
स्वभावतोऽकर्मकाणा जीवाना प्रथम यदि ।
संयोगः कर्मणामगीक्रियते समये क्वचित् ॥ २८३ ॥

સાત હજાર વર્ષનો, આયુકર્મનો એક તૃતીયાશ પૂર્વકોટીનો, ગોત્ર અને નામ કર્મનો બબ્બે હજાર વર્ષનો અને અન્તરાયકર્મનો ત્રણ હજાર વર્ષનો કહ્યો છે ૨૭૫-૨૭૭

સર્વે-આઠે કર્મોનો જઘન્ય અબાધાકાળ એક અન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમાણ છે-એમ તત્વવેત્તાઓએ કહ્યુ છે ૨૭૮

પ્રત્યેક કર્મની અબાધાકાળરહિત સ્થિતિમા તે તે કર્મનો નિષેક (નિર્જરા) થાય છે તે પ્રાણીઓને પરિભોગને અર્થે છે ૨૭૯

નિષેક એટલે શુ ? કર્મના દળ જે પહેલા સમયમા વધારે હોય, તે બીજા સમયમા એથી ઓછા થાય અને એમ અનુક્રમે ઓછાઓછા થતા જાય---એવી રીતે કર્મના દળની રચના પ્રાણીઓ વેદવા માટે કરે તે ' નિષેક ' કહેવાય છે ૨૮૦-૨૮૧

આ અનાદિ સંસારમા રહેતા દરેક પ્રાણીને આ સર્વ કર્મો અનાદિ કાળથી જ ચાલ્યા આવે છે ૨૮૨

तदा कर्मक्षय कृत्श सिद्धानामपि देहिनाम् ।
पुन कदाचित्समये कर्मयोग प्रसज्यते ॥ २८४ ॥ युग्मम् ॥

विश्लेषस्तु भवेज्जीवादनादित्वेऽपि कर्मणाम् ।
ज्ञानादिभि· पावकाद्यैरुपलस्येव काचनात् ॥ २८५ ॥

नन्वेवमन्तरायाणां पचानां मूलत क्षये ।
सजाते किं ददात्यर्हन् सततं लभते च किम् ॥ २८६ ॥

भुङ्क्ते किमुपभुङ्क्ते वा वीर्यं किं वा प्रवर्त्तयेत् ।
न चेत्किंचित्तदा तेषां विघ्नानां कि क्षये फलम् ॥२८७॥ युग्मम् ॥

अत्रोच्यतेऽर्हत क्षीणनिःशेषघातिकर्मणः ।
गुणाः प्रादुर्भवत्येषोऽन्तरायाणां क्षये यत ॥ २८८ ॥

ददतो लभमानस्य भुंजतो वोपभुजत. ।
वीर्यं प्रयुजतो वास्य नान्तरायो भवेत्कचित् ॥ २८९ ॥

दानलाभादिक स्वस्य न सम्भवति सर्वदा ।
तत्तत्कारणसामग्र्यां सत्यां भवति नान्यथा ॥ २९० ॥

જો એમ સ્વીકારીએ કે આ 'સ્વભાવત અકર્મક' જીવોને અમુક વખતે કર્મોનો પહેલો સ યોગ થયેલો છે, તો પછી કર્મનો ક્ષય કરીને સિદ્ધ થયેલા પ્રાણીઓને પણ પુન કવચિત્ કર્મનો યોગ થશે એમ સ્વીકારવુ પડશે. ૨૮૩ ૨૮૪

વળી કર્મ અનાદિ છતા પણ, જ્ઞાનાદિક વડે જીવથી છુટા પડે છે, જેમ અગ્નિ આદ વડે સુવર્ણથી પત્થર છુટો પડે છે તેમ ૨૮૫

અહિ કોઇ એવી શ કા ઉપસ્થિત કરે કે—આવી રીતે પાચે અન્તરાયકર્મનો મૂળથી ક્ષય થાય છે ત્યારે, અર્હત્ પ્રભુ શુ (દાન) આપે છે? કયો લાભ મેળવે છે? શા ભોગોપભોગ ભોગવે છે? અને શુ વીર્ય ફોરવે છે? જો એમાનુ કઇપણ થતુ ન હોય તો પછી અન્તરાય કર્મના ક્ષયથી ફળ શુ? ૨૮૬–૨૮૭

એ શ કાના સમાધાનમા કહેવાનુ કે—અર્હત્પ્રભુના સર્વ ઘાતિકર્મો તો ક્ષીણ થયેલા હોય છે એટલે પછી જ્યારે આ અન્તરાય કર્મ પણ ક્ષીણ થયુ કે તુરત એમનામા એવો ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે કે દાન દેતા, લાભ મેળવતા, ભોગોપભોગ માણુતા અને વીર્ય ફોરવતા એમને ક્યાય પણ અન્તરાય થતો નથી વળી એમને દાન લાભ આદિ કઇ હ મેશા સ ભવતા નથી કારણ કે એ તો તે તે પ્રકારની સામગ્રીનો સદ્ભાવ હોય તોજ થાય છે, તે સિવાય થતા નથી ૨૮૮–૨૯૦

नृदेवगत्यानुपूर्व्यौ जातिः पंचेन्द्रियस्य च ।
उच्चैर्गोत्र सातवेद्यं देहाः पच पुरोदिताः ॥ २९१ ॥

अंगोपांगत्रयं संहननं सस्थानमादिमम् ।
वर्णगन्धरसस्पर्शा· श्रेष्ठा अगुरुलघ्वपि ॥ २९२ ॥

पराघातमथोच्छ्वासमातपोद्योतनामनी ।
नृदेवतिर्यगायूंषि निर्माणं सन्नभोगतिः ॥ २९३ ॥

तथैव त्रसदशकं तीर्थकृन्नामकर्म च ।
द्विचत्वारिंशदित्येव पुण्यप्रकृतयो मताः ॥ २९४ ॥ कलापकम् ॥

भेदाः पंच नव ज्ञानदर्शनावरणीययोः ।
नीचैर्गोत्रं च मिथ्यात्वमसातवेदनीयकम् ॥ २९५ ॥

नरकस्यानुपूर्वी च गतिरायुरिति त्रयम् ।
तिर्यग्गत्यानुपूर्व्यौ च कषायाः पंचविंशतिः ॥ २९६ ॥

જીવની બેતાલીશ પુણ્ય પ્રકૃતિઓ છે તે નીચે પ્રમાણે —

મનુષ્યગતિ, દેવગતિ, મનુષ્યઆનુપૂર્વી, દેવઆનુપૂર્વી, પચેન્દ્રિયત્વ, ઉચ્ચગોત્ર, સાતાવેદનીયત્વ, પૂર્વોકત પાચ દેહ, ત્રણ અગોપાગ, પહેલુ સઘયણ, પહેલુ સસ્થાન, શ્રેષ્ઠ વર્ણ-ગધ-રસ-સ્પર્શ, અગુરૂલઘુ શરીર, પરાઘાતત્વ, શ્રેષ્ઠ ઉચ્છ્વાસ, આતપનામકર્મ, ઉદ્યોતનામકર્મ, મનુષ્યનુ-દેવનુ-અને તિર્યચનુ આયુષ્ય, નિર્માણ, સદ્દવિહાયોગતિ, ત્રસ-બાદર-પર્યાપ્ત પ્રત્યેક-સ્થિર-શુભ-સુભગ-સુસ્વર-આદેય અને યશ-નામકર્મ તેમજ તીર્થકરનામકર્મ ૨૯૨-૨૯૪

જીવની બ્યાશી પાપપ્રકૃતિ કહી છે તે નીચે પ્રમાણે —

પાચ જાતનુ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, નવપ્રકારનુ દર્શનાવરણીયકર્મ, નીચ ગોત્ર, મિથ્યાત્વ, અસાતાવેદનીયત્વ, નરકની ગતિ, નરકની આનુપૂર્વી, નરકનુ આયુષ્ય, તિર્યચની ગતિ, તિર્યચની આનુપૂર્વી, પચીશ કષાય, એકેન્દ્રિય-બેઇન્દ્રિય-ત્રેઇન્દ્રિય-ચઉરિન્દ્રિયની જાતિ, અસદ્દવિહાયોગતિ, અવકૃષ્ટ વર્ણાદિક, ઉપઘાત નામકર્મ, પહેલા શિવાયના (પાચ) સસ્થાનો અને (પાચ) સઘયણ, સ્થાવર-સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત-સાધારણ-અસ્થિર-અશુભ-

एकद्वित्रिचतुरक्षजातयोऽसन्नभोगतिः।
अप्रशस्ताश्च वर्णाद्यास्तथोपघातनाम च ॥ २९७

अनाद्यानि पंच संस्थानानि संहननानि च ।
तथा स्थावरदशकमन्तरायाणि पच च ॥ २९८ ॥

उक्ता द्व्यशीतिरित्येताः पापप्रकृतयो जिनैः ।
न भूयान् विस्तरश्चात्र क्रियते विस्तृतेर्भिया ॥२९९॥ कुलकम्

एतेषु कर्मस्वष्टासु भवत्याद्य चतुष्टयम् ।
घातिसंज्ञ जीवसक्तज्ञानादिगुणघातकृत् ॥ ३०० ॥

अन्यं चतुष्टय च स्यात् भवोपग्राहिसंज्ञकम् ।
छद्मस्थानां तथा सर्वविदामप्येतदाभवम् ॥ ३०१ ॥

पारावारानुकारादिति जिनसमयात् भूरिसारादपारात्
उच्चित्योच्चित्य मुक्ता इव नवसुषमायुक्तिपङ्क्तीरनेकाः ।
क्लृप्ता जीवस्वरूपप्रकरणरचना योरुमुक्तावलीव
सोत्कंठ कंठपीठे कुरुत कृतधियस्तां चिदुद्‌बोधसिद्ध्यै ॥३०२॥

---

६ स्वर-दुर्भग-अनादेय-अने अपयश એટલા મળીને દશ નામ કર્મ, તથા પાચ અન્તરાય કર્મ २९५-२९९

બહુ વિસ્તાર થઈ જાય માટે અમે વિશેષ ન કહેતા આટલુ જ કહ્યુ છે

આઠ કર્મ કહ્યા એમા પ્રથમના ચાર 'ઘાતિ' કહેવાય છે કેમકે એઓ જીવના જ્ઞાન આદિ ગુણોનો ઘાત કરનારા છે ૩૦૦

બીજા ચાર છે તે 'ભવોપગ્રાહિ' કહેવાય છે કેમકે એ છદ્મસ્થોને તેમજ સર્વજ્ઞોને પણ ભવપર્યન્ત હોય છે ૩૦૧

એ પ્રમાણે જિનેશ્વરના, અપાર-સારયુક્ત-સમુદ્રસમાન સિદ્ધાન્તમાથી અનેક નવીન-સુષમ યુક્તિઓને મુક્તાફળોની જેમ વીણીવીણીને આ જીવસ્વરૂપના પ્રકરણની રચનારૂપ માળા તૈયાર કરી છે એને બુદ્ધિમાન પુરૂષો, જ્ઞાનના પ્રકાશની સિદ્ધિને માટે, ઉત્કંઠા સહિત કંઠને વિષે ધારણ કરો ૩૦૨

विश्वाश्चर्यदकीर्तिकीर्त्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रातिप-
द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनयः श्रीतेजपालात्मजः ।
काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे
सर्गोयं दशम. सुधारससमः पूर्णः सुखेनासमः ॥३०३॥

इति दशमः सर्ग ।

જેમની કીર્ત્તિ સાભળીને અખિલ વિશ્વ આશ્ચર્યમા લીન થઇ ગયુ છે એવા શ્રીમદ્ કીર્ત્તિ-વિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય, અને માતા-રાજશ્રી તથા પિતા-તેજપાળના સુપુત્ર શ્રીવિનય-વિજયજીએ ત્રણ જગતના તત્વને દીપકની જેમ પ્રકાશિત કરનાર જે કાવ્યગ્રથ રચ્યો છે તેનો આ સુધારસપૂર્ણ દશમો સર્ગ નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ થયો ૩૦૩

દશમો સર્ગ સમાપ્ત.

अथ एकादश सर्ग ।

पुद्गलानामस्तिकायमथ किंचित्तनोम्यहम् ।
गुरुश्रीकीर्तिविजयप्रसादप्राप्तधीधनः ॥ १ ॥
द्रव्यक्षेत्रकालभावगुणैरेषोऽपि पञ्चधा ।
अनन्तद्रव्यरूपोऽसौ द्रव्यतस्तत्र वर्णित ॥ २ ॥
लोक एवास्य सद्भावात् क्षेत्रतो लोकसमित. ।
कालत शाश्वतो वर्णादिभिर्युक्तश्च भावत. ॥ ३ ॥
गुणतो ग्रहणगुणो यतो द्रव्येषु षट्स्वपि ।
भवेत् ग्रहणमस्यैव न परेषां कदाचन ॥ ४ ॥
भेदाश्चत्वार एतेषां प्रज्ञप्ता. परमेश्वरै ।
स्कन्धा देशा प्रदेशाश्च परमाणव एव च ॥ ५ ॥

સર્ગ અગ્યારમો.

શ્રીમાન્ કીર્તિવિજય ગુરૂદેવની કૃપાથી બુદ્ધિમાન થયેલો હુ હવે પુદ્ગલાસ્તિકાયનુ કઇક સ્વરૂપ કહુ છુ ૧

એના (પુદ્ગલાસ્તિકાયના) પણ (જીવાસ્તિકાયની જેમ) (૧) દ્રવ્યને લઇને, (૨) ક્ષેત્રને લઇને, (૩) કાળને લઇને, (૪) ભાવને લઇને અને (૫) ગુણને લઇને પાચ પ્રકાર થાય છે ૨

પહેલો પ્રકાર તે અનન્તદ્રવ્યરૂપ છે બીજો પ્રકાર તે લોકપ્રમાણ છે કારણ કે એનો સદ્ભાવ–હયાતિ લોકમા જ છે ત્રીજો પ્રકાર તે શાશ્વત છે ચોથો પ્રકાર એ વર્ણ આદિથી યુક્ત છે પાચમો પ્રકાર એનામા ગ્રહણગુણ છે–એ ગ્રહણગુણવાળો છે, કેમકે છયે દ્રવ્યોમા એનુ જ ગ્રહણ કરાય છે, બીજા કોઇનુ કદિ પણ ગ્રહણ કરાતુ નથી ૩-૪

એઓના, જિનભગવાને ચાર ભેદ કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે (૧) સ્કધ, (૨) દેશ, (૩) પ્રદેશ અને (૪) પરમાણુ ૫

अनन्तभेदाः स्कन्धा. स्युः केचन द्विप्रदेशकाः ।
त्रिप्रदेशादय· संख्यासंख्यानन्तप्रदेशकाः ॥ ६ ॥
सूक्ष्मस्थूलपरिणामाः स्युः प्रत्येकमनन्तकाः ।
एकक्षणाद्यसंख्येयकालान्तस्थितिशालिन ॥ ७ ॥
द्विप्रदेशादिकोऽनन्तप्रदेशान्तो विवक्षितः ।
स्कन्धसम्बद्धो विभागः स भवेत् देशसंज्ञक. ॥ ८ ॥
निर्विभाज्यो विभागो यः स्कन्धसंबद्ध एव हि ।
परमाणुप्रमाणोऽसौ प्रदेश इति कीर्तितः ॥ ९ ॥
कार्यकारणरूपा· स्युर्द्विप्रदेशादयो यथा ।
द्विप्रदेशो द्वयोरण्वोः कार्यं त्र्यणुककारणम् ॥ १० ॥
परमाणुस्त्वप्रदेश· प्रत्यक्षो ज्ञानचक्षुषाम् ।
कार्यानुमेयोऽकार्यश्च भवेत्कारणमेव स. ॥ ११ ॥
यदाहु·—कारणमेव तदन्त्य सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणु· ।
एकरसवर्णगन्धो द्विस्पर्श कार्यलिंगश्च ॥ १२ ॥

સ્કધના વળી અનેક ભેદ છે કેટલાકને બે પ્રદેશ છે, કેટલાકને ત્રણ પ્રદેશ છે, કેટલાકને વધતા વધતા સખ્યાત સુધી પ્રદેશો છે, કેટલાકને અસખ્ય પ્રદેશો છે અને કેટલાકને વળી અનન્ત પ્રદેશો છે ૬

વળી એઓમાના પ્રત્યેક અનન્ત છે, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ પરિણામવાળા છે અને સ્થિતિ, કોઇકોઇની એક ક્ષણની હોય છે, અને કોઇકોઇની એથી વધતી વધતી તે છેક અસખ્યકાળ સુધાની છે ૭

બે પ્રદેશથી તે છેક અનન્તપ્રદેશ સુધીનો સ્કધબદ્ધ વિભાગ–એનુ નામ ' દેશ ' ૮

અવિભાજ્ય અને માત્ર સ્કધબદ્ધ–એવો જે પરમાણુપ્રમાણ વિભાગ–એનુ નામ ' પ્રદેશ ' ૯

ઉપર દ્વિપ્રદેશી વગેરે જે સ્કન્ધ કહ્યા છે તે કાર્યરૂપ પણ છે અને (કોઇના) કારણરૂપ પણ છે જેમકે ' દ્વિપ્રદેશી ' (સ્કન્ધ) બે પરમાણુઓનુ કાર્ય છે તેમ ત્રણ પરમાણુઓનુ કારણ પણ છે ૧૦

પરમાણુ અપ્રદેશી છે અને ફક્ત જ્ઞાનચક્ષુને જ ગોચર છે વળી એ કાર્યાનુમેય છે, (પોતે) કોઈનુ કાર્ય નથી, જો કે એ કોઇનો કારણભૂત તો છે ૧૧

(અન્યત્ર) કહ્યુ છે કે —અત્ય કારણરૂપ જ પરમાણુ છે એ (પરમાણુ) નિત્ય છે, સૂક્ષ્મ

तत्रापि शीतोष्णस्निग्धरूक्षेषु द्वौ चतुर्ष्वविरोधिनौ ।
स्पर्शौ स्यातां परमाणुष्वपरे न कथचन ॥ १३ ॥

तथाहु । परमाण्वादीनामसंख्यातप्रदेशकस्कन्धपर्यन्तानां केषां चिदनन्तप्रादेशिकानामपि स्कन्धाना तथा एकप्रदेशावगाढानां यावत्संख्यातप्रदेशावगाढानां शीतोष्णस्निग्धरूक्षरूपाश्चत्वार एव स्पर्शा इति प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

द्रव्यक्षेत्रकालभावै परमाणुश्चतुर्विध ।
द्रव्यतोऽणु. पुद्गलाणुश्चतुर्लक्षण एव स· ॥ १४ ॥
अवाद्योऽग्राह्य एवासावभेद्योऽच्छेद्य एव च ।
क्षेत्राणुस्त्वभ्रप्रदेशश्चतुर्लक्षण एव स· ॥ १५ ॥
अप्रदेशोऽविभागश्चामध्योऽनर्ध इति स्मृतः ।
कालाणुः समयाख्यः स्याच्चतुर्लक्षण एव स. ॥ १६ ॥
वर्णगन्धरसस्पर्शैरहितश्चाथ भावत ।
द्रव्याणुरेव वर्णादिभावप्राधान्यतो मत. ॥ १७ ॥

છે તથા એકરસવાળો, એકવર્ણવાળો અને એકગન્ધવાળો છે, જો કે એને સ્પર્શ બે છે વળી એ કાર્યના લિંગરૂપ એટલે કે કાર્યાનુમેય છે ૧૨

એને બે સ્પર્શો કહ્યા એ, શીત–ઉષ્ણ–સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ–એ ચારમાન. પરસ્પર–અવિરોધી એવા હરકોઈ બે, સમજવા, બીજા નહિ ૧૩

શ્રી પન્નવણાસૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે —અસંખ્ય પ્રદેશ, સ્કન્ધ સુધીના પરમાણુઓ વગેરેને, તથા કેટલાક અનન્તપ્રદેશી સ્કન્ધોને, તેમજ એક પ્રદેશના અવગાહવાળાથી માડીને તે છેક સંખ્યાત પ્રદેશના અવગાહવાળાઓને શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ–એમ ચાર જ સ્પર્શ હોય છે

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એમ ચારને લઈને, પરમાણુના ચાર પ્રકાર પાડ્યા છે (૧) દ્રવ્યને લઈને પડેલો જે (પહેલો) ભેદ એટલે કે દ્રવ્યાણુ–એના ચાર લક્ષણ છે અવાદ્ય, અગ્રાહ્ય, અભેદ્ય અને અચ્છેદ્ય (૨) અભ્રપ્રદેશરૂપ ક્ષેત્રાણુના પણ ચાર લક્ષણ છે અપ્રદેશી, અવિભાગી, અમધ્ય અને અનર્ધ (૩) સમયાખ્ય કાળાણુના પણ ચાર લક્ષણ છે ૧૪–૧૬

ભાવને લઈને પડેલો, પરમાણુનો ચોથો પ્રકાર ભાવઅણુ એના લક્ષણ –વર્ણરહિતપણું, ગંધરહિતપણું, રસરહિતપણું અને સ્પર્શરહિતપણું વર્ણાદિ ભાવની પ્રધાનતાને લઈને

भावाणुरथवा मर्वजघन्यश्यामतादिकम् ।
इह प्रयोजन द्रव्यपरमाणुभिरेव हि ॥ १८ ॥

इति भगवतीशतक २० उद्देश ५ ॥

स नित्यानित्यरूपः स्यात् द्रव्यपर्यायभेदतः ।
तत्र च द्रव्यतो नित्य परमाणोरनाशत ॥ १९ ॥

पर्यायतस्त्वनित्योऽसौ यतो वर्णादिपर्यवा ।
नश्यन्त्येके भवन्त्यन्ये विस्रसादिप्रभावत. ॥ २० ॥

अस्य शाश्वतभावेन केचित् पर्यवनित्यताम् ।
मन्यन्ते तदसद्यस्मात् पचमांगे स्फुट श्रुतम् ॥ २१ ॥

परमाणुपुग्गलेण भंते सासए असासए । गोयम सिअ सासए सिअ असासए ॥ से केणट्ठेण भंते एव वुच्चति । गोअम दव्वट्ठयाए सासए पज्जवट्ठयाए असासए । इति ॥

पुद्गलानां दशविध परिणामोऽथ कथ्यते ।
वन्धनाख्यो गतिनामा सस्थानाख्यस्तथा परः ॥ २२ ॥

દ્રવ્ય-અણુજ અભિમત છે અથવા ભાવ-અણુ એટલે સર્વમા જઘન્ય એવુ શ્યામત્વ આદિક આપણે તો અહિ દ્રવ્ય-અણુ (દ્રવ્ય પરમાણુ) નીજ વાત છે ૧૭-૧૮

એ પ્રમાણેની વાત ભગવતીસૂત્રમા વીશમાશતકના પાચમા ઉદ્દેશમા કહી છે

પરમાણુના વળી બે ભેદ પડે (૧) (દ્રવ્યત) નિત્ય, કેમકે પરમાણુ અવિનાશી છે, (૨) (પર્યાયત) અનિત્ય, કેમક વિસ્રસા એટલે ષડન, પતન, વિધ્વસ વગેરેના પ્રભાવથી કેટલાક વર્ણાદિ નાશ પામે છે અને એની જગ્યાએ બીજા (ઉત્પન્ન) થાય છે ૧૯-૨૦

પરમાણુ શાશ્વત છે માટે (એના) પર્યાયો નિત્ય હોવા જોઇએ-એવુ કેટલાકનુ કહેવુ છે પણ એ ખરૂ નથી કારણકે પાચમા અગમા નીચે પ્રમાણે ચોખ્ખો પાઠ છે ૨૧-

હે ભગવ ત, પરમાણુ પુદ્ગળ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત ? (ઉત્તર) હે ગૌતમ, એ શાશ્વત પણ છે અને અશાશ્વત પણ છે, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ-દ્રવ્યલેખે શાશ્વત છે અને પર્યાય લેખે અશાશ્વત છે

હવે પુદ્ગળોનો દશ પ્રકારનો પરિણામ છે તેના નામ કહુ છુ (૧) બધન,

भेदाख्यः परिणामः स्यात् वर्णगन्धरसाभिधाः ।
स्पर्शोऽगुरुलघु. शब्द परिणामा दशेत्यमी ॥ २३ ॥

स्याद्विस्रसाप्रयोगाभ्या वन्ध. पौद्गलिको द्विधा ।
तत्र यो विस्रसावन्ध सोऽपि त्रिविध इष्यते ॥ २४ ॥

वन्धनप्रत्यय पात्रप्रत्यय· परिणामजः ।
वन्धनप्रत्ययस्तत्र स्कन्धेषु द्व्यणुकादिपु ॥ २५ ॥

भवेद्धि द्व्यणुकादीनां विमात्रस्नैग्ध्यरौक्ष्यतः ।
मिथोवन्धोऽसख्यकालमुत्कर्षात्समयोऽन्यथा ॥ २६ ॥

यदाहुः । समनिद्धयाए वन्धो न होइ समलुख्खयाए वि न होइ ।
वेमायनिद्धलुख्खत्तणेण वन्धा उ खधाणं ॥ २७ ॥

विषममात्रानिरूपणार्थं चोच्यते ।

निद्धस्स निद्धेण दुयाहिएण । लुख्खस्स लुख्खेण दुयाहिएण ।
निद्धस्स लुख्खेण उवेति वधो । जहन्नवज्जो विसमो समो वा ॥२८॥

जीर्णमद्यगुडादीनां भाजने स्यानता तु या ।
स पात्रप्रत्यय सख्यकालो वान्तर्मुहूर्त्तिक· ॥ २९ ॥

---

(२) ગતિ, (૩) સસ્થાન, (૪) ભેદ, (૫) વર્ણ, (૬) ગધ, (૭) રસ, (૮) સ્પર્શ, (૯) અગુરૂલઘુ અને (૧૦) શબ્દ ૨૨–૨૩

એમા વળી ' બધ ' ના બે ભેદ છે (૧) વિસ્રસાબધ અને પ્રયોગબધ આ વિસ્રસા બધના વળી ત્રણ ઉપભેદ છે બધનપ્રત્યય, પાત્રપ્રત્યય અને પરિણામજ બધનપ્રત્યય (વિસ્રસાબધ) દ્વયણુકાદિક સ્કધોમા હોય છે વળી વિષમ માત્રાએ સ્નિગ્ધતા અને રૂક્ષતા હોય તો દ્વયણુકાદિકોનો પરસ્પર સબધ થાય છે અને તે ઉત્કૃષ્ટત અસખ્યકાળનો, અને જઘન્યત એકસમયનો છે ૨૪–૨૬

કહ્યુ છે કે સ્નિગ્ધપણાની કે રૂક્ષપણાની સમ માત્રા હોય તો બમ ન થાય, ' બધ ' થવા માટે તો સ્નિગ્ધતા અને રૂક્ષતાની વિષમ માત્રા જોઇએ ૨૭

વિષમમાત્રાના નિરૂપણ માટે એમ કહે છે કે —સ્નિગ્ધે સ્નિગ્ધની કે લુખે લુખાની, સમ કે વિષમ માત્રા (એક બીજાથી) બે વધારે હોય તો જ ' બધ ' થાય છે જ્યારે સ્નિગ્ધ અને લુખાની, જઘન્યને વરજીને સમ કે વિષમ માત્રા હોય તો ' બન્ધ ' થાય છે ૨૮

એટલુ બધપ્રત્યય વિષે કહ્યા પછી હવે પાત્રપ્રત્યય વિષે કહેવાનુ કે વાસણની અદર

परिणामप्रत्ययस्तु सोऽभ्रादीनामनेकधा ।
जघन्यश्चैकसमय षण्मासान् परम पुन. ॥ ३० ॥

इति विस्रसावन्ध· ॥

अथ प्रयोगवन्धो यः स चैषां स्याच्चतुर्विध. ।
आलापनश्चालीनश्च शारीरतत्प्रयोगकौ ॥ ३१ ॥
तृणकाष्ठादिभाराणां रज्जुवेत्रलतादिभि ।
सख्यकालान्तर्मुहूर्त्तौ वन्ध आलापनाभिधः ॥ ३२ ॥
चतुर्धा लीनवन्धस्तु प्रथम· श्लेषणाभिधः ।
समुच्चयोच्चयौ वन्धौ तुर्य. संहननाभिध. ॥ ३३ ॥
य· कुड्यकुट्टिमस्तम्भघटकाष्टादिवस्तुषु ।
सुधामृत्पकलाक्षाद्यैर्वन्धः स श्लेषणाभिध ॥ ३४ ॥
तटाकदीर्घिकावप्रस्तूपदेवकुलादिषु ।
वन्ध सुधादिभिर्यः स्यात् वहूनां स समुच्चय ॥ ३५ ॥

જીર્ણ મદ્ય અથવા ગોળ વગેરનુ સ્ત્યાનપણું રહે છે એ પાત્રપ્રત્યયવિસ્રસાબ ધ કહેવાય એની સ્થિતિ સ ખ્યાતકાળની કે અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે ૨૯

હવે ત્રીજો **પરિણામપ્રત્યય.** મેઘ વગેરેનો 'બ ધ' પરિણામપ્રત્યય (વિસ્રસાબ ધ) છે એ અનેક પ્રકારનો છે એનો સ્થિતિકાળ જઘન્ય એકસમય, અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ છે ૩૦

એ પ્રમાણે પુદ્ગળોના '**વિસ્રસાબ ધ**' નુ સ્વરૂપ થયુ

હવે એના બીજા પ્રકાર '**પ્રયોગબ ધ**' વિષે

પુદ્ગળોનો પ્રયોગબ ધ ચાર પ્રકારનો છે (૧) આલાપન, (૨) આલીન, (૩) શારીર અને (૪) શરીરપ્રયોગક ૩૧

રજ્જુ કે વેત્રલતા વગેરેથી તૃણ કે કાષ્ટના ભારા બાધવા એ પહેલો 'આલાપનબ ધ' એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સ ખ્યાતકાળની છે, અને જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે ૩૨

બીજો આલીનબ ધ એના વળી ચાર ભેદ છે શ્લેષણ, સમુચ્ચય, ઉચ્ચય અને ચોથો સ હનન ૩૩

દિવાલ, ફરસબ ધી, સ્ત ભ, ઘટ, કાષ્ટ વગેરેમા ચુનો, માટી, પ ક, લાખ વગેરે અકેકનો બ ધ (અર્થાત્ આ વસ્તુઓ **લગાવવી**) એ શ્લેષણબ ધ કહેવાય ૩૪

तृणावकरकाष्ठानां तुषगोमयभस्मनाम् ।
उच्चत्वेन च यो बन्धः स स्यादुच्चयसंज्ञक॰ ॥ ३६ ॥

द्विधा सहननाख्यस्तु देशसर्वविभेदत ।
तत्राद्य॰ शकटांगादौ परः क्षीरोदकादिषु ॥ ३७ ॥

आरभ्यालापनादेषा जघन्योत्कर्षत॰ स्थिति॰ ।
अन्तर्मुहूर्त्तसख्यातकालौ ज्ञेया विचक्षणै ॥ ३८ ॥

द्विधा शरीरबन्ध स्यादेक पूर्वप्रयोगज. ।
प्रत्युत्पन्नप्रयोगोत्थ॰ परः सोऽभूतपूर्वक. ॥ ३९ ॥

तत्राद्योऽन्यसमुद्घाते क्षिप्ताना देहतो बहि॰ ।
तैजसकार्मणाणूनां पुन सकोचने भवेत् ॥ ४० ॥

समुद्घातान्निवृत्तस्य परः केवलिनोष्टसु ।
स्यात् पचमे क्षणे तेज.कार्मणाणुसमाहृतौ ॥ ४१ ॥

વળી તળાવ, વાવ, કોટ, સ્તૂપ, દેવમ દિર વગેરેને વિષે ચુનો વગેરે આઝી વસ્તુઓનો બ ધ (એકમાજ ઘણી વસ્તુઓ લગાવવી) એ સમુચ્ચયબ ધ ૩૫

ખડ, કચરો, લાકડા, ગોમય અને રક્ષા વગેરેનો ઉંચો ઢગલો કર્યો હોય તે 'ઉચ્ચયબ ધ' ૩૬

હવે (' આલીન ' નો) ચોથો પ્રકાર સ હનન બ ધ-એના બે ભેદ છે ગાડાના અ ગોનુ એકત્ર બ ધન એ એકનુ દૃષ્ટાન્ત ક્ષીરમા પાણીનો બ ધ (પાણી ભેળવવુ) એ બીજા ભેદનુ દૃષ્ટાન્ત ૩૭

' આલાપન ' બ ધની જેમ, ચારે પ્રકારના ' આલીન ' બ ધની સ્થિતિ જઘન્ય અન્ત ર્મુહૂર્ત્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સ ખ્યાતકાળની છે ૩૮

હવે પુદ્ગળોના પ્રયોગબ ધનો ત્રીજો પ્રકાર-જે શારીરબ ધ-તે વિષે

એના બે ભેદ છે (૧) પૂર્વપ્રયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ અને (૨) ઉત્પન્ન થયેલા પ્રયો ગમાથી ઉત્પન્ન થયેલો-અભૂતપૂર્વ ૩૯

શરીરથકી બહાર પ્રક્ષેપેલા તૈજસ અને કાર્મણના પરમાણુઓ અન્ય સમુદ્ઘાતને વિષે પુન સ કોચાય ત્યારે જે શરીરબ ધ થાય તે પહેલા પ્રકારનો શરીરબ ધ ૪૦

અને સમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થયેલા જિનભગવાનને, આઠમાથી પાચમા ક્ષણમા, તૈજસ અને કાર્મણના પરમાણુઓને હરતા જે શરીરબ ધ થાય તે બીજા પ્રકારનો શરીરબ ધ ૪૧

आत्मप्रदेशविस्तारे तेज.कार्मणयोरपि ।
विस्तारः संहृतौ तेषां सघात. स्यात्तयोरपि ॥ ४२ ॥

देहप्रयोगबन्धस्तु बहुधौदारिकादिकः ।
स पंचमाङ्गे शतकेऽष्टमे ज्ञेयः सविस्तर. ॥ ४३ ॥

इति बन्धपरिणाम· ॥ १ ॥

गतेः परिणतिर्द्वेधा संस्पृशन्त्यस्पृशन्त्यपि ।
द्वयोरयं विशेषस्तु वर्णितस्तत्त्वपारगैः ॥ ४४ ॥

पुद्गलस्यान्तरा वस्त्वन्तर सस्पृशतो गतिः ।
यासौ भवेत् संस्पृशन्ती द्वितीया, स्यात्ततोऽन्यथा ॥ ४५ ॥

अथवा द्विधा गतिपरीमाणो दीर्घान्यगतिभेदतः ।
दीर्घदेशान्तरप्राप्तिहेतुराद्योऽन्यथापरः ॥ ४६ ॥

एकेन समयेनैव पुद्गलः किल गच्छति ।
लोकान्तादन्यलोकान्तं गते. परिणतेर्बलात् ॥ ४७ ॥

આત્મપ્રદેશો વિસ્તૃત થતા, તૈજસ અને કાર્મણ શરીર પણ વિસ્તૃત થાય છે, અને આત્મપ્રદેશોનો સહાર થતા, એ બેઉ શરીરોનો પણ સઘાત થાય છે ૪૨

વળી શરીર પ્રયોગબધ તો બહુધા ઔદારિક આદિનોજ થાય છે આ વાત વિસ્તારથી પાચમા ' અગ ' ના આઠમા શતકમા વર્ણવી છે ત્યાથી જાણી લેવી ૪૩

એવી રીતે બધપરિણામનુ સ્વરૂપ સમજાવ્યુ (૧)

હવે ગતિપરિણામ વિષે (૨)

(ઉપર પુદ્દગળોનો દશ પ્રકારનો પરિણામ ગણાવ્યો છે તેમા આ 'ગતિ પરિણામ' બીજો પ્રકાર છે) પુદ્દગળની ગતિ બે પ્રકારની છે (૧) સ્પર્શ કરતી અને (૨) સ્પર્શ ન કરતી પુદ્દગળને પોતાની ગતિદરમ્યાન વચ્ચે વચ્ચે અન્ય વસ્તુઓનો સ્પર્શ થાય એવી ગતિ તે ' સ્પર્શતી' ગતિ, અને વચ્ચે કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ ન થાય એવી ગતિ તે ' અસ્પર્શતી ' ગતિ ૪૪-૪૫

અથવા, ' દીર્ઘગતિ ' અને ' હ્રસ્વગતિ ' એમ પણ ' ગતિપરીણામ ' ના બે ભેદ થાય દૂર દેશાન્તર પહોચવાના હેતુરૂપ—એ પહેલો પ્રકાર, અને એથી ઉલટો—એ બીજો પ્રકાર. ૪૬

' ગતિપરીણામ ' ને બળે પુદ્દગળ ' લોક ' ને એક છેડથી બીજે છેડે એકજ સમયમા જઈ શકે છે ૪૭

तथाहु । परमाणुपुग्गलेणं भंते लोगस्स पुरच्छिमिल्लातो चरिमताओ पच्चच्छिमिल्लं चरिमतं एक समयेण गच्छति दाहिणिल्लाओ चरिमंताओ उत्तरिल्ल चरिमत उत्तरिल्लाओ चरिमताओ दाहिणिल्ल चरिमत उवरिल्लाओ चरिमताओ हेठिल्ल चरिमत हेठिल्लाओ चरिमताओ उवरिल्ल चरिमत एगेण समएण गच्छति हता गोयमा जाव गच्छति॥ इति भगवतीसूत्रे शतक १६ उद्देश ८ ॥

इति गतिपरीणाम. ॥ २ ॥

परिमंडल च वृत्त त्र्यस्र च चतुरस्रकम् ।
आयतं च रूप्यजीवसंस्थान पचधा मतम् ॥ ४८ ॥

मडलावस्थिताणवोघ बहिः शुषिरमन्तरे ।
वलयस्येव तद् ज्ञेय सस्थान परिमडलम् ॥ ४९ ॥

अन्त.पूर्णं तदेव स्यात् वृत्तं कुलालचक्रवत् ।
त्र्यस्र शृगाटवत् कुम्भिकादिवच्चतुरस्रकम् ॥ ५० ॥

आयत दण्डवत् दीर्घं घनप्रतरभेदत ।
चत्वारि स्युर्द्विधा सस्थानानि प्रत्येकमादित ॥ ५१ ॥

ભગવતીસૂત્રના સોળમા શતકના આઠમા ઉદ્દેશમા શ્રી ગૌતમ પૂછે છે—હે ભગવત ! લોકના પૂર્વાન્તથી પશ્ચિમાન્તસુધી, દક્ષિણાન્તથી ઉત્તરાન્ત સુધી, ઉત્તરાન્તથી દક્ષિણાન્ત સુધી, ઊર્ધ્વાન્તથી અધ અન્તસુધી અને અધ અન્તથી ઊર્ધ્વાન્ત સુધી પરમાણુ પુદ્ગળ શુ એકજ સમયમા જાય છે ? ત્યારે ભગવાન ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ, હા, એક સમયમા સવ સ્થળે પહોચી જાય છે

હવે '**સસ્થાન પરીણામ**' વિષે (શ્લોક ૪૮ થી ૧૦૬ સુધી) (૩)

રૂપી જીવનુ **પાચ** પ્રકારનુ સસ્થાન કહ્યુ છે (૧) પરિમડળ, (૨) વૃત્ત, (૩) ત્રિકોણ, (૪) ચતુષ્કોણ અને (૫) આયત ૪૮

પરમાણુઓનો સમૂહ બહારના ભાગમા મડળની પેઠે રહેલ હોય અને વલયની જેમ વચ્ચે પોલાણ હોય એવા સસ્થાનને **પરિમડળ** સસ્થાન કહે છે ૪૯

એમા જો વળી વચ્ચે કુલાલના ચક્રની જેમ પરમાણુઓથી ભરેલુ હોય તો '**વૃત્તસસ્થાન**' કહેવાય. વળી શીગોડા જેવુ હોય તો '**ત્રિકોણસસ્થાન**', કુભિકા જેવુ હોય તો 'ચતુ

आयतं तु त्रिधा श्रेणिघनप्रतरभेदत· ।
ओजयुग्मप्रदेशानि द्वेधामूनि विनादिमम् ॥ ५२ ॥

ओज प्रदेश प्रतरवृत्तं पचाणुसम्भवम् ।
पंचाकाशप्रदेशावगाढं च परिकीर्त्तितम् ॥ ५३ ॥

यत्र प्रदेशाश्चत्वारश्चतुर्दिश प्रतिष्ठिताः ।
एकप्रदेशोऽन्तर् वृत्तप्रतरं तद्यथोदितम् ॥ ५४ ॥

युग्मप्रदेश प्रतरवृत्तं च द्वादशाणुकम् ।
तावदभ्राशावगाढ तच्चैवमिह जायते ॥ ५५ ॥

चतुर्ष्वभ्रप्रदेशेषु चत्वारोंशा निरन्तरम् ।
स्थाप्यन्ते रुचकाकारास्तत्परिक्षेपतस्ततः ॥ ५६ ॥

द्वौ द्वौ चतुर्दिश स्थाप्यौ प्रदेशौ जायते ततः ।
युग्मप्रदेशं प्रतरवृत्तमुक्त पुरातनैः ॥ ५७ ॥ युग्मम् ॥

ષ્કોણ સસ્થાન ', અને દડની જેવુ આયત-દીર્ઘ હોય તો ' **આયતસસ્થાન** ' કહેવાય ૫૦-૫૧

પહેલા ચાર પ્રકારના સસ્થાનોના (૧) ઘન અને (૨) પ્રતર-એમ બબ્બે ભેદ છ, અને પાચમો પ્રકાર જે ' આયત '-એના (૧) શ્રેણિ, (૨) ઘન અને (૩) પ્રતર-એમ ત્રણ ભેદ છે ૫૧-૫૨

' પરિમડળ ' શિવાયના અન્ય ચારે પ્રકારના સસ્થાનોના વળી ' ઓજપ્રદેશી ' અને ' યુગ્મપ્રદેશી ' એમ બે ભેદ છે ૫૨

' **ઓજપ્રદેશીપ્રતરવૃત્ત** ' પાચ પરમાણુઓનો બનેલો અને પાચ આકાશપ્રદેશ અવગાહીને રહેલો હોય ૫૩

જેમા ચાર પ્રદેશો ચાર દિશામા રહેલા હોય અને એક પ્રદેશ વચ્ચે રહેલો હોય એ ' ઓજપ્રદેશી પ્રતરવૃત્ત ' કહેવાય છે ૫૪

' **યુગ્મપ્રદેશી પ્રતરવૃત્ત** ' બારપરમાણુવાળો હોય અને વળી બાર આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહેલો હોય ૫૫

એ આવી રીતે બને ચાર આકાશ પ્રદેશોની અદર આતરાવિના ચાર રુચકાકાર અશો સ્થાપવા, અને પછી એમના પરિક્ષેપપૂર્વક ચારે દિશાઓમા બબ્બે પ્રદેશો સ્થાપવા ૫૬ ૫૭

सप्ताणुक सप्तखांशावगाढ च भवेदिह ।
ओजःप्रदेशनिष्पन्नं घनवृत्त हि तद्यथा ॥ ५८ ॥
पचप्रदेशे प्रतरवृत्ते किल पुरोदिते ।
अध ऊर्ध्वं च मध्याणोरेकैकोऽणुर्निवेश्यते ॥ ५९ ॥
द्वात्रिंशदणुसपन्नं तावत्खांशावगाढकम् ।
युग्मप्रदेश हि घनवृत्त भवति तद्यथा ॥ ६० ॥
उक्तप्रतरवृत्तस्य द्वादशांशात्मकस्य वै ।
उपरिष्टात् द्वादशान्ये स्थाप्यन्ते परमाणव ॥ ६१ ॥
तत पुनर्मध्यमाणुचतुष्कस्याप्युपर्यध ।
स्थाप्यन्ते किल चत्वारश्चत्वार॰ परमाणव ॥ ६२ ॥ युग्मम् ॥

ओज प्रदेश प्रतरत्र्यस्र तु त्रिप्रदेशकम् ।
त्रिप्रदेशावगाढ च तदेव जायने यथा ॥ ६३ ॥
स्थाप्येते द्वावणू पङ्क्त्या एकस्याधस्तत. परम् ।
एकोऽणु स्थाप्यत इति निर्दिष्ट शिष्टदृष्टिभि॰ ॥ ६४ ॥
युग्मप्रदेश प्रतरत्र्यस्र तु षट्प्रदेशकम् ।
षट्प्रदेशावगाढ च तदेव किल जायते ॥ ६५ ॥

સાત પરમાણુઓવાળુ અને સાત આકાશપ્રદેશ અવગાહીને રહેલુ હોય એ '**ઓજપ્રદેશી ઘનવૃત્ત**' કહેવાય છે તે, પૂર્વોક્ત પાચપ્રદેશી પ્રતરવૃત્તમા નીચે, ઉચે અને મધ્યના પરમાણુમા એકેકો પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે ૫૮ ૫૯

'**યુગ્મપ્રદેશી ઘનવૃત્ત**' બત્રીશ પરમાણુઓનો બનેલો અને બત્રીશ આકાશપ્રદેશને અવગાહીને રહેલ હોય તે, પૂર્વોક્ત બારઅશી પ્રતરવૃત્તની ઉપર બીજા બાર પરમાણુ સ્થાપવાથી, અને પછી મધ્યના ચાર પરમાણુઓની ઉપર અને નીચે ચારચાર પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે ૬૦-૬૨

જેને ત્રણ પ્રદેશો હોય અને ત્રણ પ્રદેશનો અવગાહ હોય એ '**ઓજપ્રદેશી પ્રતર ત્રિકોણ**' કહેવાય એ, બે પરમાણુઓને શ્રેણિબધ સ્થાપી તેમાના એકની નીચે બીજો એક પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે ૬૩ ૬૪

જેને છ પ્રદેશો હોય અને છ પ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ '**યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર ત્રિકોણ**'

त्रयः प्रदेशा स्थाप्यन्ते पंक्त्याणुद्वितय ततः ।
आद्यस्याधो द्वितीयस्य त्वध एको निवेश्यते ॥ ६६ ॥

ओजाणुक घनत्र्यस्रं पचत्रिंशत्प्रदेशकम् ।
पंचत्रिंशत्खप्रदेशावगाढ च भवेद्यथा ॥ ६७ ॥
तिर्यक् निरन्तराः पच स्थाप्यन्ते परमाणव ।
तानधोऽध. क्रमेणैवं स्थाप्यन्ते परमाणव ॥ ६८ ॥
तिर्यगेव हि चत्वारस्त्रयो द्वावेक एव च ।
जातोऽय प्रतर. पंचदशांशः पंचपंक्तिक ॥ ६९ ॥
ततश्चास्योपरि सर्वपक्तिष्वन्त्यान्त्यमंशकम् ।
विमुच्याशा दश स्थाप्यास्तस्याप्युपरि षट् तथा ॥ ७० ॥
इत्थमेव तदुपरि त्रय एकस्ततः पुनः ।
उपर्यस्यापीति पचत्रिंशत्स्यु' परमाणव॰ ॥७१॥ चतुर्भिः कलापकम् ॥

युग्मप्रदेश तु घनत्र्यस्र चतुःप्रदेशकम् ।
चतुर्व्योमांशावगाढ तदप्येव भवेदिह ॥ ७२ ॥
पूर्वोक्ते प्रतरत्र्यस्रे त्रिप्रदेशात्मके किल ।
अणोरेकस्योर्ध्वमेक॰ स्थाप्यते परमाणुक॰ ॥ ७३ ॥

કહેવાય એ, શ્રેણિબધ ત્રણ પ્રદેશોને સ્થાપી, તેમાના પહેલાની નીચે બે પરમાણુઓ અને બીજાની નીચે એક પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે ૬૫-૬૬

જેને પાત્રીસ પ્રદેશો હોય અને પાત્રીસ આકાશપ્રદેશનો અવગાહ હોય એ ' **ઓજ પ્રદેશી ત્રિકોણઘન** ' કહેવાય ૬૭

એ આ પ્રમાણે થાય —પાચ પરમાણુઓને આન્તરાવિના તીર્છા સ્થાપવા પછી એઓની નીચે નીચે અનુક્રમે પરમાણુઓ સ્થાપવા-તે આ રીતે —તીર્છા ચાર, પછી ત્રણ, પછી બે અને પછી એક આમ કરવાથી પદર અશવાળો પાચ પકિતનો પ્રતર થશે વળી પછી તેની ઉપર, સર્વ પકિતને વિષે છેટલા છેટલા અશો પડતા મૂકી, દશ અશો સ્થાપવા, અને એની ઉપર વળી છ અશો સ્થાપવા વળી એવીજ રીતે એની ઉપર ત્રણ, અને એની ઉપર વળી એક સ્થાપવો આ પ્રમાણે એ પાત્રીશ પરમાણુઓથી થાય છે ૬૮ ૭૧

જેને ચાર પ્રદેશો હોય અને જે ચાર આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહ્યુ હોય એ ' યુગ્મ

ओज प्रदेश प्रतरचतुरस्र नवांशकम् ।
नवाकाशांशावगाढमित्थ तदपि जायते ॥ ७४ ॥

तिर्यग् निरन्तर तिस्रः पङ्क्तयस्त्रिप्रदेशिका. ।
स्थाप्यन्ते तर्हि जायेत चतुरस्रमयुग्मजम् ॥ ७५ ॥

युग्मप्रदेश प्रतरचतुरस्र तु तद् भवेत् ।
चतुरभ्रांशावगाढ चतु प्रदेशसम्भवम् ॥ ७६ ॥

द्विद्विप्रदेशे द्वे पङ्क्ती स्थाप्येते तत्र जायते ।
युग्मप्रदेशं प्रतरचतुरस्रं यथोदितम् ॥ ७७ ॥

सप्तविंशत्यणुजात तावदभ्रांशसस्थितम् ।
ओजःप्रदेश हि घनचतुरस्र भवेदिह ॥ ७८ ॥

नवप्रदेशप्रतरचतुरस्रस्य तस्य वै ।
उपर्यधो नव नव स्थाप्यन्ते परमाणव ॥ ७९ ॥

अष्टव्योमाशावगाढ स्पष्टमष्टप्रदेशकम् ।
युग्मप्रदेशं तु घनचतुरस्र भवेद्यथा ॥ ८० ॥

પ્રદેશી ત્રિકોણઘન ' કહેવાય છે તે, પૂર્વોક્ત ત્રણપ્રદેશી ત્રિકોણ પ્રતરમા એક પરમાણુની ઉપર એક પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે ૭૨-૭૩

જેને નવ અ શો હોય તથા નવ આકાશપ્રદેશનો અવગાહ હોય એ ' ઓજપ્રદેશી ચોખુણપ્રતર ' કહેવાય છે એ, બીલકુલ અન્તરવિના તીર્છી ત્રણપ્રદેશી ત્રણ શ્રેણિ સ્થાપવાથી થાય છે ૭૪-૭૫

જેને ચાર આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય અને જે ચાર પ્રદેશોથી થયુ હોય એ ' યુગ્મપ્રદેશી ચોખુણપ્રતર ' કહેવાય છે એ, બબ્બે પ્રદેશોવાળી બે શ્રેણિ સ્થાપવાથી થાય છે ૭૬-૭૭

જેને સત્યાવીશ આકાશપ્રદેશો હોય અને જે સત્યાવીશ પરમાણુઓથી થયેલુ હોય એ ' ઓજપ્રદેશી ચોરસઘન ' કહેવાય છે એ, નવપ્રદેશી ચોરસપ્રતરની ઉપર અને નીચે નવ નવ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે ૭૮-૭૯

જેને આઠ પ્રદેશો હોય અને આઠ આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ યુગ્મપ્રદેશી

चतु प्रदेशप्रतरचतुरस्रस्य चोपरि ।
चतुःप्रादेशिकोऽन्योऽपि प्रतरः स्थाप्यते किल ॥ ८१ ॥
ओजप्रदेशजं श्रेण्यायतं स्यात्त्रिप्रदेशजम् ।
त्र्यंशावगाढमणुषु त्रिषु न्यस्तेषु संततम् ॥ ८२ ॥
निरन्तर स्थापिताभ्यामणुभ्यां द्विप्रदेशजम् ।
युग्मप्रदेशज श्रेण्यायत द्व्यभ्रांशसंस्थितम् ॥ ८३ ॥
ओजप्रदेशं प्रतरायतं पचदशांककम् ।
तावद्व्योमांशावगाढमित्थ तदपि जायते ॥ ८४ ॥
पंक्तित्रयेऽपि स्थाप्यन्ते पंचपंचाणवस्तदा ।
ओजप्रदेशजनितं भवति प्रतरायतम् ॥ ८५ ॥
षट्खांशस्थ षट्प्रदेशं स्याद्युग्मप्रतरायतम् ।
त्रिषु त्रिषु द्वयोः पंक्त्योर्न्यस्तेषु परमाणुषु ॥ ८६ ॥
पंचचत्वारिंशदंशमोजाणुकं घनायतम् ।
पचचत्वारिंशदभ्रप्रदेशेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ८७ ॥

ચોરસઘન ' કહેવાય છે એ ચાર પ્રદેશા ચોખુણપ્રતરની ઉપર એક બીજો ચાર પ્રદેશી પ્રતર સ્થાપવાથી થાય છે ૮૦-૮૧

જેને ત્રણ પ્રદેશો હોય અને ત્રણ આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ' **ઓજપ્રદેશી શ્રેણ્યાયત** ' કહેવાય એ ત્રણ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે ૮૨

જેને બે પ્રદેશો હોય અને જે બે આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહેલુ હોય એ ' **યુગ્મપ્રદેશી શ્રેણ્યાયત** ' કહેવાય. એ બીલકુલ અન્તર વિના બે પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે ૮૩

જેને પદરપ્રદેશો હોય અને પદર આકાશ પ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ' **ઓજપ્રદેશી પ્રતરાયત** ' કહેવાય છે એ, ત્રણે શ્રેણિઓમા પાચપાચ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે ૮૪-૮૫

જેને છ પ્રદેશો હોય અને છ આકાશ પ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ' **યુગ્મપ્રદેશી પ્રતરાયત** ' કહેવાય છે એ, બેઉ શ્રેણિઓમા ત્રણ ત્રણ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે ૮૬

જેને પીસ્તાળીશ પ્રદેશો હોય અને એટલાજ આકાશ પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલુ હોય

---

૭૦ મા ફારમમા ૫૩, ૫૮, ૬૩, ૭૪ અને ૭૮-આ શ્લોકોમા **ओज** છપાઇ ગયુ છે તે **ओज** વાચવુ [**ओज**=એકી (સખ્યા), **युग्म**=બેકી (સખ્યા)]

तत्र च पूर्वमुक्ते पंचदशप्रदेशप्रतरायते ।
पंचदश पचदशाणवः स्थाप्या उपर्यधः ॥ ८८ ॥

द्वादशाश द्वादशाभ्रांशावगाढं घनायतम् ।
युग्मप्रदेशजं ज्ञेयमित्थ तदपि जायते ॥ ८९ ॥

षडकस्य च प्रतरायतस्योपरि विन्यसेत् ।
षट्प्रदेशांस्ततो युग्मप्रदेश स्यात् घनायतम् ॥ ९० ॥

विंशत्यभ्रांशावगाढ विंशत्यशात्मकं भवेत् ।
युग्मप्रदेशं प्रतरपरिमण्डलनामकम् ॥ ९१ ॥

चतुर्दिश तु चत्वारश्चत्वार परमाणव. ।
विदिक्षु स्थाप्य एकैको भवेदेव कृते सति ॥ ९२ ॥

अणूनां विंशतेरेषामुपर्यणुषु विंशतौ ।
स्थापितेषु युग्मजात स्यात् घन परिमण्डलम् ॥ ९३ ॥

एतच्चत्वारिंशदश तावत्खांशप्रतिष्ठितम् ।
ओजप्रदेशजनितौ त्वत्र भेदौ न समतौ ॥ ९४ ॥

એ 'ઓજપ્રદેશી ઘનાયત' કહેવાય છે એ, પૂર્વોકત ૫દરપ્રદેશી પ્રતરાયતમા ઉપર તેમજ હેઠળ ૫દર ૫દર પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે ૮૭-૮૮

જેને બાર પ્રદેશો હોય અને બાર આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ '**યુગ્મપ્રદેશી ઘનાયત**' કહેવાય છે એ, છ પ્રદેશી પ્રતરાયતની ઉપર છ પ્રદેશો સ્થાપવાથી થાયછે ૮૯-૯૦

જેને વીશ પ્રદેશો હોય અને વીશ આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ '**યુગ્મપ્રદેશી પ્રતરપરિમડળ**' કહેવાય છે એ, ચાર દિશાઓમા ચાર ચાર પરમાણુઓ, અને ચાર ખુણાઓમા એકેક પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે ૯૧-૯૨

ઉપર પ્રમાણે વીશ પરમાણુઓ સ્થાપી, એ વીશની ઉપર બીજા વીશ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી '**યુગ્મપ્રદેશી ઘનપરિમડળ**' થાય છે એને ચાલીશ પ્રદેશો હોય છે અને ચાલીશ આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય છે

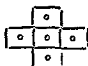
'પ્રતરપરિમડળ' અને 'ઘનપરિમડળ' 'ઓજપ્રદેશી' હોય નહિ ૯૩-૯૪

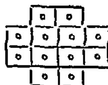
उक्तप्रदेशन्यूनत्वे सम्भवन्ति न निश्चितम् ।
संस्थानानि यथोक्तानि तत इत्थं प्ररूपणा ॥ ९५ ॥
यथा पूर्वोक्ततः पंचाणुकप्रतरवृत्ततः ।
एकत्रांशे कर्षिते स्यात् समांशं चतुरस्त्रकम् ॥ ९६ ॥
एतान्यतीन्द्रियत्वेन नैवातिशयवर्जितै. ।
ज्ञेयान्यत· स्थापनाभिः प्रदर्श्यन्ते इमास्तु ता· ॥ ९७ ॥

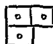

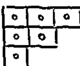
ઉપર કહ્યા એ કરતા ન્યૂન પ્રદેશો હોય તો એ કહ્યા પ્રમાણેના સસ્થાનો બીલકુલ સભવતા જ નથી માટે એમ પ્રરૂપણા કરી છે કેમકે પૂર્વોક્ત પાચ અણુવાળા પ્રતરવૃત્તમાથી એક અશ ઓછો કરીએ છીએ તો સમઅશવાળુ ચોરસ થાય છે ૯૫-૯૬

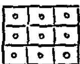
પૂર્વોક્ત સસ્થાનો સર્વે અતીન્દ્રિય છે માટે જેમનામા અતિશયો એટલે અમુક અસાધારણ વિશિષ્ટતાઓ ન હોય એઓ એ જાણી શકે નહિ એટલાસારૂ એ નીચે પ્રમાણે સ્થાપનાપૂર્વક દર્શાવવામા આવે છે ૯૭

ઓજપ્રદેશી પ્રતર વૃત્ત પાચ પરમાણુનુ આવુ હોય

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર વૃત્ત બાર પરમાણુનુ આવુ હોય

ઓજપ્રદેશી પ્રતર ત્રિકોણુ ત્રણ પરમાણુનુ આવુ હોય

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર ત્રિકોણુ છ પરમાણુનુ આવુ હોય

ઓજપ્રદેશી પ્રતર ચતુષ્કોણુ નવ પરમાણુનુ આવુ હોય

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર ચતુષ્કોણુ ચાર પરમાણુનુ આવુ હોય

ઓજપ્રદેશી શ્રેણિ-આયત ત્રણ પરમાણુનુ આવુ હોય

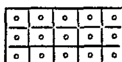
યુગ્મપ્રદેશી શ્રેણિ-આયત બે પરમાણુનુ આવુ હોય

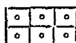
जघन्यानि किलैतानि सर्वाण्युत्कर्षतः पुन ।
अनन्ताणुस्वरूपाणि मध्यमान्यपराणि तु ॥ ९८ ॥

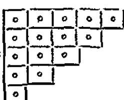
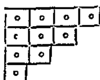
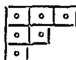
तथोक्तमुत्तराध्ययननिर्युक्तौ ।

परिमडले य वट्टे तसे चउरंस आयए चेव ।
घणपयरपढमवज्जं ओजपएसे य जुम्मे य ॥ ९९ ॥
पचगबारसग खलु सत्तगबत्तीसगं च वट्टमि ।
ति य छक्कगपणतीसा चत्तारि य होंति तसमि ॥ १०० ॥

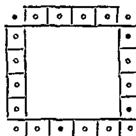

ઓજપ્રદેશી પ્રતર આયત ૫ દર પરમાણુનુ આવુ હોય

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર આયત છ પરમાણુનુ આવુ હોય

ઓજપ્રદેશી ઘન ત્રિકોણ પાત્રીશ પર માણુનુ   આ પ્રમાણે

પાચ આકૃતિઓ અનુક્રમે એકબીજા ઉપર મુકવાથી થાય.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર પરિમ ડળ વીશ પરમાણુનુ આવુ હોય

તે તે સસ્થાનોના જે પરમાણુઓ કહ્યા તે જઘન્ય સમજવા ઉત્કૃષ્ટ તો એમના અનન્ત પરમાણુ છે વળી બીજા મધ્યમ પરમાણુઓવાળા સસ્થાનો પણ છે ૯૮

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની નિર્યુક્તિમા કહ્યુ છે કે—

પરિમ ડળ, વૃત્ત, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ અને આયત—એમ પાચ પ્રકારના સસ્થાનો છે એમા પહેલા ચારના 'ઘન' અને 'પ્રતર' એમ બે ભેદ છે, જ્યારે પાચમાના 'ઘન', 'પ્રતર' અને 'શ્રેણિ' એમ ત્રણ ભેદ છે વળી એ સસ્થાનોમા પહેલા શિવાયના ચાર

नव चेव तहा चउरो सत्तावीसा य अट्ठ चउरंसे ।
तिगदुगपन्नरसेव य छच्चेव य आयए होंति ॥ १०१ ॥

पणयालावारसगं तह चेव य आययमि सठाणे ।
वीसा चत्तालीसा परिमडल एय संठाणे ॥ १०२ ॥

पचमांगे त्वनित्थंस्थ षष्ठ संस्थानमीरितम् ।
पचभ्योऽपि व्यतिरिक्तं द्व्यादिसंयोगसंभवम् ॥ १०३ ॥

संस्थानयोर्द्वयोर्यद्यप्येकद्रव्ये न संभवः ।
तथापि भिन्नभिन्नांशे ते स्यातां दर्विकादिवत् ॥ १०४ ॥

एषु चाल्पाल्पप्रदेशावगाहीनि स्वभावतः ।
भूयांस्यल्पानि भूयिष्ठखांशस्थायीनि तानि च ॥ १०५ ॥

' ઓજપ્રદેશી ' અને ' યુગ્મપ્રદેશી ' બેઉ છે, જ્યારે પહેલુ ફક્ત ' યુગ્મપ્રદેશી ' છે આમ હોવાથી (क) ' વૃત્ત ' સસ્થાનના **ચાર** ભેદ થયા અને તે આ પ્રમાણે –(૧) પાચપ્રદેશી, (૨) બારપ્રદેશી, (૩) સાતપ્રદેશી અને (૪) બત્રીશપ્રદેશી (ख) ' ત્રિકોણ ' સસ્થાનના પણ **ચાર** ભેદ થયા તે આ પ્રમાણે –(૧) ત્રણપ્રદેશી, (૨) છ પ્રદેશી, (૩) પાત્રીશપ્રદેશી અને (૪) ચારપ્રદેશી (ग) ' ચતુષ્કોણ ' ના પણ (૧) નવપ્રદેશી, (૨) ચારપ્રદેશી, (૩) સત્યાવીશપ્રદેશી અને (૪) આઠપ્રદેશી–એમ **ચાર** ભેદ થયા (घ) ' આયત ' સસ્થાનના છ ભેદ થાય છે –(૧) ત્રણપ્રદેશી, (૨) બેપ્રદેશી, (૩) પદરપ્રદેશી, (૪) છ પ્રદેશી, (૫) પીસ્તાલીશપ્રદેશી અને (૬) બારપ્રદેશી (ङ) ' પરિમડળ ' સસ્થાનના બે ભેદ થાય છે અને એમા એકમા વીશ અને બીજામા ચાલીશ પ્રદેશો છે ૧૦૨

પાચમા ' અગ ' મા તો એમ કહ્યુ છે કે પાચેથી વ્યતિરિક્ત એવુ એક છઠ્ઠુ સિદ્ધોનુ સસ્થાન છે, અને એ બે કે વિશેષ સસ્થાનોના સયોગથી થયેલુ છે ૧૦૩

અગર જો કે એક દ્રવ્યની અદર બે સસ્થાનો સભવતા નથી તોપણ કડછી વગેરેની જેમ બે ભિન્નભિન્ન અશોને લઈને એ હોય ખરા ૧૦૪

એમનામા અલ્પાલ્પ આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહેવાઓની સખ્યા ઘણી છે, અને ઘણા આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહેવાઓની સખ્યા થોડી છે ૧૦૫

संस्थानमायतं षोढा द्विविधं परिमण्डलम् ।
चतुर्विधानि शेषाणि संस्थानानीति विंशतिः ॥ १०६ ॥

इति संस्थानपरीणामः ॥ ३ ॥

भेदाख्यः पुद्गलपरीणामो भवति पंचधा ।
खंडप्रतरभेदौ द्वौ चूर्णिकाभेद इत्यपि ॥ १०७ ॥
भेदोऽनुतटिकाभिख्यो भेद उत्करिकाभिधः ।
स्वरूपमप्यथैतेषां यथाश्रुतमथोच्यते ॥ १०८ ॥
लोहखंडादिवत्खंडभेदो भवति निश्चितम् ।
भूर्जपत्राभ्रपटलादिवत् प्रतरसंज्ञितः ॥ १०९ ॥
स भवेच्चूर्णिकाभेदः क्षिप्तमृत्पिण्डवत्किल ।
इक्षुत्वगादिवदनुतटिकाभेद इष्यते ॥ ११० ॥
उत्कीर्यमाणे प्रस्थादौ स स्यादुत्करिकाभिधः ।
तटाकावटवाप्यादिष्वप्येव भाव्यतामयम् ॥ १११ ॥
द्रव्याणि भिद्यमानानि स्तोकान्युत्करिकाभिदा ।
पश्चानुपूर्व्या शेषाणि स्युरनन्तगुणानि च ॥ ११२ ॥

એ પ્રમાણે 'આયત સંસ્થાન' છ પ્રકારનું છે, 'પરિમંડળ સંસ્થાન' બે પ્રકારનું છે, અને શેષ ત્રણ સંસ્થાનો ચચ્ચાર પ્રકારના છે—એટલે એકંદર ગણતા વીશ પ્રકારના 'સંસ્થાન' થયા. ૧૦૬

એ પ્રમાણે સંસ્થાનપરીણામનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું (૩)

હવે પુદ્ગળના ચોથા પ્રકારના પરિણામ 'ભેદ' વિષે

એ 'ભેદ' પાંચ પ્રકારનો છે (૧) ખંડભેદ, (૨) પ્રતરભેદ, (૩) ચૂર્ણિકાભેદ, (૪) અનુતટિકાભેદ અને (૫) ઉત્કરિકાભેદ ૧૦૭–૧૦૮

એમનું સ્વરૂપ સિદ્ધાન્તમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે —

ખંડભેદ લોખંડના ટુકડા જેવો હોય છે. પ્રતરભેદ ભૂર્જપત્ર અને અબરખના પડ જેવો હોય છે. ચૂર્ણિકાભેદ મૃત્તિકાનો પિંડ ફેંક્યો હોય એવો હોય છે. અનુતટિકાભેદ ઈક્ષુ ત્વચા વગેરે જેવો હોય છે અને ઉત્કરિકાભેદ પોપડા ઉખેડ્યા જેવો હોય છે. ૧૦૯–૧૧૧

ઉત્કરિકાભેદવાળા ઘણા થોડા દ્રવ્યો હોય છે. એની પાછળ પાછળના શેષભેદવાળા દ્રવ્યો એ કરતા અનુક્રમે અનન્ત અનંતગણા છે. ૧૧૨

इति भेदपरीणामः ॥ ४ ॥

वर्णैः परिणतानां तु भेदाः पच प्ररूपिताः ।
कृष्णानीलारुणपीतशुक्ला इति विभेदतः ॥ ११३ ॥

स्युः कज्जलादिवत्कृष्णा नीला नील्यादिवन्मताः ।
स्युर्हिङ्गुलादिवद्रक्ताः पीताश्च कांचनादिवत् ॥ ११४ ॥

इति वर्णपरीणाम ॥ ५ ॥

शुक्लाः शंखादिवत् गन्धपरिणत्या तु ते द्विधा ।
पुष्पादिवत्सुरभयो दुर्गन्धा लशुनादिवत् ॥ ११५ ॥ युग्मम् ॥

इति गन्धपरीणामः ॥ ६ ॥

रसैः परिणतास्ते तु प्रकारैः पंचभिर्मताः ।
तिक्तकटुकषायाम्लमधुरा इति भेदतः ॥ ११६ ॥

कोशातक्यादिवत्तिक्ताः कटवो नागरादिवत् ।
प्रोक्ता आमकपित्थादिवत् कषायरसांचिताः ॥ ११७ ॥

आम्लाकादिवदम्लाः स्युर्मधुराः शर्करादिवत् ।
स्पर्शैः परिणता येऽपि तेषामष्टौ विधा पुनः ॥ ११८ ॥

હવે પુદ્દગળના '**વર્ણપરિણામ**' વિષે (૫)

વર્ણપરિણામના પાચ પ્રકાર છે કૃષ્ણ, નીલ, અરૂણ, પીત અને શુકલ ૧૧૩

પુદ્દગળ પરિણમીને કાજળ વગેરે જેવા કૃષ્ણ થાય, ગળીની જેવા નીલ થાય, હિંગળોક જેવા રક્ત થાય, કાચનની જેવા પીળા થાય અને શંખ વગેરેની જેના શ્વેત પણ થાય ૧૧૪-૧૧૫

હવે છઠ્ઠો પ્રકાર **ગંધપરિણામ** —

ગંધપરિણતિ બે પ્રકારની છે (૧) પુદ્દગળો પરિણમીને પુષ્પ વગેરેની જેવા સુગન્ધી થાય અને (૨) લસણ જેવા દુર્ગન્ધવાળા પણ થાય ૧૧૫

સાતમો પ્રકાર **રસપરિણામ** —

રસપરિણામ પાચ ભેદે છે તીખો, કડવો, તુરો, ખાટો, મધુરો તીખો કોશાતકી જેવો, કડવો નાગરાદિક જેવો, તુરો કાચા કોઠા જેવો, ખાટો આબલી જેવો અને મધુરો સાકર જેવો ૧૧૬-૧૧૮

इति रसपरीणामः ॥ ७ ॥

उष्णशीतौ मृदुखरौ स्निग्धरूक्षौ गुरुर्लघुः ।
उष्णस्पर्शास्तत्र वह्नयादिवत् शीता हिमादिवत् ॥ ११९ ॥
बर्हादिवच्च मृदवः खराश्च प्रस्तरादिवत् ।
स्निग्धा घृतादिवत् ज्ञेया रूक्षा भस्मादिवन्मता ॥ १२० ॥
गुरुस्पर्शपरिणता वज्रादिवत्प्रकीर्त्तिताः ।
लघुस्पर्शपरिणता अर्कतुलादिवन्मताः ॥ १२१ ॥

इति स्पर्शपरीणाम ॥ ८ ॥

अगुरुलघुपरिणामव्यवस्था चैवम् ।

धूमो लघुरुपलो गुरु ऊर्ध्वाधोगमनशीलतो ज्ञेयौ ।
गुरुलघुरनिलस्तिर्यग्गमनादाकाशमगुरुलघु ॥ १२२ ॥
व्यवहारतश्चतुर्धा भवन्ति वस्तूनि बादराण्येव ।
निश्चयतश्चागुरुलघु गुरुलघु चेति द्विभेद्येव ॥ १२३ ॥
तत्रापि बादरमष्टस्पर्शं द्रव्य रूप्येव भवति गुरुलघुकम् ।
अगुरुलघु चतु स्पर्शं सूक्ष्मं वियदाद्यमूर्त्तमपि ॥ १२४ ॥

આઠમો પ્રકાર સ્પર્શ પરિણામ —

સ્પર્શપરિણામ આઠ પ્રકારે છે ઉષ્ણ, શીત, મૃદુ, કર્કશ, સ્નિગ્ધ, લુખો, ભારે અને હળવો

પુદ્ગળો પરિણમીને અગ્નિ જેવા ઉષ્ણસ્પર્શી, હિમ જેવા શીતસ્પર્શી, પીંછા જેવા મૃદુસ્પર્શી, પાષાણ જેવા કર્કશ, ઘૃત વગેરેની જેવા સ્નિગ્ધ, રાખ વગેરે જેવા લુખા, વજ્ર વગેરેની જેવા ભારે અને આકડાના તૂલ જેવા હળવા સ્પર્શવાળા પણ થાય છે ૧૧૮-૧૨૧

હવે પુદ્ગળના અગુરૂલઘુ પરિણામ વિષે (૯)

ધૂમાડો ઉંચે જાય છે માટે 'લઘુ,' અને પત્થર નીચે પડે છે માટે 'ગુરૂ' સમજવો વાયુની તીર્છી ગતિ છે માટે એ ગુરૂલઘુ છે, વળી આકાશ અગુરૂલઘુ છે ૧૨૨

બાદર દ્રવ્યો જ વ્યવહારથી ચાર પ્રકારના છે પણ નિશ્ચયનયે બેજ પ્રકારના દ્રવ્ય કહે છે (૧) ગુરૂલઘુ અને (૨) અગુરૂલઘુ ૧૨૩

એમા પણ **બાદર અષ્ટસ્પર્શી રૂપી** દ્રવ્યજ ગુરૂલઘુ હોય છે, **સૂક્ષ્મ, ચતુ સ્પર્શી**

वैक्रियमौदारिकमपि तैजसमाहारकं च गुरुलघुकम् ।
कार्मणमनोवचांसि सोच्छ्वासान्यगुरुलघुकानि ॥ १२५ ॥

तथोक्तम्। निच्छयओ सव्वगुरु सव्वलहु वा न विज्जए दव्वम् ।
ववहारओ उ जुज्जइ बायरखधेसु नरणेसु ॥ १२६ ॥
अगुरुलहु चउफासा अरुविदव्वा य होंति नायव्वा ।
सेसा उ अट्ठफासा गुरुलहुआ निच्छयनयस्स ॥ १२७ ॥
ओरालिय वेउव्विय आहारग तेय गुरुलहू दव्वा ।
कम्मगमणभासाई एयाइ अगुरुलहुआइ ॥ १२८ ॥

इति भगवतीवृत्तौ ॥

इति अगुरुलघुपरीणाम. ॥ ९ ॥

वर्णगन्धरसस्पर्शसंस्थानैर्मुख्यभावतः ।
प्रत्येक चिन्तितैर्भेदाः स्युर्भूयांसोऽत्र ते त्वमी ॥ १२९ ॥
एकस्योज्ज्वलवर्णस्य द्वौ भेदौ गंधभेदत. ।
सस्थानैश्च रसैश्चापि पच पंच भिदो मता· ॥ १३० ॥
स्पर्शैस्तथाष्ट भेदा. स्युरेवमेकस्य विंशतिः ।
इतीह पचभिर्वर्णैर्भेदाना शतमाप्यते ॥ १३१ ॥

અને **અરૂપી** આકાશ વગેરે તો અગુરૂલઘુ છે વૈક્રિય, ઔદારિક, તૈજસ અને આહારક–આ સર્વ ગુરૂલઘુ છે જ્યારે ઉચ્છ્વાસયુક્ત કાર્મણ, મન અને વચન એ અગુરૂલઘુ છે ૧૨૪–૧૨૫

શ્રી ભગવતીસૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે —નિશ્ચયથી તો કોઇ દ્રવ્ય સર્વથા ગુરૂ કે સર્વથા લઘુ નથી પરતુ વ્યવહારથી બાદર સ્કધોને વિષે તે ઘટે છે બીજામા નહિ ચતુ સ્પર્શી અરૂપી દ્રવ્ય અગુરૂલઘુ જાણુવા શેષ અષ્ટસ્પર્શી દ્રવ્યો નિશ્ચયથી ગુરૂલઘુ છે ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક અને તૈજસ–દ્રવ્યો ગુરૂલઘુ સમજવા, અને કાર્મણ દ્રવ્યો તથા મન વચન આદિ અગુરૂલઘુ સમજવા ૧૨૬–૧૨૮

વળી એના, વર્ણ–ગ ધ–રસ–સ્પર્શ અને સ સ્થાનને પ્રધાનપણે લઇને વિચાર કરીએ તો, બહુ બહુ ભેદ થાય છે ૧૨૯

તે આ પ્રમાણે —એક ઉજ્વળ વર્ણના પુદ્ગળના જ, ગ ધને લઇને બે ભેદ થાય,

इति रसपरीणाम ॥ ७ ॥

उष्णशीतौ मृदुखरौ स्निग्धरूक्षौ गुरुर्लघु ।
उष्णस्पर्शास्तत्र वह्न्यादिवत् शीता हिमादिवत् ॥ ११९ ॥
वर्हादिवच्च मृदव खराश्च प्रस्तरादिवत् ।
स्निग्धा घृतादिवत् ज्ञेया रूक्षा भस्मादिवन्मता ॥ १२० ॥
गुरुस्पर्शपरिणता वज्रादिवत्प्रकीर्त्तिताः ।
लघुस्पर्शपरिणता अर्कतुलादिवन्मता ॥ १२१ ॥

इति स्पर्शपरीणाम ॥ ८ ॥

अगुरुलघुपरिणामव्यवस्था चैवम् ।

धूमो लघुरुपलो गुरु ऊर्ध्वाधोगमनशीलतो ज्ञेयौ ।
गुरुलघुरनिलस्तिर्यग्गमनादाकाशमगुरुलघु ॥ १२२ ॥
व्यवहारतश्चतुर्धा भवन्ति वस्तूनि वादराण्येव ।
निश्चयतश्चागुरुलघु गुरुलघु चेति द्विभेदैव ॥ १२३ ॥
तत्रापि वादरमष्टस्पर्शं द्रव्य रूप्येव भवति गुरुलघुकम् ।
अगुरुलघु चतु स्पर्शं सूक्ष्म वियदाद्यमूर्त्तमपि ॥ १२४ ॥

આઠમો પ્રકાર સ્પર્શ પરિણામ —

સ્પર્શપરિણામ આઠ પ્રકારે છે ઉષ્ણ, શીત, મૃદુ, કર્કશ, સ્નિગ્ધ, લુખો, ભારે અને હળવો

પુદ્ગળો પરિણમીને અગ્નિ જેવા ઉષ્ણસ્પર્શી, હિમ જેવા શીતસ્પર્શી, પીંછા જેવા મૃદુસ્પર્શી, પાષાણ જેવા કર્કશ, ઘૃત વગેરેની જેવા સ્નિગ્ધ, રાખ વગેરે જેવા લુખા, વજ્ર વગેરેની જેવા ભારે અને આકડાના તૂલ જેવા હળવા સ્પર્શવાળા પણ થાય છે ૧૧૮-૧૨૧

હવે પુદ્ગળના **અગુરૂલઘુ પરિણામ** વિષે (૯)

ધૂમાડો ઉંચે જાય છે માટે 'લઘુ,' અને પત્થર નીચે પડે છે માટે 'ગુરૂ' સમજવો વાયુની તીર્છી ગતિ છે માટે એ ગુરૂલઘુ છે, વળી આકાશ અગુરૂલઘુ છે ૧૨૨

બાદર દ્રવ્યો જ વ્યવહારથી ચાર પ્રકારના છે પણ નિશ્ચયનયે બેજ પ્રકારના દ્રવ્ય કહે છે (૧) ગુરૂલઘુ અને (૨) અગુરૂલઘુ ૧૨૩

એમા પણ **બાદર અષ્ટસ્પર્શી રૂપી** દ્રવ્યજ ગુરૂલઘુ હોય છે, **સૂક્ષ્મ, ચતુ સ્પર્શી**

वैक्रियमौदारिकमपि तैजसमाहारकं च गुरुलघुकम् ।
कार्मणमनोवचांसि सोच्छ्वासान्यगुरुलघुकानि ॥ १२५ ॥

तथोक्तम्। निच्छयओ सव्वगुरु सव्वलहु वा न विज्जए दव्वम् ।
ववहारओ उ जुज्जइ बायरखंधेसु नएणेसु ॥ १२६ ॥

अगुरुलहु चउफासा अरुविदव्वा य होंति नायव्वा ।
सेसा उ अट्ठफासा गुरुलहुआ निच्छयनयस्स ॥ १२७ ॥

ओरालिय वेउव्विय आहारग तेय गुरुलहू दव्वा ।
कम्मगमणभासाई एयाइ अगुरुलहुआइ ॥ १२८ ॥

इति भगवतीवृत्तौ ॥

इति अगुरुलघुपरीणाम. ॥ ९ ॥

वर्णगन्धरसस्पर्शसंस्थानैर्मुख्यभावतः ।
प्रत्येक चिन्तितैर्भेदाः स्युर्भूयांसोऽत्र ते त्वमी ॥ १२९ ॥

एकस्योज्ज्वलवर्णस्य द्वौ भेदौ गधभेदतः ।
सस्थानैश्च रसैश्चापि पंच पंच भिदो मताः ॥ १३० ॥

स्पर्शैस्तथाष्ट भेदा. स्युरेवमेकस्य विंशतिः ।
इतीह पचभिर्वर्णैर्भेदाना शतमाप्यते ॥ १३१ ॥

અને અરૂપી આકાશ વગેરે તો અગુરૂલઘુ છે વૈક્રિય, ઔદારિક, તૈજસ અને આહારક–આ સર્વ ગુરૂલઘુ છે જ્યારે ઉચ્છવાસયુક્ત કાર્મણ, મન અને વચન એ અગુરૂલઘુ છે ૧૨૪–૧૨૫

શ્રી ભગવતીસૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યુ છે ક —નિશ્ચયથી તો કોઇ દ્રવ્ય સર્વથા ગુરૂ કે સર્વથા લઘુ નથી પરતુ વ્યવહારથી બાદર સ્કધોને વિષે તે ઘટે છે બીજામા નહિ ચતુસ્પર્શી અરૂપી દ્રવ્ય અગુરૂલઘુ જાણવા શેષ અષ્ટસ્પર્શી દ્રવ્યો નિશ્ચયથી ગુરૂલઘુ છે ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક અને તૈજસ–દ્રવ્યો ગુરૂલઘુ સમજવા, અને કાર્મણ દ્રવ્યો તથા મન વચન આદિ અગુરૂલઘુ સમજવા ૧૨૬–૧૨૮

વળી એના, વર્ણ–ગધ–રસ–સ્પર્શ અને સસ્થાનને પ્રધાનપણે લઇને વિચાર કરીએ તો, બહુ બહુ ભેદ થાય છે ૧૨૯

તે આ પ્રમાણે —એક ઉજ્વળ વર્ણના પુદ્ગળના જ, ગધને લઇને બે ભેદ થાય,

संस्थानानां रसाना च प्राधान्येनैवमिष्यते ।
शतं शतं विभेदानां ततो जातं शतत्रयम् ॥ १३२ ॥

सुगन्धीना पच पच भेदा वर्णैरसैस्तथा ।
सस्थानैश्चाष्ट नु स्पर्शैः स्युस्त्रयोविंशतिस्ततः ॥ १३३ ॥

दुर्गन्धानामपीत्थं स्युस्त्रयोविंशतिरेव हि ।
पद्चत्वारिंशदुभययोगे स्युर्गंधजा इति ॥ १३४ ॥

शीतस्पर्शस्यापि भेदौ द्वौ मतौ गन्धभेदतः ।
सस्थानरसवर्णैश्च पच पंच भिदस्तथा ॥ १३५ ॥

शीतस्याधिकृतत्वेन तत्रोष्णस्य त्वसभवात् ।
भिदोऽस्य शेषे स्पर्शैः पद् स्युस्त्रयोविंशतिस्ततः ॥ १३६ ॥

स्पर्शानामेवमष्टानां प्रत्येकं गन्धयोरपि ।
त्रयोविंशतिभेदत्वात् द्विशती त्रिंशदुत्तरा ॥ १३७ ॥

एवमेते पुद्गलानां भेदा सर्वे प्रकीर्त्तिता ।
शतानि पंच सत्रिंशान्येवमजीवरूपिणाम् ॥ १३८ ॥

સસ્થાન તથા રસને લઇને પાચ પાચ ભેદ થાય, તેમજ સ્પર્શને લઇને આઠ ભેદ થાય-એટલે કુલ વીશ ભેદ થાય. એટલે પાચ વર્ણને લઇને ૨૦×૫=૧૦૦ (એકસો) ભેદ થાય એવી જ રીતે સસ્થાનોના અને સર્વ રસોના પ્રધાનપણાને લઇને પણ બે સો ભેદ થાય એટલે એક દર ત્રણસો ભેદ થયા ૧૩૦-૧૩૨

વળી સુગન્ધી પુદ્ગળના, વર્ણ-રસ અને સસ્થાનને લઇને પાચ પાચ ભેદ થાય, અને સ્પર્શને લઇને આઠ ભેદ થાય આ ત્રેવીશ ભેદ થયા એવી જ રીતે દુર્ગન્ધીના પણ ત્રેવીશ ભેદ થાય એટલે બેઉ પ્રકારના ભેદોનો સરવાળો ૨૩+૨૩ એટલે ૪૬ થયો ૧૩૩-૧૩૪

વળી શીતસ્પર્શવાળાના, ગન્ધપ્રમાણે બે ભેદ તથા સસ્થાન-રસ અને વર્ણ પ્રમાણે પાચ પાચ ભેદ થાય. અહિ શીતસ્પર્શની વાત કરી એમા ઉષ્ણતાનો તો અસભવ હોવાથી બાકી છ સ્પર્શ રહ્યા એના છ ભેદ એટલે કુલ ૨+૫+૫+૫+૬=૨૩ ભેદ શીતસ્પર્શવાળાના થયા અને આઠે સ્પર્શ ગણતા ૨૩×૮=૧૮૪ ભેદ થયા એમા બે પ્રકારના ગધવાળાના છેતાળીશ ઉમેરતા સરવાળે ૨૩૦ થયા ૧૩૫-૧૩૭

(અને ઉપર ત્રણસો ભેદ બીજા ગણાવ્યા છે) એ જોતા કુલ ૫૩૦ ભેદો અજીવ રૂપી પુદ્ગળોના થયા ૧૩૮

अथ दशम शब्दपरीणाम ।

योऽसौ शब्दपरीणामो द्विधा सोऽपि शुभोऽशुभः ।
पुद्गलानां परीणामा दशाप्येवं निरूपिताः ॥ १३९ ॥

गन्धद्रव्यादिवद्वातानुकूल्येन प्रसर्पणात् ।
तादृशद्रव्यवच्छ्रोत्रोपघातकतयाऽपि च ॥ १४० ॥

ध्वनेः पौद्गलिकत्वं स्याद्यौक्तिकं यत्तु केचन ।
मन्यन्ते व्योमगुणतां तस्य तन्नोपयुज्यते ॥१४१॥ युग्मम् ॥

अस्य व्योमगुणत्वे तु दूरासन्नस्थशब्दयोः ।
श्रवणे न विशेषः स्यात् सर्वगं खलु यन्नभः ॥ १४२ ॥

यथा शब्दस्तथा छायातपोद्योततमांस्यपि ।
सन्ति पौद्गलिकान्येवेत्याहुः श्रीजगदीश्वराः ॥ १४३ ॥

यदादर्शादौ मुखादेः प्रतिबिम्बं निरीक्ष्यते ।
सोऽपि छायापुद्गलानां परिणामो न तु भ्रमः ॥ १४४ ॥

હવે દશમા ‘ શબ્દપરિણામ ’ વિષે

આ શબ્દપરિણામ પણ (૧) શુભ અને (૨) અશુભ એમ બે પ્રકારનો છે ૧૩૯

એ પ્રમાણે પુદ્‌ગળના દશે ‘ પરિણામ ’ નુ નિરૂપણ કર્યું

(૧) ગધપદાર્થોની પેઠે વાયુના અનુકુળપણાને લઇને ફેલાય છે માટે, તેમજ (૨) તાદશ પદાર્થની પેઠે કર્ણ ઉપર ઉપઘાત કરે છે માટે શબ્દને પુદ્‌ગલિક કહેવો એ યોગ્ય જ છે કેટલાક અન્યદર્શનવાળાઓ એને આકાશગુણવાળો કહે છે–એ યુક્ત નથી ૧૪૦–૧૪૧

જો શબ્દને વ્યોમગુણી કહીએ તો નજીકના કે દૂરના શબ્દોને સાભળવામા ફેર ન પડવો જોઇએ કેમકે આકાશ સર્વવ્યાપી છે પણ ફેર તો પડે જ છે માટે એ (શબ્દ) વ્યોમ–આકાશ–ગુણી નથી એમ સિદ્ધ થાય છે ૧૪૨

શબ્દની પેઠે, છાયા–તડકો–ઉજાશ અને અધકાર પણ પોદ્‌ગાલક છે એમ શ્રીજિન ભગવાન કહી ગયા છે ૧૪૩

દર્પણ વગેરેને વિષે મુખ આદિનુ જે પ્રતિબિમ્બ દેખાય છે એપણ છાયારૂપી પુદ્‌ગળનુ પરિણામ જ છે, ભ્રમ નથી કેમકે ભ્રમ તો જ્ઞાનાન્તર બાધ્ય હોય છે અને આ તો એમ જણાતું

भ्रमो ज्ञानान्तरबाध्य. स्यान्नैतत्तु तथेक्ष्यते ।
न च भ्रम स्यात्सर्वेषा युगपत्पटुचक्षुषाम् ॥ १४५ ॥
सर्वस्थूलपदार्थानां ते छायापुद्गला पुन ।
साक्षादेव प्रतीयन्ते छायादर्शनत' स्फुटाः ॥ १४६ ॥
सर्वं ह्यैन्द्रियक वस्तु चयापचयधर्मकम् ।
रश्मिवच्च रश्मयस्तु छायापुद्गलसहति ॥ १४७ ॥

तथोक्त प्रज्ञापनावृत्तौ ।

सर्वमैन्द्रियक वस्तु स्थूल चयापचयधर्मकं रश्मिवच्चेति ॥

अवाप्य तादृक्सामग्रीं ते छायापुद्गला. पुन ।
विचित्रपरिणामा स्यु' स्वभावेन तथोच्यते ॥ १४८ ॥
यदातपादियुक्ते ते गता वस्तुन्यभास्वरे ।
तदा स्वसम्बन्धिवस्त्वाकारा. स्यु श्यामरूपका ॥ १४९ ॥
दृश्यते ह्यातपज्योत्स्नादीपालोकादियोगत. ।
स्थूलद्रव्याकृतिश्छाया भूम्यादौ श्यामरूपिका ॥ १५० ॥

નથી વળી બધા સારી આખ્યોવાળાને કઈ એક સામટો ભ્રમ થાય નહિ વિશેષ વળી, સર્વ સ્થૂલ પદાર્થોની છાયા આપણે જોઇ શકીએ છીએ માટે એ છાયા પુદ્ગળજ છે એમ પ્રતીતિ થાય છે ૧૪૪-૧૪૬

વળી સર્વ ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થોનો, કિરણોની પેઠે વધવાઘટવાનો સ્વભાવ જ છે, અને કિરણો છાયાપુદ્ગળોની શ્રેણિ છે શ્રીપન્નવણામા પણ કહ્યુ છે કે-સર્વ ઇન્દ્રિયગોચર બાદર પદાર્થ રશ્મિની પેઠે વૃદ્ધિહાનિ અનુભવે જ છે ૧૪૭

એ છાયાપુદ્ગળો વળી એવા પ્રકારની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરીને સ્વભાવિક રીતે જ વિચિત્ર પરિણામ પામે છે ૧૪૮

એ આ પ્રમાણે —જ્યારે એ કિરણો આતપ-તડકા-યુક્ત પણ અભાસ્વર વસ્તુઓમા પ્રવેશ કરે છે ત્યારે એઓ પોતાના સમ્બન્ધવાળી વસ્તુઓના આકારવાળા થયા થકા શ્યામ સ્વરૂપી થાય છે, કેમકે આતપ, જ્યોત્સ્ના, દીપકનો પ્રકાશ વગેરેના યોગથી સ્થૂલપદાર્થની આકૃતિરૂપ છાયા પૃથ્વીપર શ્યામ પડે છે-દેખાય છે પણ જ્યારે ખડ્ગ તથા દર્પણ વગેરે

यदा तु खड्गादर्शादिभास्वरद्रव्यसंगताः ।
तदा स्युस्ते स्वसंबंधिद्रव्यवर्णाकृतिस्पृशः ॥ १५१ ॥

आदर्शादौ प्रतिच्छाया यत्प्रत्यक्षेण दृश्यते ।
मूलवस्तुसदृग्वर्णाकारादिभिः समन्विता ॥ १५२ ॥

एषां स्वरूपवैचित्र्यं न चैतन्नोपपद्यते ।
सामग्रीसहकारेण नानावस्था हि पुद्गलाः ॥ १५३ ॥

यथा दीपादिसामग्र्या तामसा अपि पुद्गलाः ।
प्रकाशरूपाः स्युर्दीपापगमे तादृशाः पुनः ॥ १५४ ॥

आतपोद्योतयोः पौद्गलिकत्वं तु निर्विवादम् ॥

पुद्गलत्वं तु तमसां शीतस्पर्शतया स्फुटम् ।
नीलं चलत्यन्धकारमित्यादिप्रत्ययादपि ॥ १५५ ॥

याश्चाप्रतीघातिताद्याः परोक्ताः प्रतियुक्तयः ।
तास्तु दीपप्रकाशादिप्रतिबन्धिपराहताः ॥ १५६ ॥

इति उपरम्यते । विस्तरात्तदर्थिना रत्नाकरावतारिकादयो विलोक्याः ॥

ભાસ્વર પદાર્થોનો સંબંધ થાય છે ત્યારે તે કિરણો પોતાના સંબંધવાળા દ્રવ્યના વર્ણ તથા આકૃતિને ધારણ કરે છે, કેમકે દર્પણ વગેરેમાં મૂળવસ્તુપ્રમાણેના વર્ણ અને આકૃતિવાળી પ્રતિચ્છાયા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે ૧૪૯–૧૫૨

એઓના સ્વરૂપની આ વિચિત્રતા લેશ પણ અયુક્ત નથી કેમકે સામગ્રીના સહકારથી પુદ્ગળો વિવિધ અવસ્થા પામે જ છે, જેમકે દીપકની હાજરીમાં અંધકારના પુદ્ગળો પણ પ્રકાશરૂપ થાય છે, અને દીવો ગયો કે પાછા હતા એવા ને એવા થઈ જાય છે ૧૫૩–૧૫૪

તડકો અને ઉજાશ એ બે તો નિઃશંકપણે પુદ્ગળજ છે

વળી અંધકાર એક પૌદ્ગલિક વસ્તુ છે એ તો એના શીતસ્પર્શથી જ ખુલ્લું છે અથવા શ્યામ અંધકાર ચાલે છે ઇત્યાદિ પ્રત્યયને લઈને પણ એ વાત ચોક્કસ ઠરે છે ૧૫૫

અહિં અન્યદર્શનવાળાઓએ અપ્રતિઘાતિત્વ આદિ જે પ્રતિયુક્તિઓ કહેલી છે એનું તો દીપકના પ્રકાશ વગેરેની 'સામી દલીલ' થી ખંડન થઈ જ જાય છે ૧૫૬

આ સંબંધમાં વિસ્તાર છે તે જાણવો હોય એણે રત્નાકરાવતારિકા વગેરે ગ્રંથો જોવા

इति पुद्गलतत्वमागमे
गदित यत्किल तत्वदर्शिभिः ।
तदनूदितमत्र मद्गिरा
गुहयेव प्रतिशब्दितस्पृशा ॥ १५७ ॥

विश्वाश्चर्यदकीर्त्तिकीर्त्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिष-
द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनय· श्रीतेजपालात्मज ।
काव्य यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्वप्रदीपोपमे
सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभग पूर्णोयमेकादश ॥ १५८ ॥

इति एकादशः सर्ग. ।

इति श्रीलोकप्रकाशस्याय प्रथमो द्रव्यलोकप्रकाश समाप्त ॥

તત્વદર્શી પુરૂષોએ આગમને વિષે પુદ્ગળતત્વ ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે એ વિવેચનને અનુસરીને મે, શબ્દેશબ્દનો પ્રતિધ્વનિ પાડનારી ગુફા જેવી મારી વાણીમા સર્વ કાઇ કહ્યુ છે ૧૫૭

ત્રણુલોકને આશ્ચર્યચકિત કરનારી કીર્તિના ધણી શ્રીમદ્ કીર્તિવિજયઉપાધ્યાયના અન્તેવાસી તથા પિતા–તેજપાળશેઠ અને માતા–રાજશ્રીના કુલદીપક શ્રી વિનયવિજયે જે આ જગતના નિશ્ચિત તત્વોને દીપકની જેમ અજવાળામા લાવનાર કાવ્યગ્રથ રચ્યો છે તેનો, અદરથી નીકળતા અનેક ઉત્તમ અર્થવાળો અગ્યારમો સર્ગ સપૂર્ણ થયો ૧૫૮

અગ્યારમો સર્ગ સમાપ્ત.

શ્રી લોકપ્રકાશનો પહેલો ભાગ "દ્રવ્યલોકપ્રકાશ" સમ્પૂર્ણ

શ્રી આગમોદય સમિતિ તરફથી હાલ મળતાં ગ્રંથો

નિરયાવલીસૂત્ર સટીક	૦-૧૨-૦
વિચારસાર પ્રકરણ છાયા સહિત	૦—૮—૦
વિશેષાવશ્યક ગાથા વિષયાકારાદિ ક્રમ	૦—૫—૦
ગચ્છાચાર પયન્નો સટીક	૦—૬—૦
ધર્મબિંદુ પ્રકરણ સટીક	૦ ૧૨-૦
વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂલ તથા ટીકાનુ ગુજરાતી ભાષાતર ભાગ ૧ લો	૨—૦—૦
નદીસૂત્ર સટીક (આવૃતિ બીજી)	૨—૪—૦
અનુયોગદ્વારસૂત્ર સટીક	૨—૮—૦
રાયપસેણીસૂત્ર સટીક	૧—૮—૦
જૈન ફીલોસોફી અગ્રેજી	૧—૦—૦
યોગ ,, ,,	૦-૧૪ ૦
કર્મ ,, ,,	૦ ૧૨-૦
પચસગ્રહ	(પ્રેસમા)
વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂળ તથા ટીકાનુ ગુજરાતી ભાષાતર ભાગ ૨ જો ..	(,,)
આચારપ્રદીપ	(,,)
વીર તથા નેમિભક્તામર	(,)
સ્તુતિચતુર્વિશતિકા શોભનમુનિવર્ય પ્રણીત ભાષાતર સાથે	(,,)
સદર સંસ્કૃત ટીકાઓ સહિત	(,,)
ચતુર્વિંશતિ જિન સ્તુતિ શ્રી બપ્પભટ્ટિ સૂરિકૃત ટીકા ભાષાતર તથા વિવેચન સહિત	(,,)
જિનાનદ સ્તુતિ	(,,)
લોક પ્રકાશનો પ્રથમ દ્રવ્યલોક પ્રકાશ મૂળ તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત	આજ ગ્રથ

दे ला पु फड तथा आ समितिना क्लार्क.

मास्टर विजयचंद मोहनलाल शाह

शेठ, दे० ला० जैनधर्मशाला, गोपीपुरा,

सुरत—SURAT

इति पुद्गलतत्त्वमागमे
गदितं यत्किल तत्त्वदर्शिभिः ।
तदनूदितमत्र मद्गिरा
गुहयेव प्रतिशब्दितस्पृशा ॥ १५७ ॥

विश्वाश्चर्यदकीर्त्तिकीर्त्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिष-
द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनय श्रीतेजपालात्मज' ।
काव्य यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे
सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभग पूर्णोयमेकादश ॥ १५८ ॥

इति एकादश' सर्ग. ।

इति श्रीलोकप्रकाशस्याय प्रथमो द्रव्यलोकप्रकाश समाप्त ॥

તત્વદર્શી પુરૂષોએ આગમને વિષે પુદ્ગળતત્વ ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે એ વિવેચનને અનુસરીને મે, શબ્દેશબ્દનો પ્રતિધ્વનિ પાડનારી ગુફા જેવી મારી વાણીમા સર્વ કાઇ કહ્યુ છે ૧૫૭

ત્રણલોકને આશ્ચર્યચકિત કરનારી કીર્તિના ધણી શ્રીમદ્ કીર્તિવિજયઉપાધ્યાયના અન્તેવાસી તથા પિતા-તેજપાળશેઠ અને માતા-રાજશ્રીના કુલદીપક શ્રી વિનયવિજયે જે આ જગતના નિશ્ચિત તત્વોને દીપકની જેમ અજવાળામા લાવનાર કાવ્યગ્રથ રચ્યો છે તેનો, અદરથી નીકળતા અનેક ઉત્તમ અર્થવાળો અગ્યારમો સર્ગ સપૂર્ણ થયો ૧૫૮

અગ્યારમો સર્ગ સમાપ્ત

શ્રી લોકપ્રકાશનો પહેલો ભાગ "દ્રવ્યલોકપ્રકાશ" સમ્પૂર્ણ.

शेठ देवचद लालभाइ जैन पु० फंड तरफथी हाल मळता ग्रंथो

અંક		મૂલ્ય
૩૦	આનંદ કાવ્ય મ૦ મૌક્તિક ૪ થુ	૦ ૧૨-૦
૩૨	૫ મુ	૦-૧૦-૦
૪૩	૬ ઠુ	૦ ૧૨ ૦
૪૮	શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્રવૃત્તિ	૨—૦—૦
૫૧	સેનપ્રશ્ન (પ્રશ્નોત્તર રત્નાકર)	૧—૦—૦
૫૩	આવશ્યક ટીપ્પન	૧-૧૨ ૦
૫૪	જમ્બુદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સટીક ઉત્તરાર્ધ	૨—૦—૦
૫૬	શ્રીપાલચરિત્ર સંસ્કૃત	૦ ૧૪-૦
૫૭	સુક્તમુક્તાવલી	૨—૦—૦
૫૮	પ્રવચન સારોદ્ધાર સટીક પૂર્વાર્ધ	૩—૦—૦
૫૯	તંદુલવેયાલીય પયન્નો સટીક	૧—૮—૦
૬૦	વિંશતિસ્થાનક ચરિત પદ્યબદ્ધ	૧—૦—૦
૬૧	કલ્પસૂત્રસુબોધિકા	૨—૦—૦
૬૨	સુબોધા સામાચારી	૦—૮—૦
૬૩	શ્રીપાલચરિત્ર પ્રાકૃત સાવચૂર્ણિ	૧—૪—૦
૬૪	પ્રવચન સારોદ્ધાર સટીક ઉત્તરાર્દ્ધ	૪—૦—૦
૬૫	શ્રી લોકપ્રકાશ પ્રથમો દ્રવ્યલોક પ્રકાશ મૂળમાત્ર	૨—૦—૦
૬૬	આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌક્તિક ૭ મુ	(પ્રેસમા)
૬૭	તત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ૫ અધ્યાય–પ્રથમ વિભાગે	૬—૦—૦
૬૮	શ્રી નવપદ લઘુવૃત્તિ	(પ્રેસમા)
૬૯	આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌ ૮ મુ	(,,)
૭૦	વિચારરત્નાકર	(,,)
૭૧	નવપદ પ્રકરણ	(,,)

दे ला पु फंड तथा आ समितिना कार्क

मास्टर विजयचद मोहनलाल शाह

शेठ दे० ला० जैनधर्मशाळा, गोपीपुरा,

सुरत—SURAT